ISSN 2410-2903

Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Национальный центр законодательства при Президенте Республики Таджикистан

National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan

Қонунгузорӣ
Законодательство
Legislation

№3 (63), 2026
июл – сентябр

Маҷаллаи илмӣ-таҳлилии «Қонунгузорӣ»-и Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон 31 майи соли 2018 ба Феҳристи маҷаллаҳои (нашрияҳои) илмии тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид гардида, аз 6 сентябри соли 2024 дар Комиссияи олии аттестатсионӣ азнавбақайдгирифта шуда, 28 майи соли 2024 дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб гирифта шудааст.

Маҷалла дар Маҳзани маълумоти таҳлилӣ – Шохиси илмии иқтибосоварии Россия шомил аст.

Хулосаю ақидаҳо ва шарҳу тафсири дар нашрияи мазкур зикргардида мавқеи муаллифон буда, мавқеи Марказро ифода наменамоянд.

* * *

Научно-аналитический журнал «Законодательство» Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан включен в Реестр рецензируемых научных журналов (изданий) Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан на 31 мая 2018 года и перерегистрирован в Высшей аттестационной комиссии 6 сентября 2024 года. Зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан 28 мая 2024 года.

Журнал также включен в Аналитическую базу данных – Российский индекс научного цитирования.

Приводимые в настоящем издании данные, заключения, мнения и интерпретации являются позицией авторов и никак не могут рассматриваться как отражающие позицию Центра.

* * *

The scientific and analytical journal «Legislation» of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan is included in the Register of peer-reviewed scientific journals (publications) of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan on May 31, 2018 and re-registered with the Higher Attestation Commission on September 6, 2024. Registered with the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan on May 28, 2024.

The journal is also included in the Analytical Database – Russian Science Citation Index.

The data, conclusions, opinions and interpretations presented in this publication are the position of the authors and cannot express the position of the Center.

САРМУҲАРРИР
ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР
CHIEF EDITOR
Саидзода Иззатулло Ҳабибулло – номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент
кандидат юридических наук, доцент
candidate of legal sciences, associate professor

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ
EDITORIAL TEAM

Насриддинзода Эмомалӣ Сайфиддин,
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
доктор юридических наук, профессор, член-корреспондент Национальной Академии наук Таджикистана (12.00.01)
doctor of legal sciences, professor, corresponding member of the National Academy of Sciences of Tajikistan

Алимов Суробшо Юсуфшоевич,
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
доктор юридических наук, профессор
doctor of legal sciences, professor (12.00.02)

Исмоилов Шавкат Маҳмудович,
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
доктор юридических наук, профессор
doctor of legal sciences, professor (12.00.06)

Ғаюрзода Шукрулло Караматулло,
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
доктор юридических наук, профессор
doctor of legal sciences, professor (12.00.13)

Маҷидзода Ҷурахон Зоҳир,
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
доктор юридических наук, профессор
doctor of legal sciences, professor (12.00.08)

Муртазозода Ҷамшед Сайдалӣ,
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
доктор юридических наук, профессор
doctor of legal sciences, professor (12.00.03)

Ғафурзода Абдухалил Давлаталӣ,
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
доктор юридических наук, профессор
doctor of legal sciences, professor (12.00.04)

Диноршоҳ Азиз Мӯсо,
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
доктор юридических наук, профессор
doctor of legal sciences, professor (12.00.02)

Азиззода Убайдулло Абдулло,
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
доктор юридических наук, профессор
doctor of legal sciences, professor(12.00.01)

Сангинзода Дониёр Шомаҳмад,
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
доктор юридических наук, профессор
doctor of legal sciences, professor (12.00.07)

Абдуллозода Парвиз Саъдулло,
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор (муовини сармуҳаррир)
доктор юридических наук, профессор (заместитель главного редактора)
doctor of legal sciences, professor (deputy chief editor) (12.00.09)

Ҷамшедзода Комрон Ҷамшед,
номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ (муовини сармуҳаррир)
кандидат юридических наук (заместитель главного редактора)
candidate of legal sciences (deputy chief editor) (12.00.01)

Маҳмудов Иззатулло Тешаевич,
номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент
кандидат юридических наук, доцент
candidate of legal sciences, associate professor (12.00.11)

Соиб Зайниддин Маҳмадшарифзод,
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
доктор юридических наук, профессор
doctor of law, professor (12.00.14)

Бобокалон Ғоиб Мерган,
номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент
кандидат юридических наук, доцент
candidate of legal sciences, associate professor (12.00.05)

Саидмухторов Алишер Абдухолиқович,
номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент
кандидат юридических наук, доцент
candidate of legal sciences, associate professor (12.00.10)

Табаров Неъмон Амонович,
номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент
кандидат юридических наук, доцент
candidate of legal sciences, associate professor (12.00.15)

МУҲАРРИР: Раҳматуллоев Х.

ШУРОИ МАШВАРАТӢ
РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ
EDITORIAL COUNCIL

Раҳмон Озода Эмомалӣ,
Роҳбари Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ
Руководитель Исполнительного аппарата Президента Республики Таджикистан, кандидат юридических наук
Head of the Executive Office of the President of the Republic of Tajikistan, candidate of legal sciences

Ализода Зариф,
Ёрдамчии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба масъалаҳои ҳуқуқӣ – намояндаи комилҳуқуқи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Помощник Президента Республики Таджикистан по правовой политике – полномочный представитель Президента Республики Таджикистан в Маджлиси Оли Республики Таджикистан, доктор юридических наук, профессор
Assistant to the President of the Republic of Tajikistan for legal policy – plenipotentiary representative of the President of the Republic of Tajikistan in the Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan, doctor of legal sciences, professor

Воҳидзода Ҳабибулло Сайдулло,
Прокурори генералии Ҷумҳурии Тоҷикистон
Генеральный прокурор Республики Таджикистан
Prosecutor General of the Republic of Tajikistan

Маҳмудзода Маҳкам Азам,
академики Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
академик Национальной академии наук Таджикистана
academician of the National Academy of Sciences of Tajikistan

Мирзозода Рустам Пираҳмад,
Раиси Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон
Председатель Верховного Суда Республики Таджикистан
Chairman of the Supreme Court of the Republic of Tajikistan

Бобозода Умед,
Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент
Уполномоченный по правам человека в Республике Таджикистан, кандидат юридических наук, доцент
Commissioner for Human Rights in the Republic of Tajikistan, candidate of legal sciences, associate professor

Саидвализода Барно Саиднабӣ,
Вакили Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент
Депутат Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли РТ, кандидат юридических наук, доцент
Deputy of the Majlisi Namoyandagon Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan, candidate of legal sciences, associate professor

Худоёрзода Бахтиёр Табар,
Раиси Комиссияи марказии интихобот ва раъйпурсии Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент
Председатель Центральной комиссии по выборам и референдумам Республики Таджикистан, кандидат юридических наук, доцент
Chairman of the Central commission for elections and referendums of the Republic of Tajikistan, candidate of legal sciences, associate professor

Ҷонибдори густариши гуногунандешӣ будани маҷалла маънои ҳамақидаи муаллифон будани ҳайати таҳририяро ифода наменамояд. Масъулият барои интихоб ва дақиқии далелҳо ва иқтибосҳо ба зиммаи муаллифон аст.

Ба дастнависҳое, ки барои нашр пешниҳод мегарданд, тақриз дода намешавад ва баргардонида намешаванд. Ҳангоми истифодаи маводи маҷалла истинод ба сарчашма ҳатмист.

Журналом поддерживается многообразие точек зрений, что не означает согласие редакционной коллегии. Ответственность за подбор, точность фактов, цитат и данных несут авторы опубликованных материалов.

Рукописи, предоставляемые для опубликования, не рецензируются и не возвращаются. При использовании материалов настоящего издания ссылка на источник обязательна.

The journal supports a diversity of points of view, which does not mean the consensus of the editorial board. The authors of published materials are responsible for the selection and accuracy of facts, quotes and data.

Manuscripts submitted for publication will not be reviewed and returned. When using materials from this publication, reference to the source is required.

МУНДАРИҶА

5.5.1 – НАЗАРИЯ ВА ТАЪРИХИ ҲУҚУҚ ВА ДАВЛАТ; ТАЪРИХИ ТАЪЛИМОТ ДАР БОРАИ ҲУҚУҚ ВА ДАВЛАТ

Раҳмон Д.С., Ашуриён Ш.Р. Ташаккул ва инкишофи соҳаи ҳуқуқи меҳнат дар осори академик Ф.Т. Тоҳиров.....13-25
Аҳмадзода Д.Д. Ҳуқуқи кӯдак ба амнияти иттилоотӣ дар низоми ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд.....26-37
Ҷамшедзода К.Ҷ. Танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятӣ дар соҳаи технологияҳои рақамӣ ва зеҳни сунъӣ.....38-43
Акимҷонова М.Т. Институти қонунгузорӣ ва иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Қазоқистон ҳамчун нерӯи пешбарандаи илмии ислоҳоти ҳуқуқӣ.....44-49
Акбарализода Ҷ.А. Талаботи техникаи ҳуқуқэҷодкунӣ дар таҳияи санади меъёрии ҳуқуқӣ.....50-58
Қаландарова К.А. Принсипҳои умумӣ, байнисоҳавӣ ва соҳавии ҳуқуқ ва алоқамандии онҳо бо татбиқи функсияҳои ҳуқуқ.....59-67
Сироҷидинова М.Ш. Маърифати ҳуқуқӣ ҳамчун кафолати таъмини принсипи баробарӣ дар ҷомеаи муосир.....68-75

5.5.2 – ҲУҚУҚИ КОНСТИТУТСИОНӢ; ҲУҚУҚИ МУРОФИАИ СУДИИ КОНСТИТУТСИОНӢ; ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИИ ҲОКИМИЯТИ МАҲАЛЛӢ

Ализода З., Соиб З.М. Ягонагӣ ва таҷзияи ҳокимияти давлатӣ.....76-82
Шеров Ш.З. Масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ дар баъзе давлатҳои пасошӯравӣ.....83-93

5.5.3 – ҲУҚУҚИ МАДАНӢ; ҲУҚУҚИ СОҲИБКОРӢ; ҲУҚУҚИ ОИЛАВӢ; ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ХУСУСӢ

Акбарализода Ҷ.А., Иброҳимзода М.И. Ипотека ҳамчун воситаи таъмин намудани ҳуқуқ ба манзил.....94-102
Назирзода Н.Н. Табиати ҳуқуқӣ ва асосҳои ҷавобгарии молумулкии тарафҳо аз рӯйи шартномаи иҷораи молиявӣ (лизинг)-и молу мулки ғайриманқул.....103-117
Шарифӣ Д.Д. Хусусиятҳои ҳуқуқи оилавӣ дар давраи шуравӣ.....118-124
Акбарализода Ҷ.А., Иброҳимзода М.И., Давлатов У.Р. Таҳлили муқоисавии ҳуқуқии Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ипотека» бо қонунгузории Федератсияи Россия, Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҷумҳурии Ӯзбекистон ва Ҷумҳурии Беларус.....125-137

5.5.4 – ҲУҚУҚИ МОЛИЯВӢ; ҲУҚУҚИ АНДОЗ; ҲУҚУҚИ БУҶЕТӢ

Табарзода Д.Р. Баъзе самтҳои такмили механизми назорати андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....138-144
Мирсайзод Ш.Ҳ. Масоили танзими ҳуқуқӣ-молиявии ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....145-151

5.5.5 – ҲУҚУҚИ МЕҲНАТ; ҲУҚУҚИ ТАЪМИНОТИ ИҶТИМОӢ

Бобокалон Ғ.М. Масъалаҳои рушди ҳуқуқи инсон оид ба муносибатҳои меҳнатӣ дар доираи принсипҳои демократӣ.....152-158
Сангинзода Д.Ш., Ҳамрозода М.Ҳ. Таҷрибаи байналмилалӣ дар танзими бозори хизматрасониҳои иҷтимоӣ ва имкони татбиқи он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....159-171
Назарзода Д.Қ. Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ҳамчун сарчашмаи асосии ҳуқуқи меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон.....172-178
Бобокалон Ғ.М., Бобокалонова С.Ғ. Таъмини риояи талаботи ҳифзи маълумоти шахсӣ ва муҳити рақамӣ дар муносибатҳои меҳнатӣ.....179-183
Ҳамрозода М.Ҳ. Дурнамои рушди қонунгузорӣ оид ба хизматрасониҳои иҷтимоӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рақамикунонии муносибатҳои иҷтимоӣ.....184-195

5.5.6 – ҲУҚУҚИ ЗАМИН; ҲУҚУҚИ ЗАХИРАҲОИ ТАБИЙ; ҲУҚУҚИ ЭКОЛОГӢ; ҲУҚУҚИ КИШОВАРЗӢ

Паҳлавонов С.К., Салимзода Т.Ю. Таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими давлатии ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ» бо қонунгузории давлатҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил.....196-201
Муминзода О.С. Танзими ҳуқуқии муносибатҳои иқтисодӣ дар соҳаи ҳифзи муҳити зист.....202-209
Паҳлавонов С.К. Танзими ҳуқуқии ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ.....210-216

5.5.8 – ҲУҚУҚИ ҶИНОЯТӢ ВА КРИМИНОЛОГИЯ; ҲУҚУҚИ ИҶРОИ ҶАЗОИ ҶИНОЯТӢ

Қудратов Н.А., Исматзода Т. Сабабияти иҷтимоии муқаррар намудани ҷавобгарии ҷиноятӣ барои вайрон кардани қоидаҳои муҳофизати меҳнат.....217-227
Раззоқзода Т.М. Баъзе масоили ҳуқуқии такмили иҷрои ҷазои ҷиноятӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....228-236
Акбарализода Ҷ.А., Шарифов А.А. Асосҳои ҳуқуқӣ ва марҳилаҳои рушди сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти муқовимат ба коррупсия.....237-245
Холиқзода Ш.Л. Моҳият ва аҳамияти назариявии мафҳуми умумии таркиби ҷиноятҳо ба муқобили саломатӣ.....246-253
Олимов Ш. Муайян намудани сарҳадҳои ҷавобгарии ҷиноятӣ барои ҷамъоварӣ ва паҳн намудани ғайриқонунии маълумот дар бораи ҳаёти шахсӣ аз ҷиноятҳои мутааллиқ.....254-262
Насриддинзода И.С. Оштӣ шудан бо ҷабрдида дар низоми асосҳои озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ: моҳият, таърих ва дурнамои рушд.....263-271
Раҷабова Ф.Ш., Абдуҷаборзода А.А. Шабакаҳои иҷтимоӣ ҳамчун омили ташаккули рафтори инҳирофӣ ва паҳншавии нашъамандӣ дар байни ноболиғон ва ҷавонон.....272-282
Саидзода Ҷ.З. Таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии қонунгузории ҷиноятии давлатҳои хориҷӣ оид ба савдои одамон ва самтҳои такмили моддаи 130[1] Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон.....283-298
Азизҷони Х.А. Масоили муайян намудани объекти азобу уқубат.....299-308
Исматзода Т. Таҳлили ҳуқуқӣ-ҷиноятии субъекти ҷинояти вайрон кардани қоидаҳои муҳофизати меҳнат.....309-318
Фирӯзи Т. Стандартҳои байналмилалии озодӣ аз шиканҷа ҳамчун асоси криминализатсияи шиканҷа дар Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон.....319-326

5.5.9. – ҲУҚУҚИ МУРОФИАИ ҶИНОЯТӢ

Абдуллозода П.С. Ҳамкориҳои байналмилалӣ оид ба мубориза бо ҷиноятҳои хусусияти коррупсионӣ.....327-333
Абдуллоева М.К. Масъалаҳои муваққатан маҳдуд шудани ҳуқуқу озодии шахсият зимни татбиқи дастгир кардан бо гумони содир намудани ҷиноят: таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқӣ.....334-340
Зарифзода А.Ҳ. Танзими ҳуқуқии қобили қабул будани далелҳо дар қонунгузории мурофиавии ҷиноятии давлатҳои иштирокчии ИДМ: таҳлили муқоисави ҳуқуқӣ.....341-352

5.5.10 – ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ; ҲУҚУҚИ АВРУПО

Раҳимзода З.И. Таърихи ташаккул ва рушди ҳамкории байналмилалӣ дар мубориза бар зидди муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир.....353-361
Исматзода А.И. Принсипҳои ҳамкорӣ ва поквиҷдонӣ дар танзими байналмилалии ҳуқуқии истифода ва ҳифзи оброҳҳои байналмилалӣ.....362-374
Давлатзода А.Б. Имплементатсияи меъёрҳои Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ дар таҷрибаи байналмилалӣ ва Ҷумҳурии Тоҷикистон.....375-384

5.5.13 – ҲУҚУҚИ ИННОВАТСИОНӢ; ҲУҚУҚИ ИТТИЛООТӢ; ҲУҚУҚИ РАҚАМӢ

Иқбол М. Мафҳуми зеҳни сунъӣ: равишҳои назариявӣ ва заминаҳои ҳуқуқӣ.....385-392

5.5.14 – ҲУҚУҚИ МАЪМУРӢ; ҲУҚУҚИ МУРОФИАИ МАЪМУРӢ

Шарифзода С.Ш., Акрамзода Ш.М. Чораҳои маҷбуркунии давлатӣ, ки аз ҷониби мақомоти корҳои дохилӣ барои пешгирии зӯроварӣ дар оила татбиқ карда мешаванд.....393-402
Изатуллозода П.Н., Файзов Б.О. Моҳият ва шаклҳои танзими маъмурӣ-ҳуқуқии муносибатҳои замин.....403-413
Ниёзмуҳаммадзода М. Мафҳуми адлияи маъмурӣ: таҳлили маъмурӣ-ҳуқуқӣ.....414-419
Изатуллозода П.Н. Ташаккули низоми мақомоти идоракунии давлатӣ дар замони соҳибистиқлолии Ҷумҳурии Тоҷикистон.....420-429
Абдурраҳмон Ҷ.Б. Масоили маъмурӣ-ҳуқуқии танзими муносибатҳои асъорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....430-436

СОДЕРЖАНИЕ

5.5.1 – ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ПРАВА И ГОСУДАРСТВА; ИСТОРИЯ УЧЕНИЙ О ПРАВЕ И ГОСУДАРСТВЕ

Рахмон Д.С., Ашуриён Ш.Р. Становление и развитие отрасли трудового права в трудах академика Ф.Т. Тахирова.....13-25
Ахмадзода Д.Д. Право ребёнка на информационную безопасность в системе прав и свобод человека и гражданина.....26-37
Джамшедзода К.Дж. Правовое регулирование общественных отношений в сфере цифровых технологий и искусственного интеллекта.....38-43
Акимжанова М.Т. Институт законодательства и правовой информации Республики Казахстан как научный драйвер правовых реформ.....44-49
Акбарализода Дж.А. Требования правотворческой техники в разработке нормативного правового акта.....50-58
Каландарова К.А. Общие, межотраслевые и отраслевые принципы права и их взаимосвязь с реализацией функций права.....59-67
Сироджидинова М.Ш. Правовое просвещение как гарантия обеспечения принципа равенства в современном обществе.....68-75

5.5.2 – КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО; КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРОЦЕССУАЛЬНОЕ ПРАВО; ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ МЕСТНОЙ ВЛАСТИ

Ализода З., Соиб З.М. Единство и разделение государственной власти.....76-82
Шеров Ш.З. Конституционно-правовая ответственность в некоторых постсоветских государствах.....83-93

5.5.3 – ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО; ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЕ ПРАВО; СЕМЕЙНОЕ ПРАВО; МЕЖДУНАРОДНОЕ ЧАСТНОЕ ПРАВО

Акбарализода Дж.А., Иброхимзода М.И. Ипотека как средство обеспечения права на жилище.....94-102
Назирзода Н.Н. Правовая природа и основания имущественной ответственности сторон по договору финансовой аренды (лизинга) недвижимости.....103-117
Шарифи Д.Д. Особенности семейного права в советской эпохе.....118-124
Акбарализода Дж.А., Иброхимзода М.И., Давлатов У.Р. Сравнительно-правовой анализ Закона Республики Таджикистан «Об ипотеке» с законодательством Российской Федерации, Республики Казахстан, Республики Узбекистан и Республики Беларус***ь***.....125-137

5.5.4 – ФИНАНСОВОЕ ПРАВО; НАЛОГОВОЕ ПРАВО; БЮДЖЕТНОЕ ПРАВО

Табарзода Д.Р. Некоторые направления совершенствования механизма налогового контроля в Республике Таджикистан.....138-144
Мирсайзод Ш.Х. Вопросы финансово-правового регулирования безналичных расчетов в Республике Таджикистан.....145-151

5.5.5 – ТРУДОВОЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

Бобокалон Г.М. Вопросы развития прав человека в трудовых отношениях в рамках демократических принципов.....152-158
Сангинзода Д.Ш., Хамрозода М.Х. Международный опыт в регулировании рынка социальных услуг и возможность его применения в Республике Таджикистан.....159-171
Назарзода Д.К. Нормативные правовые акты как основной источник трудового права Республики Таджикистан.....172-178
Бобокалон Г.М., Бобокалонова С.Г. Обеспечение соблюдения требований защиты персональных данных и условий цифровой среды в трудовых отношениях.....179-183

Хамрозода М.Х. Перспективы развития законодательства о социальных услугах в условиях глобализации и цифровизации общественных отношений.....184-195

5.5.6 – ЗЕМЕЛЬНОЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНОЕ ПРАВО; ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРАВО; АГРАРНОЕ ПРАВО

Пахлавонов С.К., Салимзода Т.Ю. Сравнительно-правовой анализ законодательства Республики Таджикистан «О государственном регулировании обеспечения плодородия земель сельскохозяйственного назначения» с законодательством государств-членов Содружества Независимых Государств.....196-201
Муминзода О.С. Правовое регулирование экономических отношений в сфере охраны окружающей среды.....202-209
Пахлавонов С.К. Государственное регулирование обеспечения плодородия земель сельскохозяйственного назначения.....210-216

5.5.8 – УГОЛОВНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ; УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЕ ПРАВО

Кудратов Н.А., Исматзода Т. Социальная мотивация установления уголовной ответственности за нарушение правил охраны труда.....217-227
Раззокзода Т.М. Некоторые правовые вопросы совершенствования исполнения уголовных наказаний в Республике Таджикистан.....228-236
Акбарализода Дж.А., Шарифов А.А. Правовые основы и этапы развития государственной политики Республики Таджикистан в сфере противодействия коррупции.....237-245
Холикзода Ш.Л. Сущность и теоретическое значение общего понятия состава преступлений против здоровья.....246-253
Олимов Ш. Отграничение уголовной ответственности за незаконное собирание и распространение информации о частной жизни от смежных составов преступлений.....254-262
Насриддинзода И.С. Примирение с потерпевшим в системе оснований освобождения от уголовной ответственности: сущность, история и перспективы развития.....263-271
Раджабова Ф.Ш., Абдуджаборзода А.А. Социальные сети как фактор формирования девиантного поведения и распространения наркомании среди несовершеннолетних и молодежи.....272-282
Саидзода Дж.З. Сравнительно-правовой анализ уголовного законодательства зарубежных государств о торговле людьми и направления совершенствования статьи 130^1 Уголовного кодекса Республики Таджикистан.....283-298
Азизджони Х.А. Проблемы определения объекта истязания (пытки).....299-308
Исматзода Т. Уголовно-правовой анализ субъекта преступления нарушения норм охраны труда.....309-318
Фирузи Т. Международные стандарты свободы от пыток как основа криминализации пыток в Уголовном кодексе Республики Таджикистан.....319-326

5.5.9. – УГОЛОВНО–ПРОЦЕССУАЛЬНОЕ ПРАВО

Абдуллозода П.С. Международное сотрудничество в борьбе с преступлениями коррупционного характера.....327-333
Абдуллоева М.К. Вопросы временного ограничения прав и свобод личности при применении задержания по подозрению в совершении преступления: сравнительно-правовой анализ.....334-340
Зарифзода А.Х. Правовая регламентация допустимости доказательств в уголовно-процессуальном законодательстве государств-участников СНГ: сравнительно-правовой анализ.....341-352

5.5.10 – МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО; ЕВРОПЕЙСКОЕ ПРАВО

Рахимзода З.И. История становления и развития международного сотрудничества в борьбе с незаконным оборотом наркотических средств.....353-361
Исматзода А.И. Принципы сотрудничества и добросовестности в международно-правовом регулировании использования и охраны международных водотоков.....362-374

Давлатзода А.Б. Имплементация норм Международного пакта о гражданских и политических правах в международной практике и Республике Таджикистан.....375-384

5.5.13 – ИННОВАЦИОННОЕ ПРАВО; ИНФОРМАЦИОННОЕ ПРАВО; ЦИФРОВОЕ ПРАВО

Икбол М. Понятие искусственного интеллекта: научные подходы и правовые основы.....385-392

5.5.14 – АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО; АДМИНИСТРАТИВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОЕ ПРАВО

Шарифзода С.Ш., Акрамзода Ш.М. Меры государственного принуждения, применяемые органами внутренних дел по предупреждению насилия в семье.....393-402
Изатуллозода П.Н., Файзов Б.О. Сущность и формы административно-правового регулирования земельных отношений.....403-413
Ниёзмухаммадзода М. Понятие административной юстиции: административно-правовой анализ.....414-419
Изатуллозода П.Н. Формирование системы органов государственного управления в период государственной независимости Республики Таджикистан.....420-429
Абдуррахмон Дж.Б. Административно-правовые проблемы регулирования валютных отношений в Республике Таджикистан.....430-436

CONTENT

5.5.1 – THEORY AND HISTORY OF LAW AND STATE; HISTORY OF TEACHINGS ON LAW AND STATE

Rahmon D.S., Ashuriyon Sh.R. Formation and development of the industry of labor law in the works of academician F.T. Tohirov.....13-25
Ahmadzoda D.D. The child's right to information security in the system of human and civil rights and freedoms.....26-37
Jamshedzoda K.J. Legal regulation of public relations in the field of digital technologies and artificial intelligence.....38-43
Akimzhanova M.T. Institute of legislation and legal information of the Republic of Kazakhstan as a scientific driver of legal reforms.....44-49
Akbaralizoda J.A. Requirements of lawmaking technique in the development of a normative legal act.....50-58
Qalandarova K.A. General, intersectoral and sectoral principles of law and their relationship with the implementation of the functions of law.....59-67
Sirojidinova M.Sh. Legal education as a guarantee of ensuring the principle of equality in contemporary society.....68-75

5.5.2 – CONSTITUTIONAL LAW; CONSTITUTIONAL PROCEDURAL LAW; LEGAL REGULATION OF LOCAL GOVERNMENT

Alizoda Z., Soib Z.M. Unity and division of state power.....76-82
Sherov Sh.Z. Constitutional legal responsibility in some post-Soviet states.....83-93

5.5.3 – CIVIL LAW; BUSINESS LAW; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Akbaralizoda J.A., Ibrohimzoda M.I. Mortgage as a means of ensuring the right to housing.....94-102
Nazirzoda N.N. Legal nature and grounds of property liability of the parties under an agreement of financial lease (leasing) of real estate.....103-117
Sharifi D.D. Characteristics of family law in the Soviet era.....118-124
Akbaralizoda J.A., Ibrohimzoda M.I., Davlatov U.R. Comparative legal analysis of the Law of the Republic of Tajikistan «On mortgage» with the legislation of the Russian Federation, the Republic of Kazakhstan, the Republic of Uzbekistan and the Republic of Belarus.....125-137

5.5.4 – FINANCIAL LAW; TAX LAW; BUDGET LAW

Tabarzoda D.R. Some directions for improving the tax control mechanism in the Republic of Tajikistan.....138-144
Mirsayzod Sh.H. Issues of legal and financial regulation of cashless payments in the Republic of Tajikistan.....145-151

5.5.5 – LABOR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Bobokalon G.M. Issues of development of human rights in labor relations within the framework of democratic principles.....152-158
Sanginzoda D.Sh., Hamrozoda M.H. International experience in regulating the social services market and the possibility of its application in the Republic of Tajikistan.....159-171
Nazarzoda D.Q. Normative legal acts as the primary source of labor law of the Republic of Tajikistan...172-178
Bobokalon G.M., Bobokalonova S.G. Ensure compliance with personal data protection requirements and digital environment conditions in labor relations.....179-183
Hamrozoda M.H. Prospects for the development of legislation on social services in the context of globalization and digitalization of social relations.....184-195

5.5.6. – LAND LAW; NATURAL RESOURCE LAW; ENVIRONMENTAL LAW; AGRICULTURAL LAW

Pahlavonov S.K., Salimzoda T.Y. Comparative legal analysis of the Law of the Republic of Tajikistan «On state regulation of agricultural land fertilization» with the legislation of the member states of the Commonwealth of Independent States.....196-201
Muminzoda O.S. Legal regulation of economic relations in the field of environmental protection.....202-209
Pahlavonov S.K. State regulation of ensuring the fertility of agricultural lands.....210-216

5.5.8 – CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; CRIMINAL EXECUTIVE LAW

Qudratov N.A., Ismatzoda T. Social motivation for establishing criminal liability for violation of labor protection rules.....217-227
Razzoqzoda T.M. Some legal issues of improving the execution of criminal punishment in the Republic of Tajikistan.....228-236
Akbaralizoda J.A., Sharifov A.A. Legal foundations and stages of development of the state policy of the Republic of Tajikistan in the field of combating corruption.....237-245
Kholiqzoda Sh.L. The essence and theoretical significance of the general concept of crimes against health.....246-253
Olimov Sh. Distinguishing criminal liability for illegal collection and dissemination of information about private life from related offences.....254-262
Nasriddinzoda I.S. Reconciliation with the victim within the system of grounds for exemption from criminal liability: essence, history and development prospects.....263-271
Rajabova F.Sh., Abdujaborzoda A.A. Social networks as a factor in the formation of deviant behavior and the spread of drug addiction among minors and youth.....272-282
Saidzoda J.Z. Comparative legal analysis of foreign criminal legislation on human trafficking and directions for improving Article 130[1] of the Criminal Code of the Republic of Tajikistan.....283-298
Azizjoni Kh.A. Problems of determining the object of torture (torture as a criminal offence).....299-308
Ismatzoda T. A criminal-law analysis of the subject of the criminal violation of labor protection standards.....309-318
Firuzi T. International standards of freedom from torture as the basis for the criminalization of torture in the Criminal Code of the Republic of Tajikistan.....319-326

5.5.9. – CRIMINAL PROCEDURE LAW

Abdullozoda P.S. International cooperation in combating corruption-related crimes.....327-333
Abdulloeva M.K. Issues of temporary restriction of personal rights and freedoms when applying detention on suspicion of committing a crime: a comparative legal analysis.....334-340
Zarifzoda A.H. Legal regulation of the admissibility of evidence in the criminal procedural legislation of the CIS member states: a comparative legal analysis.....341-352

5.5.10 – INTERNATIONAL LAW; EUROPEAN LAW

Rahimzoda Z.I. History of the formation and development of international cooperation in combating illicit drug trafficking.....353-361
Ismatzoda A.I. Principles of cooperation and good faith in the international legal regulation of the use and protection of international watercourses.....362-374
Davlatzoda A.B. Implementation of the norms of the International Covenant on Civil and Political Rights in international practice and the Republic of Tajikistan.....375-384

5.5.13 -- INNOVATION LAW; INFORMATION LAW; DIGITAL LAW

Iqbol M. The concept of artificial intelligence: academic approaches and legal foundations.....385-392

5.5.14 – ADMINISTRATIVE LAW; ADMINISTRATIVE PROCEDURAL LAW

Sharifzoda S.Sh., Akramzoda Sh.M. Measures of state coercion applied by internal affairs agencies to prevent domestic violence.....393-402
Izatullozoda P.N., Faizov B.O. The essence and forms of administrative and legal regulation of land relations.....403-413
Niyozmukhammadzoda M. The concept of administrative justice: an administrative legal analysis.....414-419
Izatullozoda P.N. The formation of the system of public administration bodies during the period of the state independence of the Republic of Tajikistan.....420-429
Abdurrahmon J.B. Administrative and legal issues of currency relations regulation in the Republic of Tajikistan.....430-436

5.5.1 – НАЗАРИЯ ВА ТАЪРИХИ ҲУҚУҚ ВА ДАВЛАТ; ТАЪРИХИ ТАЪЛИМОТ ДАР БОРАИ ҲУҚУҚ ВА ДАВЛАТ
5.5.1 – ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ПРАВА И ГОСУДАРСТВА; ИСТОРИЯ УЧЕНИЙ О ПРАВЕ И ГОСУДАРСТВЕ
5.5.1 – THEORY AND HISTORY OF LAW AND STATE; HISTORY OF TEACHINGS ON LAW AND STATE

ТДУ: 342.951:349.41
Раҳмон Дилшод Сафарбек,
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор,
Роҳбари Дастгоҳи Маҷлиси миллии
Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон
Тел.: (+992) 918-67-52-82
E-mail: s_dilshod85@mail.ru.

Ашуриён Шоҳвалӣ Раҷаб,
унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқи инсон ва
ҳуқуқшиносии муқоисавии факултети
ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон,
муаллими кафедраи фанҳои ҷомеашиносии
Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон
ба номи Абуалӣ ибни Сино
Тел.: (+992) 985-51-35-01
E-mail: ahsurovhsohvali1994@gmail.com.

ТАШАККУЛ ВА ИНКИШОФИ СОҲАИ ҲУҚУҚИ МЕҲНАТ ДАР ОСОРИ АКАДЕМИК Ф.Т. ТОҲИРОВ

Калидвожаҳо: Академик Фозил Тоҳиров, ҶМШС Тоҷикистон, ҳуқуқи меҳнат, Комиссариати халқӣ оид ба меҳнат, Кумитаи инқилобии ҶМШС Тоҷикистон, кафолати таъмини иҷтимоӣ, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ.

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур мавқеъ ва нақши академик Фозил Тоҳиров ҷиҳати ташаккул ва инкишофи соҳаи ҳуқуқи меҳнат мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода шудааст. Муаллиф дар мақолаи мазкур якчанд паҳлуҳои асосии ба мавзуъ рабтдошта, аз ҷумла, таҳқиқи муфассали ҳамаи масъалаҳои назариявии низоми ҳуқуқи меҳнатро мақсади худ қарор додааст ва кӯшиш ба харҷ додааст мафҳуми низоми ҳуқуқро муназзам таъбир дода, барои тафриқа додани дараҷаҳои гуногун, зернизомҳои низоми ягонаи ҳуқуқ, ошкор кардани ҷиҳатҳои низоми ҳуқуқи ҷумҳуриҳои худмухтор имконият медиҳанд хулосаҳо баровардааст. Муаллиф низоми ҳуқуқи Тоҷикистони худмухтор маҳз дар асоси нуқтаи назари академик Фозил Тоҳиров таҳқиқ кардааст. Ӯ инчунин, дар мақола раванди ташаккул ва инкишофи низоми ҳуқуқи Ҷумҳурии Мухтори Шӯравии Сотсиалистии (минбаъд – ҶМШС) Тоҷикистон дар ҳайати Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии (минбаъд – ҶШС) Ӯзбекистан, ба ҶШС Тоҷикистон табдил додани ҶМШС Тоҷикистон ва бевосита ба ҳайати собиқ ИҶШС дохил шудани онро инъикос намуда, мавриди таҳлилу баррасии илмӣ қарор додааст.

Дар ҷаҳони имрӯз илм нақши муҳим дошта, ба рушду инкишофи давлат мусоидат мекунад. Илми ҳуқуқшиносӣ баъди нимаи аввали асри XX то ҷое дар омода намудани олимону донишмандони соҳаи мазкур ба муваффақиятҳои назаррас ноил гардидааст ва академик Фозил Тоҳиров низ аз зумраи он шахсиятҳоест, ки дар пажӯҳишу таҳқиқоти илми тоҷик хидматҳои арзандаеро анҷом додаанд. Қазовати ин донишманди асили аср он аст, ки дар риштаи ҳуқуқшиносӣ ва давлатшиносӣ осори бисёр муҳим ва пуразришеро рӯи қоғаз овардаанд, ки шояд таълифоти ин муаллифи пуркор ва нуктасанҷ тайи даҳсолаи охир собиқа надошта бошад.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар вохӯрӣ бо олимони кишвар бо итминон иброз доштанд, ки дар сарчашмаҳои таърихӣ ва осори донишмандону муҳаққиқони маъруф зикр шудааст, ки замоне тоҷикони ориётабор дар саргаҳи инқилобҳои ақлии тамаддуни башарӣ қарор доштаанд. Онҳо

дар бунёди давлатҳои муташаккилу нерӯманд, офаридани нахустин арзишҳои фарҳангӣ, низоми одилонаи ҳуқуқӣ, осори ахлоқӣ ва таълифоти илмӣ саҳми беназир гузоштаанд [1].

Ин сифатҳои беназири Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳамчун арзишҳои инсонӣ бевосита ба шахсиятҳои маъруфи тоҷик мувофиқ буда, борҳо дар равандҳои зикргардида, исботи худро ёфтаанд.

Устоди пуркор ва донишманди фарҳехта академик Фозил Тоҳиров аз зумраи ҳамин гуна шахсони сарсупурда ва фидоии ҷодаи илму маърифат маҳсуб меёбанд.

Академик Фозил Тоҳиров дар давраи шуравӣ ва соҳибистиқлолии Тоҷикистон умр ба сар бурда, як силсила асару китобҳо эҷод намудааст, ки онҳоро то имрӯз дар тамоми ҷаҳон бо майлу рағбати зиёд мутолиа мекунанд.

Як нуктаи назарро аз адабиётҳои мутолиа намудаам, хотирнишон намоям, ки академик Фозил Тоҳиров илова ба иҷрои вазифаҳои гуногуни роҳбарӣ маҳз ба таҳқиқи таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон иқдом намудааст.

Ӯ дар марҳалаи нави рушди илму фарҳанги тоҷик риштаи ҳуқуқшиносиро густариш бахшид, ки падидаи дурахшони он эҷоди асари бунёдии «Инкишофи ҳуқуқ дар Тоҷикистон» [2] мебошад. Ин асар бори аввал соли 1994 дар шаҳри Душанбе ба забони тоҷикӣ нашр гардид.

Яке аз арзиши баланди илмии китоби мазкур ҳамчун дастоварди илми ҳуқуқшиносии тоҷик дар он ифода меёбад, ки собит намудани масъалаҳои ташаккули низоми ҳуқуқи ҶМШС Тоҷикистонро, ки дар натиҷаи тақсимоти миллию ҳудудии Осиёи Миёна дар ҳайати ҶШС Ӯзбекистон ташкил ёфта буд, дар бар мегирад.

Академик Фозил Тоҳиров таҳқиқи муфассали ҳамаи масъалаҳои назариявии низоми ҳуқуқ барин ҷавобҳои фавқулодаи иҷтимоиро мақсади худ қарор надодааст, балки кӯшиш ба кор бурдааст мафҳуми низоми ҳуқуқро муназзам таъбир дода, хулосаҳое барорад, ки барои тафриқа додани дараҷаҳои гуногун, зернизомҳои низоми ягонаи ҳуқуқ, ошкор кардани ҷиҳатҳои низоми ҳуқуқи ҷумҳуриҳои худмухтор имконият медиҳанд. Вай низоми ҳуқуқи Тоҷикистони худмухторро маҳз дар асоси ҳамин нуктаи назар таҳқиқ кардааст. Ӯ инчунин, дар китоб раванди ташаккул ва инкишофи низоми ҳуқуқи ҶМШС Тоҷикистон дар ҳайати ҶШС Ӯзбекистан, ба ҶШС Тоҷикистон табдил додани ҶМШС Тоҷикистон ва бевосита ба ҳайати собиқ ИҶШС дохил шудани онро инъикос намудааст.

Академик Фозил Тоҳиров дар китоби мазкур ба масъалаҳои хусусиятҳои ташаккули низоми ҳуқуқии ҶМШС Тоҷикистон таъбир дода, дар баробари хусусиятҳои ташаккул ва инкишофи сарчашмаҳои ҳуқуқии ҶМШС ба монданди ҳуқуқи давлатӣ, ҳуқуқи маъмурӣ, ҳуқуқи граждани, ҳуқуқ барои замину об, ҳуқуқи оилавӣ, ҳуқуқи ислоҳи меҳнатӣ, ҳуқуқи мурофиаи судӣ, ҳуқуқи меҳнатро низ таҳқиқ кардааст.

Ҳуқуқи меҳнат на танҳо ҳамчун соҳаи мустақили ҳуқуқ, балки ҳамчун яке аз бахшҳои илми ҳуқуқшиносӣ маҳсуб ёфта, мисли ҳуқуқи меҳнат ҳамчун соҳаи мустақили ҳуқуқ, дорои сарчашмаҳои муайян мебошад.

Академик Фозил Тоҳиров дар танзими муносибатҳои меҳнатии ҶМШС Тоҷикистон муҳимтарин санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки мавриди амал қарор доштанд ва масъалаҳои муносибатҳои меҳнатиро ба таври мукаммал танзим менамуданд, мавриди таҳлилу таҳқиқ қарор додаанд.

Ӯ қайд менамояд, ки дар ҳудуди ҶМШС Тоҷикистон пеш аз ташкил ёфтани он муносибатҳои меҳнатӣ асосан мувофиқи Кодекси оид ба меҳнати соли 1922 қабулшудаи ҶШФСР танзим меёфт. Ин Кодекс дар ҶМШС Тоҷикистон то моҳи июли соли 1929 ба табъ расидани Кодекси қонунҳои ҶШС Ӯзбекистон оид ба меҳнат амал мекард. Кодекси қонунҳои ҶШС Ӯзбекистонро оид ба меҳнат аслан нашри аввалаи кодекси ҶШФСР (соли 1922) ташкил медод, ки вобаста ба шароит ва хусусиятҳои маҳаллӣ тағйир ва такмил ёфта буд [3].

Мехоҳам як нуктаи муҳимро аз адабиётҳои мутолиа намудаам, хотирнишон намоям, ки кодекси ҶШФСР соли 1922 барои тоҷикзабонони ҶШС Тоҷикистон аввалин маротиба бо забони лотинӣ-тоҷикӣ нашр шуда буд. Алифбои лотинӣ (ҳудудан 10 сол – 1930–1940) бо иловаи ҳарфҳои ишоракунандаи овозҳои хоси забони тоҷикӣ Z (ж), i (ӣ), ӣ (ӣ) G (ҷ) чун алифбои тоҷикӣ хидмат кард ва аввалин Кодекси қонунҳои ҶШС Тоҷикистон оид ба меҳнат январи соли 1940 қабул гардида буд [4, с. 63].

Бояд гуфт, ки чуноне маъхазҳои ба табърасидаи бойгонӣ ва дигар сарчашмаҳои матбуъ шаҳодат медиҳанд, ҳуқуқи меҳнатӣ дар ҶМШС Тоҷикистон дар асоси меъёрҳои ҳуқуқи ИҶШС ва ҶШС Узбекистон ташаккул ва инкишоф меёфт. Ғайр аз он барои ҳалли тамоми маҷмуи масъалаҳое, ки ба ташкилу танзим ва ҳифзи меҳнат дар ҶМШС Тоҷикистон дахл доштанд, қонунҳои иловаи ҷумҳурӣ зарур шуданд.

Академик Фозил Тоҳиров таҳқиқотҳои аз ҷониби олимони шинохтаи Тоҷикистон оид ба

таърихи ҳуқуқи меҳнати ҶМШС Тоҷикистон таҳлили мавқеъ ва нақши санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи миллии Тоҷикистон ва танзими ҳуқуқии баъзе аз муносибатҳои дахлдори ҳуқуқи меҳнати ҶМШС Тоҷикистон дар асарҳои олимони тоҷик анҷом дода шудааст, номбар намудааст. Аз ҷумлаи онҳо, мақолаи В.А. Ойгензихт дар мавзӯи «Инкишофи қонунгузорӣ оид ба меҳнати ҶМШС Тоҷикистон» [5, с. 152].

Ӯ ба мақолаи мазкур баҳои баланд дода, қайд намудааст: В.А. Ойгензихт дар асоси маълумотҳои бойгонӣ доир ба таҳлилу танзими қоидаҳои меъёрӣ ҷабҳаи ҷудогонаи ҳуқуқи меҳнатии ҶМШС Тоҷикистон кори судбахш ба анҷом расонидааст.

Бояд хотирнишон намуд, ки дар адабиёти илмии ҳуқуқшиносӣ хусусан ҳуқуқи меҳнат саҳми В.А. Ойгензихт низ баръало дида мешавад. Ҳарчанд, ки ӯро ҳамчун олими илми назарияи ҳуқуқ ва мутахассиси соҳаи ҳуқуқи маданӣ медонанд. Устоди заҳматкаш муҳаққиқест, ки оид ба таърихи инкишоф ва рушди қонунгузорӣ оид ба меҳнат дар Тоҷикистон роҳ кушодааст. Аз ҷумлаи мақолаҳо: XXVII о совершенствовании хозяйственного и трудового законодательства// Известия АН Тадж.ССР. Философия. Экономика. Правоведение. – 1986. – № 2. – С. 47-53; Увольнения по собственному желанию и соглашению сторон // Социалистическая законность. – 1983. – № 4. – С. 59-60; Дисциплина хозяйственно-договорная и трудовая: зависимость, связь, взаимодействие // Правовое обеспечение договорной и трудовой дисциплины. – Вильнюс, 1984. – С 61-65; Ответственности предприятия и трудового коллектива// Современные проблемы государства и права. – Киев, 1990. – С. 31-34; Трудовой коллектив и собственность // Проблемы осуществления правовой реформы. Сборник научных статей. – Тюмень, 1990. – С. 36-38; Ответственности предприятия и трудового коллектива// Современные проблемы государства и права. – Киев, 1990. – С. 31-34 [6, с. 132].

Академик Фозил Тоҳиров қайд менамоянд, гарчанд Комиссариати халқии меҳнат аз қабили комиссариатҳои халқии муттаҳида ба шумор мерафту қонунҳои ҷанбаи муносибатҳои меҳнатиро мақомотҳои ИҶШС ва ҶШС Ӯзбекистон ба амал мебароварданд, солҳои барои ҷумҳурӣ хеле мушкил, яъне солҳои гирудори дастаҳои босмачиён ва баъди барҳам задани онҳо харобию аз нав барқарор кардани хоҷагии халқ, инчунин норасоии мутахассисони соҳибихтисос нашри қонунҳои мустақилеро тақозо карданд, ки хусусияти иикишофи қавоиди ҷудогонаи ҳуқуқи меҳнатро дар Тоҷикистон муайян мекарда бошанд.

Аввалин қароре, ки ба ташаккули қонуни ҷумҳурӣ дар ҷанбаи меҳнат ибтидо гузошт, Низомнома дар бораи Комиссариати халқӣ оид ба меҳнат буд, ки Кумитаи инқилобии ҶМШС Тоҷикистон 17-уми ноябри соли 1925 тасдиқ кард [7]. Дар Низомнома сохту ваколат ва умуман вазифаҳои Комиссариати халқӣ оид ба меҳнат муайян шуда буданд. Азбаски ба зиммаи он танзими шароити меҳнат дар ҳудуди ҷумҳурӣ гузошта шуда буд, дар асоси қонунҳои ҷорӣ мутобиқан чунин вазифаҳоро дар уҳда дошт:

а) дар ҳудуди ҷумҳурӣ татбиқ кардани ҳамаи низомномаю меъёрҳои танзими меҳнат, ки мақомотҳои ҶМШС Тоҷикистон, ҶШС Ӯзбекистон ва ИҶШС нашр кардаанд;

б) мутобиқи қонунҳои умумииттифоқӣ оид ба меҳнат тартиб додан ва ба тасдиқи Кумитаи инқилобии ҷумҳурӣ пешниҳод кардани лоиҳаи қарордодҳо оид ба масъалаҳои қонунҳои ҷорӣ, инчунин вобаста ба хусусиятҳои маҳаллии ҶМШС Тоҷикистон дохил кардани иловаҳо ба ин қонун;

в) масъала гузоштан дар назди Кумитаи инқилобии ҶМШС Тоҷикистон ва Комиссариати халқӣ оид ба меҳнати ҶШС Ӯзбекистон дар бораи зарурати тағйир додани қонун дар бораи меҳнат ё ба он илова дохил кардан (мувофиқи банди «р» моддаи 1-уми Конститутсияи ИҶШС);

г) дар ҳадду миқёси муқарраркардаи қонун ва мувофиқи директиваҳои Кумитаи инқилобии ҷумҳурӣ, ҳамчунин Комиссариати халқии ҶШС Ӯзбекистон ва ИҶШС доир ба масъалаҳои танзими шароити меҳнат нашр кардани қарору фармонҳо;

д) дар ҳудуди ҶМШС Тоҷикистон ба амал баровардани тадбиру фармонҳои Кумитаи инқилобии ҷумҳурӣ, инчунин мақомотҳои ҶШС Ӯзбекистон ва ИҶШС ва бевосита бо ташаббуси худ ба амал баровардани тадбирҳо.

Бо ин Низомнома ҳуқуқу вазифаҳои шуъбаҳои дар назди Комиссариати халқии оид ба меҳнат таъсисёфта, шуъбаҳои бозор ва ҳифзи меҳнат, суғуртаи тарифаи баҳсталаб, суғуртаи иҷтимоӣ, таъминоти иҷтимоӣ ва шуъбаҳои умумӣ муайян шуда буданд [8]. Бо қарори Кумитаи инқилобӣ аз 22-юми сентябри соли 1925 Низомнома дар бораи ҷаласаи намояндагони созишдиҳанда ва судҳои ҳакамӣ [9] ва аз 13-уми октябри ҳамон сол Низомнома дар бораи кассаҳои суғуртаи иҷтимоӣ тасдиқ карда шуданд.

Ҳамин тариқ, бо низомномаҳои зикршуда салоҳияти мақомотҳое, ки дар ҷумҳурии ҷавони

Тоҷикистон бояд бо танзими муносибатҳои меҳнатӣ машғул мешуданд, муайян гардиданд.

Академик Фозил Тоҳиров оид ба ташкили меҳнат ва барқарор намудани хоҷагии халқ таҳлилу таҳқиқотҳои худро анҷом дода, яке аз мушкилиҳои муҳими он даврараро дар норасоии мутахассисони соҳибихтисоси соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ мешуморад ва диққат ба масъалаҳои бастани шартномаҳои меҳнатӣ ва коллективӣ медиҳад.

Ҳуқуқи меҳнатии шӯравӣ дар давраи анҷоми ҷанги тӯлонӣ бо босмачиёни аксулинқилобӣ ва аз нав барқарор кардани хоҷагии халқ ба ташаккулу тақвияти муносибатҳои меҳнатии сотсиалистӣ ва маҳдуд кардани истисмори меҳнаткашон аз ҷониби бою феодалон ва судхӯрони шаҳру деҳот мусоидат кард. Аз рӯзҳои аввали ташкил ёфтани ҷумҳурӣ дар ташкили меҳнат яке аз мушкилиҳои ҷиддӣ норасоии мутахассисони соҳибихтисоси соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ буд. Чунин вазъият дар натиҷаи инқирози даҳшатноки хоҷагии халқ дар солҳои ҷанги шаҳрвандӣ, ки барқарор кардани он на танҳо маблағҳои беҳад зиёд, балки захираҳои дахлдори меҳнатиро талаб мекард, боз ҳам вазнину мушкил шуд. Масалан, солҳои 1924-1925 нисбат ба соли 1914 дар ҷумҳурӣ тамоми замини кишт 48,1 фоиз, кишти обӣ 21,2 фоиз, саршумори чорво 52,1 фоизро ташкил медоданд.

Ба вазъияти умумии хоҷагии ҷумҳурӣ, дар таъмини соҳаҳои хоҷагии халқ бо қувваи коргарӣ дар рафти инқилоб ва солҳои ҷанги шаҳрвандӣ ба Афғонистон саросар ҳиҷрат кардани аҳолӣ низ таъсир расонд. Дар арафаи ташкил ёфтани ҷумҳурӣ бештар аз 44 ҳазор хоҷагии (беш аз 220 ҳазор нафар) ноҳияҳои гуногун дар ҳиҷрати Афғонистон буданд. Бинобар ин агар дар арафаи ташкил ёфтани ҶМШС Тоҷикистон дар дигар ноҳияҳои ИҶШС масъалаи бекорон ҳанӯз ҳал нашуда бошад, пас дар Тоҷикистон, баръакс, бинобар вазъияти зикршуда, чуноне дар боло қайд гардид, аз ноҳияҳои дигар бо роҳҳои гуногун ҷалб кардани мутахассисон, барои ба ватанашон баргаштани оилаҳои деҳқонони меҳнаткаш, ки соли 1920 саҳван ҳиҷрат карда буданд, чораҳо дидан лозим омад.

Солҳои аввал дар ҷумҳурӣ бо кормандони аз номи мақомотҳои ҷумҳурӣ даъватшуда шартномаҳои меҳнатии фардӣ баста мешуданд. Чӣ тавре маълум аст, бойгонӣ шаҳодат медиҳанд, чунин шартномаҳо якрангу якхела набуданд. Ҳар дафъа вобаста аз ихтисосу таҷриба ва дигар сифатҳои корӣ шарту андозаи пардохт муайян карда, ҷуброни сафар, пардохти роҳ, имтиёзҳо номбар карда мешуданд [5, с. 154-155]. Илова бар он ба бастани шартномаҳои коллективӣ, ки бинобар дар тараққиёти саноат қафо мондани ҷумҳурӣ ҳамаҷониба равнақ наёфтанд, диққати зиёд дода мешуд.

Мувофиқи қарор Комиссариати халқии ҷумҳурӣ оид ба меҳнат аз 12-уми августи соли 1925 ҳамаи шартномаҳои коллективӣ ва фардӣ вобаста ба иҷора бояд дар Комиссариати халқии оид ба меҳнат ба қайд гирифта мешуданд, вагарна онҳо беэътибор дониста гунаҳгоронашон ба ҷавобгарӣ кашида мешуданд. Дар бораи амали ин қарор ва адади шартномаҳои басташуда мисоли зер шаҳодат медиҳад: аз рӯи ҳисоботи Комиссариати халқии оид ба меҳнат, дар давоми ним соли баъди қабули қарори номбурда 11 шартномаи коллективӣ ва 89 шартномаи фардӣ ба қайд гирфта шуда буд [10]. Чунин меъёр ба Комиссариати халқии оид ба меҳнат имконият медод ба татбиқи дурусти қонун дар бораи меҳнат мунтазам назорат кунад, тақсими кормандон ва умуман ҷойгиронии қувваҳои коргариро дар ҳудуди ҷумҳурӣ аниқ ба ҳисоб гирад.

Дар танзими муносибатҳои меҳнатӣ дар хоҷагии деҳот, ки дар шароити Тоҷикистон хеле муҳим буд, қарори ШКХ ИҶШС аз 18-уми апрели соли 1925 «Қоидаҳои муваққатан оид ба шартҳои татбиқи меҳнати ёридиҳандаи кироя дар хоҷагиҳои деҳқонон» [11] ва дар татбиқи он Дастурамали қабулкардаи ШКХ ҶШС Ӯзбекистон аз 18-уми июни соли 1926 аҳамияти калон дошт. Аммо дар ҶМШС Тоҷикистон ин Дастурамал баъди ду соли қабул шудан, яъне 4-уми июли соли 1928 дар амал ҷорӣ гардид [12]. Сабаби ин ҷараёни мушаххаси таърихии ислоҳоти иҷтимоию иқтисодӣ дар деҳоти Тоҷикистон буд, ки бинобар тӯл кашидани ҷанги шаҳрвандӣ сурат мегирифт. Дастурамал ба хоҷагиҳои деҳқонони меҳнатӣ дахл мекард, ки асоси онҳо меҳнати шахсони сарвари хоҷагӣ ва аъзои оилаи вай буд ва меҳнати кироя танҳо дар корҳои ёрирасонӣ татбиқ мешуд.

Дастурамал, ки аз 10 бобу 49 банд иборат буд, қоидаҳои шартномаи меҳнат, музди кор, қатъи шартнома, кафолат ва ҷуброн, вақти корӣ, вақту соати фароғат ва монанди инҳоро дар бар мегирифт. Меъёри он бар ҳимояи манфиатҳои муздурон таълиф ёфта буд. Ин нукта дар банди 16 хеле равшан ифода ёфта буд. Дар ин банд зикр мешуд, ки андозаи музди кор ва тарзу тариқи пардохти он бо ризоияти тарафайн муқаррар мегардад ва набояд аз андозаи камтарини барои ҳамон маҳал муқарраркардаи давлат кам бошад. ШКХ ҶШС Ӯзбекистон бо мақсади мукаммалтар танзим додани муносибатҳои аслии меҳнатӣ бо қарори худ аз 8-уми майи соли 1928, № 28 ба банди 2-юми Дастури зикршуда тағйирот дохил кард [12].

Академик Фозил Тоҳиров қайд менамоянд, ки чи дар ҶШС Ӯзбекистон ва чи дар Тоҷикистони мухтор, алалхусус дар давоми мавсими хоҷагии деҳот, меҳнати кирояи ёридиҳанда бисёр татбиқ мешуд, ки аксаран муддати кӯтоҳ ва хеле кам ва аз ночорӣ истифода мегардид. Бинобар ин, мувофиқи тағйироти зикршуда, қоидаҳои муваққатӣ дар ҳолатҳои зерин татбиқ намеёфтанд:

а) дар хоҷагиҳои деҳқононе, ки новобаста аз хусусияти истеҳсолот дар давоми мавсими хоҷагии деҳот на бештар аз ду моҳ на зиёда аз 2 муздурро кор фармудаанд;

б) дар хоҷагиҳои деҳқононе, ки дар давоми мавсими хоҷагии деҳот танҳо як муздур доштанд ва қисми замин, қисми саршумори чорвои худро ба иҷора медоданд, ё корхонаҳои тиҷоратию саноатӣ ё хоҷагиҳое, ки ғайр аз як муздур боз як ё якчанд чоряккор доштанд;

в) дар хоҷагиҳои деҳқононе, ки як муздур доштанду, вале низому тартиби хоҷагии худро барбод доданд, яъне аъзои оилаи онҳо бо сабабҳои гуногун дар киштукори замин иштирок накарданд, ғайр аз ҳолатҳои зерин: фавти сардори хоҷагӣ, даъват ба Армияи Сурх, шуғл ба вазифаи ҷамъиятии интихобӣ;

г) дар хоҷагиҳое, ки даромади андозпазирашон беш аз 600 сӯм аст ва новобаста аз шартҳои дар фавқ зикршуда аз қувваи коргари кироя истифода мебаранд;

д) дар корхонаҳои косибии мустақил, ки аз меҳнати кироя истифода мебаранд;

е) дар ширкатҳои деҳот ва иттиҳодияҳои кооперативӣ, ки аз меҳнати кироя истифода мебаранд.

Мақсад аз муносибати муфассал ва мутафарриқа ба субъектҳои гуногуни муносибатҳои меҳнатӣ дар хоҷагии деҳот ва танзими ҳуқуқҳои фаъолияти он хоҷагиҳои деҳқононе, ки аз меҳнати кирояи ёридиҳанда аз меъёри муқарраршудаи фавқ зиёд истифода мекарданд, ҳимояи манфиатҳои муздурону муздурзанон буд.

Дар шароити Тоҷикистон, дар давраи тадқиқшаванда қисми муайяни хоҷагиҳои ғайримеҳнатии феодалону боён боқӣ монда буд, дар ҳифзи ҳуқуқи муздурон қарори КИМ ва ШКХ ИҶШС аз 20-уми феврали соли 1929 «Дар бораи тартиби татбиқи Кодекси қонунҳо дар бораи меҳнат дар хоҷагиҳои кулакҳо» ва қарори ШКХ ИҶШС аз 21-уми майи соли 1929 «Дар бораи нишонаҳои хоҷагиҳои кулакҳо, ки нисбати онҳо бояд Кодекси қонунҳо оид ба меҳнат татбиқ гардад» аҳамияти махсус доштанд [13]. Дар ин қарорҳои умумииттифоқӣ нишондодҳои анҷумани XV ВКП (б) дар бораи зарурати танзими қатъии меҳнати кироя дар хоҷагии деҳот таҷассум ёфта буданд. Бояд қайд кард, ки доираи нуфузи Кодекси қонунҳои ҶШФСР дар бораи меҳнат (соли 1922) ва кодексҳои ҷумҳуриявии дар асоси он қабулшуда, аз он ҷумла Кодекси қонунҳои ҶШС Ӯзбекистон дар бораи меҳнат (соли 1929) хеле васеъ шуда, ба як навъ қонуни маъмулу ҳамабоби ҷодаи танзими муносибатҳои меҳнатӣ табдил ёфт. Зеро онҳо чи дар корхонаю муассисаҳои давлатӣ ва чи дар ташкилотҳои ҷамъиятӣ, кооперативҳо, хоҷагиҳои шахсӣ ҳама гуна муносибатҳоро аз рӯи кирои қувваи коргарӣ танзим медоданд [14, с. 285].

Вале ин қарорҳо дар Тоҷикистон баъди ба ҷумҳурии иттифоқӣ табдил шудани ҷумҳурии мухтор дар амал татбиқ гардиданд. Ҷумҳурӣ дар давраи аз нав барқарор кардани хоҷагии халқ шаклҳои гуногуни ташкилии ҳуқуқии ҷалб кардан ба меҳнатро истифода кард. Мувофиқи қарори КИМ ва ШКХ ҶМШС Тоҷикистон аз 7-уми январи соли 1928 «Дар бораи ҷамъиятӣ эълон кардани корҳои хоҷагии об» [15] ҳамаи корҳое, ки хоҷагии об дар боби такмилу тармими ҷӯйборҳо анҷом медоду ин корҳоро қувваҳои коргарии беихтисос саранҷом медоданд, корҳои ҷамъиятӣ ҳисоб шуда, барои ин қабил корҳо имтиёзҳои муқарраршуда татбиқ мегардиданд.

Зимни ин Сарраёсати хоҷагии оби ҷумҳурӣ бо намояндаи дар ҶМШС Тоҷикистон будаи Комиссариати халқии ҶШС Ӯзбекистон оид ба меҳнат пешакӣ шартномаи махсус мебаст. Мувофиқи ин шартнома татбиқи принсипи усули бевоситаи корбаъй ва ҳаққи рӯзбайъи коргарон вобаста ба хусусият ва душвории кор муқаррар карда мешуд. Музди кори ҳайати коркуноне, ки дар корҳои ҷамъиятӣ машғул буданд, инчунин қувваи коргарии беихтисос мувофиқи Кодекси қонунҳо оид ба меҳнат дар асосҳои умумӣ танзим дода мешуданд.

КИМ ва ШКХ-и ҷумҳурӣ ба кори сохтмони роҳҳо, ки такмилу тармими онҳо ба тақвияту инкишофи хоҷагии халқ мусоидат мекарданд, ба қонеъ кардани талаботу эҳтиёҷоти таъхирнопазири аҳолӣ диққати махсус дода, 2-юми июли соли 1927 «Дар бораи ҷамъиятӣ эълон кардани корҳои сохтмони роҳҳо» қарор қабул карданд. Бинобар он ки соли 1927 ба корҳои сохтмони роҳҳо ҷалб кардани қувваи коргарии беихтисос натиҷаи хуб бахшид, амали ин қарор соли 1928 низ идома дода шуд [16]. Дар ин қарорҳо принсипҳои муносибат ба муқаррар кардани шаклу андозаи ҳаққи меҳнат мисли пештара қарор гирифта буданд.

Аммо баъдҳо ҳамаи қарордодҳо, ки корҳои сохтмони роҳи хоҷагии обро ҷамъиятӣ эълон карда буданд, бо қарори махсуси КИМ-и ҶШС Тоҷикистон аз 26-уми феврали соли 1929 бекор

карда, шуданд [17]. Баъди он бошад бо мақсади хуб анҷом додани маъракаи киштукори тирамоҳӣ ва баҳорӣ, инчунин маъракаи фурӯши ҳосили гандум ва пахта бо қарори КИМ ва ШКХ-и ҷумҳурӣ аз 14-уми сентябри соли 1929 дар Тоҷикистон амали Низомномаи 26-уми майи соли 1929 тасдиққардаи КИМ ва ШКХ ҶШС Ӯзбекистон дар бораи тартиби ҷалб кардани аҳолӣ ба уҳдадории меҳнатӣ ва нақлиёт барои кашондани маҳсулоти зироат ва ғаллаю пахта ҷорӣ карда шуд [18].

Низомномаи номбурда ба кумитаҳои иҷроияи Шӯроҳои маҳаллӣ имконият медод аҳолиро дар давраи маъракаи баҳорӣ ва тирамоҳии хоҷагии деҳот ба уҳдадории пулакии меҳнатӣ ва нақлиётӣ ҷалб кунанд. Ин гуна уҳдадории меҳнатӣ як навъ муносибати меҳнати махсус ва фавқулода буд.

Ба туфайли татбиқи моҳиронаи шаклҳои гуногуни ташкилӣ-ҳуқуқии ҷалб кардан ба меҳнат, ҳамчунин ба уҳдадории меҳнатӣ, ки ба манфиатҳои куллии меҳнаткашон мувофиқ буд, дар муддати хеле кӯтоҳи таърихӣ қафомонии чандасринаи иҷтимоию иқтисодии Тоҷикистони Шӯравӣ то як дараҷаи муайян бартараф шуд.

Дар бораи ҳамон давра то чи андоза муҳим будани масъалаи ба корҳои хоҷагии деҳот ҷалб кардани қувваи коргарӣ қарори ҳамноми КИМ ва ШКХ ҶШС Тоҷикистон аз 4-уми апрели соли 1928 ва аз 11-уми марти соли 1929 «Дар бораи ба деҳқонон дар ҷойи ҳабсашон барои корҳои саҳро рухсатӣ додан» шаҳодат медиҳанд. Мувофиқи ин қарорҳо, ки дар бораи онҳо муфассалтар зикр хоҳем кард, масъалаи ҳуқуқи ислоҳи меҳнатиро дида баромада, ба ҳамаи деҳқонон, ки ба ҷумлаи ҷиноятқорони касбӣ тааллуқ надоштанд ва мувофиқи қарори суд аз озодӣ маҳрум шуда буданд, бо қарори комиссияҳои тақсимоти кумитаҳои иҷроия дар мавсими корҳои хоҷагии деҳот барои корҳои саҳро то 6 моҳ рухсатӣ дода мешуд.

Охирҳои даврае, ки мавриди тадқиқ қарор гирифтааст, дар ҷумҳурӣ ба танзими ҳуқуқии тартиби ба кор қабул кардани шахсоне, ки аз сафҳои Армияи Сурхи коргару деҳқонон (АСКД) озод шуда буданд, диққати махсус дода мешуд. КИМ-и Шӯроҳои ҶМШС Тоҷикистон аз 26-уми июни соли 1928 «Дар бораи таъсиси комиссияи ҷумҳуриявии назди ШКХ ҶМШС Тоҷикистон оиди ба корҳои гражданӣ ҷалб кардани ҳайати сардорони эҳтиётии АСКД» қарор бароварда буд [19]. Дар ии қарор, ки мувофиқи қарори ШКХ ИҶШС аз 22-юми феврали соли 1923 ба табъ расида буд, ба ҷумлаи ҳайати сардорони эҳтиётии АСКД сардорони рутбаашон миёна, калон, олӣ ва хурди зиёда аз мӯҳлат хизматкарда мансуб дониста мешуданд, ки бо тавсияи комиссияи доимии махсус тасдиққардаи ШКХ - и ҷумҳурӣ ва дар вилоятҳо бо тавсияи мақомотҳои Комиссариати халқии оид ба меҳнат ба корҳои гражданӣ ҷалб карда мешуданд. Ин қарор шарту тартиби бо кор таъмин кардани ин қабил шахсон, аз кор озод ва ба кори дигар таъйин кардан ва дигар масъалаҳои фаъолияти онҳоро муфассал танзим медод.

Бояд гуфт, ки академик Фозил Тоҳиров диққати махсусро оид ба шаклҳои гуногуни ташкилӣ-ҳуқуқии ба сохтмони ҷомеаи нав ҷалб кардани меҳнаткашонро дар дида баромадани имтиёзҳое, ки бо мақсади ба ҷумҳурӣ ҷалб кардани мутахассисони зарурӣ ва муқимӣ кор кардани онҳо муқаррар шуда буданд ва ин тадбир дар ҳаёти Тоҷикистони Шӯравӣ ниҳоят муҳим буд додааст. Ҷиҳати ҳал намудани масъалаҳои муқаррар кардани низоми имтиёзҳои мутахассисон дар якчанд қарори мақомотҳои қонунгузории ҷумҳурӣ таҳқиқ намудааст.

Яке аз чунин қарорҳо қарори Кумитаи инқилобӣ таҳти № 18 аз 16-уми феврали соли 1926 буд. Дар он барои кормандони касбҳои гуногун, ки ба ҶМШС Тоҷикистон ҳамчун ба маҳалли дурдаст фиристода ва даъват шуда буданд, имтиёзҳо пешбинӣ мегарданд.

Барои чунин кормандон ба андозаи ду маош роҳпулӣ ва баъди дар вазифаашон ду сол кор кардан ба андозаи се маош ёрдампулӣ ва дигар имтиёзҳо дода мешуд.

Қарори якуме, ки меъёри ҳавасмандкунии ҳуқуқи меҳнатии шӯравиро дар Тоҷикистон дар бар мегирифт, ин қарори Кумитаи инқилобии ҶМШС Тоҷикистон аз 27-уми августи соли 1925 «Дар бораи имтиёз ва афзалиятҳои хизматчиёни ҳарбии қисмҳои миллии Тоҷикистон» буд. Мувофиқи ин қарор оилаи хизматчиёни ҳарбӣ аз андози якдафъаинаи хоҷагии деҳот озод карда, барояшон дар харидани чорво ва анҷоми хоҷагии деҳот бо шартҳои имтиёзнок дар навбати аввал қарз дода мешуд.

Баъдан бо қарори КИМ ва ШКХ-и ҷумҳурӣ аз 15-уми майи соли 1927 «Дар бораи ҳуқуқ ва афзалиятҳои хизмат дар ҶМШС Тоҷикистон то қабул шудани қонуни умумииттифоқӣ» номгӯи пурраи вазифаҳое, ки барояшон имтиёзпулӣ дода мешуд, муқаррар карда шуда буданд. Дар ин ҷода қарори КИМ ва ШКХ ҶШС Ӯзбекистон аз 9-уми июли соли 1928, №94 «Дар бораи таъмин кардани деҳоти ҶШС Ӯзбекистон ва ҶМШС Тоҷикистон бо мутахассисони хоҷагии деҳот, хоҷагии ҷангал, корҳои сохтмони роҳ ва дар бораи беҳтар кардани вазъияти моддию маишии онҳо» қобили таваҷҷуҳ аст [20].

Бо мақсади таъмин кардани деҳот бо мутахассисони маълумоти олию миёна дошта (агроному зоотехникҳо, ҷангал, бонкҳо, муҳандисони танобкаш, заминпаймоҳо) дар ин қарор якчанд подоши моддӣ ва маънавӣ пешбинӣ шуда буд: мусофиратпулӣ, харҷи роҳ, манзили бепул, дар зарурат нақлиёт, либоси махсус, додани ёрдампулӣ ба музди кор, додани имтиёз ба фарзандони мутахассисон барои дохил шудан ба донишкадаҳо ва дигар имтиёзҳои илова.

Бешубҳа, чунин имтиёзҳои калон ва гуногуни мутахассисони даъватшуда чи ба ҶШС Ӯзбекистон ва чи ба ҶМШС Тоҷикистон имконият дод кормандони муҳимро ҷалб кунанд, ки на таҳо дар боби барҳам додани қафомонии хоҷагию маданӣ ва дар хоҷагии деҳот татбиқ кардани усулҳои навтарини агротехника фаъолона иштирок кунанд, балки ба таълими кормандони миллии маҳаллӣ мадад расонанд.

Қарори КИМ ва ШКХ Тоҷикистони мухтор аз 30-юми январи соли 1929 «Дар бораи муқаррар кардани заминаи ҳарвақтаи музди кор барои хизматҳои дарозмуддат ба кормандони милитсия, ҷустуҷӯи ҷиноятӣ ва мавзеи ҳабси ҶМШС Тоҷикистон» ба ин кор мусоидат мекард.

Дар ин қарор муқарар шуда буд, ки барои хизматчиён вобаста ба он ки дар мақомотҳои ҳифзи ҳуқуқ чанд сол мунтазам кор кардаанд, ба музди корашон вобаста ба муҳлат ба қадри зерин (10% барои 3 сол, 25% барои 6 сол, 30% барои 9 соли хизмати доимӣ) иловапулӣ дода мешуд. Ин иловапулӣ ба музди кор (барои хизмати дарозмуддат) аз рӯи маоши асосии вазифадорӣ муқаррар мешуд. Фаҳмост, ки ин қарор дар роҳи таъмини мақомотҳои ҳифзи ҳуқуқи ҷумҳурӣ бо кормандони таҷрибанок, аҳамияти калон дошт ва ин тадбир шарти муҳими фаъолияти бобарори онҳо буд.

Яке аз нуктаҳои муҳими муносибатҳо оид ба меҳнат ба танзим даровардани интизоми меҳнат маҳсуб меёбад, ки академик Фозил Тоҳиров ба он диққати махсус дода, якчанд қарорҳоро оид ба масъалаҳои мустаҳкам кардани интизоми меҳнат мавриди таҳқиқ ва омӯзиш қарор додаанд.

Барои ҳарчи зудтар барқарор кардан ва тараққӣ додани хоҷагии халқ, афзудани маҳсули меҳнат мунтазам тадбирҳо андешида, интизоми меҳнатро мустаҳкам кардан лозим буд. Бо мақсади муболиза бурдан бо саҳву камбудиҳои хизматӣ, гуноҳу кори нодурусти шахсоне, ки дар мақомотҳои давлатии ҷумҳурӣ вазифаҳои масъулро ишғол мекарданду барои ин норасоиҳо дар кодекси ҷиноятӣ ҷавобгарӣ пешбинӣ нашуда буд, бо тавсияи Кумитаи инқилобии Тоҷикистон Президиуми КИМ-и ҶШС Ӯзбекистон дар маҷлиси худ аз 27-уми майи соли 1927 ба Кумитаи инқилобии ҶМШС Тоҷикистон иҷозат дод, ки шуъбаи Тоҷикистонии сарсудяи интизомии Ӯзбекистон ташкил дода шавад [21].

Бо қарори Кумитаи инқилобӣ аз 14-уми ноябри соли 1925 шуъба барҳам дода шуд ва он дар фаъолияти худ Низомномаи судҳои интизомии ҶШФСР-ро ба асос мегирифт. Ин суд ҳуқуқ дошт корҳоро нисбати аъзои КИМ, комиссарҳои халқӣ, аъзои коллегияи комиссариатҳои халқӣ ва дигар шахсони мансабдори муассисаҳои ҷумҳуриро дида барояд ва ба вайронкорони интизоми меҳнат ҷазои итизомӣ, яъне огоҳӣ диҳад, ҳайфи ту эълон кунад ва ҳатто аз вазифа озод намояд. Қадре баъдтар судҳои интизомии вилоятӣ таъсис дода шуданд, ки ваколати онҳо нисбат ба шахсони мансабдори миқёси вилоят раво буд.

Дар ин давра доир ба масъалаҳои мустаҳкам кардани интизоми меҳнат якчанд қарор бароварда шуд. Масалан, қарори Кумитаи инқилобӣ аз 27-уми апрел ва 22-юми сентябри соли 1925 «Дар бораи интизоми меҳнати хизматчиён» ва «Дар бораи интизоми меҳнати меҳнаткашон», Қарори ШКХ-и ҷумҳурӣ аз 29-уми июли соли 1928 «Дар бораи интизоми меҳнат дар муассиса, корхонаҳои давлатӣ ва кооперативӣ, ҳамчунин дар ташкилотҳои ҷамъиятӣ».

Дар ин қарорҳои Кумитаи инқилобӣ доир ба муқаррар кардани назорати қатъӣ дар ҳамаи муассиса ва корхонаҳои давлатӣ ба сари вақт шуруъ шудани кор, вазифаҳои меҳнатии ба зиммаашон гузошташударо сари вақт ва дақиқ иҷро кардани кормандон ва дар кор барҳам задани унсурҳои бюрократизму кашолкорӣ тадбирҳо пешбинӣ шуда буданд. Дар мустаҳкам кардани интизоми меҳнат ва таъмини маҳсули меҳнати зарурӣ қарори дар боло номбаршудаи ШКХ аз 29-уми июли соли 1928 хеле муҳим буд. Мувофиқи моддаи 1-уми ин қарор ҳамаи муассиса, корхонаҳои давлатӣ ва кооперативӣ, ҳамчунин ташкилотҳои ҷамъиятӣ вазифадор буданд:

а) давомоти муқаррарии рӯзи корро қатъӣ риоя кунанд, назоратро ба ҳозир шудан ба кор ва рафтан аз кор беҳтар намоянд, бо коргурезӣ ва дермониии коргарону хизматчиён мунтазам муболиза баранд;

б) дар рӯзи кор ҳар коргар ва хизматчиро бо кор ҳар чи пурратар таъмин кунанд;

в) маҳсули меҳнат ва сифати кори меҳнаткашонро биафзоянд;

г) ба ҳар корманд вазифаҳои муайянро муқаррар намоянд ва барои кори супурдашуда шахсан ҷавобгар буданашро таъкид кунанд.

Мувофиқи ин тартибот ҳамаи муассисаю корхонаҳои давлатӣ ва кооперативӣ, инчунин ташкилотхои ҷамъиятӣ вазифадор карда мешуданд, ки тартиботи ҷории дохили корхонаашонро аз нав дида бароянд ва агар он ба талаботи моддаи 1 ҳамин қонун мувофиқат накунад, дар асоси тартиботи муқарраркардаи моддаи 54 Кодекси қонунҳои оид ба меҳнат мутобиқ ва ба тасдиқ пешниҳод кунанд.

Яке аз се ҳадафи қонунгузорӣ оид ба меҳнат ин фароҳам овардани шароити мусоиди меҳнат барои кормандон мебошад, ки дар ҳамбастагӣ бо принсипҳои баррасишаванда бояд асоси меъёрҳои институти ҳифзи меҳнат бошанд.

Ҳифзи меҳнат ҳамчун ҳуқуқи субъективии корманд ба шароити меҳнати ҷавобгӯ ба талаботи бехатарӣ ва гигиенӣ дар муносибатҳои ҳуқуқии мушаххаси меҳнатӣ бо як қатор меъёрҳои муқаррарнамудаи Кодекси қонунҳо оид ба меҳнат сабт шуда буданд, ифода мегардид.

Академик Фозил Тоҳиров таҳлилу таҳқиқотҳои худро ба танзими ҳуқуқии ҳифзи меҳнат ва ба масъалаи таъминоти иҷтимоӣ ва суғуртаи иҷтимоӣ бахшида, дар ин самт зикр намудааст, ки мақомотҳои қонунгузори ҷумҳурӣ мувофиқи нуктаҳои барномавии Ҳизби коммунистӣ ва қонунҳои ИҶШС ва ҶШС Ӯзбекистон оид ба танзими ҳуқуқии ҳифзи меҳнат ва муҳлати фароғат, ҳифзи меҳнати занон ва наврасон, инчунин дар ҳаёт татбиқ кардани тадбирҳои Ҳокимияти Шӯравӣ дар ҷодаи суғуртаи иҷтимоӣ қонунҳо қабул карданд. Кумитаи инқилобии ҷумҳурӣ бо қарори худ «Дар бораи мубориза бо корҳои зиёда аз вақти муқаррарӣ» татбиқи ғайриқонунии корҳои зиёда аз вақти муқаррарӣ, ба ҷойи рухсатӣ додани ҷубронпулӣ, ҳамчунин вайрон кардани меъёрҳои муқаррарнамудаи Кодекси қонунҳо оид ба меҳнатро манъ намуд.

Бо қарори дигари Кумитаи инқилобии ҶМШС Тоҷикистон аз 11-уми июли соли 1926, ки бо тавсияи Президиуми бюрои ташкили иттифоқи касаба қабул карда шуда буд, шароити хеле сахти иқлим, нақлиёт ва дурдастии ҷумҳуриро ба инобат гирифта, барои хизматчиёну коргарони чи масъул ва чи техникӣ, рухсатии меҳнатии якмоҳа муқаррар карда шуд. Мувофиқи қарори ШКХ-и ҷумҳурӣ аз 22-юми майи соли 1928 ба кормандони муассисаю корхонаҳои давлатӣ, ки барои дохил шудан ба донишкадаҳои олӣ фиристода мешуданд, рухсатии якмоҳаи пулакӣ нигоҳ дошта мешуд.

Бо мақсади таъмини маҳсули меҳнат ва ҳифзи меҳнат, шароити иқлим (рӯзҳои гарми тобистон), инчунин бо назардошти идҳои инқилобӣ, халқӣ ва динӣ Кумитаи инқилобӣ ва баъдтар ШКХ-и ҷумҳурӣ, дар миқёси давомоти рӯзи кории муқарраркардаи Кодекси қонунҳо оид ба меҳнат қарорҳо бароварданд, ки мувофиқи онҳо вақти корӣ тағйир дода шуда, рӯзҳои иловаи фароғат муқаррар мегардиданд.

Масалан, бо қарори ШКХ-и ҷумҳурӣ аз 23-юми январи соли 1928 тартиби зерини татбиқи моддаҳои 111-ум ва 112-уми Кодекси қонунҳо оид ба меҳнат ва дигар қонунҳои илова дар бораи идҳои инқилобӣ, рӯзҳои мотам ва рӯзҳои махсуси фароғат муқаррар карда буданд: 1-уми январ – соли нав; 9-уми январи соли 1905 – рӯзи мотам, 22-юми январ – рӯзи мотам ва рӯзи хотираи В.И. Ленин; 12-уми март – рӯзи сарнагун шудани мутлақияти подшоҳӣ; 18-уми март – рӯзи Коммунаи Париж; 1-уми май – рӯзи интернатсионалӣ; 6-уми июл – рӯзи тасдиқи Конститутсияи ИҶШС; 7–8-уми ноябр – рӯзи Инқилоби Октябр [22]. Рӯзҳои махсуси истироҳат низ муқаррар карда шуданд: 22-юми март – Наврӯз (Ҳамал) ва баъзе рӯзҳои дигар. Рӯзҳои идҳои динӣ (сарфи назар аз мазҳаб) меҳнаткашон аз кор озод карда мешуданд ва дар натиҷа аз рӯзҳои иловаи истироҳат баҳра мебурданд.

Дар давоми ин солҳо дар масъалаи таъминоти иҷтимоӣ ва суғуртаи иҷтимоӣ низ тадбирҳо андешида мешуданд. Чуноне дар маърӯзаи комиссари халқии ҷумҳурӣ оид ба меҳнат зикр мешуд, дар масъалаи суғуртаи иҷтимоӣ аз 1-уми октябри соли 1925 тадбирҳо андешида ва дар муддати кӯтоҳ, яъне то 15-уми феврали соли 1926 шашсад нафар суғурта карда шуданд. Дар ин муддат маъюбони ҷанги шаҳрвандӣ ва дигар нафақахӯрон бештар аз 1200 сӯм нафақа гирифтанд [23].

Мувофиқи талаботи Кодекси қонунҳо оид ба меҳнат суғуртаи иҷтимоии коргарону хизматчиён аз ҳисоби корхонаю муассисҳо ва иҷорагирони шахсӣ сурат мегирифт. Охири давраи аз нав барқарор кардани хоҷагии халқ (солҳои 1928-1929) илова ба Кодекси қонунҳо оид ба меҳнат қонунҳои ҷудогона нашр кардан зарур шуд, ки мувофиқи онҳо баъзе категорияҳои кормандон аз ҳисоби идораҳои дахлдор суғуртаи ҳатмии давлатӣ карда мешуданд. Масалан, шароити вазнини меҳнати кормандони ҷангалбонӣ ва хоҷагиҳои таълимии ҷангал, ҳамчунин ҳодисаҳои нисбат ба онҳо кор бурдани зӯриро ба назар гирифта, ШКХ ҶМШС Тоҷикистон 3-юми октябри соли 1929 қарор қабул кард [24]. Мувофиқи ин қарор аз соли буҷетии 1929-1930 барои ҷангалбонҳо, қаровулҳои ҷангал, ёрдамчиёни ҷангалбонҳо, мудирони хоҷагиҳои таълимии ҷангал, ки вақти адои хизмат ҷабран кушта ё маҷруҳ шудаанд, суғуртаи ҳатмии давлатӣ муқаррар карда шуда буд.

Меъёрҳои ин қарор, аз як тараф, манфиати кормандони хоҷагии ҷангалро ифода ва таъмин мекарданд, аз тарафи дигар барои ташкили хуби ҳифзи сарватҳои табиии ҷумҳурӣ, аз ҷумла ҷангал равона шуда буданд. Дар масъалаи ҳифзи меҳнат қарори ШКХ ҶМШС Тоҷикистон аз 13-уми феврали соли 1929 қобили таваҷҷуҳ аст. Ин қарор муассиса ва корхонаҳоро вазифадор мекард коргарону хизматчиёнеро, ки дар ҷойи кор ё шаҳрҳои коргарнишин (манзилашон) бемор шудаанд, аз ҳисоби худ ба бемористон баранд.

Аз ҷумлаи маҷмуи тадбирҳои дар ҷодаи меҳнат андешидаи Ҳокимияти Шӯравӣ бартараф кардани хурофоти занони мусулмон ва ба кори фаъоли пурмаҳсули ҷамъиятан муфид ҷалб кардани онҳо мақоми махсус дошт. Ба ин мақсад чи дар марказ ва чи дар маҳалҳо ташкилоту комиссияҳои гуногун, аз ҷумла комиссия оид ба омӯзиш ва беҳтар кардани шароити меҳнати занон созмон дода мешуданд. Мақомотҳои ҳизбӣ ва шӯравии ҷумҳурӣ ба ин масъала диққати зиёд медоданд. Декретҳои Ҳокимияти Шӯравӣ, санадҳои меъёрии мақомотҳои қонунгузори Тоҷикистони мухтор баробарҳуқуқии комили зану мардро эълон карда, барои ба амал баровардан ва ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатии занон кафолати ҳуқуқӣ муқаррар намуданд.

Барои иҷрои ин вазифаи ниҳоят душвор тамоми шароитро муҳайё кардан зарур буд. Яке аз аввалин санадҳои ҳуқуқӣ, ки ба муҳайё намудани шароит ва таъмини ҳифзи меҳнати занон равона шуда буд, Қарори ШКХ ҶШС Тоҷикистон аз 16-уми январи соли 1929 «Дар бораи тадбирҳои беҳтар кардани хизмати кӯдакистонҳо ба фарзандони коргарзанон ва деҳқонон» ба шумор мерафт. Дар ин қарор бо мақсади бо кӯдакистонҳо пурра таъмин кардани кӯдакони занони дар истеҳсолот коркунанда ва деҳқонзанон, ки дар корҳои саҳро ва корхонаҳои маҳсулоти партов машғул мешуданд, маҷмуи тадбирҳо пешбинӣ шуда буданд. Ба ҳуқуқи меҳнатии давраи тадқиқшаванда падидаи нафақаи шахсӣ (персоналӣ) низ маълум буд. Мувофиқи қарори КИМ ва ШКХ ҶМШС Тоҷикистон аз 30-юми январи соли 1928 нафақаи шахсӣ ва ёрдампулии якдафъаина ба шахсоне дода мешуд, ки дар назди ҷумҳурӣ дар ҷодаи фаъолияти инқилобӣ ва касбӣ, ҳамчунин дар ҷодаи илму санъат ва техника хизмати шоиста карданд ва баъди фавташон нафақаашон ба аъзои оилаашон дода мешуд.

Ҳуҷҷати муҳими ин давра манифести КИМ-и ИҶШС аз 15-уми октябри соли 1927 дар бораи давраи наздик аз рӯзи кори 8-соата ба рӯзи кори 7-соата гузарондани коргарону хизматчиён ва кам накардани музди кор мебошад. Дар ҳудуди ҶМШС Тоҷикистон гузаштан ба рӯзи кори кӯтоҳ қисман аз соли 1929 шуруъ шуда буд, аммо созмони комиссияи ҷумҳурӣ ва татбиқи амалии ин тадбир дар Тоҷикистон ба давраи баъди ба ҷумҳурии иттифоқӣ табдил ёфтани ҶМШС Тоҷикистон мансубият дорад.

Хулоса, академик Фозил Тоҳиров на танҳо дар ҷодаи илми ҳуқуқи меҳнати ҶМШС Тоҷикистон хизмати шоиста карданд, инчунин, дар раванди таҳқиқи масъалаҳои илмӣ аз сабку шеваҳои нави методологӣ, хулоса ва дастовардҳои илмҳои муосир, ғояҳо ва таълифоти олимони шинохта огоҳмандона истифода карда, дар пешбурди илми ҳуқуқ, бо таҳияи асосҳои илмию назариявии шинохти мақомоти идоракунии давлатдории миллӣ, бо ба назар гирифтани таҷрибаи давлатдории миллӣ, бо осору мероси адабию илмӣ ва фарҳангӣ маҷмӯи ягонаи афкори илмиеро кашф ва пешниҳод намуданд, ки дар илми ҳуқуқшиносии тоҷик бебаҳо ва камназир аст.

Дар баробари баррасиву муҳокимаи мавзуи мазкур иброз менамоем, ки дар тамаддуни башарӣ саҳми чашмгири гузаштагони мо тоҷикон дар рушди илми ҳуқуқшиносӣ бебаҳс буда, ниёи шарифу илмдӯсти мо дар садри ташаккули илмҳову кашфиётҳои инсоният қарор доштанд ва имрӯз доранд. Хушбахтона, ин риштаи таърихӣ ҳанӯз ҳам побарҷо буда, имрӯзҳо низ олимони тоҷик бо кашфиёту ихтироот ва тарбияву парвариши кадрҳои илмӣ дар илми ҷаҳонӣ соҳиби эътибору эҳтиром ҳастанд.

Муқарриз: н.и.ҳ., дотсент Бобокалон Ғ.М.

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ОТРАСЛИ ТРУДОВОГО ПРАВА В ТРУДАХ АКАДЕМИКА Ф.Т. ТАХИРОВА

Ключевые слова: академик Фозил Тохиров, Таджикская АССР, трудовое права, Народный комиссариат труда, Ревком Таджикской АССР, гарантии социального обеспечения, нормативные правовые акты.

Аннотация. В данной статье анализируется и обсуждается позиция и роль академика Фозила Тохирова в становлении и развитии области трудового права. В данной статье автор ставит перед собой задачу рассмотреть несколько основных аспектов, связанных с темой, в частности, детальное

исследование всех теоретических вопросов системы трудового права, а также предпринял попытку системно определить понятие правовой системы, выделить различные уровни, подсистемы единой правовой системы, аспекты правовой системы автономных республик и позволяет сделать выводы. Автор акцентировал внимание на правовой системе автономного Таджикистана, опираясь на точку зрения академика Фозила Тохирова. Он также отразил в статье процесс становления и развития правовой системы Таджикской АССР в составе Узбекской ССР, превращение Таджикский АССР в Таджикский ССР и прямое включение ее в состав бывшей СССР, и сделал это предмет научний анализ.

Рахмон Дилшод Сафарбек – доктор юридических наук, профессор, Руководитель Аппарата Маджлиси милли Маджлиси Оли Республики Таджикистан. E-mail: s_dilshod85@mail.ru; Тел.: (+992) 918-67-52-82.

Ашуриён Шохвали Раджаб – соискатель кафедры прав человека и сравнительного права юридического факультета Таджикского национального университета, преподаватель кафедры социальные науки Таджикского государственного медицинского университета имени Абуали ибн Сино. E-mail: ahsurovhsohvali1994@gmail.com. Тел.: (+992) 985-51-35-01.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE INDUSTRY OF LABOR LAW IN THE WORKS OF ACADEMICIAN F.T. TOHIROV

Keywords: academician Fozil Tohirov, Tajik Autonomous Soviet Socialist Republic, labor rights, People's Commissariat of Labor, Revolutionary Committee of the Tajik Autonomous Soviet Socialist Republic, social security guarantees, regulatory legal acts.

Abstract. This article analyzes and discusses the position and role of academician Fozil Tohirov in the formation and development of the field of labor law. In this article, the author sets himself the task of considering several main aspects related to the topic, in particular, a detailed study of all theoretical issues of the labor law system, and also made an attempt to systematically define the concept of a legal system, highlight various levels, subsystems of a unified legal system, aspects of the legal system of autonomous republics and allows us to draw conclusions. The author focused on the legal system of autonomous Tajikistan, based on the point of view of academician Fozil Tohirov. He also reflected in the article the process of formation and development of the legal system of the Tajik ASSR as part of the Uzbek SSR, the transformation of the Tajik ASSR into the Tajik SSR and its direct inclusion in the former USSR, and made this the subject of scientific analysis.

Rahmon Dilshod Safarbek – doctor of legal sciences, professor, head of the office of the Majlisi milli of the Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan. E-mail: s_dilshod85@mail.ru; Tel.: (+992) 918-67-52-82.

Ashuriyon Shohvali Rajab – applicant of the Human Rights and Comparative Law department of the Faculty of Law of the Tajik National University, lecturer in the Department of Social Sciences of the Abu Ali ibn Sino Tajik State Medical University. Тел.: (+992) 985-51-35-01; E-mail: ahsurovhsohvali1994@gmail.com.

Рӯйхати адабиёт:

1. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар воҳӯрӣ бо олимони кишвар аз 18 марти соли 2020 // [Маводи электронӣ]. Саҳифаи расмии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрасӣ: http://president.tj/node/22643 (санаи мурочиат 08.05.2024).

2. Фозилов Ф.Т. Инкишофи ҳуқуқ дар Тоҷикистон / Муҳаррир М. Валихоҷаев. – Душанбе: «Ирфон», 1994. – 256 с.

3. Маҷмӯаи кодексҳои ИҶШ Ӯзбекистон. Нашри 1-ум. – Самарқанд: «Нашриёти ҳуқуқӣ назди Идораи корҳои Шӯрои Комиссарони Халқии РСС Ӯзбекистон», 1928. – 268 с.

4. Бобокалонов Г.М. Ташаккул ва рушди қонунгузории меҳнат дар Тоҷикистон (солҳои 1917–1940). – Душанбе: «Сино», 2004. – 188 с.

5. Ойгензихт В.А. Рушди қонунгузорӣ оид ба меҳнат дар ҶШС Тоҷикистон // Таҳкими қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ дар давраи сохтмони коммунизм: маҷмӯаи корҳои факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон ба номи В.И. Ленин. – Душанбе: «Нашриёти Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон», 1972. – Қисми 1. – С. 151-158.

6. Бобокалонов Г.М. Проблемаҳои рушди қонунгузории меҳнатии Тоҷикистон дар асарҳои В.А. Ойгензихт // Маводи конференсияи байналмилалии илмӣ-амалӣ, бахшида ба 80-солагии В.А. Ойгензихт. – Душанбе: «Ирфон», 2004. – С. 128-138.

7. Бойгонии давлатии Тоҷикистон (БДМ Тоҷикистон). Ф. 9. Р. 1. Д. 11. В. 13-17.

8. Бойгонии давлатии Тоҷикистон (БДМ Тоҷикистон). Ф. 9. Р. 1. Д. 10. В. 13-17.
9. Бойгонии давлатии Тоҷикистон (БДМ Тоҷикистон). Ф. 9. Р. 1. Д. 15. В. 214.
10. Бойгонии давлатии Тоҷикистон (БДМ Тоҷикистон). Ф. 9. Р. 1. Д. 33. В. 78.
11. Маҷмӯаи қонунҳо ва фармонҳои Ҳукумати Коргару Деҳқони ИҶШС. – 1925. – № 26. – Моддаи 48.
12. Маҷмӯаи қонунҳо ва фармону дастурҳои Ҳукумати коргару деҳқони ҶШС Тоҷикистон. – 1928. – № 13. – Моддаи 48.
13. Маҷмӯаи қонунҳо ва фармонҳои Ҳукумати Коргару Деҳқони ИҶШС. – 1925. – № 14. – Моддаи 117.
14. Таърихи давлат ва ҳуқуқи ИҶШС. Қисми 2 / зери таҳр. О.И. Чистяков, Ю.С. Кукушкин. – М.: «Адабиёти ҳуқуқӣ», 1971. – 496 с.
15. Маҷмӯаи қонунҳо ва фармонҳои Ҳукумати Коргару Деҳқони ИҶШС. – 1925. – № 2. – Моддаи 1.
16. Маҷмӯаи қонунҳо ва фармонҳои Ҳукумати Коргару Деҳқони ИҶШС. – 1925. – № 2. – Моддаи 13.
17. Маҷмӯаи қонунҳо ва фармонҳои Ҳукумати Коргару Деҳқони ИҶШС. – 1925. – № 6. – Моддаи 24.
18. Маҷмӯаи қонунҳо ва фармонҳои Ҳукумати Коргару Деҳқони ИҶШС. – 1925. – № 15-16. – Моддаи 53.
19. Маҷмӯаи қонунҳо ва фармонҳои Ҳукумати Коргару Деҳқони ИҶШС. – 1925. – № 8. – Моддаи 39.
20. Бойгонии давлатии Тоҷикистон (БДМ Тоҷикистон). Ф. 10. Р. 1. Д. 56. В. 59-60.
21. Бойгонии давлатии Тоҷикистон (БДМ Тоҷикистон). Ф. 9. Р. 1. Д. 117. В. 123.
22. Бойгонии давлатии Тоҷикистон (БДМ Тоҷикистон). Ф. 386. Р. 1. Д. 1. В. 334.
23. Бойгонии давлатии Тоҷикистон (БДМ Тоҷикистон). Ф. 9. Р. 1. Д. 33. В. 79-80.
24. Маҷмӯаи қонунҳо ва фармону дастурҳои Ҳукумати коргару деҳқони ҶШС Тоҷикистон. – 1928. – № 15-16. – Моддаи 55.

Список литературы:

1. Выступление Президента Республики Таджикистан, Лидера нации уважаемого Эмомали Рахмона на встрече с учёными страны от 18 марта 2020 года // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Президента Республики Таджикистан. Режим доступа: http://president.tj/node/22643 (дата обращения: 08.05.2024).
2. Фозилов Ф.Т. Развитие права в Таджикистане / под ред. М. Валиходжаева. – Душанбе: «Ирфон», 1994. – 256 с.
3. Сборник кодексов Узбекской ССР. 1-е изд. – Самарканд: «Юридическое издательство при Управлении делами Совета Народных Комиссаров Узбекской ССР», 1928. – 268 с.
4. Бобокалонов Г.М. Становление и развитие трудового законодательства в Таджикистане (1917-1940 гг.). – Душанбе: «Сино», 2004. – 188 с.
5. Ойгензихт В.А. Развитие законодательства о труде в Таджикской ССР // Укрепление законности и правопорядка в период строительства коммунизма: сборник трудов юридического факультета Таджикского государственного университета им. В.И. Ленина. – Душанбе: «Издательство Таджикского государственного университета», 1972. – Ч. 1. – С. 151-158.
6. Бобокалонов Г.М. Проблемы развития трудового законодательства Таджикистана в трудах В.А. Ойгензихта // Материалы международной научно-практической конференции, посвящённой 80-летию В.А. Ойгензихта. – Душанбе: «Ирфон», 2004. – С. 128-138.
7. Государственный архив Таджикистана (ГА Таджикистана). Ф. 9. Оп. 1. Д. 11. Л. 13-17.
8. Государственный архив Таджикистана (ГА Таджикистана). Ф. 9. Оп. 1. Д. 10. Л. 13-17.
9. Государственный архив Таджикистана (ГА Таджикистана). Ф. 9. Оп. 1. Д. 15. Л. 214.
10. Государственный архив Таджикистана (ГА Таджикистана). Ф. 9. Оп. 1. Д. 33. Л. 78.
11. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР. – 1925. – № 26. – Ст. 48.
12. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Таджикской ССР. – 1928. – № 13. – Ст. 48.

13.Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР. – 1925. – № 14. – Ст. 117.

14. История государства и права СССР. Ч. 2 / под ред. О.И. Чистякова, Ю.С. Кукушкина. – М.: «Юридическая литература», 1971. – 496 с.

15. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР. – 1925. – № 2. – Ст. 1.

16. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР. – 1925. – № 2. – Ст. 13.

17. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР. – 1925. – № 6. – Ст. 24.

18. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР. – 1925. – № 15-16. – Ст. 53.

19. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР. – 1925. – № 8. – Ст. 39.

20. Государственный архив Таджикистана (ГА Таджикистана). Ф. 10. Оп. 1. Д. 56. Л. 59–60.

21. Государственный архив Таджикистана (ГА Таджикистана). Ф. 9. Оп. 1. Д. 117. Л. 123.

22. Государственный архив Таджикистана (ГА Таджикистана). Ф. 386. Оп. 1. Д. 1. Л. 334.

23. Государственный архив Таджикистана (ГА Таджикистана). Ф. 9. Оп. 1. Д. 33. Л. 79–80.

24. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Таджикской ССР. – 1928. – № 15-16. – Ст. 55.

List of literature:

1. Speech by the President of the Republic of Tajikistan, Leader of the Nation, respected Emomali Rahmon, at the meeting with the country's scientists from 18 March 2020 // [Electronic resource]. Official website of the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: http://president.tj/node/22643 (date of access: 08.05.2024).

2. Fozilov F.T. Development of Law in Tajikistan / ed. by M. Valihojaev. – Dushanbe: «Irfon», 1994. – 256 p.

3. Collection of Codes of the Uzbek SSR. 1st ed. – Samarqand: «Legal Publishing House under the Administration of the Council of People's Commissars of the Uzbek SSR», 1928. – 268 p.

4. Bobokalonov G.M. Formation and development of labor legislation in Tajikistan (1917–1940). – Dushanbe: «Sino», 2004. – 188 p.

5. Oygenzikht V.A. Development of labor legislation in the Tajik SSR // Strengthening legality and law and order during the period of communist construction: collection of works of the faculty of law of the V.I. Lenin Tajik State University. – Dushanbe: «Publishing House of the Tajik State University», 1972. – Part 1. – P. 151-158.

6. Bobokalonov G.M. Problems of the development of labor legislation of Tajikistan in the Works of V.A. Oygenzikht // Proceedings of the international scientific and practical conference dedicated to the 80th anniversary of V.A. Oygenzikht. – Dushanbe: «Irfon», 2004. – P. 128-138.

7. State Archive of Tajikistan (SA of Tajikistan). Fund 9. Inventory 1. File 11. Folios 13-17.

8. State Archive of Tajikistan (SA of Tajikistan). Fund 9. Inventory 1. File 10. Folios 13-17.

9. State Archive of Tajikistan (SA of Tajikistan). Fund 9. Inventory 1. File 15. Folio 214.

10. State Archive of Tajikistan (SA of Tajikistan). Fund 9. Inventory 1. File 33. Folio 78.

11. Collection of laws and orders of the workers' and peasants' Government of the USSR. – 1925. – № 26. – Art. 48.

12. Collection of laws and orders of the workers' and peasants' Government of the Tajik SSR. – 1928. – № 13. – Art. 48.

13. Collection of laws and orders of the workers' and peasants' Government of the USSR. – 1925. – № 14. – Art. 117.

14. History of the state and law of the USSR. Part 2 / ed. by O.I. Chistyakov, Yu.S. Kukushkin. – M.: «Yuridicheskaya Literatura», 1971. – 496 p.

15. Collection of laws and orders of the workers' and peasants' Government of the USSR. – 1925. – № 2. – Art. 1.

16. Collection of laws and orders of the workers' and peasants' Government of the USSR. – 1925. – № 2. – Art. 13.

17. Collection of laws and orders of the workers' and peasants' Government of the USSR. – 1925. – № 6. – Art. 24.

18. Collection of laws and orders of the workers' and peasants' Government of the USSR. – 1925. – № 15–16. – Art. 53.

19. Collection of laws and orders of the workers' and peasants' Government of the USSR. – 1925. – № 8. – Art. 39.

20. State archive of Tajikistan (SA of Tajikistan). Fund 10. Inventory 1. File 56. Folios 59-60.

21. State archive of Tajikistan (SA of Tajikistan). Fund 9. Inventory 1. File 117. Folio 123.

22. State archive of Tajikistan (SA of Tajikistan). Fund 386. Inventory 1. File 1. Folio 334.

23. State archive of Tajikistan (SA of Tajikistan). Fund 9. Inventory 1. File 33. Folios 79-80.

24. Collection of laws and orders of the workers' and peasants' Government of the Tajik SSR. – 1928. – № 15-16. – Art. 55.

УДК: 3401+342.1 (575.3)
Ахмадзода Дилноза Давронали,
кандидат политических наук, докторант кафедры теории и истории государства и права юридического факультета Таджикского национального университета, заместитель председателя Комитета Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан по правопорядку, обороне и безопасности
Тел.: (+992) 93-757-11-22
E-mail: ahmadzoda8923@gmail.com.

ПРАВО РЕБЁНКА НА ИНФОРМАЦИОННУЮ БЕЗОПАСНОСТЬ В СИСТЕМЕ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА

Ключевые слова: право ребёнка, информационная безопасность, права и свободы человека, конституционные права, информационное право, защита детей, цифровая среда, международные стандарты, Республика Таджикистан, правовое регулирование.

Аннотация. В статье исследуется место права ребёнка на информационную безопасность в системе конституционных прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан. Раскрывается теоретико-правовая природа данного права, анализируются научные подходы к определению его содержания, структуры и отраслевой принадлежности. Особое внимание уделено соотношению права ребёнка на информационную безопасность с правом на информацию, правом на образование, правом на охрану здоровья, достоинство личности и иными конституционными правами. На основе анализа Конституции Республики Таджикистан, международных правовых актов, национального законодательства и современных доктринальных подходов исследуются особенности правового регулирования защиты детей в информационной среде. Рассматриваются международные стандарты обеспечения информационной безопасности детей, раскрывается значение принципа наилучшего обеспечения интересов ребёнка, а также анализируются институциональные и правовые механизмы реализации и защиты данного права. Выявлены существующие проблемы национального законодательства, связанные с отсутствием комплексного правового регулирования информационной безопасности несовершеннолетних, недостаточной конкретизацией их правового статуса и механизмов защиты в цифровой среде.

Сделан вывод о том, что право ребёнка на информационную безопасность представляет собой самостоятельное комплексное субъективное право, обладающее интегративной природой и занимающее особое место в системе конституционных прав и свобод человека, что обусловливает необходимость дальнейшего совершенствования законодательства Республики Таджикистан с учётом международных стандартов и современных вызовов цифрового общества.

Вопрос о месте права ребёнка на информационную безопасность в системе конституционных прав и свобод в Республике Таджикистан на сегодняшний день остаётся, пожалуй, одним из наиболее дискуссионных в отечественной правовой науке.

Именно здесь правоведы нередко расходятся во взглядах: одни рассматривают данное право, как производное от общего права на безопасность и охрану здоровья; другие настаивают на его самостоятельной природе, укоренённой в информационном праве.

Представляется, что подобная дискуссия не случайна – она отражает переходное состояние таджикистанского права в условиях, когда цифровизация общественных отношений опережает темпы правового регулирования. Именно поэтому теоретическое осмысление данного права, его места и роли в системе прав и свобод человека и гражданина, является насущно необходимым.

Прежде чем обратиться к анализу национального законодательства, следует остановиться на общетеоретической базе. В доктрине конституционного права принято разграничивать личные, политические, социальные, экономические и культурные права. Однако с появлением информационного общества эта классическая классификация оказалась в известной мере недостаточной: в ней не нашлось органичного места для целого кластера прав, связанных с информацией и информационными отношениями.

А.А. Чеботарева, занимавшаяся проблематикой правового статуса субъектов информационного права, небезосновательно полагает, что «информационные права личности образуют самостоятельную группу основных прав, которая не может быть в полной мере редуцирована к традиционным генерациям прав человека» [1, с. 33].

Эта позиция, по мнению автора, заслуживает поддержки, поскольку позволяет корректно квалифицировать право ребёнка на информационную безопасность как относительно самостоятельный элемент системы конституционных прав.

Конституция Республики Таджикистан, принятая 6 ноября 1994 года и претерпевшая изменения по итогам референдумов 1999, 2003 и 2016 годов, закрепляет в статье 14 фундаментальное положение о том, что «права и свободы человека и гражданина регулируются и охраняются Конституцией,

законами республики, признанными Таджикистаном международными правовыми актами» [2, с. 16].

Это конституционное установление имеет принципиальное значение для понимания природы права ребёнка на информационную безопасность. Оно прямо указывает на то, что международные стандарты в области прав человека являются неотъемлемой частью национальной системы защиты прав.

Следовательно, международно-правовые нормы, касающиеся защиты детей в информационной сфере, в Таджикистане имеют не просто рекомендательный, но нормативно обязывающий характер.

Статья 30 Конституции Республики Таджикистан гарантирует каждому право на свободу слова, печати и информации. Вместе с тем нельзя не заметить, что данная норма, сформулированная в достаточно общем виде, не учитывает специфики положения несовершеннолетних в информационной среде. Это – характерная особенность конституционного регулирования информационных прав в большинстве постсоветских государств.

Ребёнок в конституционном тексте нередко оказывается «невидимым» субъектом, чьи специфические потребности в области информационной безопасности не получают прямого конституционного признания.

В этом отношении принципиально важно то, что статья 34 Конституции Республики Таджикистан закрепляет особый конституционный статус детства и обязанность государства защищать интересы ребёнка, что создаёт, по существу, конституционную основу для отраслевого законодательства о защите детей в информационной сфере.

Обращаясь к международно-правовым основам рассматриваемого права, нельзя не упомянуть Конвенцию ООН о правах ребёнка 1989 года – документ, ратифицированный Таджикистаном и ставший краеугольным камнем системы международно-правовой защиты детей. Статья 17 Конвенции устанавливает, что государства-участники обеспечивают ребёнку доступ к информации и материалам из национальных и международных источников при одновременном принятии мер по защите его от вредоносного информационного воздействия.

«Государства-участники побуждают к разработке надлежащих принципов защиты ребёнка от информации и материалов, наносящих вред его благополучию, с учётом положений статей 13 и 18 настоящей Конвенции» [3].

Принципиально важно при этом, что Конвенция рассматривает информационную безопасность ребёнка не как ограничение его прав, а как условие их полноценной реализации. Это диалектическое единство свободы и защиты является, по мнению автора, методологически верным ориентиром для национального законодателя.

Статья 13 той же Конвенции закрепляет право ребёнка на свободу выражения мнений, включая свободу искать, получать и передавать информацию любого рода. Вместе с тем осуществление этого права может подвергаться ограничениям, предусмотренным законом, «необходимым: для уважения прав и репутации других лиц; или для охраны государственной безопасности, или общественного порядка (ordre public), или здоровья или нравственности населения» [3].

Таким образом, уже в рамках Конвенции намечается та логика балансирования между свободой информации и её защитным ограничением, которая лежит в основе современного информационного права.

Говоря о системе законодательства Республики Таджикистан в сфере информационной безопасности, следует прежде всего отметить, что она складывается из нескольких взаимосвязанных уровней:

Закон Республики Таджикистан «О защите информации» составляет нормативно-технологическую основу регулирования, устанавливая

«основополагающие принципы защиты информации в Республике Таджикистан» и определяя круг субъектов соответствующих правоотношений – «государство в лице органов государственного управления, физические и юридические лица» [4];

Закон «Об информации» закрепляет понятие информационного суверенитета страны, связывая его с правом собственности на национальные информационные ресурсы [5];

Наконец, Закон «О защите прав ребёнка» определяет правовые, социальные и институциональные основы государственной политики по защите прав ребёнка, охватывая в том числе вопросы информационной безопасности несовершеннолетних [6].

Необходимо подчеркнуть, что под информационной безопасностью Республики Таджикистан понимается «состояние защищённости её национальных интересов в информационной сфере, определяющихся совокупностью сбалансированных интересов личности, общества и государства» [7].

Это определение ценно не только с практической, но и с теоретической точки зрения: оно ясно указывает на то, что информационная безопасность – понятие многоуровневое, которое не может быть сведено ни к сугубо технологическому аспекту защиты данных, ни к цензурированию информационного пространства.

Применительно к детям это означает, что право ребёнка на информационную безопасность есть не что иное, как состояние защищённости его личностных интересов в информационной сфере при условии баланса с интересами общества и государства.

Между тем теоретическое осмысление самого понятия «право ребёнка на информационную безопасность» в таджикистанской правовой науке пока недостаточно развито.

Если обратиться к российскому опыту, который во многом близок таджикистанской доктрине в силу общего исторического и правового прошлого, то можно констатировать, что «информационная безопасность несовершеннолетних является важной задачей государства и выходит на первый план в системе информационной безопасности, поскольку подростки более уязвимы и чаще подвергаются влиянию ненужного потока информации в силу своей неопытности и доверчивости» [8, с. 299].

Данное наблюдение верно и для Таджикистана, где проникновение цифровых технологий в молодёжную среду нарастает с каждым годом, тогда как правовая культура в области информационных рисков ещё только формируется.

Что касается структуры информационных прав несовершеннолетних, то в специализированной литературе, как правило, выделяются три основные группы.

Во-первых, это права, связанные с доступом к информации, – позитивные по своей природе, поскольку предполагают активное содействие государства в обеспечении ребёнку доступа к образовательным, культурным и иным ресурсам.

Во-вторых, права, связанные с защитой ребёнка от вредоносной информации, – негативные по своей сути, то есть предполагающие воздержание государства и третьих лиц от распространения среди детей опасного контента.

В-третьих, права, связанные с использованием ребёнком информации в своей жизнедеятельности, – права, образующие своеобразный «деятельностный» пласт информационно-правового статуса несовершеннолетнего [9, с. 60].

Именно в рамках этой трёхчастной структуры и должно рассматриваться право ребёнка на информационную безопасность: оно охватывает не только защиту от угроз, но и позитивные гарантии безопасной информационной среды.

Исследователи Л.А. Букалерова, А.В. Остроушко справедливо указывают на то, что «интересы детей в информационной сфере можно рассматривать как благоприятные условия реализации общественных отношений, сложившиеся в информационном обществе для несовершеннолетних под влиянием норм морали, нравственности, которые требуют от государства создания состояния безопасности» [9, с. 61].

Это определение методологически значимо. Оно позволяет понять, что информационная безопасность ребёнка – это не только юридическая категория, но и социальная ценность, укоренённая в нравственных устоях общества. Именно отсюда проистекает особая ответственность государства в этой сфере. Оно выступает гарантом не просто законной, но нравственно приемлемой информационной среды для несовершеннолетних. Место права ребёнка на информационную безопасность в системе прав и свобод человека и гражданина в Таджикистане может быть проиллюстрировано с помощью следующей таблицы 10, отражающей соотношение данного права с другими элементами системы конституционных прав.

Таблица 10. Место права ребёнка на информационную безопасность в системе прав и свобод в Республике Таджикистан

Группа прав	Конституционная основа (Конституция РТ)	Соотношение с правом на информационную безопасность	Характер взаимосвязи
Личные (гражданские) права	Ст. 18 (право на жизнь), ст. 19 (неприкосновенность личности)	Информационная безопасность как условие охраны жизни и личной неприкосновенности ребёнка	Органическая взаимообусловленность
Право на информацию	Ст. 30 (свобода слова, печати, информации)	Право на информационную безопасность – ограничение и одновременно условие реализации права на информацию	Диалектическое единство и ограничение
Социальные права	Ст. 41 (право на охрану здоровья)	Защита психического и нравственного здоровья ребёнка от вредоносного контента	Производная взаимосвязь
Право на образование	Ст. 41 (право на образование)	Безопасная информационная среда – необходимое условие реализации права на образование	Инструментальная взаимосвязь
Права детей как особой категории	Ст. 34 (защита детства)	Конституционная основа специализированного законодательства об информационной безопасности детей	Непосредственная нормативная база
Право на достоинство	Ст. 18 (достоинство личности)	Защита от унижающего достоинство информационного воздействия	Нормативная конкретизация

Как видно из приведённой таблицы 10, право ребёнка на информационную безопасность не существует в правовой системе изолированно – оно вплетено в целую сеть конституционных прав, находясь одновременно в отношениях взаимообусловленности, конкуренции и производности. Пожалуй, именно это и делает его теоретически сложным для однозначной отраслевой квалификации.

Если рассматривать право ребёнка на информационную безопасность с позиций теории поколений прав человека, то оно, по всей видимости, относится к числу прав «третьего поколения», или, иначе говоря, прав солидарности, – тех, что возникли как ответ на вызовы информационного общества и не могут быть обеспечены усилиями отдельного государства без международного сотрудничества. Подобный взгляд получает обоснование в работах ведущих исследователей информационного права.

В частности, В.Н. Лопатин, исследовавший вопросы регулирования оборота информации и медиаиндустрии, рассматривал обеспечение права детей на благоприятную информационную среду как самостоятельное направление информационно-правового регулирования, органично связанное с реализацией детьми их информационных свобод [10, с. 113].

Важно при этом понимать, что информационная безопасность ребёнка имеет как минимум два измерения, которые условно можно назвать «пассивным» и «активным»:

в «пассивном» измерении речь идёт о защите ребёнка от угроз извне: вредоносного контента, манипулятивных практик, кибербуллинга, вовлечения в незаконную деятельность через информационные сети;

в «активном» измерении имеется в виду создание условий, при которых ребёнок получает возможность развивать критическое мышление, осознанно ориентироваться в информационном пространстве, защищать собственные права в цифровой среде.

«Принципы защиты ребёнка от информации, наносящей вред его благополучию», базируются, согласно международным документам, «на признании детей и подростков активными участниками информационного процесса» [11, с. 24].

Это указание принципиально: оно снимает патерналистскую интерпретацию информационной безопасности как сугубо ограничительного явления и открывает пространство для более сложного понимания субъектности ребёнка в информационных отношениях.

В отечественном законодательстве такой подход пока реализован непоследовательно.

Сфера обеспечения информационной безопасности детей является, как верно указывается в специальных исследованиях, «предметом правового регулирования большого числа международно-правовых актов, относящихся к разным отраслям международного права», и в их числе – «международное право прав

человека, международное право массовой информации, международное право сотрудничества в борьбе с преступностью», каждое из которых «регулирует различные аспекты обеспечения информационной безопасности детей» [12].

Именно поэтому национальный законодатель, стремясь к гармонизации таджикистанского законодательства с международными стандартами, вынужден ориентироваться на весьма разнородный и во многом противоречивый массив международных норм.

Теоретически значимой является и проблема соотношения права ребёнка на информационную безопасность с принципом наилучшего обеспечения интересов ребёнка (best interests of the child), который, будучи закреплён в статье 3 Конвенции о правах ребёнка, пронизывает всё здание международного и национального детского права.

Применительно к информационной сфере данный принцип предполагает, что при коллизии между свободой информации и защитой ребёнка от её вредоносных проявлений приоритет должен отдаваться интересам ребёнка – с учётом, разумеется, его возраста, степени зрелости и конкретных обстоятельств.

Этот вывод, при всей своей кажущейся очевидности, на практике реализуется крайне неравномерно, что обусловлено как пробелами в законодательстве, так и недостаточным уровнем правоприменительной культуры.

Следует подчеркнуть и то обстоятельство, что Республика Таджикистан, являясь членом Организации Договора о коллективной безопасности, реализует свою политику в сфере информационной безопасности в том числе в рамках коллективных механизмов. Государственная политика в области информационной и кибербезопасности регулируется комплексом нормативных актов, принятых как на национальном, так и на многостороннем уровне [13].

Это означает, что право ребёнка на информационную безопасность в Таджикистане обеспечивается не только национальным, но и надгосударственным нормативным инструментарием, что существенно усложняет его теоретическую характеристику.

Для наглядного представления системы источников правового регулирования права ребёнка на информационную безопасность в Республике Таджикистан предлагается следующая таблица 11.

Таблица 11. Система источников правового регулирования права ребёнка на информационную безопасность в Республике Таджикистан

Уровень регулирования	Основные источники	Предмет регулирования	Правовая сила
Международный (универсальный)	Конвенция ООН о правах ребёнка 1989 г. (ст. 13, 17); Всеобщая декларация прав человека 1948 г.	Базовые стандарты защиты ребёнка в информационной сфере; право на информацию и её ограничение	Имплементируется через ст. 14 Конституции РТ
Международный (региональный)	Документы СНГ и ОДКБ в сфере информационной безопасности	Коллективные механизмы противодействия информационным угрозам	Обязательны для государств-участников
Конституционный	Конституция Республики Таджикистан 1994 г. (ст. 14, 18, 30, 34, 41)	Конституционные основы прав человека, защиты детства, свободы информации	Высшая юридическая сила
Уровень регулирования	Основные источники	Предмет регулирования	Правовая сила
Законодательный	Закон РТ «О защите информации»; Закон РТ «Об информатизации»; Закон РТ «О защите прав ребёнка»; Закон РТ «О праве на доступ к информации»	Конкретные механизмы защиты информации и прав ребёнка	Соответствует Конституции

Подзаконный	Указы Президента РТ, постановления Правительства РТ в сфере информатизации и защиты детей	Оперативное регулирование отдельных аспектов информационной безопасности	Соответствует законам

Анализируя приведённую систему источников, нельзя не заметить, что таджикистанское законодательство содержит достаточно развитую нормативную базу в сфере информационной безопасности как таковой, однако специальное законодательство о защите детей в информационной среде – при всей важности Закона о защите прав ребёнка – по-прежнему уступает в детализации ряду зарубежных аналогов.

Это обстоятельство, разумеется, нуждается в осмыслении именно с теоретических позиций. Прежде чем предлагать конкретные законодательные решения, необходимо чётко определить природу, структуру и содержание права ребёнка на информационную безопасность как самостоятельного субъективного права.

В данном контексте принципиально важна постановка вопроса о субъектном составе правоотношений, возникающих в сфере информационной безопасности ребёнка.

Если обратиться к Закону Республики Таджикистан «О защите информации», то «субъектами правоотношений в области защиты информации выступают государство в лице органов государственного управления, физические и юридические лица, имеющие в соответствии с законодательством Республики Таджикистан право на установление определённых правил» [4].

Вместе с тем данная норма не выделяет ребёнка в качестве специального субъекта, нуждающегося в особой защите, – и это, по мнению автора, является одним из существенных недостатков действующего законодательства, который требует устранения путём принятия специализированных норм либо внесения поправок в существующие законодательные акты.

В теоретическом отношении вопрос о субъектности ребёнка в информационных правоотношениях достаточно непрост. С одной стороны, ребёнок, безусловно, является носителем права на информационную безопасность – это право принадлежит ему от рождения и не может быть отчуждено.

С другой стороны, осуществление этого права в значительной мере определяется возрастом ребёнка и его фактической способностью к самостоятельному участию в информационных отношениях.

Именно поэтому «классификация информационной продукции» – по возрастным категориям (0+, 6+, 12+, 16+, 18+) – является одним из ключевых инструментов реализации права ребёнка на информационную безопасность, поскольку она адаптирует правовую защиту к стадиям психофизического развития ребёнка [14, с. 19].

В законодательстве Республики Таджикистан механизмы подобной возрастной дифференциации пока реализованы лишь фрагментарно, что и составляет одну из актуальных задач развития законодательства.

Немаловажен и вопрос о соотношении прав ребёнка и прав его родителей (законных представителей) в сфере информационной безопасности. Конвенция о правах ребёнка, а вслед за ней и Закон Республики Таджикистан «Об ответственности родителей за обучение и воспитание детей», исходят из принципа, согласно которому родители несут первичную ответственность за воспитание и развитие ребёнка, включая создание для него безопасной информационной среды [15, с. 108].

Это означает, что право ребёнка на информационную безопасность реализуется не только через государственный механизм, но и через институт семьи, которая выступает первичным «фильтром» информационного воздействия на несовершеннолетнего. Именно данная триада «ребёнок – семья – государство» образует ту институциональную конфигурацию, в рамках которой и должно обеспечиваться право ребёнка на информационную безопасность в Республике Таджикистан.

Для систематизации теоретических подходов к определению содержания права ребёнка на информационную безопасность представим сравнительную таблицу основных концепций, сложившихся в доктрине.

Таблица 12. Основные теоретические концепции права ребёнка на информационную безопасность

Концепция	Основное содержание	Ключевые представители	Достоинства	Ограничения

Ограничительная (протекциони стская)	Право на информационную безопасность	Традиционная доктрина детского права	Чётко определяет угрозы и методы	Игнорирует субъектность ребёнка
Концепция	Основное содержание	Ключевые представители	Достоинства	Ограничения
	как право ребёнка на защиту от вредоносного контента; акцент на ограничительных мерах		защиты	и его право на информацию
Информационно-правовая	Право как элемент информационно-правового статуса несовершенно летнего; баланс свободы и защиты	А.А.Чеботарева, В.Н. Лопатин	Системный подход; учёт специфики информацион ных отношений	Недостаточно учитывает специфику детского права
Конституционно-правовая	Право как элемент системы конституционных прав; производное от права на личную безопасность и достоинство	Конституционн о-правовая доктрина	Обеспечивает высший уровень юридической гарантии	Может упускать технологичес кие аспекты
Социологическая (управленческая)	Право как объект социального управления; акцент на институциональн ых механизмах	А.К. Полянина	Практическая ориентирован ность	Слабая нормативная основа
Интегративная	Право как многоаспектная категория, охватывающая	Современная доктрина информационно го права	Наиболее полное описание феномена	Теоретическа я сложность, риск
Конциция	Основное содержание	Ключевые представители	Достоинства	Ограничения
	конституционные, информационно-правовые и социальные измерения			эклектизма

Проведённый анализ позволяет утверждать, что наиболее перспективной для целей настоящего исследования является интегративная концепция, поскольку именно она способна охватить всю сложность права ребёнка на информационную безопасность как юридического явления.

Разумеется, любая концепция, претендующая на теоретическую полноту, должна быть верифицирована с позиций действующего законодательства, – именно этому и посвящён дальнейший анализ.

Вопрос о гарантиях права ребёнка на информационную безопасность в Республике Таджикистан заслуживает особого рассмотрения.

Согласно общей теории права, субъективное право лишено практического смысла, если не обеспечено соответствующими юридическими гарантиями – материальными, институциональными и процессуальными.

Применительно к праву ребёнка на информационную безопасность это означает, что его реализация предполагает, по меньшей мере, следующее:

- наличие чёткой нормативной основы, устанавливающей стандарты информационной безопасности для несовершеннолетних;
- существование уполномоченных органов, осуществляющих контроль над соблюдением этих стандартов;
- доступность механизмов защиты нарушенного права.

В таджикистанской системе все три элемента присутствуют, однако их взаимная согласованность и практическая эффективность остаются предметом справедливой критики со стороны исследователей и правозащитного сообщества.

Следует также подчеркнуть, что международная комиссия при Правительстве Республики Таджикистан по обеспечению выполнения международных обязательств в области прав человека, наряду с Уполномоченным по правам ребёнка, составляют институциональный базис для мониторинга и защиты прав несовершеннолетних, в том числе в информационной сфере [6].

Это обстоятельство свидетельствует о том, что государство воспринимает свои обязательства в рассматриваемой области всерьёз, – что, впрочем, не снимает вопроса об эффективности существующих механизмов.

По мнению автора, одним из ключевых теоретических выводов настоящего параграфа является следующий.

Право ребёнка на информационную безопасность в системе прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан представляет собой комплексное субъективное право, занимающее особое место в системе прав ребёнка, обусловленное его двойственной природой – одновременно ограничивающей и обеспечительной по отношению к иным правам и свободам. Оно не может быть однозначно отнесено ни к личным, ни к социальным, ни к информационным правам, поскольку органично сочетает черты каждой из этих групп.

Именно эта интегративная природа рассматриваемого права обусловливает необходимость его системного законодательного регулирования, которое учитывало бы как международно-правовые стандарты, так и национальную специфику Таджикистана.

Подводя итог, необходимо констатировать, что теоретическая разработка концепции права ребёнка на информационную безопасность является неотложной задачей таджикистанской правовой науки. Без чёткого понимания природы, структуры и содержания данного права невозможно ни совершенствование законодательства, ни построение эффективной системы его гарантий.

Именно поэтому исследование данной тематики представляется не только теоретически значимым, но и имеющим сугубо практическое измерение: его результаты могут и должны стать основой для конкретных законодательных инициатив в Республике Таджикистан.

Рецензент: д.ю.н., профессор Насриддинзода Э.С.

ҲУҚУҚИ КӮДАК БА АМНИЯТИ ИТТИЛООТӢ ДАР НИЗОМИ ҲУҚУҚ ВА ОЗОДИҲОИ ИНСОН ВА ШАҲРВАНД

Калидвожаҳо: ҳуқуқи кӯдак, амнияти иттилоотӣ, ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, ҳуқуқҳои конститутсионӣ, ҳуқуқи иттилоотӣ, ҳифзи кӯдакон, муҳити рақамӣ, стандартҳои байналмилалӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, танзими ҳуқуқӣ.

Аннотатсия. Дар мақола ҷойгоҳи ҳуқуқи кӯдак ба амнияти иттилоотӣ дар низоми ҳуқуқ ва озодиҳои конститутсионии инсон ва шаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Моҳияти назариявию ҳуқуқии ин ҳуқуқ ошкор гардида, муносибатҳои илмӣ оид ба муайян намудани мазмун, сохтор ва мансубияти соҳавии он таҳлил шудаанд. Таваҷҷуҳи махсус ба таносуби ҳуқуқи кӯдак ба амнияти иттилоотӣ бо ҳуқуқ ба иттилоот, ҳуқуқ ба таҳсил, ҳуқуқ ба ҳифзи саломатӣ, ҳуқуқ ба ҳифзи шаъну шарафи шахс ва дигар ҳуқуқҳои конститутсионӣ равона шудааст. Дар асоси таҳлили Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, санадҳои байналмилалии ҳуқуқӣ, қонунгузории миллӣ ва равишҳои муосири илмӣ, хусусиятҳои танзими ҳуқуқии ҳифзи кӯдакон дар муҳити иттилоотӣ баррасӣ мегарданд. Стандартҳои байналмилалии таъмини амнияти иттилоотии кӯдакон, аҳамияти принсипи таъмини беҳтарин манфиатҳои кӯдак, инчунин механизмҳои ҳуқуқӣ ва институтсионалии амалисозӣ ва ҳифзи ин ҳуқуқ таҳлил шудаанд. Камбудиҳои мавҷудаи қонунгузории миллӣ, аз ҷумла набудани танзими ҳамаҷонибаи ҳуқуқии амнияти иттилоотии ноболиғон, нокифоя будани мушаххассозии мақоми ҳуқуқии онҳо ва механизмҳои ҳифзи онҳо дар муҳити рақамӣ муайян гардидаанд.

Хулоса карда мешавад, ки ҳуқуқи кӯдак ба амнияти иттилоотӣ ҳуқуқи мустақили комплексии субъективӣ буда, дорои табиати ҳамгироӣ мебошад ва дар низоми ҳуқуқ ва озодиҳои конститутсионии инсон ҷойгоҳи махсусро ишғол менамояд. Ин ҳолат зарурати такмили минбаъдаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистонро бо дарназардошти стандартҳои байналмилалӣ ва таҳдидҳои нави ҷомеаи рақамӣ тақозо менамояд.

Аҳмадзода Дилноза Давроналӣ – номзади илмҳои сиёсӣ, докторанти кафедраи назария ва таърихи давлат ва ҳуқуқи факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, муовини раиси Кумитаи Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба тартиботи ҳуқуқӣ, мудофиа ва амният. E-mail: ahmadzoda8923@gmail.com; Тел.: (+992) 93-757-11-22.

THE CHILD'S RIGHT TO INFORMATION SECURITY IN THE SYSTEM OF HUMAN AND CIVIL RIGHTS AND FREEDOMS

Keywords: child's rights, information security, human rights and freedoms, constitutional rights, information law, child protection, digital environment, international standards, Republic of Tajikistan, legal regulation.

Abstract. The article examines the place of the child's right to information security within the system of constitutional human and civil rights and freedoms in the Republic of Tajikistan. It explores the theoretical and legal nature of this right and analyzes scholarly approaches to defining its content, structure, and legal classification. Particular attention is paid to the relationship between the child's right to information security and the rights to information, education, health protection, human dignity, and other constitutional rights. Based on an analysis of the Constitution of the Republic of Tajikistan, international legal instruments, national legislation, and contemporary legal doctrine, the article examines the specific features of the legal regulation of child protection in the information environment. It also analyzes international standards for ensuring children's information security, highlights the significance of the principle of the best interests of the child, and evaluates the legal and institutional mechanisms for the implementation and protection of this right. The study identifies existing shortcomings in the national legal framework, including the absence of a comprehensive legal regulation of children's information security, insufficient specification of their legal status, and inadequate mechanisms for protecting children in the digital environment. The author concludes that the child's right to information security constitutes an independent and comprehensive subjective right of an integrative nature, occupying a special place within the system of constitutional human rights and freedoms. This necessitates further improvement of the legislation of the Republic of Tajikistan in accordance with international standards and the emerging challenges of the digital society.

Ahmadzoda Dilnoza Davronali – candidate of political sciences, doctoral researcher at the department of theory and history of state and law, faculty of law, Tajik national university; deputy chairperson of the Committee on legal order, defense and security of the Assembly of Representatives of the Supreme Assembly of the Republic of Tajikistan. E-mail: ahmadzoda8923@gmail.com; Tel.: (+992) 93-757-11-22.

Список литературы:

1. Чеботарева А.А. Правовое обеспечение информационной безопасности личности в глобальном информационном обществе: автореф. дис. … д-ра юрид. наук. – М., 2017. – 55 с.

2. Конституция Республики Таджикистан: принята путём всенародного референдума 6 ноября 1994 г. (с изм. от 26.09.1999, 22.06.2003, 22.05.2016). – Душанбе: «Матбуот», 2016. – 80 с.

3. Конвенция о правах ребенка, принятая резолюцией 44/25 Генеральной Ассамблеи от 20 ноября 1989 года // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Организации Объединенных Наций. Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml (дата обращения: 20.05.2026).

4. Закон Республики Таджикистан «О защите информации» от 2 декабря 2002 года, №71 // [Электронный ресурс]. Централизованная информационно-правовая база Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 20.05.2026).

5. Закон Республики Таджикистан «Об информации» от 10 мая 2002 года, №55 // [Электронный ресурс]. Централизованная информационно-правовая база Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 20.05.2026).

6. Закон Республики Таджикистан «О защите прав ребёнка» от 18 марта 2015 года, №1176 // [Электронный ресурс]. Централизованная информационно-правовая база Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 20.05.2026).

7. Закон Республики Таджикистан «Об информатизации» от 6 августа 2001 года, №34 // [Электронный ресурс]. Централизованная информационно-правовая база Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 20.05.2026).

8. Савина Ю.С., Гончарова С.Г. Защита прав и свобод несовершеннолетних в цифровом пространстве // Современные вызовы и пути решения проблем в сфере защиты прав детей: реализация принципов конвенции о правах ребенка: сборник материалов II Всероссийской научно-практической конференции, Екатеринбург, 17 ноября 2022 года. – Екатеринбург: «Российский государственный профессионально-педагогический университет», 2022. – С. 298-302.

9. Букалерова Л.А., Остроушко А.В. Защита прав и интересов детей в информационной сфере требует внимания // Вестник Московского университета им. С.Ю. Витте. Серия 2: Юридические науки. – 2019. – № 4(22). – С. 57-65.

10. Лопатин В.Н. Информационная безопасность России: Человек. Общество. Государство. – Санкт-Петербург: «Университет», 2000. – 424 с.

11. Особенности применения обязательных требований законодательства Российской Федерации и нормативных правовых актов Российской Федерации в области защиты детей от информации, причиняющей вред их здоровью и (или) развитию (предоставление несовершеннолетним доступа к сети Интернет, распространение и оборот информационных материалов, в том числе аудио-, видеоинформации, особенности проведения культурно-массовых мероприятий для несовершеннолетних): Методические рекомендации / сост. Е. Ю. Ваулина; Мин-во образования, науки и молодежной политики Сыктывкар. – Респ. Коми, «Коми респ. ин-т развития образования», 2017. – 68 с.

12. Правовое регулирование информационной безопасности детей: международный опыт // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Роскомнадзора. Режим доступа: https://rkn.gov.ru/docs/1_Razdel_10.pdf (дата обращения: 20.05.2026).

13. Виноградов А., Меньшиков С., Ситнов А., Соколенко В. Обеспечение информационной безопасности. ОДКБ. Обзор законодательства Республики Таджикистан // [Электронный ресурс]. Журнал информационной безопасности банков. Режим доступа: https://ib-bank.ru/bisjournal/post/2283 (дата обращения: 20.05.2026).

14. Сустина Т.И. Правовое обеспечение информационной безопасности несовершеннолетних в условиях цифровой трансформации общества: дис. … канд. юрид. наук. – М., 2023. – 234 с.

15. Полянина А.К. Управление информационной безопасностью детей в условиях интенсивного развития медиатехнологий: дис. … д-ра социол. наук. – Нижний Новгород, 2024. – 318 с.

Рӯйхати адабиёт:

1. Чеботарева А.А. Таъмини ҳуқуқии амнияти иттилоотии шахсият дар ҷомеаи ҷаҳонии иттилоотӣ: автореф. дис. ... докт. илм. ҳуқуқ. – М., 2017. – 55 с.

2. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон: тавассути раъйпурсии умумихалқӣ 6 ноябри соли 1994 қабул шудааст (бо тағйиру иловаҳо аз 26.09.1999, 22.06.2003, 22.05.2016). – Душанбе: «Матбуот», 2016. – 80 с.

3. Конвенсия дар бораи ҳуқуқҳои кӯдак, ки бо қатъномаи 44/25 Маҷмаи Генералии Созмони Милали Муттаҳид аз 20 ноябри соли 1989 қабул гардидааст // [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии Созмони Милали Муттаҳид. Манбаи дастрасӣ: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml (санаи мурочиат: 20.05.2026).

4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи иттилоот» аз 2 декабри соли 2002, №71 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 20.05.2026).

5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иттилоот» аз 10 майи соли 2002, №55 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 20.05.2026).

6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак» аз 18 марти соли 2015, №1176 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 20.05.2026).

7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи информатикунонӣ» аз 6 августи соли 2001, №34 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 20.05.2026).

8. Савина Ю.С., Гончарова С.Г. Ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои ноболиғон дар фазои рақамӣ // Мушкилоти муосир ва роҳҳои ҳалли онҳо дар соҳаи ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдакон: татбиқи принсипҳои Конвенсия дар бораи ҳуқуқҳои кӯдак: маҷмуаи маводи Конфронси II-уми умумироссиягии илмӣ-амалӣ, Екатеринбург, 17 ноябри соли 2022. – Екатеринбург: «Донишгоҳи давлатии касбӣ-педагогии Россия», 2022. – С. 298-302.

9. Букалерова Л.А., Остроушко А.В. Ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои кӯдакон дар соҳаи иттилоот таваҷҷуҳи махсусро талаб мекунад // Паёми Донишгоҳи Москва ба номи С.Ю. Витте. Силсилаи 2: Илмҳои ҳуқуқ. – 2019. – №4 (22). – С. 57-65.

10. Лопатин В.Н. Амнияти иттилоотии Русия: Инсон. Ҷомеа. Давлат. – Санкт-Петербург: «Университет», 2000. – 424 саҳ.

11. Хусусиятҳои татбиқи талаботи ҳатмии қонунгузорӣ ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии Федератсияи Россия дар соҳаи ҳифзи кӯдакон аз иттилооте, ки ба саломатӣ ва (ё) рушди онҳо зарар мерасонад (фароҳам овардани дастрасии ноболиғон ба шабакаи Интернет, паҳн ва гардиши маводи иттилоотӣ, аз ҷумла иттилооти аудиоӣ ва видеоӣ, инчунин хусусиятҳои баргузории чорабиниҳои фарҳангӣ-оммавӣ барои ноболиғон): Тавсияҳои методӣ / мурат. Е.Ю. Ваулина; Вазорати маориф, илм ва сиёсати ҷавонони шаҳри Сиктивкар. – Ҷумҳурии Коми: «Институти ҷумҳуриявии рушди маорифи Коми», 2017. – 68 с.

12. Танзими ҳуқуқии амнияти иттилоотии кӯдакон: таҷрибаи байналмилалӣ // [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии Роскомнадзор. Манбаи дастрасӣ: https://rkn.gov.ru/docs/1_Razdel_10.pdf (санаи мурочиат: 20.05.2026).

13. Виноградов А., Меншиков С., Ситнов А., Соколенко В. Таъмини амнияти иттилоотӣ. САҲШ (ОДКБ). Шарҳи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон // [Захираи электронӣ]. Маҷаллаи амнияти иттилоотии бонкҳо. Манбаи дастрасӣ: https://ib-bank.ru/bisjournal/post/2283 (санаи мурочиат: 20.05.2026).

14. Сустина Т.И. Таъмини ҳуқуқии амнияти иттилоотии ноболиғон дар шароити табдилёбии рақамии ҷомеа: дис. ... номз. илм. ҳуқуқ. – М., 2023. – 234 с.

15. Полянина А.К. Идоракунии амнияти иттилоотии кӯдакон дар шароити рушди босуръати технологияҳои расонаӣ: дис. ... докт. илм. сотсиологӣ. – Нижний Новгород, 2024. – 318 с.

List of literature:

1. Chebotareva A.A. Legal support for personal information security in the global information society: abstract of the diss. ... for the degree of doctor of legal sciences. – M., 2017. – 55 p.

2. Constitution of the Republic of Tajikistan: adopted by nationwide referendum on 6 November 1994 (as amended on September 26, 1999, June 22, 2003, and May 22, 2016). – Dushanbe: «Matbuot», 2016. – 80 p.

3. Convention on the Rights of the child, adopted by United Nations General Assembly Resolution 44/25 from 20 November 1989 // [Electronic resource]. Official website of the United Nations. Access mode: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml (date of access: 20.05.2026).

4. Law of the Republic of Tajikistan «On information protection» from 2 December 2002, №71 // [Electronic resource]. Centralized legal information database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 20.05.2026).

5. Law of the Republic of Tajikistan «On information» from 10 May 2002, №55 // [Electronic resource]. Centralized legal information database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 20.05.2026).

6. Law of the Republic of Tajikistan «On the protection of the rights of the child» from 18 March 2015, №1176 // [Electronic resource]. Centralized legal information database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 20.05.2026).

7. Law of the Republic of Tajikistan «On informatization» from 6 August 2001, №34 // [Electronic resource]. Centralized legal information database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 20.05.2026).

8. Savina Yu.S., Goncharova S.G. Protection of the rights and freedoms of minors in the digital space // Modern challenges and ways to solve problems in the field of children's rights protection: implementation of the principles of the convention on the rights of the child: proceedings of the ii all-russian scientific and practical

conference, Yekaterinburg, November 17, 2022. – Yekaterinburg: «Russian state vocational pedagogical University», 2022. – P. 298-302.

9. Bukalerova L.A., Ostroushko A.V. Protection of children's rights and interests in the information sphere requires attention // Bulletin of S.Yu. Witte Moscow University. Series 2: Legal Sciences. – 2019. – №4(22). – P. 57-65.

10.Lopatin V.N. Information security of Russia: individual. Society. State. – Saint Petersburg: «Universitet», 2000. – 424 p.

11. Specific features of applying mandatory requirements of the legislation of the Russian Federation and regulatory legal acts of the Russian Federation in the field of protecting children from information harmful to their health and (or) development (providing minors with internet access, distribution and circulation of information materials, including audio and video information, and specific features of organizing cultural events for minors): methodological recommendations / Compiled by E.Yu. Vaulina; Ministry of education, science and youth policy, Syktyvkar. – Komi Republic: «Komi Republican Institute for the development of education», 2017. – 68 p.

12. Legal Regulation of children's information security: international experience // [Electronic resource]. Official website of Roskomnadzor. Access mode: https://rkn.gov.ru/docs/1_Razdel_10.pdf (date of access: 20.05.2026).

13.Vinogradov A., Menshikov S., Sitnov A., Sokolenko V. ensuring information security. CSTO. Review of the legislation of the Republic of Tajikistan // [Electronic resource]. Bank Information Security Journal. Access mode: https://ib-bank.ru/bisjournal/post/2283 (date of access: 20.05.2026).

14. Sustina T.I. Legal support for the information security of minors under the conditions of the digital transformation of society: diss. ... for the degree of cand. of legal sciences. – M., 2023. – 234 p.

15. Polyanina A.K. Management of children's information security under the conditions of the intensive development of media technologies: diss. ... for the degree of doctor of sociological sciences. – Nizhny Novgorod, 2024. – 318 p.

ТДУ: 340.116
Ҷамшедзода Комрон Ҷамшед,
номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, муовини якуми директори Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Тел.: (+992) 907-00-22-07
E-mail: jkomron11@mail.ru.

ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИИ МУНОСИБАТҲОИ ҶАМЪИЯТӢ ДАР СОҲАИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ РАҚАМӢ ВА ЗЕҲНИ СУНЪӢ

Калидвожаҳо: технологияҳои рақамӣ, зеҳни сунъӣ, технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ, иқтисоди рақамӣ, амнияти киберӣ, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, муносибатҳои ҷамъиятӣ ва маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон.

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур масъалаҳои вобаста ба танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятӣ дар соҳаи технологияҳои рақамӣ ва зеҳни сунъӣ дар шароити рушди инфрасохтори рақамӣ мавриди таҳқиқ ва баррасии илмӣ қарор гирифтааст. Дар он аҳамияти қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва «Стратегияи рушди зеҳни сунъӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2040» ба таври ҳамаҷониба таҳлил гардида, нақши онҳо дар рушди ҷомеаи муосир ва ташаккули низоми идоракунии рақамӣ мавриди арзёбӣ қарор дода шудааст. Муаллиф мушкилоти асосии соҳа, аз ҷумла масъалаҳои марбут ба татбиқи технологияҳои рақамӣ ва зеҳни сунъиро дар ҷомеа, роҳҳо ва усулҳои бартарафсозии камбудиҳои ҷойдошта, инчунин андешаҳои мутахассисон ва тавсияҳои илмиро оид ба такмили танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятӣ дар ин самт пешниҳод намуда, аҳамияти назариявӣ ва амалии онҳоро таъкид менамояд.

Дар шароити муосир технологияҳои рақамӣ ва зеҳни сунъӣ ба унсурҳои ҷудонопазири низоми идоракунии давлатӣ, фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва равандҳои иҷтимоии ҷомеа табдил ёфта, дар баланд бардоштани самаранокии хизматрасониҳои давлатӣ ва таъмини рушди устувори ҷомеа нақши муҳим ва муассир доранд.

Дар ин замина, Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун давлати ҳуқуқбунёд бо мақсади танзими муносибатҳои нави ҷамъиятӣ ва мутобиқ гардидан ба талаботи замони муосир як қатор санадҳои қонунгузориро қабул намудааст, аз ҷумла, қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иттилоот» [1], «Дар бораи ҳифзи иттилоот» [2], «Дар бораи фаъолияти инноватсионӣ» [3], «Дар бораи ҳуқуқи дастрасӣ ба иттилоот» [4], «Дар бораи ҳуҷҷати электронӣ ва имзои электронӣ» [5], «Дар бораи иттилооти экологӣ» [6] ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ. Қабули маҷмӯи санадҳои меъёрии ҳуқуқии дахлдор ҷиҳати ташаккул ва рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ дар соҳаи технологияҳои рақамӣ ва таҳкими асосҳои ҳуқуқии танзими онҳо, заминаи мусоиди ҳуқуқӣ гузоштаанд.

Илова бар ин, бо мақсади такмили минбаъдаи сиёсати рақамикунонӣ, ҷиҳати такмили соҳаи технологияҳои иттилоотӣ, рушди инфрасохтори рақамӣ ва ҷорӣ намудани технологияҳои муосир, аз ҷумла зеҳни сунъӣ, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи самтҳои асосии дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ таъкид намуданд, ки «Парламенти кишварро зарур аст, ки барои таъмин намудани заминаи ҳуқуқии гузоштан ба иқтисоди рақамӣ ва истифодаи зеҳни сунъӣ чораҷӯйӣ намояд» [7]. Зеро то кадом сатҳу дараҷа ҳуқуқбунёд будани давлат аз сатҳу сифати қонунҳои он вобаста аст [8]. Мавриди ба зикр аст, ки гузариш ба ҷомеаи рақамӣ на танҳо сохтори иқтисодиро тағйир медиҳад, балки аз ҳар як шаҳрванд малакаву донишҳои нави ҳуқуқӣ ва истифодаи технологияҳоро талаб мекунад. Дар ин хусус мутахассисон Н.М. Имомзода ва А.Ш. Ғанизода дар он назаранд, ки Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун мақоми олии намояндагӣ ва қонунгузор дорои ваколатҳои калидӣ дар самти қонунэҷодӣ, назорат ва намояндагии манфиатҳои халқ мебошад. Аз ин рӯ, истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар фаъолияти он метавонад ба баланд бардоштани сифати иҷрои ин ваколатҳо мусоидат намояд [9, с. 15]. Бояд тазаккур дод, ки қабули саривақтии санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар ин самт метавонанд ҷиҳати баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ, саводнокии рақамии аҳолӣ барои коҳиш додани нобаробарии рақамӣ ва таъмини рушди устувори иқтисодию иҷтимоии давлат дар арсаи байналмилалӣ замина гузоранд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки имрӯз технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ на танҳо василаи ёрирасон, балки ҳамчун нерӯи пешбарандаи иқтисодиёт, сиёсат ва фарҳанг баромад намуда, муносибатҳои ҷамъиятиро комилан дигаргун месозанд. Дар партави ин равандҳо, барои давлатҳои дар ҳоли рушд, масъалаи танзими ҳуқуқии ин муносибатҳои нави ҷамъияти аҳамияти стратегӣ пайдо менамояд. Тавре, Р.Ш. Шарофзода таъкид мекунад, «дар партави ташаккулу рушди ҳукумати электронӣ фаъолияти ҳуқуқтатбиқсозии мақомоти идоракунии давлатӣ, ки фаъолияти онҳо бо хизмати электронӣ робита доранд, мазмуни нав пайдо мекунанд» [10, с. 114]. Тасдиқи ин гуфтаҳо дар он ифода меёбад, ки технологияҳои рақамӣ ва зеҳни сунъӣ ба тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеа ворид шуда, ҳамчун омили муҳими навоварӣ, рақобатпазирӣ ва рушди устувори иҷтимоию иқтисодӣ хизмат мекунанд. Аз ин рӯ, барои танзим ва истифодаи самараноки технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ, муайян намудани меъёрҳои ҳуқуқии фаъолияти субъектҳои дахлдор, мутобиқ намудани муносибатҳои ҷамъиятӣ ба талаботи замони рақамӣ ва қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқии дахлдор аҳаммияти муҳим доранд.

Тавре, Д.В. Игнатев қайд менамояд, «иттилоотонии фаъолияти ҳуқуқтатбиқсозӣ яке аз омилҳои таъмини самаранокии намудҳои гуногуни фаъолияти давлатӣ, шаклҳои амалисозии ҳуқуқ, самаранокии ҳамаи функсияҳои давлат, аз ҷумла самаранокии механизми амалисозии функсияи иттилоотии давлат меҳсуб мешавад» [11, с. 135]. Маврид ба зикр аст, ки дар шароити рушди босуръати технологияҳои рақамӣ ва ташаккули ҷомеаи иттилоотӣ, зеҳни сунъӣ ба яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати давлатии давлатҳои ҷаҳон табдил ёфтааст. Таҳлилҳо нишон медиҳад, ки дар шароити имрӯза зеҳни сунъӣ на танҳо ҳамчун дастоварди илмӣ-технологӣ, балки ҳамчун воситаи муҳими рушди иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва идоракунии давлатӣ мавқеи муҳимро ишғол менамояд. Чунки, Ҷумҳурии Тоҷикистон низ бо дарназардошти равандҳои ҷаҳонии рақамикунонӣ ба рушди технологияҳои муосир таваҷҷуҳи хосса зоҳир намуда, барои ҷорӣ намудани онҳо дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятӣ тадбирҳои зарурӣ меандешад.

Аз ҷумла, бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30-юми сентябри соли 2022, №483 «Стратегияи рушди зеҳни сунъӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2040» қабул гардид. Ҳадафи асосии Стратегияи мазкур аз он иборат аст, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти истифода ва ҷорӣ намудани технологияҳои зеҳни сунъӣ ба яке аз кишварҳои пешсафи минтақа табдил ёфта, барои расидан ба ин мақсад давлат нақша дорад, ки низоми муосири таълимӣ ва илмиро барои омодасозии кадрҳои баландихтисоси соҳаи технологияҳои рақамӣ пурра бозсозӣ намояд. Амалӣ намудани Стратегия барои рушди неруи зеҳнӣ, баланд бардоштани сатҳи истифодаи дастовардҳои илм дар истеҳсолот ва иҷрои ҳадафҳои стратегии Тоҷикистон мусоидат менамояд [12].

Технологияҳои зеҳни сунъӣ имкон фароҳам меоваранд, ки дар солҳои наздик сохтори иқтисодӣ ва тарзи фаъолияти одамон ба куллӣ иваз гарданд. Ин технологияҳо қариб ба тамоми соҳаҳои фаъолияти инсон, аз қабили ҳуқуқэҷодкунӣ, ҳуқуқтатбиқсозӣ, ҳифзи ҳуқуқ, қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, инчунин тандурустӣ, маориф, саноат, нақлиёт, бонкдорӣ ва ғайра ворид шуда, кори одамонро ба маротиб беҳтар ва осон мегардонанд.

Аммо, барои ноил гардидан ба ин ҳадафҳо, пеш аз ҳама, баланд бардоштани сатҳи огоҳии шаҳрвандон оид ба роҳу усулҳои истифодаи технологияҳои муосир ва такмили маърифати ҳуқуқии онҳо зарур мебошад. Қабули Стратегияи рушди зеҳни сунъӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2040 гувоҳи он аст, ки дар кишвар ҷиҳати рушди ин соҳа заминаҳои мусоиди ҳуқуқӣ фароҳам оварда шудааст. Тавре, Ю. Хабермас қайд менамояд «рушди технологияҳои рақамӣ ҳамчун омили ташаккули фазои нави оммавӣ» маҳсуб мешавад [13, с. 20]. Маврид ба зикр аст, ки татбиқи технологияҳои рақамӣ ва зеҳни сунъӣ дар соҳаи ҳуқуқ, иқтисод, маориф, тиб ва хизматрасониҳои давлатӣ нақши муҳим дорад.

Дар асоси таҳлилиҳои илмӣ-амалии анҷомдодашуда, сарфи назар аз рушди босуръат дар байни аҳолӣ якчанд мушкилоти ҷиддӣ низ дар ин самт ба назар мерасанд. Аз ҷумла, норасоии заминаи ҳуқуқӣ, ҳифзи маълумоти шахсӣ, амнияти кибернетикӣ, масъулияти ҳуқуқӣ ва норасоии мутахассисони баландихтисос. Бо мақсади расидан ба ҳадафҳои гузошта шуда, дар самти технологияҳои рақами ва зеҳни сунъӣ, ҳалли мушкилотҳо зикргардида аввалиндараҷа ба шумор мераванд. Бо вуҷуди имкониятҳои фарохи зеҳни сунъӣ, ҳалли мушкилоти ҳуқуқӣ, техникӣ, ташкилӣ ва ахлоқии вобаста ба истифодаи технология шарти муҳимми татбиқи самаранок ва бехатари он маҳсуб мешавад. Аз ин рӯ, таҳкими заминаҳои ҳуқуқӣ, рушди инфрасохтори рақамӣ ва омода намудани кадрҳои баландихтисос аз вазифаҳои аввалиндараҷа дар ин самт мебошанд.

Дар ин хусус Р.Ш. Шарофзода қайд менамояд, ки «иттилоотонии ҷомеа, ки яке аз самтҳои сиёсати иттилоотии давлати Тоҷикистон маҳсуб мешавад, ҳамаи соҳаҳои ҳаёти давлатӣ ва ҷамъиятиро фаро мегирад» [10, с. 115]. Бояд тазаккур дод, ки дар шароити рушди босуръати технологияҳои рақамӣ баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон яке аз омилҳои муҳими таъмини истифодаи бехатар, қонунӣ ва самараноки ин технологияҳо ба шумор меравад. Чунки, маърифати ҳуқуқии нокифоя метавонад боиси вайроншавии ҳуқуқи шахсони алоҳида, паҳншавии маълумоти нодуруст ва истифодаи ғайриқонунии технологияҳои рақамӣ гардад.

Дар ин замина, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун давлати ҳуқуқбунёд, бо мақсади рушди технологияҳои иттилоотӣ, иттилоотонии ҷомеа ва ҳифзи амнияти иттилоотонӣ як қатор стратегияву барномаҳои давлатӣ ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии дахлдор қабул гардидаанд, ки барои ташаккул ва рушди технологияҳои иттилоотӣ ва зеҳни сунъӣ заминаи мусоидро фароҳам оварданд.

Маврид ба зикр аст, ки танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятӣ дар соҳаи технологияҳои рақамӣ ва зеҳни сунъӣ раванди муҳим ва давомдор буда, татбиқи маҷмӯи чорабиниҳои таълимӣ, иттилоотӣ ва ҳуқуқиро талаб мекунад. Танҳо дар сурати баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон, метавон истифодаи бехатар, самаранок ва қонунии технологияҳои зеҳни сунъиро таъмин намуд.

Ҳамин тавр, гузариши босуръат ба ҷомеаи рақамӣ аз ҳар як шаҳрванд донишу малакаҳои нави технологиро талаб намуда, заминаи асосии рушди устувори давлатро ташкил медиҳад. Қабули консепсияҳо ва ташаббусҳои байналмилалии Тоҷикистон дар СММ имкон медиҳанд, ки кишвар ба маркази пешсафи технологӣ дар Осиёи марказӣ табдил ёбад. Зеро, зеҳни сунъӣ яке аз муҳимтарин дастовардҳои илмӣ-технологии асри XXI ба ҳисоб рафта, рушд ва татбиқи он барои баланд бардоштани самаранокии идоракунии давлатӣ, рушди иқтисод, такмили фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва беҳтар намудани сатҳи зиндагии аҳолӣ аҳаммияти калон дорад. Дар баробари ин, истифодаи самаранок ва бехатари зеҳни сунъӣ таҳкими заминаҳои ҳуқуқӣ, риояи меъёрҳои ахлоқӣ ва таъмини ҳифзи ҳуқуқу манфиатҳои шаҳрвандонро талаб менамояд.

Дар робита ба ин, омӯзиши таҷрибаи кишварҳои ҳамсоя дар самти технологияҳои рақамӣ ва зеҳни сунъӣ нишон медиҳад, ки ноил гардидан ба дастовардҳои назаррас дар ин соҳа танҳо дар асоси таҳия ва қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқии танзимкунанда ва татбиқи самараноки онҳо имконпазир мебошад.

Аз ин рӯ, пешниҳод мегардад, ки аз ҷониби Парламенти Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади суръатбахшии гузариш ба низоми муосири рақамӣ ва таъмини заминаҳои ҳуқуқӣ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими фаъолияти зеҳни сунъӣ» таҳия ва қабул карда шавад.

Муқарриз: н.и.ҳ., дотсент Саидзода И.Ҳ.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ В СФЕРЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Ключевые слова: цифровые технологии, искусственный интеллект, информационно-коммуникационные технологии, цифровая экономика, кибербезопасность, правовое регулирование, связи с общественностью и правовое просвещение граждан.

Аннотация. В данной статье исследованию и научному рассмотрению подлежат вопросы, связанные с правовым регулированием общественных отношений в сфере цифровых технологий и искусственного интеллекта в условиях развития цифровой инфраструктуры. В нем всесторонне проанализирована важность принятия нормативно-правовых актов и «Стратегии развития искусственного интеллекта в Республике Таджикистан на период до 2040 года», а также оценена их роль в развитии современного общества и формировании цифровой системы управления. Автор представляет основные проблемы отрасли, в том числе вопросы, связанные с внедрением цифровых технологий и искусственного интеллекта в общество, пути и методы преодоления имеющихся недостатков, а также мнения экспертов и научные рекомендации по совершенствованию правового регулирования общественных отношений в этой сфере, подчеркивает их теоретическую и практическую значимость.

Джамшедзода Комрон Джамшед – кандидат юридических наук, первый заместитель директора Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. E-mail: jkomron11@mail.ru; Тел.: (+992) 907-00-22-07.

LEGAL REGULATION OF PUBLIC RELATIONS IN THE FIELD OF DIGITAL TECHNOLOGIES AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Keywords: digital technologies, artificial intelligence, information and communication technologies, digital economy, cybersecurity, legal regulations, public relations and legal education of citizens.

Abstract. This article studies and scientifically examines issues related to the legal regulation of public relations in the field of digital technologies and artificial intelligence in the context of the development of digital infrastructure. It comprehensively analyzes the importance of adopting regulatory legal acts and the "Strategy for the Development of Artificial Intelligence in the Republic of Tajikistan for the Period Until 2040", and assesses their role in the development of modern society and the formation of a digital management system. The author presents the main problems of the field, including issues related to the implementation of digital technologies and artificial intelligence in society, ways and methods for eliminating existing shortcomings, as well as the opinions of specialists and scientific recommendations on improving the legal regulation of public relations in this area, emphasizing their theoretical and practical significance.

Jamshedzoda Komron Jamshed – candidate of legal sciences, first deputy director of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. E-mail: jkomron11@mail.ru; Tel.: (+992) 907-00-22-07.

Рӯйхати адабиёт:

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иттилоот» аз 10 майи соли 2002, №55 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 11.05.2026).

2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи иттилоот» аз 2 декабри соли 2022, №71 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 11.05.2026).

3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти инноватсионӣ» аз 16 апрели соли 2012, №822 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 11.05.2026).

4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳуқуқи дастрасӣ ба иттилоот» аз 18 июни соли 2008, №411 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 11.05.2026).

5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳуҷҷати электронӣ ва имзои электронӣ» аз 15 марти соли 2023, №1965 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 11.05.2026).

6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иттилооти экологӣ» аз 25 марти соли 2011, №705 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 11.05.2026).

7. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 16 декабри соли 2025 // [Захираи электронӣ]. Саҳифаи расмии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрасӣ: https://president.tj (санаи мурочиат: 04.06.2026).

8. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба муносибати 15-умин солгарди қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон // Садои мардум, 9 ноябри соли 2009 № 128 (2504).

9. Имомзода Н.М., Ғанизода А.Ш. Фаъолияти ҳуқуқэҷодкунии Парламенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити рақамикунонии ҷомеа // Қонунгузорӣ. – 2025. – №4 (60). – С. 13-19.

10. Шарофзода Р.Ш. Асосҳои назариявӣ-меъёрии татбиқи ҳуқуқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: монография. Душанбе: «Дониш», 2023. – 344 с.

11. Игнатев Д.В. Функсияи иттилоотии давлат ва механизми амалисозии он // Ҳуқуқ ва давлат: назария ва амалия. – 2010. – №1(6). – С. 134-139.

12. Стратегияи рушди зеҳни сунъӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2040, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30-юми сентябри соли 2022, №483 тасдиқ шудааст // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 11.05.2026).

13. Харченко О.И. Парлумони электронӣ ҳамчун марҳилаи рушди ҷомеаи иттилоотӣ // Паёми Институти иҷтимоӣ-иқтисодии Саратов. – 2010. – № 4 (33). – С. 34-37.

Список литературы:

1. Закон Республики Таджикистан «Об информации» от 10 мая 2002 года, №55 // [Электронный ресурс]. Централизованный информационно-правовой банк данных Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 11.05.2026).

2. Закон Республики Таджикистан «О защите информации» от 2 декабря 2022 года, №71 // [Электронный ресурс]. Централизованный информационно-правовой банк данных Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 11.05.2026).

3. Закон Республики Таджикистан «Об инновационной деятельности» от 16 апреля 2012 года, №822 // [Электронный ресурс]. Централизованный информационно-правовой банк данных Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 11.05.2026).

4. Закон Республики Таджикистан «О праве на доступ к информации» от 18 июня 2008 года, №411 // [Электронный ресурс]. Централизованный информационно-правовой банк данных Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 11.05.2026).

5. Закон Республики Таджикистан «Об электронном документе и электронной подписи» от 15 марта 2023 года, №1965 // [Электронный ресурс]. Централизованный информационно-правовой банк данных Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 11.05.2026).

6. Закон Республики Таджикистан «Об экологической информации» от 25 марта 2011 года, №705 // [Электронный ресурс]. Централизованный информационно-правовой банк данных Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 11.05.2026).

7. Послание Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики» от 16 декабря 2025 года // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Президента Республики Таджикистан. Режим доступа: https://president.tj (дата обращения: 04.06.2026).

8. Выступление Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона, посвященное 15-й годовщине принятия Конституции Республики Таджикистан // Садои мардум. 9 ноября 2009 г. № 128 (2504).

9. Имомзода Н.М., Ганизода А.Ш. Правотворческая деятельность Парламента Республики Таджикистан в условиях цифровизации общества // Законодательство. – 2025. – № 4 (60). – С. 13-19.

10. Шарофзода Р.Ш. Теоретико-нормативные основы правоприменения в Республике Таджикистан: монография. – Душанбе: «Дониш», 2023. – 344 с.

11. Игнатьев Д.В. Информационная функция государства и механизм ее реализации // Право и государство: теория и практика. – 2010. – №1(6). – С. 134-139.

12. Стратегия развития искусственного интеллекта в Республике Таджикистан на период до 2040 года, утвержденная постановлением Правительства Республики Таджикистан от 30 сентября 2022 года № 483 // [Электронный ресурс]. Централизованный информационно-правовой банк данных Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 11.05.2026).

13. Харченко О.И. Электронный парламент как этап развития информационного общества // Вестник Саратовского социально-экономического института. 2010. – № 4 (33). – С. 34-37.

List of literature:

1. Law of the Republic of Tajikistan «On information» from 10 May 2002, №55 // [Electronic resource]. Centralized Information and Legal Database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 11.05.2026).

2. Law of the Republic of Tajikistan «On information protection» from 2 December 2022, №71 // [Electronic resource]. Centralized Information and Legal Database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 11.05.2026).

3. Law of the Republic of Tajikistan «On innovation activity» from 16 April 2012, №822 // [Electronic resource]. Centralized Information and Legal Database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 11.05.2026).

4. Law of the Republic of Tajikistan «On the right of access to information» from 18 June 2008, №411 // [Electronic resource]. Centralized Information and Legal Database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 11.05.2026).

5. Law of the Republic of Tajikistan «On electronic documents and electronic signatures» from 15 March 2023, №1965 // [Electronic resource]. Centralized Information and Legal Database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 11.05.2026).

6. Law of the Republic of Tajikistan «On environmental information» from 25 March 2011, №705 // [Electronic resource]. Centralized Information and Legal Database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 11.05.2026).

7. Address of the President of the Republic of Tajikistan, honorable Emomali Rahmon, «On the main directions of the republic's domestic and foreign policy» from 16 December 2025 // [Electronic resource]. Official Website of the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: https://president.tj (date of access: 04.06.2026).

8. Speech of the President of the Republic of Tajikistan, honorable Emomali Rahmon, dedicated to the 15th Anniversary of the Adoption of the Constitution of the Republic of Tajikistan // Sadoi Mardum. November 9, 2009. No. 128 (2504).

9. Imomzoda N.M., Ganizoda A.Sh. Lawmaking activity of the parliament of the Republic of Tajikistan under the conditions of society digitalization // Legislation. – 2025. – №4 (60). – P. 13-19.

10. Sharofzoda R.Sh. Theoretical and regulatory foundations of law enforcement in the Republic of Tajikistan: monograph. – Dushanbe: «Donish», 2023. – 344 p.

11. Ignatiev D.V. The information function of the state and the mechanism of its implementation // Law and state: theory and practice. – 2010. – №1 (6). – P. 134-139.

12. Strategy for the development of artificial intelligence in the Republic of Tajikistan for the period until 2040, approved by the Resolution of the Government of the Republic of Tajikistan from 30 September 2022, №483 // [Electronic resource]. Centralized Information and Legal Database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 11.05.2026).

13. Kharchenko O.I. Electronic Parliament as a stage in the development of the information society // Bulletin of the Saratov socio-economic institute. – 2010. – №4 (33). – P. 34-37.

УДК: 340.134:001.891(574)
Акимжанова Маржангуль Турсунхановна,
доктор философии (PhD), руководитель отдела законодательства отраслей экономики и социальной сферы Института законодательства и правовой информации Министерства юстиции Республики Казахстан
Тел.: (+7702) 131-77-66
E-mail: marzhangul310176@gmail.com.

ИНСТИТУТ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА И ПРАВОВОЙ ИНФОРМАЦИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН КАК НАУЧНЫЙ ДРАЙВЕР ПРАВОВЫХ РЕФОРМ

Ключевые слова: правовые реформы, научная экспертиза, нормотворчество, правовая политика, мониторинг правоприменения, международное сотрудничество, цифровизация, искусственный интеллект, лингвистическая экспертиза, законодательный процесс.

Аннотация. В статье анализируется роль Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан как научного центра, формирующего доктринальную и экспертно-аналитическую основу правовых реформ. Рассматриваются направления научных исследований, участие Института в разработке законодательных актов, подготовка фундаментальных изданий, международное сотрудничество и перспективы развития, включая внедрение цифровых технологий и искусственного интеллекта в нормотворчество.

Сегодня становится очевидным, что без полноценного использования достижений правовой науки невозможно обеспечить высокий уровень проработанности принимаемых законов. Научно выверенные подходы напрямую влияют на качество нормативных правовых актов, определяя реальное воплощение принципа верховенства права. В условиях усложнения государственного управления, цифровой трансформации и повышенных требований к содержанию и эффективности законодательства вопрос участия научных организаций в нормотворчестве приобретает ключевое значение [1, с. 14].

В современных условиях Институт законодательства и правовой информации Республики Казахстан (далее – Институт) выступает не просто научно-экспертным звеном в системе национального законотворчества, но фактически выполняет функцию интеллектуального ядра, формирующего научные ориентиры правовой политики государства.

Функционирование Института как авторитетного научного центра в сфере законотворчества при государственном органе с широким спектром компетенций соответствует лучшим международным практикам. В правовых системах ряда государств СНГ – Таджикистана, Узбекистана, России, Беларуси действуют институты и национальные центры законодательства, по своей структуре и функциям сопоставимые с ним [2, с. 342]. Также аналогичные научно-правовые организации существуют и за пределами постсоветского пространства, включая Сингапур, Японию, Республику Корея, Канаду, Чехию, Венгрию и ряд других стран. Их деятельность также сочетает государственное финансирование с возможностью получения дохода от оказания специализированных услуг – проведения отраслевых исследований, экспертно-консультационной поддержки и других направлений, которые дополняют основную миссию по научному обеспечению государственно-правовой политики.

Более тридцати лет Институт выступает активным участником научного и правового развития государства, проходя через различные этапы модернизации и добиваясь значимых достижений, оказавших влияние на формирование современной правовой политики. Именно Институт стал разработчиком ключевых идеологических документов - Концепции правовой политики Республики Казахстан на 2010-2020 годы и Концепции на 2020-2030 годы [3], которые задали траекторию модернизации правовой системы на десятилетия вперёд. Участие в подготовке более 400 проектов законодательных актов и проведение свыше 500 научно-правовых экспертиз подтверждают его роль как главного научного фильтра качества разрабатываемых законов.

Институт формирует научную базу не только для правового регулирования, но и для его переосмысления, предлагая концептуальные решения, способные корректировать и направлять

государственную правовую политику. Его исследования и экспертные заключения служат основой для принятия системных решений, обеспечивающих правовую сбалансированность, устойчивость и соответствие современным вызовам. Как на этапе становления, так и в настоящее время, деятельность Института ориентирована на решение определяющих задач - повышение эффективности нормотворческого процесса и усиление влияния правовой науки на социально-экономическое развитие Республики Казахстан. Эти цели остаются неизменными и формируют стратегическую направленность его работы. Здесь формируются научные подходы, определяющие направления модернизации национального законодательства, разрабатываются концептуальные решения и доктринальные предложения по ключевым отраслям права.

Именно на современном этапе исследовательские результаты Института находят прямое применение в законотворческом процессе, интегрируясь в разработку и реформирование ключевых отраслей права - административного, уголовного, уголовно-процессуального, гражданского, социального регулирования. Ярким примером служит активное участие Института в подготовке новой редакции Кодекса об административных правонарушениях Республики Казахстан [4], а также в рамках деятельности рабочей группы по актуализации гражданского законодательства Республики Казахстан. Эти факты подтверждают статус Института как научного «драйвера» правовых преобразований, а также его значимость в качестве координационной площадки при выработке системных решений в сфере правовой политики страны.

Комплексная научная и экспертно-аналитическая работа Института обеспечивает целостность правовых реформ и подкрепляется подготовкой фундаментальных изданий, направленных на повышение качества правоприменения. Одними из таких фундаментальных трудов является Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан [5, с. 85], представляющий собой комплексное научно-практическое издание, детально раскрывающее содержание каждой статьи с учётом правоприменительной практики и современных научных подходов. В числе значимых научно-практических изданий Института следует отметить и обновленный комментарий к Закону Республики Казахстан «О противодействии экстремизму» [6, с. 85]. С учётом динамики современных угроз и трансформации форм экстремистской деятельности комментарий содержит последовательные разъяснения основных понятий и принципов, буквальное толкование норм и примеры правоприменения, что обеспечивает целостное понимание особенностей регулирования в сфере противодействия экстремизму. Продолжая практическую направленность научной деятельности Института, следует отметить также развитие методического обеспечения нормотворчества в условиях казахско-русского двуязычия. Издание Центром лингвистики Института пособия «Методика проведения научной лингвистической экспертизы» позволило охватить все этапы проведения лингвистической экспертизы проектов нормативных правовых актов и международных договоров - от методологии обеспечения аутентичности текстов до классификации нарушений юридической техники [7, с. 55].

В совокупности научные исследования, прикладные разработки и экспертная деятельность Института формируют целостный подход к сопровождению нормотворческого процесса. Сформированный профессиональный потенциал и накопленный массив практических решений открывают возможности для дальнейшего развития направлений работы, в том числе для расширения международного взаимодействия и обмена опытом в сфере правовых исследований и законодательной практики.

Институтом заключено более 60 соглашений о сотрудничестве с зарубежными институтами законодательства, центрами правовой информации, международными и национальными организациями, а также высшими учебными заведениями. Особое значение в рамках международного взаимодействия придаётся партнёрству с Национальным центром законодательства при Президенте Республики Таджикистан – значимым субъектом правотворческого процесса, обладающим широкой компетенцией и развитой структурой [8, с. 12]. Центр играет центральную роль в подготовке основополагающих нормативных правовых актов, сопровождает законодательные реформы и активно способствует развитию современного законодательства, включая вопросы цифровизации и правового обеспечения инновационного развития [9, с. 22] Подписание Меморандума о сотрудничестве от 28 августа 2025 года стало важным шагом к институциональному укреплению научно-экспертных связей между правовыми учреждениями наших государств. Такое сотрудничество направлено не только на обмен опытом и лучшими практиками, но и на совместное участие в нормотворческой

деятельности, правовых реформах, а также на выработку подходов по интеграции международных правовых стандартов в национальные правовые системы. Институт рассматривает Национальный центр законодательства при Президенте Республики Таджикистан как стратегического партнёра в деле продвижения научно-обоснованного законодательства, правовой экспертизы и модернизации системы права в условиях новых вызовов.

В условиях расширяющегося международного партнёрства и обмена передовыми практиками, особую значимость приобретает развитие современных технологических подходов к нормотворчеству. Именно глобальные тенденции цифровизации и интеллектуализации правовых процессов становятся общей площадкой взаимодействия между странами, включая Казахстан и Таджикистан. В этой связи дальнейшее совершенствование национального нормотворческого процесса невозможно без внедрения цифровых инструментов нового поколения, прежде всего технологий искусственного интеллекта.

Так, глобальное распространение технологий искусственного интеллекта и накопление значительных массивов правовой информации, включая Эталонный контрольный банк нормативных правовых актов и информационно-правовую систему «Әділет», обусловливают необходимость комплексного внедрения цифровых инструментов в нормотворческую деятельность [10]. В национальном законодательстве уже закреплены положения, предусматривающие автоматизацию отдельных этапов нормотворческого процесса, что создаёт основу для дальнейшего использования искусственного интеллекта в формировании цифровой правовой среды нового поколения [11, с. 240].

В этой связи особое значение приобретает развитие цифровых методов правового анализа, прежде всего применение технологий искусственного интеллекта. Использование ИИ открывает для Института новые возможности для автоматизированного выявления правовых коллизий, анализа крупных массивов нормативных данных, прогнозирования последствий регулирования и повышения качества как правовой, так и лингвистической экспертизы. Эти инструменты позволяют существенно повысить точность аналитических выводов и ускорить подготовку экспертных заключений. Параллельно сохраняют актуальность и другие направления дальнейшего развития Института, включая совершенствование оценки регулирующего воздействия, укрепление междисциплинарного подхода, интеграцию научных результатов в процессы государственного управления и повышение качества законодательной политики.

Таким образом, Институт законодательства и правовой информации Республики Казахстан сочетает научный потенциал, экспертную практику и современные цифровые инструменты, обеспечивая высокое качество нормотворчества и комплексную поддержку правовых реформ. Это делает его важным звеном в развитии современной правовой системы Казахстана.

Рецензент: к.ю.н Абдакимова Д.А.

ИНСТИТУТИ ҚОНУНГУЗОРӢ ВА ИТТИЛООТИ ҲУҚУҚИИ ҶУМҲУРИИ ҚАЗОҚИСТОН ҲАМЧУН НЕРУИ ПЕШБАРАНДАИ ИЛМИИ ИСЛОҲОТИ ҲУҚУҚӢ

Калидвожаҳо: ислоҳоти ҳуқуқӣ, экспертизаи илмӣ, фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ, сиёсати ҳуқуқӣ, мониторинги татбиқи ҳуқуқ, ҳамкории байналмилалӣ, рақамикунонӣ, зеҳни сунъӣ, экспертизаи лингвистӣ, раванди қонунгузорӣ.

Аннотатсия. Дар мақола нақши Институти қонунгузорӣ ва иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Қазоқистон ҳамчун маркази илмӣ дар ташаккули заминаи доктриналӣ ва коршиносӣ-таҳлилии ислоҳоти ҳуқуқӣ мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Дар мақола самтҳои таҳқиқоти илмӣ, иштироки Институт дар таҳияи санадҳои қонунгузорӣ, омода намудани нашрияҳои асосии илмӣ, ҳамкории байналмилалӣ ва дурнамои рушди он, аз ҷумла татбиқи технологияҳои рақамӣ ва зеҳни сунъӣ дар фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ, мавриди баррасӣ қарор мегиранд.

Акимҷонова Марҷонгул Турсунхоновна – доктори фалсафа (PhD), роҳбари шуъбаи қонунгузории соҳаҳои иқтисодиёт ва иҷтимоӣ Институти қонунгузорӣ ва иттилооти ҳуқуқии Вазорати адлияи Ҷумҳурии Қазоқистон. E-mail: marzhangul310176@gmail.com; Тел.: (+7702) 131-77-66.

INSTITUTE OF LEGISLATION AND LEGAL INFORMATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AS A SCIENTIFIC DRIVER OF LEGAL REFORMS

Keywords: legal reforms, scientific expertise, law-making, legal policy, monitoring of law enforcement practice, international cooperation, digitalization, artificial intelligence, linguistic expertise, legislative process.

Abstract. The article examines the role of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan as a scientific center that forms the doctrinal and expert-analytical foundation of legal reforms. It considers the Institute's research activities, its involvement in the development of legislative acts, the preparation of fundamental publications, international cooperation, and future development prospects, including the integration of digital technologies and artificial intelligence into the law-making process.

Akimzhanova Marzhangul Tursunkhanovna – doctor of philosophy (PhD), head of the economic and social sphere legislation department of Institute of legislation and legal information of the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan. E-mail: marzhangul310176@gmail.com; Tel.: (+7 702) 131-77-66.

Список литературы:

1. Сарпеков Р.К. Роль научного сообщества в законопроектной деятельности государственных органов Республики Казахстан // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. – 2022. – № 4 (71). – С.13-19.

2. Соловьев П.В. Научное обеспечение нормотворческой деятельности в условиях цифровизации права // Актуальные проблемы достижения целей устойчивого развития в условиях цифровой трансформации государства и права в Республике Беларусь: материалы Республиканской науч.-практ. конференции, Минск, 18-19 ноября 2022 г. – Минск: «БГУ», 2022. – С. 341-345.

3. Кодекс об административных правонарушениях Республики Казахстан от 5 июля 2014 года, № 235-V ЗРК // [Электронный ресурс]. Информационно-правовая система «Әділет». Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235 (дата обращения: 22.11.2025).

4. Указ Президента Республики Казахстан «Об утверждении Концепции правовой политики Республики Казахстан до 2030 года» от 15 октября 2021 года, №674 // [Электронный ресурс]. Информационно-правовая система «Әділет». Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674 (дата обращения: 22.11.2025).

5. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Т. 1 / под общ. ред. С. М. Рахметова, И.И. Рогова. – 6-е изд., доп. – Астана: «Институт законодательства и правовой информации Министерства юстиции Республики Казахстан», 2025. – 547 с.

6. Комментарий к Закону Республики Казахстан «О противодействии экстремизму» от 18 февраля 2005 года, №31. – Астана: РГП на ПХВ «Институт законодательства и правовой информации РК», 2025. – 228 с.

7. Бакытжанова А.К. Методика проведения научной лингвистической экспертизы: методическое пособие. –- Астана: РГП на ПХВ «Институт законодательства и правовой информации Республики Казахстан», 2025. – 74 с.

8. Асадов Ш. Политический процесс в правительстве Таджикистана: современная динамика, проблемы и возможности // Рабочий документ Института государственного управления и политики (IPPA) Университета Центральной Азии. – 2014. – № 28. – 36 с.

9. Хабибов А., Раджабов Д. Особенности формирования цифровой инфраструктуры в Республике Таджикистан: на примере города Душанбе // Материалы конференции E3S Web of Conferences. Издательство EDP Sciences. – 2025. – Т. 65. – С. 20-29.

10. Закон Республики Казахстан «О правовых актах» от 6 апреля 2016 года, №480-V ЗРК // [Электронный ресурс]. Информационно-правовая система «Әділет». Режим доступа: https://adilet.zan.kz /rus/docs/ Z1600000480 (дата обращения: 22.11.2025).

11. Саулен Н., Макарцев А.А., Тебаев Д.Б. Применение инструментов искусственного интеллекта в законодательном процессе и классическая парадигма законотворчества: проблемы интеграции // Вестник Института законодательства и правовой информации РК. – 2025.– №2. – Т.80. – С.235-244.

Рӯйхати адабиёт:

1. Сарпеков Р.К. Нақши ҷомеаи илмӣ дар фаъолияти таҳияи лоиҳаҳои қонунҳои мақомоти давлатии Ҷумҳурии Қазоқистон // Паёми Институти қонунгузорӣ ва иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Қазоқистон. – 2022. – № 4 (71). – С. 13-19.

2. Соловёв П.В. Таъминоти илмии фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ дар шароити рақамикунонии ҳуқуқ // Масъалаҳои мубрами ноилшавӣ ба ҳадафҳои рушди устувор дар шароити табдили рақамии давлат ва ҳуқуқ дар Ҷумҳурии Беларус: маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ, Минск, 18-19 ноябри соли 2022. – Минск: «ДДБ», 2022. – С. 341-345.

3. Кодекси Ҷумҳурии Қазоқистон дар бораи ҳуқуқвайронкуниҳои маъмурӣ аз 5 июли соли 2014, №235-V ЗРК // [Захираи электронӣ]. Низоми иттилоотию ҳуқуқии «Әділет». Манбаи дастрасӣ: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235 (санаи мурочиат: 22.11.2025).

4. Фармони Президенти Ҷумҳурии Қазоқистон «Дар бораи тасдиқи Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Қазоқистон то соли 2030» аз 15 октябри соли 2021, № 674 // [Захираи электронӣ]. Низоми иттилоотию ҳуқуқии «Әділет». Манбаи дастрасӣ: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674 (санаи мурочиат: 22.11.2025).

5. Тафсири Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Қазоқистон. Т.1 / зери таҳр. умумии С.М. Раҳметов, И.И. Рогов. – Нашри 6-ум, такмилшуда. – Остона: «Институти қонунгузорӣ ва иттилооти ҳуқуқии Вазорати адлияи Ҷумҳурии Қазоқистон», 2025. – 547 с.

6. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Қазоқистон «Дар бораи муқовимат ба экстремизм» аз 18 феврали соли 2005, №31. – Остона: КДФ «Институти қонунгузорӣ ва иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Қазоқистон», 2025. – 228 с.

7. Бакитҷонова А.К. Методикаи гузаронидани экспертизаи илмии лингвистӣ: дастури методӣ. – Остона: КДФ «Институти қонунгузорӣ ва иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Қазоқистон», 2025. – 74 с.

8. Асадов Ш. Раванди сиёсӣ дар Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон: динамикаи муосир, мушкилот ва имкониятҳо // Ҳуҷҷати кории Институти идоракунии давлатӣ ва сиёсати (IPPA)-и Донишгоҳи Осиёи Марказӣ. – 2014. – № 28. – 36 с.

9. Ҳабибов А., Раҷабов Д. Хусусиятҳои ташаккули инфрасохтори рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: дар мисоли шаҳри Душанбе // Маводи конференсияи E3S Web of Conferences. Нашриёти EDP Sciences. – 2025. – Т.65. – С. 20-29.

10. Қонуни Ҷумҳурии Қазоқистон «Дар бораи санадҳои ҳуқуқӣ» аз 6 апрели соли 2016, №480-V ЗРК // [Захираи электронӣ]. Низоми иттилоотию ҳуқуқии «Әділет». Манбаи дастрасӣ: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000480 (санаи мурочиат: 22.11.2025).

11. Саулен Н., Макартсев А.А., Тебаев Д.Б. Истифодаи воситаҳои зеҳни сунъӣ дар раванди қонунгузорӣ ва парадигмаи классикии ҳуқуқэҷодкунӣ: мушкилоти ҳамгироӣ // Паёми Институти қонунгузорӣ ва иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Қазоқистон. – 2025. – № 2. – Т.80. – С. 235-244.

List of literature:

1. Sarpekov R.K. The Role of the scientific community in the legislative drafting activities of the state bodies of the Republic of Kazakhstan // Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan. – 2022. – №4 (71). – P. 13-19.

2. Solovyov P.V. Scientific support for rule-making activities in the context of the digitalization of law // Current issues of achieving the sustainable development goals in the context of the digital transformation of the state and law in the Republic of Belarus: Proceedings of the republican scientific and practical conference, Minsk, November 18-19, 2022. – Minsk: «BSU», 2022. – P. 341-345.

3. Code of the Republic of Kazakhstan on Administrative Offences from 5 July 2014, №235-V ZRK // [Electronic resource]. Legal Information System «Adilet». Access mode: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235 (date of access: 22.11.2025).

4. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan «On approval of the concept of the legal policy of the Republic of Kazakhstan until 2030» from 15 October 2021, №674 // [Electronic resource]. Legal Information System «Adilet». Access mode: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674 (date of access: 22.11.2025).

5. Commentary to the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. Vol. 1 / ed. by S.M. Rakhmetov, I.I. Rogov. – 6th ed., revised. – Astana: «Institute of Legislation and Legal Information of the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan», 2025. – 547 p.

6. Commentary to the Law of the Republic of Kazakhstan «On countering extremism» from 18 February 2005, №31. – Astana: «RSE on the Right of Economic Management Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan», 2025. – 228 p.

7. Bakytzhanova A.K. Methodology for conducting scientific linguistic expertise: methodological manual. – Astana: «RSE on the Right of Economic Management Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan», 2025. – 74 p.

8. Asadov Sh. The political process in the government of Tajikistan: contemporary dynamics, problems and opportunities // Working Paper of the Institute of Public Administration and Policy (IPPA), University of Central Asia. – 2014. – №28. – 36 p.

9. Habibov A., Rajabov D. Features of the formation of digital infrastructure in the Republic of Tajikistan: the case of Dushanbe // E3S Web of Conferences. EDP Sciences. – 2025. – Vol. 65. – P. 20-29.

10. Law of the Republic of Kazakhstan «On Legal Acts» from April 6, 2016, №480-V ZRK // [Electronic resource]. Legal Information System «Adilet». Access mode: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000480 (date of access: 22.11.2025).

11.Saulen N., Makartsev A.A., Tebaev D.B. The use of artificial intelligence tools in the legislative process and the classical paradigm of lawmaking: problems of integration // Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan. – 2025. – №2. – Vol. 80. – P. 235-244.

УДК: 340.13:340.134
Акбарализода Джасур Акбарали,
соискатель Национального центра законодательства
при Президенте Республики Таджикистан
Тел.: (+992) 997-99-09-74
E-mail: jasurbek_e@mail.ru.

ТРЕБОВАНИЯ ПРАВОТВОРЧЕСКОЙ ТЕХНИКИ В РАЗРАБОТКЕ НОРМАТИВНОГО ПРАВОВОГО АКТА

Ключевые слова: правотворчество, правотворческая техника, законодательная техника, нормативный правовой акт, юридическая техника, правовая определенность, законодательство, юридическая терминология, правовое регулирование, качество законодательства.

Аннотация. В статье рассматриваются основные требования правотворческой техники, предъявляемые к разработке нормативного правового акта. Исследуется значение правотворческой техники для обеспечения качества законодательства, его внутренней согласованности, определенности, ясности и эффективности правового регулирования. На основе анализа законодательства Республики Таджикистан, научных трудов отечественных и зарубежных ученых раскрываются требования к содержанию, структуре, логике, языку, терминологии и форме нормативного правового акта. Особое внимание уделяется взаимосвязи правотворческой техники с принципами законности, научности, системности, правовой определенности и эффективности правового регулирования. Обосновывается вывод о том, что соблюдение требований правотворческой техники должно обеспечиваться не только на стадии окончательного оформления проекта, но и на начальном этапе его разработки, когда определяется предмет регулирования, цели, задачи и основные направления будущего нормативного правового акта.

Современное развитие правовой системы Республики Таджикистан непосредственно связано с повышением качества нормативных правовых актов. Само по себе принятие нового закона или иного нормативного правового акта еще не означает достижения необходимого результата правового регулирования. Нормативный правовой акт должен быть не только юридически обоснованным, но и правильно сформулированным, внутренне согласованным, понятным для субъектов права и пригодным для практического применения. Именно поэтому проблема правотворческой техники приобретает особое значение.

В юридической науке правотворческая техника традиционно рассматривается как совокупность правил, средств, приемов и способов, используемых при создании нормативных правовых актов. В Законе Республики Таджикистан «О нормативных правовых актах» правотворческая техника определяется как правила подготовки, принятия и внесения изменений и дополнений, толкования, публикации, систематизации, применения, приостановления и прекращения действия нормативных правовых актов [1]. Таким образом, законодатель связывает правотворческую технику не только с написанием текста нормативного правового акта, но и с более широким процессом его существования в правовой системе.

Такой подход представляется обоснованным, поскольку качество нормативного правового акта формируется постепенно. Ошибки, допущенные при определении целей правового регулирования, выборе предмета регулирования или формулировании основных правовых решений, впоследствии трудно устранить исключительно редакционными средствами. Поэтому правотворческая техника должна рассматриваться не как техническое оформление уже готовой политико-правовой идеи, а как один из инструментов ее правильного юридического выражения.

В отечественной правовой науке вопросы правотворческой техники получили развитие в трудах ряда таджикских исследователей. В частности, А.М. Тошев исследовал место и значение законодательной техники в правотворческом процессе, обращая внимание на ее роль в обеспечении качества законодательных решений [2, с. 184]. Ш.Ш. Ходжаев рассматривал элементы законодательной техники и их значение для подготовки нормативных правовых актов [3, с. 255]. Эти исследования показывают, что для

таджикской юридической науки правотворческая техника является не вспомогательной, а самостоятельной проблемой теории и практики правотворчества.

В зарубежной юридической литературе проблема юридической техники также имеет длительную историю. Д.А. Керимов связывал технику законотворчества с необходимостью совершенствования содержания и формы закона [4, с. 86]. Ю.А. Тихомиров рассматривал законодательную технику «как важнейший фактор эффективности законодательной и правоприменительной деятельности» [5, с. 12]. В. М. Баранов исследовал природу правотворческой техники, ее основные приемы и значение, а Н.А. Власенко уделял особое внимание вопросам языка закона, логики и юридической определенности [6, с. 23].

При этом следует отметить, что в научной литературе отсутствует абсолютно единое понимание содержания правотворческой техники. Одни ученые включают в нее преимущественно правила создания и оформления нормативного текста, другие рассматривают ее значительно шире, включая системные, логические, языковые, процедурные и организационные средства. На наш взгляд, для целей разработки нормативного правового акта наиболее продуктивным является комплексный подход, согласно которому правотворческая техника охватывает как требования к содержанию правового решения, так и способы его выражения в нормативном тексте.

Закон Республики Таджикистан «О нормативных правовых актах» непосредственно закрепляет основные требования правотворческой техники. Согласно статье 40 нормативные правовые акты должны быть внутренне согласованными, логично выстроенными и соответствовать правилам правотворческой техники [1]. При изложении текста сначала размещаются общие, а затем специальные положения; используемые понятия и термины должны быть понятными и однозначными; положения не должны необоснованно повторяться; название акта и его структурных элементов должно быть лаконичным и отражать содержание; нормы должны излагаться кратко, преимущественно в настоящем времени и в утверждающей форме.

Указанные положения позволяют выделить несколько взаимосвязанных требований, которые должны соблюдаться при разработке нормативного правового акта. Первым из них является содержательная обоснованность проекта. Нормативный правовой акт должен приниматься для решения конкретной общественной проблемы, а не только потому, что существует формальная необходимость принять новый документ. Разработчик, в частности субъект правотворчества должен определить, какие общественные отношения требуют регулирования, почему действующее законодательство не обеспечивает необходимого регулирования и каким образом предлагаемая норма способна изменить существующее положение.

В этом отношении правотворческая техника тесно связана с принципом научности правотворческой деятельности. Закон Республики Таджикистан прямо относит научность и профессионализм к основным принципам правотворческой деятельности. Наряду с ними законодатель закрепляет законность, справедливость, гласность и прозрачность, учет общественного мнения, соответствие Конституции и приоритет прав и свобод человека и гражданина.

Следовательно, разработка нормативного правового акта не может сводиться к механическому переносу существующих норм в новый документ. Необходимо предварительно исследовать фактические общественные отношения, действующее законодательство, правоприменительную практику, научные позиции и возможные социально-экономические последствия предлагаемого регулирования [7, с. 122]. В этом проявляется связь правотворческой техники с более широкой культурой правотворчества.

Вторым важным требованием является соответствие нормативного правового акта системе действующего законодательства. Каждый проект должен рассматриваться не изолированно, а в контексте всей правовой системы. Разработчик обязан установить, какие нормативные правовые акты уже регулируют соответствующие отношения, имеются ли в них аналогичные или конкурирующие нормы, не возникает ли противоречие с актами более высокой юридической силы [4, с. 256].

Особое значение имеет соблюдение иерархии нормативных правовых актов. Конституция Республики Таджикистан, законодательные акты, международные правовые акты, признанные Таджикистаном, и подзаконные нормативные правовые акты образуют единую систему, в которой каждый акт должен занимать соответствующее ему место. Законодательство прямо устанавливает необходимость соответствия нормативных правовых актов актам, имеющим большую юридическую силу.

Системность особенно важна при подготовке нового нормативного правового акта. Если разработчик ограничивается только анализом законодательства в конкретной сфере и не учитывает смежные отрасли, может возникнуть нормативная коллизия. Например, новая норма может формально соответствовать цели проекта, но одновременно противоречить гражданскому, административному, уголовному или процессуальному законодательству. Поэтому юридико-техническая работа должна включать системный анализ законодательства [5, с. 16].

Третьим требованием выступает логическая последовательность нормативного текста. Логика нормативного правового акта должна позволять последовательно ответить на несколько вопросов: что регулируется, кто является участником соответствующих отношений, какие права и обязанности возникают, при каких условиях они реализуются, какие юридические последствия наступают при нарушении установленного правила.

Ю.А. Тихомиров среди основных правил законодательной техники выделяет определенность правового регулирования, логическую последовательность изложения, отсутствие внутренних противоречий, краткость и точность нормативного материала, а также единообразие используемых юридических средств [5, с. 18]. Эти требования имеют принципиальное значение, поскольку нарушение логики нормативного текста непосредственно влияет на его толкование и применение.

Логическая последовательность предполагает и правильное расположение нормативного материала. Сначала целесообразно определить общие положения, затем перейти к специальным правилам, а после этого установить порядок реализации соответствующих прав и обязанностей, контроль, ответственность и иные вопросы. Такой порядок не является исключительно формальным. Он помогает воспринимать нормативный материал как единую систему.

Четвертым требованием является внутренняя согласованность нормативного правового акта. Нормы одного акта не должны противоречить друг другу. Недопустима ситуация, когда одна статья предоставляет субъекту определенное право, а другая статья того же акта фактически лишает его возможности реализовать это право без достаточного юридического основания. Аналогично недопустимо устанавливать разные сроки, процедуры или юридические последствия для одинаковых ситуаций без объективного основания для такой дифференциации.

Внутренняя согласованность предполагает также отсутствие неоправданного дублирования. Если одно и то же правило повторяется в нескольких статьях, существует риск возникновения редакционных расхождений при последующем внесении изменений. Именно поэтому законодательство Таджикистана прямо запрещает повторное изложение содержания статьи, части или пункта в других структурных элементах одного нормативного правового акта.

Пятым требованием следует признать правовую определенность. Норма права должна позволять адресату достаточно точно понять, какое поведение от него требуется, какое поведение разрешено, какие права он приобретает и какие юридические последствия могут наступить. Правовая определенность непосредственно связана с принципом верховенства права, поскольку лицо должно иметь возможность заранее понимать юридические последствия своего поведения.

Современные зарубежные исследования также связывают законодательную технику с обеспечением верховенства права. И. Возняк, анализируя законодательную технику как фактор обеспечения верховенства права, подчеркивает значение юридической определенности и ясности законодательства [8, с. 96]. В исследовании рассматриваются также подходы европейских судов, согласно которым недостаточно ясные и предсказуемые нормы могут создавать проблемы для реализации прав и свобод.

Таким образом, ясность нормативного акта имеет не только редакционное, но и конституционно-правовое значение. Если гражданин или организация не способны понять содержание нормы без обращения к многочисленным дополнительным источникам, это свидетельствует о недостаточной определенности регулирования.

Шестым требованием является точность юридических формулировок. Правовая норма должна выражать именно то правило поведения, которое намерен установить законодатель. Даже небольшая неточность в формулировке может изменить содержание нормы. Поэтому разработчик должен избегать неопределенных выражений, чрезмерно широких формулировок и слов, допускающих различные юридические значения.

В данном отношении большое значение имеет использование терминов. Закон Республики Таджикистан «О нормативных правовых актах»

устанавливает, что терминология нормативного правового акта должна формироваться на основе общепонятных слов и словосочетаний, а один и тот же термин должен употребляться в одном значении и иметь единое содержание. Специальная терминология может использоваться только в том значении, в котором она применяется в соответствующей профессиональной сфере, причем при необходимости она должна быть разъяснена в самом акте [1].

Зарубежный опыт подтверждает это положение. П. Батт и Р. Касл в работе, посвященной современному юридическому письму, уделяют особое внимание использованию более ясного языка при подготовке юридических документов [9, с. 71]. Э. Таннер, анализируя австралийские подходы к законодательному письму, связывает качество нормативного текста с его ясностью, простотой и точностью [10, с. 235].

При этом требование простоты не следует понимать как требование упрощения юридического содержания. Закон может регулировать сложные общественные отношения и одновременно быть написан ясным языком. Простота относится прежде всего к форме выражения, а не к содержательной глубине правового регулирования.

Седьмым требованием является языковая грамотность нормативного правового акта. Закон Республики Таджикистан устанавливает, что текст нормативного правового акта принимается на государственном языке и должен излагаться в соответствии с официальным стилем литературного языка, простым, лаконичным и ясным языком, исключающим двоякое толкование норм.

Как отмечает Р.Ш. Шарофзода, в правотворческой деятельности язык выступает основным средством преобразования политической и социальной воли в юридическую норму [7, с. 310]. Поэтому грамматическая или синтаксическая ошибка в нормативном тексте потенциально может превратиться в юридическую проблему. Особенно это относится к конструкциям, определяющим условия возникновения права или обязанности, сроки, исключения и юридические последствия.

Следующим требованием является лаконичность нормативного текста. Лаконичность означает отсутствие слов и положений, которые не имеют самостоятельного нормативного значения. Однако чрезмерное стремление к краткости также может быть ошибочным. Если сокращение текста приводит к неопределенности нормы, такая экономия является неоправданной. Поэтому оптимальным является не максимально короткий, а максимально необходимый для точного регулирования текст. Требование лаконичности связано с запретом повторений, избыточных пояснений и декларативных положений, не создающих конкретного правового результата. Нормативный правовой акт отличается от научной статьи или политического документа тем, что его основной задачей является установление юридически значимых правил поведения.

Не менее важным является правильное структурное построение нормативного правового акта. Структура должна соответствовать содержанию и обеспечивать удобство его восприятия. Название должно отражать предмет регулирования. Общие положения должны определять основные понятия, цели и сферу действия акта, после чего должны располагаться специальные нормы. Структурирование нормативного материала особенно важно для крупных законов и кодексов. При большом объеме регулирования необходимо использовать последовательную систему разделов, глав, статей, частей и пунктов. При этом каждый структурный элемент должен иметь самостоятельное функциональное назначение. Нельзя использовать структуру только для визуального разделения текста.

Терминологическое единство имеет большое практическое значение. Если один термин в разных статьях используется в разных значениях, это создает предпосылки для неодинакового применения закона. В то же время неоправданное использование большого количества специальных терминов делает нормативный текст сложным для восприятия. Поэтому задача разработчика состоит не в том, чтобы сделать текст максимально сложным, а в том, чтобы обеспечить максимально точное выражение правового содержания при минимальной языковой сложности [6, с. 31].

Особое значение имеет правильное использование отсылок. Отсылочная норма позволяет избежать неоправданного повторения уже существующего правового регулирования, однако чрезмерное использование отсылок может усложнить понимание нормы. Закон Республики Таджикистан «О нормативных правовых актах» предусматривает применение ссылок на структурные элементы и другие нормативные правовые акты в случаях, когда необходимо показать их взаимную связь или избежать дублирования [1].

Поэтому отсылка должна быть конкретной и позволять без значительных затруднений установить содержание нормы, к которой она

относится. Недопустимы неопределенные отсылки, когда адресат вынужден самостоятельно искать среди большого количества нормативных актов соответствующее положение.

Еще одним важным требованием является согласованность терминологии нового проекта с уже действующим законодательством. Если в правовой системе существует устоявшееся понятие, его изменение в новом акте должно иметь серьезное обоснование. Неоправданное введение новых терминов для обозначения уже существующих правовых явлений приводит к терминологической неоднородности законодательства.

Как отмечает Ш.Ш. Ходжаев, при разработке нормативного правового акта необходимо учитывать также правовые последствия его принятия [3, с. 256]. Современная правотворческая техника не должна ограничиваться анализом текста. Необходимо установить, какие органы будут реализовывать новый акт, какие ресурсы для этого потребуются, каким образом будут защищаться права граждан, какие обязанности возникнут у организаций и должностных лиц.

В законодательстве Республики Таджикистан также закреплен институт анализа регуляторного воздействия, который предполагает определение положительных и отрицательных социально-экономических последствий принятия нормативного правового акта с учетом прав и свобод человека, интересов предпринимателей и государства [11, с. 44].

Это положение свидетельствует о постепенном переходе от формального понимания правотворчества к более комплексному подходу, при котором качество нормативного акта оценивается не только по форме, но и по предполагаемым результатам его применения. На наш взгляд, именно на этом этапе правотворческая техника соединяется с юридическим прогнозированием.

Особого внимания заслуживает учет правоприменительной практики. Нормативный правовой акт разрабатывается не в условиях правового вакуума. Его нормы будут применяться судами, государственными органами, организациями, должностными лицами и гражданами. Поэтому разработчик должен учитывать существующие проблемы применения действующего законодательства. Если проект не учитывает практические трудности, он может воспроизвести уже существующие недостатки в новой форме.

С этой точки зрения полезным является проведение правовой экспертизы проекта. Законодательство Республики Таджикистан предусматривает проведение правовой экспертизы, которая выявлять не только противоречие нормативных правовых актов Конституции или законам, но и логические, терминологические, структурные, языковые и иные юридико-технические недостатки. Правовая экспертиза направлена не только на поиск ошибок, но и на повышение качества самого правового регулирования.

Важное значение имеет также публичность разработки нормативного правового акта. Законодательство Республики Таджикистан закрепляет принципы гласности, прозрачности и учета общественного мнения, а также предусматривает использование информационных технологий на различных этапах правотворческой деятельности. Привлечение заинтересованных лиц позволяет выявить проблемы, которые могут быть незаметны разработчикам. Особенно это важно для актов, регулирующих предпринимательскую деятельность, социальные отношения, труд, образование, здравоохранение и иные сферы, непосредственно затрагивающие широкий круг граждан.

Таким образом, требования правотворческой техники образуют единую систему. Нельзя обеспечить качество нормативного правового акта только путем правильного расположения статей или устранения грамматических ошибок. Содержательно необоснованный проект не станет качественным только после редакционной обработки. Аналогично хорошо обоснованная правовая идея может потерять свое значение, если она выражена неопределенным или противоречивым языком.

В этой связи представляется необходимым, как отмечает А.М. Тошев, различать содержательный и формально-технический уровни правотворческой техники. На содержательном уровне необходимо определить проблему, цели регулирования, предмет и пределы вмешательства государства, круг субъектов, их права и обязанности, юридические последствия и механизм реализации. На формальном уровне необходимо обеспечить правильную структуру, терминологию, язык, логику, систему отсылок и оформление нормативного текста [2, с. 186].

Между этими уровнями существует прямая взаимосвязь. Если содержание правовой нормы не определено, невозможно добиться ее точной языковой формулировки. Если структура будущего регулирования не продумана,

невозможно обеспечить логическую последовательность статей. Если не определено место проекта в системе законодательства, невозможно правильно установить отсылки и устранить возможные коллизии.

Следовательно, правотворческая техника должна применяться уже с момента формирования идеи нормативного правового акта. В этом отношении представляется важным усилить значение концептуального этапа разработки законодательства. До подготовки окончательного текста необходимо определить основную идею будущего регулирования, его цели, задачи, круг регулируемых отношений, основные юридические средства и предполагаемые последствия [12, с. 337]. Такой подход позволяет предотвратить значительную часть недостатков еще до появления текста законопроекта.

Особое значение это имеет для Республики Таджикистан в условиях продолжающегося развития и обновления национального законодательства. Законодательство должно не просто увеличиваться количественно, а становиться более согласованным, понятным и эффективным. Именно поэтому дальнейшее развитие правотворческой техники должно быть направлено на обеспечение системности законодательства, повышение качества юридического языка, совершенствование процедуры подготовки проектов и укрепление профессиональной подготовки лиц, участвующих в правотворческой деятельности.

В конечном счете качество нормативного правового акта определяется тем, насколько точно он способен превратить поставленную государством правовую цель в понятное, последовательное и реально исполнимое правило поведения. По мнению В.М. Баранова, «правотворческая техника в этом процессе выполняет роль связующего механизма между правовой идеей и ее нормативным выражением» [12, с. 341]. Она позволяет обеспечить соответствие содержания и формы нормативного правового акта, исключить внутренние противоречия, уменьшить вероятность неоднозначного толкования и создать условия для единообразного применения законодательства.

На основании проведенного анализа можно сделать вывод, что основными требованиями правотворческой техники при разработке нормативного правового акта являются содержательная обоснованность, соответствие Конституции и системе действующего законодательства, системность, логическая последовательность, внутренняя согласованность, правовая определенность, точность юридических формулировок, единообразие терминологии, ясность и лаконичность языка, правильное структурирование нормативного материала, обоснованное использование отсылочных норм, учет правоприменительной практики, оценка предполагаемых последствий регулирования и обеспечение публичности процесса разработки.

При этом данные требования не должны рассматриваться изолированно. Они образуют единую систему, в которой нарушение одного элемента способно негативно повлиять на остальные. Неясная терминология приводит к неопределенности, нарушение логики, к проблемам толкования, несогласованность с действующим законодательством, к правовым коллизиям, отсутствие анализа последствий к снижению эффективности регулирования.

Поэтому совершенствование правотворческой деятельности в Республике Таджикистан предполагает не только соблюдение установленных законом формальных требований, но и дальнейшее развитие научно обоснованной методики подготовки нормативных правовых актов. Важно, чтобы разработчик рассматривал нормативный правовой акт как целостную систему, где каждая норма имеет определенное место и функциональное значение. Только при таком подходе правотворческая техника сможет в полной мере выполнять свое основное назначение, в частности обеспечивать создание качественного, понятного, согласованного и эффективного законодательства.

В современных условиях правотворческая техника должна восприниматься не как завершающая редакционная процедура, а как постоянный методологический инструмент правотворчества. Ее требования должны учитываться при формировании правовой концепции, подготовке проекта, его экспертной оценке, общественном обсуждении, согласовании и окончательном оформлении. Именно такой подход способен обеспечить переход от преимущественно формального понимания качества нормативного правового акта к его содержательной и функциональной оценке.

Рецензент: к.ю.н., доцент Саидзода И.Х.

ТАЛАБОТИ ТЕХНИКАИ ҲУҚУҚЭҶОДКУНӢ ДАР ТАҲИЯИ САНАДИ МЕЪЁРИИ ҲУҚУҚӢ

Калидвожаҳо: ҳуқуқэҷодкунӣ, техникаи ҳуқуқэҷодкунӣ, техникаи қонунгузорӣ, санади меъёрии ҳуқуқӣ, техникаи ҳуқуқӣ, муайянии ҳуқуқӣ, қонунгузорӣ, истилоҳоти ҳуқуқӣ, танзими ҳуқуқӣ, сифати қонунгузорӣ.

Аннотатсия. Дар мақола талаботи асосии техникаи ҳуқуқэҷодкунӣ вобаста ба таҳияи санади меъёрии ҳуқуқӣ мавриди баррасӣ царор дода шудааст. Аҳамияти техникаи ҳуқуқэҷодкунӣ дар таъмини сифати қонунгузорӣ, мутобиқати дохилии санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, муайянии ҳуқуқӣ, возеҳии меъёрҳои ҳуқуқӣ ва самаранокии танзими ҳуқуқӣ таҳлил карда мешавад. Дар асоси таҳлили қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ва таҳқиқотҳои илмии олимони ватанӣ ва хориҷӣ талаботи нисбат ба мазмун, сохтор, мантиқ, забон, истилоҳот ва шакли санади меъёрии ҳуқуқӣ муайян ва баррасӣ мегарданд. Ба робитаи техникаи ҳуқуқэҷодкунӣ бо принсипҳои қонуният, илмият, низомнокӣ, муайянии ҳуқуқӣ ва самаранокии танзими ҳуқуқӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда мешавад. Дар мақола асоснок карда мешавад, ки риояи талаботи техникаи ҳуқуқэҷодкунӣ бояд на танҳо дар марҳилаи ниҳоии таҳия ва ба расмият даровардани лоиҳаи санади меъёрии ҳуқуқӣ, балки аз марҳилаи ибтидоии таҳияи он таъмин карда шавад. Зеро маҳз дар ин марҳила мавзуи танзими ҳуқуқӣ, мақсад ва вазифаҳои санади меъёрии ҳуқуқӣ, инчунин самтҳои асосии танзими ҳуқуқии пешбинишаванда муайян карда мешаванд.

Акбарализода Ҷасур Акбаралӣ – унвонҷӯи Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. E-mail: jasurbek_e@mail.ru; Тел.: (+992) 997-99-09-74.

REQUIREMENTS OF LAWMAKING TECHNIQUE IN THE DEVELOPMENT OF A NORMATIVE LEGAL ACT

Keywords: lawmaking, lawmaking technique, legislative drafting technique, normative legal act, legal technique, legal certainty, legislation, legal terminology, legal regulation, quality of legislation.

Abstract. The article examines the main requirements of legislative drafting technique applicable to the development of a normative legal act. It explores the importance of legislative drafting technique in ensuring the quality of legislation, its internal consistency, certainty, clarity, and effectiveness of legal regulation. Based on an analysis of the legislation of the Republic of Tajikistan and the scholarly works of domestic and foreign researchers, the article identifies the requirements concerning the content, structure, logic, language, terminology, and form of a normative legal act. Particular attention is paid to the relationship between legislative drafting technique and the principles of legality, scientific validity, consistency, legal certainty, and effectiveness of legal regulation. The article substantiates the conclusion that compliance with the requirements of legislative drafting technique should be ensured not only at the stage of finalizing the draft, but also at the initial stage of its development, when the subject matter of regulation, objectives, tasks, and main directions of the future normative legal act are determined.

Akbaralizoda Jasur Akbarali – applicant of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. Tel.: (+992) 997-99-09-74; E-mail: jasurbek_e@mail.ru.

Список литературы:

1. Закон Республики Таджикистан «О нормативных правовых актах» от 30 мая 2017 года, №1414 // [Электронный ресурс]. Централизованная информационно-правовая база Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 12.07.2026).
2. Тошев А.М. Место и значение законодательной техники в правотворческом процессе // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2016. – № 2/2 (197). – С. 183-187.
3. Ходжаев Ш.Ш. Элементы законодательной техники // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2017. – № 2/8. – С. 254-258.
4. Керимов Д.А. Культура и техника законотворчества. – М.: «Юридическая литература», 1991. – 160 с.
5. Тихомиров Ю. А. Законодательная техника: понятие и элементы // Законодательная техника: научно-практическое пособие / под ред. Ю. А. Тихомирова. – М.: «Городец», 2000. – С. 5-25.
6. Власенко Н. А. Основы законодательной техники: практическое руководство. – Иркутск: «Норма плюс», 1995. – 54 с.

7. Шарофзода Р.Ш. Теория государства и права: учебник для учреждений высшего профессионального образования. – Душанбе: «Сино», 2023. – 688 с.

8. Возняк И. Законодательная техника как фактор обеспечения верховенства права // Вышеградский журнал по правам человека. – 2025. – № 3. – С. 94-99.

9. Батт П., Касл Р. Современная юридическая техника: руководство по использованию более ясного языка. – Кембридж: «Издательство Кембриджского университета», 2006. – 280 с.

10. Таннер Э. Четкое, простое и точное составление законодательных актов: австралийские рекомендации, разъясненные на примере директивы Европейского союза // Обзор статутного права. – 2004. – Т. 25. – № 3. – С. 223-250.

11. Саидзода И.Х., Мирзоева Н.Н. Применение анализа регуляторного воздействия в Республике Таджикистан // Законодательство. – 2018. – № 2 (30). – С. 43-46.

12. Баранов В.М. Техника правотворчества. Природа, основные приемы, значение: ретроспективный библиографический указатель. – М.: «Юнити», 2010. – 663 с.

Рӯйхати адабиёт:

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» аз 30 майи соли 2017, №1414 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотию ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Версияи 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 12.07.2026).

2. Тошев А.М. Мавқеъ ва аҳамияти техникаи қонунгузорӣ дар раванди ҳуқуқэҷодкунӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2016. – № 2/2 (197). – С. 183-187.

3. Хоҷаев Ш.Ш. Унсурҳои техникаи қонунгузорӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2017. – № 2/8. – С. 254-258.

4. Керимов Д.А. Фарҳанг ва техникаи қонунэҷодкунӣ. – М.: «Адабиёти ҳуқуқӣ», 1991. – 160 с.

5. Тихомиров Ю.А. Техникаи қонунгузорӣ: мафҳум ва унсурҳо // Техникаи қонунгузорӣ: дастури илмӣ-амалӣ / зери таҳр. Ю.А. Тихомиров. – М.: «Городетс», 2000. – С. 5-25.

6. Власенко Н.А. Асосҳои техникаи қонунгузорӣ: дастури амалӣ. – Иркутск: «Норма плюс», 1995. – 54 с.

7. Шарофзода Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ: китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ. – Душанбе: «Сино», 2023. – 688 с.

8. Возняк И. Техникаи қонунгузорӣ ҳамчун омили таъмини волоияти қонун // Маҷаллаи Вишеград оид ба ҳуқуқи инсон. – 2025. – № 3. – С. 94-99.

9. Батт П., Касл Р. Техникаи муосири ҳуқуқӣ: дастур оид ба истифодаи забони равшантар. – Кембриҷ: «Нашриёти Донишгоҳи Кембриҷ», 2006. – 280 с.

10. Таннер Э. Таҳияи возеҳ, сода ва дақиқи санадҳои қонунгузорӣ: тавсияҳои Австралия, ки дар мисоли директиваи Иттиҳоди Аврупо шарҳ дода шудаанд // Шарҳи ҳуқуқи статутӣ. – 2004. – Ҷ. 25. – № 3. – С. 223-250.

11. Саидзода И.Х., Мирзоева Н.Н. Татбиқи таҳлили таъсири танзимкунӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Қонунгузорӣ. – 2018. – № 2 (30). – С. 43-46.

12. Баранов В.М. Техникаи ҳуқуқэҷодкунӣ. Моҳият, усулҳои асосӣ, аҳамият: феҳристи библиографии ретроспективӣ. – М.: «Юнити», 2010. – 663 с.

List of literature:

1. Law of the Republic of Tajikistan «On normative legal acts» from 30 May 2017, №1414 // [Electronic resource]. Centralized information and legal database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 12.07.2026).

2. Toshev A.M. Place and significance of legislative technique in the lawmaking process // Bulletin of the Tajik National University. Series of social, economic and social sciences. – 2016. – № 2/2 (197). – P. 183-187.

3. Hojaev Sh.Sh. Elements of legislative technique // Bulletin of the Tajik National University. Series of social, economic and social sciences. – 2017. – № 2/8. – P. 254-258.

4. Kerimov D.A. Culture and technique of lawmaking. – M.: «Yuridicheskaya Literatura», 1991. – 160 p.

5. Tikhomirov Yu. A. Legislative technique: concept and elements // Legislative technique: scientific and practical manual / ed. by Yu. A. Tikhomirov. – M.: «Gorodets», 2000. – P. 5-25.

6. Vlasenko N. A. Fundamentals of legislative technique: a practical guide. – Irkutsk: «Norma Plyus», 1995. – 54 p.

7. Sharofzoda R.Sh. Theory of state and law: textbook for institutions of higher professional education. – Dushanbe: «Sino», 2023. – 688 p.

8. Voznyak I. Legislative technique as a factor in ensuring the rule of law // Visegrad Journal on Human Rights. – 2025. – № 3. – P. 94-99.

9. Butt P., Castle R. Modern legal drafting: a guide to using clearer language. – Cambridge: «Cambridge University Press», 2006. – 280 p.

10. Tanner E. Clear, simple and precise legislative drafting: Australian guidelines explicated using European Union Directive // Statute law review. – 2004. – Vol. 25. – № 3. – P. 223-250.

11. Saidzoda I.Kh., Mirzoeva N.N. Application of regulatory impact analysis in the Republic of Tajikistan // Legislation. – 2018. – № 2 (30). – P. 43-46.

12. Baranov V.M. Lawmaking technique. Nature, main methods, significance: a retrospective bibliographic index. – M.: «Yuniti», 2010. – 663 p.

УДК: 340.12:340.13
Каландарова Кибриё Абдугаффоровна,
докторант PhD кафедры теории и истории государства
и права юридического факультета
Таджикского национального университета
Тел.: (+992) 997-77-09-74
E-mail: kibriyo.1998@gmail.com.

ОБЩИЕ, МЕЖОТРАСЛЕВЫЕ И ОТРАСЛЕВЫЕ ПРИНЦИПЫ ПРАВА И ИХ ВЗАИМОСВЯЗЬ С РЕАЛИЗАЦИЕЙ ФУНКЦИЙ ПРАВА

Ключевые слова: принципы права, классификация, правовая система, правовое регулирование, правотворчество, правоприменение, правовые нормы, общеправовые принципы, конституционные ценности, отраслевые принципы, межотраслевые принципы.

Аннотация. В настоящей статье рассматриваются понятие и классификация принципов права как фундаментальных начал, лежащих в основе всей правовой системы. Принципы права выполняют направляющую, регулятивную и аксиологическую функции, формируя концептуальные рамки для правотворчества, правоприменения и правопонимания. Исследование акцентирует внимание на различии между правовыми нормами и принципами, а также на их взаимосвязи в структуре правового регулирования. В частности, анализируется классификация принципов права на общеправовые, отраслевые и межотраслевые, что позволяет раскрыть многомерную природу данного феномена. Делается вывод о том, что принципы права не только направляют развитие позитивного права, но и служат критерием его оценки с точки зрения справедливости и правовой определенности.

Право представляет собой сложную и внутренне взаимосвязанную систему, в которой нормы, институты, отрасли, принципы и иные элементы не существуют изолированно друг от друга. Каждая из составляющих правовой системы выполняет определенную роль в обеспечении устойчивости общественных отношений, защите прав и свобод человека, организации деятельности государства и поддержании правопорядка. При этом особое место в механизме действия права занимают его принципы, поскольку именно они позволяют увидеть не только содержание отдельных правовых норм, но и общую направленность правового регулирования. Через принципы проявляются основные ценности права, его социальное назначение и закономерности развития.

Проблема принципов права имеет длительную историю изучения как в отечественной, так и в зарубежной юридической науке. В трудах представителей общей теории права принципы рассматриваются как исходные начала, руководящие идеи и положения, которые выражают сущность права и определяют основные направления его воздействия на общественные отношения. Н.И. Матузов и А.В. Малько определяют принципы права как основные, исходные начала и идеи, выражающие сущность права как специфического социального регулятора [1, с. 36]. Авторы подчеркивают, что принципы могут быть непосредственно закреплены в законодательстве либо выводиться из его содержания и смысла. Важное значение имеет и то, что принципы способны непосредственно участвовать в регулировании общественных отношений, в том числе использоваться при разрешении конкретных юридических дел.

Подобный подход получил развитие и в современной юридической литературе. Например, А.В. Коновалов рассматривает принципы права через такие их свойства, как объективность, универсализм, глобальность и эффективность, связывая их с закономерностями общественного взаимодействия и необходимостью наиболее эффективной организации правовой жизни общества [2, с. 58]. Это позволяет сделать вывод о том, что принцип права нельзя сводить только к отдельному нормативному предписанию. Он представляет собой более общее правовое начало, которое определяет содержание и направление множества норм и одновременно служит ориентиром для правотворческой и правоприменительной деятельности.

Для правовой системы Республики Таджикистан данное положение имеет особое значение. Конституция Республики Таджикистан непосредственно закрепляет ряд фундаментальных начал, определяющих характер всей национальной правовой системы. Так, согласно статье 1, Республика Таджикистан является суверенным, демократическим, правовым, светским и унитарным государством [3, с. 12]. Статья 5

устанавливает, что человек, его права и свободы являются высшей ценностью [3, с. 13], а статья 10 закрепляет высшую юридическую силу Конституции и включает признанные Таджикистаном международные правовые акты в состав правовой системы республики [3, с. 15]. Кроме того, статья 14 устанавливает, что права и свободы человека и гражданина определяют цели, содержание и применение законов и деятельность государственных органов [3, с. 15].

Следовательно, принципы права в Таджикистане имеют не только теоретическое, но и непосредственное нормативное значение. Они формируют исходную основу правового регулирования и одновременно определяют содержание деятельности государства. В этом отношении справедливо положение А.Р. Нематова о том, что «принципы права представляют собой руководящие идеи и основы, пронизывающие всю правовую систему общества и составляющие важную часть правосознания» [4, с. 87]. Исследователь связывает содержание принципов права с особенностями политического, социально-экономического и духовно-культурного развития конкретного государства. Для современного Таджикистана он выделяет, в частности, приоритет прав и свобод человека, верховенство закона, разделение властей, политический и идеологический плюрализм, свободу совести, гарантии собственности и приоритет международного права.

В юридической литературе обычно выделяют общие, межотраслевые и отраслевые принципы права [5, с. 103]. Такая классификация основана прежде всего на сфере действия соответствующих принципов. Общие, или общеправовые, принципы распространяются на всю правовую систему и отражают наиболее существенные характеристики права в целом. Межотраслевые принципы действуют одновременно в нескольких отраслях и выражают общие особенности регулирования близких по предмету отношений [5, с. 105]. Отраслевые принципы характеризуют конкретную отрасль права и отражают специфику регулируемых ею общественных отношений. Данная классификация получила достаточно широкое признание в российской теории права и используется также в современной юридической науке Таджикистана.

Вместе с тем такое разделение нельзя понимать как наличие трех полностью самостоятельных групп правовых начал. Между ними существует постоянная взаимосвязь. Общие принципы получают конкретизацию посредством межотраслевых и отраслевых принципов, а отраслевые принципы, в свою очередь, не могут противоречить фундаментальным началам всей правовой системы. Таким образом, между различными уровнями принципов существует своеобразная вертикальная связь: от наиболее общих правовых идей к их конкретному выражению в отдельных сферах правового регулирования.

Именно поэтому значение принципов права целесообразно рассматривать не отдельно от функций права, а в непосредственной связи с ними. В теории права под функциями понимаются основные направления правового воздействия на общественные отношения, в которых проявляются социальное назначение и роль права. Н.И. Матузов и А.В. Малько «связывают функции права с основными каналами правового воздействия, посредством которых право обеспечивает упорядочение общественных отношений» [1, с. 40]. Авторы выделяют регулятивную и охранительную функции как основные специально-юридические направления, одновременно рассматривая экономическую, политическую, воспитательную и коммуникативную функции в более широком общесоциальном аспекте.

Связь принципов и функций права проявляется прежде всего в том, что принципы определяют содержание и направленность функционального воздействия права. Если функция отвечает на вопрос, в каком направлении право воздействует на общественные отношения, то принцип показывает, на каких исходных началах должно осуществляться это воздействие. Поэтому функцию права можно рассматривать как динамическое проявление его содержания, а принцип, как одну из наиболее устойчивых основ этого содержания. Они имеют различное значение, но в процессе действия права постоянно взаимодействуют.

Особенно отчетливо это проявляется в реализации регулятивной функции права. Регулятивная функция направлена на установление прав и обязанностей участников общественных отношений, определение допустимого и необходимого поведения, создание условий для нормального развития общественных связей. Однако само регулирование не может быть произвольным. Оно должно соответствовать принципам законности, справедливости, равенства, гуманизма, добросовестности, уважения прав человека и другим общеправовым началам. Таким образом, принципы выступают своеобразными ориентирами регулятивного воздействия.

Как отмечает Р.В. Пузиков, принцип равенства перед законом приобретает конкретное содержание в гражданском, трудовом, административном, уголовном и процессуальном праве [6, с. 87]. В каждой из этих отраслей он реализуется с учетом особенностей соответствующих отношений. В гражданском праве равенство выражается в юридическом равенстве участников гражданских правоотношений; в трудовом праве оно связано с равенством возможностей в сфере труда и недопустимостью дискриминации; в уголовном праве с равенством лиц перед законом; в процессуальном праве с равенством сторон и участников процесса. Следовательно, один общий принцип способен обеспечивать реализацию регулятивной функции в различных отраслях, приобретая в каждой из них определенную форму.

Конституция Республики Таджикистан прямо закрепляет значение прав и свобод человека как основы деятельности государства. В соответствии со статьей 14 права и свободы человека и гражданина не только охраняются Конституцией, законами и международными правовыми актами, но и непосредственно определяют цели, содержание и применение законов [1, с. 18]. Это положение показывает непосредственную связь принципов права с его регулятивной функцией: законодательное регулирование должно быть направлено не просто на установление правил поведения, а на обеспечение правового статуса человека и защиту его законных интересов.

Не менее важной является связь принципов с охранительной функцией права. Охрана общественных отношений предполагает установление запретов, мер юридической ответственности, процессуальных гарантий и иных средств защиты. Однако применение этих средств также должно основываться на определенных принципах. Законность, справедливость, вина, соразмерность ответственности, индивидуализация наказания, уважение достоинства личности и судебная защита определяют пределы государственного принуждения. Без таких принципов охранительная функция могла бы превратиться в формальное применение санкций, не обеспечивающее справедливого баланса между публичными и частными интересами.

Особенно хорошо это видно на примере уголовного права. Принципы законности, равенства граждан перед законом, вины, справедливости и гуманизма определяют содержание уголовно-правового воздействия. Современные исследования в Таджикистане отмечают, что нормативно закрепленные принципы уголовного права обладают регулятивным значением, характеризуются системностью, устойчивостью, общеобязательностью и отражают наиболее важные социальные ценности [7, с. 61]. Поэтому отраслевой принцип не просто сопровождает действие нормы, а помогает определить правильное содержание правового регулирования и пределы государственного воздействия.

Вместе с тем нельзя считать, что общеправовые принципы имеют только абстрактное значение. Их практическая ценность проявляется именно тогда, когда они переходят от общего уровня к межотраслевому и отраслевому. Например, принцип законности в качестве общего принципа права означает обязательность соблюдения закона всеми субъектами. В уголовном и административном праве он приобретает значение требования действовать только на основании закона при привлечении лица к ответственности. В гражданском праве он проявляется через требование законности сделок и осуществления гражданских прав. В процессуальном праве он определяет порядок деятельности суда и других участников процесса. Один и тот же принцип, таким образом, реализуется через различные юридические механизмы.

Межотраслевые принципы занимают в этой системе особое положение. Они обеспечивают связь между отраслями и позволяют сохранять определенное единство правового регулирования. К таким принципам традиционно относят принципы гласности, состязательности и равноправия сторон в различных видах судопроизводства. Например, принцип состязательности действует одновременно в гражданском и уголовном процессах, хотя его содержание и конкретные способы реализации могут отличаться. В таджикской юридической литературе также отмечается, что межотраслевые принципы выражают общие черты нескольких взаимосвязанных отраслей права [5, с. 108].

Значение межотраслевых принципов особенно возрастает в условиях усложнения общественных отношений. Современные правовые отношения редко ограничиваются рамками одной отрасли. Например, предпринимательская деятельность одновременно регулируется нормами гражданского, налогового, административного, трудового и уголовного права. Защита собственности также может требовать использования гражданско-правовых, уголовно-

правовых и процессуальных средств. Поэтому единые межотраслевые начала позволяют различным отраслям действовать согласованно, предотвращая противоречия и обеспечивая целостность правового регулирования.

В данном контексте отраслевые принципы не следует рассматривать как менее значимые по сравнению с общеправовыми. Их значение состоит в том, что именно через них общие идеи права приспосабливаются к конкретной сфере общественных отношений. Отраслевой принцип является результатом сочетания общего содержания права с особенностями определенной отрасли. Например, принцип свободы договора имеет особое значение для гражданского права, принцип вины для уголовного права, принцип свободы труда для трудового права, а принцип состязательности для процессуального права.

Отраслевые принципы оказывают непосредственное влияние на реализацию функций права [8, с. 104]. В гражданском праве они обеспечивают нормальное развитие имущественных и личных неимущественных отношений, то есть способствуют реализации регулятивной функции. В уголовном праве отраслевые принципы направлены преимущественно на охрану личности, общества и государства от преступных посягательств, обеспечивая тем самым охранительную функцию. В трудовом праве принципы направлены одновременно на регулирование трудовых отношений и защиту прав работников. Таким образом, содержание отраслевого принципа непосредственно связано с теми социальными задачами, которые решает соответствующая отрасль.

Исследования таджикских ученых подтверждают важность такого подхода. В научной литературе Республики Таджикистан принципы права рассматриваются не только как элемент системы права, но и как основа построения источников права, правотворческой деятельности и правоприменения. В частности, О.У. Усмонов, М.А. Махмудов, М.З. Рахимов и Ш.Т. Тагойназаров исследовали принципы отдельных отраслей, в том числе гражданского права [9]. В исследованиях источников права Таджикистана отмечается, что количество и содержание принципов могут зависеть от уровня развития юридической доктрины, правосознания и правовой культуры правоприменителей.

Данное обстоятельство имеет принципиальное значение. Принципы права не возникают исключительно в результате механического включения определенных формулировок в законодательство. Они формируются в результате взаимодействия законодательства, юридической науки, правоприменительной практики, правосознания и общественных потребностей. Впоследствии наиболее важные принципы получают нормативное закрепление и становятся юридически обязательными. Поэтому развитие юридической науки непосредственно влияет на содержание принципов, а качество законодательства определяет возможности их практической реализации.

В этом отношении интерес представляет Закон Республики Таджикистан «О нормативных правовых актах». В статье 3 закреплены основные принципы правотворческой деятельности, включая соответствие Конституции, приоритет прав и свобод человека и гражданина, законность, приоритет признанных международных правовых актов, справедливость, гласность и прозрачность, научность, профессионализм и учет общественного мнения. Закон также устанавливает, что правотворческая деятельность осуществляется с целью признания, соблюдения и защиты прав и свобод человека [10].

Хотя данные положения непосредственно относятся к правотворческой деятельности, они имеют более широкое теоретическое значение. Они показывают, каким образом общие принципы права переходят в конкретные требования к созданию нормативных правовых актов. В свою очередь, качество правотворчества непосредственно влияет на реализацию функций права. Если при разработке нормативного акта нарушаются принципы справедливости, законности, научности или приоритета прав человека, то принятые нормы могут оказаться недостаточно эффективными и не смогут полноценно выполнять регулятивную или охранительную функцию.

Взаимосвязь принципов и функций права проявляется также в правоприменительной деятельности. Норма права не всегда способна заранее предусмотреть все возможные жизненные обстоятельства. Поэтому в практической деятельности могут возникать ситуации, когда отсутствует необходимая норма либо существующая норма допускает несколько вариантов толкования. В таких случаях принципы позволяют определить смысл правового регулирования и выбрать решение, соответствующее общей направленности правовой системы. Н.И. Матузов и А.В. Малько справедливо отмечают, что принципы могут использоваться

при разрешении конкретных юридических дел, в том числе при аналогии права [1, с. 48].

Именно здесь особенно отчетливо проявляется функциональное значение принципов. Они обеспечивают не только стабильность, но и адаптивность права. Нормы относительно конкретны и формализованы, тогда как принципы позволяют учитывать общие ценности и цели права при применении законодательства к новым или сложным ситуациям. Поэтому принцип права выступает связующим звеном между абстрактной нормой и конкретным общественным отношением.

В современной юридической науке также обращается внимание на то, что принципы имеют большую устойчивость по сравнению с отдельными правовыми нормами. В таджикских научных публикациях отмечается их системообразующее значение: принципы обеспечивают внутреннюю целостность правовой системы, способствуют преодолению пробелов и определяют общую направленность правового регулирования [11, с. 54]. С этим связано еще одно важное свойство принципов, в том числе способность обеспечивать преемственность права. Законодательство может изменяться, отдельные нормы могут отменяться и заменяться, однако фундаментальные правовые начала, как правило, сохраняют свое значение и переходят в новое законодательство.

Взаимодействие общих, межотраслевых и отраслевых принципов можно представить как единую систему. На верхнем уровне находятся общеправовые принципы, выражающие фундаментальные ценности права. Они конкретизируются через межотраслевые принципы, которые обеспечивают согласованность нескольких отраслей. Далее эти положения получают еще более конкретное выражение в отраслевых принципах. В обратном направлении также происходит движение: развитие отраслевого регулирования и накопление практического опыта могут способствовать уточнению содержания межотраслевых и общеправовых принципов.

Поэтому связь между уровнями принципов является не только вертикальной, но и горизонтальной. Отрасли права взаимодействуют между собой, и их принципы могут оказывать взаимное влияние. Например, развитие принципов защиты личности в уголовном и процессуальном праве может иметь значение для административно-правового регулирования, а развитие принципов добросовестности и защиты законных интересов в гражданском праве способно влиять на регулирование предпринимательских отношений. В результате формируется единое правовое пространство, в котором различные отрасли сохраняют самостоятельность, но одновременно подчиняются общим ценностным ориентирам.

Особое значение эта взаимосвязь приобретает для реализации социальной функции права. Современное право не ограничивается установлением формальных правил поведения. Оно должно создавать условия для социальной справедливости, защиты уязвимых групп, обеспечения равных возможностей, охраны достоинства человека и согласования различных интересов. Поэтому принципы социальной справедливости, равенства, гуманизма и защиты прав человека становятся основой не только регулятивной и охранительной, но и социальной функции права.

В Таджикистане такая направленность непосредственно связана с конституционным определением государства как правового и социального. Конституция закрепляет высшую ценность человека, его прав и свобод и возлагает на государство обязанность признавать, соблюдать и защищать эти права. Следовательно, социальное назначение права должно реализовываться через систему взаимосвязанных принципов, которые определяют содержание законодательства и деятельность государственных органов.

Не менее важна связь принципов с воспитательной функцией права. Право воздействует на сознание и поведение людей не только посредством санкций, но и путем формирования представлений о допустимом, обязательном и справедливом поведении [12, с. 64]. Когда законодательство последовательно реализует принципы справедливости, равенства и уважения человеческого достоинства, оно способствует формированию доверия к праву. Напротив, противоречие между провозглашенными принципами и реальной практикой может снижать авторитет правовых норм и отрицательно влиять на правовую культуру.

Таким образом, эффективность функций права во многом зависит от того, насколько последовательно принципы реализуются на всех уровнях правового регулирования. Недостаточно закрепить принцип в Конституции или законе. Необходимо обеспечить его развитие в отраслевом законодательстве, конкретизацию в подзаконных актах, учет при толковании права и применение в деятельности государственных органов и судов. Только при таком подходе принцип превращается из декларативного положения в реально действующий элемент правового механизма.

Следует также учитывать, что принципы права могут вступать между собой в определенное напряжение. В реальной правовой жизни абсолютное осуществление одного принципа иногда может затрагивать другой. Например, свобода одного лица может быть ограничена для защиты прав другого лица, а публичный интерес может требовать определенного ограничения частного интереса. Конституция Республики Таджикистан предусматривает, что ограничения прав и свобод допускаются только в целях защиты прав и свобод других лиц, общественного порядка, основ конституционного строя, государственной безопасности, обороны, общественной морали, здоровья населения и территориальной целостности. Поэтому задача правоприменителя состоит не в механическом применении одного принципа, а в обеспечении их разумного и законного соотношения.

В этой связи особую роль играет принцип справедливости. Он позволяет согласовывать различные правовые интересы и оценивать соразмерность правового воздействия. Справедливость должна присутствовать не только в содержании отдельных норм, но и в деятельности правотворческих и правоприменительных органов. Именно поэтому Закон Республики Таджикистан «О нормативных правовых актах» относит справедливость к основным принципам правотворческой деятельности [10].

Таким образом, общие, межотраслевые и отраслевые принципы права представляют собой не отдельные и изолированные элементы правовой системы, а взаимосвязанную систему правовых ориентиров. Общие принципы определяют фундаментальную направленность права, межотраслевые обеспечивают согласованность нескольких отраслей, а отраслевые конкретизируют общие идеи применительно к определенной сфере общественных отношений. Их взаимодействие обеспечивает целостность права и одновременно позволяет учитывать особенности отдельных видов общественных связей.

Связь принципов с функциями права имеет двусторонний характер. С одной стороны, принципы определяют содержание и направление функционального воздействия права. С другой стороны, именно через реализацию функций принципы получают практическое выражение. Регулятивная функция реализует принципы через установление прав и обязанностей, охранительная через систему запретов, ответственности и гарантий защиты, социальная через обеспечение справедливости и равенства, воспитательная через формирование правомерного поведения и уважения к праву. В результате принципы и функции образуют единую систему, в которой каждое явление дополняет другое [11, с. 56].

Для Республики Таджикистан дальнейшее развитие данной системы имеет непосредственное значение для совершенствования законодательства и правоприменительной практики. Конституционные положения о высшей ценности человека, верховенстве Конституции, признании международных правовых актов и непосредственном действии прав и свобод создают фундамент для развития всей системы принципов права. Однако для их полноценной реализации необходимо обеспечить последовательное отражение общеправовых принципов в отраслевом законодательстве, устранение противоречий между нормативными актами, повышение качества правотворческой деятельности и дальнейшее развитие юридической науки.

В конечном счете, значение принципов права определяется не количеством их нормативных формулировок, а степенью их реального влияния на правообразование, правотворчество, толкование и применение права. Именно поэтому принципы следует рассматривать как своеобразный фундамент, на котором строится система права и посредством которого обеспечивается реализация ее функций. Чем последовательнее общие принципы получают конкретное выражение в межотраслевом и отраслевом регулировании, тем более согласованным становится правовое воздействие государства на общественные отношения. В свою очередь, чем эффективнее реализуются функции права, тем полнее раскрывается социальное и юридическое содержание самих принципов. Такое понимание позволяет рассматривать принципы и функции права не как самостоятельные категории общей теории права, а как взаимодополняющие элементы единого механизма правового регулирования.

Рецензент: д.ю.н., профессор Абдуллозода П.С.

ПРИНСИПҲОИ УМУМӢ, БАЙНИСОҲАВӢ ВА СОҲАВИИ ҲУҚУҚ ВА АЛОҚАМАНДИИ ОНҲО БО ТАТБИҚИ ФУНКСИЯҲОИ ҲУҚУҚ

Калидвожаҳо: принсипҳои ҳуқуқ, таснифот, низоми ҳуқуқӣ, танзими ҳуқуқӣ, ҳуқуқэҷодкунӣ, татбиқи ҳуқуқ, меъёрҳои ҳуқуқӣ, принсипҳои умумии ҳуқуқ, арзишҳои конститутсионӣ, принсипҳои соҳавии ҳуқуқ, принсипҳои байнисоҳавии ҳуқуқ.

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур мафҳум ва таснифи принсипҳои ҳуқуқ ҳамчун асосҳои заминавии низоми ҳуқуқӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Принсипҳои ҳуқуқ вазифаҳои роҳнамоӣ, танзимӣ ва арзиширо иҷро намуда, самтҳои асосии ҳуқуқэҷодкунӣ, татбиқи ҳуқуқ ва дарки ҳуқуқро муайян мекунанд. Дар таҳқиқот ба фарқияти байни меъёрҳои ҳуқуқ ва принсипҳои ҳуқуқ, инчунин ба робитаи онҳо дар низоми танзими ҳуқуқӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда мешавад. Аз ҷумла, принсипҳои ҳуқуқ ба умумиҳуқуқӣ, соҳавӣ ва байнисоҳавӣ ҷудо карда шуда, хусусият ва нақши ҳар яке аз онҳо таҳлил карда шудааст. Чунин тасниф имкон медиҳад, ки хусусияти бисёрҷанбаи принсипҳои ҳуқуқ ва мавқеи онҳо дар низоми ҳуқуқӣ муайян карда шавад. Дар мақола ба хулоса карда мешавад, ки принсипҳои ҳуқуқ на танҳо самти рушди ҳуқуқи позитивиро муайян мекунанд, балки ҳамчун меъёри арзёбии мазмун ва татбиқи меъёрҳои ҳуқуқӣ аз нуқтаи назари адолат ва қонуният низ баромад менамоянд.

Қаландарова Кибриё Абдуғаффоровна – докторанти PhD-и дар кафедраи назария ва таърихи давлат ва ҳуқуқи факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. E-mail: kibriyo.1998@gmail.com; Тел.: (+992) 997-77-09-74.

GENERAL, INTERSECTORAL AND SECTORAL PRINCIPLES OF LAW AND THEIR RELATIONSHIP WITH THE IMPLEMENTATION OF THE FUNCTIONS OF LAW

Keywords: principles of law, classification, legal system, legal regulation, lawmaking, law enforcement, legal norms, general legal principles, constitutional values, sectoral principles, intersectoral principles.

Abstract. In this article, the concept and classification of principles of law as fundamental foundations underlying the entire legal system are examined. The principles of law perform guiding, regulatory, and axiological functions, forming conceptual frameworks for lawmaking, law enforcement, and legal understanding. The study focuses on the distinction between legal norms and principles, as well as on their interrelationship within the structure of legal regulation. In particular, the classification of principles of law into general legal, sectoral, and intersectoral principles is analyzed, which makes it possible to reveal the multidimensional nature of this phenomenon. It is concluded that the principles of law not only guide the development of positive law but also serve as a criterion for assessing it in terms of justice and legal certainty.

Qalandarova Kibriyo Abdugafforovna – PhD student of the theory and history of state and law department of the law faculty of the Tajik national University. E-mail: kibriyo.1998@gmail.com; Tel.: (+992) 999-77-09-74.

Список литературы:

1. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права. – М.: «Юристъ», 2004. – 245 с.
2. Коновалов А. В. Принципы права: монография. – М.: «Норма», 2022. – 792 с.
3. Конституция Республики Таджикистан от 6 ноября 1994 года. – Душанбе: «Шарки озод». – 2024. – 160 с.
4. Нематов А.Р. Правотворчество в Республике Таджикистан: актуальные вопросы теории и практики: дис. … д-ра юрид. наук. – Душанбе, 2013. – 331 с.
5. Сотиволдиев Р.Ш. Общая теория права и государства. Учебник для студентов юридического факультета. – Душанбе: «Империал-Групп», 2008. – 566 с.
6. Пузиков Р.В. Доктринальное осмысление понятия и роли принципов права в современной правовой политике // Принципы российского права: общетеоретический и отраслевой аспекты. – Саратов: «Изд-во СГАП», 2010. – С. 86-111.
7. Бахриддинов С.Э., Шарипов Т.Ш. О технике построения уголовного законодательства // Государство и право. – 2003. – № 2. – С. 59-64.
8. Азизкулова Г.С. Цикл лекций по истории государства и права Республики Таджикистан. – Душанбе: «Изд-во Тадж. гос. ун-та», 1995. – 212 с.

9. Усмонов О.У., Махмудов М.А., Рахимов М.З., Тагойназаров Ш.Т. Гражданское право: учебник / под редакцией М.А. Махмудова. – 2-е изд., с дополнениями. – Душанбе: «ЭР-граф», 2007. – 354 с.

10. Закон Республики Таджикистан «О нормативных правовых актах» от 30 мая 2017 года, №1414 // [Электронный ресурс]. Централизованная информационно-правовая база Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 12.07.2026).

11. Исмоилов Ш.М., Сотиволдиев Р.Ш. Теория права и государства: учебник для студентов-юристов и экономистов. – Душанбе: «Деваштич», 2008. – 295 с.

12. Насриддинзода Э.С. Правовая культура: теоретико-методологический аспект. Монография. – Душанбе: «ЭР-граф», 2013. – 160 с.

Рӯйхати адабиёт:

1. Матузов Н.И., Малко А.В. Назарияи давлат ва ҳуқуқ. – М.: «Юристъ», 2004. – 245 с.

2. Коновалов А.В. Принсипҳои ҳуқуқ: монография. – М.: «Норма», 2022. – 792 с.

3. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994. – Душанбе: «Шарқи озод». – 2024. – 160 с.

4. Нематов А.Р. Ҳуқуқэҷодкунӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: масъалаҳои мубрами назария ва амалия: дис. … доктори илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2013. – 331 с.

5. Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи умумии ҳуқуқ ва давлат. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни факултети ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе: «Империал-Групп», 2008. – 566 с.

6. Пузиков Р.В. Дарки доктриналии мафҳум ва нақши принсипҳои ҳуқуқ дар сиёсати ҳуқуқии муосир // Принсипҳои ҳуқуқи Россия: ҷанбаҳои умуминазариявӣ ва соҳавӣ. – Саратов: «Нашриёти СДҲА», 2010. – С. 86–111.

7. Баҳриддинов С.Э., Шарипов Т.Ш. Дар бораи техникаи таҳияи қонунгузории ҷиноятӣ // Давлат ва ҳуқуқ. – 2003. – № 2. – С. 59–64.

8. Азизкулова Г.С. Силсилаи лексияҳо оид ба таърихи давлат ва ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: «Нашриёти Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон», 1995. – 212 с.

9. Усмонов О.У., Маҳмудов М.А., Раҳимов М.З., Тағойназаров Ш.Т. Ҳуқуқи граждани: китоби дарсӣ / зери таҳр. М.А. Маҳмудов. – Нашри 2-юм, бо иловаҳо. – Душанбе: «ЭР-граф», 2007. – 354 с.

10. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» аз 30 майи соли 2017, №1414 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотию ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Нусхаи 7.0. Тарзи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 12.07.2026).

11. Исмоилов Ш.М., Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи ҳуқуқ ва давлат: китоби дарсӣ барои донишҷӯёни ихтисосҳои ҳуқуқшиносӣ ва иқтисодӣ. – Душанбе: «Деваштич», 2008. – 295 с.

12. Насриддинзода Э.С. Фарҳанги ҳуқуқӣ: ҷанбаи назариявию методологӣ. Монография. – Душанбе: «ЭР-граф», 2013. – 160 с.

List of literature:

1. Matuzov N.I., Malko A.V. Theory of state and law. – M.: «Yurist», 2004. – 245 p.

2. Konovalov A.V. Principles of law: monograph. – M.: «Norma», 2022. – 792 p.

3. Constitution of the Republic of Tajikistan from 6 November 1994. – Dushanbe: «Sharki Ozod». – 2024. – 160 p.

4. Nematov A.R. Lawmaking in the Republic of Tajikistan: current issues of theory and practice: dissertation … doctor of legal sciences. – Dushanbe, 2013. – 331 p.

5. Sotivoldiev R.Sh. General theory of law and state. textbook for law students. – Dushanbe: «Imperial-Group», 2008. – 566 p.

6. Puzikov R.V. Doctrinal understanding of the concept and role of principles of law in contemporary legal policy // Principles of Russian law: general theoretical and sectoral aspects. – Saratov: «Publishing House of the Saratov State Academy of Law», 2010. – P. 86–111.

7. Bakhriddinov S.E., Sharipov T.Sh. On the technique of structuring criminal legislation // State and law. – 2003. – № 2. – P. 59-64.

8. Azizkulova G.S. A course of lectures on the history of state and law of the Republic of Tajikistan. – Dushanbe: «Publishing House of Tajik State University», 1995. – 212 p.

9. Usmonov O.U., Mahmudov M.A., Rahimov M.Z., Tagoynazarov Sh.T. Civil law: textbook / Edited by M.A. Mahmudov. – 2nd ed., with additions. – Dushanbe: «ER-graf», 2007. – 354 p.

10. Law of the Republic of Tajikistan «On normative legal acts» from 30 May 2017, № 1414 // [Electronic resource]. Centralized information and legal database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 12.07.2026).

11. Ismoilov Sh.M., Sotivoldiev R.Sh. Theory of law and state: textbook for law and economics students. – Dushanbe: «Devashtich», 2008. – 295 p.

12. Nasriddinzoda E.S. Legal culture: theoretical and methodological aspect. Monograph. – Dushanbe: «ER-graf», 2013. – 160 p.

УДК: 343.211.3
Сироджидинова Махинабону Шухратовна,
докторант PhD кафедры прав человека и сравнительного правоведения юридического факультета Таджикского национального университета
Тел.: (+998) 888-78-83-88
E-mail: bonu6ka@mail.ru.

ПРАВОВОЕ ПРОСВЕЩЕНИЕ КАК ГАРАНТИЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРИНЦИПА РАВЕНСТВА В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Ключевые слова: правовое просвещение, принцип равенства, равноправие, дискриминация, недискриминация, права человека, правовая культура, правосознание, правовое государство, защита прав человека, правовая политика, законодательство Республики Таджикистан.

Аннотация. В статье исследуется правовое просвещение как одна из ключевых гарантий обеспечения принципа равенства в современном обществе. Раскрывается содержание правового просвещения, его роль в формировании правовой культуры, повышении уровня правосознания населения и предупреждении дискриминации. Проведен комплексный анализ положений и законодательства Республики Таджикистан, регулирующего вопросы обеспечения равенства и недискриминации. Особое внимание уделено взаимосвязи правового просвещения с реализацией конституционного принципа равенства, формированием уважительного отношения к правам человека и повышением эффективности механизма защиты нарушенных прав. Сделан вывод о том, что правовое просвещение следует рассматривать не только как образовательную деятельность, но и как самостоятельную правовую гарантию реализации принципа равенства, способствующую предупреждению дискриминации, укреплению законности, развитию правовой культуры и повышению эффективности защиты прав и свобод человека.

В условиях становления правового государства вопросы обеспечения принципа равенства приобретают особую значимость, поскольку именно равенство является одним из основополагающих начал демократического общества и необходимым условием реализации прав и свобод человека. Однако эффективность законодательного закрепления данного принципа во многом определяется не только качеством нормативной базы, но и уровнем правовой культуры населения, степенью правовой информированности граждан и их готовностью использовать предусмотренные законом механизмы защиты своих прав. В этой связи особую актуальность приобретает правовое просвещение, которое выступает не только средством распространения правовых знаний, но и важнейшей гарантией практической реализации принципа равенства.

Следует отметить, что современное понимание равенства существенно отличается от его традиционного восприятия исключительно как формального юридического равенства. В настоящее время в юридической науке преобладает позиция, согласно которой государство должно не только закрепить равенство в законодательстве, но и создать реальные условия для его осуществления. Именно поэтому вопросы правового просвещения становятся одним из ключевых направлений государственной политики, направленной на предупреждение дискриминации, повышение уровня правосознания граждан и формирование уважительного отношения к правам человека.

Как справедливо отмечал С.А. Алексеев, право приобретает реальную ценность лишь тогда, когда оно становится понятным обществу и воспринимается гражданами как необходимый регулятор общественных отношений [1, с. 125]. Аналогичной позиции придерживается Н.А. Матузов, который указывал, что эффективность правового регулирования напрямую зависит от уровня правовой культуры населения, поскольку именно правосознание определяет готовность личности соблюдать закон и защищать собственные права [2, с. 280].

Для Республики Таджикистан рассматриваемая проблема имеет особое значение. За годы независимости государством сформирована достаточно развитая нормативная база, направленная на обеспечение принципа равенства, защиту прав человека и предупреждение дискриминации. Существенным этапом развития национального законодательства стало принятие Закона Республики Таджикистан «О равенстве и ликвидации всех форм

дискриминации» от 19 июля 2022 года № 1890, который впервые комплексно урегулировал вопросы предупреждения дискриминации, закрепил основные понятия, формы дискриминации и систему государственных гарантий реализации права на равенство [3]. Закон определяет организационные и правовые основы осуществления равных прав и возможностей для всех лиц и устанавливает систему предупреждения и эффективной защиты от всех форм дискриминации.

Несмотря на существенное совершенствование законодательства, практика показывает, что наличие правовых норм само по себе еще не гарантирует эффективной реализации принципа равенства. Одной из причин является недостаточный уровень правовой осведомленности отдельных категорий населения относительно содержания своих прав и существующих механизмов их защиты. Именно поэтому государственная политика в сфере правового просвещения должна рассматриваться как составная часть механизма обеспечения равенства, а не исключительно как направление образовательной деятельности.

Следует согласиться с мнением Р.К. Рахимзода, который неоднократно подчеркивал, что построение демократического правового государства невозможно без формирования высокого уровня правовой культуры общества, поскольку именно она обеспечивает уважение к закону, доверие к государственным институтам и эффективную реализацию прав человека [4, с. 31]. Аналогичный подход прослеживается в работах Ф.С. Тохирова, рассматривающего правовую культуру как важнейший фактор укрепления законности и предупреждения правового нигилизма [5, с. 26].

В научной литературе отмечается, что необходимость формирования устойчивых правовых знаний у населения посредством образовательной системы, деятельности государственных органов, средств массовой информации и институтов гражданского общества. Также Дж. Саъдизода отмечает, что именно повышение уровня правового сознания является одним из наиболее эффективных способов предупреждения нарушений прав человека [6, с. 53].

Таким образом, исследование взаимосвязи правового просвещения и обеспечения принципа равенства приобретает не только теоретическое, но и значительное практическое значение, поскольку позволяет определить направления совершенствования государственной политики в области защиты прав человека и повышения эффективности реализации антидискриминационного законодательства Республики Таджикистан.

В современной юридической науке отсутствует единое понимание содержания правового просвещения, что обусловлено многогранностью данного явления. Одни ученые рассматривают его исключительно как процесс распространения юридических знаний, другие связывают его с формированием правового сознания личности, третьи – с механизмом реализации государственной правовой политики. Представляется, что каждое из указанных направлений отражает лишь отдельную сторону рассматриваемого явления.

По мнению В.В. Лазарева, правовое просвещение представляет собой систематическую деятельность государства и общества, направленную на распространение юридических знаний, воспитание уважения к праву и формирование устойчивых навыков правомерного поведения [7, с. 61]. В свою очередь, М.Н. Марченко подчеркивает, что конечной целью правового просвещения является не простое информирование населения о действующем законодательстве, а формирование способности самостоятельно использовать правовые механизмы для защиты законных интересов [8, с. 44].

Данная позиция представляется наиболее обоснованной применительно к современному этапу развития Республики Таджикистан. В условиях постоянного обновления законодательства граждане должны обладать не только знаниями о своих правах, но и понимать порядок их реализации, способы обращения в государственные органы, судебные инстанции, а также возможности использования внесудебных механизмов защиты нарушенных прав.

Особую актуальность данный вопрос приобретает в сфере обеспечения принципа равенства. Дискриминация во многих случаях возникает не только вследствие несовершенства законодательства, но и вследствие недостаточной информированности граждан относительно содержания своих прав. Нередко лица, подвергшиеся дискриминации, не осознают противоправный характер совершенных в отношении них действий либо не располагают сведениями о существующих способах восстановления нарушенного права. В подобных условиях даже наиболее совершенное законодательство не обеспечивает полной реализации закрепленных гарантий.

Как отмечает Т.Я. Хабриева, эффективность правового регулирования определяется не столько количеством принятых нормативных правовых актов, сколько уровнем их восприятия обществом [9, с. 7]. Закон способен выполнять регулирующую функцию лишь тогда, когда его содержание известно адресатам правовых норм и воспринимается ими как обязательное правило поведения.

Данное положение особенно ярко проявляется применительно к антидискриминационному законодательству Республики Таджикистан. Принятие в 2022 году специального Закона Республики Таджикистан «О равенстве и ликвидации всех форм дискриминации» стало важным этапом развития национальной правовой системы. Закон не ограничивается лишь закреплением запрета дискриминации, но предусматривает проведение комплекса организационных, информационных и просветительских мероприятий, направленных на формирование в обществе культуры равенства, предупреждение дискриминационного поведения и повышение уровня осведомленности населения о способах защиты своих прав.

Следовательно, законодатель Республики Таджикистан фактически рассматривает правовое просвещение не как самостоятельное направление образовательной политики, а как один из элементов механизма реализации принципа равенства. Такой подход соответствует современным международным стандартам защиты прав человека, согласно которым предупреждение дискриминации невозможно исключительно посредством юридической ответственности; необходимым условием является формирование общественной нетерпимости к любым проявлениям неравного обращения.

Необходимо отметить, что правовое просвещение оказывает влияние не только на уровень правовой культуры населения, но и на деятельность государственных органов. Повышение профессиональной подготовки государственных служащих, судей, сотрудников правоохранительных органов, работников образовательной системы способствует единообразному пониманию содержания антидискриминационного законодательства и снижает вероятность принятия решений, нарушающих принцип равенства. Именно поэтому современные исследователи рассматривают правовое просвещение как непрерывный процесс, охватывающий все категории субъектов правоотношений независимо от их социального статуса и профессиональной деятельности.

Достаточно важное место в механизме правового просвещения занимает Закон Республики Таджикистан «Об образовании». Несмотря на то что данный нормативный правовой акт непосредственно не регулирует вопросы противодействия дискриминации, именно через систему образования обеспечивается формирование первоначальных представлений личности о правах человека, принципах равенства, социальной справедливости и уважении достоинства каждого человека. Поэтому образовательные учреждения фактически становятся одним из основных субъектов реализации государственной политики в сфере правового просвещения.

Как отмечает Р.Ш. Сотиволдиев, современное образование должно быть ориентировано не только на передачу профессиональных знаний, но и на воспитание гражданина, обладающего высоким уровнем правовой культуры и осознающего свою ответственность перед обществом и государством [10, с. 478]. По мнению ученого, именно образовательная среда формирует первоначальные представления личности о недопустимости дискриминации, уважении прав других лиц и необходимости соблюдения принципа равенства.

Современное понимание правового просвещения значительно выходит за рамки традиционного представления о нем как о процессе передачи гражданам юридических знаний. В условиях развития демократического правового государства оно приобретает значение одного из важнейших механизмов предупреждения нарушений прав человека, укрепления законности и формирования устойчивой культуры уважения достоинства личности. Именно поэтому в последние годы вопросы правового просвещения все чаще рассматриваются не только в педагогическом или социологическом аспекте, но и как самостоятельный элемент механизма обеспечения конституционных прав и свобод человека.

Представляется, что такая трансформация обусловлена изменением самого понимания роли государства в обеспечении принципа равенства. Если ранее основное внимание уделялось преимущественно установлению юридических запретов и мер ответственности за дискриминационные действия, то современная правовая политика исходит из необходимости предупреждения подобных явлений посредством формирования соответствующего уровня правового сознания общества. Иными словами, государство должно не только реагировать на уже

совершенные нарушения, но и создавать условия, при которых вероятность возникновения дискриминационных практик существенно снижается.

В юридической литературе подобный подход получил достаточно широкое признание. Так, С.С. Алексеев отмечал, что одной из важнейших функций права является воспитательное воздействие на общественные отношения [1, с. 127]. Право не ограничивается регулированием поведения участников правоотношений, но одновременно формирует систему социальных ценностей, основанных на справедливости, свободе и равенстве. Развивая данную позицию, В.Д. Перевалов указывает, что эффективность правового регулирования во многом определяется уровнем правового сознания общества, поскольку именно оно оказывает непосредственное влияние на поведение субъектов права [11, с. 82].

Сходной позиции придерживаются Н.И. Матузов и А.В. Малько, рассматривающие правовое просвещение как необходимое условие формирования активной правовой позиции личности. По их мнению, гражданин способен эффективно реализовывать принадлежащие ему права лишь при условии, что обладает необходимыми знаниями о содержании законодательства и механизмах его применения [2, с. 282]. Следовательно, недостаточный уровень правовой информированности неизбежно снижает эффективность даже наиболее совершенных законодательных гарантий.

Данный вывод имеет особое значение применительно к обеспечению принципа равенства. Практика свидетельствует, что значительная часть случаев дискриминации остается вне сферы правового реагирования не потому, что отсутствуют соответствующие нормы законодательства, а вследствие того, что потерпевшие не осознают противоправный характер совершенных в отношении них действий либо не располагают информацией о способах защиты своих прав. В результате дискриминация приобретает скрытый характер, а государственные органы не получают объективной информации о масштабах существующей проблемы.

Именно поэтому Закон Республики Таджикистан «О равенстве и ликвидации всех форм дискриминации» предусматривает не только запрет любых форм дискриминации, но и создание системы профилактических мер, направленных на формирование уважительного отношения к принципу равенства, распространение правовых знаний и развитие общественной нетерпимости к дискриминационному поведению [3]. Закон исходит из того, что обеспечение равных прав невозможно без постоянной информационно-разъяснительной деятельности государственных органов и иных субъектов, участвующих в реализации государственной политики в сфере защиты прав человека.

Следует отметить, что подобный подход полностью соответствует международным стандартам защиты прав человека. Практически все универсальные международные договоры в области прав человека предусматривают обязанность государств принимать не только законодательные, но и образовательные, информационные и организационные меры, направленные на предупреждение дискриминации. Тем самым международное право рассматривает правовое просвещение как самостоятельную гарантию эффективной реализации принципа равенства.

Особого внимания заслуживает взаимосвязь правового просвещения и формирования правовой культуры общества. Как отмечает Ю.А. Тихомиров, устойчивое развитие правовой системы невозможно без формирования уважительного отношения к закону как к социальной ценности. Закон не должен восприниматься исключительно как инструмент государственного принуждения [12, с. 6]. Напротив, его содержание должно быть понятно каждому гражданину, а соблюдение правовых предписаний основываться прежде всего на внутреннем убеждении личности.

Э.С. Насриддинзода рассматривает повышение правовой культуры населения как одно из необходимых условий укрепления государственности и обеспечения верховенства закона. По мнению ученого, эффективность любой правовой реформы определяется не только качеством принимаемых нормативных правовых актов, но и степенью готовности общества воспринимать новые правовые институты и использовать предусмотренные законом механизмы защиты своих прав [13, с. 73].

Данная точка зрения представляется особенно актуальной применительно к развитию антидискриминационного законодательства Республики Таджикистан. Принятие специального закона о равенстве стало важным этапом совершенствования национальной правовой системы, однако достижение поставленных законодателем целей невозможно без последовательной государственной политики в сфере правового просвещения. Иными словами, нормативное закрепление принципа равенства

должно сопровождаться системной работой по его разъяснению среди различных категорий населения.

Представляется, что современная система правового просвещения должна охватывать несколько взаимосвязанных направлений.

Во-первых, особое значение имеет деятельность образовательных организаций. Именно в процессе обучения формируются первоначальные представления личности о правах человека, принципах социальной справедливости, уважении достоинства каждого человека и недопустимости дискриминации. Поэтому изучение конституционных прав и свобод, международных стандартов защиты прав человека и национального антидискриминационного законодательства должно занимать более значимое место в образовательных программах средних и высших учебных заведений.

Во-вторых, важная роль принадлежит государственным органам, непосредственно осуществляющим правоприменительную деятельность. Судьи, прокуроры, сотрудники органов внутренних дел, адвокаты, государственные служащие и должностные лица органов исполнительной власти должны систематически повышать квалификацию по вопросам применения антидискриминационного законодательства. От качества их профессиональной подготовки во многом зависит единообразие правоприменительной практики и уровень доверия граждан к государственным институтам.

В-третьих, существенное значение приобретает использование современных информационных технологий. В условиях цифровизации общества распространение правовых знаний уже не может ограничиваться публикацией нормативных правовых актов или проведением отдельных лекций. Государственные органы должны активно использовать официальные интернет-порталы, электронные базы законодательства, образовательные онлайн-платформы, средства массовой информации и социальные сети для популяризации правовых знаний и разъяснения содержания законодательства.

Следует признать, что в последние годы Республика Таджикистан предпринимает последовательные шаги в данном направлении. Расширяется доступ к национальным информационно-правовым ресурсам, совершенствуется официальное опубликование нормативных правовых актов, развивается электронная система распространения законодательства, реализуются мероприятия по повышению уровня правовой грамотности населения. Вместе с тем анализ действующей практики позволяет сделать вывод о необходимости дальнейшего совершенствования государственной политики в данной сфере.

По мнению автора, одной из наиболее актуальных проблем остается отсутствие комплексной государственной концепции правового просвещения, ориентированной именно на обеспечение принципа равенства и предупреждение дискриминации. В настоящее время соответствующие мероприятия реализуются различными государственными органами, образовательными учреждениями и общественными организациями, однако они не всегда объединены едиными целями, методическими подходами и критериями оценки эффективности.

Представляется целесообразным разработать и принять самостоятельную государственную программу правового просвещения населения, предусматривающую проведение системной информационно-разъяснительной работы по вопросам реализации конституционного принципа равенства, предупреждения дискриминации и защиты прав человека. В указанной программе следует определить полномочия государственных органов, механизмы межведомственного взаимодействия, порядок участия образовательных организаций, средств массовой информации, научных учреждений и институтов гражданского общества, а также установить показатели оценки эффективности реализуемых мероприятий.

Таким образом, проведенный анализ позволяет сделать вывод, что правовое просвещение выступает не вспомогательным элементом государственной правовой политики, а самостоятельной гарантией обеспечения принципа равенства. Его значение заключается не только в распространении юридических знаний, но и в формировании правовой культуры общества, предупреждении дискриминационных практик, повышении эффективности реализации законодательства и укреплении доверия граждан к государственным институтам. Именно комплексное сочетание качественного законодательства и последовательной государственной политики в сфере правового просвещения способно обеспечить реальное, а не исключительно формальное осуществление принципа равенства в современном обществе.

Рецензент: к.ю.н. Иброхимзода М.И.

МАЪРИФАТИ ҲУҚУҚӢ ҲАМЧУН КАФОЛАТИ ТАЪМИНИ ПРИНСИПИ БАРОБАРӢ ДАР ҶОМЕАИ МУОСИР

Калидвожаҳо: маърифати ҳуқуқӣ, принсипи баробарӣ, баробарҳуқуқӣ, табъиз, манъи табъиз, ҳуқуқҳои инсон, фарҳанги ҳуқуқӣ, шуури ҳуқуқӣ, давлати ҳуқуқбунёд, ҳифзи ҳуқуқҳои инсон, сиёсати ҳуқуқӣ, қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Аннотатсия. Дар мақола масъалаи маърифати ҳуқуқӣ ҳамчун яке аз кафолатҳои асосии таъмини принсипи баробарӣ дар ҷомеаи муосир мавриди таҳқиқоти илмӣ қарор гирифтааст. Дар мақола мазмуни маърифати ҳуқуқӣ, нақши он дар ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ, баланд бардоштани сатҳи шуури ҳуқуқии аҳолӣ ва пешгирии табъиз таҳлил дода шудааст. Таҳлили ҳамаҷонибаи муқаррароти қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки масъалаҳои таъмини баробарӣ ва пешгирии табъизро танзим менамоянд, анҷом дода шуд. Дар мақола ба таҳқиқи робитаи мутақобилаи маърифати ҳуқуқӣ бо татбиқи принсипи конститутсионии баробарӣ, ташаккули эҳтиром ба ҳуқуқу озодиҳои инсон ва баланд бардоштани самаранокии механизмҳои ҳифзи ҳуқуқҳои поймолшуда диққати махсус дода шудааст. Хулоса карда шудааст, ки маърифати ҳуқуқӣ бояд на танҳо ҳамчун фаъолияти таълимӣ, балки ҳамчун кафолати мустақили ҳуқуқии таъмини татбиқи принсипи баробарӣ арзёбӣ гардад. Он ба пешгирии табъиз, таҳқими қонуният, рушди фарҳанги ҳуқуқӣ ва баланд бардоштани самаранокии ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд мусоидат менамояд.

Сироҷидинова Маҳинабону Шуҳратовна – докторант PhD-и дар кафедраи ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. E-mail: bonu6ka@mail.ru; Тел.: (+992) 888-78-83-88.

LEGAL EDUCATION AS A GUARANTEE OF ENSURING THE PRINCIPLE OF EQUALITY IN CONTEMPORARY SOCIETY

Keywords: legal education, principle of equality, equal rights, discrimination, non-discrimination, human rights, legal culture, legal awareness, rule of law, protection of human rights, legal policy, legislation of the Republic of Tajikistan.

Abstract. The article examines legal education as one of the key guarantees for ensuring the principle of equality in modern society. It reveals the essence of legal education, its role in the formation of legal culture, the enhancement of public legal awareness, and the prevention of discrimination. A comprehensive analysis is conducted of provisions of legislation of the Republic of Tajikistan governing the issues of ensuring equality and non-discrimination. Particular attention is paid to the relationship between legal education and the implementation of the constitutional principle of equality, the promotion of respect for human rights, and the improvement of the effectiveness of mechanisms for the protection of violated rights. It is concluded that legal education should be regarded not only as an educational activity but also as an independent legal guarantee for the implementation of the principle of equality, contributing to the prevention of discrimination, the strengthening of the rule of law, the development of legal culture, and the enhancement of the effectiveness of the protection of human rights and freedoms.

Sirojidinova Mahinabonu Shuratovna – PhD student at the human rights and comparative law department of the law faculty of Tajik national University. E-mail: bonu6ka@mail.ru; Tel.: (+992) 888-78-83-88.

Список литературы:

1. Алексеев С.С. Государство и право: учебное пособие. – М.: «Проспект», 2015. – 152 с.
2. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: учебник. – М.: «Юристъ», 2002. – 512 с.
3. Закон Республики Таджикистан «О равенстве и ликвидации всех форм дискриминации» 19 июля 2022 года, №1890 // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. Режим доступа: https://ncz.tj/content/ (дата обращения: 11.05.2026).
4. Рахимзода Р.Х. Оперативно-розыскная деятельность. Общая часть: учебник. – Душанбе: «ЭР-граф», 2024. – 736 с.
5. Тохиров Ф.Т. История государства и права Древнего мира. – Душанбе: «Дониш», 2003. – 112 с.

6. Саъдизода Дж. Культура прав человека как государственная гарантия обеспечения прав и свобод человека // Вестник Таджикского национального университета. – 2013. – Т. 2, №3-7. – С. 51-54.

7. Лазарев В.В. Общая теория права и государства: учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: «Юристъ», 2001. – 520 с.

8. Марченко М.Н. Теория государства и права: учебник. – М.: «Проспект», 2015. – 720 с.

9. Хабриева Т.Я. Современное правотворчество и задачи юридической науки // Журнал российского права. – 2015. – № 8. – С. 5-13.

10. Сотиволдиев Р.Ш. Теория государства и права: учебник для учреждений высшего профессионального образования. – Душанбе: «Сино», 2018. – 784 с.

11. Перевалов В.Д. Теория государства и права: учебник для бакалавров. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: «Юрайт», 2015. – 428 с.

12. Тихомиров Ю.А. Правовое пространство: равновесие и отклонения // Журнал российского права. –2006. – №10. – С. 3-12.

13. Насриддинзода Э.С. Правовая культура: теоретико-методологический аспект. Монография. – Душанбе: «ЭР-граф», 2013. – 160 с.

Рӯйхати адабиёт:

1. Алексеев С.С. Давлат ва ҳуқуқ: воситаи таълимӣ. – М.: «Проспект», 2015. – 152 с.

2. Матузов Н.И., Малко А.В. Назарияи давлат ва ҳуқуқ: китоби дарсӣ. – М.: «Юристъ», 2002. – 512 с.

3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баробарӣ ва барҳам додани ҳамаи шаклҳои табъиз» аз 19 июли соли 2022, №1890 // [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрасӣ: https://ncz.tj/content/ (санаи мурочиат: 11.05.2026).

4. Раҳимзода Р.Х. Фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ. Қисми умумӣ: китоби дарсӣ. – Душанбе: «ЭР-граф», 2024. – 736 с.

5. Тоҳиров Ф.Т. Таърихи давлат ва ҳуқуқи дунёи қадим. – Душанбе: «Дониш», 2003. – 112 с.

6. Саъдизода Ҷ. Фарҳанги ҳуқуқи инсон ҳамчун кафолати давлатии таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2013. – Т. 2, №3-7. – С. 51-54.

7. Лазарев В.В. Назарияи умумии ҳуқуқ ва давлат: китоби дарсӣ. – Нашри 3-юм, аз нав коркардшуда ва мукаммалшуда. – М.: «Юристъ», 2001. – 520 с.

8. Марченко М.Н. Назарияи давлат ва ҳуқуқ: китоби дарсӣ. – М.: «Проспект», 2015. – 720 с.

9. Хабриева Т.Я. Қонунэҷодии муосир ва вазифаҳои илми ҳуқуқшиносӣ // Маҷаллаи ҳуқуқи Россия. – 2015. – №8. – С. 5-13.

10. Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ: китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ. – Душанбе: «Сино», 2018. – 784 с.

11. Перевалов В.Д. Назарияи давлат ва ҳуқуқ: китоби дарсӣ барои бакалаврҳо. – Нашри 3-юм, ислоҳшуда ва мукаммалшуда. – М.: «Юрайт», 2015. – 428 с.

12. Тихомиров Ю.А. Фазои ҳуқуқӣ: тавозун ва дуршавӣ аз он // Маҷаллаи ҳуқуқи Россия. – 2006. – №10. – С. 3-12.

13. Насриддинзода Э.С. Фарҳанги ҳуқуқӣ: ҷанбаи назариявӣ ва методологӣ: монография. – Душанбе: «ЭР-граф», 2013. – 160 с.

List of literature:

1. Alekseev S.S. State and law: textbook. – M.: «Prospekt», 2015. – 152 p.

2. Matuzov N.I., Malko A.V. Theory of state and law: textbook. – M.: «Yurist», 2002. – 512 p.

3. Law of the Republic of Tajikistan «On equality and the elimination of all forms of discrimination» from 19 July 2022, №1890. Access mode: https://ncz.tj/content/ (date of access: 11.05.2026).

4. Rahimzoda R.H. Operational-investigative activity. General part: textbook. – Dushanbe: «ER-Graf», 2024. – 736 p.

5. Tohirov F.T. History of the state and law of the ancient world. – Dushanbe: «Donish», 2003. – 112 p.

6. Sa'dizoda J. Human Rights culture as a state guarantee for the protection of human rights and freedoms // Bulletin of Tajik National University. – 2013. – Vol. 2. – №3-7. – P. 51-54.

7. Lazarev V.V. General theory of law and the state: textbook. 3rd ed., revised and expanded. – M.: «Yurist», 2001. – 520 p.

8. Marchenko M.N. Theory of state and law: textbook. – M.: «Prospekt», 2015. – 720 p.

9. Khabrieva T.Ya. Modern lawmaking and the tasks of legal science // Journal of Russian Law. – 2015. – №8. – P. 5-13.

10. Sotivoldiev R.Sh. Theory of state and law: textbook for higher professional education institutions. – Dushanbe: «Sino», 2018. – 784 p.

11. Perevalov V.D. Theory of state and law: textbook for bachelor's degree students. 3rd ed., revised and expanded. – M: «Yurait», 2015. – 428 p.

12. Tikhomirov Yu.A. Legal space: balance and deviations // Journal of Russian Law. – 2006. – №10. – P. 3-12.

13. Nasriddinzoda E.S. Legal culture: theoretical and methodological aspect. Monograph. – Dushanbe: «ER-Graf», 2013. – 160 p.

5.5.2 – ҲУҚУҚИ КОНСТИТУТСИОНӢ, МУРОФИАИ СУДИИ КОНСТИТУТСИОНӢ; ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИИ ҲОКИМИЯТИ МАҲАЛЛӢ
5.5.2 – КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО; КОНСТИТУЦИОННЫЙ ПРОЦЕСС; ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ МЕСТНОЙ ВЛАСТИ
5.5.2 – CONSTITUTIONAL LAW; CONSTITUTIONAL PROCESS; LEGAL REGULATION OF LOCAL GOVERNMENT

ТДУ: 342.3:321.01
Ализода Зариф,
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, Ёрдамчии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба масъалаҳои ҳуқуқӣ - Намояндаи ваколатдори Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Соиб Зайниддин Маҳмадшарифзод,
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессори кафедраи ҳуқуқи конститутсионии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Тел: (+992) 985-11-66-99
E-mail: zayniddin.soibov.92@mail.ru.

ЯГОНАГӢ ВА ТАҶЗИЯИ ҲОКИМИЯТИ ДАВЛАТӢ

Калидвожаҳо: ҳокимияти давлатӣ, ҷомеа, давлат, суд, фаъолият, салоҳият, шаҳрванд, интихобот.

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур масъалаи ягонагӣ ва таҷзияи ҳокимияти давлатӣ баррасӣ гардидааст. Дар доираи он назарияҳо ва андешаҳои илмӣ вобаста ба таҷзияи ҳокимияти давлатӣ баён гардида, мазмуни он равшан гардидааст. Махсусан, ҷиҳати равшан намудани мазмуни ягонагӣ ва таҷзияи ҳокимияти давлатӣ андешаҳои аввалин муаллифони назарияҳо вобаста ба масъалаи мазкур инъикос гардиданд, ки ба дарки дурусти фаҳмиши ягонагӣ ва таҷзияи ҳокимияти давлатӣ равона мегардад.

Ягонагии ҳокимияти давлатӣ онро ифода мекунад, ки дар маҷмуъ ҳокимияти давлатӣ тавассути дастгоҳи давлатӣ амалӣ мегардад (унсури институтсионалии давлат) ва дар ин давлат ягон ҳокимияти давлатии рақобаткунандаи дигар вуҷуд надорад. Яъне, ин воқеият ба он алоқаманд аст, ки дар ҷомеа як давлат (ҳокимияти давлатӣ) амал мекунад, дар як вақт ду ҳокимияти давлатӣ вуҷуд дошта наметавонад[1]. Ягонагии ҳокимияти давлатиро ягонагии мақсаду вазифаҳое, ки дар назди ҷомеа ва давлат меистад, талаб менамояд. Ҳокимияти давлатиро дастгоҳи давлат, ки аз низоми мақомоти давлатӣ иборат аст, амалӣ менамояд. Ин низом дар навбати худ ба 3 зернизоми нисбатан мустақил ва ба ҳам ҳамкорикунанда – рукнҳои қонунгузорӣ, иҷроия ва судӣ тақсим мешавад. Асоси чунин тақсимотро хусусияти функсионалии ҳокимияти давлатӣ талаб менамояд. Чунин тақсимоти функсионалии ҳокимияти давлатиро одатан ҳамчун тақсимоти меҳнат барои идоракунии давлат тафсир менамоянд. Чунин ҳисобида мешавад, ки ҳокимияти давлатӣ аз нигоҳи функсионалӣ барои қонунбарорӣ, иҷрои қонунҳо (маҷбуркунӣ барои иҷрои қонунҳо) ва амалӣ кардани адолати судӣ зарур аст. Дуруст (оқилона) ташкил кардан ва тақсимоти меҳнат (фаъолият) дар идоракунии давлатӣ мақомоти гуногунро, ки дорои салоҳияти мухталиф мебошанд, ба вуҷуд меоранд: мақомоте, ки меъёрҳои умумиҳатмиро муқаррар менамояд; мақомоте, ки ҷомеаро дар асоси ин меъёрҳо идора мекунад ва мақомоте, ки тибқи меъёрҳои номбурда баҳсҳоро ҳал менамоянд.

Аммо чунин таркиби тақсимоти меҳнат дар идоракунии давлатӣ аз нигоҳи назариявӣ танҳо мавҷудияти мақомоти қонунбарор, иҷроия ва судиро ифода мекунад. Ин таркиб таҷзияи ҳокимияти давлатиро ба ҳокимияти қонунгузор,

[1] *Ҳангоми ба амал омадани инқилобҳо мумкин аст дуҳокимиятӣ ба вуҷуд ояд (масалан, дар инқилоби октябр соли 1917 дар Федератсияи Россия: Ҳукумати муваққатӣ ва шуроҳои коргарон, деҳқонон ва аскарони сурх)*

иҷроия ва судӣ ифода карда наметавонад, чунки дар асоси назарияи тақсимоти меҳнат тақсимоти ваколатҳои қонунгузорӣ, иҷроявӣ ва судӣ ба вуҷуд намеояд.

Масалан, дар ҷомеа, дар сохтори дастгоҳи давлатӣ мумкин аст мақомоти қонунбарор, иҷроия ва судӣ мавҷуд бошад, аммо танҳо мавҷудияти чунин мақомот ҳоло таҷзияи ҳокимияти давлатиро ифода карда наметавонад. Аз ҷумла, дар монархияи мутлақ мақоми қонунбарор (худи монарх аст, ки дар назди он мумкин аст мақоми машваратии қонунгузорӣ бошад), мақомоти иҷроия (ҳукумат ё вазирон, мақомоти маъмурӣ) ва судҳо мавҷуд аст. Аммо дар ин ҷо таҷзияи ҳокимияти давлатӣ вуҷуд надорад, ҳамаи мақомот ба монарх вобаста ва тобеъ мебошанд. Монарх ҳам қонунгузор, ҳам сарвари мақомоти иҷроия ва ҳам Судяи олӣ мебошад[2].

Дар давлати Шуравӣ низ низоми мақомоти қонунгузор, идоракунии давлатӣ, суд ва прокуратура расман вуҷуд доштанд, аммо дар асл чунин низом танҳо расман (дар ном) ин мақомотро ҷудо мекард. Дар асл, дар низоми тоталитарии шуравӣ тақсимоти ҳокимияти давлатӣ ҳеҷ мумкин набуд. Таҷзияи ҳокимияти давлатӣ – ин на ҳама гуна тақсимоти меҳнат дар идоракунии давлатӣ мебошад, балки чунин тақсимот мебошад, ки он озодии субъектони муносибатҳои давлатӣ – ҳуқуқиро таъмин мекунад [1, с. 571].

Андешаҳо дар бораи самтҳои гуногуни фаъолияти давлат ҳануз дар осори Мисри Қадим, Бобулистон, дар асарҳои мутафаккирони Юнони Қадим (Арасту, Афлотун ва дигарон), асрҳои миёна (Марсилий Падуанский) мавҷуд буданд, аммо назарияи таҷзияи ҳокимияти давлатӣ дар давраи муборизаи табақаи буржуазияи устуворгашта бар зидди мутлақияти федералӣ ба вуҷуд омад.

Барои маҳдуд кардани ҳокимияти шоҳӣ идеологҳои буржуазияи ҷавон андешаи зарурати таҷзияи ҳокимияти давлатиро ба ҳокимияти қонунгузор, иҷроия ва судӣ пешниҳод карданд. Дар назар дошта мешуд, ки ҳокимияти қонунгузор ба парламент, ки аъзои онро халқ интихоб мекард, супорида шавад, ҳокимияти иҷроия ба сарвари давлат (дар он вақт монархи меросӣ фаҳмида мешуд) итоат мекунад. Ҳокимияти судӣ бояд аз ҷониби суди мустақил бо иштироки намояндагони халқ (судҳои мунсифона ва ба мисли инҳо) амалӣ карда шавад.

Одатан, ин назарияро бо номи мутафаккири англис Ҷ. Локк (1632-1704) ва нависандафайласуфи фаронсавӣ Ш.Л. Монтескиё (1689-1755) алоқаманд мекунанд. Дар ин ҷо сухан дар бораи назарияи ташкилӣ-ҳуқуқии таҷзияи ҳокимият мерафт. Бар зидди ин назария мутафаккири дигари фаронсавӣ Ж.Ж. Руссо (1712-1788) баромад кард ва онро аз нигоҳи сотсиологӣ рад кард. Ӯ таъкид мекард, ки ҳама ҳокимият бояд ба халқ тааллуқ дошта бошад ва халқ онро дар шакли маҷлисҳои халқӣ (барои давлатҳои калон ҳамчунон мақомоти намояндагиро раво медонист) амалӣ намояд. Аммо, Ж.Ж. Руссо низоми мақомоти давлатиро ба таври муфассал ва дақиқ таҳқиқ накард.

Бо гузашти вақт, дар адабиёт омезиши ду дидгоҳ бо тобишҳои гуногун ба вуҷуд омад: 1) таҷзияи ҳокимияти давлатӣ аз нигоҳи ташкилӣ-ҳуқуқӣ ва 2) ягонагии ҳокимияти давлатӣ аз нигоҳи сотсиологӣ [1, с. 428].

Дар аввалин Конститутсияи нависташуда – Конститутсияи ШМА ин ду андеша ифодаи худро пайдо карданд. Андешаи сотсиологӣ низ (оид ба ҳокимияти халқ) дар конститутсияҳои бисёр давлатҳои ҷаҳон инъикос гардид.

Дигар назария (андеша) дар давлатҳои сотсиалистӣ ва давлатҳое, ки роҳи рушди сотсиалистиро пеша карданд, қабул гардид (пурраҳокимиятии шуроҳо ва ба онҳо тобеъ будани мақомоти идоракунии давлатӣ, эътироф нагардидани таҷзияи ҳокимияти давлатӣ ва дигарҳо).

Таҷзияи ҳокимияти давлатӣ ба се шоха онро инъикос мекунад, ки се шохаи номбурда нисбатан мустақил буда, ҳар кадоми он асоси ҳуқуқии худро доро мебошад. Ин се шохаи ҳокимияти давлатӣ – қонунбарорӣ, иҷроия ва судӣ – ҳамчун се шакли асосии фаъолияти ҳокимияти давлатӣ эътироф гардид.

Ҷудошавии маҳз ин шохаҳои ҳокимияти давлатӣ ва шаклҳои фаъолияти онҳо ифодаи мақсаднокии танзимнамоии идоракунии ҷомеа нест. Чунин тақсимшавӣ дар маҷмуъ зоҳиршавии моҳияти ҳуқуқии давлатдорӣ ва фарқияти (тафовути) табиии се самт ва се шакли фаъолияти ҳокимияти давлатӣ мебошад [1, с. 574].

Маҳз ҳамин се шохаи ҳокимияти давлатӣ ва танҳо онҳо моҳияти давлатро ҳамчун таъминкунандаи озодӣ, бехатарӣ ва моликият пурра фаро мегиранд. Дар ин ҷо шахаҳои дигар (чорум ва ғайра) – назоратӣ, ҷазодиҳӣ ва дигарҳо зарурат надорад [1, с. 574].

Ҳокимияти қонунгузор ба таври расмӣ меъёрҳои ҳуқуқиро муқаррар менамояд. Қоидаҳои умумие, ки доираи озодии инсонҳоро дар ҷомеа ва давлат муқаррар менамояд. Аз ҷумла, қонунгузор қоидаҳои истифодаи (татбиқи) қувваи

[2] *Масалан, шоҳи Фаронса Людовики XIV гуфта буд, ки «Давлат ман ҳастам».*

маҷбуркуниро, ки барои таъмини озодӣ, бехатарӣ ва моликияти шаҳрвандон зарур ва имконпазир мебошад, муқаррар менамояд. Ҳокимияти иҷроия қувваи маҷбуркунии давлатро татбиқ менамояд. Инҳо маҷмуи мақомоте мебошанд, ки аз ҷумла ваколатҳои истифодаи қувваи маҷбуркуниро дороанд ва ин ваколатҳо дар қонун барои таъмини озодӣ, бехатарӣ ва моликият муқаррар (пешбинӣ) мегарданд. Ҳокимияти судӣ баҳсҳоро дар бораи ҳуқуқ ҳал мекунад, ҳуқуқро (ҳуқуқу уҳдадориҳоро) дар ҳолатҳои мушаххаси ҳаётӣ ва нисбат ба субъектҳои алоҳида муқаррар менамояд. Аз ҷумла, санадҳои судӣ чорабиниҳои маҷбуркунии давлатиро нисбат ба субъектҳои мушаххас иҷозат медиҳанд ё ба мақомоти иҷроия вогузор менамоянд.

Таҷзияи ҳокимияти давлатӣ онро ифода мекунад, ки мақомоти ҳокимияти қонунбарор, иҷроия ва судӣ дар доираи ваколатҳояшон мустақил буда, набояд ба фаъолияти якдигар дахолат намоянд. Дар навбати худ салоҳияти ин мақомот чунин аст, ки онҳо дар танҳоӣ фаъолияти самаранок карда наметавонанд. Онҳо бояд дар ҳамбастагӣ ва ҳамкорӣ ҳокимияти давлатиро амалӣ намоянд: фаъолияти мақомоти қонунгузор натиҷаи дилхоҳро бе фаъолияти самараноки мақомоти иҷроия ва судӣ намедиҳад; амалӣ намудани адолати судӣ бе фаъолияти ҳокимияти қонунгузор ва иҷроия номумкин мегардад.

Ба замми ин, дар муносибати байни ин шохаҳои ҳокимият бояд принсипи нигоҳдорӣ (боздорӣ) ва мувозинат амал кунад ва нагузорад, ки онҳо аз доираи салоҳияташон берун бароянд, баръакс имкон диҳад, то яке дигареро дар доираи салоҳияти он нигоҳ дорад.

Мазмуни ҳуқуқии таҷзияи ҳокимияти давлатӣ дар афкори маорифпарвари бузурги Фаронса Ш.Л. Монтеские, дар китоби машҳури ӯ «Дар бораи руҳи қонунҳо» баён шудааст. Дар ин асари мутафаккир оид ба моҳияти ин арзиш чунин таъкид шудааст: «агар ҳокимияти қонунгузор ва ҳокимияти иҷроия ба як шахс ё як муассиса муттаҳид карда шавад, озодӣ аз байн меравад, чунки хавфи аз ҷониби монарх ё сенат қабули қонунҳои золимона ва ба таври золимона татбиқи онҳо ба вуҷуд меояд. Озодӣ дар он ҳолат низ вуҷуд дошта наметавонад, агар ҳокимияти судӣ аз ҳокимияти қонунгузор ва иҷроия ҷудо набошад. Агар ҳокимияти судӣ бо ҳокимияти қонунгузор якҷо шавад, дар ин сурат ҳаёт ва озодии шаҳрвандон зери зулму ситам қарор мегирад, чунки судя қонунгузор мешавад. Агар ҳокимияти судӣ бо ҳокимияти иҷроия якҷо шавад, дар ин ҳолат судя имконият пайдо мекунад, ки золим шавад» [1, с. 575].

Бояд қайд кард, ки Ш.Л. Монтеские сарвари ҳокимияти иҷроияро на барои он ба монарх мансуб донистааст, ки ӯ ҷонибдори монархия ва муқобили республика аст, балки барои он онро афзал донистааст, ки ба андешаи ӯ агар ҳокимияти иҷроия ба таври яккасардорӣ амалӣ карда шавад, он бештар самаранок мегардад.

Дар ин ҷо, мақсади мутафаккир ба он равона шудааст, ки қудрати номаҳдуди давлатӣ бояд дар як қолаб ва доира дар меъёрҳои ҳуқуқ ҷой карда шавад ва фаъолият намояд, то ки озодӣ, бехатарӣ ва моликият таъмин гардад.

Таҷзияи ҳокимияти давлатӣ тибқи таълимоти Ш.Л. Монтеские дар се самт ифода меёбад: функсионалӣ, ниҳодӣ (институтсионӣ) ва персоналӣ (шахсӣ).

1. Таҷзияи функсионалии ҳокимияти давлатӣ талаб менамояд, ки ҳокимиятҳои номбурда функсияҳои худро дар алоҳидагӣ мустақилона амалӣ намоянд. Ҳокимияти қонунгузор қонунро қабул кунад, ҳокимияти иҷроия онро татбиқ намояд ва ҳокимияти судӣ онро иҷозат диҳад (маҷбуркунии давлатӣ ва ба мисли инро) ва назорат кунад. Аз ҷумла, барои истифодаи қувваи маҷбуркунии давлатӣ ҳокимияти қонунгузор бояд асосҳо ва тартиби татбиқи чорабиниҳои маҷбуркунии давлатиро дар қонун муқаррар кунад; ҳокимияти судӣ ҷиҳати татбиқи ин чорабиниҳо иҷозат диҳад ё онҳоро худаш таъйин кунад. Бинобар ин, ду шохаи ҳокимияти давлатӣ – қонунгузор ва судӣ набояд татбиққунандаи чорабиниҳои маҷбуркунии давлатӣ бошанд. Онҳо моҳиятан чунин ваколат ва имкониятро надоранд. Чунин қудратро танҳо ҳокимияти иҷроия дорад. Аз ин рӯ, ҳокимияти иҷроия бояд дар асос ва тибқи қонун ва санади судӣ чунин чораи маҷбуркуниро татбиқ намояд.

2. Таҷзияи институтсионалии (ниҳодии) ҳокимияти давлатӣ талаб менамояд, ки мақомоти давлатӣ, ки чораи маҷбуркунии давлатиро татбиқ мекунад, бояд аз мақомоте, ки қарорро оид ба татбиқи чораи маҷбуркунии давлатӣ қабул мекунад, ҷудо бошад. Ин принсип тақозо менамояд, ки якум, мақомоти иҷроия набояд қонунэҷодкунанда бошад ва на санадҳое қабул кунад, ки қувваи қонунро дошта бошанд. Дуввум, ҳокимияти қонунгузор низ набояд ба фаъолияти мақомоти ҳокимияти иҷроия дахолат кунад, санадҳои хусусияти инфиродидошта, ки ба ваколати мақомоти ҳокимияти иҷроия мансубанд, қабул кунад.

3. Таҷзияи персоналии (шахсии) ҳокимияти давлатӣ онро талаб мекунад, ки судяҳо ва намояндагони ҳокимияти иҷроия набояд вакили мақомоти намояндагӣ бошанд (онҳое, ки санадҳои ҳокимияти қонунгузорро дар амал татбиқ

менамоянд). Аммо ин талабот дар баъзе давлатҳое, ки дорои шакли идораи парламентӣ мебошанд (Ҷумҳурии Федеративии Олмон, Инглистон ва дигарҳо), риоя намешавад. Аъзои ҳукумат дар як вақт узви парламенти ин давлатҳо мебошанд (чунин воқеиятро асосан амалияи таърихан ташаккулёфтаи ин кишварҳо медонанд).

Бо мурури замон ба таълимот дар бораи тақзияи ҳокимияти давлатӣ дигаргуниҳо пешниҳод ва ворид гаштанд. Баъзе аз таҳиягарони конститутсияҳои муосир ҳисоб карданд, ки ҷудо кардани ҳокимият ба се шоха ба воқеияти имрӯза мутобиқ намебошад. Илми конститутсионии баъзе аз кишварҳои Америкаи Лотин (конститутсияҳои Никарагуа соли 1987, Колумбия соли 1991 ва дигарҳо) ба ин се шоха, инчунин, ҳокимияти интихоботиро (шаҳрвандоне, ки ҳуқуқи интихоботӣ доранд ва корпуси интихоботиро ташкил медиҳанд) илова карданд [2, с. 429]. Аз нигоҳи ташкилӣ ин шохаи ҳокимият дар таъсиси низоми трибуналҳои (судҳои) интихоботӣ ифода ёфтааст, ки онҳо баҳсҳоро оид ба интихобот баррасӣ менамоянд.

Оид ба мавҷудияти ҳокимияти чорум – ҳокимияти интихоботӣ (таъсисдиҳанда), аз ҷумла дар он давлатҳое, ки дар Конститутсияи онҳо оид ба ин масъала таъкид нагардида бошад ҳам, мутахассисони соҳаи ҳуқуқи конститутсионии онҳо (Фаронса) қайд кардаанд.

Дар баъзе ҳолатҳо шумораи бештари ҳокимиятҳо номбар мегардад. Масалан, дар лоиҳаи Конститутсияи Никарагуа, ки аз ҷониби (дар он давра) оппозитсия (солия 1986) пешниҳод гардида буд, панҷ ҳокимият (ба замми се ҳокимияти умумиэътирофшуда, инчунин, ҳокимияти интихоботӣ ва назоратӣ номбар шуда буд) пешбинӣ гардида буд [2, с. 429]. Тибқи лоиҳа ҳокимияти назоратӣ бояд аз ҷониби назоратчии генералӣ амалӣ гардонида шавад. Низоми мақомоти назорати генералӣ дар баъзе аз давлатҳои Америкаи Лотин ва Осиё, дигар мақомоти назоратӣ (палатаҳои ҳисоб, назоратӣ, комиссияҳои парламентӣ, омбудсментҳо, инспексияҳо ва дигарон), инчунин, дар давлатҳои дигар ба таври гуногун вуҷуд доранд.

Шаш ҳокимият дар Конститутсияи Алҷазоир соли 1976 (то соли 1989 амал кардааст) номбар шудааст: сиёсӣ (дар он давра аз ҷониби ҳизби ягонаи сиёсӣ – Фронти миллии озодихоҳӣ); 2) қонунгузорӣ (парламент); 3) иҷроия (Президент ва ҳукумат); 4) судӣ; 5) назоратӣ; 6) таъсисдиҳанда (қабули Конститутсия ва дар асоси он ташкили ҳокимияти сиёсӣ (оммавӣ) [2, с. 429].

Дар байни шаҳаҳои ҳокимияти давлатӣ алоқамандӣ ва ҳамкориҳо мавҷуд мебошад, ки дар ин ҷо сухан дар бораи ниҳоди ягона – ҳокимияти ягонаи давлатӣ меравад, чунки дар давлат ҳокимиятҳои гуногуни давлатӣ вуҷуд дошта наметавонад (таълимот дар бораи соҳибихтиёрии давлат инро инкор менамояд).

Санадҳоро бо номи «қонун» танҳо парламент қабул мекунад. Дар ин ҷо, дар баъзе ҳолатҳо қонунгузории вогузоршуда ва санадҳои регламентарӣ арзи вуҷуд доранд. Тибқи қонунгузории вогузоршуда (дар давлатҳои Инглистон, Италия ва дигарҳо) бо дастури парламент дар ҳар ҳолати алоҳида ҳокимияти иҷроия санадҳое, ки қувваи қонунро доранд, қабул мекунад. Санадҳои регламентариро бошад (санадҳои қувваи қонундоштаро), ҳокимияти иҷроия бе дастури парламент дар асоси меъёри дахлдори Конститутсия қабул менамояд. Ба ин мисол шуда метавонанд Конститутсияи соли 1958 Фаронса. Дар ин санад рӯйхати масъалаҳое пешбинӣ шудааст, ки оид ба онҳо ҳокимияти иҷроия санадҳое қабул мекунад, ки қувваи қонунро доранд (моддаи 37 Конститутсия). Дар ҳарду ҳолат ҳам санадҳои номбурда ҳамчун қонун ҳисоб карда намешаванд ва қонун ном бурда намешаванд (гарчанде онҳо ба мисли «декретҳо-қонунҳо», «декретҳои қонунгузорӣ» номгузорӣ шуда бошанд ҳам).

Дар раванди қонунгузорӣ на танҳо ҳокимияти иҷроия, инчунин, судҳо низ иштирок менамоянд. Дар низоми англо-саксонӣ – судҳои умумӣ, (ба истиснои Инглистон, ки дар ин кишвар қарори қатъиро Суди олӣ қабул мекунад), судҳои конститутсионӣ (шуроҳои конститутсионӣ) ҳуқуқ доранд, ки қонунҳои қабулкардаи мақомоти ҳокимияти қонунгузорро ғайриконститутсионӣ эътироф карда, онҳоро беэътибор гардонанд. Ҳамин тариқ, қарори судҳо дар ин ҳолат аз қонун боло буда, қонунро беэътибор мегардонанд.

Мақомоти қонунгузор дар баъзе ҳолатҳо низ функсияҳои судӣ ва иҷроияро амалӣ менамоянд. Одатан, ба тақрибаи таърихии парламенти якобинсҳои Фаронса иқтибос мекунанд, ки бо қарори ин парламент вакилон ва дигар шахсони мансабдор ба ҷазои қатл маҳкум шудаанд.

Дар замони ҳозира, дар бисёр кишварҳо суди импичмент нисбат ба Президент, судяҳо ва баъзе шахсони мансабдори олӣ, ки ҳангоми амалӣ намудани уҳдадориҳои хизматӣ ҷиноятҳои вазнинро содир мекунанд, пшебинӣ шудааст. Ин тартиб моҳиятан мурофиаи судӣ ва қабули хулосаи айбдоркунӣ мебошад, ки шахсони мансабдорро аз вазифа барканор менамояд ва онҳо баъд аз барканоршавӣ ба мисли шаҳрвандони муқаррарӣ ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида мешаванд. Масалан, соли 1993 президентҳои Бразилия ва

Венесуэла аз тариқи суди импичмент аз мансаб барканор гаштанд.

Парламант дар соҳаи ҳокимияти иҷроия низ баъзе функсияҳои ин ҳокимиятро амалӣ менамояд. Аз ҷумла, парламент дар баъзе ҳолатҳо қонунҳои хусусиро (дар фарқият ба қонунҳои оммавӣ), ки дар низоми англо-саксонӣ нисбат ба шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ пешбинӣ шудааст, қабул мекунад, гарчанде ин масъалаҳо ба ҳокимияти иҷроия тааллуқ доранд.

Иштироки шохаҳои ҳокимияти давлатӣ дар фаъолияти ҳамдигар бештар ба таъмини мувозинати байни онҳо алоқаманд аст. Ҳанӯз ҳангоми таҳияи Конститутсияи ШМА (1787) дар назди «падарони Конститутсия» масъалаи мувозинати шохаҳои ҳокимият (баробаркунӣ, баробарвазн кардан) пайдо шуд. Масъала дар он буд, ки ягон шохаи ҳокимияти давлатӣ набояд бе назорат мемонд, чунки дар ҳолати беназоратӣ ин шохаҳо мумкин буд ба баромадан аз ҳадди ваколатҳои худ (худсарӣ) роҳ диҳанд. Масъалаи зикргардида бо ворид намудани низоми нигоҳдорӣ ва мувоизинат ҳалли худро пайдо кард. Тибқи ин низом Президент ҳуқуқ надорад, ки парламентро пароканда намояд, парламент низ ҳуқуқ надорад, ки Президентро барканор намояд (ба истиснои импичмент); Президент метавонад қонунро баргардонад (ветои ба таъхир гузоштан) ва Конгресс онро бо ҷонибдории на камтар аз 2/3 овозҳо бартараф кунад; вазирон (сардорони департаментҳо) ба Президент тобеанд ва онҳоро парламент ҳуқуқи изҳори нобоворӣ карданро надорад (танҳо Сенат барои таъини онҳо розигӣ медиҳад). Назорат оид ба мутобиқат кардани фаъолияти мақомоти давлатӣ ба Конститсия ба судҳо вогузор гардид (ин ҳолат соли 1803 бо претседент роҳандозӣ шуд) ва ба судҳо ҳуқуқ дода шуд, ки қонунҳои Конгрессро ғайриконститутсионӣ эътироф кунанд ва дар як вақт судяҳои Суди олӣ бо розигии Сенат аз ҷониби Президент таъин гарданд [2, с. 432].

Дар замони ҳозира низоми нигоҳдорӣ ва мувозинат дар шаклҳои гуногун дар конститутсияҳои бисёр давлатҳо ворид шудааст. Масалан, дар моддаи 9-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд шудааст, ки «ҳокимияти давлатӣ дар асоси таҷзияи он ба ҳокимияти қонунгузор, иҷроия ва судӣ амалӣ мегардад» [3]. Албатта, ин низом дар ҷумҳуриҳои парламентӣ ва президентӣ аз якдигар фарқ мекунад (дар ҷумҳуриҳои президентӣ назар ба ҷумҳуриҳои парламентӣ ин низом сахттар ва қатъитар мебошад), аммо дар низоми идораи демократӣ, гарчанде волоияти парламент амалӣ шавад ва мақомоти назорати конститутсионӣ набошад ҳам (масалан Инглистон), ин ё он унсури низоми зикргардида дар онҳо мавҷуд мебошад.

Дар қатори таълимот дар бораи мувозинати шохаҳои ҳокимияти давлатӣ, назарияи таҷзияи ҳокимияти давлатӣ як иловаи нав ҳамроҳ гардид: андеша оид ба зарурати алоқамандӣ ва ҳамкории шохаҳои ҳокимияти давлатӣ. Аз нигоҳи назариявӣ чунин талабот аз ягонагии ҳокимияти давлатӣ ва вазифаҳои умумии сиёсати давлатӣ бармеояд. Дар навбати худ ин ягонагӣ гуногуниро дар амалӣ намудани ҳокимияти давлатӣ аз ҷониби ин ё он мақомоти давлатӣ инкор намекунад. Чунин ҳолат, инчунин эҳтимолияти ба вуҷуд омадани баҳсҳоро низ дар (мавҷудияти баъзе фарқиятҳо ва аз ин ҷо ихтилофи (зиддияти) байни шохаҳои мавҷудбуда) ҳокимияти давлатӣ ба вуҷуд меорад. Оид ба масъалаҳои калидии сиёсати давлатӣ ҳамаи шохаҳои ҳокимияти давлатӣ бояд дар ҳамоҳангӣ ва ҳамкорӣ фаъолият намоянд, дар акси ҳол идоракунии ҷомеа номумкин мегардад ва дар натиҷа бенизомӣ, беҳокимиятӣ ва парокандагӣ ҳукмфармо мегардад.

Андеша оид ба ногузирии таҷзия ва ҳамкории байни шохаҳои ҳокимияти давлатӣ аз ҷониби Суди Олии ШМА оид ба парвандаи Президенти ШМА Р. Никсон (солҳои 1969-1974) қайд гардида буд. Дар он таъкид шудааст, ки «Конститутсия мефармояд, ки шохаҳои ҳокимият дар як вақт аз ҳам ҷудо ва бо ҳам вобаста бошанд, мустақил ва дар ҳамкорӣ бо якдигар бошанд» [2, с. 433].

Дар баробари таҷзияи ҳокимияти давлатӣ ба ҳокимияти қонунгузорӣ, иҷроия ва судӣ, масъалаи ба таври амудӣ тақсим кардани ҳокимияти давлатӣ байни федератсия ва субъектҳои он, инчунин байни субъектҳои федератсия ва мақомоти худидораи маҳаллӣ мавҷуд аст. Масъалаҳои номбурда на дар асоси таҷзияи ҳокимияти давлатӣ, балки тибқи асосҳои (принсипҳои) дигар ҳал карда мешавад.

Масъалаи тақсими ваколатҳо байни федератсия ва субъектони он (штатҳо, ҷумҳуриҳо, аморатҳо ва ба мисли инҳо) тибқи тақсими самтҳое (соҳаҳое), ки ба ҳар яки онҳо тааллуқ дорад, амалӣ мешавад. Конститутсияҳои давлатҳо тарзҳои дигари тақсимоти ваколатҳоро (ваколатҳои истисноии федератсия ва штатҳо; ваколатҳои якҷоя ва ваколатҳои боқимонда) пешбинӣ кардаанд. Волоияти қонун дар федератсия ба тарзҳои гуногун ҳал карда шудааст.

Пайдоиши мақомоти намояндагӣ дар маҳалҳо, ки вакилони онҳо ба мисли парламент бевосита аз ҷониби аҳолӣ интихоб карда мешаванд, масъалаи тақсимоти ваколатҳоро миёни марказ ва маҳалҳо ба миён овард. Ҳалли масъалаи

мазкур ба воситаи таркиби (қолаби) ҳуқуқии ҳокимияти давлатӣ ва худидораи маҳаллӣ амалӣ карда мешавад. Тибқи ин таркиб ҳисобида мешавад, ки ҳокимияти давлатиро танҳо мақомоти марказӣ ва намояндагони сохторҳои онҳо дар маҳал амалӣ мегардонад.

Мақомоти намояндагии маҳаллӣ дар давлатҳои пешрафтаи муосир ба амалӣ намудани худидораи маҳаллӣ (дар сатҳи шаҳру ноҳия) машғул мебошанд. Дар минтақаҳо музофотҳо, вилоятҳо, округҳо, префектҳо, губернаторҳо ва ғ. таъсис дода шудаанд, ки дар онҳо намояндагони мақомоти марказӣ фаъолият мекунанд, ки функсияи давлатиро амалӣ менамоянд (таъмини қонуният, тартиботи ҳуқуқӣ, ҳифзи мамлакат, таъмини амният ва амсоли инҳо).

Муқарриз: н.и.ҳ., дотсент Саидзода И.Ҳ.

ЕДИНСТВО И РАЗДЕЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ

Ключевые слова: государственная власть, общество, государство, суд, деятельность, компетенция, гражданин, выборы.

Аннотация. В настоящей статье рассматриваются концепции единства и разделения государственной власти. В ней излагаются соответствующие теории и научные взгляды по вопросу разделения государственной власти, а также раскрывается содержание данных понятий. В частности, для разъяснения природы единства и разделения государственной власти в статье представлены позиции авторов соответствующих теорий, что способствует правильному пониманию этих концепций.

Ализода Зариф – доктор юридических наук, профессор, Помощник Президента Республики Таджикистан по правовым вопросам – Полномочный представитель Президента Республики Таджикистан в Маджлиси милли и Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан.

Соиб Зайниддин Махмадшарифзод – доктор юридических наук, профессор кафедры конституционного и административного права юридического факультета Таджикского национального университета. E-mail: zayniddin.soibov.92@mail.ru; Тел.: (+992) 985-11-66-99.

UNITY AND DIVISION OF STATE POWER

Keywords: state power, society, state, court, activity, competence, citizen, elections.

Abstract. This article examines the concepts of the unity and separation of state power. It outlines the relevant theories and scholarly views regarding the separation of state power and elucidates the content of these concepts. In particular, to clarify the nature of the unity and separation of state power, the article presents the positions of the authors of the respective theories, thereby facilitating a proper understanding of these concepts.

Alizoda Zarif – doctor of legal sciences, professor, Assistant to the President of the Republic of Tajikistan on legal affairs – Plenipotentiary Representative of the President of the Republic of Tajikistan in the Majlisi Milli and Majlisi Namoyandagon of the Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan.

Soīb Zayniddin Mahmadsharifzod – doctor of legal sciences, professor of the department of constitutional and administrative law, faculty of law, Tajik national University. E-mail: zayniddin.soibov.92@mail.ru; Тел.: (+992) 985-11-66-99.

Рӯйхати адабиёт:

1. Проблемаҳои назарияи умумии ҳуқуқ ва давлат / зери таҳр. умумии В.В. Лазарев. – М.: «Юристъ», 2001. – 656 с.

2. Ҳуқуқи конститутсионии муқоисавӣ / зери таҳр. масъули В.Е. Чиркин. – М.: «Манускрипт», 1996. – 729 с.

3. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994. – Душанбе: «Шарқи озод». – 2024. – 160 с.

Список литературы:

1. Проблемы общей теории права и государства / под общ. ред. В.В. Лазарева. – М.: «Юристъ», 2001. – 656 с.

2. Сравнительное конституционное право / отв. ред. В.Е. Чиркин. – М.: «Манускрипт», 1996. – 729 с.

3. Конституция Республики Таджикистан от 6 ноября 1994 года. – Душанбе: «Шарки озод». – 2024. – 160 с.

List of literature:

1. Problems of the general theory of law and the state / ed. by V.V. Lazarev. – M.: «Yurist», 2001. – 656 p.

2. Comparative constitutional law / ed. by V.E. Chirkin. – M.: «Manuskript», 1996. – 729 p.

3. Constitution of the Republic of Tajikistan from 6 November 1994. – Dushanbe: «Sharqi Ozod». – 2024. – 160 p.

ТДУ: 347.511
Шеров Шералӣ Зафарович,
унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқи конститутсионии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи милии Тоҷикистон
Тел.: (+992) 935-99-98-58
E-mail: sherali-sherov@mail.ru.

МАСЪУЛИЯТИ ҲУҚУҚИИ КОНСТИТУТСИОНӢ ДАР БАЪЗЕ ДАВЛАТҲОИ ПАСОШӮРАВӢ

Калидвожаҳо: масъулият, масъулияти ҳуқуқӣ, масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ, давлатҳои пасошӯравӣ, Конститутсия, тақзияи ҳокимият, демократӣ.

Аннотатсия. Мақола ба таҳлили ташаккул ва рушди институти масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ дар давлатҳои пасошӯравӣ бахшида шудааст. Таъсири ислоҳоти конститутсионӣ ва татбиқи принсипи тақзияи ҳокимият ба шаклгирии механизмҳои масъулияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар асоси таҳлили муқоисавии қонунгузории Федератсияи Россия, ҷумҳуриҳои Қазоқистон, Беларус, Қирғизистон ва Ӯзбекистон хусусиятҳои танзими ҳуқуқӣ ва шаклҳои асосии татбиқи масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ муайян карда шудаанд. Дар натиҷаи таҳқиқ муайян гардид, ки масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ ҳамчун унсури муҳими ҳифзи сохтори конститутсионӣ, таъмини қонуният ва тавозуни ҳокимият дар шароити рушди демократии давлатҳои пасошӯравӣ нақши калидӣ дорад.

Ташаккули институтҳои давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёд дар давлатҳои пасошӯравӣ бо дигаргуниҳои куллӣ на танҳо дар соҳаи идоракунии давлатӣ ва қонунгузорӣ, балки дар самти асосҳои назариявию ҳуқуқӣ, аз ҷумла институти масъулияти ҳуқуқӣ низ ҳамроҳ гардид. Тағйирёбии муҳити сиёсиву ҳуқуқӣ, гузариш аз моделҳои авторитарӣ ба шаклҳои демократии сохти давлатдорӣ, зарурати бознигарии тасаввуроти анъанавии илмиро оид ба табиат ва вазифаҳои масъулияти ҳуқуқӣ, инчунин таҷдиди назар нисбат ба ҷойгоҳи он дар низоми ҳокимияти оммавӣ ба миён оварда [1, с. 160-167]. Тавре ки Е.А. Вакарина ва Е.А. Назарова қайд менамоянд, «пас аз пошхӯрии ИҶШС дар соли 1991 муддате доктринаи шӯравии масъулияти ҳуқуқӣ ҳукмрон боқӣ монд. Аммо тағйироти васеъ дар иқтисодиёт (гузариш ба муносибатҳои бозорӣ), ҳаёти сиёсии ҷомеа, ки дар Конститутсияҳои давлатҳо инъикос ёфтанд, ба дарки нави назариявию ҳуқуқии мафҳуми “масъулияти ҳуқуқӣ” мусоидат намуданд» [2, с.122-126].

Яке аз самтҳои асосӣ дар ин раванд аз нав тасаввур кардани масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ ҳамчун падидаи мустақили ҳуқуқӣ гардид, ки дорои табиати махсуси меъёрӣ ва низоми хоси ҳуқуқӣ мебошад. Тавре ки дар адабиёти ҳуқуқии ватанӣ ва хориҷӣ зикр мешавад, «дар давраи Шӯравӣ муддати тӯлонӣ масъулияти ҳуқуқии давлатӣ (оммавӣ-ҳуқуқӣ) ҳамчун намуди мустақили масъулият ҷудо карда намешуд, ки ин бо назардошти афзалияти манфиатҳои давлат дар муносибатҳои ҷамъиятӣ табиӣ буд. Дар чунин шароит масъалаи масъулияти ҳуқуқии мақомоти ҳокимияти оммавӣ ва шахсони мансабдори давлатӣ ҳатто ҳамчун мавзуи таҳқиқоти илмӣ матраҳ намегардид» [3, с. 89].

Яке аз омилҳои муҳимтарине, ки ба ташаккул ва рушди масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ дар давлатҳои пасошӯравӣ таъсири муайянкунанда расонид, гузариш ба низоми демократии ташкили ҳокимияти оммавӣ дар асоси принсипи тақзияи ҳокимият буд. Ин принсип, ки дар конститутсияҳои аксари давлатҳои пас аз пошхӯрии ИҶШС таъсисёфта мустаҳкам гардидааст, на танҳо сохтори механизми давлатиро тағйир дод, балки зарурати ташаккули воситаҳои нави ҳуқуқии таъмини қонуният, тавозуни ваколатҳо ва интизоми конститутсионии субъектҳои ҳокимиятро низ ба вуҷуд овард. Конститутсияҳои ҷумҳуриҳои пасошӯравӣ сохтори мақомоти олии ҳокимияти давлатӣ, салоҳияти онҳо ва тартиби ҳамкории онҳоро дар асоси принсипи тақзияи ҳокимият муайян менамоянд.

Тавре ки А.Г. Магомедов таъкид мекунад, «конститутсияҳои муосири давлатҳои иштирокчии Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (минбаъд - ИДМ) таҳти таъсири назарияҳои навини ҳуқуқии конститутсионӣ ва низомҳои сохтории ҳокимияти оммавӣ ташаккул ёфтаанд. Дар заминаи онҳо ғояҳои бунёдии давлати ҳуқуқбунёд, принсипи тақзияи ҳокимият, инчунин мустаҳкам намудани чунин институтҳои муҳими давлатӣ-ҳуқуқӣ, ба мисли президентӣ, мақомоти намояндагӣ (парламент), низоми ҳокимияти иҷроия ва

худидоракунии маҳаллӣ қарор доранд. Ин консепсияҳо ва институтҳо дар раванди ташаккули давлатдории миллӣ, сохтори ҳокимияти оммавӣ ва ташкили механизмҳои устувори фаъолияти низоми давлатӣ нақши ҳалкунанда бозидаанд ва боз ҳам мебозанд.

Таҳлили мазмунии конститутсияҳои кишварҳои ИДМ нишон медиҳад, ки дар онҳо шакли умумии давлати муосир, ки хусусиятҳои моҳиятии онро инъикос мекунад, мустаҳкам гардидааст. Сухан дар бораи эълони конститутсионии давлат ҳамчун давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд ва иҷтимоӣ, инчунин дунявӣ аз нигоҳи муносибат бо иттиҳодияҳои динӣ меравад. Ҳамзамон, дар матни қонунҳои асосӣ хусусиятҳои шакли сохтори давлатӣ (унитарӣ ё федеративӣ) ва шакли идоракунӣ (асосан ҷумҳуриявӣ) низ муайян гардидаанд, ки дар маҷмуъ модели ягонаи конститутсионии ташкили ҳокимияти давлатиро дар кишварҳои пасошӯравӣ ташкил медиҳанд» [4].

Дар навбати худ В. Коптилетс ва О. Малярчук қайд менамоянд, ки «пошхӯрии ИҶШС, ғайр аз таконҳои амиқи иҷтимоию фарҳангӣ ва сиёсиву иқтисодӣ, мушкилоти фаъолияти ҳокимияти давлатиро дар шароити нав ошкор намуд. Низоми Шуравӣ эътимоди ҷомеаро фоҷиавор аз даст медод ва дигар наметавонист идоракунӣ ва рушди устувори давлатҳои навро дар фазои пасошӯравӣ таъмин намояд. Ба ҷойи он низоми таҷзияи ҳокимият ҳамчун асоси ташкили низоми ҳокимияти давлатӣ интихоб гардид. Дар ҷараёни рушди босуръат ва татбиқи равишҳои нави консепсияи таҷзияи ҳокимият аксари кишварҳои пасошуравӣ ба барҳам додани мероси монополияи ҳизбӣ ба ҳокимият ва ба роҳи демократии азнавташкилдиҳии ҳокимияти давлатӣ афзалият доданд» [5, с. 26-32].

Мавқеи шабеҳро муҳаққиқони ватанӣ низ баён намудаанд. Тавре ки А.М. Диноршоев қайд мекунад, «равандҳои сиёсии охири солҳои 80-ум ва аввали солҳои 90-ум ба тағйироти куллӣ дар сохти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда расонданд. Пошхӯрии давлати ягонаи Иттиҳоди Шӯравӣ тағйиротро дар сохти конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян кард. Агар қаблан он дар асоси тобеияти ҳокимияти мутамаркази шӯроҳо ба ҳайати давлати ягона дохил шуда бошад, пас аз ин дигаргуниҳо Тоҷикистон Истиқлолият ва соҳибихтиёрии худро эълон кард. Пас аз ба даст овардани Истиқлолият Ҷумҳурии Тоҷикистон роҳи рушди демократӣ ва бунёди давлати ҳуқуқбунёдро интихоб намуда, принсипҳо ва афзалиятҳои нави ҳаёти давлатӣ ва ҷамъиятиро эълон намуд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон принсипи асосии ҳуқуқӣ-конститутсионии давлати муосир принсипи таҷзияи ҳокимият мебошад. Дар он, пеш аз ҳама, моҳияти демократия зоҳир мешавад. Принсипи таҷзияи ҳокимият ҳамчун ниҳоди муҳимтарини демократия кафили таъмини ҳокимиятдории халқ мебошад, ки онро тавассути намояндагони худ амалӣ мекунад» [6, с. 4].

Дар навбати худ М.С. Сулаймонзода қайд менамояд, ки «равандҳои сиёсии охири солҳои 80-ум ва аввали солҳои 90-уми асри XX ба ташаккул ва рушди давлатҳои пасошӯравӣ таъсири ҷиддӣ расонданд. Пас аз пошхӯрии ИҶШС онҳо дар назди интихоби самтҳои минбаъдаи рушд қарор гирифтанд. Ин равандҳо бо вазъияти мураккаби сиёсӣ ва иқтисодӣ дар фазои пасошӯравӣ боз ҳам мушкилтар гардиданд. Низоъҳои маҳаллӣ ва фурӯпошии иқтисодиёт ба вазъи ноустувори сиёсӣ оварда расонданд, ки дар натиҷа дар як қатор давлатҳо, аз ҷумла дар Тоҷикистон, ба ҷанги шаҳрвандӣ сабаб шуданд. Дар ин робита масъалаи ташаккули институтҳои сиёсии давлат ва пеш аз ҳама таҳия ва қабули конститутсияҳое, ки самтҳои нави рушди давлатҳоро инъикос менамоянд, ба таври фаврӣ ба миён омад. Дар натиҷаи ислоҳоти конститутсионӣ дар кишварҳои пасошӯравӣ, аз ҷумла давлатҳои Осиёи Марказӣ, тағйироти куллии сохти ҷамъиятӣ инъикос ёфта, дар конститутсияҳои нави онҳо принсипҳои демократии умумиэътирофшуда бо назардошти гузаштаи таърихӣ ва хусусиятҳои давраи муосири рушд таҷассум гардиданд» [7, с. 145-146].

Ҳамин тариқ, гузариш ба ташкили ҳокимияти оммавӣ дар асоси принсипи таҷзияи ҳокимият ҳамчун заминаи институтсионалӣ ва функсионалии ташаккули институти масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ ҳамчун унсури мустақили механизми таъмини самаранокӣ ва фаъолияти муносиби ҳокимияти давлатӣ баромад намуд. Маҳз тақсимоти ваколатҳо, боздошт ва мувозинати байни шохаҳои ҳокимият зарурати мустаҳкам намудани шаклҳои махсуси масъулияти мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдори ҳокимияти оммавиро ба вуҷуд овард, ки ин иқтидори кафолатдиҳандаи сохтори конститутсиониро тақвият бахшида, сатҳи ташкили ҳуқуқии фаъолияти давлатиро баланд бардошт.

Бо вуҷуди ин, бояд таъкид намуд, ки дар кишварҳои ИДМ, сарфи назар аз мероси умумии ҳуқуқии шӯравӣ, равандҳои ташаккул ва таҳкими масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ вобаста ба вазъи сиёсӣ, фарҳанги ҳуқуқӣ ва рушди конститутсионӣ аз руйи самтҳои гуногун инкишоф ёфтанд. Аз ҷумла, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, Федератсияи Россия, Ҷумҳурии Қазоқистон,

Ҷумҳурии Беларус, Ҷумҳурии Қирғизистон ва Ҷумҳурии Ӯзбекистон мустаҳкамсозӣ ва татбиқи механизмҳои масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ дар доираи сарчашмаҳои гуногун - аз муқаррароти Қонуни асосӣ то қонунҳои махсуси конститутсионӣ ва соҳавӣ амалӣ мегарданд.

Конститутсияҳои аксари давлатҳои пасошӯравӣ, гарчанде ки на ҳамеша истилоҳи «масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ»-ро мустақиман истифода мебаранд, меъёрҳои зиёдеро дар бар мегиранд, ки дар амал асосҳо ва тартиби масъулияти мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдорро танзим менамоянд. Масалан, дар Конститутсияи Федератсияи Россия меъёрҳо оид ба изҳори нобоварӣ ба Ҳукумат (моддаи 117), инчунин оид ба мақоми судяҳо ва дахлнопазирии онҳо (моддаи 122) пешбинӣ шудаанд, ки аз руйи табиати ҳуқуқии худ шакли масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ мебошанд [8]. Дар Ҷумҳурии Қирғизистон бошад, ин институт мустақиман дар матни Конститутсия ҳамчун принсипи ташкили ҳокимияти давлатӣ зикр гардидааст [9].

Масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ дар Федератсияи Россия бо дараҷаи баланди низоммандии меъёрӣ тавсиф гардида, ба низоми мукаммали сарчашмаҳои ҳуқуқии дорои қувваи гуногуни ҳуқуқӣ такя мекунад. Асоси онро муқаррароти Конститутсияи Федератсияи Россия соли 1993 ташкил медиҳад, ки тавассути қонунҳои конститутсионии федералӣ ва қонунҳои федералӣ, инчунин мавқеъҳои ҳуқуқии Суди конститутсионии Федератсияи Россия ва санадҳои зерқонунии субъектҳои Федератсия мушаххас гардонида мешаванд. Дар танзими муносибатҳои дахлдор меъёрҳои қонунгузорие, ки асосҳои ташкил ва фаъолияти мақомоти ҳокимияти оммавиро дар сатҳҳои гуногун муайян менамоянд, аҳаммияти калон доранд. Ба чунин санадҳо қонунҳои федералӣ оид ба принсипҳои умумии ташкили мақомоти қонунгузор (намояндагӣ) ва иҷроияи ҳокимияти давлатии субъектҳои Федератсияи Россия, инчунин принсипҳои умумии ташкили худидоракунии маҳаллӣ дохил мешаванд. Нақши муҳимро инчунин қонунҳои конститутсионии федералӣ, ки мақом ва масъулияти Ҳукумати Федератсияи Россия ва фаъолияти Суди конститутсионии Федератсияи Россияро ҳамчун мақоми назорати конститутсионӣ танзим менамоянд, иҷро мекунанд.

Заминаи меъёрии институти масъулияти ҳуқуқии конститутсиониро, инчунин санадҳое ташкил медиҳанд, ки тартиби ташаккул ва мақоми ҳуқуқии палатаҳои парламент - пеш аз ҳама, Шурои Федератсияи Маҷлиси Федералии Федератсияи Россия ва Думаи давлатии Маҷлиси федералии Федератсияи Россияро муайян менамоянд, аз ҷумла, қонунгузорӣ оид ба вазъи аъзои Шурои Федератсия ва вакилони Думаи давлатӣ, инчунин оид ба тартиби ташаккули Шурои Федератсия аҳаммияти муҳим доранд. Ҷойгоҳи назаррасро қонунҳои федералӣ, ки мақоми ҳуқуқии мақомоти дорои вазифаҳои махсуси оммавӣ - прокуратура, Палатаи ҳисоб, Бонки марказии Федератсияи Россия (Бонки Россия), инчунин меъёрҳои муайянкунандаи асосҳои хизмати давлатӣ ва расмиёти интихоботии интихоботи вакилони Думаи давлатӣ танзим менамоянд, ишғол мекунанд. Дар маҷмуъ, ин санадҳои меъёрӣ заминаи мураккаби ҳуқуқиро ташкил медиҳанд, ки асосҳо, чорабиниҳо ва расмиёти масъулияти ҳуқуқии конститутсиониро дар низоми ҳокимияти оммавии Федератсияи Россия таъмин менамоянд.

Тавре ки В.А. Виноградов қайд менамояд, «масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ ин уҳдадории бо меъёрҳои ҳуқуқи конститутсионӣ муқарраршудаи субъекти муносибатҳои ҳуқуқии конститутсионӣ мебошад, ки барои номувофиқии рафтори дорои аҳаммияти ҳуқуқии худ ба рафторе, ки ин меъёрҳо талаб менамоянд, ҷавоб гӯяд ва он бо имконияти татбиқи чорабиниҳои таъсиррасонии давлатӣ (ё ба он баробаркардашудаи ҷамъиятӣ) аз ҷониби мақоми ваколатдор таъмин карда мешавад» [10, с. 78].

Ҳангоми таҳлили маҷмуи санадҳои меъёрии ҳуқуқии танзимкунандаи масъалаҳои масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ дар Федератсияи Россия, И.Е. Лепский ҳамчун намунаҳои масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ - истеъфои Ҳукумат, имконияти аз ҷониби Суди конститутсионӣ беэътибор донистани санадҳои мақомоти давлатӣ ва ғайраро нишон медиҳад [11, с. 24-27]. Дар ҳақиқат, таҳлили қонунгузории Федератсияи Россия нишон медиҳад, ки низом бар асоси принсипҳои тафриқаи ваколатҳо ва масъулияти субъектҳои гуногуни ҳокимият сохта шудааст. Аз ҷумлаи шаклҳои муҳими татбиқи масъулият - вотуми нобоварӣ ба Ҳукумат, пеш аз муҳлат қатъ гардидани ваколати вакилон, бозхонди вакилон ва ба ҷавобгарии интизомӣ кашидани судяҳо мебошанд.

Ҳамин тариқ, танзими ҳуқуқии конститутсионии Федератсияи Россия хусусияти хоси низоми масъулияти сиёсӣ-ҳуқуқии ҳукуматро, ки дар шароити ташкили президентӣ-парламентии ҳокимияти давлатӣ амал мекунад, ошкор месозад. Унсури асосии ин сохтор Президенти Федератсияи Россия мебошад, ки дорои ваколатҳои ҳалкунанда дар масъалаҳои қатъи ваколатҳои Ҳукумат, аз ҷумла ҳангоми ба

миён омадани расмиёти парламентии нобоварӣ ё рад кардани эътимод мебошад. Ин ҳолат хусусияти ғайримустақили масъулияти Ҳукуматро дар назди парламент муайян мекунад, зеро механизми амалисозии он ба ваколатҳои президентӣ вобаста буда, дар натиҷа модели дуалистии тақсимоти таъсири ҳокимиятро ба вуҷуд меорад.

Ваколати Думаи давлатӣ оид ба изҳори нобоварӣ ба Ҳукумат бо аксарияти шумораи конститутсионии вакилон механизми парламентии масъулияти сиёсӣ ба ҳисоб меравад. Аммо оқибатҳои ҳуқуқии чунин изҳори ирода аз салоҳдиди сарвари давлат вобаста мебошанд, ки ҳуқуқ дорад ё мавқеи парламентро дастгирӣ намояд ё онро рад кунад. Танҳо изҳори такрории нобоварӣ дар муҳлати муқарраршуда зарурати конститутсионии интихоби яке аз қарорҳои алтернативӣ - истеъфои Ҳукумат ё пароканда кардани Думаи давлатиро ба вуҷуд меорад, ки ин принсипи таъсири мутақобила ва тавозуни институтсионалии шохаҳои ҳокимиятро инъикос менамояд.

Сохтори шабеҳ инчунин барои расмиёти гузоштани масъалаи эътимод бо ташаббуси раиси Ҳукумат хос аст: қарори манфии парлумон ба қатъи ваколатҳои кабинет оварда намерасонад, балки боз ҳам имкониятҳои салоҳияти Президентро фаъол месозад. Имконияти пароканда кардани парлумон дар ҷавоб ба радд кардани такрории эътимод мавқеи ҳокимияти иҷроияро тақвият бахшида, ҳамзамон вазифаи пешгирии муқовиматҳои тӯлонии сиёсиро иҷро менамояд.

Дар маҷмуъ, муқаррароти мазкур механизми мураккаби масъулияти ҳуқуқии конститутсиониро ташкил медиҳанд, ки ба ҳамкории Ҳукумати Федератсияи Россия, парламент ва Президент асос ёфта, ба таъмини устувории низоми ҳокимияти оммавӣ, коҳиши низоъҳои институтсионалӣ ва нигоҳдории идорашавии раванди сиёсӣ бо нақши пешбарандаи сарвари давлат равона гардидааст. Чунин сохтор имкон медиҳад, ки тавозуни ҳокимият таъмин гардида, ба буҳронҳои сиёсӣ ва институтсионалӣ дар доираи ҳуқуқӣ вокуниш нишон дода шавад.

Дар Ҷумҳурии Қазоқистон механизми ҳуқуқии масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ тавассути маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқие ифода меёбад, ки дар Конститутсияи кишвар ва қонунҳои конститутсионии танзимкунандаи фаъолияти ҳамаи шохаҳои ҳокимият мустаҳкам гардидаанд. Тавре ки муҳаққиқи қазоқ С.К. Амандиқов қайд менамояд, «масъулияти конститутсионӣ ба татбиқи принсипҳои давлатдории ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Қазоқистон хизмат намуда, ба ташаккули механизми масъулияти ҳокимияти давлатӣ мусоидат мекунад» [12, с. 416]. Дар навбати худ, Н.И. Акуев ҳангоми таҳлили табиати масъулияти конститутсионӣ дар Ҷумҳурии Қазоқистон онро ҳамчун «навъи мустақили масъулияти ҳуқуқӣ, ки дорои мазмуни мураккаби сиёсӣ-ҳуқуқӣ мебошад» асоснок менамояд. Ба андешаи ӯ, хусусияти хоси ин институт дар ба вуҷуд омадани оқибатҳои муайяни дар Қонуни асосӣ пешбинишуда барои субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқии конститутсионӣ ифода меёбад, ки бо иҷро накардани дастурҳои конститутсионӣ вобаста мебошанд [13, с. 58]. Муаллифи мазкур таъкид мекунад, ки «вазифаи функсионалии масъулияти конститутсионӣ пеш аз ҳама дар кафолати иҷрои дурусти меъёрҳои Конститутсия ва таъмини амалишавии воқеии онҳо дар низоми идоракунии оммавӣ ифода меёбад. Маҳз тавассути ин механизм иқтидори танзимкунандаи Конститутсия ҳамчун санади дорои қувваи олии ҳуқуқӣ зоҳир мегардад, ки қобилияти таъсири низомсоз ба муносибатҳои ҷамъиятиро дорад» [13, с. 58].

Таҳлили адабиёти ҳуқуқӣ ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Қазоқистон имкон медиҳад ба чунин хулоса омад, ки хусусияти модели қазоқистонӣ дар ҷудосозии дақиқи ҳуқуқии асосҳои ба вуҷуд омадани масъулият ифода меёбад. Аз ҷумла, қонунгузор ваколатҳои Президентро оид ба пароканда намудани парламент, механизми изҳори нобоварӣ ба Ҳукумат аз ҷониби Маҷлис, инчунин имконияти ба истеъфо фиристодани шахсони мансабдори давлатиро мустаҳкам намудааст. Чунин низом ба ташаккули амудии устувори ҳокимияти иҷроия дар шароити мавҷудияти низоми бордошт ва мувозинат мусоидат менамояд.

Ҳамин тавр, муқаррароти вобаста ба ҳуқуқи Ҳукумат ва аъзои он барои пешниҳоди аризаи истеъфо ба Президенти Ҷумҳурии Қазоқистон аз мавҷудияти институти масъулияти ҳуқуқии конститутсионии ҳокимияти иҷроия дар назди сарвари давлат шаҳодат медиҳанд. Асосҳои муқарраршудаи истеъфо хусусияти инфиродии масъулияти аъзои Ҳукумат ва равона будани онро ба таъмини ягонагии сиёсати ҳукуматӣ таъкид менамоянд. Аҳаммияти махсусро муқаррарот дар бораи он, ки истеъфои Сарвазир боиси қатъи ваколатҳои тамоми Ҳукумат мегардад, дорад, зеро ин нақши низомсози ӯро дар сохтори ҳокимияти иҷроия инъикос мекунад.

Ҳамзамон, унсури парламентии масъулияти Ҳукумат низ мустаҳкам гардидааст - уҳдадории пешниҳоди истеъфо дар ҳолати изҳори вотуми нобоварӣ аз ҷониби Маҷлис ё Парламент дар ҳолатҳои пешбининамудаи Конститутсия. Бо

ҳамин механизми дугонаи ҳисоботдиҳии конститутсионии Ҳукумат - ҳам дар назди Президент ва ҳам дар назди Парламент - ташаккул меёбад. Бо вуҷуди ин, нақши ҳалкунанда дар масъалаи қабули истеъфо ба Президент тааллуқ дорад, ки ҳуқуқ дорад онро қабул ё рад намояд, инчунин бо ташаббуси худ ваколатҳои Ҳукумат ё аъзои алоҳидаи онро қатъ созад.

Инчунин, муқаррарот вобаста ба ҳуқуқи Президент барои пароканда намудани Парламент ё Маҷлис пас аз машварат бо роҳбарияти онҳо ва Сарвазир аз мавҷудияти воситаҳои самараноки таъсири сарвари давлат ба ҳокимияти қонунгузор шаҳодат медиҳанд, ки ҳамчун унсури низоми боздошт ва мувозинат амал мекунанд. Ҳамзамон, маҳдудиятҳои конститутсионии парокандасозӣ (дар шароити вазъияти фавқулода ё ҳарбӣ, дар шаш моҳи охири муҳлати ваколати Президент ва дар давоми як соли баъд аз парокандасозии қаблӣ) ба таъмини устувории фаъолияти парламент равона гардидаанд.

Дар маҷмуъ, ин меъёрҳо низоми масъулияти ҳуқуқии конститутсиониро инъикос менамоянд, ки дар он механизмҳои истеъфо, озод кардан аз вазифа ва парокандасозӣ ҳамчун воситаҳои муҳими ҳуқуқии таъмини ҳамоҳангии фаъолияти шохаҳои ҳокимият ва нигоҳдории тавозуни байни онҳо баромад мекунанд.

Омӯзиши масъалаи масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ дар Ҷумҳурии Беларус аз ҷониби олимони Беларус диққати зиёдро ба худ ҷалб намудааст. Ин масъалаҳо ба таври муфассал дар корҳои илмии Г.А. Василевич ва А.М. Боголейко таҳқиқ шудаанд. Аз ҷумла, Г.А. Василевич қайд менамояд, ки «институти масъулияти ҳуқуқии конститутсиониро наметавон танҳо ҳамчун сохтори назариявӣ ё категорияи абстрактӣ, ки аҳаммияти амалӣ надорад, баррасӣ намуд. Баръакс, ташаккул ва асосноккунии консептуалии масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ шарти зарурии рушди устувор ва пайдарпайи давлат, ҳифзи сохтори демократии конститутсионӣ, инчунин таъмини ҳифзи воқеии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд мебошад» [14]. Муаллифони мазкур таъкид менамоянд, ки дар Ҷумҳурии Беларус масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ ҳамчун механизми сиёсӣ-ҳуқуқӣ баромад намуда, тавассути он на танҳо риояи расмии дастурҳои конститутсионӣ, балки иҷрои бошууронаи уҳдадориҳои оммавӣ аз ҷониби субъектҳои ҳокимият таъмин карда мешавад.

Таҳлили қонунгузории Ҷумҳурии Беларус нишон медиҳад, ки модели беларусӣ бо дараҷаи баланди марказонидани ҳокимият ва нақши назарраси сарвари давлат дар механизми масъулият фарқ мекунад. Масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ дар Ҷумҳурии Беларус доираи васеи субъектҳоро фаро мегирад, ки ба онҳо на танҳо мақомоти давлатӣ, балки иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ҳизбҳои сиёсӣ ва ҳатто шаҳрвандони алоҳида низ дохил мешаванд.

Шаклҳои асосии масъулият пароканда намудани мақомоти намояндагӣ, ба истеъфо фиристодани аъзои Шурои Вазирон ва дигар чораҳои дар Конститутсия пешбинишударо дар бар мегиранд. Унсури иловагии ин низом мавҷудияти кодексҳои махсус (аз ҷумла Кодекси Ҷумҳурии Беларус «Дар бораи сохтори судӣ ва мақоми судяҳо») мебошад, ки ҷанбаҳои мурофиавии татбиқи оқибатҳои ҳуқуқиро муфассал танзим менамоянд. Аз ҷумла, дар низоми меъёрии Ҷумҳурии Беларус тамоюли густариши меъёрҳои ахлоқии хизмати давлатӣ ва мустаҳкам намудани имконияти ба вуҷуд омадани оқибатҳои номатлуб барои шахсони мансабдор дар ҳолати содир намудани кирдорҳои ғайриахлоқӣ мушоҳида мешавад. Бо ҳамин қонунгузор ба талаботи ахлоқию маънавӣ аҳаммияти ҳуқуқӣ дода, онҳоро аз доираи баҳодиҳии сирф ахлоқӣ ба соҳаи танзими ҳуқуқӣ интиқол медиҳад.

Ҳамин тариқ, қонунгузории амалкунанда пешбинӣ менамояд, ки вакил, инчунин узви Шурои ҷумҳурӣ барои риоя накардани меъёрҳои ахлоқи вакилӣ (парламентӣ) масъулияти ахлоқӣ доранд. Ин масъулият дар татбиқи чораҳои таъсири интизомӣ ва ташкилии пешбинишуда ифода меёбад. Муқаррароти дахлдор, аз ҷумла, дар Қонуни Ҷумҳурии Беларус «Дар бораи мақоми вакили Шурои маҳаллии вакилони Ҷумҳурии Беларус», инчунин дар дастурҳои палатаҳои Маҷлиси миллӣ мустаҳкам гардидаанд, ки дар онҳо расмиёти баррасии масъалаҳои вайрон намудани меъёрҳои ахлоқӣ ва шаклҳои вокуниш ба чунин кирдорҳо муфассал нишон дода шудаанд. Бо ҳамин фаъолияти парламентӣ дар Ҷумҳурии Беларус на танҳо бо талаботи ҳуқуқӣ, балки бо меъёрҳои махсуси расман танзимшудаи ахлоқӣ ҳамроҳ мебошад, ки риоя накардани онҳо метавонад боиси оқибатҳои манфӣ барои субъекти ваколатҳои оммавӣ гардад.

Равиши шабеҳ, инчунин дар соҳаи ҳокимияти судӣ татбиқ мегардад. Мутобиқи муқаррароти Кодекси Ҷумҳурии Беларус «Дар бораи сохтори судӣ ва мақоми судяҳо» имконияти татбиқи чораҳои ҷазо нисбат ба судяҳое, ки Кодекси одоби судяро вайрон мекунанд, пешбинӣ шудааст. Бо ҳамин қонунгузор алоқаи байни фаъолияти касбии судя ва риояи меъёрҳои муқарраршудаи ахлоқи хизматӣ ва берун аз мурофиавиро мустаҳкам менамояд. Вайрон

намудани ин меъёрҳо на ҳамчун рафтори хусусии ахлоқӣ, балки ҳамчун кирдоре арзёбӣ мегардад, ки метавонад ба обрӯи ҳокимияти судӣ ва эътимоди ҷомеа ба адолати судӣ таъсири манфӣ расонад. Маҳз ҳамин ҳолат татбиқи чораҳои махсуси масъулиятро асоснок менамояд.

Ғайр аз ин, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ масъулиятро барои содир намудани амалҳое, ки мақоми вакил, узви Шурои ҷумҳурӣ, аъзои комиссияи интихоботӣ ё хизматчии давлатиро бадном месозанд, пешбинӣ менамоянд. Дар ин ҳолат қонунгузор аз зарурати ҳифзи эътимоди оммавӣ ҳамчун арзиши мустақил, ки ба ҳимояи ҳуқуқӣ ниёз дорад, бармеояд. Бадном сохтани мақом ҳамчун коҳиш додани қонунияти институти дахлдор арзёбӣ гардида, имконияти татбиқи чораҳои таъсиррасонро ҷиҳати барқарор намудани эътибори оммавии хизмати давлатӣ пешакӣ муайян месозад.

Ҳамин тариқ, қонунгузории Ҷумҳурии Беларус кӯшиши ҳамгиро намудани меъёрҳои ахлоқию маънавиро ба низоми масъулияти ҳуқуқии шахсони мансабдори оммавӣ нишон медиҳад. Ҳамзамон масъалаи мушаххас намудани меъёрии асосҳои ахлоқии масъулият аҳамияти махсус касб мекунад, зеро аз ҳалли он самаранокӣ ва адолатнокии татбиқи чораҳои дахлдори таъсиррасон вобастагии зиёд дорад.

Дар ташаккули низоми масъулият Ҷумҳурии Қирғизистон нақши махсус дорад, зеро Конститутсияи соли 2021-и ин давлат бевосита институти масъулияти ҳуқуқии конститутсиониро ҳамчун шакли ҳисоботдиҳии мақомоти ҳокимият дар назди халқ мустаҳкам намудааст. Ин муқаррарот на танҳо хусусияти эъломиявӣ, балки аҳамияти функционалӣ низ дорад: Қонуни асосӣ ва қонунгузории ҳамроҳкунанда асосҳо ва расмиёти дақиқу муфассали татбиқи масъулияти конститутсиониро нисбат ба Девони Вазирон, вакилони парламент, судяҳо ва намояндагони мақомоти худидоракунии маҳаллӣ пешбинӣ менамоянд. Ин равиш заминаҳои ниҳодиро барои ташаккули низоми шаффоф ва ҳисоботдиҳандаи ҳокимияти оммавӣ фароҳам оварда, ба рушди фарҳанги демократии ҳуқуқӣ мусоидат мекунад.

Тавре ки муҳаққиқони қирғиз Н.Ж. Чыныбаева, Тенизбек кызы Назира ва Д.Э. Аскарбеков қайд менамоянд, «институти масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ дар механизми ҳифзи сохтори конститутсионӣ вазифаи низомсозро иҷро намуда, ҳамчун кафолати ҳуқуқии риояи дастурҳои конститутсионӣ баромад мекунад. Аҳаммияти он на танҳо дар расмӣ гардондани ҳисоботдиҳии мақомоти ҳокимияти оммавӣ, балки дар таъмини устувории тартиботи конститутсионӣ, қонуният, инчунин ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд ифода меёбад. Набудани институти самараноки масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ ба таври воқеӣ устувории институтҳои демократиро халалдор намуда, ба рушди пайдарпайи давлат дар роҳи давлати ҳуқуқбунёд монеа эҷод мекард»[15, с. 140-143].

Дар асоси таҳқиқи қонунгузории Ҷумҳурии Қирғизистон метавон хулоса намуд, ки мустаҳкамсозии меъёрии ин институт хусусияти мураккаб дошта, ба муқаррароти Конститутсияи Ҷумҳурии Қирғизистон, инчунин ба як қатор қонунҳои конститутсионӣ ва санадҳои соҳавии меъёрии ҳуқуқӣ такя мекунад. Аз ҷумла, Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Қирғизистон «Дар бораи Девони Вазирони Ҷумҳурии Қирғизистон» асосҳо ва тартиби қатъи ваколатҳои Раиси Девони Вазирон ва дигар аъзои Девони Вазиронро муфассал танзим менамояд. Қонун ҳам истеъфои ихтиёрӣ ва ҳам озод кардан аз вазифа бо ташаббуси Президент, аз ҷумла бо назардошти пешниҳодҳои Жогорку Кенеш ё Қурултойи халқиро пешбинӣ менамояд. Рӯйхати асосҳо хусусияти мукаммал дошта, аз даст додани эътимод, вайрон намудани савганд, номувофиқии сиёсати давлатӣ, эътибор пайдо кардани ҳукми айбдоркунандаи суд ва дигар ҳолатҳои аз ҷиҳати ҳуқуқӣ аҳаммиятнокро дар бар мегирад. Бо ҳамин муайяннокии меъёрии расмиёти масъулияти сиёсӣ-ҳуқуқии шахсони олии мансабдори ҳокимияти иҷроия таъмин карда мешавад.

Аҳаммияти назаррасро, инчунин танзими масъулияти судяҳо, ки дар Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Қирғизистон «Дар бораи мақоми судяҳои Ҷумҳурии Қирғизистон» мустаҳкам гардидааст, доро мебошад. Боби 6 ин қонун асосҳои масъулияти интизомиро барои амал ё беамалии гунаҳкорона ҳангоми амалӣ намудани адолати судӣ ё фаъолияти берун аз хизмат муайян менамояд. Ба ҷумлаи ҳуқуқвайронкуниҳои интизомӣ вайронкунии дағалонаи қонуният, меъёрҳои ахлоқи судягӣ, талабот оид ба эъломияи молу мулк ва дигар уҳдадориҳо дохил карда шудаанд. Татбиқи чораҳои ҷазо - аз огоҳӣ то пеш аз муҳлат озод намудан аз вазифа - бо назардошти хусусияти ҳуқуқвайронкунӣ, шакли гуноҳ ва дараҷаи поймолшавии ҳуқуқу манфиатҳои қонунии шаҳрвандон амалӣ мегардад, ки ин принсипи инфиродисозии масъулиятро инъикос мекунад.

Дар низоми масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ институти дахлнопазирии парламентӣ ҷойгоҳи махсусро ишғол менамояд. Мутобиқи моддаи 78 Конститутсияи Ҷумҳурии Қирғизистон вакилони Жогорку Кенеш барои

андешаҳои баёншуда ва натиҷаҳои овоздиҳӣ дар доираи амалисозии ваколатҳои парламентӣ масъулият надоранд, ки ин мустақилият ва озодии фаъолияти сиёсии онҳоро кафолат медиҳад. Ҳамзамон, истисно пешбинӣ шудааст: дар ҳолати дастгир шудани вакил ҳангоми содир намудани ҷиноят, ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидани ӯ бе ризоияти пешакии парламент иҷозат дода мешавад. Илова бар ин, қонунгузорӣ қатъи пеш аз муҳлати ваколатҳои вакилро ҳангоми эътибор пайдо кардани ҳукми айбдоркунандаи суд пешбинӣ менамояд, ки татбиқи фаврии принсипи ногузирии масъулиятро таъмин мекунад.

Ҳамин тариқ, танзими ҳуқуқии масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ дар Ҷумҳурии Қирғизистон бо хусусияти низомнок ва бисёрсатҳа тавсиф гардида, механизмҳои масъулияти сиёсӣ, интизомӣ ва ҳуқуқиро дар бар мегирад. Ин аз кӯшиши қонунгузор барои таъмини тавозун байни кафолатҳои мустақилияти шахсони мансабдори оммавӣ ва зарурати ҳисоботдиҳии онҳо дар доираи тартиботи конститутсионӣ шаҳодат медиҳад.

Заминаи меъёрии масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ дар Ҷумҳурии Ӯзбекистон, аз ҷумла аз қонунҳои конститутсионӣ дар бораи палатаҳои парламент ва мақомоти назорати конститутсионӣ, қонунгузории интихоботӣ, инчунин қонунҳое иборат мебошад, ки мақоми Президент, Девони Вазирон, вакилон, судяҳо ва дигар шахсони мансабдорро муайян менамоянд. Ба ҷумлаи чунин санадҳо Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Ӯзбекистон «Дар бораи Палатаи қонунгузории Олий Маҷлиси Ҷумҳурии Ӯзбекистон», Қонуни конститутсионӣ «Дар бораи Суди конститутсионии Ҷумҳурии Ӯзбекистон», Кодекси интихоботии Ҷумҳурии Ӯзбекистон, Қонун «Дар бораи Девони Вазирони Ҷумҳурии Ӯзбекистон», Қонун «Дар бораи кафолатҳои асосии фаъолияти Президенти Ҷумҳурии Ӯзбекистон», Қонун «Дар бораи мақоми вакили Палатаи қонунгузорӣ ва узви Сенати Олий Маҷлиси Ҷумҳурии Ӯзбекистон», инчунин қонунҳои «Дар бораи прокуратура», «Дар бораи судҳо», «Дар бораи хизмати давлатии шаҳрвандӣ», «Дар бораи мақомоти худидоракунии шаҳрвандон» ва «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» дохил мешаванд. Маҷмуи ин санадҳо механизми бисёрсатҳаи ҳисоботдиҳӣ ва масъулияти ҳуқуқии субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқии конститутсиониро ташкил медиҳанд.

Масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ дар низоми ӯзбекистонӣ, пеш аз ҳама тавассути институти ҳисоботдиҳии мақомоти олии ҳокимияти иҷроия зоҳир мегардад. Ҳамин тавр, мутобиқи моддаи 3 Қонуни Ҷумҳурии Ӯзбекистон «Дар бораи Девони Вазирони Ҷумҳурии Ӯзбекистон» Девони Вазирон дар фаъолияти худ дар назди Олий Мажлиси Ҷумҳурии Ӯзбекистон ва Президенти Ҷумҳурии Ӯзбекистон масъул мебошад. Моддаи 9 ҳамин қонун мазмуни масъулиятро мушаххас намуда, ба зиммаи Девони Вазирон уҳдадории таъмини татбиқи сиёсати самараноки иқтисодӣ, иҷтимоӣ, андозӣ ва буҷетӣ, инчунин таҳия ва иҷрои барномаҳои рушди илм, фарҳанг, маориф, тандурустӣ ва дигар соҳаҳоро мегузорад. Бо ҳамин қонунгузор на танҳо масъулияти сиёсӣ, балки масъулияти функсионалии ҳокимияти иҷроияро барои натиҷаҳои идоракунии давлатӣ мустаҳкам менамояд.

Дар адабиёти илмӣ таъкид мегардад, ки унсурҳои масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ дар дигар институтҳои ҳокимияти оммавӣ низ мушоҳида мешаванд. Тавре ки М. Тиллабаева қайд менамояд, «Спикери Палатаи қонунгузорӣ «таҳти масъулияти шахсии худ» фаъолияти парламентро ташкил мекунад; Девони Вазирон дар назди парламент ва Президент ҳисоботдиҳанда мебошад; ҳокимони ноҳияҳо ва шаҳрҳо дар назди шахсони мансабдори болоӣ масъуланд; вакил дар назди интихобкунандагон масъулият дорад. Ҳамин тариқ, принсипи масъулият тамоми сохтори амудии ҳокимияти оммавиро фаро гирифта, ҳамчун унсури таркибии механизми конститутсионӣ баромад мекунад» [16, с. 47-45].

Дар воқеъ, низоми ӯзбекистонӣ дар бисёр ҷиҳатҳо сохторҳои калидии хоси дигар давлатҳои пасошӯравиро такрор менамояд: институти истеъфои шахсони олии мансабдор, қатъи пеш аз муҳлати ваколатҳо, бозхонди вакилон, масъулияти интизомӣ ва дигар шаклҳои масъулияти ҳуқуқии хизматчиёни давлатӣ. Сарфи назар аз набудани мустаҳкамсозии мустақими истилоҳӣ, масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ дар Ҷумҳурии Ӯзбекистон аз ҷиҳати сохторӣ шакл гирифта, тавассути маҷмуи меъёрҳое амалӣ мегардад, ки ҳисоботдиҳии ҳокимият, устуворii сохтори конститутсионӣ ва кафолати ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандонро таъмин менамоянд.

Ҳамин тариқ, таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқӣ шаҳодат медиҳад, ки новобаста аз сатҳи мушаххаскунии истилоҳот ва фарқиятҳои сохторҳои ҳуқуқӣ, дар ҳамаи давлатҳои зикршуда таҷрибаи устувори татбиқи чорабиниҳои масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ ташаккул ёфтааст. Ин чорабиниҳо вазифаҳои муҳимеро иҷро менамоянд: онҳо воситаи вокуниши ҳуқуқӣ ба вайронкунии тартиботи конститутсионӣ, механизми ислоҳи рафтори субъектҳои ҳокимият, инчунин шарти нигоҳдории тавозуни институтсионалӣ ва

пешгирии ғасби ҳокимият мебошанд. Бо ҳамин масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ ҳамчун унсури муҳимтарини низоми идоракунии оммавӣ ва ҷузъи раванди демократии дигаргунсозии давлатдорӣ дар шароити рушди ҳуқуқии пасошӯравӣ баромад мекунад [6].

Доктринаи муосири ҳуқуқи конститутсионӣ ҳарчи бештар ин институтро на танҳо ҳамчун механизми таъсиррасонӣ, балки ҳамчун унсури муҳими низоми кафолатҳои ҳуқуқии демократия арзёбӣ менамояд. Ҳамзамон, масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ дар буриши меъёрҳои Қонуни асосӣ, қонунҳои конститутсионӣ ва махсус ташаккул ёфта, ба он хусусияти мураккаб ва байнисоҳавӣ медиҳад. Дар шароити муосир мавҷудияти низоми сохтории масъулият аҳаммияти боз ҳам бештар касб мекунад - ҳамчун воситаи ҳуқуқие, ки метавонад омили боздоранда гардида, таҳдидҳои гуногунро нисбат ба давлат пешгирӣ намояд.

Ғайр аз ин, масъулияти ҳуқуқии конститутсионӣ дар заминаи пасошӯравӣ қобилияти мутобиқшавӣ ва такомули ҳуқуқиро нишон медиҳад: аз сохторҳои расмӣ-эъломиявӣ ба расмиёт ва механизмҳои воқеан муассир ва мазмуннок. Чунин раванд аз афзоиши нақши механизмҳои ҳуқуқӣ дар низоми идоракунии давлатӣ шаҳодат дода, имкон медиҳад институти масъулият ҳамчун яке аз нишондиҳандаҳои такмили низоми миллии ҳуқуқӣ арзёбӣ гардад.

Муқарриз: д.и.ҳ., профессор Диноршоҳ А.М.

КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ В НЕКОТОРЫХ ПОСТСОВЕТСКИХ ГОСУДАРСТВАХ

Ключевые слова: ответственность, юридическая ответственность, конституционно-правовая ответственность, постсоветские государства, Конституция, разделение властей, демократия.

Аннотация. Статья посвящена анализу становления и развития института конституционно-правовой ответственности в постсоветских государствах. Рассматривается влияние конституционных реформ и реализации принципа разделения властей на формирование механизмов ответственности органов государственной власти. На основе сравнительно-правового анализа законодательства Российской Федерации, Республик Казахстан, Беларусь, Кыргызстан и Узбекистан выявлены особенности правового регулирования и основные формы реализации конституционно-правовой ответственности. В результате исследования установлено, что конституционно-правовая ответственность выступает важным элементом обеспечения конституционного строя, законности и баланса властей в условиях демократического развития постсоветских государств.

Шеров Шерали Зафарович − соискатель кафедры конституционного права юридического факультета Таджикского национального университета. E-mail: sherali-sherov@mail.ru; Тел.: (+992) 935-99-98-58.

CONSTITUTIONAL LEGAL RESPONSIBILITY IN SOME POST-SOVIET STATES

Keywords: responsibility, legal responsibility, constitutional legal responsibility, post-Soviet states, Constitution, separation of powers, democracy.

Abstract. The article examines the formation and development of the institution of constitutional legal responsibility in post-Soviet states. It analyzes the impact of constitutional reforms and the implementation of the principle of separation of powers on the development of accountability mechanisms for public authorities. Based on a comparative legal analysis of the legislation of the Russian Federation and the Republics of Kazakhstan, Belarus, Kyrgyzstan, and Uzbekistan, the study identifies the specific features of legal regulation and the main forms of implementation of constitutional legal responsibility. The findings demonstrate that constitutional legal responsibility serves as an essential mechanism for safeguarding the constitutional order, ensuring legality, and maintaining the balance of powers in the context of the democratic development of post-Soviet states.

Sherov Sherali Zafarovich – applicant at the constitutional law department of faculty of law of Tajik national University. E-mail: sherali-sherov@mail.ru; Tel.: (+992) 935-99-98-58.

Рӯйхати адабиёт:

1. Башаев З.Ш. Масъулияти конститутсионӣ-ҳуқуқӣ барои вайрон кардани ҳуқуқи интихоботӣ // Тащқиқоти муосири гуманитарӣ. – 2006. – № 1. – С. 114-118.

2. Вакарина Е.А., Назарова Е.А. К вопросу о понятии юридической ответственности и классификации её видов (историко-теоретический аспект) // Общество и право. – 2018. – № 4 (66). – С. 34-38.

3. Смоленский М.Б., Упоров И.В., Звяголский А.Ю. Ҳуқуқи конститутсионӣ (давлатии) Россия: китоби дарсӣ барои донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, ки аз рӯйи ихтисоси «Ҳуқуқшиносӣ» таҳсил менамоянд. – М.: «Дашков и К», 2009. – 432 с.

4. Магомедов А.Г. Асосҳои конститутсионӣ-ҳуқуқии низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар кишварҳои ИДМ: дис. ... ном. илм. ҳуқуқ. – Махачкала, 2004. – 166 с.

5. Коптилетс В. Ягонагӣ ва тақсимоти ҳокимият дар кишварҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил: умумият ва хусусиятҳо // Маҷаллаи миллии ҳуқуқӣ. – 2018. – № 7-9. – С. 26-32.

6. Диноршоев А.М. Асосҳои конститутсионии тақсимоти ҳокимият дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: дис. ... ном. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2006. – 197 с.

7. Сулаймонзода М.С. Мақоми конститутсионӣ-ҳуқуқии сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ: таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқӣ: дисс. ... док. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2025. – 384 с.

8. Конститутсияи Федератсияи Россия, ки бо раъйпурсии умумихалқӣ аз 12 декабри соли 1993 қабул гардидааст (бо тағйиру иловаҳое, ки дар рафти раъйпурсии умумироссиягӣ аз 1 июли соли 2020 маъқул дониста шудаанд) // Маҷмӯаи расмии қонунгузории Федератсияи Россия. – 2020. – № 31. – Мод. 4398.

9. Конститутсияи Ҷумҳурии Қирғизистон: дар раъйпурсии умумихалқӣ аз 11 апрели соли 2021 қабул шудааст: бо Қонуни Ҷумҳурии Қирғизистон аз 5 майи соли 2021 мавриди амал қарор дода шудааст // [Захираи электронӣ]. Бонки мутамаркази маълумоти иттилооти ҳуқуқии Вазорати адлияи Ҷумҳурии Қирғизистон. Манбаи дастрасӣ: https://cbd.minjust.gov.kg/ru (санаи муроҷиат: 12.04.2026).

10. Виноградов В.А. Мафҳум ва хусусиятҳои ҷавобгарии конститутсионӣ-ҳуқуқӣ: мушкилоти Россия ва таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ. – М: «Институти ҳуқуқ ва сиёсати оммавӣ», 2016. – 117 с.

11. Лепский И.Е. Масъулияти конститутсионӣ-ҳуқуқӣ: мафҳум ва хусусиятҳо // Таҳқиқоти мубрам. – 2022. – № 46 (125). – С. 24-26.

12. Амандикова С.К. Санксияҳои конститутсионӣ-ҳуқуқӣ ва масъулият дар ҳуқуқи конститутсионии Ҷумҳурии Қазоқистон // Масъулияти конститутсионӣ-ҳуқуқӣ: мушкилоти Россия ва таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ: маҷмӯаи мақолаҳо / зери таҳр. С.А. Авакян. – М.: «Нашриёти ДДМ», 2001. – С. 62-73.

13. Акуев Н.И. Хусусиятҳои масъулияти конститутсионӣ-ҳуқуқӣ дар Қазоқистон // Масъулияти конститутсионӣ-ҳуқуқӣ: мушкилоти Россия ва таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ: маҷмӯаи мақолаҳо / Зери таҳрири С.А. Авакян. – М.: «Нашриёти ДДМ», 2001. – С. 102-118.

14. Василевич Г.А. Конститутсионӣ-ҳуқуқӣ масъулият – намуди махсуси масъулияти ҳуқуқӣ // Ахбори Суди конститутсионии Ҷумҳурии Беларус. – 2001. – № 1. – С. 104-111.

15. Чинибаева Н.Ж., Тенизбек кизи Н., Аскарбеков Д.Э. Уҳдадориҳои конститутсионӣ ва ҳуқуқии шахсони мансабдор дар Ҷумҳурии Қирғизистон ва масъалаҳои вобаста ба ба ҷавобгарӣ кашидани онҳо // Ҳуқуқи аграрӣ ва замин. – 2023. – №5 (221). – С. 140-143.

16. Тиллабоева М. Доир ба масъалаи моҳияти масъулияти конститутсионӣ-ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Ӯзбекистон // Ҷомеа ва инноватсияҳо. – 2024. – Т.5. – № 4. – С. 47-55.

Список литературы:

1. Башаев З.Ш. Конституционно-правовая ответственность за нарушения избирательного права // Современные гуманитарные исследования. – 2006. – № 1. – С. 114-118.

2. Вакарина Е.А., Назарова Е.А. Масъалаи мафҳуми масъулияти ҳуқуқӣ ва гурӯҳбандии намудҳои он (ҷанбаи таърихӣ-назариявӣ) // Ҷомеа ва ҳуқуқ. – 2018. – № 4 (66). – С. 34-38.

3. Смоленский М.Б., Упоров И.В., Звягольский А.Ю. Конституционное (государственное) право России: учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по специальности «Юриспруденция». – М.: «Дашков и К», 2009. – 432 с.

4. Магомедов А.Г. Конституционно-правовые основы системы органов государственной власти в странах СНГ: дис. ... канд. юрид. наук. – Махачкала, 2004. – 166 с.

5. Коптилец В. Единство и разделение властей в странах Содружества Независимых Государств: общее и особенное // Национальный юридический журнал. – 2018. – № 7-9. – С. 26-32.

6. Диноршоев А.М. Конституционные основы разделения властей в Республике Таджикистан: дис. … канд. юрид. наук. – Душанбе, 2006. – 197 с.

7. Сулаймонзода М.С. Конституционно-правовой статус главы государства в странах Центральной Азии: сравнительно-правовой анализ: дис. ... д-ра юрид. наук. –Душанбе, 2025. – 384 с.

8. Конституция Российской Федерации принята всенародным голосованием от 12 декабря 1993 года (с изменениями, одобренными в ходе общероссийского голосования от 01 июля 2020 года) // Официальный Собрание законодательства РФ. – 2020. – № 31. – Ст. 4398.

9. Конституция Кыргызской Республики: принята на референдуме (всенародном голосовании) от 11 апреля 2021 года: введена в действие Законом Кыргызской Республики от 5 мая 2021 года // [Электронный ресурс]. Централизованный банк данных правовой информации Министерства юстиции Кыргызской Республики. Режим доступа: https://cbd.minjust.gov.kg/ru (дата обращения: 12.04.2026).

10.Виноградов В.А. Понятие и особенности конституционно-правовой ответственности: проблемы России, опыт зарубежных стран. – М.: «Институт права и публичной политики», 2016. – 117 с.

11.Лепский И.Е. Конституционно-правовая ответственность: понятие и особенности // Актуальные исследования. – 2022. – № 46 (125). – С. 24-26.

12. Амандыкова С.К. Конституционно-правовые санкции и ответственность в конституционном праве Республики Казахстан // Конституционно-правовая ответственность: проблемы России, опыт зарубежных стран: сб. ст. / под ред. С. А. Авакьяна. – М.: «Изд-во МГУ», 2001. – С. 62-73.

13. Акуев Н.И. Особенности конституционно-правовой ответственности в Казахстане // Конституционно-правовая ответственность: проблемы России, опыт зарубежных стран: сб. ст. / Под ред. С.А. Авакьяна. М.: «Изд-во МГУ», 2001. – С. 102-118.

14. Василевич Г.А. Конституционно-правовая ответственность – особый вид юридической ответственности // Вестник Конституционного суда Республики Беларусь. – 2001. – № 1. – С. 104-111.

15. Чыныбаева Н.Ж., Тенизбек кызы Н., Аскарбеков Д.Э. Конституционные и правовые обязательства должностных лиц в Кыргызской Республике и проблемы, связанные с привлечением их к ответственности // Аграрное и земельное право. – 2023. – №5(221). – С. 140-143.

16. Тиллабаева М. К вопросу о сущности конституционно-правовой ответственности в Республике Узбекистан // Общество и инновации. – 2024. – Т.5. – №4. – С. 47-55.

List of literature:

1. Bashaev Z.Sh. Constitutional and legal responsibility for violations of electoral rights // Modern humanitarian studies. – 2006. – №1. – P. 114-118.

2. Vakarina E.A., Nazarova E.A. Issues of the concept of legal responsibility and classification of its types (historical-theoretical aspect) // Society and law. – 2018. – №4 (66). – P. 34-38.

3. Smolensky M.B., Uporov I.V., Zvyagolsky A.Yu. Constitutional (state) law of Russia: textbook for students of higher educational institutions studying in the specialty «Jurisprudence». – M.: «Dashkov & Co.», 2009. – 432 p.

4. Magomedov A.G. Constitutional and legal foundations of the system of state authorities in the cis countries: diss. … of cand. of legal sciences. – Makhachkala, 2004. – 166 p.

5. Koptylets V. Unity and separation of powers in the countries of the commonwealth of independent states: general and specific features // National law journal. – 2018. – №7-9. – P. 26-32.

6. Dinorshoev A.M. Constitutional foundations of the separation of powers in the Republic of Tajikistan: diss. … of cand. of legal sciences. – Dushanbe, 2006. – 197 p.

7. Sulaimonzoda M.S. Constitutional and legal status of the head of state in the countries of Central Asia: a comparative legal analysis: diss. … of doc. of legal sciences. – Dushanbe, 2025. – 384 p.

8. Constitution of the Russian Federation adopted by nationwide voting on 12 December 1993 (as amended and approved during the All-Russian Vote of July 1, 2020) // Official Collection of Legislation of the Russian Federation. – 2020. – №31. – Art. 4398.

9. Constitution of the Kyrgyz Republic: adopted by referendum (nationwide voting) on 11 April 2021; entered into force by the Law of the Kyrgyz Republic from 5 May 2021 // [Electronic Resource]. Centralized database of legal information of the Ministry of Justice of the Kyrgyz Republic. Access mode: https://cbd.minjust.gov.kg/ru (date of access: 12.04.2026).

10. Vinogradov V.A. Concept and features of constitutional and legal responsibility: problems of Russia and the experience of foreign countries. – M.: «Institute of law and public policy», 2016. – 117 p.

11. Lepsky I.E. Constitutional and legal responsibility: concept and features // Current research. – 2022. – №46 (125). – P. 24-26.

12. Amandykova S.K. Constitutional and legal sanctions and responsibility in the Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan // Constitutional and legal responsibility: problems of Russia and the experience of foreign countries: collection of articles / Ed. by S.A. Avakyan. – M.: «MSU Press», 2001. – P. 62-73.

13. Akuev N.I. Features of constitutional and legal responsibility in Kazakhstan // Constitutional and legal responsibility: problems of Russia and the experience of foreign countries: collection of articles / Ed. by S.A. Avakyan. – M.: «MSU Press», 2001. – P. 102-118.

14. Vasilevich G.A. Constitutional and legal responsibility as a special type of legal responsibility // Bulletin of the Constitutional Court of the Republic of Belarus. – 2001. – №1. – P. 104-111.

15. Chynybaeva N.Zh., Tenizbek kyzy N., Askarbekov D.E. Constitutional and legal obligations of public officials in the Kyrgyz Republic and problems related to bringing them to responsibility // Agrarian and land law. – 2023. – №5(221). – P. 140-143.

16. Tillabaeva M. On the question of the essence of constitutional and legal responsibility in the Republic of Uzbekistan // Society and innovations. – 2024. – Vol. 5. – №4. – P. 47-55.

5.5.3 – ҲУҚУҚИ МАДАНӢ; ҲУҚУҚИ СОҲИБКОРӢ; ҲУҚУҚИ ОИЛАВӢ; ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ХУСУСӢ
5.5.3 – ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО; ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЕ ПРАВО; СЕМЕЙНОЕ ПРАВО; МЕЖДУНАРОДНОЕ ЧАСТНОЕ ПРАВО
5.5.3 – CIVIL LAW; BUSINESS LAW; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

ТДУ: 347.277.1

Акбарализода Ҷасур Акбаралӣ,
сардори шуъбаи қонунгузории гражданӣ, соҳибкорӣ ва оилавии Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Тел.: (+992) 997-99-09-74
E-mail: jasurbek_e@mail.ru.

Иброҳимзода Муборак Иброҳим,
номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, муовини сардори шуъбаи қонунгузории гражданӣ, соҳибкорӣ ва оилавии Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Тел.: (+992) 888-89-58-59
E-mail: ibrohimzoda96@mail.ru.

ИПОТЕКА ҲАМЧУН ВОСИТАИ ТАЪМИН НАМУДАНИ ҲУҚУҚ БА МАНЗИЛ

Калидвожаҳо: ҳуқуқ ба манзил, ипотека, қарздиҳии ипотекӣ, манзили истиқоматӣ, гарав, ҳуқуқи моликият, ҳуқуқҳои молумулкӣ, қарздиҳанда, қарзгиранда, ситонидани маҷбурии қарз.

Аннотатсия. Дар мақола моҳияти ҳуқуқии ипотека ва аҳамияти он дар таъмини ҳуқуқ ба манзил мавриди таҳқиқоти илмӣ қарор дода шудааст. Таносуби ҳуқуқи конститутсионӣ ба манзил, ҳуқуқи моликият ба манзили истиқоматӣ ва қарздиҳии ипотекӣ баррасӣ карда шудааст. Дар асоси таҳлили қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ва андешаҳои илмии муҳаққиқон асоснок карда мешавад, ки ипотека аз ҷиҳати моҳияти ҳуқуқии худ воситаи таъмини иҷрои уҳдадорӣ буда, ҳамзамон ҳамчун механизми муҳими татбиқи амалии ҳуқуқ ба манзил баромад мекунад. Ба масъалаҳои дастрасии қарздиҳии ипотекӣ, ҳифзи ҳуқуқи истифодаи манзили ба гарав гузошташуда, таъмини мувозинати манфиатҳои қарзгиранда ва қарздиҳанда, таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда мешавад. Бо дарназардошти хусусияти иҷтимоии ҳуқуқ ба манзил, самтҳои такмили қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти ипотека пешниҳод карда мешаванд.

Ҳуқуқ ба манзил дар низоми ҳуқуқҳои иҷтимоию иқтисодии инсон мавқеи муҳим дошта, бо таъмини шароити муносиб барои зиндагӣ, ташкили оила, тарбияи фарзандон ва таъмини ҳифзи иҷтимоӣ алоқаманд мебошад. Аз ин рӯ, татбиқи ин ҳуқуқ танҳо дар доираи қонунгузории манзил баррасӣ карда намешавад, балки он бо меъёрҳои ҳуқуқи маданӣ, бонкӣ, молиявӣ ва конститутсионӣ танзим карда мешавад. Дар шароити муосир ипотека яке аз механизмҳои муҳими таъмини ҳуқуқ ба манзил ба ҳисоб меравад, зеро он ба шаҳрвандон имконият медиҳад, ки ҳангоми надоштани маблағи пурраи зарурӣ барои хариди манзил, онро бо ҷалби қарзи ипотекӣ ба даст оранд.

Стандартҳои байналмилалӣ ба он асос меёбанд, ки ҳуқуқ ба манзил яке аз унсурҳои ҳуқуқи инсон ба сатҳи муносиби зиндагӣ мебошад. Моддаи 25 Эъломияи умумии ҳуқуқи башар манзилро ба қатори шароитҳое дохил менамояд, ки барои таъмини саломатӣ ва некӯаҳволии инсон ва оилаи ӯ зарур мебошанд [1]. Моддаи 11 Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ҳуқуқи ҳар як шахсро ба сатҳи муносиби зиндагӣ барои худ ва оилаи ӯ, аз ҷумла ба манзили муносиб, муқаррар менамояд [2]. Ҳамзамон, Кумитаи Созмони Милали Муттаҳид оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ дар Эзоҳи умумии №4 пешбинӣ менамояд, ки ҳуқуқ ба манзили муносиб набояд танҳо бо мавҷудияти ҳудуди муайян барои истиқомат маҳдуд карда шавад, балки ҳуқуқи мазкур кафолати ҳифзи ҳуқуқ ба манзил, дастрасии воқеӣ ба манзил, мутобиқ будани манзил ба талаботи

зарурӣ, дастрасии иқтисодӣ ба он ва имконияти истифода аз инфрасохтори заруриро дар бар мегирад.

Дар низоми қонунгузории миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқ ба манзил бевосита дар моддаи 36 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мустаҳкам карда шудааст [3]. Ин муқаррарот дар Кодекси манзили Ҷумҳурии Тоҷикистон инкишоф дода шуда, тибқи моддаи 1 он ҳар кас ба манзил ҳуқуқ дорад ва давлат татбиқи ин ҳуқуқро тавассути сохтмони манзили иҷтимоии давлатӣ, кооперативӣ ва хусусӣ таъмин менамояд [4]. Ҳамзамон, Қонун ҳар гуна амал ё беамалиеро, ки барои татбиқи ҳуқуқ ба манзил монеъ мегардад, манъ мекунад. Аз ин рӯ, сиёсати давлатӣ дар соҳаи манзил бояд на танҳо ба бо манзил таъмин намудани гурӯҳҳои муайяни шаҳрвандон, балки ба фароҳам овардани шароити зарурӣ барои мустақилона харидорӣ ё бунёд намудани манзили истиқоматӣ аз ҷониби шахс равона карда шавад.

Маҳз дар ҳамин замина бояд ипотека баррасӣ карда шавад. Чунон ки Э.В. Голоманчук қайд менамояд, манзил яке аз шартҳои муҳимтарини зиндагии муътадили инсон буда, ипотека метавонад ҳамчун яке аз механизмҳои татбиқи ҳуқуқи конститутсионӣ ба манзил баррасӣ гардад. Муҳаққиқ қайд менамояд, ки ҳамоҳангсозии қарздиҳии ипотекӣ бо чорабиниҳои дастгирии давлатӣ ва субсидияҳо зарур мебошад, зеро он метавонад имкониятҳои шаҳрвандонро барои ба даст овардани манзил васеъ намояд. Равиши мазкур махсусан барои давлатҳое аҳаммият дорад, ки қисми зиёди аҳолии онҳо барои харидории молу мулки ғайриманқул маблағи кофии худӣ надоранд [5, с. 54].

Дар адабиёти ҳуқуқӣ ҳуқуқ ба манзил ҳамчун ҳуқуқ ба гирифтани манзили муайяни истиқоматӣ аз давлат маҳдуд намешавад [6, с. 139]. Муҳаққиқон хусусияти бисёрҷанба будани онро қайд менамоянд [7, с. 140], [8, с. 385]. Аз ҷумла, дар таҳлили табиати конститутсионию ҳуқуқии он қайд мегардад, ки ҳуқуқ ба манзил на танҳо имконияти соҳиб шудан ба манзил ҳамчун моликият ё истифодаи он, балки имконияти истифодаи устувори манзили мавҷудбударо низ дар бар мегирад [5, с. 54]. Аз ин рӯ, ҳуқуқ ба манзил метавонад бо роҳҳои гуногун амалӣ карда шавад, аз ҷумла тавассути гирифтани манзил аз фонди давлатии манзил ё фонди манзили иҷтимоӣ, бастани шартномаи иҷораи манзил, сохтмони манзил, хариди он аз ҳисоби маблағҳои худӣ ё ҷалби маблағҳои қарзӣ. Ипотека ба яке аз механизмҳои ҷалби маблағҳои қарзӣ барои хариди манзил мансуб мебошад.

Бо вуҷуди ин, мафҳумҳои «ипотека» ва «қарздиҳии ипотекӣ»-ро бояд аз ҳамдигар фарқгузорӣ карда шаванд. Дар маънои ҳуқуқӣ, ипотека гарави молу мулки ғайриманқулро ифода мекунад. Қарздиҳии ипотекӣ бошад, маҷмӯи муносибатҳоеро дар бар мегирад, ки вобаста ба додани қарз, баргардонидани он, пардохти фоизҳо ва таъмини иҷрои уҳдадориҳо бо гарави молу мулки ғайриманқул ба вуҷуд меоянд. Дар адабиёти илмӣ оид ба муайян намудани мафҳуми қарздиҳии ипотекӣ равишҳои гуногун мавҷуданд. Баъзе аз муаллифон онро ҳамчун қарзи дарозмуддат барои харид ё сохтмони молу мулки ғайриманқул, ки иҷрои ӯҳдадориҳои вобаста ба он бо гарави молу мулки ғайриманқул таъмин карда мешавад, баррасӣ менамоянд [5, с. 54], [9, с. 127]. Муаллифони дигар қарздиҳии ипотекиро ҳамчун маҷмӯи амалҳои қарздиҳанда ва қарзгиранда муайян мекунанд [7, с. 140], [8, с. 385]. Гурӯҳи дигари муҳаққиқон онро ҳамчун низоми муносибатҳои ҳуқуқие баррасӣ менамоянд, ки на танҳо қарздиҳанда ва қарзгиранда, балки дигар иштирокчиёни бозори ипотекаро низ дар бар мегирад [10, с. 89], [11, с. 96]. Ин фарқият аҳаммияти муҳим дорад, зеро он имкон медиҳад, ки ипотека дар маънои маҳдуди ҳуқуқи маданӣ ҳамчун воситаи таъмини иҷрои уҳдадорӣ ва қарздиҳии ипотекӣ дар маънои васеъ ҳамчун низоми муносибатҳои ҳуқуқӣ ва иқтисодии вобаста ба маблағгузории харид ё сохтмони молу мулки ғайриманқул баррасӣ карда шаванд.

Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон ипотекаро ҳамчун яке аз намудҳои гарав муайян менамояд, ки дар сурати он молу мулки ба гарав гузошташуда дар ихтиёрдорӣ ва истифодаи гаравдеҳ боқӣ мемонад [12]. Ба мавзуи ипотека, аз ҷумла, биноҳо, иншоот, манзилҳо ва дигар молу мулки ғайриманқуле, ки дар муомилоти маданӣ мебошанд, дохил мешаванд. Ҳамин тариқ, мақсади асосии ипотека таъмини иҷрои уҳдадорӣ мебошад. Дар ин ҳолат, қарздиҳанда маблағҳои пулӣ пешниҳод намуда, молу мулки ғайриманқул бошад ҳамчун восатаи иҷрои уҳдадории қарздор оид ба баргардонидани маблағҳои гирифташуда баромад мекунад. Ҳангоми ба ипотека гузоштани манзил шаҳрванд ҳуқуқи истифодаи онро аз даст намедиҳад.

Ин муқаррарот барои баррасии ипотека ҳамчун воситаи таъмини ҳуқуқ ба манзил аҳаммияти калидӣ дорад. Агар ипотека танҳо ҳамчун воситаи ҳифзи манфиатҳои қарздиҳанда баррасӣ гардад, моҳияти иҷтимоии он нодида гирифта мешавад. Дар муносибатҳо вобаста ба истифодаи манзил ипотека хусусияти дуҷониба дорад. Аз як тараф, он хавфи қарздиҳандаро коҳиш

дода, барои пешниҳоди қарзҳои дарозмуддат шароити мусоид фароҳам меорад. Аз ҷониби дигар, мавҷудияти чунин таъминоти қарз ба шаҳрванд имконият медиҳад, ки барои харидории манзил маблағҳои заруриро ба даст орад. Ҳамин тариқ, ипотека манфиати қарздиҳандаро дар таъмини баргардонидани қарз бо манфиати шаҳрванд дар гирифтани маблағ барои харидории манзил муттаҳид менамояд.

А.Ю. Карпова, гаравро ҳамчун яке аз воситаҳои таъмини иҷрои уҳдадориҳо баррасӣ намуда, ба хусусияти таъминотии он ва вобастагии он аз уҳдадории асосӣ таваҷҷуҳ менамояд [7, с. 145]. Чунин мавқеъ ба консепсияи умумии ҳуқуқи маданӣ мувофиқ буда, тибқи он уҳдадории таъминотӣ бе уҳдадории асосӣ мустақилона вуҷуд дошта наметавонад. Мавқеи монанд таҳқиқотҳои М.И. Брагинский ва В.В. Витрянский низ инъикос ёфтааст, ки гаравро ҳамчун яке аз воситаҳои таъмини иҷрои уҳдадориҳои шартномавӣ баррасӣ менамоянд [13, с. 387]. Аз ин рӯ, ипотекаро бояд дар робитаи мустақим бо уҳдадории асосии қарзӣ баррасӣ кард. Қатъ гардидани уҳдадории асосӣ, чун қоида, боиси қатъ гардидани гараве мегардад, ки иҷрои онро таъмин менамояд.

Аммо дар мавриди манзил ҷанбаи махсуси иҷтимоӣ ба миён меояд. Мавзӯи гарав на ҳама гуна молу мулк, балки молу мулки ғайриманқулест, ки барои истиқомати шахс ва аъзои оилаи ӯ пешбинӣ шудааст. Аз ин рӯ, ситонидан қарз аз манзили ба гарав гузошташуда метавонад на танҳо ба манфиатҳои молумулкии соҳибмулк, балки ба ҳуқуқи ӯ оид ба манзил низ таъсир расонад. Маҳз ҳамин хусусият гарави манзилро аз гарави молу мулк фарқ мекунад, ки танҳо барои фаъолияти соҳибкорӣ ё дигар фаъолияти иқтисодӣ истифода мешавад.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ипотека» аз 20 марти соли 2008, № 364 муносибатҳои вобаста ба ба вуҷуд омадан, амалӣ гардидан ва қатъ гардидани ипотекаро танзим менамояд. Мутобиқи қонун, ба мавзуи ипотека, аз ҷумла, манзилҳои истиқоматӣ, хонаҳои истиқоматӣ дар биноҳои бисёрхонагӣ, инчунин қисмҳои хонаҳои истиқоматӣ ва хонаҳои истиқоматӣ, ки аз як ё якчанд ҳуҷраи алоҳида иборатанд, дохил мешаванд [14]. Ҳамин тариқ, қонунгузор молу мулки ғайриманқули истиқоматиро ҳамчун яке аз объектҳои мустақили муносибатҳои ипотекӣ эътироф менамояд.

Аҳамияти махсусро моддаи 53 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ипотека» дорад, ки нисбат ба манзили бо истифода аз қарзи бонк ё дигар ташкилоти қарзӣ бадастомада қоидаи махсус муқаррар менамояд. Тибқи ин модда, агар манзили истиқоматӣ ё хонаи истиқоматӣ дар бинои бисёрхонагӣ пурра ё қисман бо истифода аз маблағҳои қарзӣ харидорӣ ё сохта шуда бошад, чунин молу мулк, агар қонун ё шартнома тартиби дигареро пешбинӣ накарда бошад, аз лаҳзаи бақайдгирии давлатии ҳуқуқи моликияти қарзгиранда ба гарав гузошташуда ҳисобида мешавад. Дар ин ҳолат, бонк ё дигар ташкилоти қарзие, ки қарзро пешниҳод намудааст, гаравгир ба ҳисоб меравад. Ин меъёр аҳаммияти муҳими амалӣ дорад, зеро қарзгиранда ҳуқуқи моликият ба манзилро ба даст оварда, ҳамзамон ин ҳуқуқ ба манфиати қарздиҳанда бо гарав таъмин карда мешавад.

Ҳамин тавр, ипотека барои ба даст овардани ҳуқуқи моликият ба манзили истиқоматӣ монеа эҷод намекунад. Баръакс, он ба шаҳрванд имкон медиҳад, ки ҳуқуқи моликият ба манзилро пеш аз пардохти пурраи арзиши он ба даст орад. Дар ин ҷиҳат яке аз афзалиятҳои асосии механизми ипотека ифода меёбад. Агар ҳангоми хариди манзил шаҳрванд бояд пешакӣ маблағи заруриро ҷамъ намояд, пас қарздиҳии ипотекӣ имкон медиҳад, ки арзиши манзил аз ҳисоби даромадҳои минбаъда тибқи уҳдадории қарзӣ тадриҷан пардохт карда шавад. Дар натиҷа, шаҳрванд соҳиби манзил гардида, ҳуқуқи истифодаи онро пайдо мекунад, дар ҳолате ки арзиши онро тибқи шартҳои шартномаи қарз ва дигар ҳуҷҷатҳои дахлдор тадриҷан пардохт менамояд.

Чунин вазифаи ипотека дар таҳқиқоти илмӣ низ қайд карда шудааст. А.В. Власов қарздиҳии ипотекаро ҳамчун воситаи татбиқи ҳуқуқи конститутсионии инсон ва шаҳрванд ба манзил баррасӣ менамояд [15, с. 18]. Муҳимияти ин мавқеъ дар он ифода меёбад, ки ипотека на танҳо ҳамчун маҳсулоти бонкӣ, балки ҳамчун механизми ҳуқуқие арзёбӣ мешавад, ки тавассути он имконияти конститутсионии ба даст овардани манзил мазмуни молумулкӣ пайдо мекунад. Э.В. Голоманчук низ қарздиҳии ипотекаро бо татбиқи ҳуқуқ ба манзил алоқаманд намуда, истифодаи субсидияҳои давлатиро дар якҷоягӣ бо механизмҳои ипотекӣ пешниҳод мекунад [5, с. 55]. Ю.В. Смирнова ҳангоми таҳқиқи кафолатҳои татбиқи ҳуқуқ ба манзил кафолатҳои мустақим ва ғайримустақимро ҷудо намуда, ипотекаро ба қатори механизмҳои ҳуқуқие дохил мекунад, ки барои ба даст овардани манзили истиқоматӣ мусоидат менамоянд [16, с. 74].

Мавқеи В.А. Белов низ қобили таваҷҷуҳ аст. Ба андешаи ӯ, қарздиҳии ипотекаӣ дар шароити муосир яке аз роҳҳои асосии ба даст овардани манзил ба моликият мебошад. Ӯ қайд менамояд, ки афзоиши арзиши манзил ва маҳдуд будани

имкониятҳои пасандоз намудани маблағҳо ипотекаро ба яке аз механизмҳои маъмултарини ҳалли масъалаи таъмин бо манзили истиқоматӣ табдил медиҳанд [17, с. 122]. Аз ин нуқтаи назар, ипотека на танҳо ҳамчун шакли қарздиҳӣ, балки ҳамчун воситаи ба таъхир гузоштани пардохти арзиши манзил ва тақсим намудани он дар давраи муайяни вақт низ баррасӣ карда мешавад.

Ҳамзамон, бояд ба назар гирифт, ки танҳо мавҷуд будани имконияти гирифтани қарзи ипотекӣ ҳанӯз ба маънои дастрасии воқеии манзил нест. Олимон ҳангоми таҳлили низоми қарздиҳии ипотекӣ ба мушкилоти вобаста ба меъёрҳои баланди фоизӣ, андозаи пардохти аввалия ва маҳдуд будани қобилияти пардохтпазирии шаҳрвандон ишора мекунанд. Дар чунин ҳолат ипотека метавонад на танҳо имконияти ба даст овардани манзилро васеъ намояд, балки боиси афзоиши сарбории қарзии шаҳрвандон низ гардад. Аз ин рӯ, самаранокии иҷтимоии қарздиҳии ипотекӣ бояд на танҳо аз рӯи шумораи қарзҳои пешниҳодшуда, балки аз рӯи қобилияти шаҳрвандон барои иҷрои уҳдадориҳои қарзӣ бидуни коҳиши назарраси имконияти таъмини дигар эҳтиёҷоти зарурии оилавӣ арзёбӣ карда шавад.

Ба назари мо, маҳз дар чунин ҳолат зарурати баррасии ипотека дар робита бо сиёсати давлатии оид ба манзил ба миён меояд. Агар меъёри фоизи қарзи ипотекӣ баланд, муҳлати қарздиҳӣ кӯтоҳ ва талабот нисбат ба даромади қарзгиранда аз ҳад зиёд бошад, ипотека асосан барои шаҳрвандони дорои даромади нисбатан баланд дастрас мегардад. Дар чунин шароит ипотека наметавонад мушкилоти дастрасӣ ба манзилро барои қисми зиёди аҳолӣ ба таври самаранок ҳал намояд. Аз ин рӯ, сиёсати дастгирии давлатӣ бояд на танҳо ба зиёд намудани ҳаҷми қарздиҳии ипотекӣ, балки ба фароҳам овардани шароити мусоиди қарздиҳӣ равона карда шавад, то пардохти уҳдадориҳои ипотекӣ барои оилаҳо ниёзманд ва устувор бошад.

Дар ин робита, мавқеи Е.Г. Усмонова қобили таваҷҷуҳ мебошад. Муҳаққиқ ипотекаи имтиёзноки оилавиро ҳамчун яке аз воситаҳои таъмини ҳуқуқи конститутсионии шаҳрвандон ба манзил баррасӣ менамояд [6, с. 139]. Ба андешаи ӯ, ипотека аҳамияти иҷтимоӣ пайдо мекунад, агар давлат онро дар баробари дигар чораҳои дастгирии иҷтимоии гурӯҳҳои муайяни шаҳрвандон истифода намояд. Ин мавқеъ барои Тоҷикистон низ аҳамияти назариявӣ ва амалӣ дорад. Дар шароити Тоҷикистон нақши иҷтимоии қарздиҳии ипотекӣ метавонад тавассути татбиқи барномаҳои давлатӣ, субсидия намудани меъёрҳои фоизӣ ва истифодаи дигар чораҳои дастгирии давлатӣ нисбат ба шаҳрвандоне, ки барои харидории манзил имкониятҳои маҳдуди молиявӣ доранд, тақвият дода шавад.

Қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон имконияти гирифтани қарзи ипотекаро на танҳо барои харидории манзили истиқоматии сохтмонаш анҷомдодашуда, балки барои сохтмони он низ пешбинӣ менамояд. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ипотека» муқаррароти махсусро оид ба ипотекаи манзилҳои истиқоматии сохташаванда пешбинӣ кардааст. Пас аз ба анҷом расидани сохтмон, ипотека нисбат ба чунин манзили истиқоматӣ қатъ намегардад. Ин ҳолат имкон медиҳад, ки ипотека на танҳо барои харидории манзили мавҷуда, балки ҳамчун воситаи маблағгузории сохтмони манзили нав низ истифода шавад. Дар шароити афзоиши аҳолӣ ва зиёд шудани талабот ба манзил, чунин имконияти ипотека аҳамияти муҳими амалӣ дорад.

Ҳамзамон, яке аз мушкилотҳо дар ин самт ин ҳифзи ҳуқуқҳои шаҳрванд оид ба манзил ҳангоми иҷро нагардидани уҳдадориҳои ипотекӣ мебошад. Моҳияти гарав дар он ифода меёбад, ки қарздиҳанда ҳуқуқ дорад талаботи худро аз ҳисоби мавзуи ипотека қонеъ намояд. Дар акси ҳол, гарав ҳамчун воситаи таъмини иҷрои уҳдадорӣ самаранокии худро аз даст медиҳад. Аммо ҳангоми ба гарав гузоштани манзили истиқоматӣ татбиқи ин ҳуқуқ метавонад боиси аз даст рафтани ягона манзили истиқоматии шаҳрванд гардад [17, с. 124]. Аз ин рӯ, ҳангоми татбиқи муносибатҳои ипотекӣ зарур аст, ки байни зарурати иҷрои ҳатмии уҳдадориҳои шартномавӣ ва ҳифзи ҳуқуқи шаҳрванд ба манзил қонуният ва адолатӣ таъмин карда шавад.

Қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон барои чунин ҳолат кафолатҳои муайян пешбинӣ менамояд. Аз ҷумла, мутобиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ипотека», суд метавонад дар сурати мавҷуд будани сабабҳои узрнок фурӯши молу мулки ба гарав гузошташударо ба муҳлати то як сол мавқуф гузорад, агар гаравдеҳ шахси воқеӣ бошад ва молу мулки ба гарав гузошташуда ба фаъолияти соҳибкорӣ алоқаманд набошад. Ин меъёр аҳамияти муҳим дорад, зеро ба қарзгир имконият медиҳад, ки дар муҳлати иловагӣ қобилияти пардохтпазирии худро барқарор намуда, уҳдадориҳои қарзии худро иҷро намояд.

Ғайр аз ин, қонунгузорӣ дар ҳолатҳои пешбининамудаи қонун имконияти ситонидани қарзро аз ҳисоби манзили истиқоматӣ ҳам бо тартиби судӣ ва ҳам ғайрисудӣ пешбинӣ менамояд. Дар сурати ситонидани қарз аз ҳисоби манзили истиқоматӣ ё хона дар бинои бисёрхонагӣ

ба гарав гузошташуда ва фурӯши он, ҳуқуқи истифодаи чунин манзил аз ҷониби гаравдеҳ ва дигар шахсони дар он истиқоматкунанда метавонад қатъ гардад, ба шарте ки талаботи қонун риоя шуда бошанд. Аз ин рӯ, тартиби ситонидани қарз аз ҳисоби манзили истиқоматӣ бояд бо дарназардошти хусусияти иҷтимоии манзил ва бо кафолатҳои иловагии ҳифзи ҳуқуқу манфиатҳои қонунии қарздор амалӣ карда шавад.

Аз нуқтаи назари стандартҳои байналмилалӣ, чунин ҳимоя аз моҳияти ҳуқуқ ба манзили муносиб бармеояд. Кумитаи Созмони Милали Муттаҳид оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ҳимояи ҳуқуқии манзилро яке аз унсурҳои муҳими ҳуқуқ ба манзили муносиб медонад [5, с. 55]. Аз ин рӯ, аз даст додани манзил дар натиҷаи ситонидани молу мулк набояд танҳо ҳамчун оқибати молумулкии вайрон намудани шартномаи қарзӣ арзёбӣ гардад. Чунин ҳолат метавонад ба амалишавии дигар ҳуқуқҳои иҷтимоии инсон низ таъсири манфӣ расонад.

Дар адабиёти илмӣ зарурати фарқгузории ҳуқуқ ба манзил аз ҳуқуқи моликият ба манзил баррасӣ карда мешавад [8, с. 386], [9, с. 128]. Агар шахс манзили истиқоматиро бо истифода аз қарзи ипотекӣ ба даст оварда бошад, бо вуҷуди мавҷуд будани маҳдудиятҳои муқаррарнамудаи қонун, ӯ соҳиби он ба ҳисоб меравад. Ҳамзамон, шахс тибқи уҳдадории қарзӣ ҳамчун қарздор баромад мекунад. Аз ин рӯ, ҳуқуқи моликият дар чунин ҳолат бо маҳдудиятҳои махсус амалӣ гардида, ин маҳдудиятҳо ба таъмини иҷрои уҳдадориҳои қарздор ва ҳифзи манфиатҳои қарздиҳанда равона шудаанд. Мавҷудияти ипотека худ аз худ боиси аз ҳуқуқ ба манзил маҳрум шудани соҳиби манзили истиқоматӣ намегардад. То замони ситонидан ё фурӯши маҷбурии молу мулк тибқи тартиби муқаррарнамудаи қонун, соҳиби он ҳуқуқи соҳибӣ ва истифодаи манзили истиқоматиро нигоҳ медорад.

Аз ин нуқтаи назар, зарур аст, ки дар қонунгузорӣ принсипи мутаносибӣ ҳангоми ситонидани қарз аз манзили ипотекӣ ба таври возеҳ муқаррар карда шавад. На ҳар як вайрон намуданиуӯҳдадории қарзӣ бояд ба таври худкор боиси фурӯши манзил гардад. Ҳангоми баррасии баҳси дахлдор бояд ҳаҷми қарздорӣ, давомнокии таъхири пардохт, сабабҳои ба вуҷуд омадани қарздорӣ, арзиши манзил, мавҷуд будани манзили дигар барои қарздор, ҳайати оила, мавҷудияти фарзандони ноболиғ ва дигар ҳолатҳои барои муайян намудани оқибатҳои ситонидани қарз аҳамиятдошта ба назар гирифта шаванд.

Чунин равиш набояд ҳамчун озод намудани қарздор аз иҷрои уҳдадории худ маънидод карда шавад, зеро он метавонад ба ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии қарздиҳанда таъсир расонад. Мақсади чунин муносибат аз таъмини мутаносибии чорабиниҳои вобаста ба иҷрои ӯҳдадории қарзӣ ва мувофиқати оқибатҳои ҳуқуқии вайрон намудани ӯҳдадорӣ ба ҳолатҳои мушаххаси парванда иборат аст.

Бинобар ин, такмили қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти ипотека бояд на ба маҳдуд намудани ҳуқуқҳои қарздиҳандагон, балки ба таъмини мувозинат байни манфиатҳои қарздиҳандагон ва ҳифзи ҳуқуқи қарзгирандагон ба манзил равона карда шавад. Яке аз самтҳои муҳими ин раванд баланд бардоштани шаффофияти шартномаҳои ипотекӣ мебошад. Қарзгиранда бояд пеш аз бастани шартнома ҳаҷми қарзи асосӣ, маблағи фоизҳо, арзиши умумии қарз, оқибатҳои иҷро накардан ё сари вақт иҷро накардани уҳдадориҳо, инчунин тартиб ва шартҳои ситонидани қарз аз ҳисоби молу мулки ба гарав гузошташударо ба таври возеҳ дарк намояд. Ҳамзамон, таҳкими механизмҳои таҷдиди сохтори қарз дар ҳолати муваққатан бад шудани вазъи молиявии қарзгиранда аҳамияти муҳим дорад. Истифодаи чунин механизмҳо имкон медиҳад, ки муносибатҳои қарзӣ идома ёфта, дар баробари ин, аз маҳрум гардидани беасоси қарзгиранда аз манзил пешгирӣ карда шавад.

Ба дастгирии давлатии қарздиҳии ипотекӣ аҳамияти муҳим дода мешавад. Дар шароите ки арзиши бозории манзил аз даромади қисми зиёди аҳолӣ ба таври назаррас зиёд аст, танҳо қарздиҳии ипотекӣ дар асоси шартҳои бозорӣ наметавонад дастрасии воқеӣ ва баробар ба манзилро таъмин намояд. Аз ин рӯ, дар баробари қарздиҳии муқаррарии ипотекӣ, зарур аст, ки барномаҳои қарздиҳии имтиёзнок барои оилаҳои ҷавон ва серфарзанд, шаҳрвандони аз лиҳози иҷтимоӣ осебпазир ва дигар гурӯҳҳои аҳолии аз ҷониби давлат муайяншуда таҳия ва татбиқ карда шаванд. Дар ин замина, андешаи Э.В. Голоманчук оид ба ҳамбастагии қарздиҳии ипотекӣ ва субсидиядиҳии давлатӣ аҳамияти амалӣ дорад, зеро дастгирии давлатӣ метавонад на ба ҷойи қарздиҳии ипотекӣ, балки ҳамчун механизми иловагии таъмини дастрасии шаҳрвандон ба манзил истифода шавад [5, с. 55].

Ба андешаи, ипотекаро ҳамчун механизми ғайримустақими татбиқи ҳуқуқ ба манзил фаҳмидан дуруст аст. Ипотека мустақиман ба шахс манзил пешниҳод намекунад ва худ аз худ кафолати конститутсионии таъмини шахс бо манзилро муқаррар намесозад. Мақсади бевоситаи ипотека таъмини иҷрои уҳдадории қарзӣ мебошад. Ҳамзамон, ипотека ба шаҳрванд имконият медиҳад, ки ба маблағҳои зарурии молиявӣ

дастрасӣ пайдо намуда, манзили истиқоматиро харидорӣ ё сохтмон кунад. Аз ин рӯ, аҳамияти иҷтимоии ипотека на дар муносибати гаравӣ, балки дар фароҳам овардани имконияти воқеии ба даст овардани манзил ифода меёбад.

Чунин фаҳмиш имкон медиҳад, ки муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ, манзил ва конститутсионӣ дар доираи падида ипотека ба таври мутақобила баррасӣ карда шаванд. Аз нуқтаи назари ҳуқуқи маданӣ, ипотека воситаи таъмини иҷрои уҳдадорӣ мебошад, ки ба қарздиҳанда ҳуқуқ медиҳад талаботи худро аз ҳисоби молу мулки ба гарав гузошташуда қонеъ намояд. Аз нуқтаи назари ҳуқуқи манзил, ипотека барои ба даст овардан ва истифодаи манзил заминаи ҳуқуқӣ ва молиявӣ фароҳам меорад. Дар доираи ҳуқуқи конститутсионӣ бошад, ипотека яке аз воситаҳои амалисозии ҳуқуқи шаҳрванд ба манзил ба ҳисоб меравад. Аз ин рӯ, баррасии ипотека аз мавқеи маҷмӯии ин соҳаҳои ҳуқуқ имкон медиҳад, ки моҳияти ҳуқуқии он ва нақши он дар таъмини амалишавии ҳуқуқ ба манзил ба таври мукаммал муайян карда шавад.

Ҳамин тариқ, ипотека байни механизми хусусӣ-ҳуқуқии таъмини иҷрои уҳдадориҳо ва механизми иҷтимоии таъмини дастрасӣ ба манзил мавқеи миёнаравро ишғол менамояд. Аҳаммияти он дар он зоҳир мегардад, ки имконият медиҳад манфиати шаҳрванд дар гирифтани манзил бо манфиати қарздиҳанда оид ба таъмини баргардонидани маблағҳои қарзӣ ба ҳам пайваст карда шавад. Самаранокии ин механизм, пеш аз ҳама, ба дараҷаи дастрасии қарзи ипотекӣ, одилона тақсим гардидани хавфҳо байни тарафҳо ва сатҳи ҳифзи ҳуқуқу манфиатҳои шаҳрванд дар ҳолати ба миён омадани мушкилоти муваққатии молиявӣ вобаста мебошад.

Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон рушди минбаъдаи қонунгузорӣ дар самти ипотека бояд ба ҳамоҳангсозии се самти ба ҳам алоқаманд асос ёбад: таъмини устувории қарздиҳии ипотекӣ, баланд бардоштани дастрасии манзил барои аҳолӣ ва таҳкими ҳифзи ҳуқуқи шаҳрвандон ба манзил. Дар асоси чунин равиш ипотека метавонад на танҳо ҳамчун воситаи таъмини иҷрои уҳдадориҳо, балки ҳамчун воситаи дорои аҳамияти иҷтимоӣ низ баромад намояд. Аз ин рӯ, ипотека набояд ҳамчун сиёсати давлатии манзил, балки ҳамчун яке аз воситаҳои ҳуқуқӣ ва молиявии татбиқи он баррасӣ карда шавад. Давлат дар раванди рушди бозори ипотекӣ бояд барои дастрасии қарзҳои ипотекӣ шароити мусоид фароҳам оварда, дастгирии давлатии гурӯҳҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ осебпазири аҳолиро таъмин намояд ва кафолатҳои ҳуқуқии пешгирии маҳдудсозии номутаносиби ҳуқуқ ба манзилро муқаррар созад.

Дар натиҷа, метавон ба хулоса омад, ки ипотека яке аз воситаҳои муҳими ғайримустақими таъмини татбиқи ҳуқуқ ба манзил мебошад. Тавассути қарздиҳии ипотекӣ шаҳрванд имконият пайдо мекунад, ки бидуни доштани маблағи пурраи зарурӣ манзили истиқоматиро харидорӣ намояд. Дар баробари ин, моҳияти ҳуқуқии ипотека дар хусусияти таъминотии он ифода ёфта, ипотека иҷрои уҳдадории қарзиро таъмин менамояд. Аз ин рӯ, аҳамияти иҷтимоии ипотека дар таъмини мувозинат байни манфиати қарздиҳанда барои баргардонидани маблағҳои қарзӣ ва манфиати шаҳрванд барои ба даст овардан ва нигоҳ доштани манзили истиқоматӣ зоҳир мегардад. Вазифаи қонунгузорӣ аз он иборат аст, ки таносуби оқилона ва одилонаи ин манфиатҳоро таъмин намуда, ҳамзамон ҳифзи ҳуқуқу манфиатҳои қонунии ҳар ду тарафро кафолат диҳад.

Муқарриз: д.и.ҳ., профессор Абдуллозода П.С.

ИПОТЕКА КАК СРЕДСТВО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВА НА ЖИЛИЩЕ

Ключевые слова: право на жилище, ипотека, ипотечное кредитование, жилое помещение, залог, право собственности, имущественные права, кредитор, заемщик, принудительное взыскание задолженности.

Аннотация. В статье исследуется правовая сущность ипотеки и её значение в обеспечении права на жилище. Рассматривается соотношение конституционного права на жилище, права собственности на жилое помещение и ипотечного кредитования. На основе анализа законодательства Республики Таджикистан и научных взглядов исследователей обосновывается, что ипотека по своей правовой сущности является средством обеспечения исполнения обязательства и одновременно выступает важным механизмом практической реализации права на жилище. Особое внимание уделяется вопросам доступности ипотечного кредитования, защиты права пользования заложенным жилым помещением, обеспечения баланса интересов заёмщика и кредитора. С учётом социальной природы права на жилище

предлагаются направления совершенствования законодательства Республики Таджикистан в сфере ипотечных отношений.

Акбарализода Джасур Акбарали – начальник отдела гражданского, предпринимательского и семейного законодательства Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. E-mail: jasurbek_e@mail.ru; Тел.: (+992) 997-99-09-74.

Иброхимзода Муборак Иброхим – кандидат юридических наук, заместитель начальника отдела гражданского, предпринимательского и семейного законодательства Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. E-mail: ibrohimzoda96@mail.ru; Тел.: (+992) 888-89-58-59.

MORTGAGE AS A MEANS OF ENSURING THE RIGHT TO HOUSING

Keywords: right to housing, mortgage, mortgage lending, residential premises, pledge, right of ownership, property rights, creditor, borrower, compulsory debt recovery.

Abstract. The article examines the legal nature of mortgage and its significance in ensuring the right to housing. It considers the relationship between the constitutional right to housing, the right of ownership of residential premises, and mortgage lending. Based on an analysis of the legislation of the Republic of Tajikistan and the scholarly views of researchers, the article substantiates that, by its legal nature, a mortgage constitutes a means of securing the performance of an obligation while simultaneously serving as an important mechanism for the practical realization of the right to housing. Particular attention is paid to the accessibility of mortgage lending, the protection of the right to use mortgaged residential premises, and the need to ensure a balance between the interests of the borrower and the creditor. Taking into account the social nature of the right to housing, the article proposes directions for improving the legislation of the Republic of Tajikistan in the field of mortgage relations.

Akbaralizoda Jasur Akbarali – head of the civil, entrepreneurial and family legislation department of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. E-mail: jasurbek_e@mail.ru; Tel.: (+992) 997-99-09-74.

Ibrohimzoda Muborak Ibrohim – candidate of legal sciences, deputy head of the civil, entrepreneurial and family legislation department of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. E-mail: ibrohimzoda96@mail.ru; Tel.: (+992) 888-89-58-59.

Рӯйхати адабиёт:

1. Эъломияи умумии ҳуқуқи башар аз 10 декабри соли 1948 // [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии Созмони Милали Муттаҳид. Манбаи дастрасӣ: http://www.un.org/ru/universal-declaration-human-rights. (санаи мурочиат: 18.01.2025).

2. Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, ки аз ҷониби Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид 16 декабри соли 1966 қабул гардида, 3 январи соли 1976 мавриди амал қарор гирифтааст // [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml (санаи мурочиат 07.02.2026).

3. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6-уми ноябри соли 1994 (бо тағйиру иловаҳо аз 26.09.1999, 22.06. 2003 ва 22.05.2016 с.) // [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрасӣ: http://base.mmk.tj (санаи мурочиат: 22.11.2025).

4. Кодекси манзили Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 18-уми марти соли 2022, №1852 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 23.01.2026).

5. Голоманчук Э.В. Ипотека ҳамчун татбиқи ҳуқуқи конститутсионии шаҳрвандони Федератсияи Россия ба манзил // «Юристъ-Правоведъ». – 2009. – № 4. – С. 53-55.

6. Усмонова Е.Г. Марҳилаҳои ташаккул ва рушди институти ипотека дар Россия: таърих ва муосирият // Муҳаққиқи ҷавон. – 2024. – № 4 (540). – С. 138-140.

7. Карпова А.Ю. Мафҳум ва моҳияти ҳуқуқии муносибатҳои ипотекӣ // Скиф. Масъалаҳои илми донишҷӯён. – 2024. – № 4 (92). – С. 138-142.

8. Ибрагимова Г.М., Ефимова Н.А. Тамоюлҳои муосири рушди бозори қарздиҳии ипотекаи манзилӣ // Маҷаллаи ҳуқуқии АвруОсиё. – 2021. – № 2 (153). – С. 385-387.

9. Акбарализода Ҷ.А. Рушди падидаи ипотека дар шароити муосир: масъалаҳои ҳуқуқӣ // Қонунгузорӣ. – 2026. – №2(62). – С. 126-133.

10. Ғаюров Ш.К. Ҳуқуқи молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон: воситаи таълимӣ. – Душанбе: «Сино», 2005. – 216 с.

11. Литвинова С.А. Қарздиҳии ипотекӣ: воситаи таълимӣ. – М.: «Директ-Медиа», 2015. – 182 с.

12. Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24 декабри соли 2022, №1918 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 20.02.2026).

13. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Ҳуқуқи шартномавӣ: муқаррароти умумӣ. – Нашри 4-ум. – М.: «Статут», 2020. – 848 с.

14. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ипотека» аз 20 марти соли 2008, №364 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 20.02.2026).

15. Власов А.В. Қарздиҳии ипотекӣ ҳамчун воситаи татбиқи ҳуқуқи конститутсионии инсон ва шаҳрванд дар Федератсияи Россия: автореф. дис. ... ном. илм. ҳуқуқ. – М., 2008. – 22 с.

16. Смирнова Ю.В. Кафолатҳои татбиқи ҳуқуқи конститутсионии шаҳрвандон ба манзил дар Федератсияи Россия // Паёми Донишгоҳи Санкт-Петербургии Вазорати корҳои дохилии Россия. – 2011. – № 50. – С. 73-79.

17. Белов В.А. Ҳуқуқи маданӣ. Қисми умумӣ: китоби дарсӣ барои бакалавриати академӣ. – М.: «Юрайт», 2016. – 451 с.

Список литературы:

1. Всеобщая декларация прав человека от 10 декабря 1948 года // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Организации Объединённых Наций. Режим доступа: http://www.un.org/ru/universal-declaration-human-rights. (дата обращения: 18.01.2025).

2. Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах, принятый Генеральной Ассамблеей Организации Объединённых Наций 16 декабря 1966 года и вступивший в силу 3 января 1976 года // [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml (дата обращения: 07.02.2026).

3. Конституция Республики Таджикистан от 6 ноября 1994 года (с изменениями и дополнениями от 26.09.1999, 22.06.2003 и 22.05.2016 г.) // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. Режим доступа: http://base.mmk.tj (дата обращения: 22.11.2025).

4. Жилищный кодекс Республики Таджикистан от 18 марта 2022 года, № 1852 // [Электронный ресурс]. Единая электронная база правовой информации Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 23.01.2026).

5. Голоманчука Э.В. Ипотека как реализация конституционного права граждан Российской Федерации на жилище // «Юристъ-Правоведъ». – 2009. – № 4. – С. 53-55.

6. Усмонова Е.Г. Этапы становления и развития института ипотеки в России: история и современность // Молодой учёный. – 2024. – № 4 (540). – С. 138-140.

7. Карпова А.Ю. Понятие и правовая сущность ипотечных отношений // Скиф. Вопросы студенческой науки. – 2024. – № 4 (92). – С. 138-142.

8. Ибрагимова Г.М., Ефимова Н.А. Современные тенденции развития рынка ипотечного жилищного кредитования // Евразийский юридический журнал. – 2021. – № 2 (153). – С. 385-387.

9. Акбарализода Дж.А. Развитие института ипотеки в современных условиях: правовые вопросы // Законодательство. – 2026. – № 2 (62). – С. 126-133.

10. Гаюров Ш.К. Финансовое право Республики Таджикистан: учебное пособие. – Душанбе: «Сино», 2005. – 216 с.

11. Литвинова С.А. Ипотечное кредитование: учебное пособие. – М.: «Директ-Медиа», 2015. – 182 с.

12. Гражданский кодекс Республики Таджикистан от 24 декабря 2022 года, № 1918 // [Электронный ресурс]. Единая электронная база правовой информации Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 20.02.2026).

13. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право: общие положения. – 4-е изд. – М.: «Статут», 2020. – 848 с.

14. Закон Республики Таджикистан «Об ипотеке» от 20 марта 2008 года, № 364 // [Электронный ресурс]. Единая электронная база правовой информации Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 20.02.2026).

15. Власов А.В. Ипотечное кредитование как средство реализации конституционного права человека и гражданина в Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2008. – 22 с.

16. Смирнова Ю.В. Гарантии реализации конституционного права граждан на жилище в Российской Федерации // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2011. – № 50. – С. 73-79.

17. Белов В.А. Гражданское право. Общая часть: учебник для академического бакалавриата. – М.: «Юрайт», 2016. – 451 с.

List of literature:

1. Universal Declaration of Human Rights from 10 December 1948 // [Electronic resource]. Official website of the United Nations. Access mode: http://www.un.org/ru/universal-declaration-human-rights (date of access: 18.01.2025).

2. International Covenant on economic, social and cultural rights, adopted by the General Assembly of the United Nations from 16 December 1966 and entered into force on 3 January 1976 // [Electronic resource]. Access mode: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml (date of access: 07.02.2026).

3. Constitution of the Republic of Tajikistan from 6 November 1994 (as amended and supplemented on 26.09.1999, 22.06.2003 and 22.05.2016) // [Electronic resource]. Official website of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: http://base.mmk.tj (date of access: 22.11.2025).

4. Housing Code of the Republic of Tajikistan from 18 March 2022, №1852 // [Electronic resource]. Centralized electronic database of legal information of the Republic of Tajikistan «Adlia». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 23.01.2026).

5. Golomanchuka E.V. Mortgage as the realization of the constitutional right of citizens of the Russian Federation to housing // Yurist-Pravoved. – 2009. – № 4. – P. 53-55.

6. Usmonova E.G. Stages of formation and development of the mortgage institution in Russia: history and modernity // Young scientist. – 2024. – № 4 (540). – P. 138-140.

7. Karpova A.Yu. The concept and legal essence of mortgage relations // Skif. issues of student science. – 2024. – № 4 (92). – P. 138-142.

8. Ibragimova G.M., Efimova N.A. Current trends in the development of the mortgage housing lending market // Eurasian law journal. – 2021. – № 2 (153). – P. 385-387.

9. Akbaralizoda J.A. Development of the mortgage institution under modern conditions: legal issues // Legislation. – 2026. – № 2 (62). – P. 126-133.

10. Gayurov Sh.K. Financial law of the Republic of Tajikistan: study guide. – Dushanbe: «Sino», 2005. – 216 p.

11. Litvinova S.A. Mortgage lending: study guide. – M.: «Direct-Media», 2015. – 182 p.

12. Civil Code of the Republic of Tajikistan of 24 December 2022, № 1918 // [Electronic resource]. Centralized electronic database of legal information of the Republic of Tajikistan «Adlia». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 20.02.2026).

13. Braginsky M.I., Vitryansky V.V. Contract law: general provisions. – 4th ed. – M.: «Statut», 2020. – 848 p.

14. Law of the Republic of Tajikistan «On mortgage» from 20 March 2008, № 364 // [Electronic resource]. Centralized electronic database of legal information of the Republic of Tajikistan «Adlia». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 20.02.2026).

15. Vlasov A.V. Mortgage lending as a means of realizing the constitutional right of a person and citizen in the Russian Federation: abstract of the diss. ... cand. of legal sciences. – Moscow, 2008. – 22 p.

16. Smirnova Yu.V. Guarantees for the realization of the constitutional right of citizens to housing in the Russian Federation // Bulletin of St. Petersburg University of the Ministry of Internal Affairs of Russia. – 2011. – № 50. – P. 73-79.

17. Belov V.A. Civil law. general part: textbook for academic bachelor's degree programs. – M.: «Yurait», 2016. – 451 p.

УДК: 347.447.52
Назирзода Нигора Назир,
докторант PhD 3-курса кафедры
предпринимательского и коммерческого права
юридического факультета Таджикского
национального университета
Тел.: (+992) 917-33-75-79
E-mail: nigoranazir@gmail.com.

ПРАВОВАЯ ПРИРОДА И ОСНОВАНИЯ ИМУЩЕСТВЕННОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ СТОРОН ПО ДОГОВОРУ ФИНАНСОВОЙ АРЕНДЫ (ЛИЗИНГА) НЕДВИЖИМОСТИ

Ключевые слова: финансовая аренда, лизинг недвижимости, имущественная ответственность, гражданско-правовая ответственность, лизингодатель, лизингополучатель, недвижимое имущество, убытки, неустойка, законодательство Республики Таджикистан.

Аннотация. В статье исследуются правовая природа и основания имущественной ответственности сторон по договору финансовой аренды (лизинга) недвижимости в законодательстве Республики Таджикистан. Рассматриваются особенности распределения обязанностей между лизингодателем, лизингополучателем и продавцом недвижимого имущества, анализируются основания возникновения гражданско-правовой ответственности при нарушении договорных обязательств, а также особенности применения общих норм гражданского законодательства к лизинговым правоотношениям. На основе анализа положений Гражданского кодекса Республики Таджикистан, Закона Республики Таджикистан «О финансовой аренде (лизинге)» и научных исследований отечественных и зарубежных ученых выявлены существующие проблемы законодательного регулирования имущественной ответственности сторон. Особое внимание уделено вопросам возмещения убытков, взыскания неустойки, распределения рисков случайной гибели недвижимого имущества и определению объема ответственности каждого участника лизинговых отношений. По результатам исследования сформулированы предложения по совершенствованию законодательства Республики Таджикистан в сфере регулирования имущественной ответственности сторон по договору финансовой аренды (лизинга) недвижимости.

Развитие рыночной экономики Республики Таджикистан сопровождается постоянным расширением способов финансирования предпринимательской деятельности. Одним из наиболее востребованных инструментов привлечения инвестиций выступает финансовая аренда (лизинг), которая позволяет субъектам предпринимательства использовать дорогостоящее имущество без необходимости единовременного вложения значительных денежных средств. Особенно важное значение данный механизм приобретает при использовании объектов недвижимости, стоимость которых значительно превышает стоимость большинства иных объектов гражданского оборота.

Как отмечает Л.А. Новоселова, лизинг недвижимости представляет собой один из наиболее сложных видов гражданско-правовых обязательств [1, с. 130]. Это связано не только с высокой стоимостью имущества, но и с особенностями его правового режима. Недвижимое имущество подлежит государственной регистрации, имеет особый порядок перехода права собственности и характеризуется длительным сроком эксплуатации [2, с. 44]. Именно поэтому нарушение обязательств по договору финансовой аренды недвижимости практически всегда влечет значительные имущественные последствия для всех участников правоотношений.

Законодательство Республики Таджикистан рассматривает финансовую аренду как самостоятельный вид предпринимательской деятельности, основанный на приобретении имущества одним лицом и передаче его другому лицу во временное владение и пользование за соответствующую плату. Закон Республики Таджикистан «О финансовой аренде (лизинге)» определяет основные принципы осуществления лизинговой деятельности, круг участников лизинговых отношений, виды лизинга, содержание договора и общие права и обязанности сторон [3]. Вместе с тем вопросы имущественной ответственности сторон урегулированы лишь частично, вследствие чего на практике широко применяются общие положения гражданского законодательства об исполнении обязательств и гражданско-правовой ответственности.

Дополнительное значение для регулирования данных отношений имеет

Гражданский кодекс Республики Таджикистан, вступивший в силу с 1 июля 2023 года [4]. Его положения закрепляют общие принципы исполнения обязательств, основания возникновения гражданских прав и обязанностей, способы защиты гражданских прав, порядок возмещения убытков, взыскания неустойки и применения иных мер имущественной ответственности. Именно нормы Гражданского кодекса позволяют восполнить пробелы специального законодательства о финансовой аренде и обеспечить комплексное регулирование отношений между участниками лизинговой сделки.

Следует отметить, что имущественная ответственность является одним из ключевых элементов любого гражданско-правового договора. Ее основное назначение заключается не только в восстановлении нарушенных имущественных интересов кредитора, но и в обеспечении надлежащего исполнения обязательств каждым участником договорных отношений [5, с. 39]. По договору финансовой аренды эта функция приобретает особое значение, поскольку в рамках одного правоотношения одновременно взаимодействуют несколько самостоятельных субъектов, такие как лизингодатель, лизингополучатель и продавец имущества. Каждый из них принимает на себя определенный объем обязанностей, нарушение которых может повлечь наступление гражданско-правовой ответственности.

Именно сложная структура лизинговых отношений стала причиной появления различных научных подходов к определению правовой природы договора финансовой аренды. Одни исследователи рассматривают лизинг исключительно как разновидность договора аренды [6, с. 24], тогда как другие считают его «самостоятельным видом гражданско-правового договора, сочетающим элементы аренды, кредитования и купли-продажи» [7, с. 55]. От выбранного подхода зависит и определение характера имущественной ответственности участников лизинговых правоотношений.

Исследование имущественной ответственности сторон невозможно без определения правовой природы самого договора финансовой аренды. Именно содержание договора определяет объем прав и обязанностей участников правоотношения, основания возникновения ответственности и способы защиты нарушенных прав.

В юридической литературе вопрос о правовой природе договора финансовой аренды остается дискуссионным на протяжении многих лет. Одни ученые рассматривают лизинг как разновидность договора аренды, а другие как самостоятельную гражданско-правовую конструкцию, а третьи считают его смешанным договором, объединяющим признаки аренды, кредитования и договора купли-продажи.

Н.Г. Толочкова отмечает, что возникновение договора лизинга обусловлено прежде всего экономическими потребностями предпринимательской деятельности. По ее мнению, первоначально лизинг использовался исключительно как способ финансирования приобретения дорогостоящего имущества, однако впоследствии превратился в самостоятельный правовой механизм инвестирования [8, с. 199]. Именно поэтому современные модели регулирования лизинга значительно отличаются от классической аренды и содержат самостоятельные элементы, отсутствующие в традиционных арендных отношениях.

Аналогичной позиции придерживается С.А. Громов, который обращает внимание на обеспечительную функцию права собственности лизингодателя. По мнению автора, право собственности сохраняется за лизингодателем не случайно, а служит дополнительной гарантией исполнения денежных обязательств лизингополучателя [9, с. 73]. Если последний нарушает условия договора, лизингодатель вправе требовать возврата имущества, не прибегая к длительной процедуре обращения взыскания на имущество должника. В этом проявляется существенное отличие финансовой аренды от обычного договора аренды.

Вместе с тем большинство исследователей, среди которых В.В. Витрянский [10, с. 97] и М.И. Брагинский [11, с. 111] придерживаются позиции, согласно которой финансовая аренда представляет собой разновидность договора аренды. Данную точку зрения поддерживает и А.А. Кабисова, отмечая, что «основным отличием лизинга является обязанность лизингодателя предварительно приобрести имущество у продавца по указанию будущего лизингополучателя, тогда как остальные элементы обязательства во многом совпадают с классической конструкцией договора аренды» [12, с. 87].

Представляется, что применительно к законодательству Республики Таджикистан полностью согласиться с любой из указанных концепций нельзя. Закон Республики Таджикистан «О финансовой аренде (лизинге)» определяет договор лизинга как самостоятельную письменную сделку, по которой лизингодатель обязуется

приобрести указанное лизингополучателем имущество у определенного продавца и предоставить его во временное владение и пользование за плату для осуществления предпринимательской деятельности [3]. Уже из содержания данного определения следует, что в рамках одного обязательства соединяются элементы договора купли-продажи, договора аренды и инвестиционного финансирования.

Особенно ярко эта особенность проявляется при лизинге недвижимого имущества. В отличие от большинства объектов движимого имущества недвижимость обладает специальным правовым режимом. Передача зданий, сооружений и иных объектов недвижимости требует соблюдения правил государственной регистрации, оформления соответствующих документов и соблюдения специальных требований законодательства. Кроме того, стоимость недвижимости значительно выше стоимости большинства иных объектов гражданского оборота, что существенно увеличивает имущественные риски участников договора.

Именно поэтому имущественная ответственность сторон по договору финансовой аренды недвижимости имеет более сложный характер по сравнению с обычной арендой. Ее назначение состоит не только в возмещении причиненных убытков, но и в обеспечении устойчивости инвестиционных отношений между сторонами договора, защите имущественных интересов собственника имущества и создании дополнительных гарантий исполнения обязательств.

Следовательно, имущественную ответственность сторон по договору финансовой аренды недвижимости можно определить как установленную законодательством Республики Таджикистан и договором обязанность участника лизинговых правоотношений возместить имущественные потери, возникшие вследствие ненадлежащего исполнения или неисполнения принятых на себя обязательств. Такая ответственность носит компенсационный характер и направлена прежде всего на восстановление имущественного положения потерпевшей стороны, а также на обеспечение стабильности гражданского оборота и добросовестного исполнения договорных обязательств.

Правильное определение оснований имущественной ответственности лизингодателя имеет принципиальное значение для обеспечения устойчивости лизинговых отношений. Именно лизингодатель является тем субъектом, который приобретает объект недвижимости в собственность, организует финансирование сделки и передает имущество лизингополучателю во временное владение и пользование. От того, насколько добросовестно он исполняет свои обязанности, зависит возможность достижения основной цели договора финансовой аренды.

Закон Республики Таджикистан «О финансовой аренде (лизинге)» определяет договор лизинга как соглашение, согласно которому лизингодатель обязан приобрести имущество, указанное лизингополучателем, у выбранного продавца и предоставить его последнему за плату во временное владение и пользование для осуществления предпринимательской деятельности [3]. Из содержания данной нормы следует, что на лизингодателя возлагаются две основные обязанности. Первая заключается в приобретении имущества, а вторая – в его передаче лизингополучателю в соответствии с условиями договора. Неисполнение любой из этих обязанностей является основанием возникновения имущественной ответственности.

Следует отметить, что специальный Закон Республики Таджикистан не содержит самостоятельной главы, посвященной имущественной ответственности сторон. По этой причине при разрешении большинства споров применяются общие положения Гражданского кодекса Республики Таджикистан об исполнении обязательств, защите гражданских прав, возмещении убытков и гражданско-правовой ответственности. Такой подход соответствует общему принципу гражданского законодательства, согласно которому специальные нормы применяются во взаимосвязи с общими положениями обязательственного права.

В юридической литературе неоднократно обращалось внимание на то, что обязанность лизингодателя не ограничивается исключительно приобретением имущества. Как отмечает А.А. Кабисова, экономическая сущность договора заключается не только в финансировании сделки, но и в обеспечении возможности лизингополучателя использовать необходимое имущество для предпринимательской деятельности [12, с. 88]. Именно поэтому передача имущества представляет собой основную обязанность лизингодателя как стороны договора финансовой аренды.

Представляется, что данная позиция полностью соответствует законодательству Республики Таджикистан. Если недвижимое имущество не было приобретено либо не передано в установленный договором срок, то цель заключения договора оказывается недостигнутой.

В результате лизингополучатель лишается возможности использовать объект недвижимости в своей хозяйственной деятельности, что может привести к значительным имущественным потерям.

По общему правилу имущественная ответственность лизингодателя возникает при наличии традиционных условий гражданско-правовой ответственности. К ним относятся противоправное поведение, причинение имущественного вреда, наличие причинной связи между нарушением обязательства и наступившими последствиями, а также вина должника, если иное не предусмотрено законом или договором. Данные условия закреплены в общих положениях гражданского законодательства Республики Таджикистан, регулирующих исполнение обязательств и возмещение убытков.

Наиболее распространенным основанием имущественной ответственности лизингодателя является нарушение обязанности по своевременному приобретению объекта недвижимости. Несмотря на то что выбор конкретного объекта недвижимости обычно осуществляется самим лизингополучателем, именно лизингодатель принимает на себя обязанность заключить договор купли-продажи с продавцом и оплатить стоимость имущества. Если приобретение недвижимости не состоялось вследствие виновных действий лизингодателя, последний обязан возместить причиненные убытки.

Следующим основанием ответственности выступает нарушение обязанности по передаче объекта недвижимости лизингополучателю. На практике подобные ситуации могут возникать вследствие необоснованного уклонения от передачи имущества, нарушения срока государственной регистрации перехода необходимых прав либо несвоевременного оформления документов, без которых использование недвижимости невозможно.

В подобных случаях убытки лизингополучателя могут выражаться не только в реальном ущербе, но и в упущенной выгоде. Например, если объект недвижимости приобретался для размещения производственного предприятия, торгового центра либо складского комплекса, задержка передачи имущества может привести к невозможности осуществления предпринимательской деятельности, утрате прибыли и нарушению обязательств перед третьими лицами. При наличии причинной связи между действиями лизингодателя и наступившими последствиями такие убытки подлежат возмещению в соответствии с гражданским законодательством Республики Таджикистан.

Вместе с тем вопрос об объеме ответственности лизингодателя нельзя рассматривать изолированно от особенностей самой конструкции договора лизинга. Как справедливо отмечает С.А. Громов, лизингодатель приобретает имущество не для собственного использования, а исключительно с целью финансирования сделки [9, с. 74]. Право собственности на объект недвижимости сохраняется за ним прежде всего как способ обеспечения исполнения денежных обязательств лизингополучателя. Именно поэтому имущественная ответственность лизингодателя должна определяться с учетом специфики его статуса как собственника имущества и одновременно как инвестора, финансирующего приобретение объекта недвижимости.

Достаточно сложным остается вопрос об ответственности лизингодателя за недостатки приобретенного объекта недвижимости. В большинстве случаев выбор продавца и самого объекта осуществляется лизингополучателем. Следовательно, именно он принимает решение относительно характеристик приобретаемой недвижимости. Однако если продавец был определен самим лизингодателем либо последний знал о существенных недостатках объекта недвижимости и не сообщил об этом лизингополучателю, освобождение его от ответственности противоречило бы общим принципам добросовестности и справедливости гражданского законодательства.

Подобная проблема подробно рассматривается в современных научных исследованиях. Д.А. Гогаев обращает внимание на то, что «действующее законодательство во многих государствах фактически освобождает лизингодателя от ответственности за качество предмета лизинга, рассматривая его исключительно как финансового посредника» [13, с. 101]. Вместе с тем такой подход не всегда обеспечивает надлежащую защиту интересов лизингополучателя, особенно если выбор продавца осуществлялся самим лизингодателем. Автор обоснованно приходит к выводу о необходимости более четкого законодательного распределения ответственности между участниками лизинговых отношений.

Данная научная позиция заслуживает внимания и применительно к законодательству Республики Таджикистан. Действующий Закон Республики Таджикистан «О финансовой аренде (лизинге)» подробно определяет права и

обязанности сторон, однако практически не регулирует вопросы распределения имущественной ответственности за недостатки объекта недвижимости [3]. В результате при возникновении судебных споров суды вынуждены применять общие положения гражданского законодательства, что не всегда позволяет обеспечить единообразие судебной практики.

Еще одним основанием имущественной ответственности лизингодателя является нарушение обязанности по государственной регистрации прав на объект недвижимости в случаях, когда такая регистрация необходима для возникновения или реализации соответствующих прав. Особенность недвижимости состоит в том, что без соблюдения установленной законом процедуры регистрации полноценное использование объекта может оказаться невозможным. Следовательно, если невозможность эксплуатации недвижимости вызвана виновными действиями лизингодателя, именно он должен нести имущественную ответственность за причиненные убытки.

Следует также учитывать, что договор финансовой аренды недвижимости представляет собой долгосрочное обязательство. В течение срока его действия могут возникать различные обстоятельства, препятствующие исполнению договора. Однако само по себе возникновение таких обстоятельств не освобождает сторону от ответственности. Освобождение возможно лишь при наличии предусмотренных законодательством оснований, например обстоятельств непреодолимой силы либо иных исключительных обстоятельств, исключающих ответственность должника. Во всех остальных случаях действует общий принцип полного возмещения причиненных убытков.

Таким образом, имущественная ответственность лизингодателя по договору финансовой аренды недвижимости возникает при нарушении возложенных на него законом или договором обязанностей, если такие нарушения повлекли причинение имущественного вреда другой стороне. Анализ законодательства Республики Таджикистан позволяет сделать вывод о том, что специальные нормы Закона Республики Таджикистан «О финансовой аренде (лизинге)» нуждаются в дальнейшем развитии. Представляется целесообразным закрепить в законе самостоятельную систему норм, регулирующих основания, объем и пределы имущественной ответственности лизингодателя, а также особенности возмещения убытков при нарушении обязательств по договору финансовой аренды недвижимости. Это будет способствовать повышению правовой определенности, укреплению стабильности гражданского оборота и более эффективной защите имущественных интересов участников лизинговых отношений.

Наряду с обязанностями лизингодателя важное место в системе лизинговых правоотношений занимают обязанности лизингополучателя. Именно он является непосредственным пользователем недвижимого имущества и извлекает из него экономическую выгоду в процессе осуществления предпринимательской деятельности [14, с. 58]. По этой причине законодательство Республики Таджикистан возлагает на лизингополучателя широкий круг обязанностей, ненадлежащее исполнение которых влечет наступление имущественной ответственности.

Следует отметить, что имущественная ответственность лизингополучателя отличается более широким объемом по сравнению с ответственностью арендатора по обычному договору аренды. Это обусловлено тем, что предмет лизинга приобретается специально по его инициативе и исключительно для удовлетворения его предпринимательских потребностей. Лизингодатель фактически инвестирует собственные либо привлеченные денежные средства в приобретение объекта недвижимости, рассчитывая на возврат вложенных средств посредством получения лизинговых платежей. Поэтому нарушение обязательств со стороны лизингополучателя непосредственно затрагивает имущественные интересы собственника имущества.

Согласно Закону Республики Таджикистан «О финансовой аренде (лизинге)» лизингополучатель обязан принять предмет лизинга, использовать его в соответствии с условиями договора, своевременно производить лизинговые платежи и соблюдать иные обязанности, предусмотренные законодательством и договором [3]. Неисполнение указанных обязанностей является основанием применения к нему мер гражданско-правовой ответственности.

Основным нарушением обязательств со стороны лизингополучателя на практике является несвоевременная уплата лизинговых платежей. Именно своевременное внесение платежей составляет экономическую основу всего договора финансовой аренды. За счет этих платежей лизингодатель компенсирует расходы на приобретение недвижимого имущества, оплачивает привлеченные кредитные ресурсы, а также получает предусмотренный договором

доход. Следовательно, просрочка исполнения денежного обязательства нарушает имущественные интересы лизингодателя и создает риск возникновения убытков.

Гражданский кодекс Республики Таджикистан исходит из общего принципа обязательности исполнения договорных обязательств. Каждая сторона должна исполнять принятые на себя обязанности надлежащим образом в соответствии с условиями договора и требованиями законодательства. Если денежное обязательство не исполнено либо исполнено ненадлежащим образом, кредитор вправе требовать возмещения причиненных убытков, взыскания предусмотренной договором неустойки, а в необходимых случаях, и расторжения договора.

Следует подчеркнуть, что просрочка внесения лизинговых платежей далеко не всегда ограничивается начислением неустойки. При длительном нарушении условий договора лизингодатель может быть лишен возможности исполнять собственные обязательства перед кредитными организациями, инвесторами либо продавцом имущества. Особенно актуальна данная проблема при финансовой аренде недвижимости, стоимость которой значительно превышает стоимость большинства иных объектов гражданского оборота [14, с. 59]. Поэтому последствия нарушения денежного обязательства могут быть весьма существенными.

Л.В. Стародубова справедливо отмечает, что систематическая неуплата лизинговых платежей является одним из наиболее распространенных оснований прекращения договора финансовой аренды [15, с. 38]. Вместе с тем автор обращает внимание на необходимость соблюдения баланса интересов сторон. Сам факт просрочки еще не означает автоматического прекращения договора. Лизингодатель должен доказать наличие предусмотренных законом либо договором оснований для применения соответствующих мер ответственности.

Представляется, что данный подход полностью соответствует принципам гражданского законодательства Республики Таджикистан. Цель имущественной ответственности состоит не в наказании должника, а прежде всего в восстановлении нарушенного имущественного положения кредитора [16, с. 59]. Поэтому при выборе конкретной меры ответственности суд должен учитывать характер допущенного нарушения, его продолжительность, размер причиненных убытков и степень вины нарушителя.

Помимо нарушения обязанности по внесению лизинговых платежей самостоятельным основанием имущественной ответственности выступает ненадлежащее использование предмета лизинга. Лизингополучатель обязан использовать недвижимость исключительно в соответствии с ее назначением и условиями договора. Нарушение установленного порядка эксплуатации может привести к ухудшению технического состояния объекта, снижению его рыночной стоимости либо возникновению необходимости проведения дорогостоящего капитального ремонта.

Особенность недвижимого имущества заключается в том, что последствия его ненадлежащего использования зачастую проявляются постепенно. Нарушение правил эксплуатации инженерных коммуникаций, несоблюдение требований технической безопасности, проведение самовольной перепланировки либо реконструкции способны причинить существенный имущественный вред собственнику имущества. Именно поэтому договоры финансовой аренды недвижимости обычно содержат подробные условия относительно порядка эксплуатации объекта и распределения обязанностей по его содержанию.

В научной литературе справедливо отмечается, что обязанность лизингополучателя заключается не только в сохранении объекта недвижимости, но и в предотвращении возникновения обстоятельств, способных ухудшить его состояние. Так, Е.С. Угланова указывает, что после передачи предмета лизинга именно лизингополучатель осуществляет фактическое владение имуществом, вследствие чего именно на него возлагается основная обязанность по обеспечению его сохранности и надлежащей эксплуатации [17, с. 73].

Данная позиция представляется вполне обоснованной. Пока недвижимое имущество находится во владении лизингополучателя, именно он обладает реальной возможностью контролировать его техническое состояние. Поэтому при возникновении повреждений вследствие нарушения правил эксплуатации обязанность по возмещению причиненных убытков должна возлагаться именно на него.

Еще одним основанием имущественной ответственности является нарушение обязанности по возврату предмета лизинга после прекращения договора в случаях, когда переход права собственности к лизингополучателю договором не предусмотрен. Незаконное удержание объекта недвижимости препятствует собственнику свободно распоряжаться принадлежащим ему

имуществом, передавать его другим лицам либо использовать в собственной хозяйственной деятельности. В результате лизингодатель несет имущественные потери, которые подлежат компенсации в соответствии с общими нормами гражданского законодательства Республики Таджикистан.

Особое место занимает ответственность за утрату или повреждение предмета лизинга. Хотя недвижимость не может быть утрачена в буквальном смысле так же легко, как движимое имущество, она может быть существенно повреждена вследствие пожара, затопления, нарушения строительных норм, незаконной реконструкции либо иных противоправных действий. Если подобные последствия наступили по вине лизингополучателя, он обязан полностью возместить причиненные убытки собственнику имущества.

Следует обратить внимание и на вопрос распределения риска случайной гибели имущества. В научной литературе отсутствует единая точка зрения относительно момента перехода данного риска. С.А. Громов связывает распределение риска с обеспечительной функцией права собственности лизингодателя, подчеркивая, что сохранение титула собственника само по себе не означает возложения на него всех имущественных рисков [9, с. 74]. Напротив, поскольку имущество передано во владение и пользование лизингополучателю, именно последний в большинстве случаев должен нести риск неблагоприятных последствий его эксплуатации, если иное не предусмотрено договором.

Схожую позицию занимает А.М. Мирзоев, отмечая, что международная практика регулирования лизинговых отношений традиционно исходит из передачи большинства эксплуатационных рисков именно лизингополучателю как лицу, непосредственно использующему имущество в своей хозяйственной деятельности [18, с. 179].

Представляется, что данная концепция может быть успешно использована и в законодательстве Республики Таджикистан. Несмотря на то что собственником объекта недвижимости остается лизингодатель, фактическое владение и эксплуатация имущества осуществляются лизингополучателем. Следовательно, именно он способен предотвратить наступление большинства неблагоприятных последствий, связанных с использованием объекта недвижимости.

Анализ действующего законодательства Республики Таджикистан позволяет сделать вывод о том, что вопросы имущественной ответственности лизингополучателя урегулированы преимущественно посредством применения общих норм обязательственного права. Закон Республики Таджикистан «О финансовой аренде (лизинге)» определяет лишь основные права и обязанности сторон, не устанавливая специальных правил относительно порядка возмещения убытков, определения размера имущественной ответственности и распределения отдельных видов рисков.

В связи с этим представляется целесообразным дополнить Закон Республики Таджикистан «О финансовой аренде (лизинге)» самостоятельной главой, посвященной имущественной ответственности участников лизинговых отношений. В ней следует определить основания взыскания убытков, особенности применения договорной неустойки, порядок распределения рисков случайной гибели или повреждения недвижимого имущества, а также правовые последствия нарушения обязанностей по эксплуатации, содержанию и возврату объекта лизинга. Такое законодательное регулирование будет способствовать единообразному применению норм права, укреплению стабильности гражданского оборота и более эффективной защите имущественных интересов как лизингодателя, так и лизингополучателя.

Одной из отличительных особенностей договора финансовой аренды (лизинга) является участие в его реализации нескольких самостоятельных субъектов, каждый из которых вступает в самостоятельные правоотношения, однако достижение конечной экономической цели возможно лишь при надлежащем исполнении обязательств всеми участниками сделки. Если при классической аренде правоотношение возникает исключительно между арендодателем и арендатором, то при финансовом лизинге недвижимости наряду с лизингодателем и лизингополучателем важную роль играет продавец недвижимого имущества. Именно поэтому вопросы распределения имущественной ответственности приобретают особую сложность и требуют комплексного правового регулирования.

Следует отметить, что продавец не является стороной договора финансовой аренды в собственном смысле этого слова. Его права и обязанности возникают из самостоятельного договора купли-продажи, заключаемого с лизингодателем. Вместе с тем исполнение данного договора непосредственно влияет на возможность

исполнения договора финансовой аренды, поскольку именно приобретаемая недвижимость впоследствии передается лизингополучателю во временное владение и пользование. В связи с этим ненадлежащее исполнение продавцом своих обязанностей способно повлечь имущественные последствия одновременно как для лизингодателя, так и для лизингополучателя.

Особенность рассматриваемой конструкции заключается в том, что продавец заранее осведомлен о целевом назначении приобретаемого имущества. Как правило, при заключении договора купли-продажи ему известно, что объект недвижимости приобретается не для непосредственного использования покупателем, а для передачи третьему лицу по договору финансовой аренды. Следовательно, любые нарушения условий договора купли-продажи способны затронуть имущественные интересы не одного, а сразу нескольких участников лизинговых отношений.

В соответствии с общими положениями гражданского законодательства Республики Таджикистан продавец обязан передать покупателю имущество, соответствующее условиям договора по количеству, качеству, комплектности и иным характеристикам, предусмотренным законодательством и соглашением сторон. Кроме того, недвижимость должна быть свободна от прав третьих лиц, если иное не было заранее согласовано сторонами. Нарушение указанных требований влечет применение общих мер гражданско-правовой ответственности, включая возмещение убытков и иные способы защиты нарушенных прав.

Особое значение при финансовой аренде недвижимости приобретает вопрос качества объекта. В отличие от движимого имущества, недостатки недвижимости нередко обнаруживаются лишь спустя значительный промежуток времени после передачи объекта. Речь может идти о скрытых строительных дефектах, нарушении требований градостроительного законодательства, отсутствии необходимых разрешительных документов, наличии обременений либо иных обстоятельств, препятствующих нормальной эксплуатации объекта.

В научной литературе неоднократно обращалось внимание на данную проблему. Д.А. Гогаев отмечает, что специфика лизинговых отношений требует более гибкого подхода к определению ответственности продавца, поскольку последствия передачи имущества ненадлежащего качества распространяются на всех участников сделки [13, с. 102]. Автор подчеркивает, что ограничение ответственности исключительно рамками договора купли-продажи не всегда обеспечивает эффективную защиту интересов лизингополучателя, который фактически становится пользователем имущества и непосредственно несет убытки, связанные с его недостатками.

С данным выводом трудно не согласиться. Если продавец передает недвижимость с существенными недостатками, именно лизингополучатель первым сталкивается с невозможностью ее полноценной эксплуатации. Однако формально договор купли-продажи заключен между продавцом и лизингодателем, что существенно осложняет механизм защиты прав пользователя имущества. В подобных ситуациях возникает необходимость четкого законодательного определения объема прав лизингополучателя при предъявлении требований к продавцу.

С.А. Громов справедливо указывает, что финансовая аренда представляет собой единую экономическую конструкцию, состоящую из нескольких взаимосвязанных обязательств [9, с. 75]. Несмотря на юридическую самостоятельность договора купли-продажи и договора лизинга, их исполнение направлено на достижение общего результата. Следовательно, нарушение обязательств в рамках одного договора неизбежно оказывает влияние на исполнение другого обязательства.

Данный вывод имеет важное практическое значение для законодательства Республики Таджикистан. В настоящее время Закон Республики Таджикистан «О финансовой аренде (лизинге)» не содержит детального механизма распределения имущественной ответственности между продавцом и лизингодателем при передаче имущества ненадлежащего качества [3]. Вследствие этого при разрешении споров суды вынуждены применять общие нормы обязательственного права, что не всегда позволяет обеспечить единообразие судебной практики.

Еще одной проблемой является определение субъекта ответственности при нарушении сроков передачи недвижимости. Если просрочка вызвана действиями продавца, лизингодатель объективно лишается возможности своевременно исполнить свою обязанность перед лизингополучателем. Возникает вопрос: должен ли лизингодатель нести ответственность перед лизингополучателем независимо от причин просрочки либо вправе освободиться от нее, доказав отсутствие собственной вины?

Представляется, что данный вопрос должен решаться с учетом принципа виновной ответственности, закрепленного в гражданском законодательстве Республики Таджикистан. Если лизингодатель проявил необходимую степень заботливости и осмотрительности, своевременно заключил договор купли-продажи, выполнил собственные обязательства по оплате недвижимости, однако нарушение сроков передачи произошло исключительно по вине продавца, возложение на него полной имущественной ответственности представляется необоснованным. В подобных случаях лизингодатель, возместивший убытки лизингополучателю, должен обладать правом регрессного требования к продавцу в размере понесенных расходов. Такой механизм соответствует общим принципам гражданского права и позволяет обеспечить справедливое распределение имущественных рисков между участниками правоотношения.

Не менее важное значение имеет вопрос ответственности продавца за юридические недостатки недвижимости. В отличие от физических недостатков, они связаны с существованием прав третьих лиц, судебных споров относительно объекта, ограничений в использовании земельного участка, наличием сервитутов, ареста имущества либо иных обременений. Подобные обстоятельства способны существенно снизить экономическую ценность предмета лизинга и сделать невозможным достижение целей, ради которых заключался договор.

Н.Г. Толочкова справедливо отмечает, что международная практика регулирования лизинговых отношений постепенно смещается в сторону усиления ответственности всех участников сделки за добросовестное исполнение принятых обязательств [8, с. 200]. По мнению автора, современное законодательство должно обеспечивать баланс интересов не только собственника имущества, но и лица, которое фактически инвестирует собственные средства в эксплуатацию объекта и несет основные коммерческие риски.

Представляется, что данная позиция заслуживает поддержки и применительно к законодательству Республики Таджикистан. В условиях активного развития инвестиционной деятельности особое значение приобретает создание эффективного механизма защиты прав участников лизинговых отношений. Недостаточная определенность законодательства относительно распределения имущественной ответственности между продавцом, лизингодателем и лизингополучателем способна отрицательно повлиять на привлекательность финансового лизинга как инструмента привлечения инвестиций.

Анализ действующего законодательства позволяет сделать вывод о необходимости дальнейшего совершенствования Закона Республики Таджикистан «О финансовой аренде (лизинге)». Представляется целесообразным законодательно закрепить специальные нормы, определяющие пределы имущественной ответственности продавца недвижимого имущества, случаи предъявления требований непосредственно лизингополучателем, механизм регрессных требований между участниками сделки, а также особенности распределения убытков при ненадлежащем исполнении взаимосвязанных обязательств. Реализация указанных предложений позволит устранить существующие пробелы правового регулирования, обеспечить единообразное применение законодательства и повысить уровень защиты имущественных интересов всех участников договора финансовой аренды недвижимости.

Проведенный анализ законодательства Республики Таджикистан и научных исследований позволяет сделать вывод о том, что действующее правовое регулирование имущественной ответственности сторон по договору финансовой аренды (лизинга) недвижимости в целом создает необходимые условия для функционирования института лизинга. Вместе с тем ряд вопросов до настоящего времени остается недостаточно урегулированным, что отрицательно сказывается на единообразии правоприменительной практики и уровне защиты имущественных интересов участников гражданского оборота.

Одной из наиболее существенных проблем является отсутствие в Законе Республики Таджикистан «О финансовой аренде (лизинге)» самостоятельной системы норм, посвященных гражданско-правовой ответственности сторон договора. Действующий закон подробно регулирует понятие финансовой аренды, порядок заключения договора, права и обязанности участников лизинговых отношений, однако практически не содержит специальных положений, определяющих основания имущественной ответственности, порядок взыскания убытков, пределы ответственности сторон и особенности применения гражданско-правовых санкций. Вследствие этого при разрешении большинства споров правоприменительные органы вынуждены обращаться к общим положениям Гражданского кодекса Республики Таджикистан, которые не

всегда учитывают специфику финансового лизинга недвижимости.

Не менее актуальной проблемой является отсутствие четкого законодательного разграничения ответственности лизингодателя и продавца недвижимого имущества. Как показывает анализ научной литературы, именно данный вопрос вызывает наибольшее количество дискуссий как в теории гражданского права, так и в судебной практике. Одни авторы исходят из того, что ответственность перед лизингополучателем должен нести исключительно продавец, поскольку именно он допустил нарушение условий договора купли-продажи [17]. Другие исследователи полагают, что определенный объем ответственности должен сохраняться и за лизингодателем как собственником имущества и стороной договора финансовой аренды [15], [1].

Представляется, что законодательство Республики Таджикистан должно содержать более четкое разграничение указанных видов ответственности. В частности, следует закрепить правило, согласно которому лизингодатель несет ответственность перед лизингополучателем за нарушения собственных договорных обязанностей, связанных с финансированием сделки, приобретением имущества и его передачей, тогда как продавец отвечает за качество недвижимости, наличие юридических недостатков, соответствие объекта условиям договора купли-продажи и своевременность его передачи. При этом необходимо предусмотреть возможность предъявления регрессных требований между участниками сделки в случаях, когда одна из сторон возместила убытки, возникшие вследствие виновных действий другого участника лизинговых отношений.

Еще одной проблемой является отсутствие специальных правил относительно распределения рисков случайной гибели либо повреждения недвижимого имущества. Несмотря на то что общие положения гражданского законодательства позволяют определить соответствующие последствия, специфика финансовой аренды недвижимости требует более детального законодательного регулирования. В частности, нуждаются в уточнении вопросы распределения риска повреждения объекта вследствие чрезвычайных обстоятельств, порядок страхования недвижимого имущества, а также последствия наступления страхового случая при сохранении действия договора финансовой аренды [19, с. 128].

Отдельного внимания заслуживает вопрос определения состава убытков, подлежащих возмещению при нарушении договора финансовой аренды недвижимости. В условиях современной предпринимательской деятельности убытки далеко не всегда ограничиваются стоимостью поврежденного имущества. Нередко нарушение обязательств приводит к остановке производственного процесса, невозможности исполнения обязательств перед контрагентами, утрате деловой репутации, необходимости привлечения дополнительного финансирования и иным неблагоприятным имущественным последствиям. Однако действующее законодательство не содержит специальных разъяснений относительно особенностей определения размера подобных убытков именно в сфере финансового лизинга недвижимости. В связи с этим представляется целесообразным разработать соответствующие методические рекомендации либо закрепить основные критерии оценки убытков непосредственно в специальном законе.

Определенные сложности вызывает и отсутствие единых требований к содержанию договора финансовой аренды недвижимости. На практике большинство вопросов распределения имущественной ответственности решается сторонами самостоятельно посредством включения соответствующих условий в договор. С одной стороны, такой подход соответствует принципу свободы договора. С другой стороны, отсутствие обязательных законодательных требований нередко приводит к существенному дисбалансу прав и обязанностей сторон, особенно в случаях, когда одна из сторон обладает значительно более сильной переговорной позицией.

По нашему мнению, дальнейшее совершенствование законодательства Республики Таджикистан должно осуществляться по нескольким взаимосвязанным направлениям.

Прежде всего представляется необходимым дополнить Закон Республики Таджикистан «О финансовой аренде (лизинге)» отдельной главой, посвященной имущественной ответственности участников договора. В данной главе целесообразно закрепить понятие имущественной ответственности сторон договора финансовой аренды, определить основания ее возникновения, установить особенности взыскания убытков и договорной неустойки, а также регламентировать порядок распределения имущественных рисков между участниками лизинговых отношений.

Кроме того, представляется обоснованным законодательно определить особенности ответственности при финансовой аренде именно

недвижимого имущества. В настоящее время большинство норм Закона Республики Таджикистан «О финансовой аренде (лизинге)» носит общий характер и распространяется как на движимое, так и на недвижимое имущество. Вместе с тем недвижимость обладает особым правовым режимом, связанным с обязательной государственной регистрацией, высокой стоимостью, длительным сроком эксплуатации и значительными инвестиционными рисками. Указанные особенности требуют специального нормативного регулирования.

Следующим направлением совершенствования законодательства должно стать закрепление более детального механизма взаимодействия между продавцом, лизингодателем и лизингополучателем при выявлении недостатков объекта недвижимости. Закон должен четко определить круг требований, которые могут быть предъявлены каждым участником сделки, сроки их предъявления, а также порядок распределения имущественной ответственности при наличии вины нескольких лиц.

Особое внимание следует уделить развитию судебной практики по рассмотрению споров, возникающих из договоров финансовой аренды недвижимости. Представляется целесообразным подготовить соответствующие разъяснения Верховного Суда Республики Таджикистан, посвященные вопросам применения гражданского законодательства при разрешении данной категории дел. Подобные разъяснения будут способствовать формированию единообразной судебной практики и повышению правовой определенности в сфере лизинговых отношений.

Таким образом, дальнейшее совершенствование законодательства Республики Таджикистан должно быть направлено не только на устранение существующих пробелов, но и на формирование целостного механизма правового регулирования имущественной ответственности участников договора финансовой аренды недвижимости, основанного на принципах добросовестности, равенства сторон, справедливости и обеспечения устойчивости гражданского оборота.

Проведенный анализ позволяет сделать вывод о том, что имущественная ответственность сторон по договору финансовой аренды (лизинга) недвижимости представляет собой самостоятельный институт гражданско-правового регулирования, обладающий рядом особенностей, обусловленных сложной правовой природой самого договора и спецификой недвижимого имущества как объекта гражданских прав.

Установлено, что договор финансовой аренды недвижимости объединяет элементы договора купли-продажи, аренды и инвестиционного финансирования, вследствие чего имущественная ответственность его участников не может регулироваться исключительно общими положениями об аренде. Сложная структура лизинговых отношений предполагает наличие самостоятельных обязанностей у лизингодателя, лизингополучателя и продавца недвижимого имущества, нарушение которых влечет различные по своему содержанию и объему имущественные последствия.

Анализ законодательства Республики Таджикистан показал, что действующий Закон Республики Таджикистан «О финансовой аренде (лизинге)» создает необходимые правовые основы регулирования рассматриваемых отношений, однако вопросы имущественной ответственности урегулированы недостаточно полно. Значительная часть возникающих на практике вопросов разрешается посредством применения общих положений Гражданского кодекса Республики Таджикистан, что не всегда учитывает специфику финансовой аренды недвижимости и может приводить к неоднозначному толкованию отдельных норм права.

В ходе проведенного исследования установлено, что имущественная ответственность лизингодателя возникает прежде всего при нарушении обязанностей по приобретению и своевременной передаче предмета лизинга, тогда как ответственность лизингополучателя связана главным образом с нарушением обязанности по внесению лизинговых платежей, обеспечению сохранности объекта недвижимости и его использованию в соответствии с условиями договора. Особое место занимает ответственность продавца недвижимого имущества, которая обусловлена необходимостью передачи объекта, соответствующего условиям договора купли-продажи и требованиям законодательства.

Исследование позволило сделать вывод о необходимости дальнейшего совершенствования законодательства Республики Таджикистан. Представляется целесообразным дополнить Закон Республики Таджикистан «О финансовой аренде (лизинге)» специальными нормами, посвященными имущественной ответственности сторон, определить особенности распределения рисков при финансовой аренде недвижимости, закрепить механизм предъявления регрессных требований между участниками сделки, а также

установить более детальные правила возмещения убытков, причиненных нарушением договорных обязательств.

Реализация указанных предложений будет способствовать укреплению договорной дисциплины, повышению уровня защиты имущественных интересов субъектов предпринимательской деятельности, формированию единообразной судебной практики и дальнейшему развитию института финансовой аренды (лизинга) недвижимости в Республике Таджикистан как одного из наиболее эффективных механизмов привлечения инвестиций в национальную экономику.

Рецензент: д.ю.н., профессор Мирзозода П.З.

ТАБИАТИ ҲУҚУҚӢ ВА АСОСҲОИ ҶАВОБГАРИИ МОЛУМУЛКИИ ТАРАФҲО АЗ РӮЙИ ШАРТНОМАИ ИҶОРАИ МОЛИЯВӢ (ЛИЗИНГ)-И МОЛУ МУЛКИ ҒАЙРИМАНҚУЛ

Калидвожаҳо: иҷораи молиявӣ, лизинги молу мулки ғайриманқул, ҷавобгарии молумулкӣ, ҷавобгарии маданӣ-ҳуқуқӣ, лизингдиҳанда, лизинггир, молу мулки ғайриманқул, зарар, ноустуворона, қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Аннотатсия. Дар мақола моҳияти ҳуқуқӣ ва асосҳои ҷавобгарии молумулкии тарафҳо тибқи шартномаи иҷораи молиявӣ (лизинги) молу мулк ғайриманқул дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳқиқот қарор гирифта шудааст. Хусусиятҳои тақсими уҳдадориҳо байни лизингдеҳ, лизинггир ва фурӯшандаи молу мулки ғайриманқул баррасӣ гардида, инчунин асосҳои ба миён омадани ҷавобгарии маданӣ-ҳуқуқӣ дар натиҷаи иҷро накардан ё иҷрои номатлуби уҳдадориҳои шартномавӣ ва хусусиятҳои татбиқи меъёрҳои умумии қонунгузории маданӣ нисбат ба муносибатҳои лизингӣ мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Дар асоси таҳлили муқаррароти Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иҷораи молиявӣ (лизинг)» ва таҳқиқоти илмии олимони ватанӣ ва хориҷӣ, мушкилоти мавҷудаи танзими қонунгузории вобаста ба уҳдадории молумулкии тарафҳо муайян гардидаанд. Ба масъалаҳои ҷуброни зарар, ситонидани ноустоворона, тақсимоти хавфи тасодуфан нобуд шудан ё осеб дидани молу мулки ғайриманқул, инчунин муайян намудани доира ва ҳаҷми уҳдадории ҳар як тарафи шартномаи лизинг диққати махсус дода шудааст. Дар натиҷаи таҳқиқот пешниҳодҳои илмӣ ва амалӣ оид ба такмили қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти танзими ҷавобгарии молумулкии тарафҳо тибқи шартномаи иҷораи молиявӣ (лизинги) молу мулки ғайриманқул таҳия ва асоснок карда шудаанд.

Назирзода Нигора Назир – докторанти PhD-и курси 3-уми кафедраи ҳуқуқи соҳибкорӣ ва тиҷоратии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. E-mail: nigoranazir@gmail.com; Тел.: (+992) 917-33-75-79.

LEGAL NATURE AND GROUNDS OF PROPERTY LIABILITY OF THE PARTIES UNDER AN AGREEMENT OF FINANCIAL LEASE (LEASING) OF REAL ESTATE

Keywords: financial lease, real estate leasing, property liability, civil liability, lessor, lessee, real property, damages, liquidated damages (penalty), and the legislation of the Republic of Tajikistan.

Abstract. The article examines the legal nature and grounds of property liability of the parties to a financial lease (leasing) agreement for real estate under the legislation of the Republic of Tajikistan. It explores the specific allocation of obligations among the lessor, the lessee, and the seller of the real estate, analyzes the grounds for civil liability arising from breaches of contractual obligations, and considers the application of the general provisions of civil legislation to leasing legal relationships. Based on an analysis of the provisions of the Civil Code of the Republic of Tajikistan, the Law of the Republic of Tajikistan «On financial lease (leasing)», and the scholarly works of domestic and foreign researchers, the article identifies the existing problems in the legislative regulation of the property liability of the parties. Particular attention is devoted to issues of compensation for damages, recovery of contractual penalties, allocation of the risk of accidental loss or destruction of real estate, and determination of the scope of liability of each participant in leasing relationships. Based on the findings of the study, proposals are formulated for improving the legislation of the Republic of Tajikistan governing the property liability of the parties to financial lease (leasing) agreements for real estate.

Nazirzoda Nigora Nazir – 3rd year PhD student of business and commercial law department of faculty of law of Tajik national University. E-mail: nigoranazir@gmail.com; Tel.: (+992) 917-33-75-79.

Список литературы:

1. Новоселова Л.А. Лизинг недвижимости: проблемы и перспективы // Вестник гражданского права. – 2016. – № 2. – С. 129-141.
2. Сохибов М.М. Проблемы гражданского правового регулирования аренды земельных участков сельскохозяйственного назначения по законодательству Республики Таджикистан: дисс. … канд. юрид. наук. – Душанбе, 2018. – 193 с.
3. Закон Республики Таджикистан «О финансовой аренде (лизинге)» от 22 апреля 2003 года, №9 // [Электронный ресурс]. Централизованный банк правовой банк информации Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http//www.adlia.tj (дата обращения: 14.05.2025).
4. Гражданский кодекс Республики Таджикистан от 24 декабря 2022 года, №1918 // [Электронный ресурс]. Централизованный банк правовой банк информации Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http//www.adlia.tj (дата обращения: 14.05.2026).
5. Зокирзода З.Х. Гражданское право Республики Таджикистан. Первая часть: учебное пособие: первое издание. – Душанбе: «Ашуриён», 2022. – 152 с.
6. Бутенина Т. Лизинг недвижимости: спорные вопросы // Лизинг ревю. – 2005. – № 4. – С. 22-34.
7. Вайтман Дж. Современное право лизинга. – Кембридж: «Издание университета Кембриджа», 2010. – 240 с.
8. Толочкова Н.Г. Правовая природа лизинга // Интеллект. Инновации. Инвестиции. – 2008. – № 2. – С. 198-201.
9. Громов С.А. Обеспечительная собственность: догматический очерк на примере лизинга // Вестник экономического правосудия Российской Федерации. – 2019. – № 2. – С. 51-112.
10. Витрянский В.В. Договор аренды и его виды: прокат, фрахтование на время, аренда зданий, сооружений и предприятия, лизинг. 3-е изд. – М.: «Статут», 2001. – 299 с.
11. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Кн. 1: Общие положения. – М.: «Статут», 2002. – 476 с.
12. Кабисова А.А. Правовая природа договора лизинга и развитие лизинга недвижимости в Российской Федерации // Вестник магистратуры. – 2013. – №6(21). – С. 87-89.
13. Гогаев Д.А. Проблемы квалификации договора финансовой аренды (лизинга) в российском гражданском праве // Молодой ученый. – 2025. – № 43 (594). – С. 100-103.
14. Гаюров Ш.К. Сущность лизинга в предпринимательском праве // Государство и право. – 2002. – №1. – С. 57-61.
15. Стародубова Л.В. Ответственность сторон по договору финансовой аренды // Законы России: опыт, анализ, практика. – 2007. – № 2. – С. 37-42.
16. Менглиев Б.Ш. Понятие и предмет договора лизинга // Государство и право. – 2004. – №3. – С. 57-67.
17. Угланова Е.С. Ответственность по договору выкупного лизинга // Правовое регулирование экономической деятельности. – 2022. – №1. – С. 71-77.
18. Мирзоев А.М. Международный договор финансового лизинга: материально-правовое и коллизионно-правовое регулирование // Правовая жизнь. – 2025. – №1 (49). – С. 177-185.
19. Акбарализода Дж.А. Развитие института ипотеки в современных условиях: правовые вопросы // Законодательство. – 2026. – №2(62). – С. 126-133.

Рӯйхати адабиёт:

1. Новоселова Л.А. Лизинги молу мулки ғайриманқул: мушкилот ва дурнамо // Паёми ҳуқуқи маданӣ. – 2016. – № 2. – С. 129-141.
2. Соҳибов М.М. Мушкилоти танзими ҳуқуқии граждании иҷораи қитъаҳои замини таъиноти кишоварзӣ тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон: дисс. ... ном. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2018. – 193 с.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иҷораи молиявӣ (лизинг)» аз 22 апрели соли 2003, №9 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 14.05.2025).
4. Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24 декабри соли 2022, № 1918 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 14.05.2025).

5. Зокирзода З.Ҳ. Ҳуқуқи граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қисми якум: дастури таълимӣ. Нашри аввал. – Душанбе: «Ашуриён», 2022. – 152 с.

6. Бутенина Т. Лизинги молу мулки ғайриманқул: масъалаҳои баҳсталаб // Лизинг ревю. – 2005. – № 4. – С. 22-34.

7. Вайтман Ҷ. Ҳуқуқи муосири лизинг. – Кембриҷ: «Нашриёти Донишгоҳи Кембриҷ», 2010. – 240 с.

8. Толочкова Н.Г. Моҳияти ҳуқуқии лизинг // Интеллект. Инноватсия. Инвеститсия. – 2008. – № 2. – С. 198-201.

9. Громов С.А. Моликияти таъминкунанда: очерки догматикӣ дар мисоли лизинг // Паёми адолати иқтисодии Федератсияи Россия. – 2019. – № 2. – С. 51-112.

10. Витрянский В.В. Шартномаи иҷора ва намудҳои он: кироя, иҷораи воситаи нақлиёт бо экипаж, иҷораи биноҳо, иншоот ва корхона, лизинг. Нашри 3. – М.: «Статут», 2001. – 299 с.

11. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Ҳуқуқи шартномавӣ. Китоби 1: муқаррароти умумӣ. – М.: «Статут», 2002. – 476 с.

12. Кабисова А.А. Моҳияти ҳуқуқии шартномаи лизинг ва рушди лизинги молу мулки ғайриманқул дар Федератсияи Россия // Паёми магистратура. – 2013. – № 6 (21). – С. 87-89.

13. Гогаев Д.А. Мушкилоти тахассусбандии шартномаи иҷораи молиявӣ (лизинг) дар ҳуқуқи мадании Россия // Олими ҷавон. – 2025. – № 43 (594). – С. 100-103.

14. Ғаюров Ш.К. Моҳияти лизинг дар ҳуқуқи соҳибкорӣ // Давлат ва ҳуқуқ. – 2002. – № 1. – С. 57-61.

15.Стародубова Л.В. Ҷавобгарии тарафҳо тибқи шартномаи иҷораи молиявӣ // Қонунҳои Россия: таҷриба, таҳлил, амалия. – 2007. – № 2. – С. 37-42.

16. Менглиев Б.Ш. Мафҳум ва предмети шартномаи лизинг // Давлат ва ҳуқуқ. – 2004. – № 3. – С. 57-67.

17. Угланова Е.С. Ҷавобгарӣ тибқи шартномаи лизинги бо ҳуқуқи харид // Танзими ҳуқуқии фаъолияти иқтисодӣ. – 2022. – № 1. – С. 71-77.

18. Мирзоев А.М. Шартномаи байналмилалии лизинги молиявӣ: танзими моддӣ-ҳуқуқӣ ва коллизионӣ-ҳуқуқӣ // Ҳаёти ҳуқуқӣ. – 2025. – № 1 (49). – С. 177-185.

19. Акбарализода Ҷ.А. Рушди институти ипотека дар шароити муосир: масъалаҳои ҳуқуқӣ // Қонунгузорӣ. – 2026. – № 2 (62). – С. 126-133.

List of literature:

1. Nasriddinzoda E.S. Theory of state and law (textbook). – Dushanbe: «Mehrona», 2017. – 204 p.

2. Tarkhov V.A. Liability under Soviet civil law. – Saratov: «Saratov University Publishing House», 1973. – 352 p.

3. Bratus S.N. Legal responsibility and legality. – M.: «Yuridicheskaya Literatura», 1976. – 216 p.

4. Puginsky B.I. Civil law means in economic relations. – M.: «Yuridicheskaya Literatura», 1984. – 224 p.

5. Civil Law of the Republic of Tajikistan. Part I. // Executive editors: doctor of legal sciences, professor, head of the department of civil law of the faculty of law of TNU, Gayurov Sh.K.; candidate of legal sciences, associate professor Suleymonov F.S. – Dushanbe: «Er-Graf», 2013. – 320 p.

6. Bortenev A.I. Roman law: textbook. – M.: «KNORUS», 2016. – 608 p.

7. Civil Code of the Tajik SSR: [Approved by the Law of the Tajik SSR of December 28, 1963]. – Dushanbe: «Irfon», 1964. – 200 p.

8. Voronina I.S. The essence of the concept of «moral harm» // Actual problems of law and state. – 2013. – №4. – P. 42-47.

9. Zokirzoda Z.H. Confiscation of property: its past and present: monograph. – Dushanbe: «Nashri Kamol», 2016. – 152 p.

10. Civil Code of the Republic of Tajikistan from 24 December 2022, №1918 // [Electronic resource]. Centralized legal information database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj/show_doc.fwx?rgn=32762 (date of access: 23.01.2026).

11. Tagoynazarov Sh.T. Issues of personal non-property rights in the new Civil Code of the Republic of Tajikistan // State and law. – 1999. – №4. – P. 132–139.

12. Address of the President of the Republic of Tajikistan, Honorable Emomali Rahmon, «On the main directions of the republic's domestic and foreign policy» from 28 December 2023 // [Electronic resource].

Official Website of the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: http://www.president.tj (date of access: 21.01.2025).

13. Dakanay B.M. Central bank urged to disclose report on bank account data breach // [Electronic resource]. Gulf News. – September 15, 2018. Access mode: https://gulfnews.com (date of access: 21.01.2026).

14. Constitutional Law of the Republic of Tajikistan «On the Courts of the Republic of Tajikistan» from 17 July 2014, №673 // [Electronic resource]. Official Website of the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: http://www.president.tj (date of access: 23.01.2025).

15. Constitutional Law of the Republic of Tajikistan «On the Prosecutor's Office bodies of the Republic of Tajikistan» from 25 July 2005, №107 // [Electronic resource]. Official Website of the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: http://www.president.tj (date of access: 23.01.2025).

16. Law of the Republic of Tajikistan «On credit history» from 12 March 2009, №604 // [Electronic resource]. Official Website of the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: http://www.president.tj (date of access: 23.01.2025).

17. Law of the Republic of Tajikistan «On the Accounts Chamber of the Republic of Tajikistan» from 28, 2011, №749 // [Electronic resource]. Official Website of the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: http://www.president.tj (date of access: 23.01.2025).

18. Tax Code of the Republic of Tajikistan from 23 December 2021, №1844 // [Electronic resource]. Official Website of the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: http://www.president.tj (date of access: 23.01.2025).

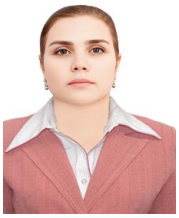

ТДУ: 347.611
Шарифӣ Дилбар Давлаталӣ,
муаллими калони кафедраи хадамоти
гумрукии Донишгоҳи давлатии Данғара
Тел.: (+992) 984-05-56-65
E-mail: dilbarsharifi1@gmail.com.

ХУСУСИЯТҲОИ ҲУҚУҚИ ОИЛАВӢ ДАР ДАВРОНИ ШУРАВӢ

Калидвожаҳо: ҳуқуқи оилавӣ, қонунгузорӣ, ҳуқуқӣ шуравӣ, анъанаҳо, баробарии марду зан, ҳифзи кӯдакон, назорати давлатӣ, сиёсати давлатӣ, муносибатҳои оилавӣ, никоҳ, низоми ҳуқуқӣ.

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур хусусиятҳои ҳуқуқи оилавӣ дар давраи шуравӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Муаллиф қайд менамояд, ки давраи шуравӣ на танҳо шакли нави муносибатҳои иҷтимоиву иқтисодиро ба вуҷуд овард, балки ба ҳуқуқи оилавӣ низ мазмуну меъёрҳои тоза, ба монанди баробарии зану мард, ихтиёрии никоҳ, бақайдгирии давлатӣ, ҳимояи кӯдакон ва мубориза бо никоҳҳои диниро ворид кард.

Омӯзиши хусусиятҳои ҳуқуқи оилавии шуравӣ ба дарки раванди ташаккул ва инкишофи қонунгузории оилавӣ дар Тоҷикистони соҳибистиқлол мусоидат менамояд, зеро аксарияти принсипҳо ва меъёрҳои ҳуқуқи оилавии шуравӣ дар қонунгузории амалкунандаи кишвар инъикос гардидаанд. Ҳуқуқи оилавӣ дар давраи шуравӣ дар асоси идеология ва сиёсати давлат ташаккул ёфта, ба баробарии шаҳрвандон ва ҳифзи оила равона гардида буд. Дар қонунгузории шуравӣ хусусияти муҳими ҳуҳуқи оилавӣ дар принсипи баробарии занон ва мардон дар тамоми соҳаҳои ҳаёти оилавӣ зоҳир мегардид. Принсипи баробарии зан ва мард дар ҳуқуқи оилавии шуравӣ дар самти бартараф намудани муносибатҳои нобаробари анъанавӣ, таҳкими адолати иҷтимоӣ дар оила аҳамияти бузург дошт.

Дар қонунгузории шуравӣ танҳо никоҳи давлатӣ, яъне никоҳ, ки дар мақомоти давлатӣ ба қайд гирифта шудааст, асоси ҳуқуқи оилавӣ шуморида мешуд. Принсипи мазкур ягонагии низоми ҳуқуқӣ, ҳифзи ҳуқуқи ҳамсарон ва фарзандон, таҳкими назорати давлатии муносибатҳои оилавиро таъмин менамуд. Дар қонунгузории шуравӣ бо урфу одатҳои анъанавӣ мубориза бурда мешуд, ки хусусияти муҳими ҳуқуқи оилавӣ ба ҳисоб мерафт. Сиёсати мазкури давраи шуравӣ ба ташаккули низоми муосири ҳуқуқи оилавӣ дар Тоҷикистон таъсири назаррас расонидааст.

Гарчанде дар ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон қонунгузории оилавӣ заминаи таърихӣ дорад, лекин авввалин санадҳои муҳими кодификасияшуда танҳо дар давраи шуравӣ ва баъд дар давраи соҳибистиқлолии кишвар таҳия ва қабул карда шуданд. Ҳуқуқи оилавии Тоҷикистон, мисли дигар бахшҳои ҳуқуқи миллӣ, решаҳои амиқ дар анъанаи ҳуқуқи шуравӣ дорад. Давраи шуравӣ (1917-1991) на танҳо шакли нави муносибатҳои иҷтимоиву иқтисодиро ба вуҷуд овард, балки ба ҳуқуқи оилавӣ низ мазмуну меъёрҳои тоза, аз қабили: баробарии зану мард, ихтиёрии никоҳ, бақайдгирии давлатӣ, ҳимояи кӯдакон ва мубориза бо никоҳҳои диниро ворид кард. Пас аз соҳибистиқлолии Тоҷикистон (1991), дар асоси ҳамон пояҳо низоми нави ҳуқуқи миллӣ ташаккул ёфт, ки арзишҳои умумибашарӣ ва меъёрҳои байналмилалиро ҳам дар бар гирифт.

Давраи шуравӣ дар таърихи ташаккул ва инкишофи ҳуқуқи оилавӣ дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон марҳилаи муҳим ба ҳисоб меравад. Дар ин марҳила, муносибатҳои оилавӣ зери таъсири сиёсати давлатӣ ва идеологияи ҷомеаи сотсиалистӣ қарор грифта, бо санадҳои махсуси ҳуқуқӣ танзим карда мешуданд. Мақсади асосии қонунгузории оилавии шуравӣ ба таъмини баробарии зан ва мард, ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои кӯдак, таҳкими оила ва мутобиқ намудани муносибатҳои оилавӣ ба талаботи ҷомеа сотсиалистӣ равона гардида буд.

Дар ислоҳоти соҳаи ҳуқуқи оилавӣ ба никоҳи шаҳрвандӣ ҳамчун шакли асосии эътирофи оила, васеъгардии ҳуқуқҳои занон дар ҳаёти оилавӣ, ҳифзи модарӣ ва кӯдакӣ, таълиму тарбияи фарзандон, дастгирии иҷтимоии оила таваҷҷуҳи хосса равона карда мешуд.

Омӯзиши хусусиятҳои ҳуқуқи оилавии шуравӣ ба дарки раванди ташаккул ва инкишофи қонунгазории оилавӣ дар Тоҷикистони соҳибистиқлол мусоидат менамояд, зеро аксарияти принсипҳо ва меъёрҳои ҳуқуқи оилавии шуравӣ дар қонунгузории амалкунандаи кишвар инъикос гардидаанд. Омӯзиш ва таҳлили ҳуқуқи оилавии шуравӣ имконият медиҳад, ки нақши ҳуқуқи оилавӣ дар рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ ва таҳкими ниҳоди оила ба таври амиқ дарк карда шавад.

Ҳуқуқи оилавӣ дар давраи шуравӣ дар асоси идеология ва сиёсати давлат ташаккул ёфта, ба баробарии шаҳрвандон ва ҳифзи оила равона гардида буд. Дар давраи шуравӣ оила ҳамчун воҳиди иҷтимоии ҷомеаи сотсиалистӣ баррасӣ мегардид ва сиёсати давлатӣ асосан ба танзими назоратии муносибатҳои оилавӣ равона шуда буд. Гарчанде дар қонунгузории он давра, аз ҷумла дар Кодекси никоҳ ва оилаи ҶШС Тоҷикистон (1969), баробарии ҳуқуқии ҳамсарон ва ҳифзи манфиатҳои кӯдакон расман эътироф гардида буд, аммо амалан ҳуқуқи оилавӣ аз идеологияи сиёсӣ ва давлатдорӣ вобастагии зиёд дошт.

Дар қонунгузории оилавии давраи шуравӣ, оила ҳамчун воҳиди иҷтимоии ҷомеаи сотсиалистӣ, на ҳамчун иттиҳоди озоди ду шахси баробарҳуқуқ баррасӣ мешуд. Мафҳуми оила дар ин давра бо идеологияи ҳизбӣ пайваст буда, ҳадафи асосии он аз тарбия ва иҷтимоикунии насли нарас иборат буд. Давлат муносибатҳои оилавиро пурра - аз бақайдгирии никоҳ то масъалаҳои талоқ, фарзандхонӣ ва таъминоти моддӣ назорат менамуд.

Дар қонунгузории шуравӣ хусусияти муҳими ҳуҳуқи оилавӣ дар принсипи баробарии занон ва мардон дар тамоми соҳаҳои ҳаёти оилавӣ зоҳир мегардид. Ҳуқуққои баробари зан ва мард дар масъалаи бастани никоҳ, идоракунии хоҷагии оилавӣ, соҳибӣ ва истиодаи молу мулки муштарак, таълим ва тарбияи фарзандон кафолат дода мешуд. Ҳамсарон ҳуқуқ ва уҳдадориҳои баробар дошта, дар қабули қарорҳои муҳими оилавӣ манфиатҳои якдигарро ба инобат мегирифтанд. Дар моддаи 122 Конститутсияи Иттифоқи Шуравӣ (1936) баробарҳуқуқии занон ва мардон дар тамоми соҳаҳои ҳаёти давлатӣ, ҷамъиятӣ ва оилавӣ кафолат дода мешуд. Моддаи 35 Конститутсияи Иттифоқи Шуравӣ (1977) баробарҳуқуқии занон ва мардонро эътироф намуда, уҳдадориҳои давлатро дар таъмини он муқаррар менамуд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки масъалаҳои мухталифи никоҳ, ҳуқуқи оилавӣ, баробарии занон ав мардон дар муносибатҳои оилавӣ дар таҳқиқоти як қатор муҳаққиқони ватанӣ, ба монанди У.А .Азиззода [1], Ф.Т. Тоҳиров [2], А.Ғ. Холиқзода [3], А.М. Диноршоҳ [4], Ш.Ш. Шосаидзода [5] мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор дода шудаанд.

Дар самти баланд бардоштани мақоми зан дар ҷомеа ва оила чораҳои зарурӣ андешида мешуданд, занон дар баробари мардон ҳуқуқ ба таҳсил, меҳнат, иштирок дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва идораи давлатиро доштанд. Қонунгузории шуравӣ ҳама гуна шаклҳои табъизро аз рӯи ҷинс манъ менамуд ва дар самти баробарии воқеии занон ва мардон заминаҳои ҳуқуқиро фароҳам меовард.

Нисбат ба баробарҳуқуқии занон ва мардон В.И. Ленин чунин қайд намуда буд, ки баробарии воқеии занон бо мардон танҳо дар ҳолати ҷамъиятӣ гардидани хоҷагидорӣ имконпазир аст. Занон дар меҳнати умумӣ иштирок карда, метавонанд мавқеи баробар бо мардонро ишғол намоянд [6, с. 198].

Дар ташаккул ва рушди қонунгузории шуравӣ оид ба ҳуқуқи оилавӣ Эъломия «Дар бораи озодии занон» (1926) нақши муҳим гузоштааст [7, с. 242]. Дар Эъломия қайд карда шудааст, ки ақди никоҳ танҳо бо розигии ихтиёрии занон имконпазир аст. «Эъломия ба занон як қатор имтиёзҳо, ба монанди баробарҳуқуқии мардон ва занрн, озодона бастани никоҳ, ҷавобгари қатъии падару модар ва дигарон, ки занро ба ақди никоҳ маҷбур менамоянд, ҳуқуқи бо хоҳиши худ бекор кардани никоҳ, манънамоии бисёрзанӣ, таъмини модар ва кӯдак аз ҷониби падар (пардохти алимент) ва ғайраҳоро пешниҳод намудааст» [5, с. 95].

Метавон қайд намуд, ки принсипи баробарии зан ва мард дар ҳуқуқи оилавии шуравӣ дар самти бартараф намудани муносибатҳои нобаробари анъанавӣ, таҳкими адолати иҷтимоӣ дар оила аҳамияти бузург дошт. Ҳамин тариқ, принсипи мазкур дар давраи шуравӣ рушд намуда, дар шароити имрӯза яке аз заминаҳои муҳими ҳуқуқи оилавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад.

Хусусияти дигари ҳуқуқи оилавӣ дар давраи шуравӣ эътироф гардидани никоҳи давлатӣ ба ҳисоб мерафт. Қонунгузории шуравӣ никоҳро ҳамчун муносибати ҳуқуқии байни зан ва мард танҳо дар ҳолати ба қайдгирӣ дар мақомоти давлатии сабти асноди ҳолати шаҳрвандӣ (САҲШ) эътироф менамуд. Мақсади асосии таъмини назорати давлатии муносибатҳои оилавӣ аз ҳифзи ҳуқуқи ҳамсарон ва фарзандон, бартараф намудани баҳсҳои ҳуқуқии никоҳӣ ба ҳисоб мерафт. Бар замми ин, бақайдгирии давлатии никоҳ дар муайян намудани вазъи ҳуқуқии шахс, масъалаи мерос таъмини моддӣ ва дигар муносибатҳои ҳуқуқӣ муҳим буд.

Никоҳи динӣ, ки танҳо дар асоси расму оийинҳои динӣ баста мешуд, қувваи ҳуқуқӣ надошт. Яъне, чунин никоҳ аз тарафи давлат ҳамчун заминаи ташаккули ҳуқуқ ва уҳдадориҳои оилавӣ эътироф намегардид. Масалан, дар моддаи 13 Кодекси никоҳ ва оилаи ҶШС Тоҷикистон (1969) муқаррар карда шудааст, ки никоҳ танҳо дар мақомоти давлатии сабти асноди ҳолати шаҳрвандӣ ба қайд гирифта мешавад.

Ҳамин тариқ, дар қонунгузории шуравӣ танҳо никоҳи давлатӣ, яъне никоҳ, ки дар

мақомоти давлатӣ ба қайд гирифта шудааст, асоси ҳуқуқи оилавӣ шуморида мешуд. Принсипи мазкур ягонагии низоми ҳуқуқӣ, ҳифзи ҳуқуқи ҳамсарон ва фарзандон, таҳқими назорати давлатии муносибатҳои оилавиро таъмин менамуд. Дар шароити имрӯза, дар қонунгузории оилавии Тоҷикистон принсипи мазкур ҳамчун воситаи нигоҳ назорати давлатии муносибатҳои оилавӣ, таъмини ягонагии низоми ҳуқуқи оилавӣ нигоҳ дошта шудааст.

Бақайдгирии давлатии никоҳ дар давраи шуравӣ ба хотири бартараф намудани шаклҳои динӣ ва анъанавии никоҳ, ки дар аксарияти ҳолатҳо бе ҳуҷҷатҳои зарурӣ амалӣ карда мешуд, пешбинӣ гардида буд. Тавассути ин муқаррарот муносибатҳои оилавӣ зери назорати ҳуқуқӣ қарор дода мешуд, ҳуқуқи зан ва кӯдак ҳимоя гардида, никоҳҳои маҷбурӣ ва барвақтӣ бартараф карда мешуданд. Дар давраи шуравӣ бақайдгирии давлатии никоҳро метавон ҳамчун воситаи назорати идеологӣ бараасӣ намуд. Дар шароити муосири Тоҷикистон бошад, бақайдгирии давлатии никоҳ воситаи кафолати ҳуқуқии шаҳрвандон ва таъмини адолати иҷтимоӣ ба ҳисоб меравад.

Дар давраи шуравӣ ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои кӯдакон самти муҳими ҳуқуқи оилавӣ ба ҳисоб мерафт. Кӯдак ҳамчун арзиши иҷтимоӣ эътироф гардида, дар таъмини шароити зиндагӣ, тарбия ва рушди ҳамаҷонибаи кӯдакон таваҷҷуҳи хосса равона карда мешуд. Қонунгузории шуравӣ падару модарро вазифадор менамуд, ки фарзандони худро тарбия намуда, бар рушди ҷисмонӣ, маънавӣ ва зеҳнии онҳо тамоми шароитро фароҳам созанд.

Ба масъалаи баробарии ҳуқуқии кӯдакон таввақуҳи хоса равона гардида буд. Ҳуқуқҳои кӯдакони дар никоҳ ва берун аз никоҳ таваллудшуда баробар ътироф карда мешуд. Ҳамаи кӯдакон, новобаста аз вазъи ҳуқуқии падару модар, дорои ҳуқуқ ба таъминот, тарбия, мерос ва ҳифзи давлатӣ буданд. Метавон қайд намуд, ки меъёри мазкур дар бартараф намудани табъиз нисбат ба кӯдакон берун аз никоҳ таваллудшуда аҳамияти бузург дошт. Давлат дар доираи фаъолияти мақомоти васояту парастории, муассисаҳои таълимӣ ва дигар сохторҳои давлатӣ ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои кӯдаконро таъмин менамуд. Ҷанбаҳои зикргардида дар Конститутсияи Иттифоқи Шуравӣ (моддаи 53), Кодекси никоҳ ва оилаи ҶШС Тоҷикистон (соли 1969, моддаҳои 16, 48-52, 58) ба таври мушаххас муқаррар карда шудаанд.

Ҳамин тариқ, қонунгузории шуравӣ ба ҳифзи манфиатҳои кӯдакон таваҷҷуҳи хоса намуда, барои таъмини ҳуқуқҳои кӯдакон новобаста аз вазъи иҷтимоӣ, кафолати ҳуқуқиро фароҳам оварда, баробарии тамоми кӯдаконро дар назди қонун муқаррар намудааст. Қайд намудан зарур аст, ки принсипи мазкур дар қонунгузории оилавии Тоҷикистон нигоҳ дошта шуда, такмил дода шудааст.

Дар давлати шуравӣ тамоми муносибатҳои оилавӣ аз ҷониби давлат танзим карда мешуд. Давлат қоидаҳои умумии муносибатҳои оилавиро муайян намуда, иҷроиши онҳоро назорат менамуд. Метавон қайд намуд, ки мақсади асосии чунин сиёсати ҳуқуқӣ дар таҳкими оила, ҳифзи ҳуқуқи ҳамсарон, кӯдакон ва таъмини суботи иҷтимоӣ зоҳир мегардид. Давлат дар масъалаҳои ақди никоҳ ва бекор кардани он, муайян намудани ҳуқуқ ва уҳдадориҳои ҳамсарон, васоят ва парастории, фарзандхонӣ ва таъмини фарзандон нақши марказӣ дошт. Тамоми масъала ва муносибатҳо дар доираи қонун, аз тарафи мақомоти давлати танзим карда мешуд.

Масъалаҳои зикргардида дар Кодекси никоҳ ва оилаи ҶШС Тоҷикистон (1969) пешбинӣ карда шудаанд. Масалан, моддаи 13 оид ба бақайдгирии давлатии никоҳ, моддаҳои 38-41 тартиби бекор кардани никоҳ, моддаҳои 121-134 масъалаҳои васоят ва парсторӣ, моддаҳои 67-94 уҳдадориҳои алиментӣ ва таъмини фарзандонро танзим менамуданд.

Мақсади асосии қонунгузории шуравӣ дар самти ҳуқуқи оилавӣ мустаҳкамнамоӣ ва танзими муносибатҳои оилавӣ ба ҳисоб мерафт. Дар ин самт муҳаққиқ В.С. Тадевосян қайд намудааст, ки «мақсади қонунгузории шӯравии ҳуқуқи оилавӣ аз таҳкими оила иборат буд» [8, с. 12]. Ш.Ш. Шосаидзода бошад нсбати ин масъала чунин иброз намудааст: «дар шакли императив ба оила дахолат намуда, давлати шуравӣ манфиатҳои давлатиро нисбат ба манфиатҳои оила боло мегузошт ва онро тобеи сиёсати давлатӣ менамуд. Дар натиҷа, оила қобилияти ҳаётӣ ва ба омилҳои беруна мутобиқгардиро исбот намуд» [5, с. 10].

Ҳамин тариқ, метавон қайд намуд, ки муносибатҳои оилавӣ таҳти назорати пурраи давлат қарор дошта, тариқи қонунгузорӣ ва мақомоти дахлдори давлатӣ тамоми масъалаҳои муносибатҳои оилавӣ танзим карда мешуданд. Метавон қайд намуд, ки аломати мазкур яке аз ҷанбаҳои фарқкунандаи ҳуқуқи оилавии шуравӣ ба ҳисоб мерафт.

Дар қонунгузории оилавии шуравӣ давра ба давра тартиби соддаи бекор намудани никоҳ ташаккул ёфтааст. Дар марҳилаҳои алоҳидаи инкишофи давлати шуравӣ қонунгузорӣ тартиби соддаи бекор намудани никоҳро муқаррар намудааст. Чунин соддагардонӣ ба принсипи

ихтиёрии никоҳ асос ёфта, дар ҳолати ғайриимкон будани нигоҳдории оила муҳим мегардад.

Гарчанде, раванди бекор намудани никоҳ содда гардида буд, лекин ҳангоми баррасии парванда суд вазифадор буд, ки ба ҳифзи манфиати кӯдакон, таъминоти моддӣ онҳо, муқаррар намудани алимент таваҷҷуҳи хосса диҳад. Дар ин самт бартарии манфиатҳои фарзандони ноболиғ аз манфиатҳои шахсии ҳамсарон ба инобат гирифта мешуд, ки дар таъмини шароити муҳими зиндагӣ ва тарбияи кӯдакон аҳамияти бузург дошт. Ҳамин тариқ, дар Кодекси никоҳ ва оилаи ҶШС Тоҷикистон масъалаҳои зикргардида ба таври мушаххас пешбинӣ карда шудаанд. Дар моддаҳои 38-41 асосҳо ва тартиби бекор кардани никоҳ, дар моддаи 40 ба инобат гирифтани вазъи оила ва манфиатҳои фарзандони ноболиғ дар бекор кардани никоҳ, моддаҳои 67-94 масъалаи алимент ва таъмини фарзандон пас аз бекор кардани никоҳ муқаррар карда шудааст.

Ҳамин тариқ, тартиби бекор кардани никоҳ нисбатан содда гардонида шуда бошад ҳам, лекин давлат ҳамзамон назорати ҳуқуқиро нигоҳ дошта, дар бекор намудани никоҳ ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои кӯдаконро аввалиндараҷа мешуморид. Метавон қайд намуд, ки дар доираи чунин сиёсат тавозуни байни озодии шахсӣ ва манфиатҳои иҷтимоӣ нигоҳ дошта мешуд.

Принсипи ҳимояи ҳуқуқи кӯдакон ва модарон яке аз рукнҳои асосии низоми ҳуқуқи оилавии давраи шуравӣ ба ҳисоб мерафт, ки имрӯз низ дар низоми қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон устувор боқӣ мондааст. Аз замони қабул гардидани Кодекси никоҳ ва оилаи ИҶШС (1969), моддаҳои дахлдор баробарии ҳуқуқии кӯдакони қонунӣ ва ғайриқонунӣ таваллудшударо эътироф менамуданд, инчунин масъулияти падару модарро дар таълиму тарбияи фарзандон ва таъмини иҷтимоии онҳо муайян мекард.

Дар Кодекси қонунҳо дар бораи асноди ҳолати шаҳрвандӣ, ҳуқуқи никоҳ ва васоят (1918) муқаррар гардида буд, ки кӯдакони аз волидайни бе никоҳ таваллудшуда бо кӯдакони дар издивоҷи қонунӣ таваллудшуда ҳуқуқҳои баробар доранд. Дар самти ҳифзи иҷтимоии кӯдакон назорати давлатӣ муқаррар карда шуд [9, с. 16].

Дар давраи шуравӣ ин принсип бо мақсади таъмини адолат ва баробарии иҷтимоӣ, пешгирии зӯроварӣ, сарнавишти кӯдакони бе падару модар ва ҳимояи занон татбиқ мешуд. Ҳифзи ҳуқуқи кӯдак ҳамчун арзиши умумиҷумҳуриявӣ ҳисобида мешуд ва давлат уҳдадорӣ дошт, ки барои таълиму тарбияи кӯдак ва дастгирии модар шароити зарурӣ фароҳам оварад.

Бо ба даст омадани истиқлолият ва қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (1994) ва Кодекси нави оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон (1998), ин принсип пурра такмил ёфт. Моддаи 13 ва моддаи 33 Кодекси оила ҳуқуқҳои кӯдак, аз ҷумла таълим, нигоҳубин, ғизо, ташкили муҳити солим ва ҳифзи модар ва кӯдакро кафолат медиҳад. Ҳамчунин, баробарии ҳуқуқи кӯдакони қонунӣ ва ғайриқонунӣ таваллудшуда дар моддаи 39 ва 109 Кодекси оила ба таври возеҳ омадааст.

Ҳифзи ҳуқуқи кӯдакон ва модарон ҳамчун принсипи меросмондаи ҳуқуқи шуравӣ, дар шароити миллӣ ва сиёсати давлатдории истиқлолӣ ба арзиши конститутсионӣ ва меъёри амалкунандаи ҳуқуқ табдил ёфт. Ин арзиш на танҳо ҳуқуқи фарзандон ва занонро таъмин мекунад, балки ба устувории оила ҳамчун рукни асосии ҷомеа мусоидат менамояд.

Дар давлати шуравӣ ба расму оинҳои анъанавӣ, ки ба принсипи баробарӣ, озодии шахс ва ҳуқуқи шаҳрвандон монеа эҷод менамуданд, мубориза бурда мешуд. Аз ин хотир, муносибатҳои оилавӣ дар асоси қонун танзим гардида, таъсири анъанаҳо, ки ҳуқуқи инсонро дар муносибатҳои оилавӣ маҳдуд менамуданд, коҳиш дода мешуд. Дар ин самт мубориза бо никоҳи маҷбурӣ, никоҳи бармаҳал, бисёрзанӣ ва дигар расму оинҳо ки ба ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрванд монеа эҷод менамуданд, ба роҳ монда шуда буд. Мувофиқи қонунгузории шуравӣ никоҳ бояд танҳо бо ризоияти озодона ва ихтиёрии зан ва мард баста шавад. Маҷбур намудани шахс ба никоҳ, никоҳҳои бармаҳал ҳамчун амали ғайриқонунӣ баррасӣ карда мешуд. Дар Тоҷикистон чунин сиёсати давлатӣ ба баланд бардоштани мақоми иҷтимоӣ ва ҳуқуқии занон аҳамияти хосса дошт.

Дар моддаи 14 Кодекси никоҳ ва оилаи ҶШС Тоҷикстон (1969) чунин пешбинӣ карда шудааст, ки никоҳ танҳо дар асоси ризоияти озодонаи зан ва мард баста мешавад. Принсипи баробарии ҳамсарон ва ихтиёрии никоҳ ҷанбаи маҳим ба ҳисоб мераванд. Дар Кодекси ҷиноятии ҶШС Тоҷикистон барои бисёрзанӣ ва шаклҳои маҷбурнамоии шахс ба никоҳ ҷавобгарии ҷиноятӣ пешбинӣ гардида буд.

Соли 1924 ба Кодекси ҷиноятии ҶФШСР дар асоси шароити маҳаллӣ тағйирот ва иловаҳо ворид карда шуд. Дар ин самт барои барои қалин додану гирифтан, дуздидани духтар бо мақсади никоҳ ҷавобшарии ҷиноятӣ муқаррар гардид, ки барои инкишофи қонунгузории соҳавӣ заминаи ҳуқуқӣ гузошт [10, с. 21].

Гарчанде салоҳияти ақди никоҳ ва бекор кардани он ба мақомоти давлатии САҲШ вобаста гардида буданд, лекин то соли 1928 судҳои қозигӣ

низ амал менамуданд, ки қонунгузории шӯравиро риоя намекарданд. Аз ин хотир бо қарори Шӯрои комиссарҳои халқии ҶМШС Тоҷикистон судҳои қозигӣ барҳам дода шуданд. Ҳамин тариқ, дар қаламрави кишвар ба дуализми ҳуқуқӣ дар самти муносибатҳои оилавӣ хотима бахшида шуд. «Барҳам хурдани судҳои қозигӣ ва меъёрҳои шариат на бо роҳи маъмурӣ, балки тавассути афзудани нуфуз ва эътибори қонунҳои шуравӣ ва судҳои шуравӣ, инчунин тағйироти мафкураи аҳолӣ имконпазир гардид» [11, с. 27].

Ҳамин тариқ, дар қонунгузории шуравӣ бо урфу одатҳои анъанавӣ мубориза бурда мешуд, ки хусусияти муҳими ҳуқуқи оилавӣ ба ҳисоб мерафт. Сиёсати мазкури давраи шуравӣ ба ташаккули низоми муосири ҳуқуқи оилавӣ дар Тоҷикистон таъсири назаррас расонидааст.

Муқарриз: н.и.ҳ. Соҳибзода М.С.

ОСОБЕННОСТИ СЕМЕЙНОГО ПРАВА В СОВЕТСКОЙ ЭПОХЕ

Ключевые слова: семейное право, законодательство, советское право, традиции, равенство мужчин и женщин, защита детей, государственный контроль, государственная политика, семейные отношения, брак, правовая система.

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности семейного права в советскую эпоху. Автор отмечает, что советская эпоха не только создала новую форму социально-экономических отношений, но и ввела в семейное право новые нормы, такие как равенство мужчин и женщин, добровольный брак, государственная регистрация, защита детей и борьба с религиозными браками.

Изучение особенностей советского семейного права помогает понять процесс формирования и развития семейного законодательства в независимом Таджикистане, поскольку большинство принципов и норм советского семейного права нашли отражение в действующем законодательстве страны.

Семейное право в советскую эпоху формировалось на основе идеологии и политики государства и было направлено на равенство граждан и защиту семьи. В советском законодательстве важной особенностью семейного права проявился принцип равенства женщин и мужчин во всех сферах семейной жизни. Принцип равенства женщин и мужчин в советском семейном праве имел большое значение для устранения традиционно неравных отношений и укрепления социальной справедливости в семье.

В советском законодательстве основой семейного права считался только государственный брак, то есть брак, зарегистрированный в государственном органе. Этот принцип обеспечивал единство правовой системы, защиту прав супругов и детей, а также усиление государственного контроля над семейными отношениями.

Советское законодательство боролось с традиционными обычаями и традициями, которые считались важной чертой семейного права. Эта политика советского периода оказала значительное влияние на формирование современной системы семейного права в Таджикистане.

Шарифи Дилбар Давлатали – старший преподаватель кафедры таможенной службы Дангаринского государственного университета. E-mail: dilbarsharifi1@gmail.com; Тел.: (+992) 984-05-56-65.

CHARACTERISTICS OF FAMILY LAW IN THE SOVIET ERA

Keywords: family law, legislation, Soviet law, traditions, equality of men and women, child protection, state control, state policy, family relations, marriage, legal system.

Abstract. This article examines the characteristics of family law in the Soviet era. The author notes that the Soviet era not only created a new form of socioeconomic relations but also introduced new norms into family law, such as equality between men and women, voluntary marriage, state registration, child protection, and the fight against religious marriages.

Studying the characteristics of Soviet family law helps understand the formation and development of family law in independent Tajikistan, as most of the principles and norms of Soviet family law are reflected in the country's current legislation.

Family law in the Soviet era was formed based on state ideology and policy and was aimed at the equality of citizens and the protection of the family. In Soviet legislation, an important feature of family law was the principle of equality between women and men in all spheres of family life. The principle of equality between women and men in Soviet family law was of great importance in eliminating traditionally unequal relationships

and strengthening social justice within the family. In Soviet legislation, the basis of family law was considered to be only state marriage, that is, marriage registered with a state agency. This principle ensured the unity of the legal system, protected the rights of spouses and children, and strengthened state control over family relations.

Soviet legislation discouraged traditional customs and traditions, which were considered an important feature of family law. This policy of the Soviet period had a significant impact on the development of the modern family law system in Tajikistan.

Sharifi Dilbar Davlatali – senior lecturer of customs service department of the Dangara state university. E-mail: dilbarsharifi1@gmail.com; Tel.: (+992) 984-05-56-65. 4.

Рӯйхати адабиёт:

1. Азизов У.А. Таҳаввули институтҳои ҷиноят ва ҷазо дар ҳудуди Тоҷикистони таърихӣ ва муосир: таҳқиқоти таърихӣ-ҳуқуқӣ. – Душанбе: «Анделеб-Р», 2015. – 368 с.

2. Тоҳиров Ф.Т. Масъалаҳои мубрами таърих ва назарияи давлат ва ҳуқуқ дар шароити истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: «Дониш», 2009. – 369 с.

3. Холиқов А.Ғ. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистои. – Душанбе: «ЭР-граф», 2014. – 380 с.

4. Диноршоев А.М. Асосҳои конститутсионии танзим ва татбиқи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: дис. ... док-ри илм. ҳуқуқ. – М., 2015. – 535 с.

5. Шосаидзода Ш.Ш. Ташаккул ва инкишофи ҳуқуқи кӯдак дар Тодикистон: дис. ... ном. илм. ҳукук. – Душанбе, 2020. – 235 с.

6. Ленин В.И. Дар бораи вазифаҳои ҳаракати занони коргар дар Ҷумҳурии Шӯравӣ / Маҷмӯаи пурраи осор. Нашри 5-ум. – М.: «Нашриёти адабиёти сиёсӣ». – Т. 39, 1970. – С. 198-205.

7. Хрестоматия оид ба таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон (солҳои 1917–1994) / Мурат. Ф.Т. Тоҳиров. – Душанбе: «Дониш», 2019. – 839 с.

8. Тадевосян В. С. Оила ва қонун: дастур барои донишҷӯён. – М.: «Знание», 1974. – 80 с.

9. Бондаренко О.А. Таърихи рушди қонунгузорӣ оид ба ҳуқуқҳои кӯдак. – Волгоград: «Юристъ», 2011. – 210 с.

10. Маҳмудов М.А. Воситаҳои ҳуқуқии оилавии таъмини устувории ақди никоҳ. – Душанбе: «Ирфон», 1990. – 112 с.

11. Маҳмудзода М., Худоёрзода Б. Ҳуқуқи оилавии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: «ЭР-граф», 2015. – 496 с.

Список литературы:

1. Азизов У.А. Эволюция институтов преступления и наказания на территории исторического и современного Таджикистана: историко-правовое исследование. – Душанбе: «Андалеб-Р», 2015. – 368 с.

2. Тохиров Ф.Т. Актуальные проблемы истории и теории государства и права в условиях государственной независимости Республики Таджикистан. – Душанбе: «Дониш», 2009. – 369 с.

3. Холиков А.Г. История государства и права Таджикистана. – Душанбе: «ЭР-граф», 2014. – 380 с.

4. Диноршоев А.М. Конституционные основы регламентации и реализации прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан: дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2015. – 535 с.

5. Шосаидзода Ш.Ш. Становление и развитие прав ребенка в Таджикистане: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2020. – 235 с.

6. Ленин В.И. О задачах женского рабочего движения в Советской республике / Полное собрание сочинений. 5-е изд. – М.: «Издательство политической литературы». – Т. 39, 1970. – С. 198-205.

7. Хрестоматия по истории государства и права Таджикистана (1917-1994 гг.) / Сост. Ф.Т. Тахиров. – Душанбе: «Дониш», 2019. – 839 с.

8. Тадевосян В. С. Семья и закон: пособие для. – М.: «Знание», 1974. – 80 с.

9. Бондаренко О.А. История развития законодательства о правах ребенка. – Волгоград: «Юристъ», 2011. – 210 с.

10. Махмудов М.А. Семейно-правовые средства обеспечения стабильности брака. – Душанбе: «Ирфон», 1990. – 112 с.

11. Махмудзода М., Худоёрзода Б. Семейное право Республики Таджикистан. – Душанбе: «ЭР-граф», 2015. – 496 с.

List of literature:

1. Azizov U.A. Evolution of the institutions of crime and punishment in the territory of historical and modern Tajikistan: a historical and legal study. – Dushanbe: «Andaleb-R», 2015. – 368 p.
2. Tohirov F.T. Current problems of the history and theory of state and law under the conditions of the state independence of the Republic of Tajikistan. – Dushanbe: «Donish», 2009. – 369 p.
3. Kholikov A.G. History of the state and law of Tajikistan. – Dushanbe: «ER-Graf», 2014. – 380 p.
4. Dinorshoev A.M. Constitutional foundations for the regulation and realization of human and civil rights and freedoms in the Republic of Tajikistan: diss. … doctor of legal sciences. – M., 2015. – 535 p.
5. Shosaidzoda Sh.Sh. Formation and development of children's rights in Tajikistan: diss. ... candidate of legal sciences. – Dushanbe, 2020. – 235 p.
6. Lenin V.I. On the tasks of the women's workers' movement in the Soviet Republic / Collected works. 5th ed. – M.: «Political Literature Publishing House». – Vol. 39, 1970. – P. 198-205.
7. Reader on the history of the state and law of Tajikistan (1917-1994) / Compiled by F.T. Tohirov. – Dushanbe: «Donish», 2019. – 839 p.
8. Tadevosyan V.S. Family and the law: a manual. – M.: «Znanie», 1974. – 80 p.
9. Bondarenko O.A. History of the development of legislation on the rights of the child. – Volgograd: «Yurist», 2011. – 210 p.
10. Mahmudov M.A. Family law means of ensuring the stability of marriage. – Dushanbe: «Irfon», 1990. – 112 p.
11. Mahmudzoda M., Khudoyorzoda B. Family law of the Republic of Tajikistan. – Dushanbe: «ER-Graf», 2015. – 496 p.

ТДУ: 347.27
Акбарализода Ҷасур Акбаралӣ,
сардори шуъбаи қонунгузории гражданӣ, соҳибкорӣ ва оилавии Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Тел.: (+992) 997-99-09-74
E-mail: jasurbek_e@mail.ru.

Иброҳимзода Муборак Иброҳим,
номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, муовини сардори шуъбаи қонунгузории гражданӣ, соҳибкорӣ ва оилавии Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Тел.: (+992) 888-89-58-59
E-mail: ibrohimzoda96@mail.ru.

Давлатов Умар Рустамович,
мутахассиси пешбари шуъбаи ҳуқуқи байналмилалии Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Тел.:(+992) 177-77-74-08
E-mail: umar.d.r0002@gmail.com.

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ҲУҚУҚИИ ҚОНУНИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН «ДАР БОРАИ ИПОТЕКА» БО ҚОНУНГУЗОРИИ ФЕДЕРАТСИЯИ РОССИЯ, ҶУМҲУРИИ ҚАЗОҚИСТОН, ҶУМҲУРИИ ЎЗБЕКИСТОН ВА ҶУМҲУРИИ БЕЛАРУС

Калидвожаҳо: ипотека, қонунгузории ипотекӣ, молу мулки ғайриманқул, гарав, шартномаи ипотека, бақайдгирии давлатии ипотека, қарздиҳанда, қарзгиранда, шаҳодатномаи ипотекӣ, қарздиҳии ипотекӣ, таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқӣ, қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, таҷрибаи хориҷӣ.

Аннотатсия. Дар мақола таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ипотека» дар муқоиса бо қонунгузории Федератсияи Россия, Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҷумҳурии Ӯзбекистон ва Ҷумҳурии Беларус гузаронида шудааст. Муаллифон асосҳои ҳуқуқии танзими муносибатҳои ипотекӣ, мафҳум ва мавзуи ипотека, тартиби ба вуҷуд омадан ва бақайдгирии давлатии он, шартномаи ипотека, ҳуқуқу уҳдадориҳои тарафҳо, инчунин тартиби ситонидан аз молу мулки ба ипотека гузошташударо мавриди таҳлил қарор додаанд. Дар натиҷаи таҳқиқот умумият ва фарқиятҳои асосии низомҳои ҳуқуқии давлатҳои мавриди муқоиса муайян гардида, таҷрибаи пешқадами хориҷӣ дар самти шаҳодатномаи ипотекӣ, фаъолияти ташкилотҳои махсусгардонидашудаи ипотекӣ, бақайдгирии давлатӣ, ситонидани ғайрисудии қарз ва баҳодиҳии мавзуи ипотека мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Дар асоси таҳлили гузаронидашуда зарурати такмили минбаъдаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи ипотека асоснок гардида, як қатор пешниҳодҳо оид ба мукаммал намудани механизмҳои ҳуқуқии бақайдгирӣ, қарздиҳии ипотекӣ, ҳифзи ҳуқуқи тарафҳо ва татбиқи ипотека манзур карда шудаанд.

Рушди иқтисоди бозоргонӣ бе ташаккули низоми самараноки таъмини иҷрои уҳдадориҳо, ки устувории муомилоти маданӣ ва ҳифзи манфиатҳои иштирокчиёни муносибатҳои молумулкиро таъмин намояд, имконнопазир аст. Яке аз воситаҳои муҳими таъмини иҷрои уҳдадориҳо ин ипотека мебошад. Ипотека на танҳо иҷрои уҳдадориҳои молумулкиро таъмин мекунад, балки ҳамчун воситаи муҳими қарздиҳӣ, ҷалби сармоягузорӣ, рушди соҳибкорӣ ва таъмини шаҳрвандон бо манзил низ аҳамияти муҳим дорад. Истифодаи ипотека барои ҳифзи манфиатҳои ҳам қарздиҳанда ва ҳам қарзгиранда мусоидат менамояд. Аз як тараф, қарздиҳанда кафолати иловагии иҷрои уҳдадорӣ ва баргардонидани маблағҳои қарзиро ба даст меорад. Аз ҷониби дигар, қарзгиранда ҳуқуқи соҳибӣ ва истифодаи молу мулки ғайриманқули ба гарав гузошташударо то иҷрои уҳдадории бо ипотека таъминшуда нигоҳ медорад.

Дар шароити муосир такмили қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти ипотека аҳаммияти махсус дорад. Рушди низоми бонкӣ, бозори молумулки ғайриманқул ва фаъолияти сармоягузорӣ зарурати ташаккули заминаи муосири ҳуқуқиро ба миён меорад, ки ба стандартҳои байналмилалӣ мутобиқ буда, таҷрибаи мусбати давлатҳои хориҷиро ба назар мегирад. Аз ин рӯ, таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти ипотека бо қонунгузории давлатҳое, ки дорои низоми ба ҳам наздики ҳуқуқӣ ва таҷрибаи муштараки таърихии рушди қонунгузории маданӣ мебошанд, аҳаммияти муҳим дорад.

Асоси ҳуқуқии танзими муносибатҳои ипотекиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ипотека» ташкил медиҳад. Қонуни мазкур асосҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва ташкилии ба вуҷуд омадан, амалӣ шудан ва қатъ гардидани муносибатҳои ипотекиро муайян менамояд. Дар он мафҳуми ипотека, асосҳои ба вуҷуд омадани он, талабот нисбат ба шартномаи ипотека, тартиби бақайдгирии давлатии ипотека, ҳуқуқу уҳдадориҳои тарафҳо, тартиби рӯёнидани маблағ аз ҳисоби предмети ипотека ва асосҳои қатъ гардидани муносибатҳои ипотекӣ муқаррар карда шудаанд.

Дар доираи таҳқиқоти мазкур таҳлили муқоисавии ҳуқуқии Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ипотека» [1] бо қонунгузории Федератсияи Россия, Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҷумҳурии Беларус ва Ҷумҳурии Ӯзбекистон дар соҳаи танзими муносибатҳои ипотекӣ гузаронида шудааст.

Қайд кардан зарур аст, ки дар даҳсолаҳои охир қонунгузории давлатҳои мазкур дар соҳаи ипотека ба таври назаррас такмил дода шудааст. Дар натиҷаи ин раванд механизмҳои нави ҳуқуқии танзими муносибатҳои ипотекӣ ташаккул ёфтаанд, ки ба таъмини устувории муомилоти маданӣ, баланд бардоштани самаранокии муносибатҳои қарзӣ ва таҳкими ҳифзи ҳуқуқу манфиатҳои қонунии қарздиҳанда ва қарзгиранда равона шудаанд.

Аз ин рӯ, омӯзиши таҷрибаи қонунгузории давлатҳои хориҷӣ барои муайян намудани самтҳои такмили қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти ипотека аҳамияти муҳим дорад. Истифодаи таҷрибаи пешқадами хориҷӣ бо дарназардошти хусусиятҳои низоми ҳуқуқии миллӣ метавонад ба такмили механизмҳои ҳуқуқии танзими муносибатҳои ипотекӣ ва баланд бардоштани самаранокии ҳифзи ҳуқуқу манфиатҳои иштирокчиёни муносибатҳои мазкур мусоидат намояд.

Федератсияи Россия

Федератсияи Россия яке аз аввалин давлатҳои фазои пасошӯравӣ мебошад, ки санади махсуси қонунгузориро дар соҳаи танзими муносибатҳои ипотекӣ қабул кардааст. Қонуни федералии Федератсияи Россия «Дар бораи ипотека (гарави молу мулки ғайриманқул)» 16 июли соли 1998 [2] қабул шудааст. Қонуни мазкур асосҳои ба вуҷуд омадан ва татбиқи ипотекаро муқаррар намуда, муносибатҳои вобаста ба гарави молу мулки ғайриманқулро танзим мекунад. Ҳамзамон, он тартиби таъмини иҷрои уҳдадориҳо тавассути ипотека, инчунин хусусиятҳои рӯёнидани маблағ аз ҳисоби молу мулки ба ипотека гузошташуда ва фурӯши онро муайян менамояд.

Ҳангоми гузаронидани таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Федератсияи Россия дар самти ипотека, пеш аз ҳама, умумияти мақсадҳои танзими ҳуқуқии он ба назар мерасад. Қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон асосҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва ташкилии ба вуҷуд омадан, амал кардан ва қатъ гардидани ипотекаро муайян менамояд. Қонунгузории Федератсияи Россия бошад, асосан муносибатҳои вобаста ба гарави молу мулки ғайриманқулро ҳамчун воситаи таъмини иҷрои уҳдадориҳо ба танзим медарорад. Бо вуҷуди фарқият дар тарзи танзим ва ифодаи муқаррароти ҳуқуқӣ, мазмуни ҳар ду низоми қонунгузорӣ ба як мақсади асосӣ равона шудааст, яъне таъмини иҷрои дахлдори уҳдадориҳо ва устувории муносибатҳои ҳуқуқии вобаста ба онҳо тавассути истифодаи молу мулки ғайриманқул ҳамчун воситаи таъмини иҷрои уҳдадориҳо.

Монандии назаррас дар муайян намудани мафҳуми ипотека низ ба назар мерасад. Тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, ипотека шакли гарави молу мулки ғайриманқул мебошад, ки мавриди бақайдгирии давлатӣ қарор гирифтааст. Дар қонунгузории Федератсияи Россия бошад, ипотека ҳамчун гарави молу мулки ғайриманқул муайян карда мешавад, ки тибқи он кредитор ҳуқуқ дорад талаботи худро аз ҳисоби арзиши предмети ипотека нисбат ба дигар кредиторон бо навбати афзалиятнок қонеъ намояд. Дар ҳар ду давлат предмети ипотека дар ихтиёрдорӣ ва истифодаи гаравдеҳ боқӣ мемонад. Ин ҳолат ба хусусияти асосии муносибатҳои ҳуқуқии ипотекӣ, яъне нигоҳ доштани предмети гарав дар ихтиёрдорӣ ва истифодаи гаравдеҳ, мувофиқат мекунад.

Танзими ҳуқуқии асосҳои ба вуҷуд омадани ипотека дар ҳар ду кишвар аз ҷиҳати мазмун асосан ба ҳам монанд аст. Қонунгузории ҳар ду

кишвар ба вуҷуд омадани ипотекаро ҳам дар асоси шартнома ва ҳам бевосита дар асоси қонун пешбинӣ менамояд. Ҳамзамон, дар қонунгузории ҳар ду кишвар қоидае муқаррар шудааст, ки тибқи он нисбат ба ипотекаи дар асоси қонун ба вуҷудомада муқаррароти марбут ба ипотекаи шартномавӣ татбиқ мегарданд, агар қонун тартиби дигарро пешбинӣ накарда бошад. Чунин тарзи танзим ба таъмини ягонагии низоми ҳуқуқии ипотека ва татбиқи меъёрҳои ягона, новобаста аз асоси ба вуҷуд омадани он, мусоидат менамояд.

Алалхусус, танзими ҳуқуқии предмети ипотека диққати махсусро талаб менамояд. Қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ба сифати предмети ипотека бино, иншоот, хонаҳои истиқоматӣ, ҳуҷраҳо, объектҳои сохтмонашон анҷомнашуда, инчунин ҳуқуқи истифодаи қитъаи замин бо ҳуқуқи бегона намудани он ва дигар объектҳои ғайриманқулеро, ки қонунгузорӣ иҷозат додааст, пешбинӣ менамояд.

Дар муқоиса, қонунгузории Федератсияи Россия доираи васеътари объектҳоеро, ки метавонанд предмети ипотека бошанд, муқаррар кардааст. Аз ҷумла, ба ғайр аз объектҳои ғайриманқул, қонунгузории Россия имконияти ба ипотека гузоштани корхонаҳоро ҳамчун маҷмуаи молу мулкӣ, ҳавопаймоҳо, киштиҳои баҳрӣ, киштиҳои нақлиёти дохилии обӣ, объектҳои кайҳонӣ ва намудҳои алоҳидаи қитъаҳои заминро пешбинӣ менамояд. Ҳамзамон, хусусиятҳои ипотекаи намудҳои алоҳидаи молу мулки ғайриманқул ба таври муфассал танзим шудаанд, ки барои ба инобат гирифтани хусусиятҳои ҳуқуқии ҳар як намуди объект ва таъмини ҳифзи ҳуқуқу манфиатҳои иштирокчиёни муносибатҳои ипотекӣ заминаи ҳуқуқии муносиб фароҳам меорад.

Ҷанбаи муҳими фарқкунандаи қонунгузории Федератсияи Россия аз қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон танзими муфассали муносибатҳои вобаста ба ба гарав (ипотека) гузоштани молу мулк мебошад. Илова ба талаботи умумӣ оид ба ваколатҳои молик, Қонуни федералӣ масъалаҳои ба гарав (ипотека) гузоштани молу мулки дар моликияти давлатӣ қарордошта, молу мулки ба субъекти дорои ҳуқуқи пешбурди хоҷагидорӣ вобастаа, инчунин ҳуқуқи иҷораи молу мулки ғайриманқулро ба таври муфассал танзим менамояд.

Меъёрҳои ҳуқуқие, ки доираи уҳдадориҳои бо ипотека таъминшавандаро муайян менамоянд, дар ҳар ду давлат асосан ба ҳам мувофиқанд. Ипотека дар ҳар ду ҳолат иҷрои уҳдадориҳо оид ба баргардонидани маблағи асосии қарз, пардохти фоизҳо, ҷуброни зарар, пардохти ҷарима, инчунин хароҷоти судӣ ва хароҷоти вобаста ба фурӯши предмети ипотекаро таъмин менамояд. Чунин танзими ҳуқуқӣ ба принсипҳои умумии ҳуқуқи граждани мутобиқ буда, ҳифзи ҳамаҷонибаи манфиатҳои молумулкии қарздиҳандаро ҳангоми иҷро нашудан ё иҷрои номатлуби ӯҳдадориҳо таъмин мекунад.

Яке аз фарқиятҳои назаррас дар қонунгузории Федератсияи Россия мавҷудияти институти мустақили шаҳодатномаи гарав (закладная) мебошад. Қонунгузории федералии Русия мафҳуми варақаи гарав, тартиби таҳия ва истифодаи он, муомилоти он, гузашт намудани ҳуқуққо аз рӯйи шаҳодатномаи гарав, ворид намудани тағйиру иловаҳо, барқарор намудани варақаи гарави гумшуда ва қатъи амали онро ба таври муфассал танзим менамояд.

Шаҳодатномаи гарав ҳамчун коғази қиматнок ҳуқуққои гаравгирро аз рӯйи уҳдадории бо ипотека таъминшуда тасдиқ менамояд. Мавҷудияти чунин ҳуҷҷат имконияти интиқол ва муомилоти ҳуқуққои вобаста ба ипотекаро сода намуда, ба рушди бозори дуюмдараҷаи қарздиҳии ипотекӣ мусоидат мекунад.

Қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон институти шаҳодатномаи гаравро пешбинӣ накардааст. Аз ин рӯ, гузашт намудани ҳуқуқи талабкунӣ вобаста ба уҳдадории бо ипотека таъминшуда асосан тибқи қоидаҳои умумии қонунгузории маданӣ амалӣ карда мешавад.

Хусусияти дигари қонунгузории Федератсияи Россия дар танзими нисбатан муфассали масъалаҳои бақайдгирии давлатии ипотека ифода меёбад. Қонуни федералӣ тартиби бақайдгирии давлатии шартномаи ипотека, ба вуҷуд омадан ва қатъ гардидани ипотека, ворид намудани тағйирот ба уҳдадории бо ипотека таъминшуда, инчунин хусусиятҳои бақайдгирии давлатии намудҳои алоҳидаи молу мулки ғайриманқулро ба таври мушаххас муайян менамояд. Дар муқоиса бо ин, қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон асосан бо муқаррар намудани талаботи умумӣ оид ба бақайдгирии давлатии шартномаи ипотека маҳдуд шуда, тартиб ва механизми амалисозии ин падидаи ҳуқуқиро ба таври муфассал танзим намекунад.

Фарқиятҳои назаррас дар танзими ҳуқуқии ситонидан аз молу мулки ба гарав гузошташуда дар доираи ипотека низ ба назар мерасанд. Қонунгузории Федератсияи Россия ин масъалаҳоро ба таври муфассал танзим намуда, асосҳои ситонидан аз предмети гарав, тартиби судӣ ва ғайрисудии фурӯши он, тартиби гузаронидани музоядаи оммавӣ, ҳуқуққои иштирокчиёни музояда, тартиби тақсим намудани

маблағҳои аз фурӯши молу мулк бадастомада, ҳолатҳои қатъ намудани ситонидан ва кафолатҳои ҳифзи ҳуқуқи харидорони бовиҷдонро муайян менамояд.

Дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон танзими ҳуқуқии ин масъала нисбатан маҳдуд буда, як қатор ҷанбаҳои амалии ситонидан ва фурӯши предмети ипотека бо дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва муқаррароти умумии қонунгузории маданӣ танзим мегарданд.

Ҳамзамон, бояд қайд намуд, ки қонунгузории Федератсияи Россия маҷмӯи васеи меъёрҳои махсусро дар бар мегирад, ки масъалаҳои гарави ипотекаи қитъаҳои замин, корхонаҳо, биноҳои истиқоматӣ, объектҳои сохтмонашон анҷомнашуда ва дигар намудҳои алоҳидаи молу мулки ғайриманқулро танзим менамоянд.

Таҳлили муқоисавию ҳуқуқӣ нишон медиҳад, ки Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ипотека» ва Қонуни федералии Федератсияи Россия «Дар бораи ипотека (гарави молу мулки ғайриманқул)» аз ҷиҳати мазмун ва самтҳои асосии танзими ҳуқуқӣ ба ҳам наздик мебошанд. Ҳамзамон, барои такмили қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон истифодаи таҷрибаи Федератсияи Россия оид ба падидаи шаҳодатномаи гарав, тартиби муфассали бақайдгирии давлатии ипотека, танзими ситонидани маблағ аз ҳисоби предмети ипотека ва муқаррар намудани меъёрҳои махсус барои намудҳои алоҳидаи молу мулки ғайриманқул аҳамияти муҳим дорад. Ба назар гирифтани ин таҷриба метавонад ба такмили механизмҳои ҳифзи ҳуқуқҳои қарздиҳанда ва қарзгиранда ипотека, инчунин ба таҳкими устувории муносибатҳои ипотекӣ мусоидат намояд.

Ҷумҳурии Қазоқистон

Қонунгузории Ҷумҳурии Қазоқистон дар соҳаи муносибатҳои ипотекӣ асосан ба Қонуни Ҷумҳурии Қазоқистон «Дар бораи ипотекаи молу мулки ғайриманқул» аз 23 декабри соли 1995 [3] асос меёбад. Қонуни мазкур дар давраи амал бо дарназардошти рушди низоми бонкӣ, қарздиҳии ипотекӣ ва бозори молиявӣ борҳо такмил дода шудааст. Дар фарқият бо қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунгузории Ҷумҳурии Қазоқистон доираи васеи муносибатҳои марбут ба ипотекаро танзим менамояд. Аз ҷумла, он на танҳо муносибатҳои вобаста ба гарави молу мулки ғайриманқулро, балки фаъолияти ташкилотҳои махсусгардонидашудаи ипотекӣ, қарздиҳии ипотекӣ ба аҳолӣ ва тартиби муомилоти коғазҳои қиматноки ипотекаро низ фаро мегирад.

Бо монанди Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ипотека», Қонуни Ҷумҳурии Қазоқистон ипотекаро ҳамчун яке аз усулҳои таъмини иҷрои уҳдадориҳо пешбинӣ менамояд. Дар ин ҳолат, молу мулки ғайриманқул дар ихтиёрдорӣ ва истифодаи гаравдеҳ боқӣ монда, гаравгир ҳуқуқи афзалиятноки қонеъ намудани талаботи худро аз ҳисоби арзиши молу мулки ба гарав гузошташуда дорад. Ҳамин тариқ, асосҳои консептуалии танзими муносибатҳои ипотекӣ дар ҳар ду давлат ба ҳам наздик буда, ба принсипҳои умумии ҳуқуқи мадань асос меёбанд.

Ҳамзамон, таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки қонунгузории Ҷумҳурии Қазоқистон доираи танзими ҳуқуқии муносибатҳои ипотекаро нисбат ба қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон васеътар муайян менамояд. Агар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ипотека» асосан муносибатҳои байни гаравдеҳ ва гаравгирро танзим намояд, қонунгузории Ҷумҳурии Қазоқистон, илова бар ин, фаъолияти ташкилотҳои ипотекӣ, салоҳияти Бонки миллии Қазоқистон дар ин самт ва талаботи нисбат ба ташкилотҳои махсусгардонидашудаи молиявиро танзим менамояд. Ҳамчунин, дар қонунгузории Ҷумҳурии Қазоқистон назорати давлатии фаъолияти чунин ташкилотҳо пешбинӣ шудааст. Аз ин рӯ, дар Ҷумҳурии Қазоқистон ипотека на танҳо ҳамчун падидаи ҳуқуқи мадань, балки ҳамчун унсури низоми танзими давлатии муносибатҳои молиявӣ низ баррасӣ мегардад.

Яке аз фарқиятҳои муҳими қонунгузории Ҷумҳурии Қазоқистон дар соҳаи ипотека пешбинӣ намудани институти мустақили ташкилотҳои ипотекӣ мебошад. Тибқи қонунгузорӣ, ташкилоти ипотекӣ шахси ҳуқуқие мебошад, ки бо мақсади анҷом додани фаъолияти ипотекӣ ва амалиёти алоҳидаи бонкӣ таъсис дода шуда, фаъолияти худро дар асоси иҷозатномаи Бонки миллии Қазоқистон амалӣ менамояд. Қонун тартиби таъсис ва фаъолияти чунин ташкилотҳо, талаботро нисбат ба онҳо муқарраргардида, асосҳо ва тартиби татбиқи чорабиниҳои таъсиррасонӣ аз ҷониби мақоми ваколатдор, инчунин хусусиятҳои назорати давлатиро ба таври муфассал танзим менамояд.

Фарқияти дигари муҳим мавҷудияти падидаи шаҳодатномаи ипотекӣ дар қонунгузории Ҷумҳурии Қазоқистон мебошад. Дар қонунгузории Ҷумҳурии Қазоқистон вобаста ба масъала мазкур боби алоҳида бахшида шудааст, мафҳум ва мазмуни шаҳодатномаи ипотекӣ, тартиби бақайдгирӣ, гузашт намудани ҳуқуқҳо, ворид намудани тағйиру иловаҳо, барқарор намудани шаҳодатномаи гумшуда, қатъ намудани амали он,

инчунин тартиби истифодаи онро ҳамчун объекти мустақили муомилоти маданӣ муқаррар карда шудааст. Аз ҷиҳати ҳуқуқӣ, шаҳодатномаи ипотекӣ ҳуҷҷати тасдиқкунандаи ҳуқуқҳои гаравгир мебошад. Он гузашт намудани ҳуқуқи талаботи ипотекӣ, аз ҷумла байни ташкилотҳои молиявиро сода намуда, барои рушди бозори дуюмдараҷаи ипотекӣ заминаи ҳуқуқӣ фароҳам меорад.

Дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин падида пешбинӣ нашудааст. Гузашт кардани ҳуқуқи талабкунӣ тибқи қоидаҳои умумии қонунгузории маданӣ амалӣ карда мешавад. Ин ҳолат муомилоти ҳуқуқҳои ипотекӣ ва ҷалби сармоягузориро ба дороиҳои ипотекӣ мушкил мегардонад. Бо дарназардошти таҷрибаи мусбати истифодаи падидаи шаҳодатномаи ипотекӣ дар Ҷумҳурии Қазоқистон, мувофиқи мақсад аст, ки масъалаи имконияти ҷорӣ намудани чунин падида дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди баррасӣ қарор дода шавад. Ҷорӣ намудани чунин падида метавонад барои иштирокчиёни бозори ипотекӣ кафолатҳои иловагии ҳуқуқӣ фароҳам оварда, имкониятҳои ҷалби захираҳои молиявии дарозмуддатро васеъ намояд.

Танзими шартномаи ипотека низ диққати махсусро талаб менамояд. Дар ҳар ду давлат шартномаи ипотека дар шакли хаттӣ баста шуда, бояд маълумотро дар бораи объекти ипотека, арзиши он, андозаи уҳдадории таъминшаванда ва муҳлати иҷрои онро дар бар гирад. Ҳамзамон, Қонуни Ҷумҳурии Қазоқистон оқибатҳои риоя накардани талаботи қонун нисбат ба мазмуни шартнома, тартиби тағйир додани шартҳои шартномаи ипотека, гузашт кардани ҳуқуқҳои вобаста ба он, инчунин оқибатҳои бегона кардани молу мулки ба гарав гузошташударо бидуни риояи талаботи қонунгузорӣ муфассалтар танзим менамояд. Қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон бошад, асосан ба муқаррар намудани шартҳои ҳатмии шартномаи ипотека маҳдуд шуда, масъалаҳои тағйир додан ва танзими муносибатҳои шартномавиро пас аз бастани шартнома ба таври кофӣ ба танзим намедарорад.

Диққати махсус ба тартиби рӯёнидани маблағ аз ҳисоби мавзуи гарави ипотека дода мешавад. Қонунгузории Ҷумҳурии Қазоқистон тартиби муфассали фурӯш ва татбиқи молу мулки ипотекӣ, аз ҷумла бо истифодаи тартиби судӣ ва ғайрисудӣ, пешбинӣ менамояд. Қонунгузор ду усули мустақили рӯёнидани маблағро муқаррар кардааст: судӣ ва ғайрисудӣ.

Тартиби ғайрисудии рӯёнидани маблағ дар қонун ба таври муфассал танзим гардидааст ва аз як қатор марҳилаҳои пайдарпай иборат мебошад. Ба онҳо огоҳ намудани қарздор дар бораи иҷро нагардидани уҳдадорӣ, муқаррар намудани муҳлат барои иҷрои ихтиёрии уҳдадорӣ, интишори эълон дар бораи баргузории музояда, ташкил ва гузаронидани музояда, ба расмият даровардани натиҷаҳои фурӯши молу мулк ва супоридани он ба харидор дохил мешаванд.

Илова бар ин, қонун тартиби беэътибор донистани музоядаи баргузорнашуда, тақсим намудани маблағҳои аз фурӯши молу мулк бадастомада, баргардонидани маблағи боқимонда ба қарздор ва ҳуқуқи ба суд шикоят намудани амалҳои шахси боваринокро пешбинӣ менамояд.

Ҳамчунин, қонунгузории Ҷумҳурии Қазоқистон кафолатҳои мурофиавиро пешбинӣ менмояд. Қонун огоҳ намудани ҳатмии қарздорро дар бораи вайрон намудани уҳдадорӣ пешбинӣ намуда, ба ӯ имконият медиҳад, ки то оғози фурӯши молу мулки ба гарав гузошташуда вайронкунии уҳдадориро ихтиёран бартараф намояд. Илова бар ин, қарздор ҳуқуқ дорад ба суд мурочиат намуда, фурӯши ғайрисудии молу мулки ба гарав гузошташударо ғайриқонунӣ эътироф кардани онро талаб кунад. Чунин тартиб ба таъмини адолат, поквиҷдонӣ ва мутаносибии дахолат ба ҳуқуқҳои молумулкии иштирокчиёни муносибатҳои ипотекӣ мусоидат мекунад.

Хусусияти дигари қонунгузории Ҷумҳурии Қазоқистон ин танзими муфассали фаъолияти шахси боэътимод мебошад, ки фурӯши ғайрисудии мавзуи гарави ипотекаро амалӣ менамояд. Қонун ваколат, уҳдадориҳо ва ҷавобгарии шахси боэътимодро муайян намуда, ба таъмини шаффофият ва тартиби дурусти фурӯши молу мулки ба гарав гузошташуда мусоидат мекунад. Дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин падидаи ҳуқуқӣ пешбинӣ нашудааст. Аз ин рӯ, масъалаҳои ташкили фурӯши ғайрисудии мавзуи гарави ипотека дар қонунгузории Тоҷикистон нисбатан камтар муфассал танзим шудаанд.

Таҳлил нишон медиҳад, ки танзими ҳуқуқии мавзуи гарави ипотека дар ҳар ду давлат ба принсипҳои умумӣ асос ёфтааст. Дар ҳар ду давлат ба гарав гузоштани биноҳо, иншоот, объектҳои сохтмонаш анҷомнашуда, баъзе намудҳои ҳуқуқҳои ашёӣ, инчунин молу мулке, ки дар моликияти умумӣ қарор дорад, иҷозат дода мешавад. Ҳамзамон, қонунгузории Ҷумҳурии Қазоқистон гарави ипотекиро нисбат ба қитъаҳои замин ва ҳуқуқҳои вобаста ба онҳо муфассал танзим намуда, имконияти муқаррар намудани қоидаҳои махсусро тибқи қонунгузории замин пешбинӣ мекунад. Чунин механизм ҳамоҳангии бештари қонунгузории маданӣ ва заминиро таъмин намуда, барои ба инобат гирифтани хусусиятҳои

низоми ҳуқуқии намудҳои алоҳидаи замин замина фароҳам меорад.

Таҳлили муқаррарот вобаста ба таъмини иҷрои уҳдадориҳои гарави молу мулки ғайриманқул нишон медиҳад, ки қонунгузории Ҷумҳурии Қазоқистон ва Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ин масъала асосан ба ҳам мувофиқ мебошанд. Дар ҳар ду низоми ҳуқуқӣ ипотека на танҳо иҷрои уҳдадории асосӣ оид ба баргардонидани маблағи қарз, балки пардохти фоизҳо, ҷарима, ҷуброни зарар, хароҷоти судӣ ва хароҷоти вобаста ба фурӯши молу мулки ба гарав гузошташударо низ таъмин менамояд. Ин ҳолат аз мавҷудияти рӯйкардҳои умумии давлатҳои аъзои ИДМ ба муайян намудани доираи талаботҳое, ки бо ипотека таъмин карда мешаванд, шаҳодат медиҳад.

Ҳамзамон, қонунгузории Ҷумҳурии Қазоқистон бобҳои алоҳидаро пешбинӣ менамояд, ки ба фаъолияти ташкилотҳои ипотекӣ, шаҳодатномаи ипотекӣ, тартиби ситонидани қарз аз ҳисоби молу мулки ба гарав гузошташуда бо роҳи ғайрисудӣ, гузаронидани савдо ва ваколатҳои мақоми давлатии ваколатдор бахшида шудаанд. Қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон бошад, сохтори нисбатан мухтасар дошта, асосан масъалаҳои умумии муносибатҳои ипотекӣ ва тартиби татбиқи онҳоро танзим менамояд.

Ҷумҳурии Ӯзбекистон

Танзими ҳуқуқии муносибатҳои ипотекӣ дар Ҷумҳурии Ӯзбекистон дар асоси Қонуни Ҷумҳурии Ӯзбекистон «Дар бораи ипотека», ки 4 октябри соли 2006 қабул шудааст [4], амалӣ мегардад. Қонуни мазкур бо дарназардошти таҷрибаи байналмилалӣ дар соҳаи танзими муносибатҳои ипотекӣ, муқаррароти Кодекси граждании Ҷумҳурии Ӯзбекистон ва таҷрибаи давлатҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил таҳия шудааст.

Бо дарназардошти умумияти рушди таърихии қонунгузории маданӣ, низоми ҳуқуқии танзими ипотека дар Ҷумҳурии Ӯзбекистон дорои хусусиятҳои хос мебошад. Ин хусусиятҳо ба таъмини мувозинати манфиатҳои қарздиҳанда ва қарзгиранда, инчунин баланд бардоштани эътимоднокии муомилоти маданӣ вобаста ба амволи ғайриманқул равона шудаанд.

Монанди Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ипотека», қонунгузории Ҷумҳурии Ӯзбекистон ипотекаро ҳамчун усули мустақили таъмини иҷрои уҳдадориҳо муқаррар менамояд. Моҳияти он аз он иборат аст, ки қарздиҳанда ҳуқуқи афзалиятноки қонеъ намудани талаботи худро аз ҳисоби арзиши молу мулки ғайриманқули ба гарав гузошташуда пайдо мекунад. Ҳамзамон, дар ҳар ду давлат молу мулки ба гарав гузошташуда дар ихтиёрдорӣ ва истифодаи гаравдеҳ боқӣ мемонад.

Ҳамзамон, қонунгузории Ҷумҳурии Ӯзбекистон ҷойгоҳи санадҳои ҳуқуқии марбут ба ипотекаро дар низоми ҳуқуқии миллӣ ба таври муфассал муайян менамояд. Дар моддаҳои аввали Қонун пешбинӣ шудааст, ки қонунгузории Ҷумҳурии Ӯзбекистон дар самти ипотека на танҳо аз Қонуни мазкур, балки аз дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ низ иборат мебошад. Ҳамзамон, агар шартномаи байналмилалии Ҷумҳурии Ӯзбекистон қоидаҳои дигарро пешбинӣ намояд, қоидаҳои шартномаи байналмилалӣ татбиқ карда мешаванд.

Қонуни Ҷумҳурии Ӯзбекистон мустақиман муқаррар менамояд, ки ипотека аз уҳдадории асосӣ вобаста буда, қувваи ҳуқуқии худро то қатъ гардидани ин уҳдадорӣ нигоҳ медорад. Муфассалт муқаррар намудани ин принсип ба таъмини татбиқ ва тафсири ягонаи қонунгузорӣ мусоидат намуда, ба пешгирии баҳсҳо оид ба мавҷудияти мустақилонаи уҳдадории ипотекӣ мусоидат мекунад.

Таҳлили муқоисавии мавзуи ипотека нишон медиҳад, ки қонунгузории ду давлат дар ин самт ба ҳамдигар хеле наздик мебошад. Тибқи қонунгузории ҳар ду давлат, мавзуи ипотека биноҳо, иншоот, манзилҳои истиқоматӣ, объектҳои сохтмонашон анҷомнашуда, комплексҳои молу мулкӣ, ҳуқуқи иҷораи молу мулки ғайриманқул ва ҳуқуқҳои алоҳидаи ашёӣ мебошанд. Дар баробари ин, Қонуни Ҷумҳурии Ӯзбекистон доираи ҳуқуқҳои молу мулкиеро, ки метавонанд предмети мавзуи қарор гиранд, нисбатан васеътар муайян кардааст. Аз ҷумла, дар баробари ҳуқуқи иҷораи молу мулки ғайриманқул, қонунгузории Ӯзбекистон имконияти ба ипотека гузоштани ҳуқуқи якумраи меросии соҳибӣ ба қитъаи замин, ҳуқуқи иҷораи қитъаи замин ва дигар ҳуқуқҳои ашёии тибқи қонун ба қайд гирифташударо пешбинӣ менамояд. Чунин равиш доираи имкониятҳои истифодаи ҳуқуқҳои молу мулкиро ҳамчун воситаи таъмини иҷрои уҳдадориҳо васеъ намуда, барои рушди муносибатҳои қарзӣ ва таҳкими кафолатҳои ҳуқуқии қарздиҳандагон замина фароҳам меорад.

Ҳамчунин бояд қайд кард, ки маҳдудиятҳо вобаста ба объекти гарав дар қонунгузории Ҷумҳурии Ӯзбекистон нисбатан муфассал танзими худро ёфтааст. Қонунгузории Ҷумҳурии Ӯзбекистон на танҳо ба гарав гузоштани молу мулки аз муомилоти мадань хориҷшударо манъ мекунад, балки гаравгузории баъзе намудҳои корхонаҳои давлатиро ва молу мулкеро, ки

хусусигардонии он тибқи қонунгузорӣ манъ ё маҳдуд шудааст, истисно менамояд. Илова бар ин, қонунгузор пешбинӣ менамояд, ки рӯйхати объектҳои ба гарав гузоштанашаванда аз ҷониби Идораи Вазирони Ҷумҳурии Ӯзбекистон тасдиқ карда мешавад. Чунин тарзи танзим имконияти мутобиқ намудани доираи объектҳои ғайриқобили гаравро ба талаботи амалкунанда фароҳам меорад.

Яке аз дастовардҳои муҳими қонунгузории Ҷумҳурии Ӯзбекистон танзими муфассали масъалаҳои бақайдгирии давлатии ипотека мебошад. Дар Қонун вобаста ба масъалаи мазкур моддаи алоҳида бахшида шудааст, ки асосҳои бақайдгирии ипотекаро, ки тибқи шартнома ё бевосита дар асоси қонун ба вуҷуд меояд, муайян менамояд. Дар он лаҳзаи ба вуҷуд омадани ипотека, тартиби ворид намудани маълумот ба феҳристи давлатӣ, хусусиятҳои бақайдгирии тағйирот ва ҳолатҳои бақайдгирии ипотека бидуни пешниҳоди аризаи алоҳида ва пардохти боҷи бақайдгирӣ низ пешбинӣ шудаанд. Чунин танзими муфассали ҳуқуқӣ тартиби ба расмият даровардани муносибатҳои ипотекаро содда намуда, харочоти маъмурии иштирокчиёни муомилоти маданиро коҳиш медиҳад.

Қонунгузории Ҷумҳурии Ӯзбекистон ба мазмуни шартномаи ипотека талаботи муфассал муқаррар менамояд. Илова бар шартҳои ҳатмии шартнома, Қонун талаботро оид ба тавсифи мавзуи ипотека, тартиби баҳодиҳии он, муайян намудани маблағи уҳдадорӣ, нишон додани асосҳои ба вуҷуд омадани ҳуқуқи моликият ва тавсифи ҳуқуқҳои иҷора танзим менамояд. Хусусияти дигари Қонуни Ҷумҳурии Ӯзбекистон аз ҳатмӣ будани нишон додани маълумот оид ба бақайдгирии давлатии ҳуқуқи моликияти гаравдеҳ ба мавзуи ипотека мебошад. Ин талабот ба коҳиш додани хавфи ба миён омадани баҳсҳо вобаста ба мансубияти молу мулки ба ипотека гузошташуда мусоидат менамояд.

Дар Қонуни Ҷумҳурии Ӯзбекистон диққати махсус ба падидаи огоҳ намудани гаравгир дар бораи ҳуқуқҳои шахсони сеюм вобаста ба мавзуи ипотека дода шудааст. Қонунгузории Ҷумҳурии Ӯзбекистон ипотекадеҳро уҳдадор менамояд, ки қарздиҳандаро ба таври хаттӣ дар бораи ҳамаи ҳуқуқҳои мавҷудаи шахсони сеюм ба молу мулки ғайриманқул, аз ҷумла ҳуқуқи иҷора, сервитут, гаравҳои қаблан муқарраргардида ва дигар маҳдудиятҳо огоҳ намояд. Дар сурати иҷро накардани ин уҳдадорӣ, ипотекагиранда ҳуқуқ дорад иҷрои пеш аз муҳлати уҳдадориро талаб намояд ё тағйир додани шартҳои шартномаи ипотекаро пешниҳод кунад. Чунин меъёр ба баланд бардоштани сатҳи ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои қарздиҳанда ва коҳиш додани хавфи ба миён омадани баҳсҳои судӣ пас аз бастани шартномаи ипотека мусоидат менамояд.

Хусусияти дигари қонунгузории Ҷумҳурии Ӯзбекистон истифодаи васеътари падидаи чун Федератсияи Россия шаҳодатномаи ипотекӣ мебошад. Қонун имконияти тасдиқи ҳуқуқҳои ипотекадеҳро бо шаҳодатномаи ипотекӣ пешбинӣ намуда, ҳолатҳои додани онро муайян мекунад. Ҳамзамон, қонун маълумоти дар шаҳодатномаи ипотекӣ инъикосшавандаро бо мазмуни шартномаи ипотека алоқаманд менамояд. Қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин падидаро пешбинӣ намекунад. Набудани шаҳодатномаи ипотекӣ метавонад рушди бозори дуюмдараҷаи дороиҳои ипотекаро маҳдуд созад, зеро гузашт кардани ҳуқуқи талабот асосан тавассути ҳамин падида мутобиқи қонунгузории маданӣамалӣ карда мешавад.

Фарқиятҳои назаррас дар танзими ҳуқуқ ва уҳдадориҳои тарафҳо пас аз бастани шартномаи ипотека низ ба назар мерасанд. Қонуни Ҷумҳурии Ӯзбекистон оқибатҳои иҷро накардан ё ба таври дахлдор иҷро накардани уҳдадориҳои гаравдеҳ, ҳолатҳои тағйир додани уҳдадории бо ипотека таъминшуда, гузаштани ҳуқуқи моликият ба мавзуи ипотека ва нигоҳ доштани ипотека ҳангоми иваз шудани моликро муфассал танзим менамояд. Ҳамчунин, Қонун тартиби ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои гаравгирро дар ҳолати ба вуҷуд омадани ҳуқуқи шахсони сеюм нисбат ба мавзуи ипотека муайян мекунад.

Бояд қайд кард, ки дар қонунгузории Ӯзбекистон расмиёти ситонидани маблағ аз ҳисоби мавзуи ипотека ба таври муфассал танзим шудааст. Дар он асосҳои ситонидани маблағ, тартиби ба фурӯш баровардани молу мулк, гузаронидани музоядаи оммавӣ, тақсим намудани маблағҳои бадастомада ва ҳифзи ҳуқуқҳои иштирокчиёни муносибатҳои ипотека пайдарпай муайян карда шудаанд. Қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон низ имконияти ситонидани маблағ аз ҳисоби мавзуи ипотекаро пешбинӣ менамояд, аммо тартиби ба фурӯш баровардан ва фурӯши молу мулки ба гарав гузошташуда ба таври кофӣ муфассал танзим нашудааст. Ин ҳолат метавонад самаранокии татбиқи меъёрҳои қонунгузориро дар амал коҳиш диҳад.

Дар асоси таҳлили гузаронидашуда қайд кардан мумкин аст, ки қонунгузории Ҷумҳурии Ӯзбекистон ба ҳамон принсипҳои асосие такя мекунад, ки Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти ипотека муайян кардааст. Ҳамзамон, қонунгузории Ӯзбекистон бо дараҷаи баланди тафсилоти танзими падидаҳои алоҳидаи ҳуқуқӣ

фарқ мекунад. Аз ҷумла, ин ба масъалаҳои бақайдгирии давлатии ипотека, танзими шартномаи ипотека, огоҳ намудани қарздиҳанда дар бораи ҳуқуқҳои шахсони сеюм, падидаи шаҳодатномаи ипотекӣ, инчунин расмиёти ҳифзи ҳуқуқу манфиатҳои ипотекагиранда пас аз бастани шартнома вобаста мебошад.

Ҷумҳурии Беларус

Танзими ҳуқуқии муносибатҳои ипотекӣ дар Ҷумҳурии Беларус тибқи Қонуни Ҷумҳурии Беларус «Дар бораи ипотека» аз 20 июни соли 2008, № 345-З амалӣ карда мешавад [5]. Қонунгузории Беларус низоми мукаммали танзими ҳуқуқии муносибатҳои ипотекиро ташаккул додааст, ки дар он тамоюлҳои муосири рушди қонунгузории маданӣ, фаъолияти бонкӣ ва бозори молу мулки ғайриманқул ба назар гирифта шудаанд. Қонуни Ҷумҳурии Беларус як қатор падидаҳои ҳуқуқиро ба таври муфассал танзим намуда, механизмҳои самараноки ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои иштирокчиёни муносибатҳои ипотекиро пешбинӣ менамояд.

Ба монанди Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ипотека», Қонуни Ҷумҳурии Беларус низ ипотекаро ҳамчун яке аз намудҳои гарави молу мулки ғайриманқул муайян намуда, иҷрои уҳдадории асосиро тавассути ба қарздиҳанда додани ҳуқуқи афзалиятнок барои қонеъ намудани талаботи худ аз ҳисоби арзиши мавзуи ипотека таъмин менамояд. Дар баробари ин, молу мулки ба ипотека гузошташуда, агар қонунгузорӣ ё шартнома тартиби дигареро пешбинӣ накарда бошад, дар ихтиёрдорӣ ва истифодаи гаравдеҳ боқӣ мемонад. Ҳамин тариқ, принсипҳои асосии танзими муносибатҳои ипотекӣ дар қонунгузории ҳар ду давлат ба ҳам монанд буда, ба принсипҳои умумии ҳуқуқи маданӣ асос меёбанд.

Бо вуҷуди он ки дар саҳти консептуалӣ танзими ҳуқуқии ипотека дар ҳар ду давлат монанд мебошад, вале қонунгузории Ҷумҳурии Беларус доираи танзими ҳуқуқии онро ба таври назаррас васеътар муайян менамояд. Қонуни Ҷумҳурии Беларус на танҳо тартиби ба вуҷуд омадан ва қатъ гардидани ипотекаро танзим мекунад, балки хусусиятҳои ипотекаи намудҳои алоҳидаи молу мулки ғайриманқул, низоми ҳуқуқии молу мулки дар моликияти умумӣ қарордошта, иштироки якчанд қарздиҳандагон, ипотекаи молу мулки ғайриманқули дар оянда сохташаванда ва ҳолатҳои махсуси гузаштани ҳуқуқҳои вобаста ба ипотекаро низ муайян менамояд.

Яке аз бартариҳои муҳими қонунгузории Ҷумҳурии Беларус пешбинӣ намудани падидаи ипотекаи молу мулки ғайриманқули дар оянда сохташаванда мебошад. Қонун имконияти муқаррар намудани ипотекаро нисбат ба объектҳои ғайриманқуле пешбинӣ менамояд, ки дар оянда сохта ё ба даст оварда мешаванд, ба шарте ки талаботи қонунгузорӣ риоя шуда, ҳуқуқҳои дахлдор минбаъд ба қайди давлатӣ гирифта мешаванд. Ин механизм имкониятҳои маблағгузории сохтмон, татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ ва ҷалби маблағҳои қарзиро то ба анҷом расидани сохтмони объекти ғайриманқул васеъ менамояд.

Фарқи муҳими қонунгузории Беларус дар танзими муфассали падидаи гаравгирони муштарак ифода меёбад. Қонунгузории Ҷумҳурии Беларус иштироки якчанд қарздиҳандагонро пешбинӣ менамояд, ки талаботи онҳо бо як объекти ипотека таъмин карда мешавад. Ҳамзамон, қонунгузорӣ тартиби амалӣ намудани ҳуқуқҳои қарздиҳандагон, навбати қонеъ намудани талаботи онҳо, тартиби тақсим намудани маблағҳои бадастомадаи аз фурӯши молу мулки ба гарав гузошташуда ва тартиби ҳалли баҳсҳои байни қарздиҳандагонро муайян менамояд.

Ҳамзамон, қонунгузории Ҷумҳурии Беларус лаҳзаи ба вуҷуд омадани ипотека, оқибатҳои ҳуқуқии бақайдгирии давлатии онро, тартиби бақайдгирии тағйирот ба уҳдадории бо ипотека таъминшуда, хусусиятҳои бақайдгирии ипотека ҳангоми гузаштани ҳуқуқи моликият ба молу мулки ба гарав гузошташуда, инчунин асосҳои қатъ намудани бақайдгирии ипотекаро ба таври муфассал муайян менамояд.

Афзалияти дигари қонунгузории Ҷумҳурии Беларус ин танзими масъалаи баҳодиҳии мавзуи гарав мебошад. Қонун талаботи муайян намудани арзиши молу мулки ғайриманқул, ҳолатҳои ҳатмии гузаронидани баҳодиҳии мустақил ва тартиби истифодаи натиҷаҳои баҳодиҳиро ҳангоми бастани шартномаи гарав ва фурӯши мавзуи гарав муқаррар менамояд. Ҳамчунин, дар сурати ба таври назаррас тағйир ёфтани арзиши молу мулк имконияти аз нав гузаронидани баҳодиҳӣ ва бознигарии натиҷаҳои қаблии он пешбинӣ шудааст.

Диққати назаррас дар қонунгузории Ҷумҳурии Беларус оид ба масъалаҳои ҳифзи ҳуқуқҳои молики молу мулки ба гарав гузошташуда равона карда шудааст. Қонун ҳолатҳои тағйир ёфтани молики мавзуи ипотека, гузаштани ҳуқуқу уҳдадориҳо ба молики нав, оқибатҳои азнавташкилдиҳии шахси ҳуқуқӣ ва мерос гирифтани молу мулки ғайриманқул, инчунин тартиби нигоҳ доштани ипотекаро ҳангоми бегона намудани объекти молу мулки ғайриманқул ба таври муфассал танзим менамояд.

Диққати махсус ба тартиби ситонидани молу мулки ба гарав гузошташуда равона карда мешавад. Қонунгузории Беларус асосҳои ситонидани молу мулки ба гарав гузошташуда, тартиби судӣ ва ғайрисудии фурӯши онро, инчунин тартиби баргузории савдои оммавӣ, тақсим намудани маблағҳои аз фурӯш бадастомада, ҳифзи ҳуқуқи иштирокчиёни савдо ва оқибатҳои беэътибор донистани савдоро муфассал танзим менамояд. Илова бар ин, Қонун тартиби махсуси ситонидани молу мулки дар моликияти давлатӣ қарордошта, молу мулки таъиноти кишоварзӣ ва намудҳои алоҳидаи объектҳои ғайриманқулро пешбинӣ мекунад.

Ҳамчунин Қонуни Ҷумҳурии Беларус «Дар бораи ипотека» низоми мукаммали кафолатҳои ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои ҳамаи иштирокчиёни муносибатҳои ипотекаро пешбинӣ менамояд. Қонун уҳдадории ипотекадиҳандаро оид ба поквиҷдона анҷом додани амалҳо ҳангоми фурӯши мавзуи ипотека муқаррар намуда, ҳуқуқи шахсони манфиатдорро барои бо тартиби судӣ шикоят намудан аз амалҳои иштирокчиёни расмиёти ситонидани қарз таъмин менамояд. Ҳамзамон, қонун оқибатҳои риоя накардани тартиби муқарраршудаи фурӯши молу мулкро муайян намуда, ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои шахсони сеюмро, ки ба ҳуқуқҳои онҳо муносибатҳои ипотекӣ таъсир мерасонанд, пешбинӣ мекунад. Чунин равиш ба тамоюлҳои муосири рушди қонунгузории маданӣ мутобиқ буда, ба таъмини мувозинати ҳуқуқу манфиатҳои ҳамаи иштирокчиёни муносибатҳои маданӣ равона шудааст.

Хулоса

Ҳамин тариқ, дар асоси таҳқиқоти муқоисавӣ-ҳуқуқии гузаронидашудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, Федератсияи Россия, Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҷумҳурии Ӯзбекистон ва Ҷумҳурии Беларус метавон хулоса намуд, ки падидаи ипотека дар ҳамаи давлатҳои мавриди таҳқиқ ба принсипҳои ягонаи низоми ҳуқуқӣ асос ёфта, мақсади умумиро ифода менамояд, аз ҷумла таъмини иҷрои уҳдадориҳо тавассути истифодаи молу мулки ғайриманқул ба сифати мавзуи гарав. Дар ҳамаи қонунҳои таҳлилгардида ипотека ҳамчун уҳдадории иловагӣ баррасӣ гардида, бевосита бо уҳдадории асосӣ алоқаманд мебошад ва ба қарздиҳанда ҳуқуқи афзалиятноки қонеъ намудани талаботи худро аз ҳисоби арзиши мавзуи ипотека дар муқоиса бо дигар қарздиҳандагон медиҳад.

Бо вуҷуди умумияти муқаррароти заминавӣ, сатҳи рушди қонунгузории миллӣ дар кишварҳои мавриди муқоиса ба таври назаррас фарқ мекунад. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ипотека» асосан шакли ибтидоии танзими муносибатҳои ипотекаро, ки дар саросари солҳои 2000-ум ташаккул ёфтааст, нигоҳ доштааст. Дар муқоиса, қонунгузории Федератсияи Россия, Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҷумҳурии Ӯзбекистон ва Ҷумҳурии Беларус дар даҳсолаҳои охир чанд марҳилаи ислоҳотро паси сар намуда, ба такмили низоми қарздиҳии ипотекӣ, таҳкими ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои молумулкии иштирокчиёни муносибатҳои маданӣ ва рушди бозори молиявӣ равона шудааст.

Таҳлили гузаронидашуда нишон медиҳад, ки Қонуни амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон танзими асосии муносибатҳои ипотекаро таъмин менамояд. Бо вуҷуди ин, як қатор падидаҳои муосири ҳуқуқие, ки дар қонунгузории кишварҳои хориҷӣ самаранок татбиқ мегарданд, дар қонунгузории миллӣ пешбинӣ нашудаанд. Дар ин замина, зарурати такмили минбаъдаи қонунгузории миллӣ бо дарназардошти таҷрибаи мусбати давлатҳои хориҷӣ ба миён меояд.

Дар асоси таҳлил муайян карда шуд, ки қонунгузории Россия масъалаҳои ба вуҷуд омадани ипотека, бақайдгирии давлатии он, хусусиятҳои ипотекаи намудҳои алоҳидаи молу мулки ғайриманқул, шаҳодатномаи ипотекӣ, гузашт кардани ҳуқуқи талабкунӣ, тартиби ситонидан ба молу мулки ба гарав гузошташуда, гузаронидани савдои оммавӣ, тақсим намудани маблағҳои бадастомада ва қатъ гардидани муносибатҳои ҳуқуқии ипотекиро ба таври низомнок ва муфассал танзим менамояд. Дар маҷмӯъ, консепсияи ҳуқуқии Россия бештар ба таъмини устувории низоми қарзӣ ва бонкӣ, ҳифзи ҳуқуқи гаравгирон ва рушди бозори дуюмдараҷаи ипотекӣ равона шудааст.

Қонуни Ҷумҳурии Қазоқистон бошад самти дигари танзими ҳуқуқиро пешбинӣ менамояд. Дар баробари танзими муносибатҳои маданию ҳуқуқӣ, қонун маҷмуи механизмҳои молиявию ҳуқуқиро муқаррар намуда, фаъолияти ташкилотҳои махсусгардонидашудаи ипотекӣ, назорати давлатии молиявӣ ва қарздиҳии ипотекӣ ба аҳолиро танзим мекунад. Ба тартиби ғайрисудии ситонидани маблағ аз ҳисоби мавзуи ипотека, фаъолияти шахси эътимоднок ва муомилоти шаҳодатномаҳои ипотекӣ таваҷҷуҳи махсус дода шудааст. Ин механизмҳо дар баробари таъмини кафолатҳои зарурии ҳимояи ҳуқуқи қарздор, барои ҳимояи саривақтии манфиатҳои қарздиҳандагон мусоидат мекунанд.

Хусусияти қонунгузории Ҷумҳурии Ӯзбекистон дар соҳаи ипотека аз муфассал танзим намудани муносибатҳои шартномавӣ иборат аст.

Қонун мазмуни шартномаи ипотекаро дақиқ муайян намуда, талаботро нисбат ба тавсифи мавзуи ипотека, тартиби бақайдгирии давлатии он, уҳдадориҳои тарафҳо оид ба пешниҳоди маълумот дар бораи ҳуқуқҳои шахсони сеюм, инчунин кафолати ҳуқуқҳои гаравгирро муқаррар менамояд. Чунин танзими ҳуқуқӣ номуайянии шартҳои шартномаро коҳиш дода, ба пешгирии баҳсҳои судӣ мусоидат мекунад.

Қонунгузории Ҷумҳурии Беларус дар масъалаи танзими ипотека пешрафта мебошад, зеро он падидаҳои анъанавии ипотекаро бо механизмҳои муосири танзими муносибатҳои молумулкӣ муттаҳид менамояд. Дар Қонуни Ҷумҳурии Беларус масъалаҳои ипотекаи молу мулки ғайриманқули дар оянда сохташаванда, иштироки якчанд ипотекадиҳандагон (қарздиҳандагон), ҳифзи ҳуқуқҳои шахсони сеюм, тартиби ситонидан аз молу мулки алоҳида ва кафолатҳои давлатӣ оид ба таъмини суботи муносибатҳои ипотекӣ ба таври муфассал танзим шудаанд. Аз ҷиҳати низомнокӣ, мукаммалӣ ва фарогирии муносибатҳои ипотекӣ қонунгузории Беларус дар муқоиса бо аксари санадҳои қонунгузории давлатҳои ИДМ сатҳи баландтари танзими ҳуқуқиро таъмин менамояд.

Ҳамин тариқ, таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки минбаъд такмили қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти ипотека тавассути марҳила ба марҳила ворид намудани механизмҳои самараноки ҳуқуқие, ки дар таҷрибаи давлатҳои дигар самаранок татбиқ шуданд, амалӣ карда шавад. Чунин равиш имкон медиҳад, ки пайдарҳамии рушди низоми ҳуқуқии миллӣ нигоҳ дошта шуда, ҳамзамон қонунгузории соҳаи ипотека ба талаботи муосир мутобиқ карда шавад.

Дар асоси таҳлили қонунгузории давлатҳои хориҷӣ якчанд таклифу пешниҳодҳои зерин ҷиҳати такмили Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ипотека» манзур карда мешаванд:

1. Танзими ҳуқуқии бақайдгирии давлатии ипотека бояд ба таври назаррас такмил дода шавад. Бо ин мақсад, ба Қонун ворид намудани боби алоҳида зарур мебошад, ки тартиби бақайдгирии давлатии пайдоиш, тағйирёбӣ ва қатъ гардидани ипотекаро муқаррар намояд.

2. Муфассал танзим намудани фаъолияти ташкилотҳои махсусгардонидашудаи ипотекӣ дар қонунгузорӣ зарур мебошад. Айни замон қарздиҳии ипотекӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон асосан аз ҷониби бонкҳои тиҷоратӣ амалӣ мегардад. Таъсис ва фаъолияти чунин ташкилотҳо метавонад ба рушди бозори ипотекӣ ва зиёд намудани дастрасии аҳолӣ ба қарзҳои дарозмуддати ипотекӣ мусоидат намояд.

3. Тартиби ғайрисудии ситонидани қарз аз ҳисоби мавзуи ипотека ба дар қонунгузорӣ ба таври дақиқи пешбинӣ карда шавад. Қонун бояд тартиби огоҳ намудани қарздор, муҳлати иҷрои ихтиёрии уҳдадорӣ, тартиби гузаронидани савдои оммавӣ, ваколатҳои ташкилкунандаи савдо, инчунин тартиби судии шикоят кардан аз амал ё қарорҳои ӯро муайян намояд.

4. Дар асоси қонунгузории Ҷумҳурии Ӯзбекистон, ба зиммаи гаравдеҳ гузоштани уҳдадорӣ оид ба хаттӣ огоҳ намудани гаравгир дар бораи тамоми ҳуқуқҳои мавҷудаи шахсони сеюм нисбат ба мавзуи гарав мувофиқи мақсад мебошад.

5. Номгӯйи объектҳои ипотека васеъ карда шуда, ба он объектҳои ғайриманқуле, ки сохтмони онҳо дар оянда тибқи талаботи қонунгузорӣ амалӣ карда мешавад, дохил карда шаванд. Истифодаи таҷрибаи Ҷумҳурии Беларус дар ин самт метавонад барои васеъ намудани имкониятҳои ҷалби маблағгузорӣ ба соҳаи сохтмон мусоидат намояд.

6. Тартиби арзёбии мавзуи ипотека ба таври муфассал танзим карда шавад. Қонун бояд ҳолатҳои ҳатмии ҷалби субъекти мустақили баҳодиҳӣ, тартиби аз нав арзёбӣ намудани молу мулк, инчунин оқибатҳои ҳуқуқии ба таври назаррас тағйир ёфтани арзиши бозории онро муайян намояд.

7. Бо истифода аз таҷрибаи Ҷумҳурии Қазоқистон, мақоми шахси боэътимоде, ки фурӯши ғайрисудии мавзуи ипотекаро анҷом медиҳад, бояд дар сатҳи қонунгузорӣ муайян ва ба таври дахлдор танзим карда шавад.

8. Масъалаҳои гарави намудҳои алоҳидаи молу мулки ғайриманқул, аз ҷумла биноҳои истиқоматӣ, объектҳои сохтмонашон анҷомнашуда, қитъаҳои замин, маҷмӯаҳои (комплексҳои) молу мулкӣ ва объектҳои моликияти давлатиӣ дар қонунгузорӣ пешбинӣ карда шавад.

9. Дар Қонун бояд кафолатҳои иловагии ҳифзи судии ҳуқуқҳои қарзгиранда ҳангоми ситонидани маҷбурии қарз бо тартиби ғайрисудӣ пешбинӣ карда шаванд.

10. Ҳангоми бастани шартномаи ипотека бояд пешниҳоди ҳатмии маълумоти пурра дар бораи маҳдудият ва уҳдадориҳои мавҷудаи ҳуқуқӣ нисбат ба молу мулки ғайриманқул пешбинӣ карда шавад.

Муқарриз: д.и.ҳ., профессор Абдуллозода П.С.

СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ЗАКОНА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН «ОБ ИПОТЕКЕ» С ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВОМ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ, РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН, РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН И РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ

Ключевые слова: ипотека, ипотечное законодательство, недвижимое имущество, залог, договор ипотеки, государственная регистрация ипотеки, кредитор, заемщик, ипотечное свидетельство, ипотечное кредитование, сравнительно-правовой анализ, законодательство Республики Таджикистан, зарубежный опыт.

Аннотация. В статье проведён сравнительно-правовой анализ Закона Республики Таджикистан «Об ипотеке» в сопоставлении с законодательством Российской Федерации, Республики Казахстан, Республики Узбекистан и Республики Беларусь. Авторами проанализированы правовые основы регулирования ипотечных отношений, понятие и предмет ипотеки, порядок её возникновения и государственной регистрации, договор ипотеки, права и обязанности сторон, а также порядок взыскания на имущество, заложенное по ипотеке. В результате исследования выявлены основные сходства и различия правовых систем рассматриваемых государств, рассмотрен передовой зарубежный опыт в сфере ипотечного свидетельства, деятельности специализированных ипотечных организаций, государственной регистрации, внесудебного взыскания задолженности и оценки предмета ипотеки. На основе проведённого анализа обоснована необходимость дальнейшего совершенствования законодательства Республики Таджикистан в сфере ипотеки и внесён ряд предложений по совершенствованию правовых механизмов регистрации, ипотечного кредитования, защиты прав сторон и реализации ипотеки.

Акбарализода Джасур Акбарали – начальник отдела гражданского, предпринимательского и семейного законодательства Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. E-mail: jasurbek_e@mail.ru; Тел.: (+992) 997-99-09-74.

Иброхимзода Муборак Иброхим – кандидат юридических наук, заместитель начальника отдела гражданского, предпринимательского и семейного законодательства Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. E-mail: ibrohimzoda96@mail.ru; Тел.: (+992) 888-89-58-59.

Давлатов Умар Рустамович – ведущий специалист отдела международного права Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. E-mail: umar.d.r0002@gmail.com. Тел.: (+992) 177-77-74-08.

COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF THE LAW OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN «ON MORTGAGE» WITH THE LEGISLATION OF THE RUSSIAN FEDERATION, THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN, THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN AND THE REPUBLIC OF BELARUS

Keywords: mortgage, mortgage legislation, immovable property, pledge, mortgage agreement, state registration of mortgage, creditor, borrower, mortgage certificate, mortgage lending, comparative legal analysis, legislation of the Republic of Tajikistan, foreign experience.

Abstract. The article provides a comparative legal analysis of the Law of the Republic of Tajikistan «On mortgage» in comparison with the legislation of the Russian Federation, the Republic of Kazakhstan, the Republic of Uzbekistan and the Republic of Belarus. The authors analyze the legal framework governing mortgage relations, the concept and subject matter of a mortgage, the procedure for its creation and state registration, the mortgage agreement, the rights and obligations of the parties, as well as the procedure for foreclosure on property mortgaged under a mortgage. The study identifies the main similarities and differences among the legal systems of the countries under consideration and examines advanced foreign experience in the areas of mortgage certificates, the activities of specialized mortgage organizations, state registration, out-of-court foreclosure of debt, and valuation of the mortgaged property. Based on the analysis, the article substantiates the need for further improvement of the legislation of the Republic of Tajikistan in the field of mortgages and puts forward a number of proposals aimed at improving the legal mechanisms for registration, mortgage lending, protection of the rights of the parties, and enforcement of mortgages.

Akbaralizoda Jasur Akbarali – head of the civil, entrepreneurial and family legislation department of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. E-mail: jasurbek_e@mail.ru; Tel.: (+992) 997-99-09-74.

Ibrohimzoda Muborak Ibrohim – candidate of legal sciences, deputy head of the civil, entrepreneurial

and family legislation department of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. E-mail: ibrohimzoda96@mail.ru; Tel.: (+992) 888-89-58-59.

Davlatov Umar Rustamovich – leading specialist of the international law department of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. E-mail: umar.d.r0002@gmail.com; Тел.:(+992) 177-77-74-08.

Руйхати адабиёт:

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ипотека» аз 20 марти соли 2008, №364 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 20.07.2026).

2. Қонуни федералии Федератсияи Россия «Дар бораи ипотека (гарави молу мулки ғайриманқул)» аз 16 июли соли 1998, №102-ФЗ // [Захираи электронӣ]. Низоми иттилоотию ҳуқуқии «Консультант-плюс». Низоми дастрасӣ: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_19396/ (санаи мурочиат: 20.07.2026).

3. Қонуни Ҷумҳурии Қазоқистон «Дар бораи ипотекаи молу мулки ғайриманқул» аз 23 декабри соли 1995 // [Захираи электронӣ]. Низоми иттилоотию ҷустуҷӯии «Адилет». Низоми дастрасӣ: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U950002723_ (санаи мурочиат: 20.07.2026).

4. Қонуни Ҷумҳурии Ӯзбекистон «Дар бораи ипотека» аз 4 октябри соли 2006, ЗРУ-58 // [Захираи электронӣ]. Пойгоҳи миллии маълумот оид ба қонунгузории Ҷумҳурии Ӯзбекистон «Lex-uz online». Низоми дастрасӣ: https://lex.uz/docs/1063361?otherlang=4 (санаи мурочиат: 20.07.2025).

5. Қонуни Ҷумҳурии Беларус «Дар бораи ипотека» аз 20 июни соли 2008, №345-З // [Захираи электронӣ]. «Портали миллии ҳуқуқии интернетии Ҷумҳурии Беларус». Низоми дастрасӣ: https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=h10800345 (санаи мурочиат: 20.07.2026).

Список литературы:

1. Закон Республики Таджикистан «Об ипотеке» от 20 марта 2008 года, №364 // [Электронный ресурс]. Единый государственный информационно-правовой банк Республики Таджикистан «Адлия». Форма 7.0. Источник доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 20.07.2026).

2. Федеральный закон Российской Федерации «Об ипотеке (залоге недвижимого имущества)» от 16 июля 1998 года, №102-ФЗ// [Электронный ресурс]. Информационно-правовая система «Консультант-плюс». Режим доступа: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_19396/ (дата обращения: 20.07.2026).

3. Закон Республики Казахстан «Об ипотеке недвижимого имущества» от 23 декабря 1995 года // [Электронный ресурс]. Информационно-поисковая система «Адилет». Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U950002723_ (дата обращения: 20.07.2026).

4. Закон Республики Узбекистан «Об ипотеке» от 4 октября 2006 года, ЗРУ-58 // [Электронный ресурс]. Национальная база данных о законодательстве Республики Узбекистан «Lex-uz online». Режим доступа: https://lex.uz/docs/1063361?otherlang=4 (дата обращения: 20.07.2025).

5. Закон Республики Беларусь «Об ипотеке» от 20 июня 2008 года, №345-З // [Электронный ресурс]. «Национальный правовой интернет-портал Республики Беларусь. Режим доступа: https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=h10800345 (дата обращения: 20.07.2026).

List of literature:

1. Law of the Republic of Tajikistan «On mortgage» from 20 March 2008, №364 // [Electronic resource]. Centralized state information and legal database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Form 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 20.07.2026).

2. Federal Law of the Russian Federation «On mortgage (pledge of immovable property)» from 16 July 1998, №102-FZ // [Electronic resource]. Information and legal system «Consultant-Plus». Access mode: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_19396/ (date of access: 20.07.2026).

3. Law of the Republic of Kazakhstan «On mortgage of immovable property» from 23 December 1995 // [Electronic resource]. Information and Search System «Adilet». Access mode: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U950002723_ (date of access: 20.07.2026).

4. Law of the Republic of Uzbekistan «On mortgage» from 4 October 2006, ZRU-58 // [Electronic resource]. National database of legislation of the Republic of Uzbekistan «Lex-uz online». Access mode: https://lex.uz/docs/1063361?otherlang=4 (date of access: 20.07.2025).

5. Law of the Republic of Belarus «On mortgage» from 20 June 2008, №345-Z // [Electronic resource]. «National Legal Internet Portal of the Republic of Belarus». Access mode: https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=h10800345 (date of access: 20.07.2026).

5.5.4 – ҲУҚУҚИ МОЛИЯВӢ; ҲУҚУҚИ АНДОЗ; ҲУҚУҚИ БУҶЕТӢ
5.5.4 – ФИНАНСОВОЕ ПРАВО; НАЛОГОВОЕ ПРАВО; БЮДЖЕТНОЕ ПРАВО
5.5.4 – FINANCIAL LAW; TAX LAW; BUDGET LAW

ТДУ: 336.225 (575.3)
Табарзода Далер Раҳматуло,
номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, докторанти кафедраи ҳуқуқи маъмурӣ ва молиявии факултети ҳуқуқшиносии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Тел.: (+992) 918-44-44-46
E-mail: dalereko@mail.ru.

БАЪЗЕ САМТҲОИ ТАКМИЛИ МЕХАНИЗМИ НАЗОРАТИ АНДОЗ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Калидвожаҳо: назорати андоз, механизми назорати андоз, ҳуқуқи андоз, Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, маҷмоти андоз, муносибатҳои ҳуқуқии андоз, андозсупоранда, санҷиши андоз, такмили қонунгузорӣ, ҷавобгарии ҳуқуқӣ, назорати давлатӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Аннотатсия. Мақолаи мазкур ба таҳқиқи баъзе самтҳои такмили механизми назорати андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Дар мақола асосҳои назариявӣ-ҳуқуқии назорати андоз, хусусиятҳои муносибатҳои ҳуқуқии андоз ва мавқеи онҳо дар низоми ҳуқуқи молиявӣ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Муаллиф бо омӯзиши муқаррароти Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ мушкилоти мавҷудаи танзими ҳуқуқии назорати андозро муайян намуда, зарурати такмили онҳоро асоснок менамояд. Дар натиҷаи таҳқиқ пешниҳодҳои мушаххас оид ба такмили мафҳуми назорати андоз, такмили тартиби гузаронидани санҷишҳои андоз, пурзӯр намудани кафолатҳои ҳуқуқии андозсупорандагон, муайян намудани ҷавобгарии иштирокчиёни раванди назорати андоз ва мутобиқ намудани қонунгузории андоз ва ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ пешниҳод гардидаанд. Муаллиф ба хулоса меояд, ки татбиқи пешниҳодҳои мазкур метавонад ба баланд бардоштани самаранокии назорати андоз, таъмини ҳифзи ҳуқуқу манфиатҳои қонунии иштирокчиёни муносибатҳои андоз ва такмили минбаъдаи қонунгузории андози Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат намояд.

Дар айни замон, масъалаи муайян кардани самтҳои такмили механизми назорати андоз хеле муҳим мебошад. Муҳиммияти муайян кардани он, аз омӯзиш зарурати таҳлили пурра ва ҳамаҷонибаи мушкилоти ҷойдоштаи қонунгузории андоз ва қабули Кодекси нави андози Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 декабри соли 2021, № 1844 гувоҳӣ медиҳад [1]. Донистани муқаррароти дахлдори Кодекси нави андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки аз 1 январи соли 2022 мавриди амал қарор гирифт ва заминаҳои махсуси меъёрии ҳуқуқӣ оид ба тартиби таъйин ва гузаронидани назорати андоз, қоидаҳои коркарди ҳуҷҷатҳои дар рафти санҷишҳои андоз тартибдодашуда ва баъди анҷоми онҳо, дар бораи тартиби қабули қарори маҷмоти андоз аз рӯйи натиҷаҳои баррасии маводҳои назорати андоз, ба шахси санҷидашаванда барои додани баҳои мутавозини ҳуқуқӣ ба қонунӣ будани талаботи маҷмоти андоз, ки назорати андозро мегузаронанд ва барои дуруст ба роҳ мондани ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии иштирокчиёни муносибатҳои андоз дар ҳолати ба вуҷуд омадани вазъияти ихтилофӣ кумак мекунад.

Бо вуҷуди қабули Кодекси нави андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар аксари мавридҳо сабабҳои ихтилофи байни шахсони мансабдори маҷмоти андоз ва андозсупорандагон (агентони андоз) ва дигар супорандагони боҷҳои давлатӣ ҳангоми гузаронидани назорати андоз дар қонунгузории андоз камбудиҳо ба чашм мерасад. Ин ҳолат барои дуруст қабул кардани қарори ягона имконият намедиҳад. Масалан, ба андешаи мо, мафҳуми назорати андоз, ки дар қисми 1 моддаи 41 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ гардидааст, ба қадри кофӣ мукаммал нест ва аз ин рӯ, мо дар таҳқиқотамон оид ба зарурати дар таҳрири нав қабул намудани он таклифу пешниҳодҳо намудем.

Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор ҳуқуқҳои маҷмоти андозро муқаррар мекунад, ки дар айни замон барои онҳо дар як вақт уҳдадорӣ низ мебошанд. Ҳамин тариқ, иҷрои уҳдадориҳо оид ба назорати риояи қонунгузории андоз, пардохти боҷи давлатӣ ва дигар пардохтҳои

ҳатмӣ (моддаи 167 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон) тавассути татбиқи ҳуқуқи мақомоти андоз барои гузаронидани назорати андоз ба роҳ монда мешавад (қисми 4 моддаи 41 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон) [1].

Аз ҷиҳати мазмуни худ меъёрҳои ҳуқуқие, ки тартиби гузаронидани назорати андозро танзим мекунанд, қоидаҳои мурофиавӣ низ мебошанд, зеро тартиби фаъолияти иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқии назоратро муқаррар мекунанд. Муносибатҳои ҷамъиятие, ки бо меъёрҳои ҳуқуқи андоз танзим карда мешаванд ва онҳо дар ҷараёни амалисозии назорати андоз ба вуҷуд меоянд, муносибатҳои ҳуқуқии назоратии андоз мебошанд [2, с. 40].

Бояд қайд намуд, ки кушодани мазмуни ин муносибатҳо имконият медиҳад, ки хусусиятҳои танзими ҳуқуқии тартиби гузаронидани назорати андозро чуқуртар таҳлил намоем. Зеро ҳама гуна муносибат, аз ҷумла муносибатҳо вобаста ба назорати андоз маҳз бо меъёрҳои ҳуқуқ танзим карда мешаванд.

Е.Ю. Грачёва барои муайян намудани намуди муносибатҳои ҳуқуқие, ки ҳангоми амалигардонии назорати молиявӣ ба миён меоянд, истилоҳи муносибати назоратро истифода мебарад. Ба ақидаи Е.Ю. Грачёва муносибатҳои ҳуқуқии назоратӣ муносибатҳои ҳуқуқии байни субъектҳои назораткунанда ва назоратшаванда бо мақсади фароҳам овардани шароити мусоид барои татбиқи меъёрҳои ҳуқуқӣ дар рафтор, фаъолияти субъектҳои назоратшаванда, таъмини самаранокии танзими ҳуқуқӣ, барқарор намудани ҳолати қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ дар мавридхои вайрон кардани онҳо мебошад [3, с. 135].

Хусусияти муносибатҳои ҳуқуқии назоратӣ характери ҳокимияти давлатии он мебошад. Онҳо «муносибати ҳокимияти» – ро ифода мекунанд. Муносибатҳои ҳуқуқии назоратӣ дар асоси тобеият пайдо мешаванд, зеро онҳо дар асоси принсипи ҳокимият ва тобеият сохта мешаванд. Ваколатҳои ҳокимиятӣ дар муносибатҳои ҳуқуқии назорати андоз ба мақомоти андоз вогузор карда шуда, субъектҳои тобеи онҳо андозсупорандагон, агентҳои андоз, супорандагони боҷи давлатӣ ва дигар шахсони назоратшаванда мебошанд.

Муносибатҳои ҳуқуқии назорати андози ба муносибатҳои ҳуқуқии молиявӣ алоқаманданд, ки хусусиятҳои онҳоро ҳамчун як намуди муносибатҳои ҳуқуқи молиявӣ муайян мекунанд.

Ҳамин тавр, дар адабиёти ҳуқуқии ватанӣ хусусиятҳои муносибатҳои ҳуқуқи молиявӣ, ки ба муносибатҳои ҳуқуқии назорати андоз хос мебошанд, равшану возеҳ тавсиф карда шудаанд:

1. Онҳо дар раванди амалисозии фаъолияти молиявии давлат ба вуҷуд меоянд, яъне дар раванди ташкили гардиши пул, ҷамъоварии нақшаи маблағҳо ба фондҳои буҷетӣ ва ғайрибуҷетӣ, истифодаи онҳо барои иҷрои вазифаҳои худ аз ҷониби давлат ва ғайра. Аслан муносибатҳои ҳуқуқии молиявӣ – ин муносибатҳои ҳуқуқии пулӣ мебошанд, ки дар байни давлат, дар шахсияти мақомоти ваколатдори он ва дигар субъектҳои ҳуқуқи молиявӣ дар раванди амалисозии фаъолияти молиявии давлатӣ ба миён меоянд. Масалан, ин намуди муносибатҳои ҳуқуқӣ вақте пайдо мешаванд, ки муассисаи давлатӣ аз буҷет маблағ мегирад. Дар баробари ин, бояд қайд кард, ки маблағҳои пулӣ моликияти мушаххас мебошанд. Аз ин рӯ, муносибатҳои ҳуқуқи молиявӣ метавонанд, ҳамчун муносибатҳои ҳуқуқии амволӣ эътироф карда шаванд.

2. Онҳо оммавӣ – ҳуқуқӣ мебошанд. Мақсади ниҳоии ҳам муносибатҳои ҳуқуқии молиявӣ ва ҳам муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ ин ҳаракати маблағҳои пулӣ аз як субъект ба дигараш мебошад. Агар дар мавриди аввал ҳаракати маблағҳо ба манфиати тамоми ҷомеа сурат гирад (ба буҷет ворид шудани маблағҳои андозсупоранда), дар ҳолати дуюм бошад, ҳаракати маблағҳои пулӣ (масалан, ҳангоми хариду фурӯш) манфиатҳои шахсиро қонеъ мекунад. Хулоса, дар доираи муносибатҳои ҳуқуқии молиявӣ давлат вазифаҳои ба зиммааш гузошташударо ба манфиати тамоми ҷомеа иҷро мекунад: ҳифзи тартиботи ҷамъиятӣ ва таъмини амнияти ҷамъият, идоракунии мудофиа, маориф, тандурустӣ, таъмини иҷтимоӣ ва ғайра.

3. Хусусияти муҳимми муносибатҳои ҳуқуқии молиявӣ дар он аст, ки онҳо муносибатҳои давлатию ҳокимиятӣ мебошанд. Фаъолияти молиявии давлат яке аз шаклҳои зуҳури соҳибихтиёрии он мебошад. Аз ин рӯ, яке аз тарафҳои муносибатҳои ҳуқуқии молиявӣ ҳамеша давлат дар шахсияти мақомоти ваколатдораш баромад мекунад. Ин мақомотҳо Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Бонки миллии Тоҷикистон ва дигар мақомотҳои давлатӣ, инчунин мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот мебошанд. Ҷониби дигар метавонад, субъектҳои мухталиф бошад, ба мисли мақомоти давлатӣ ва мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот, корхонаҳо ва муассисаҳои давлатӣ, корхонаҳои дигар шакли моликият, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, шаҳрвандон.

Муносибатҳои ҳуқуқии молиявӣ ҳамчун муносибатҳои ҳокимияти давлатӣ ва аксар вақт

ҳамчун муносибатҳои ҳуқуқии амудӣ ва тобеъият фаҳмида мешаванд [4, с. 235]. Дар доираи чунин муносибатҳои ҳуқуқӣ субъект бо истифода аз ваколатҳо ва маҷбуркунии давлатӣ метавонад, зиддиятҳои пайдошудаи байни манфиатҳои ҷамъиятӣ ва хусусиро ба манфиати якдигар дар ҷараёни амалисозии фаъолияти молиявии давлат бартараф кунад. Чунин лаҳзаҳо аксар вақт дар муносибатҳои ҳуқуқии андоз ҷой доранд, ки андозсупорандагони инфиродӣ мехоҳанд аз супоридани андоз саркашӣ кунанд. Ҳамин тариқ, муносибатҳои ҳуқуқии молиявӣ берун аз фаъолияти давлат ғайриимкон мебошанд ва дар ҳама ҳолатҳо хусусияти оммавӣ доранд [5, с. 72].

Муносибатҳои ҳуқуқии молиявӣ ҳамчунин бо он фарқ мекунанд, ки объекти ин муносибатҳо уҳдадории пулӣ дар назди давлат мебошанд ва иҷро намудани он зарур аст (масалан, пардохти андозҳо).

Бояд гуфт, ки дар назарияи ҳуқуқи андоз дар байни муҳаққиқон оид ба мафҳуми муносибатҳои ҳуқуқи андоз ақидаи ягона вуҷуд надорад. Масалан, Н.И. Химичёва муносибатҳои ҳуқуқии андозро ҳамчун муносибатҳои молиявии ҷамъиятие, ки бо меъёрҳои ҳуқуқи андоз танзим мешаванд, муайян мекунад, вобаста ба муқаррар кардан, ҷорӣ кардан ва ситонидани андозҳо ва пардохтҳо аз шахсони воқеӣ ва ташкилотҳо барои ба низоми буҷет ба ҳисоб гирифтани қарз, инчунин амалӣ намудани назорат ва ба ҷавобгарӣ кашидан, барои вайрон кардани қонунгузории андоз ба миён меоянд [6, с. 412].

А.Б. Бризгалин ба доираи муносибатҳои ҳуқуқии андоз, ки назорати пардохтҳои ҳатмӣ алоқаманданд, дохил накарда, муносибатҳои ҳуқуқии андозро ҳамчун муносибатҳои ҷамъиятие, ки бо меъёрҳои ҳуқуқи андоз танзим шуда, ба муқаррар кардан, ҷорӣ кардан ва ситонидани андозҳо ба вуҷуд меоянд, тавсиф мекунад [7, с. 336].

Г.В. Петрова муносибатҳои ҳуқуқии андозро ба таври васеъ муайян намуда, чунин мешуморад, ки онҳо мураккаб буда, аз муносибатҳои молиявӣ, конститутсионӣ, моликият, идораи маъмурӣ, мурофиаи маъмурӣ, мурофиавии ҳакамӣ, мурофиаи граждани, иттилоотӣ ба вуҷуд меоянд [8, с. 38].

Ҳамин тавр, ба андешаи мо, муносибатҳои ҳуқуқи андоз, намуди муносибатҳои молиявие, ки бо меъёрҳои ҳуқуқи андоз танзим карда шуда, вобаста ба муқаррар кардан, ҷорӣ намудан, ситонидани андозҳо ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ ба фондҳои пулии давлатӣ, инчунин амалӣ намудани назорати андоз ва ба ҷавобгарӣ кашидан содиркунандагони ҳуқуқвайронкунии андоз ба миён меояд, мебошанд.

Қайд кардан зарур аст, ки дар Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон мафҳуми «муносибатҳои ҳуқуқии андоз» мавҷуд нест. Бо вуҷуди ин, қисми 4 моддаи 1 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон доираи муносибатҳои ҷамъиятиро, ки оид ба пардохти боҷҳои гумрукӣ, андозҳо аз молҳо ва воситаҳои нақлиётӣ тавассути сарҳади гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон интиқолёбанда муқаррар мекунад.

Инак, таҳлилу омӯзиши муносибатҳои ҳуқуқи андоз ба мо имкон дод, ки ба масъалаи самтҳои асосии такмили он гузарем.

Бояд қайд намуд, ки дар Тоҷикистон ҳанӯз ҳам, бо дарназардошти қабул гардидани Кодекси нави андоз танзими механизми назорати андоз то андозае дар сатҳи зарурӣ ба роҳ монда нашудааст. Аз ин рӯ, бо мақсади такмилу муттаҳид намудани заминаҳои меъёрии ҳуқуқӣ механизми танзими назорати андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба андешаи мо тадбирҳои зерин бояд амалӣ карда шаванд:

1. Ба андешаи мо, дар бобат боби 7 Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонад тағйироту иловаҳо ворид карда шавад. Мафҳуми муқаррарнамудаи моддаи 41 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоми хусусиятҳои ба назорати андоз хосро ба назар намегирад. Мақаррар намудани мафҳуми анниқтар ва мукаммалтари назорати андоз самаранокии онро зиёд карда, дар илм ихтилофотро пешгирӣ мекунад, зеро дар ҷомеаи илмӣ мафҳумҳои тамоман гуногуни назорати андоз дода шудаанд. Вобаста ба ин, зарур мешуморем, ки қисми 1 моддаи 41 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳрири зайл ифода карда шавад:

«Назорати андоз – ин фаъолияти мақомоти ваколатдори давлатӣ оид ба назорати иҷрои қонунгузории андоз, дуруст ҳисоб кардан, пурра ва сари вақт пардохт (интиқол) намудани андозҳо, боҷҳо ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ ба фондҳои пулии давлатӣ бо мақсади амалӣ намудани вазифаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва функсияи идоракунии давлат ва мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот, бо истифода аз шаклу усулҳои мушаххаси таъсиррасонӣ ба андозсупорандагон (агентони андоз) ва дигар шахсони уҳдадор мебошад».

Чунин мафҳум, ба андешаи мо, тамоми аломату моҳияти назорати андозро инъикос мекунад ва дар умум, консепсияи мавҷударо иваз карда метавонад. Ҳамзамон, хусусиятҳо дар мафҳуми дар боло зикршуда имкон медиҳанд, ки

асосҳои назорати андоз дақиқтар ва мушаххас муайян карда шаванд.

2. Дигар муқаррароте, ки пешниҳод карда мешавад ин роҳ надодан ба расонидани зарар ҳангоми амалӣ намудани назорати андоз мебошад. Ин муқаррарот аз принсипи ҷуброни зараре, ки дар натиҷаи амали ғайриқонунӣ дар ҷараёни гузаронидани санҷиш ва назорати андоз расонида шудааст, бармеояд. Тибқи талаботи қисми 6 моддаи 164 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ба кормандони мақомоти андоз ҳангоми гузаронидани назорат ва санҷишҳои андозӣ расонидани зарар бо амалҳои ғайриқонунӣ ба андозсупорандагон ё молу мулки дар истифода ё ихтиёрдории онҳо қарордошта манъ аст. Қисми 8 моддаи мазкур пешбинӣ менамояд, ки зараре, ки ба андозсупоранда бо қарорҳои ғайриқонунии мақомоти андоз ё амалҳои шахсони мансабдори онҳо ҳангоми гузаронидани назорат ва санҷишҳои андозӣ расонида мешавад, бо санади судӣ муайян мегардад ва бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳаҷми пурра ҷуброн карда мешавад. Бояд қайд намуд, ки Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон мушаххас намекунад, ки тибқи тартиби муқаррарнамудаи кадом моддаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷавобгарӣ ба миён меояд. Аз ин рӯ, ба мақсад мувофиқ шуморида мешавад, ки дар қисми 7 моддаи 164 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррароти зерин илова карда шавад:

«Ба кормандони мақомоти андоз ҳангоми гузаронидани назорат ва санҷишҳои андозӣ расонидани зарар бо амалҳои ғайриқонунӣ ба андозсупорандагон ё молу мулки дар истифода ё ихтиёрдории онҳо қарордошта манъ аст».

3. Иловаи навбатии зарурӣ ин ҳангоми гузаронидани чорабиниҳои назорати андозӣ ба мақомоти андоз таъмин накардани имконияти гирифтани ҳуҷҷатҳои аслӣ мебошад. Тибқи талаботи қисми 10 моддаи 53 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар гардидааст, ки «Агар барои гузаронидани чорабиниҳои назорати андозӣ нусхаи ҳуҷҷатҳои андозсупоранда кифоя набошад ва мақомоти андоз асоси кофӣ дошта бошад, ки ҳуҷҷатҳои аслӣ метавонанд, нобуд, пинҳон, ислоҳ ё иваз карда шаванд, шахси мансабдори мақомоти андоз ҳуқуқ дорад, ҳуҷҷатҳои аслиро бо тартиби пешбининамудаи ҳамин модда гирад». Аз ин рӯ, бо мақсади дар сатҳи меъёрӣ муқаррар намудани ҷавобгарӣ мақсаднок шуморида мешавад, ки барои монеъ шудан ба мақомоти андоз оид ба гирифтани ҳуҷҷатҳои аслӣ аз андозсупоранда ҷавобгарӣ пешбинӣ карда шавад. Ҷавобгарии мазкурро метавон дар моддаи 53 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон қисми 15 дар мазмуни зайл илова намуд:

«Аз ҷониби андозсупоранда рад кардани талаботи қонунии шахсони мансабдори мақомоти андоз оид ба иҷро кардани уҳдадорӣ вобаста ба таъмин намудани ҳуҷҷатҳои аслӣ мутобиқи Кодекси мазкур ва Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҷавобгарӣ кашида мешавад».

4. Дар Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки тартиби иштироки шоҳид (моддаи 54) ва шахси холисро (моддаи 58) вобаста ба амалисозии назорати андоз муқаррар мекунад, дар масъалаи тартиби даъвати онҳо холигии меъёрӣ дида мешавад. Ин ҳолат ба кормандони мақомоти андоз имкон медиҳад, ки онҳо худашон тасмим гиранд, ки чӣ тавр шоҳид ва ё шахси холисро даъват намоянд – дар шакли хаттӣ ва ё шифоҳӣ. Агар шоҳид ва шахси холис хаттӣ ҷалб карда шаванд, он гоҳ бояд ба моддаҳои номбурда илова карда шавад, ки дар асоси кадом ҳуҷҷат – қарор, огоҳнома, даъватнома, мактуб ё ҳуҷҷати дигар, ба шахс дар бораи даъвати ӯ ба сифати шоҳид ва ё шахси холис хабар дода мешавад ва мувофиқи моддаҳои 54, 55 бояд илова низ карда шавад, ки ин ҳуҷҷат аз ҷониби кӣ бояд имзо карда шавад.

5. Бояд гуфт, ки ба Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ворид намудани тағйиру иловаҳо ба мақсад мувофиқ ба назар мерасад. Зеро таҳлилҳои мо нишон дод, ки дар Кодекси номбурда, вобаста ба ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ дар соҳаи қонунгузории андоз (боби 33) камбудиҳо низ ба назар мерасад. Масалан, моддаи 616 Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷавобгарии маъмуриро барои ба мақомоти андоз пешниҳод накардани маълумоти зарурӣ пешбинӣ менамояд, ки тибқи он: «Барои ба мақомоти андоз пешниҳод накардани ҳуҷҷатҳо ва (ё) маълумоти дар моддаҳои 19, 27, 54, 56 ва 57 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинишуда, аз ҷумла тибқи дархости он мақомоти андоз, ки санҷиши андозро мегузаронад, ҳамчунин дигар гуна саркашӣ аз пешниҳоди чунин ҳуҷҷатҳо ё дидаю дониста пешниҳод намудани ҳуҷҷатҳои дорои маълумоти нодуруст, ба шахсони воқеӣ ба андозаи аз ҳашт то даҳ, ба шахсони мансабдор аз чил то панҷоҳ, ба соҳибкорони инфиродие, ки дар асоси шаҳодатнома фаъолият менамоянд ва шахсони ҳуқуқӣ аз ҳаштод то сад нишондиҳанда барои ҳисобҳо ҷарима таъйин карда мешавад».

Тавре ки мебинем, моддаи мазкур ҷавобгариро барои ба мақомоти андоз пешниҳод накардани ҳуҷҷатҳо ва ё маълумоти дар моддаҳои

19, 27, 54, 56 ва 57 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ мекунад. Аммо таҳлили мо нишон дод, ки моддаи 19 Кодекси андози амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррароти лоиҳаҳои сармоягузории Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистонро пешбинӣ менамояд. Дигар моддаҳои пешбинишуда, аз ҷумла моддаи 27 объекти андозбандӣ, моддаи 54 иштироки шоҳид, моддаи 56 ҷалби мутахассис ва моддаи 57 иштироки тарҷумонро муқарра мекунад, ки ба ҳуҷҷатҳо ва ё маълумоти ягон алоқаманди надорад. Ин муқаррарот ба ҳолати 22 июни соли 2023 (№1971) мебошад.

Агар ба Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки 17-уми сентябри соли 2012 қабул карда шуда буд ва аз 1 январи соли 2022 аз эътибор соқит дониста шудааст назар кунем, мебинем, ки дар моддаи 19 он уҳдадориҳои андозсупоранда (агенти андоз), моддаи 27 уҳдадориҳои мақомоти давлатӣ ҳангоми ҳамкорӣ бо мақомоти андоз, моддаи 54 пешниҳоди иттилоот оид ба пардохтҳо ё амалиёти дигар, моддаи 56 суратҳисобҳои бонкӣ ва моддаи 57 пешниҳоди маълумот ба мақомоти андоз муқаррар гардида буд. Яъне, аз ин муқаррарот ба хулоса омадан мумкин аст, ки қонунгузории ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррароти нави Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба инобат нагирифтааст. Зеро дар Кодекси андози амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар моддаи 34 уҳдадориҳои андозсупоранда оид ба пешниҳод ҳисоботи андозӣ ва ҳуҷҷатҳои дар Кодекси андоз муқарраршуда ба мақомоти андози, моддаи 51 талаб намудани ҳуҷҷатҳо ҳангоми гузаронидани санҷиши андоз, моддаи 102 пешниҳоди иттилоот оид ба пардохтҳо ё амалиётҳои дигар, моддаи 103 пешниҳоди маълумот ба мақомоти андоз, моддаи 105 суратҳисобҳои бонкӣ ва пешниҳоди иттилоот ва моддаи 165 мубодилаи маълумот байни мақомоти андоз ва мақомоти дахлдори давлатии дигар пешбинӣ шудааст.

Аз ин рӯ, зарур мешуморем, ки дар моддаи 616 Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйирот ворид карда шуда, рақамҳои «19, 27, 54, 56 ва 57» мувофиқан ба рақамҳои «34, 51, 102, 103, 105 ва 165» иваз карда шаванд.

Ҳамин тавр, пешниҳодҳои зикршуда метавонанд, минбаъд дар илми ҳуқуқи андози ватанӣ саҳми худро гузоранд ва ба такмили минбаъдаи назорати андоз ва рушди самтҳои нави он мусоидат кунанд.

Муқарриз: н.и.ҳ., дотсент Рустамзода Ҷ.Ю.

НЕКОТОРЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕХАНИЗМА НАЛОГОВОГО КОНТРОЛЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Ключевые слова: налоговый контроль, механизм налогового контроля, налоговое право, Налоговый кодекс Республики Таджикистан, налоговые органы, налоговые правоотношения, налогоплательщик, налоговая проверка, совершенствование законодательства, юридическая ответственность, государственный контроль, Республика Таджикистан.

Аннотация. Статья посвящена исследованию отдельных направлений совершенствования механизма налогового контроля в Республике Таджикистан. Рассматриваются теоретические и правовые основы налогового контроля, особенности налоговых правоотношений и их место в системе финансового права. На основе анализа положений Налогового кодекса Республики Таджикистан и иных нормативных правовых актов выявлены существующие проблемы правового регулирования налогового контроля и обоснована необходимость их дальнейшего совершенствования. Автором сформулированы предложения по уточнению понятия налогового контроля, совершенствованию порядка проведения налоговых проверок, усилению гарантий защиты прав налогоплательщиков, установлению ответственности участников налогового контроля, а также приведению налогового и административного законодательства в соответствие друг с другом. Сделан вывод о том, что реализация предложенных мер будет способствовать повышению эффективности налогового контроля, обеспечению баланса публичных и частных интересов, укреплению законности и дальнейшему развитию налогового законодательства Республики Таджикистан.

Табарзода Далер Рахматулло – кандидат юридических наук, докторант кафедры административного и финансового права юридического факультета Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. E-mail: dalereko@mail.ru; Тел.: (+992) 918-44-44-46.

SOME DIRECTIONS FOR IMPROVING THE TAX CONTROL MECHANISM IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Keywords: tax control, tax control mechanism, tax law, Tax Code of the Republic of Tajikistan, tax authorities, tax legal relations, taxpayer, tax audit, legislative improvement, legal liability, state control, Republic of Tajikistan.

Abstract. This article examines selected directions for improving the tax control mechanism in the Republic of Tajikistan. It analyzes the theoretical and legal foundations of tax control, the specific features of tax legal relations, and their role within the system of financial law. Based on an analysis of the Tax Code of the Republic of Tajikistan and other regulatory legal acts, the author identifies existing shortcomings in the legal regulation of tax control and substantiates the need for further legislative improvement. The study proposes measures aimed at clarifying the legal definition of tax control, improving tax audit procedures, strengthening guarantees for the protection of taxpayers' rights, establishing legal liability for participants in tax control procedures, and harmonizing tax legislation with administrative legislation. The author concludes that the implementation of these proposals will contribute to increasing the effectiveness of tax control, ensuring the protection of the legitimate rights and interests of taxpayers, improving tax administration, and further developing the tax legislation of the Republic of Tajikistan.

Tabarzoda Daler Rahmatullo – candidate of legal sciences, doctoral researcher of the administrative and financial law department of faculty of law of the Academy of public administration under the President of the Republic of Tajikistan. E-mail: dalereko@mail.ru; Tel.: (+992) 918-44-44-46.

Рӯйхати адабиёт:

1. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 декабри соли 2021, № 1844 // [Захираи электронӣ]. Махзани муттамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Реҷаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 17.01.2026).

2. Рустамзода Ҷ.Ю. Мафҳуми назорати андоз ва шаклҳои он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷаллаи федералии илмӣ-амалӣ «Налоги». – 2021. – № 3. – С. 38–41.

3. Грачёва Е.Ю. Масъалаҳои танзими ҳуқуқии назорати давлатии молиявӣ. – М.: «Юриспруденсия», 2000. – 192 с.

4. Рустамзода Ҷ.Ю. Назорати давлатии молиявӣ дар соҳаи муносибатҳои буҷетии Ҷумҳурии Тоҷикистон: асосҳои ташкилӣ-ҳуқуқӣ: монография / зери таҳрири Е.Ю. Грачёва. – М.: «Проспект», 2021. – 235 с.

5. Ғафурзода А.Д., Рустамзода Ҷ.Ю. Ҳуқуқи молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ. – Душанбе: «Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон», 2022. – 360 с.

6. Ҳуқуқи молиявӣ: китоби дарсӣ / зери таҳрири Н.И. Химичева. Нашри 5-ум, аз нав коркардшуда ва мукаммалшуда. – М.: «Норма», 2012. – 752 с.

7. Бризгалин А.В. Андозҳо ва ҳуқуқи андоз: дастури таълимӣ. – М.: «Аналитика-Пресс», 2006. – 600 с.

8. Петрова Г.В. Масъалаҳои консептуалии назария ва амалияи танзими ҳуқуқии муносибатҳои андоз // Қонунгузорӣ ва иқтисодиёт. – 2002. – № 7. – С. 38-43.

Список литературы:

1. Налоговый кодекс Республики Таджикистан от 23 декабря 2021 года № 1844 // [Электронный ресурс]. Централизованный информационно-правовой банк Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 17.01.2026).

2. Рустамзода Дж.Ю. Понятие налогового контроля и его формы в Республике Таджикистан // Федеральный научно-практический журнал «Налоги». – 2021. – № 3. – С. 38-41.

3. Грачёва Е.Ю. Проблемы правового регулирования государственного финансового контроля. – М.: «Юриспруденция», 2000. – 192 с.

4. Рустамзода Дж.Ю. Государственный финансовый контроль в сфере бюджетных отношений Республики Таджикистан: организационно-правовые основы: монография / под ред. Е.Ю. Грачёвой. – М.: «Проспект», 2021. – 235 с.

5. Ғафурзода А.Д., Рустамзода Дж.Ю. Финансовое право Республики Таджикистан: учебник. – Душанбе: «Типография Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан», 2022. – 360 с.

6. Финансовое право: учебник / отв. ред. Н.И. Химичева. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: «Норма», 2012. – 752 с.

7. Брызгалин А.В. Налоги и налоговое право: учебное пособие. – М.: «Аналитика-Пресс», 2006. – 600 с.

8. Петрова Г.В. Концептуальные проблемы теории и практики правового регулирования налоговых отношений // Законодательство и экономика. – 2002. – № 7. – С. 38-43.

List of literature:

1. Tax Code of the Republic of Tajikistan from 23 December 2021 №1844 // [Electronic resource]. Centralized information and legal database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 17.01.2026).

2. Rustamzoda J.Yu. The concept of tax control and its forms in the Republic of Tajikistan // Federal scientific and practical journal «Taxes». – 2021. – №3. – P. 38-41.

3. Gracheva E.Yu. Problems of legal regulation of state financial control. – M.: «Yurisprudence», 2000. – 192 p.

4. Rustamzoda J.Yu. State Financial control in the sphere of budgetary relations of the Republic of Tajikistan: organizational and legal foundations: monograph / edited by E.Yu. Gracheva. – M.: «Prospekt», 2021. – 235 p.

5. Gafurzoda A.D., Rustamzoda J.Yu. Financial law of the Republic of Tajikistan: textbook. – Dushanbe: «Printing House of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan», 2022. – 360 p.

6. Financial law: textbook / edited by N.I. Khimicheva. – 5th ed., revised and supplemented. – M.: «Norma», 2012. – 752 p.

7. Bryzgalin A.V. Taxes and tax law: study guide. – M.: «Analitika-Press», 2006. – 600 p.

8. Petrova G.V. Conceptual problems of the theory and practice of legal regulation of tax relations // Legislation and economics. – 2002. – №7. – P. 38-43.

ТДУ: 347.73:336.717
Мирсайзод Шаҳноза Ҳаким,
докторанти (PhD)-и кафедраи ҳуқуқи маъмурӣ ва молиявии факултети ҳуқуқшиносии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Тел.: (+992) 002-33-70-10
E-mail: Mirsayzodshahnoza@gmail.com.

МАСОИЛИ ТАНЗИМИ ҲУҚУҚӢ-МОЛИЯВИИ ҲИСОББАРОБАРКУНИИ ҒАЙРИНАҚДӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Калидвожаҳо: пул, муомилоти пулӣ, ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ, ҳуқуқи муомилоти пулӣ, муносибатҳои ҳисоббаробаркунӣ, амалиётҳои ҳисоббаробаркунӣ, ҳуқуқи молиявӣ, танзими молиявию ҳуқуқӣ.

Аннотатсия. Дар мақола нуқтаи назарҳои гуногун оид ба ҷанбаи молиявӣ-ҳуқуқии ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ баррасӣ мешаванд. Хулоса мешавад, ки барои такмил додани танзими молиявию ҳуқуқии муносибатҳои ҳисоббаробаркунӣ, ҷузъи иттилоотии табиати ҳуқуқии пул аҳамияти бештар дорад. Қайд кардан зарур аст, ки таҳти мафҳуми муносибатҳои ҳисоббаробаркунӣ муносибатҳои ҷамъиятии аз ҷониби меъёрҳои ҳуқуқи муомилоти пулӣ танзимшаванда фаҳмида мешаванд, ки вобаста ба амалӣ намудани ҳисоббаробаркуниҳо байни ташкилотҳо ва шахсони воқеӣ дар ҷараёни фаъолияти иқтисодӣ ва фаъолияти марбут ба он, инчунин байни онҳо ва давлат дар раванди иҷрои уҳдадориҳои молиявӣ ба вуҷуд меоянд.

Мушкилоти дар раванди ташкили идоракунии давлатӣ дар соҳаи муомилоти пулӣ ба миён омада, то андозае бо норасоии таҳқиқоти бунёдии назариявӣ алоқаманд мебошанд. Дар баробари ин, нақши калидиро дар такмил додани таъсири давлат ба иқтисодиёт маҳз илми ҳуқуқшиносӣ мебозад, зеро мувофиқат ва самаранокии тадбирҳои аз ҷониби давлат дар ин соҳа андешидашуда бевосита аз сифати танзими ҳуқуқӣ вобаста аст.

Муайян кардани моҳияти молиявию ҳуқуқии ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ таҳлили мукаммали робитаи байни воҳидҳои пулӣ ва муносибатҳои ҳуқуқие, ки дар ҷараёни муомилоти онҳо ба миён меоянд, талаб мекунад. Бо назардошти моҳияти динамикии пул, бояд қайд кард, ки дар қонунгузории амалкунанда таърифи аз ҷиҳати қонунӣ муқарраршудаи мафҳумҳои «пул» ё «аломатҳои пулӣ» вуҷуд надорад. Дар айни замон, ҳам дар доктринаи ҳуқуқӣ ва ҳам дар доираи фанҳои молиявию иқтисодӣ, баҳснокӣ ва набудани равиши ягона дар тафсири ин категорияҳо мушоҳида мешавад.

Дар адабиёти муосири иқтисодӣ пулро ҳамчун категорияи хоси молу мулк маънидод мекунанд, ки дорои вазифаҳои воситаи муомилот ва воситаи пардохт мебошад. Агар дар бораи пули муосир сухан равад, ин танҳо аломатҳои аз ҷониби давлат дар интиқолдиҳандаҳои коғазӣ ё кредитӣ бо қурби муайяни маҷбурӣ муқарраршуда мебошанд, ки аз ҷониби шахрвандон ҳамчун воситаҳои қонунии молиявии муомилот, пардохт, ҷамъоварӣ ва меъёри арзиш қабул карда мешаванд. Дар асли худ, вазифаҳо ба пули имрӯза нисбат дода шудаанд, зеро пули муосир, яъне аломатҳои пулӣ аз табиати худ дорои онҳо намебошанд. [1, с. 5]. Як қатор муҳаққиқон низ пулро ҳамчун дороии умумиэътирофшудаи пардохтӣ маънидод мекунанд, ки барои харидории неъматҳо ва иҷрои уҳдадориҳои қарзӣ истифода мешавад [2, с. 112].

Дар доктринаи иқтисодӣ ҳангоми таҳлили қонунгузории мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон маблағҳои ғайринақдӣ маъмулан ҳамчун воситаи комилҳуқуқи пардохт тафсир карда мешаванд, на ҳамчун ивазкунандаи иҷрои уҳдадориҳо. Аз ҷумла, қайд карда мешавад, ки меъёрҳои амалкунанда анҷом додани ҳисоббаробаркуниҳоро ҳам ба шакли нақдӣ ва ҳам ғайринақдӣ иҷозат медиҳанд [1]. Бо вуҷуди ин, ин мавқеъ бо меъёрҳои ҳуқуқи бонкӣ ба як навъ зиддият ворид мешавад: мувофиқи моддаи 64 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Бонки милии Ҷумҳурии Тоҷикистон», мақоми ягона воситаи қонунии пардохт дар қаламрави кишвар танҳо ба пули коғазӣ (банкнота) ва тангаҳои Бонки миллӣ дода шудааст, дар ҳоле ки дар ин модда шаклҳои ғайринақдии ҳисоббаробаркунӣ мустақиман зикр нашудаанд [3].

Қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳангоми муқаррар кардани маблағҳои нақдӣ ҳамчун воситаи қонунии пардохт, дар асл таърифи меъёрии мафҳуми «воситаи қонунии пардохт»-ро

пешниҳод намекунад. Аз нуқтаи назари такмил додани танзими молиявию ҳуқуқии муносибатҳои ҳисоббаробаркунӣ, афзалият додан ба ҷузъи иттилоотии табиати пул, ки аз ҷониби аксарияти мутахассисони ҳуқуқи маданӣ эътироф шудааст, муҳимтар ба назар мерасад. Дар парадигмаи макроиқтисодии муосир, аломатҳои пулӣ (банкнотҳо ва тангаҳо) танҳо ҳамчун рамзҳои мубодилаи мол баромад мекунанд, ки ин таҳаввулоти таърихии низоми пулиро инъикос менамояд.

Дар фазои ҳуқуқии амалкунанда таърифи қонунии истилоҳи «ҳисоббаробаркуниҳо» мавҷуд нест. Таҳлили санадҳои меъёрӣ имкон медиҳад, ки ин мафҳум ҳамчун раванди интиқол ё гузаронидани маблағҳои пулӣ барои иҷрои уҳдадориҳои ҳуқуқи хусусӣ ва ҳуқуқи оммавӣ, ё ҳамчун ҷобаҷогузории дохилибонкии активҳо байни суратҳисобҳои як соҳибмулк тафсир карда шавад. Дар ин маврид, категорияи «уҳдадорӣ» ба таври васеъ – ҳамчун ҳама гуна муносибатҳои ҳуқуқие, ки объекти онҳо маблағҳои пулӣ мебошанд, маънидод мешавад, ки ин ба равишҳои дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» [4] ва Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд КА – ҶТ) [5] муқарраршуда мувофиқат мекунад. Аз ҷиҳати мурофиавӣ, ин амалҳо метавонанд ҳамчун «анҷом додани ҳисоббаробаркуниҳо» ё «анҷом додани пардохт» тасниф карда шаванд.

Таснифи ҳисоббаробаркуниҳо аз рӯи якчанд меъёр имконпазир аст:

- аз рӯи табиати ҳуқуқии уҳдадориҳо (ҳуқуқи маданӣ, андоз, буҷет, меҳнатӣ ва ғайра);

- аз рӯи ҳайати субъектҳо (шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ, соҳибкорони инфиродӣ);

- аз рӯи мақоми иштирокчиён (резидентҳо/ғайрирезидентҳо, ҳамкории байнибонкӣ);

- аз рӯи меъёри асъорӣ (амалиётҳои сомонӣ ва асъорӣ);

- аз рӯи воситаҳои техникӣ (ҳисоббаробаркуниҳо бо истифода аз кортҳои пардохтӣ).

Ҳисоббаробаркуниҳо метавонанд бо ду усул амалӣ карда шаванд: 1) тавассути додани пули нақд (банкнотҳо ва тангаҳо) ба таври дастии шахсӣ ба шахрванд ё супурдан ба хазинаи шахси ҳуқуқӣ, ки ҳисоббаробаркунии нақдӣ маҳсуб меёбад; 2) тавассути гузаронидани маблағҳои пулӣ аз як суратҳисоб ба суратҳисоби дигар дар ташкилотҳои қарзӣ, ки моҳияти ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдиро ташкил медиҳад.

Бояд ба назар гирифт, ки барои шахсони воқеӣ имконияти супурдани пули нақд ба ташкилоти қарзӣ бидуни кушодани суратҳисоби бонкӣ бо мақсади интиқол (гузаронидан)-и ин маблағҳо ба суратҳисоби бонкии гиранда вуҷуд дорад. Амалисозии ҳисоббаробаркуниҳо бо ин тарз яке аз хусусиятҳои ҳисоббаробаркуниҳо бо иштироки шахсони воқеӣ мебошад ва ҳамчун амалиёти махсуси бонкӣ эътироф мешавад (сархати дуюм, банди г, қисми 1 моддаи 3 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкӣ» [6]), ки ба он қоидаҳои ҳисоббаробаркунӣ бо супоришномаҳои пардохтӣ (моддаи 963 Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд – КМ ҶТ) [7]) татбиқ мегарданд. Аз ин бармеояд, ки меъёри умумии тафовутгузории ҳисоббаробаркуниҳои нақдӣ ва ғайринақдӣ иштироки ташкилоти қарзӣ дар ҳисоббаробаркуниҳо мебошад. Аммо, аз нуқтаи назари мо, қоидаҳои ҳисоббаробаркунии нақдӣ бояд дар ҳолате истифода шаванд, ки агар ҳамчун воситаи пардохт пули коғазӣ (банкнотҳо) ё тангаҳо истифода шаванд, ва қоидаҳои ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ – ҳангоми ҳамчун воситаи пардохт истифода шудани маблағҳо дар суратҳисобҳои бонкӣ («пули ғайринақдӣ»). Имконияти татбиқи қоидаҳои ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ ба баъзе ҳолатҳои истифодаи пули нақд бинобар ишораи бевосита дар қонун (моддаи 963 КМ ҶТ), меъёри асосии таснифотро тағйир намедиҳад.

Пайдоиши муносибатҳои ҳуқуқии ҳисоббаробаркунӣ, яъне муносибатҳое, ки дар раванди амалӣ намудани ҳисоббаробаркуниҳо ташаккул меёбанд, бо анҷом додани амалҳое алоқаманд аст, ки ба иҷрои уҳдадории асосӣ равона шудаанд. Бо вуҷуди ин, дар оянда муносибатҳои ҳуқуқии ҳисоббаробаркунӣ аз уҳдадории асосӣ, ки барои иҷрои он ҳисоббаробаркуниҳо сурат мегиранд, мустақил (алоҳида) мешаванд. Аз ҷумла, ин бо сабабҳои зерин асоснок карда мешавад:

- ба ташкилоти қарзӣ ҳамчун субъекти муносибатҳои ҳуқуқии ҳисоббаробаркунӣ шартҳои уҳдадории асосӣ байни пардохткунанда ва гиранда татбиқ намегарданд;

- қатъ гардидан ё беэътибор донистани уҳдадории асосӣ ба қатъи автоматии муносибатҳои ҳуқуқии аллакай бавуҷудомадаи ҳисоббаробаркунӣ оварда намерасонад;

- пардохткунанда ва гирандаи маблағҳои пулӣ ҳамчун иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқии ҳисоббаробаркунӣ метавонанд бо тарафҳои уҳдадории асосӣ мувофиқ наоянд (масалан, ҳангоми пардохти қарз аз ҷониби шахси сеюм ё ҳангоми иҷрои пардохт бо супориши қарздор ба фоидаи шахси сеюм);

- лаҳзаи иҷрои уҳдадориҳо дар назди пардохткунанда аз ҷониби ташкилоти қарзии ба ӯ хизматрасонанда бо лаҳзаи иҷрои уҳдадории асосӣ мувофиқат намекунад ва ғайра.

Илова бар ин, чунин равиш аз ҷониби қонунгузор низ тасдиқ шудааст, ки меъёрҳои танзимкунандаи ҳисоббаробаркуниҳоро ба боби алоҳидаи КМ ҶТ ҷудо кардааст. Инчунин, бояд ба назар гирифт, ки гарчанде уҳдадориҳои ташкилоти қарзӣ дар назди муштарӣ бо расонидани намуди махсуси хизматрасонӣ алоқаманданд, онҳо дар аксари мавридҳо бо маблағи мушаххаси пулӣ ифода меёбанд (на танҳо интиқол додан, додан, баҳисоб гирифтан, балки маблағи мушаххасро интиқол додан, додан ва баҳисоб гирифтан).

Дар робита ба ин, масъалаи муайян кардани табиати ҳуқуқии ин уҳдадориҳо («ҳисоббаробаркунии махсус» ё пулӣ) бояд ба манфиати он ҳал карда шавад, ки уҳдадориҳои ташкилотҳои қарзӣ дар назди муштариёни худ хусусияти пулӣ доранд.

Ин нукта бо имконияти қонунан муқарраршудаи ситонидани фоизҳо аз ташкилотҳои қарзӣ барои истифодаи маблағҳои пулии бегона (моддаҳои 967, 975, 977 КМ ҶТ) низ тасдиқ мегардад. Истисноро баъзе уҳдадориҳои ташкилотҳои қарзӣ, ки бо интиқоли ҳуҷҷатҳо алоқаманданд, масалан, уҳдадории бонки эмитент оид ба супурдани супоришномаи инкассо ба бонки иҷрокунанда, ташкил медиҳанд.

Ҳангоми ҳисоббаробаркуниҳо бо пули нақд, субъектҳои ин муносибатҳо пеш аз ҳама пардохткунанда ва гиранда мебошанд. Ҳамчун пардохткунанда ва гирандаи пул дар омезишҳои гуногун ҳам шахсони воқеӣ ва ҳам шахсони ҳуқуқӣ баромад карда метавонанд. Илова бар ин, ҳангоми пардохти қарз аз ҷониби шахси сеюм ё супурдани пул бо супориши қарздор ба фоидаи шахси сеюм, субъектҳои муносибатҳои ҳисоббаробаркунӣ бо субъектҳои уҳдадории асосӣ мувофиқ намеоянд. Бо вуҷуди ин, бояд ба назар гирифт, ки ин танҳо ҳангоми ҳисоббаробаркуниҳо аз рӯи уҳдадориҳои ҳуқуқи граждани имконпазир аст. Асос барои чунин амалҳо мутаносибан моддаи 360 КМ ҶТ «Иҷрои уҳдадорӣ аз ҷониби шахси сеюм» ва моддаи 1085 КМ ҶТ «Шартномаи супориш» мебошанд.

Ҳангоми ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ субъектҳои муносибатҳои ҳисоббаробаркунӣ пардохткунанда ва гирандаи маблағҳои пулӣ мебошанд, ки онҳо метавонанд ҳам шахрвандон ва ҳам шахсони ҳуқуқӣ, инчунин ташкилотҳои қарзӣ бошанд, ки пардохт тавассути онҳо мегузарад. Ғайр аз ин, ҳангоми ҳисоббаробаркуниҳо аз рӯи уҳдадориҳои ҳуқуқи маданӣ дар ин ҷо низ ҳолатҳое имконпазиранд, ки субъектҳои муносибатҳои ҳисоббаробаркунӣ бо субъектҳои уҳдадории асосӣ мувофиқ намеоянд.

Ҳангоми татбиқи уҳдадориҳои андозӣ, бояд қисми 1 моддаи 132 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистонро дастурамал қарор дод, ки мувофиқи он андозсупоранда вазифадор аст уҳдадории пардохти андозро мустақилона иҷро намояд, агар дар қонунгузории андоз тартиби дигар пешбинӣ нашуда бошад (дар ин ҳолат пеш аз ҳама иҷрои уҳдадориҳои андозӣ тавассути агентҳои андоз дар назар аст).

Инчунин бояд ба назар гирифт, ки додани қарз ба шахсони ҳуқуқӣ, аз ҷумла ҳангоми пешниҳоди маблағҳо барои пардохти ҳуҷҷатҳои ҳисоббаробаркунӣ ва пардохти музди меҳнат, бояд ҳатман бо гузаронидани маблағҳои пулӣ ба суратҳисоби бонкии шахси ҳуқуқӣ ҳамчун қарзгир сурат гирад.

Ҳангоми ҳисоббаробаркуниҳо аз рӯи уҳдадориҳои оммавӣ, иштирокчиёни муносибатҳои ҳисоббаробаркунӣ мақомоти давлатӣ мебошанд, ки ба номи онҳо мутаносибан суратҳисобҳои буҷети сатҳи муайян ё фонди ғайрибуҷетӣ кушода шудаанд, инчунин мақомоте, ки тибқи қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқи ситонидани маблағҳоро бо тартиби бебаҳс доранд.

Оид ба шумораи ташкилотҳои қарзӣ, ки дар гузаронидани пардохт иштирок мекунанд, он ба он вобаста аст, ки оё пардохткунанда ва гирандаи маблағҳо дар як ташкилоти қарзӣ хизматрасонӣ мешаванд ё дар ташкилотҳои гуногун, инчунин ба масири гузариши пардохт вобаста аст. Дар айни замон, бояд ба назар гирифт, ки пардохткунанда ва гирандаи маблағҳо танҳо бо ташкилотҳои қарзии ба онҳо хизматрасонанда муносибатҳои шартномавӣ доранд ва онҳо дар навбати худ бо Бонки миллӣ ва дигар ташкилотҳои қарзӣ муносибатҳои шартномавӣ доранд. Бинобар ин, барои он ки ташкилоти қарзӣ тавонад супориши мушаххаси муштарии худро оид ба интиқол, пардохт ё ситонидани маблағҳо аз ягон шахс дар ташкилоти қарзии дигар иҷро кунад, вай бояд барои иҷрои ин супориш ташкилотҳои қарзиеро ҷалб намояд, ки бо онҳо шартномаҳо оид ба барқарор кардани муносибатҳои мухбирӣ дорад (яъне ба онҳо супоришҳои дахлдор диҳад). Дар асл, ин вогузории иҷрои уҳдадориҳо ба шахси сеюм (моддаи 360-и КМ ҶТ) мебошад.

Агар пардохткунанда ва гирандаи маблағҳо дар як ташкилоти қарзӣ хизматрасонӣ шаванд, пас дар гузаронидани пардохт танҳо ҳамин ташкилоти қарзӣ бидуни анҷом додани амалиёт тавассути суратҳисоби мухбирии худ иштирок мекунад (ҳисоббаробаркуниҳои дохилибонкӣ). Агар

пардохткунанда ва гирандаи маблағҳо аз ҷониби ташкилотҳои қарзии гуногун хизматрасонӣ шаванд ва онҳо муносибатҳои мустақими мухбирӣ дошта бошанд (ба якдигар суратҳисобҳои мухбирӣ кушодаанд), пас пардохт метавонад тавассути ин ду ташкилоти қарзӣ гузарад. Дар ҳолате, ки маблағҳо аз ташкилоти қарзии ба пардохткунанда хизматрасонанда ба ташкилоти қарзии ба гиранда хизматрасонанда тавассути шабакаи ҳисоббаробаркунии Бонки миллӣ ё ташкилоти қарзии дигар равона карда мешаванд, дар гузаронидани пардохт се ташкилоти қарзӣ иштирок мекунанд. Бонки миллӣ дар ин ҳолат дар симои воҳидҳои сохтории худ баромад мекунад: марказҳои ҳисоббаробаркунию хазинадорӣ, ки дар онҳо суратҳисобҳои мухбирии ташкилотҳои қарзии ба пардохткунанда ва гирандаи маблағҳо хизматрасонанда кушода шудаанд.

Ҳангоме ки аҳдҳо тавассути комиссионер анҷом дода мешаванд, ки иштирокчии ҳисоббаробаркуниҳо мебошад, танзими ҳуқуқии ҳисоббаробаркуниҳоро бояд алоҳида нисбат ба шартномаи комиссия ва нисбат ба шартнома(ҳо)-е, ки комиссионер бо шахси сеюм (шахсони сеюм) бастааст, баррасӣ кард. Барои муайян кардани моҳияти муносибатҳои муосири ҳисоббаробаркунӣ, ки ба шакли ғайринақдӣ ҷараён доранд, муроҷиат ба таҳқиқоти муқоисавии хусусиятҳои генезиси ҳуқуқии танзими молиявию ҳуқуқии ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ бо мақсади муайян кардани ворисият ва қонуниятҳои таҳаввули ҳуқуқии онҳо зарур аст. Дар навбати аввал қайд мекунем, ки ҳанӯз дар доктринаи ҳуқуқи молиявии советӣ ба мавҷудияти қонунияти зерин таваҷҷуҳ зоҳир мешуд: Л.М. Коган қайд карда буд, ки хусусиятҳои ҳуқуқии ҳисоббаробаркуниҳои корхонаҳо ва ташкилотҳо бо ҳамдигар ба табиати он уҳдадориҳо вобастаанд, ки дар амалиётҳои ҳисоббаробаркунӣ амалӣ мешаванд [8, с. 89].

Муносибатҳои ҳисоббаробаркунӣ бо иштироки бонкҳо, ки аз рӯи мазмунашон аз уҳдадориҳои қаблан бавуҷудомадаи ҳуқуқи маданӣ ва ғайра бармеоянд, ҳамчун маҷмӯи нисбатан мустақилонаи муносибатҳои ҷамъиятӣ баромад мекунанд, ки бо меъёрҳои ҳуқуқи молиявӣ танзим карда мешаванд [4]. Инчунин бояд ба назар гирифт, ки ҳам дар давраи пеш аз инқилоб ва ҳам дар замони советӣ ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ на бо меъёрҳои кодексҳои граждани, балки бо дастурамалҳо ва қоидаҳои бонкӣ танзим карда мешуданд.

Ҳамин тариқ, ҳангоми ҷамъбасти таҳлили шаклҳои ғайринақдии ҳисоббаробаркуниҳо қайд мекунем, ки аз нуқтаи назари иқтисодӣ таҳти мафҳуми «ҳисоббаробаркунӣ» мубодилаи иттилоот байни пардохткунандагон ва гирандагони маблағҳои пулӣ, инчунин миёнаравҳои молиявӣ (бонкҳо) оид ба тартиб ва усулҳои иҷрои уҳдадориҳо фаҳмида мешавад. Дар навбати худ, дар замони ҳозира таҳти «пардохт» интиқоли бебозгашт ва бешарти маблағҳои пулӣ аз ҷониби пардохткунанда ба гиранда фаҳмида мешавад, ки раванди ҳисоббаробаркуниро ҷамъбаст мекунад [3].

Барои иҷрои уҳдадориҳое, ки дар фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ ба миён меоянд, ҳисоббаробаркуниҳои дуруст ва саривақтӣ аҳамияти калон доранд. Дар доктринаи муосири ҳуқуқи молиявӣ таърифҳои гуногуни мафҳуми «ҳисоббаробаркунӣ» мавҷуданд. Масалан, Э.Д. Соколова ва Е.Ю. Грачева таъкид мекунанд, ки таҳти ҳисоббаробаркуниҳо бояд амалҳое фаҳмида шаванд, ки ба қатъ ё тағйир додани уҳдадории бамиёномада равона шудаанд [9, с., 156]. Чӣ тавре ки Ю.А. Крохина ба таври одилона қайд мекунад, дар замони ҳозира ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ аз рӯи амалиётҳои молӣ ва ғайримолӣ дар шаклҳои гуногун амалӣ карда мешаванд, ки хусусиятҳои хоси механизми фаъолиятро доранд [10, с. 259].

Аз ин рӯ, масалан, шартҳои асосии муносибатҳои ҳисоббаробаркунӣ байни шахсони ҳуқуқӣ дар шароити муосир ба мавридҳои зерин ҷамъбаст мешаванд. Амалиётҳои ҳисоббаробаркунӣ, қоида аз рӯи, тавассути бонкҳои тиҷоратӣ аз суратҳисобҳои ҳисоббаробаркунӣ ва дигар суратҳисобҳое, ки ба шахсони ҳуқуқӣ кушода шудаанд, амалӣ карда мешаванд [4]. Ҳамаи ҳисоббаробаркуниҳо байни шахсони ҳуқуқӣ оид ба пардохтҳое, ки маблағашон аз андозаи аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муқарраршуда зиёд аст, танҳо бо тартиби ғайринақдӣ амалӣ мешаванд.

Шаклҳои ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ мутобиқи санадҳои қонунгузорӣ ва санадҳои меъёрии Бонки миллӣ муайян карда мешаванд. Корхонаҳо метавонанд дар асоси манфиатҳои худ ҳар кадоме аз шаклҳои муқарраршудаи ҳисоббаробаркуниро интихоб кунанд. Бонкҳо ҳақ надоранд, ки ба амалисозии ҳисоббаробаркуниҳо бо шаклҳои дар шартномаи контрагентҳо пешбинишуда монеъ шаванд. Аз суратҳисоби корхона маблағ метавонад аз ҷониби бонк танҳо бо супориши соҳибмулки суратҳисоб ситонида шавад, ба истиснои ҳолатҳои дар қонунгузории амалкунанда пешбинишуда. Бонк ҳақ надорад самтҳои истифодаи маблағҳои пулиро, ки дар суратҳисоби корхона қарор доранд, муайян ва назорат кунад. Пардохтҳо метавонанд ҳам баъд аз

интиқоли арзишҳои молию моддӣ ва ҳам бо тартиби пешпардохт сурат гиранд. Интиқоли маблағҳо ба суратҳисоби корхона-гиранда танҳо баъд аз ситонидани маблағҳо аз суратҳисоби пардохткунанда амалӣ мешавад. Корхонаҳо ва бонкҳо уҳдадоранд, ки аз рӯи уҳдадориҳои худ саривақт ҳисоббаробарӣ кунанд ва интизоми шартномавӣ ва ҳисоббаробаркуниро қатъиян риоя намоянд.

Ҳамин тариқ, таҳти муносибатҳои ҳуқуқии ҳисоббаробаркунӣ муносибатҳои ҷамъиятии бо меъёрҳои ҳуқуқи гардиши пул танзимшаванда оид ба амалисозии ҳисоббаробаркуниҳо байни ташкилотҳо ва шахсони воқеӣ дар раванди фаъолияти иқтисодӣ ва фаъолияти ғайрииқтисодии бо он алоқаманд, инчунин байни онҳо ва давлат дар раванди иҷрои уҳдадориҳои молиявӣ фаҳмида мешавад [11, с. 154].

Дар асоси ақида ва хулосаҳои дарҷгардида, метавон шуморид, ки таҳқиқи масъалаҳои ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ дар доираи ҳуқуқи молиявӣ имкон медиҳад, ки таърифҳои мафҳумҳои муҳимтар дақиқтар ифода карда шаванд, таҷрибаи таърихӣ ва хориҷии гардиши пули ғайринақдӣ ба назар гирифта шавад, инчунин дар асоси таҳлили мукаммали ҳолати муосири низоми пулии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар контексти танзими молиявию ҳуқуқӣ афзалиятҳои фаъолияти ислоҳотӣ ва усулҳои амалисозии дигаргуниҳои заруриро муайян намоем.

Муқарриз: н.и.ҳ., дотсент Каримов Ҳ.М.

ВОПРОСЫ ФИНАНСОВО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ БЕЗНАЛИЧНЫХ РАСЧЕТОВ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Ключевые слова: деньги, денежное обращение, безналичные расчеты, право денежного обращения, расчетные правоотношения, расчетные операции, финансовое право, финансово-правовое регулирование.

Аннотация. В статье рассматриваются различные точки зрения на финансово-правовые аспекты безналичных расчетов. Делается вывод о том, что для совершенствования финансово-правового регулирования расчетных правоотношений большее значение имеет информационная составляющая правовой природы денег. Следует отметить, что под расчетными правоотношениями понимаются регулируемые нормами права денежного обращения общественные отношения по поводу осуществления расчетов между организациями и физическими лицами в процессе экономической и связанной с ней деятельности, а также между ними и государством в процессе исполнения финансовых обязанностей.

Мирсайзод Шахноза Мардон – докторант (PhD) по специальности при кафедре административного и финансового права юридического факультета Академии государственного управления при Президенте Республики. E-mail: Mirsayzodshahnoza@gmail.com; Тел.: (+992) 002-33-70-10.

ISSUES OF LEGAL AND FINANCIAL REGULATION OF CASHLESS PAYMENTS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Keywords: money, monetary circulation, non-cash settlements, law of monetary circulation, settlement legal relations, settlement operations, financial law, financial and legal regulation.

Abstract. The article examines various perspectives on the financial and legal aspects of non-cash settlements. It is concluded that the information component of the legal nature of money is of greater importance for improving the financial and legal regulation of settlement legal relations. It should be noted that settlement legal relations are understood as social relations regulated by the norms of the law of monetary circulation regarding the implementation of settlements between organizations and individuals in the process of economic and related activities, as well as between them and the state in the process of fulfilling financial obligations.

Mirsayzod Shahnoza Hakim – PhD candidate at the administrative and financial law department of law faculty of Academy of public administration under the President of the Republic of Tajikistan. E-mail: Mirsayzodshahnoza@gmail.com Tel.: (+992) 002-33-70-10.

Рӯйхати адабиёт:

1. Самаруха В. И., Самаруха И. В. Оид ба масъалаи моҳият ва вазифаҳои пул ва молия: ҷанбаи баҳснок // Мактаби молиявии Сибир. – 2020. – № 1. – С. 3-10.

2. Назарияи иқтисодӣ: китоби дарсӣ / зери таҳр. И.И. Иванов. – М.: «Юнити», 2024. – 320 с.

3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон» аз 28 ноябри соли 2011, №722 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2011, №6, мод. 435; с. 2014, №7, қ.2, мод. 409, мод. 410; с. 2018, № 7-8, мод. 531; с.2019, № 7, мод. 474.

4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 ноябри соли 2011, №723 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2011, № 6, мод. 436; с. 2013, № 3, мод. 189, № 11, мод. 784; с. 2016, № 5, мод. 367.

5. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 декабри соли 2021, №1844 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни ҶТ аз 18.03.2022 № 1867, аз 24.12.2022 № 1934, аз 15.03.2023 № 1956, аз 13.11.2023 № 2000, аз 20.06.2024 № 2066, аз 11.02.2025 № 2143, аз 15.04.2025 № 2158, № 2159, № 2160, № 2161, аз 14.05.2025 № 2168.

6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкӣ» аз 19 майи соли 2009, №524 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с.2009, №5, мод.331; с.2010, №7, мод.555; с.2011, №12, мод.846; с.2013, №11, мод.786; с.2014, №11, мод.663; с.2018, №7-8, мод.532; с.2019, №6, мод. 328.

7. Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 декабри соли 2022, № 1918 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни ҶТ аз 13.11.2024, №2089, аз 14.05.2025, №2171.

8. Коган Л.М. Муносибатҳои ҳуқуқии ҳисоббаробаркунӣ дар ҳуқуқи молиявии шӯравӣ. Ҷанбаи иҷтимоӣ-философӣ // Асосҳои иҷтимоӣ-фалсафӣ ва методологии ҳуқуқи шӯравӣ. – 1988. – №6. – С. 89-90.

9. Грачева Е.Ю. Ҳуқуқи молиявӣ: китоби дарсӣ. – М.: «Юриспруденсия», 2020. – 450 с.

10. Крохина Ю.А. Ҳуқуқи молиявии Россия: китоби дарсӣ. – Нашри 5-ум, аз нав коркардшуда ва мукаммалшуда. – М.: «Норма», 2014. – 624 с.

11. Ефимова Л.Г. Муомилоти бонкӣ: ҳуқуқ ва амалия. – М.: «НИМП», 2001. – 654 с.

Список литературы:

1. Самаруха В.И., Самаруха И.В. К вопросу о сущности и функциях денег и финансов: дискуссионный аспект // Сибирская финансовая школа. – 2020. – № 1. – С. 3-10.

2. Экономическая теория: учебник / под ред. И.И. Иванова. – М.: «Юнити», 2024. – 320 с.

3. Закон Республики Таджикистан «О Национальном банке Таджикистана» от 28 ноября 2011 года, №722 // Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 2011 г., № 6, ст. 435; 2014 г., № 7, ч. 2, ст. 409, ст. 410; 2018 г., № 7-8, ст. 531; 2019 г., № 7, ст. 474.

4. Закон Республики Таджикистан «О государственных финансах Республики Таджикистан» от 28 ноября 2011 года, №723 // Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 2011 г., № 6, ст. 436; 2013 г., № 3, ст. 189, № 11, ст. 784; 2016 г., № 5, ст. 367.

5. Налоговый кодекс Республики Таджикистан от 23 декабря 2021 года, №1844 // Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, Закон РТ от 18.03.2022 № 1867, от 24.12.2022 № 1934, от 15.03.2023 № 1956, от 13.11.2023 № 2000, от 20.06.2024 № 2066, от 11.02.2025 № 2143, от 15.04.2025 № 2158, № 2159, № 2160, № 2161, от 14.05.2025 № 2168.

6. Закон Республики Таджикистан «О банковской деятельности» от 19 мая 2009 года, №524 // Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 2009 г., № 5, ст. 331; 2010 г., № 7, ст. 555; 2011 г., № 12, ст. 846; 2013 г., № 11, ст. 786; 2014 г., № 11, ст. 663; 2018 г., № 7-8, ст. 532; 2019 г., № 6, ст. 328.

7. Гражданский кодекс Республики Таджикистан от 22 декабря 2022 года, №1918 // Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, Закон РТ от 13.11.2024 № 2089, от 14.05.2025 № 2171.

8. Коган Л.М. Расчетные правоотношения в советском финансовом праве. Социально-философский аспект // Социально-философские и методологические основы советского права. – 1988. – №6. – С. 89-90.

9. Грачева Е.Ю. Финансовое право: учебник. – М.: «Юриспруденция», 2020. – 450 с.

10. Крохина Ю.А. Финансовое право России: учебник. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: «Норма», 2014. – 624 с.

11. Ефимова Л.Г. Банковские сделки: право и практика. – М.: «НИМП», 2001. – 654 с.

List of literature:

1. Samarukha V.I., Samarukha I.V. On the question of the essence and functions of money and finance: a discussion aspect // Siberian financial school. – 2020. – №1. – P. 3-10.

2. Economic theory: textbook / Ed. by I.I. Ivanov. – M.: «Yuniti», 2024. – 320 p.

3. Law of the Republic of Tajikistan «On the National Bank of Tajikistan» from 28 November 2011, №722 // Ahbori Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan, 2011, №6, Art. 435; 2014, №7, Part 2, Art. 409, Art. 410; 2018, №7-8, Art. 531; 2019, №7, Art. 474.

4. Law of the Republic of Tajikistan «On public finance of the Republic of Tajikistan» from 28 November 2011, №723 // Ahbori Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan, 2011, №6, Art. 436; 2013, №3, Art. 189, №11, Art. 784; 2016, №5, Art. 367.

5. Tax Code of the Republic of Tajikistan from 23 December 2021, №1844 // Ahbori Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan; Law of the Republic of Tajikistan from 18 March 2022, №1867; from 24 December 2022, №1934; from 15 March 2023, №1956; from 13 November 2023, №2000; from 20 June 2024, №2066; from 11 February 2025, №2143; from 15 April 2025, №2158, №2159, №2160, №2161; from 14 May 2025, №2168.

6. Law of the Republic of Tajikistan «On banking activity» from 19 May 2009, №524 // Ahbori Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan, 2009, №5, Art. 331; 2010, №7, Art. 555; 2011, №12, Art. 846; 2013, №11, Art. 786; 2014, №11, Art. 663; 2018, №7-8, Art. 532; 2019, №6, Art. 328.

7. Civil Code of the Republic of Tajikistan from 22 December 2022, №1918 // Ahbori Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan; Law of the Republic of Tajikistan from 13 November 2024, №2089; from 14 May 2025, №2171.

8. Kogan L.M. Settlement legal relations in Soviet financial law: a socio-philosophical aspect // Socio-philosophical and methodological foundations of Soviet law. – 1988. – №6. – P. 89-90.

9. Gracheva E.Yu. Financial law: textbook. – M.: «Yurisprudentsiya», 2020. – 450 p.

10. Krokhina Yu.A. Financial law of Russia: textbook. – 5th ed., revised and enlarged. – M.: «Norma», 2014. – 624 p.

11. Efimova L.G. Banking transactions: law and practice. – M.: «NIMP», 2001. – 654 p.

5.5.5 – ҲУҚУҚИ МЕҲНАТ; ҲУҚУҚИ ТАЪМИНОТИ ИҶТИМОӢ
5.5.5 – ТРУДОВОЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ
5.5.5 – LABOR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

ТДУ: 331:107.1
Бобокалон Ғоиб Мерган,
номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқи соҳибкорӣ ва тиҷорати факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, сардори шуъбаи қонунгузорӣ оид ба меҳнат, муҳоҷират ва иҷтимоии Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Тел.: (+992) 907-94-87-73
E-mail: bgoib@mail.ru.

МАСЪАЛАҲОИ РУШДИ ҲУҚУҚИ ИНСОН ОИД БА МУНОСИБАТҲОИ МЕҲНАТӢ ДАР ДОИРАИ ПРИНСИПҲОИ ДЕМОКРАТӢ

Калидвожаҳо: демократия, принсипҳои демократӣ, ҷомеаи шаҳрвандӣ, рушди ҳуқуқи инсон, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, муносибатҳои иҷтимоию меҳнатӣ.

Аннотатсия. Дар мақола муаллиф масъалаҳои рушди ҳуқуқи инсон оид ба муносибатҳои меҳнатӣ дар доираи принсипҳои демократиро ҳамчун рукни таркибии фаъолияти меҳнатӣ асоснок намуда, қайд менамояд, ки дар замони соҳибистиқлолӣ эҳтиёҷоти иҷтимоӣ, зарурати андешидани чораҳои ҳуқуқӣ ва сиёсӣ ба ҷалби принсипҳои демократӣ муассир гардонида шудааст. Ин мавзӯъ нишон медиҳад, ки чӣ гуна принсипҳои демократӣ ба густариш ва ҳифзи ҳуқуқи инсон, бахусус дар соҳаи меҳнат, мусоидат мекунанд.

Ин нишондиҳанда гувоҳи он аст, ки дар Тоҷикистон сиёсати мутавозини принсипҳои демократӣ амалӣ гашта, мақом ва сатҳи фаъолнокии он дар муносибатҳои иҷтимоию меҳнатӣ баланд гашта истодааст.

Дар шароити муосир раванди навсозӣ ва рушди устувор барои Ҷумҳурии Тоҷикистон ногузир мебошад.

Дар давраи соҳибистиқлолии кишвар ислоҳоти демократии раванди навсозӣ ин эътирофи ҳуқуқҳои инсон дар сатҳи конститутсионӣ, мутобиқ сохтани сохторҳои давлатӣ ва ҳаёти ҷамъиятӣ оғоз гардид, ки ташаббускори ин ислоҳот Асосгузори сулҳу вахдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон мебошанд, ки борҳо хусусияти демократӣ ва башардӯстии афкори сиёсии худро эълон намудааст.

Асосгузори сулҳу вахдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон борҳо хусусияти демократӣ ва башардӯстии афкори сиёсии худро эълон намуда, чунин навиштаанд: «Мо ба ягон кас модели демократияи худро бор намекунем, ки решаҳои худро дошта, бо системаи дунявӣ ҷомеа асос ёфтааст. Лекин мо ва ин ҳуқуқи демократии мост, ки моделҳои таҳмилшавандаи дигаргунсозии давлати худро қабул надорем, ки метавонанд вазъиятро дар кишвар ноором гардонида, ба ҷудоандозӣ, бӯҳрони сиёсӣ, аз даст рафтани истиқлолият оварда расонанд [1].

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи 35 соли Истиқлолияти давлатӣ оид ба масъалаи эътирофи ҳуқуқҳои инсон дар сатҳи конститутсионӣ, мутобиқ сохтани сохторҳои давлатӣ ва ҳаёти ҷамъиятӣ бо принсипҳои демократӣ корҳои зиёдеро анҷом додааст.

Пешравии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба заминагузории иқтисодию иҷтимоии рушди инсон ва таҳкими принсипҳои демократӣ вобаста мебошад.

Яке аз масъалаҳои асосии ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон устувор гардидани арзишҳои инсонӣ маҳсуб меёбад, ки баҳри амалӣ намудани он Консепсияи мақсадноки миллии илмию таҳқиқотӣ оид ба масъалаҳои рушди инсон, таъмини минбаъдаи принсипҳои демократӣ ва рушди ҷомеаи шаҳрвандӣ барои солҳои 2013-2028, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 июли соли 2013, №288 (тағйиру иловаҳо бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 10 феврали соли 2016, №66) тасдиқ ва қабул шудааст.

Консепсияи мақсадноки миллии илмию таҳқиқотӣ оид ба масъалаҳои рушди инсон, таъмини минбаъдаи принсипҳои демократӣ ва рушди ҷомеаи шаҳрвандӣ ҷиҳати таъмини минбаъдаи принсипҳои демократӣ, таъмини мақоми сазовори инсон дар ҷомеа, рушди ҷомеаи шаҳрвандӣ, муайян кардани дурнамоҳо дар ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ, омӯзиши раванди иҷтимоикунонии шахсият дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия гардидааст.

Мутобиқи банди 52 Консепсияи мақсадноки миллии илмию таҳқиқотӣ оид ба масъалаҳои рушди инсон, таъмини минбаъдаи принсипҳои демократӣ ва рушди ҷомеаи шаҳрвандӣ барои солҳои 2013-2028, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 10 феврали соли 2016, №66) [2] тасдиқ шудааст, нақши асосии рушди инсонро, ки бо тағйирот дар рушди иқтисодӣ, принсипҳои демократӣ ва ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ алоқаманд аст, дар чаҳор рукни моддӣ ва маънавӣ баррасӣ кардан мумкин аст: «самарбахшӣ», «баробарӣ», «устуворӣ» ва «масъулиятнокӣ» мебошад.

Самарбахшӣ. Одамон барои афзоиши маҳсулнокии фаъолият ва зиёд кардани даромади худ бояд имконият дошта бошанд. Аз ин рӯ рушди иқтисодӣ ва афзоиши музди меҳнат яке аз усулҳои рушди инсон ба ҳисоб мераванд.

Баробарӣ. Ҳамаи одамон дар оғози фаъолият бояд имкониятҳои баробар дошта бошанд. Тамоми маҳдудиятҳое, ки ба ҷинс, нажод, миллат, пайравӣ ба дину мазҳаб, мавқеи иҷтимоӣ, ҷои истиқомат, дараҷаи некӯаҳволӣ, хешу таборӣ, аз нигоҳи минтақа ва ғайра вобастагӣ дошта садди роҳи ба даст овардани имконот дар ҳаёти иҷтимоӣ мегарданд, бояд аз байн бардошта шаванд.

Устуворӣ. Асоси ин мафҳумро асли «умумияти ҳуқуқи инсон» ташкил медиҳад, ки мутобиқи он дастрасӣ ба имконот на танҳо барои насли имрӯза, балки барои наслҳои оянда кафолат дода мешавад. Устуворӣ тақсимоти одилонаи тамоми неъматҳои моддӣ ва маънавиро барои наслҳои имрӯза ва фардо талаб мекунад. Чунин адолат ҳамчун баробарии имконот маънидод мегардад. Татбиқи имконот масъалаи интихоби шахсии ҳар як насл ба ҳисоб меравад.

Масъулиятнокӣ. Тараққиёт бояд на танҳо ба нафъи мардум, балки бо кӯшиши онҳо низ амалӣ гардад. Одамон бояд дар раванди қабули қарорҳои барои зиндагии ояндаашон муҳим фаъолона иштирок намоянд. Дар ҳалли ин мушкилот нақши сиёсати иҷтимоӣ ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ хеле бузург аст. Бинобар ин вусъати имкониятҳо масъулиятро дар назди оила, ҷомеа ва инсоният зиёдтар мекунад.

Дар марҳилаи кунунӣ, таъмини ҳуқуқии муносибатҳои меҳнатӣ, вазифаи асосии давлат маҳсуб ёфта, дар эҷод намудани санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ мавқеи бағоят назаррасро ишғол менамояд.

Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар ироаи Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, таъкид намуданд, «Кишвари мо роҳи эъмори ҷомеаи ҳуқуқбунёдро интихоб намудааст, ки яке аз ғояҳои асосии он таъмини волоияти қонун ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд мебошад.

Принсипи мазкур тақозо менамояд, ки муносибатҳои ҷамъиятӣ дар ҳамаи соҳаҳо тавассути қонунҳое танзим шаванд, ки ҷавобгӯйи меъёрҳои ахлоқ ва адолату инсондӯстӣ бошанд» [3].

Дар баробари инкишофи ҷомеаи инсонӣ ва мураккаб гардидани муносибатҳои ҷамъиятии ҷомеа, нуфӯз ва саҳми қонунгузорӣ оид ба меҳнат бештар гардида истодааст. Дар ҳаёти имрӯза, қабл аз ҳама нақши давлат дар идора намудани соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа, ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ алалхусус ҳаёти иҷтимоӣ, ки яке аз масъалаҳои мубрами ҳаёти инсонӣ маҳсуб меёбад, инчунин, таъмини қонуният дар муносибатҳои меҳнатӣ, муҳим мебошад [4, с. 67].

Дар низоми санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳимтарин санад Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд – КМ ҶТ) ба ҳисоб меравад, ки дар таҳким ва рушди муносибатҳои иҷтимоию меҳнатӣ дар асоси принсипҳои демократӣ.

КМ ҶТ 23 июли соли 2016 қабул ва 28 июли соли 2016 мавриди амал қарор дода шудааст. Кодекси мазкур аз лиҳози сохт, ҳаҷм ва мазмун аз Кодекси қаблӣ тафовути назаррас дорад. Он аз 6 фасл, 41 боб ва 366 модда иборат аст, ки ин меъёрҳо дар доираи принсипҳои демократӣ таҳия ва муқаррар гаштаанд.

Масъалаҳои рушди ҳуқуқи инсон оид ба муносибатҳои меҳнатӣ дар доираи принсипҳои демократӣ дар принсипҳои қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба меҳнат инъикоси худро ёфтаанд.

Ҳаминро бояд тазаккур дод, ки низоми муносибатҳои ҳуқуқии бахши ҳуқуқи меҳнат, ки аз маҷмӯи муносибатҳои ҷамъиятии байни субъектҳои ҳуқуқи меҳнат бавуҷуд меоянд бо дарназардошти услуби хос ва принсипҳои ягона тавассути меъёрҳои ҳуқуқи меҳнат танзим мешаванд.

Мутобиқи моддаи 4 КМ ҶТ ба принсипҳои қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба меҳнат дохил мешаванд: озодии меҳнат; манъи

маҳдудсозии ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд дар муносибатҳои меҳнатӣ; манъи табъиз, меҳнати маҷбурӣ ва истифодаи меҳнати занон ва ноболиғон дар корҳои вазнин, зеризаминӣ ва шароити меҳнаташон зарарнок; таъмини ҳуқуқ ба шароити меҳнати ҷавобгӯи талаботи қоидаҳои бехатарӣ ва гигиенӣ; афзалияти ҳаёт ва саломатии корманд нисбат ба натиҷаи фаъолияти истеҳсолӣ; таъмини ҳуқуқ ба музди мувофиқ барои меҳнат, на камтар аз андозаи ҳадди ақали музди меҳнат; таъмини ҳуқуқ ба истироҳат; баробарии ҳуқуқ ва имкониятҳои кормандон; таъмини ҳуқуқи кормандон ва корфармоён ба муттаҳидшавӣ барои ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои худ; кафолати таъминоти иҷтимоии кормандон; шарикии иҷтимоӣ; танзими давлатии бехатарӣ ва ҳифзи меҳнат; таъмини ҳуқуқи намояндагони кормандон барои назорати ҷамъиятии риояи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба меҳнат, ки дар доираи принсипҳои демократӣ муайян шудаанд ва принсипҳои ҳуқуқи меҳнат маҳсуб меёбанд.

Сотиволдиев Р.Ш. дуруст қайд менамояд, ки принсипҳои ҳуқуқ ба ҳайси асосҳои ташкилу фаъолияти мақомоти давлат дар конститутсия ва қонунҳо, ки ба мақомоти дахлдори давлатӣ бахшида мешаванд, ифода мегарданд [5, с. 380].

Принсипҳои ҳуқуқӣ на танҳо дар марҳилаи ҳуқуқэҷодкунӣ, инчунин дар ҷараёни шарҳу эзоҳ ва татбиқи меъёрҳои ҳуқуқӣ нақши муҳимро мебозанд. Маҳз принсипҳои ҳуқуқ имкони шарҳу эзоҳи моҳият ва мазмуни меъёрҳои ҳуқуқиро фароҳам оварда, татбиқи дурусти онҳоро таъмин менамоянд [6, с. 16].

Мутобиқи моддаи 5 КМ ҶТ, ки сухан дар бораи принсипи озодии меҳнат меравад, ҳар кас ҳуқуқ дорад бе ягон табъиз ва маҷбуркунӣ меҳнатро озодона интихоб намояд ва ё ба меҳнат озодона ризоият диҳад, ба малакаи худ ба меҳнат ихтиёрдорӣ кунад, касб ва самти фаъолиятро интихоб кунад.

Озодии меҳнат яке аз унсурҳои муҳимтарини озодии инсон маҳсуб мешавад, ки онро Эъломияи умумии ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд (моддаи 23), Муоҳидаи байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ (моддаи 6) эълон доштаанд ва он дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (моддаи 35) сабт шудааст.

Интихоби озодонаи навъи фаъолият ва касб, ихтиёрдории озодона аз қобилияти меҳнатӣ, манъи маҳдудсозии ҳуқуқ дар муносибатҳои меҳнатӣ ва манъи меҳнати маҷбурӣ, ҳифзи меҳнат, ҳуқуқ ба шароитҳои одилонаю мусоиди меҳнатӣ ва музди баробар барои иҷрои кори баробарқиммат, таҷассумгари озодии меҳнат мебошанд.

Зиёда аз он, озодии меҳнат ҳамчун самти муҳимтарини сиёсати иҷтимоии давлат, бояд барои шаҳрвандон кафолатҳои ҳуқуқӣ, сиёсӣ ва иҷтимоиро дар ҷодаи меҳнат, эҷоди шароитҳои барои ҳаёт сазовор, камолоти касбӣ ва шахсият таъмин намояд.

Озодии меҳнат дар шаклҳои гуногун зоҳир мегардад. Шаҳрванд метавонад бо ин ё он корфармо ба муносибатҳои меҳнатӣ дохил шавад, ба фаъолияти соҳибкорӣ машғул бошад, дар асоси ин ё он намуди шартномаи маданӣ-ҳуқуқӣ корро иҷро намояд ё умуман кор накунад. Ҳуқуқи кор кардан, ҳуқуқи мустаснои шахс буда, танҳо ба ӯ тааллуқ дорад.

Мутобиқи моддаи 6 КМ ҶТ, ки сухан дар бораи принсипи манъи маҳдудсозии ҳуқуқ ба меҳнат меравад, ҳуқуқи ҳеҷ кас ба меҳнат наметавонад маҳдуд карда шавад, ба истиснои ҳолатҳо ва тартибе, ки бо КМ ҶТ ва дигар санадҳои қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар карда шудаанд.

Маҳдудсозии ҳуқуқ ба меҳнат на танҳо дар маҳдуд намудани ҳуқуқи шахс ба интихоби касб, навъи фаъолият, қабул накардани ӯ ба кор, инчунин дар маҳдуд намудани ҳуқуқ ба шароити мусоид ва солиму бехатари меҳнат, ба пешбарӣ ба вазифаи (мансаби) баландтар, ба музди меҳнати сазовор ва дигар маҳдудиятҳо ифода меёбад, ки қонун эҷод намудани онҳоро барои шаҳрвандон манъ намудааст.

Дар баробари ин, қонун дар баъзе мавридҳо имконияти маҳдуд намудани ҳуқуқ ба меҳнатро раво мебинад. Масалан, қисми 4 моддаи 35 Конститутсияи ҶТ дар корҳои вазнин, зеризаминӣ ва шароити меҳнаташон зарарнок истифода намудани меҳнати занон ва ноболиғонро манъ намудааст.

Ин талабот дар КМ ҶТ мушаххас шудааст. Масалан, моддаи 216 КМ ҶТ истифодаи меҳнати занон дар корҳои зеризаминӣ, дар корҳои вазнин ё корҳои шароиташон зарарнок, ҳамчунин дар корҳои борбардорию боркашонии дастии аз меъёри барои онҳо муқарраргардида зиёдро манъ менамояд. Моддаи 208 КМ ҶТ бошад, корҳоеро, ки иҷрои онҳо барои шахсони аз ҳаждаҳсола хурд манъ аст, муқаррар намудааст, чунончӣ: корҳои вазнин ва корҳои шароиташон зарарноку хатарнок; корҳои зеризаминӣ, ҳамчунин корҳое, ки ба саломатӣ ё рушди маънавии онҳо зарар расониданашон эҳтимолият дорад. Номгӯи пурра ва мушаххаси корҳоеро, ки истифодаи меҳнати занон ва ноболиғон дар онҳо манъ шудааст, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян мекунад.

Маҳдудиятҳои дар ин меъёрҳои пешбинишуда қабл аз ҳама ба масъалаи

талаботҳои барои ҷомеаи демократӣ ва манфиати амнияти давлат дахл доранд.

Ҳуқуқи шаҳрвандон оид ба меҳнат дар асоси ҳукми ба қувваи қонун даромадаи суд, ки тибқи он ба ҳайси чораи ҷазои ҷиноятӣ маҳрумият аз ишғоли мансаби муайян ё машғул шудан ба фаъолияти муайян муқаррар шудааст, маҳдуд шуданаш мумкин аст. Шахсони бо ҳукми суд ба корҳои ислоҳи меҳнатӣ шартан маҳкумшуда уҳдадоранд дар ҷое кор кунанд, ки онро мақомоти аз болои иҷрои чунин ҳукм мутасаддӣ, муайян намудааст. Бинобар ин, бидуни роҳҳати мақомоти аз болои иҷрои ҳукми суд мутасаддӣ ба кор қабул намудани чунин шахсон мумкин нест.

Қонунгузорӣ оид ба меҳнат, инчунин дигар ҳолатҳои маҳдудсозии ҳуқуқ ба меҳнатро пешбинӣ намудааст, чунончӣ, маҳдудияти хизмати якҷояи хешовандон, дар хусуси маҳдудияти якҷоя кор кардани хешовандони наздик, моддаи 27 КМ ҶТ мавқеи худро муайян намудааст.

Хулоса, принсипи озодии меҳнат. Демократия талаб мекунад, ки дар муносибатҳои меҳнатӣ ба ҳеҷ ваҷҳ маҷбуркунӣ вуҷуд надошта бошад.

Мутобиқи моддаи 7 КМ ҶТ, сухан дар бораи принсипи манъи табъиз дар муносибатҳои меҳнатӣ меравад.

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (моддаи 35) ҳуқуқи ҳар кас ба меҳнатро эълон дошта, ҳама гуна зуҳуроти табъиз (фарқиятгузорӣ, роҳ надодан ба кор, бартарию афзалият додан зимни қабул намудан ба кор) вобаста ба миллат, нажод, ҷинс, забон, эътиқоди динӣ, мавқеи сиёсӣ, вазъи иҷтимоӣ, маълумот, вазъи молу мулкӣ ва дигар аломатҳо дар муносибатҳои меҳнатиро манъ намудааст. Талаботи ин меъёри конститутсионӣ дар КМ ҶТ мушаххас гардонида шудааст.

Ҳар шахс ҳуқуқи ба кор дохил шуданро дорад ва корфармо дар ҳолати аз ҷониби шахс риоя шудани қоидаҳои мавҷудаи муроҷиат, уҳдадор аст ӯро ба кор қабул намояд. Аз ин рӯ, қисми 1 моддаи 7 КМ ҶТ ҳолатҳоеро номбар кардааст, ки вобаста ба онҳо фарқиятгузорӣ, иҷозат надодан ва ё қабул накардан ба кор манъ аст. Мазмуни маҳдудсозӣ дар муносибатҳои меҳнатӣ, ки дар КМ ҶТ сабт шудааст, бо мазмуни моддаи 1 Конвенсияи № 111 ТБМ «Дар бораи маҳдудсозӣ дар соҳаи меҳнат ва шуғл» (санаи қабул 5 июни соли 1958 ва санаи оғози амали он аз 15 июни соли 1960), якхела мебошад.

Қисми 2 моддаи 7 КМ ҶТ ҳолатҳоеро номбар намудааст, ки гарчанде боиси фарқият дар соҳаи меҳнат бошанд ҳам, табъиз дар муносибатҳои меҳнатӣ маҳсуб намеёбанд. Яке аз ҳолатҳои номбурда «талаботи хосаи навъи муайяни кор» мебошад. Навъи корҳое (ихтисосҳое) мавҷуданд, ки шартҳои барои ба кор қабул намудани шаҳрванд заруриро талаб менамоянд. Касбҳое ҷой доранд, ки аз шаҳрванд доштани маълумоти зарурии касбӣ ва собиқаи кориро талаб менамоянд ё ин ки мансабҳои муайян мавҷуданд, ки ишғол намуданашон аз мансубияти шаҳрвандӣ вобастагӣ дорад. Масалан, тибқи муқаррароти Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати давлатӣ». (моддаи 13), ба хизмати давлатӣ танҳо шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ба синни 18 расидаанд, қабул карда мешаванд. Чунин фарқиятгузорӣ табъиз дар муносибатҳои меҳнатӣ ҳисобида намешавад [7].

Мутобиқи талаботи моддаи 19 Конститутсияи ҶТ, ҳар кас кафолати ҳифзи судӣ дорад. Аз ин рӯ, мазмуни қисми сеюми моддаи 7 КМ ҶТ ба талаботи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқ аст. Шахсоне, ки нисбаташон дар муносибатҳои меҳнатӣ ба табъиз роҳ дода шудааст, ҳуқуқ доранд бо аризаи даъвогӣ ба суд мурочиат намоянд. Дар мавриди собит шудани маҳдудсозии ҳуқуқҳои меҳнатии аризадиҳанда, санади дахлдори судӣ қабул карда мешавад.

КМ ҶТ барои вайрон намудани қонунгузорӣ оид ба меҳнат дар мавриди аз кор озод намудан, аз ҷумла бо зуҳуроти табъизи ҳуқуқҳо ба меҳнат, ба ғайр аз ҷуброни зарари моддӣ, инчунин ҷуброни зарари маънавиро пешбинӣ намудааст.

Андозаи ҷуброни зарари маънавиро қонун муайян накардааст ва онро дар ҳар як ҳолати мушаххас суд муайян мекунад.

Ғайр аз ин, қонунгузории ҷиноятӣ (моддаи 143 Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон), барои дидаю дониста вайрон намудани баробарҳуқуқии шаҳрвандон, маҳдуд намудани ҳуқуқ ва озодиҳои конститутсионии инсон ва шаҳрвандон вобаста ба ҷинс, нажод, миллат, забон, баромади иҷтимоӣ, муносибат ба дин ва ҳ.к., ҷавобгарии ҷиноятиро муқаррар намудааст.

Шахсоне, ки дар муносибатҳои меҳнатӣ худро табъизшуда меҳисобанд, метавонанд тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баробарӣ ва барҳам додани ҳама гуна шаклҳои табъиз» вобаста ба мукаррар намудани ҳолати поймолкунии ҳуқуқи шахс ба муносибати баробар, чуброни зарари моддӣ ва маънавӣ, инчунин бо талаботи дигар тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ба суд ё мақомоти ваколатдори дигар мурочиат намоянд.

Хулоса, баробарӣ ва роҳ надодан ба табъиз. Демократия талаб мекунад, ки дар муносибатҳои меҳнатӣ ба ҳеҷ ваҷҳ табъиз вуҷуд надошта бошад.

Мутобиқи моддаи 8 КМ ҶТ, ки сухан дар бораи принсипи манъи меҳнати маҷбурӣ меравад.

Манъ будани меҳнати маҷбуриро Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон эълон доштааст (қисми сеюми моддаи 35). Қисми якуми моддаи 8 КМ ҶТ бошад, ин қоидаро айнан такрор намуда, аммо мафҳуми меҳнати маҷбурӣ ва шаклҳои онро муайян накардааст. Онҳо дар моддаи 1 Конвенсияи ТБМ «Дар бораи барҳам додани меҳнати маҷбурӣ» (№ 105, санаи қабул 25 июни соли 1957 ва санаи оғози амал 17 январи соли 1959), муайян шудаанд. Мутобиқи муқаррароти Конвенсияи мазкур, ҳар як давлати узви ТБМ уҳдадор аст, ки меҳнати маҷбуриро барҳам диҳад ва кӯшиши дар ягон шакл истифода намудани онро накунад, масалан, аз он ба сифати василаи таъсиррасонӣ ё тарбия, муҷозот барои доро будан ба ақидаи сиёсӣ ё эътиқоди ғоявии хилофи низоми мавҷудаи сиёсӣ, иҷтимоӣ ё иқтисодӣ, усули сафарбарӣ ва истифода намудани қувваи корӣ баҳри рушди иқтисодиёт, усули пуштибонӣ аз интизоми меҳнат ва таҳкими он, муҷозот барои иштирок дар корпартоии қонунӣ, чораи маҳдудкунӣ аз рӯи мансубияти нажодӣ, иҷтимоӣ, миллӣ, динӣ ва ҳ.к., истифода набарад.

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми сеюми моддаи 35) ба қонунгузор ҳуқуқи муайян намудани навъҳои меҳнатеро додааст, ки онҳо меҳнати маҷбурӣ намебошанд. Масалан, тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи уҳдадории умумии ҳарбӣ ва хизмати ҳарбӣ», мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ баҳри гузаронидани чорабиниҳои вобаста ба иҷрои уҳдадории умумии ҳарбӣ, метавонад духтурон-мутахассисон, ҳайати миёнаи тиббӣ, дигар мутахассисон ва кормандони техникии заруриро барои гузаронидани ташхиси тиббии даъватшавандагон, ба чунин кор ҷалб намояд.

Мутобиқи талаботи моддаи 6 Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи низоми ҳуқуқии вазъияти фавқулода», дар давраи вазъияти фавқулода роҳбарони ташкилоту муассисаҳо ҳуқуқ доранд, ки дар мавридҳои зарурӣ кормандону хизматчиёнро бе розигии онҳо ба кори дигар, ки бо шаротномаи меҳнатӣ пешбинӣ нашудааст, гузаронанд.

Дар асоси ҳукми суд ба маҳкумшуда мумкин аст ҷазо дар намуди корҳои ислоҳи меҳнатӣ дар ҷойҳои аз ҷониби мақомоти иҷрокунандаи ҳукм муайянкарда, вале дар маҳалли истиқомати маҳкумшуда, таъйин карда шавад, ки онро маҳкумшуда бояд адо намояд. Чунин меҳнат низ меҳнати маҷбурӣ маҳсуб намеёбад.

Қонунгузор муқаррар намудааст, ки кормандро (шахси адокунандаи ҷазоро) ба ихтиёри шахси алоҳида, ташкилотҳои хусусӣ гузоштан мумкин нест. Чунин талабот баҳри пешгирии истисмори шахси маҳкумшуда ва ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатии ӯ равон шудааст.

Хулоса. Принсипи манъи меҳнати маҷбурӣ маънои роҳ надодан ба ҳар гуна маҷбур намудани шахсро ба иҷрои кори меҳнатӣ бар хилофи иродаи озодонаи ӯ дорад. Дар давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёд озодии меҳнат яке аз принсипҳои асосии муносибатҳои меҳнатӣ ба ҳисоб меравад. Он ҳуқуқи ҳар як шахсро ба интихоби озодонаи фаъолияти меҳнатӣ, ҷойи кор ва шартҳои меҳнатӣ кафолат медиҳад.

Истифодаи меҳнати маҷбурӣ, новобаста аз шакл ва усули татбиқи он, ба принсипҳои эҳтироми шаъну шарафи инсон, озодии шахс ва таъмини ҳуқуқҳои меҳнатӣ мухолиф мебошад. Аз ин рӯ, давлат бояд барои пешгирӣ ва бартараф намудани меҳнати маҷбурӣ механизмҳои самараноки ҳуқуқӣ ва ташкилӣ таъсис диҳад. Ин механизмҳо бояд на танҳо манъи мустақими меҳнати маҷбуриро таъмин намоянд, балки ба пешгирии ҳама гуна шаклҳои пинҳонӣ ва ғайримустақими маҷбуркунӣ дар муносибатҳои меҳнатӣ низ равона карда шаванд. Дар ниҳоят ҳаминро бояд тазаккур дод, ки рушди ҳуқуқи инсон дар муносибатҳои меҳнатӣ дар доираи принсипҳои демократӣ раванди доимӣ аст, мо метавонем меъёрҳои навро дар қонунгузорӣ оид ба меҳнат муқаррар ва ҷорӣ кунем, ки барои таъмини татбиқи воқеии онҳо ва дарки арзиши ин ҳуқуқҳо дар муносибатҳои меҳнатӣ рушд ёбад.

Муқарриз: н.и.ҳ. Ҷамшедзода К.Ҷ.

ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЯХ В РАМКАХ ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ

Ключевые слова: демократия, демократические принципы, гражданское общество, развитие прав человека, нормативно-правовые акты, социальные и трудовые отношения.

Аннотация. В статье автор обосновывает вопросы развития прав человека в трудовых отношениях в рамках демократических принципов как компонента трудовой деятельности, отмечая, что в период независимости социальные потребности, необходимость принятия правовых и политических

мер для эффективного применения демократических принципов стали более выраженными. Данная тема показывает, как демократические принципы способствуют развитию и защите прав человека, особенно в сфере труда.

Этот показатель свидетельствует о том, что в Таджикистане проводится сбалансированная политика в отношении демократических принципов, и ее статус и уровень активности в социально-трудовых отношениях повышаются.

Бобокалон Гоиб Мерган – кандидат юридических наук, доцент кафедры предпринимательского и коммерческого права юридического факультета Таджикского национального университета, начальник отдела законодательства по труду, миграции и социальным вопросам Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. E-mail: bgoib@mail.ru; Тел.: (+992) 907-94-87-73.

ISSUES OF DEVELOPMENT OF HUMAN RIGHTS IN LABOR RELATIONS WITHIN THE FRAMEWORK OF DEMOCRATIC PRINCIPLES

Keywords: democracy, democratic principles, civil society, development of human rights, legal acts, social and labor relations.

Abstract. In this article, the author substantiates the development of human rights in labor relations within the framework of democratic principles as a component of labor activity, noting that during the period of independence, social needs and the need to adopt legal and political measures for the effective application of democratic principles have become more pronounced. This topic demonstrates how democratic principles contribute to the development and protection of human rights, particularly in the sphere of labor.

This indicator demonstrates that Tajikistan is pursuing a balanced policy regarding democratic principles, and its status and level of activity in social and labor relations are increasing.

Bobokalon Goib Mergan – candidate of legal sciences, associate professor of entrepreneurial and commercial law the department of faculty of law of Tajik national University, head of the labor, migration and social issues legislation department of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. E-mail: bgoib@mail.ru; Tel.: (+992) 907-94-87-73.

Рӯйхати адабиёт:

1. Раҳмон Э. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар остонаи асри XXI // Рӯзномаи «Рӯзномаи мустақил». – 2000. – № 112 (2238).

2. Консепсияи мақсадноки миллии илмию таҳқиқотӣ оид ба масъалаҳои рушди инсон, таъмини минбаъдаи принсипҳои демократӣ ва рушди ҷомеаи шаҳрвандӣ барои солҳои 2013-2028, аз 2 июли соли 2013, №288 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http:www.adlia.tj (санаи мурочиат: 03.08.2026).

3. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии стёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 22 декабри соли 2017 // [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрасӣ: http://president.tj/node/16771 (санаи мурочиат: 04.08.2026).

4. Бобокалонов Ғ.М. Нақши Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба таъмини қонуният, ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар муносибатҳои меҳнатӣ // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2018. – №3 (11). – С. 67-70.

5. Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ: китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ. – Душанбе: «Сино», 2018. – 784 с.

6. Шонасридинов Н., Бобокалонов Ғ. М., Маҳмадуллозода Н.Р. Тафсири Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Нашри сеюми тасҳеҳ ва иловашуда / Муҳаррири масъул, номзади илмҳои ҳуқуқ, дотсент Н. Шонасридинов. –Душанбе: «Офсет», 2021. – 848 с.

7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати давлатӣ» аз 22 феврали соли 2007, №275 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http:www.adlia.tj (санаи мурочиат: 08.08.2026).

Список литературы:

1. Рахмон Э. Республика Таджикистан на пороге XXI века // Газета «Независимая газета». – 2000. – № 112 (2238).

2. Национальная целевая концепция научных исследований по вопросам развития человека, дальнейшего обеспечения принципов демократии и развития гражданского общества на 2013-2028 годы от 2 июля 2013 года, № 288 // [Электронный ресурс]. Централизованный банк информационно-правовых данных Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http:www.adlia.tj (дата обращения: 03.08.2026).

3. Послание Президента Республики Таджикистан, Лидера нации уважаемого Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики» от 22 декабря 2017 года // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Президента Республики Таджикистан. Режим доступа: http://president.tj/node/16771 (дата обращения: 04.08.2026).

4. Бобокалонов Г.М. Роль Конституции Республики Таджикистан в обеспечении законности, защите прав и свобод человека и гражданина в трудовых отношениях // Государствоведение и права человека. – 2018. – № 3 (11). – С. 67-70.

5. Сотиволдиев Р.Ш. Теория государства и права: учебник для учреждений высшего профессионального образования. – Душанбе: «Сино», 2018. – 784 с.

6. Шонасридинов Н., Бобокалонов Г.М., Махмадуллозода Н.Р. Комментарий к Трудовому кодексу Республики Таджикистан. 3-е, исправленное и дополненное издание / Ответственный редактор, кандидат юридических наук, доцент Н. Шонасридинов. – Душанбе: «Офсет», 2021. – 848 с.

7. Закон Республики Таджикистан «О государственной службе» от 22 февраля 2007 года, № 275 // [Электронный ресурс]. Централизованный банк информационно-правовых данных Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http:www.adlia.tj (дата обращения: 08.08.2026).

List of literature:

1. Rahmon E. The Republic of Tajikistan on the threshold of the 21st Century // Newspaper «Nezavisimaya gazeta». – 2000. – №112 (2238).

2. National target concept for scientific research on human development, further ensuring the principles of democracy and the development of civil society for 2013-2028 from 2 July 2013, №288 // [Electronic resource]. Centralized bank of legal information and data of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http:www.adlia.tj (date of access: 03.08.2026).

3. Message of the President of the Republic of Tajikistan, Leader of the Nation, respected Emomali Rahmon, to the Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan «On the Main Directions of the Domestic and Foreign Policy of the Republic» from 22 December 2017 // [Electronic resource]. Official website of the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: http://president.tj/node/16771 (date of access: 04.08.2026).

4. Bobokalonov G.M. The Role of the Constitution of the Republic of Tajikistan in ensuring legality, protecting human and civil rights and freedoms in labor relations // State studies and human rights. – 2018. – №3 (11). – P. 67-70.

5. Sotivoldiev R.Sh. Theory of state and law: textbook for institutions of higher professional education. – Dushanbe: «Sino», 2018. – 784 p.

6. Shonasridinov N., Bobokalonov G.M., Makhmadullozoda N.R. Commentary on the Labor Code of the Republic of Tajikistan. 3rd revised and supplemented edition / Executive Editor, candidate of legal sciences, associate professor N. Shonasridinov. – Dushanbe: «Offset», 2021. – 848 p.

7. Law of the Republic of Tajikistan «On civil service» from 22 February 2007, №275 // [Electronic resource]. Centralized bank of legal information and data of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http:www.adlia.tj (date of access: 08.08.2026).

ТДУ: 364:351.84(100+575.3)

Сангинзода Дониёр Шомаҳмад,
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессори
кафедраи ҳуқуқи соҳибкорӣ ва тиҷорати
факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи
миллии Тоҷикистон
Тел.: (+992) 980-85-07-07
E-mail: doniyor_sanginov@mail.ru.

Ҳамрозода Мавлуда Ҳамро,
унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқшиносӣ ва
муқовимат бо коррупсияи Донишгоҳи давлатии
Бохтар ба номи Носири Хусрав
Тел.: (+992) 919-18-18-25
E-mail: hamrozoda.m@mail.ru.

ТАҶРИБАИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ДАР ТАНЗИМИ БОЗОРИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ ИҶТИМОӢ ВА ИМКОНИ ТАТБИҚИ ОН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Калидвожаҳо: таҷрибаи байналмилалӣ, бозори хизматрасонии иҷтимоӣ, танзими ҳуқуқӣ, қонунгузорӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хизматрасонии иҷтимоӣ, шарикии давлатӣ-хусусӣ, иҷозатномадиҳӣ, стандартизатсия, технологияҳои рақамӣ, ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон, таҳлили муқоисавӣ, кишварҳои Аврупо, Россия, кишварҳои Осиё, ИДМ.

Аннотатсия. Мақолаи мазкур ба таҳлили таҷрибаи байналмилалӣ дар танзими бозори хизматрасонии иҷтимоӣ ва муайян намудани имконоти татбиқи он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Дар асоси таҳлили муқоисавии низомҳои миллии танзими бозори хизматрасонии иҷтимоӣ дар кишварҳои пешрафтаи Аврупо (Олмон, Фаронса, Британиёи Кабир, кишварҳои Скандинавия), ИДМ ва Россия, инчунин кишварҳои Осиё (Ҷопон, Кореяи Ҷанубӣ, Сингапур) муаллиф механизмҳои асосии танзими ин бозорро муайян намуда, хусусиятҳои мусбат ва манфии ҳар як низомро мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Дар мақола мушкилот ва монеаҳои асосии татбиқи таҷрибаи байналмилалӣ дар шароити миллии Тоҷикистон, аз ҷумла сатҳи нокифояи рушди иқтисодӣ, номукаммал будани қонунгузорӣ, набудани инфрасохтори зарурӣ ва нокифоя будани сатҳи касбии мутахассисон ошкор карда шудаанд. Ҳамзамон, имкониятҳо ва самтҳои афзалиятноки татбиқи таҷрибаи байналмилалӣ пешниҳод гардида, тавсияҳои амалӣ оид ба такмили қонунгузории миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ин соҳа, аз ҷумла қабули санади ягонаи қонунгузорӣ, ҷорӣ намудани низоми иҷозатномадиҳӣ ва стандартизатсия, рушди шарикии давлатӣ-хусусӣ, татбиқи технологияҳои рақамӣ ва такмили механизмҳои ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон пешниҳод карда мешаванд. Хулоса бароварда мешавад, ки истифодаи оқилона ва мутобиқсозии таҷрибаи пешрафтаи байналмилалӣ бо назардошти хусусиятҳои миллии кишвар метавонад ба рушди самараноки бозори хизматрасонии иҷтимоӣ, беҳтар шудани дастрасӣ ва сифати хизматҳо, инчунин ҳифзи бештари ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон мусоидат намояд. Мақола барои мутахассисони соҳаи ҳуқуқ, кормандони давлатӣ, омӯзгорон ва донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, инчунин барои ҳамаи шахсоне, ки ба масъалаҳои танзими ҳуқуқии бозори хизматрасонии иҷтимоӣ таваҷҷӯҳ доранд, пешбинӣ шудааст.

Дар шароити муосири ҷаҳонишавӣ ва рушди босуръати муносибатҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, бозори хизматрасонии иҷтимоӣ яке аз бахшҳои муҳим ва дар ҳоли рушди доимии ҳар як давлат ба ҳисоб меравад. Ин бозор на танҳо барои таъмини ниёзҳои иҷтимоии шаҳрвандон, балки инчунин ҳамчун омили муҳими рушди иқтисодӣ ва устувории иҷтимоӣ амал мекунад. Аз ин рӯ, танзими самараноки ин бозор яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи давлатҳо буда, ба таҳия ва такмили механизмҳои ҳуқуқии муносиб талаб мекунад.

Дар ҷаҳони муосир, кишварҳои гуногун таҷрибаи гуногуни танзими бозори хизматрасонии иҷтимоиро таҳия намудаанд, ки он аз анъанаҳои миллӣ, сатҳи рушди иқтисодӣ, хусусиятҳои иҷтимоӣ ва низоми ҳуқуқии онҳо вобаста аст. Таҳлили ин таҷриба ва муайян намудани имконоти татбиқи он дар шароити миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонад ба такмили қонунгузорӣ ва

баланд бардоштани самаранокии танзими ин бозор мусоидат намояд. Дар ин замина, омӯзиши таҷрибаи кишварҳои пешрафтаи Аврупо, (Иттиҳоди давлатҳои мустақил – минбаъд ИДМ), Россия, инчунин кишварҳои Осиё, аз қабили Ҷопон, Кореяи Ҷанубӣ ва Сингапур аҳамияти хосса дорад.

Мафҳуми хизмат ҳамчун объекти муносибатҳои ҳуқуқи граждани дар илми ҳуқуқшиносӣ мавриди таҳлили амиқ қарор гирифтааст. Тавре ки дар тадқиқоти илмӣ қайд карда мешавад, хизмат яке аз объектҳои асосии муносибатҳои ҳуқуқи граждани буда, он бо хусусиятҳои хос, аз қабили ғайримоддӣ будан, алоҳидагӣ аз истеҳсолкунанда ва истеъмолкунанда, инчунин қобилияти баҳодиҳии сифатӣ ва миқдорӣ фарқ мекунад [1, с. 5]. Хизматрасонии иҷтимоӣ ҳамчун навъи махсуси хизмат алоҳида ҷудо карда мешавад, ки он на танҳо бо ҷанбаҳои иқтисодӣ, балки бештар бо таъмини адолати иҷтимоӣ, баробарӣ ва ҳимояи қишрҳои осебпазири аҳолӣ алоқаманд аст.

Дар адабиёти илмии муосир, мафҳуми «бозори хизматрасонии иҷтимоӣ» ҳамчун низоми муносибатҳои иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ байни истеҳсолкунандагон ва истеъмолкунандагони хизматрасонии иҷтимоӣ муайян карда мешавад, ки дар он мубодилаи хизматҳо дар асоси қонунгузории муқарраршуда сурат мегирад. Ин бозор хусусиятҳои хоси худро дорад, ки онро аз бозори молҳо ва дигар намудҳои хизматҳо фарқ мекунад. Аввалан, хизматрасонии иҷтимоӣ аксар вақт бо манфиати ҷамъиятӣ алоқаманд буда, дастрасии он барои ҳамаи қишрҳои аҳолӣ, новобаста аз вазъи молиявии онҳо, таъмин карда мешавад. Сониян, ин бозор бо сатҳи баланди танзими давлатӣ хос аст, зеро хизматрасонии иҷтимоӣ ба ҳифзи ҳуқуқҳои инсон ва таъмини адолати иҷтимоӣ нигаронида шудааст. Соян, бозори хизматрасонии иҷтимоӣ бо нақши фаъоли ташкилотҳои ғайридавлатӣ ва бахши хусусӣ, ки дар бисёр кишварҳо дар ин соҳа фаъолият мекунанд, хос аст.

Ин мақола ба таҳлили таҷрибаи байналмилалӣ дар танзими бозори хизматрасонии иҷтимоӣ ва муайян намудани имконоти татбиқи он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Барои ноил шудан ба ин ҳадаф, мо вазифаҳои зеринро пешниҳод менамоем: таҳлили мафҳум ва моҳияти бозори хизматрасонии иҷтимоӣ ҳамчун объекти танзими ҳуқуқӣ; омӯзиши таҷрибаи кишварҳои пешрафтаи Аврупо, ИДМ, Россия ва Осиё дар ин соҳа; муайян намудани механизмҳои асосии танзими бозор дар таҷрибаи байналмилалӣ; ошкор намудани мушкилот ва монеаҳои татбиқи таҷрибаи байналмилалӣ дар Тоҷикистон; пешниҳоди самтҳои афзалиятнок ва тавсияҳои амалӣ оид ба такмили қонунгузории миллӣ.

Барои фаҳмиши дурусти таҷрибаи байналмилалӣ ва имконоти татбиқи он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, пеш аз ҳама, зарур аст, ки мафҳум ва моҳияти бозори хизматрасонии иҷтимоӣ ҳамчун объекти танзими ҳуқуқӣ муайян карда шавад. Ин мафҳум дар илми ҳуқуқшиносӣ ва иқтисодиёт тафсирҳои гуногун дорад, аммо дар маҷмӯъ, он ба низоми муносибатҳои байни субъектҳои расонанда ва истеъмолкунандагони хизматрасонии иҷтимоӣ ишора мекунад.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ, хизматрасонии иҷтимоӣ ҳамчун фаъолияти мақсадноки субъектҳои ҳуқуқӣ оид ба расонидани хизматрасонии иҷтимоӣ ба шаҳрвандоне, ки дар вазъияти душвори ҳаётӣ қарор доранд, инчунин барои пешгирӣ ва бартараф намудани ин вазъият муайян карда мешавад [2, с. 18]. Дар ин маънӣ, хизматрасонии иҷтимоӣ на танҳо вазифаи иқтисодӣ, балки бештар вазифаи иҷтимоӣ ва ҳуқуқиро низ иҷро менамояд.

Бозори хизматрасонии иҷтимоӣ ҳамчун як зернизоми бозори хизматҳо, хусусиятҳои хоси худро дорад, ки онро аз бозори дигар намудҳои хизматҳо фарқ мекунад. Аввалан, хизматрасонии иҷтимоӣ бо мафҳуми «манфиати ҷамъиятӣ» алоқаманд аст, яъне он барои ҷомеа дар маҷмӯъ муҳим буда, на танҳо барои истеъмолкунандагони алоҳида, балки барои тамоми ҷомеа аҳамият дорад. Сониян, дастрасии хизматрасонии иҷтимоӣ барои ҳамаи қишрҳои аҳолӣ, махсусан барои қишрҳои осебпазир, ҳамчун принсипи асосии ин бозор эътироф карда мешавад. Соян, бозори хизматрасонии иҷтимоӣ бо сатҳи баланди танзими давлатӣ хос аст, ки он дар муқоиса бо бозори дигар хизматҳо бештар ба тартиб додани қонунгузорӣ ва назорати давлатӣ ниёз дорад [3, с. 75].

Дар назарияи ҳуқуқ, танзими бозори хизматрасонии иҷтимоӣ аз принсипҳои асосии зерин иборат аст: принсипи адолати иҷтимоӣ, ки баробарии ҳамаи шаҳрвандонро дар дастрасӣ ба хизматҳо таъмин менамояд; принсипи ҳифзи ҳуқуқҳои инсон, ки кафолатҳои ҳуқуқиро барои истеъмолкунандагон муайян мекунад; принсипи шаффофият ва ҳисоботдиҳӣ, ки фаъолияти субъектҳои расонандаи хизматрасониро назорат менамояд; принсипи мутобиқсозии доимӣ, ки ба тағйироти иҷтимоӣ ва технологӣ ҷавобгӯ мебошад; принсипи шарикии иҷтимоӣ, ки ҳамкории давлат, бахши хусусӣ ва ҷомеаи шаҳрвандиро дар ин соҳа таъмин менамояд [4, с. 65].

Дар заминаи таҳлили мафҳум ва моҳияти бозори хизматрасонии иҷтимоӣ, метавон хулоса

баровард, ки танзими самараноки ин бозор таҳияи низоми ҳамаҷонибаи ҳуқуқиро талаб мекунад, ки он ҳам принсипҳои умумии бозор ва ҳам хусусиятҳои хоси хизматрасонии иҷтимоиро ба назар гирад. Дар ин замина, омӯзиши таҷрибаи байналмилалӣ, ки дар он низомҳои гуногуни танзим таҳия шудаанд, метавонад ба муайян намудани беҳтарин амалияҳо ва мутобиқсозии онҳо ба шароити миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат намояд.

Барои муайян намудани самтҳои афзалиятноки такмили қонунгузории миллӣ дар соҳаи танзими бозори хизматрасонии иҷтимоӣ, зарур аст, ки низомҳои миллии кишварҳои пешрафта дар ин соҳа мавриди таҳлили муқоисавӣ қарор гиранд. Таҳлили муқоисавӣ имкон медиҳад, ки хусусиятҳои умумӣ ва фарқиятҳои муҳим дар равишҳои танзими ин бозор муайян карда шаванд ва онҳое, ки барои шароити Тоҷикистон мувофиқанд, интихоб карда шаванд.

Дар кишварҳои пешрафтаи Аврупо, ба монанди Олмон, Фаронса, Британиёи Кабир ва дигарҳо, низоми танзими бозори хизматрасонии иҷтимоӣ дар асоси принсипҳои адолати иҷтимоӣ, баробарӣ ва ҳифзи ҳуқуқҳои инсон бунёд ёфтааст. Дар ин кишварҳо, хизматрасонии иҷтимоӣ ҳамчун вазифаи муҳими давлатӣ эътироф карда шуда, маблағгузории он асосан аз ҳисоби буҷети давлатӣ ва саҳми иҷтимоии шаҳрвандон амалӣ карда мешавад. Ҳамзамон, дар ин кишварҳо бахши хусусӣ ва ташкилотҳои ғайридавлатӣ низ дар расонидани хизматрасонии иҷтимоӣ фаъолона ширкат доранд, ки ин ҳамкории давлат ва ҷомеаи шаҳрвандиро дар ин соҳа таъмин менамояд [5, с. 125].

Яке аз хусусиятҳои муҳими низомҳои аврупоӣ, децентрализатсияи идоракунии хизматрасонии иҷтимоӣ мебошад. Ин принсип ба мақомоти маҳаллӣ вазифа медиҳад, ки хизматрасониро ба таври мустақил ташкил намоянд, ки ин ба эҳтиёҷоти маҳаллӣ беҳтар ҷавобгӯ мебошад ва самаранокии хизматрасониро афзоиш медиҳад. Дар ин кишварҳо, ҳар як минтақа ва ҳатто ҳар як шаҳр метавонад барномаҳои хоси хизматрасонии иҷтимоиро дошта бошад, ки ба шароити маҳаллӣ мутобиқ карда шудаанд. Ин равиш ба шаҳрвандон имкон медиҳад, ки хизматрасониро наздиктар ба макони зисти худ гиранд ва ба эҳтиёҷоти худ беҳтар мувофиқ кунанд [6, с. 8].

Дар кишварҳои Шимолии Аврупо, ба монанди Дания, Шветсия ва Норвегия, низоми хизматрасонии иҷтимоӣ бо сатҳи баланди дастрасӣ ва сифат хос аст. Дар ин кишварҳо, давлат масъулияти пурраи таъмини хизматрасонии иҷтимоиро ба дӯш гирифта, онро тавассути шабакаи васеи муассисаҳои давлатӣ ва ташкилотҳои ғайридавлатӣ амалӣ мекунад. Ин низом бо принсипи «давлати иҷтимоӣ» алоқаманд буда, ба ҳар як шаҳрванд кафолати дастрасӣ ба хизматрасонии зарурӣро медиҳад, новобаста аз вазъи молиявӣ ва иҷтимоии ӯ [5, с. 128].

Баръакси ин, дар кишварҳои англо-саксонӣ, ба монанди Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Австралия, низоми танзими бозори хизматрасонии иҷтимоӣ бештар ба принсипҳои бозорӣ ва рақобатпазирӣ асос ёфтааст. Дар ин кишварҳо, хизматрасонии иҷтимоӣ на танҳо аз ҷониби давлат, балки бештар аз ҷониби бахши хусусӣ ва ташкилотҳои ғайридавлатӣ расонида мешавад. Давлат дар ин низом нақши асосии танзимгар ва назоратро иҷро намуда, меъёрҳои сифат ва дастрасиро муқаррар мекунад. Ин равиш ба рақобат байни пешниҳодкунандагон мусоидат намуда, сифати хизматрасониро баланд мебардорад ва хароҷотро коҳиш медиҳад [5, с. 130].

Дар кишварҳои Осиё, ба монанди Ҷопон, Кореяи Ҷанубӣ ва Сингапур, низоми танзими бозори хизматрасонии иҷтимоӣ бо таваҷҷӯҳ ба технологияҳои нав ва инноватсияҳо хос аст. Ин кишварҳо низомҳои электронии хизматрасониро таҳия намудаанд, ки ба шаҳрвандон имкон медиҳанд, ки хизматрасониро дар масофаи дур гиранд ва бо роҳи электронӣ ба онҳо дастрасӣ пайдо кунанд. Инчунин, дар ин кишварҳо низоми самараноки ҳимояи маълумоти шахсӣ ва кафолати дастрасии баробари ҳамаи қишрҳои аҳолӣ ба хизматҳо таҳия шудааст [7, с. 40].

Таҳлили муқоисавии низомҳои миллии танзими бозори хизматрасонии иҷтимоӣ нишон медиҳад, ки ҳар яке аз ин низомҳо дорои хусусиятҳои мусбат ва манфии худ мебошад. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳим аст, ки он хусусиятҳое интихоб карда шаванд, ки ба шароити миллии кишвар, сатҳи рушди иқтисодӣ, хусусиятҳои фарҳангӣ ва иҷтимоӣ мувофиқанд. Дар ин замина, омӯзиши таҷрибаи ҳар як гурӯҳи кишварҳо барои муайян намудани роҳҳои оптималии такмили қонунгузории миллӣ аҳамияти калон дорад [8, с. 95].

Кишварҳои Аврупо дар соҳаи танзими бозори хизматрасонии иҷтимоӣ таҷрибаи бой ва гуногун доранд, ки он дар тӯли даҳсолаҳо ташаккул ёфтааст. Ин таҷриба дар асоси принсипҳои адолати иҷтимоӣ, баробарӣ, ҳифзи ҳуқуқҳои инсон ва шарикии иҷтимоӣ бунёд ёфтааст ва барои бисёре аз кишварҳои ҷаҳон, аз ҷумла барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, метавонад ҳамчун намунаи муҳим хидмат кунад.

Яке аз хусусиятҳои асосии низоми аврупоӣ, мавҷудияти қонунгузории ҳамаҷониба ва муфассал дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ мебошад. Дар аксари кишварҳои Аврупо, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ мафҳум, намудҳо, шартҳо ва тартиби расонидани хизматрасониро ба таври возеҳ муайян мекунанд, инчунин ҳуқуқҳо ва уҳдадориҳои субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқиро муқаррар менамоянд. Ин қонунгузорӣ дар асоси таҳқиқоти илмӣ ва бо назардошти таҷрибаи амалӣ таҳия шуда, ба тағйироти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ чандир аст [1, с. 10].

Дар Олмон, низоми хизматрасонии иҷтимоӣ дар асоси принсипи «давлати иҷтимоӣ» бунёд ёфтааст, ки мувофиқи он, давлат масъулияти таъмини сатҳи муносиби зиндагӣ барои ҳамаи шаҳрвандонро ба дӯш гирифтааст. Дар ин кишвар, хизматрасонии иҷтимоӣ тавассути низоми суғуртаи иҷтимоӣ, кӯмаки иҷтимоӣ ва барномаҳои махсуси давлатӣ амалӣ карда мешавад. Ҳамзамон, дар Олмон бахши хусусӣ ва ташкилотҳои ғайридавлатӣ низ дар расонидани хизматрасонии иҷтимоӣ фаъолона ширкат доранд, ки ин ҳамкории давлат ва ҷомеаи шаҳрвандиро таъмин менамояд [4, с. 65].

Дар Фаронса, низоми хизматрасонии иҷтимоӣ ба принсипҳои баробарӣ ва ҳамбастагии иҷтимоӣ асос ёфтааст. Дар ин кишвар, хизматрасонии иҷтимоӣ ҳамчун ҳуқуқи асосии инсон эътироф карда шуда, ба ҳамаи шаҳрвандон, новобаста аз вазъи молиявии онҳо, дастрас мебошад. Низоми фаронсавӣ бо сатҳи баланди децентрализатсия хос аст, ки ба мақомоти маҳаллӣ иҷозат медиҳад, ки барномаҳои хоси хизматрасонии иҷтимоиро мувофиқи шароити маҳаллӣ таҳия ва амалӣ намоянд [3, с. 78].

Дар Британиёи Кабир, низоми хизматрасонии иҷтимоӣ дар асоси принсипҳои бозорӣ ва рақобатпазирӣ фаъолият мекунад. Дар ин кишвар, хизматрасонии иҷтимоӣ асосан аз ҷониби бахши хусусӣ ва ташкилотҳои ғайридавлатӣ расонида мешавад, дар ҳоле ки давлат нақши танзимгар ва назоратро иҷро мекунад. Ин равиш ба рақобат байни пешниҳодкунандагон мусоидат намуда, сифати хизматрасониро баланд мебардорад ва хароҷотро коҳиш медиҳад. Бо вуҷуди ин, дар Британиё низ давлат барои қишрҳои осебпазири аҳолӣ, ба монанди пиронсолон, маъюбон ва кӯдакон, хизматрасониро ба таври ройгон ё бо нархҳои паст расонад [5, с. 130].

Дар кишварҳои Скандинавия (Дания, Шветсия, Норвегия), низоми хизматрасонии иҷтимоӣ бо сатҳи баланди дастрасӣ ва сифат хос аст. Дар ин кишварҳо, давлат масъулияти пурраи таъмини хизматрасонии иҷтимоиро ба дӯш гирифта, онро тавассути шабакаи васеи муассисаҳои давлатӣ амалӣ мекунад. Ин низом бо принсипи «давлати рафоҳ» алоқаманд буда, ба ҳар як шаҳрванд кафолати дастрасӣ ба хизматрасонии заруриро медиҳад, новобаста аз вазъи молиявӣ ва иҷтимоии ӯ [5, с. 128].

Таҷрибаи аврупоӣ нишон медиҳад, ки барои танзими самараноки бозори хизматрасонии иҷтимоӣ, зарур аст, ки низоми ҳамаҷонибаи ҳуқуқӣ таҳия карда шавад, ки он ҳам принсипҳои умумии бозор ва ҳам хусусиятҳои хоси хизматрасонии иҷтимоиро ба назар гирад. Инчунин, муҳим аст, ки дар ин низом ҳамкории давлат, бахши хусусӣ ва ташкилотҳои ғайридавлатӣ таъмин карда шавад, то ки дастрасӣ ва сифати хизматрасонӣ барои ҳамаи қишрҳои аҳолӣ кафолат дода шавад.

Кишварҳои ИДМ ва Россия дар соҳаи танзими бозори хизматрасонии иҷтимоӣ таҷрибаи хоса доранд, ки он аз таҷрибаи кишварҳои Аврупо фарқ мекунад. Ин таҷриба дар шароити гузариш аз низоми иҷтимоии шӯравӣ ба иқтисоди бозорӣ ташаккул ёфтааст ва барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар як қаламрави фарҳангӣ ва иҷтимоии шабеҳ қарор дорад, аҳамияти махсус дорад.

Дар Россия, низоми танзими бозори хизматрасонии иҷтимоӣ дар асоси қонунгузории нав, ки дар солҳои охир қабул шудааст, ташаккул меёбад. Яке аз санадҳои асосӣ дар ин соҳа, Қонуни федералии Россия «Дар бораи асосҳои хизматрасонии иҷтимоӣ ба аҳолӣ» мебошад, ки мафҳум, намудҳо, принсипҳо ва тартиби расонидани хизматрасонии иҷтимоиро муайян мекунад. Ин қонун инчунин ҳуқуқҳо ва уҳдадориҳои субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқиро дар ин соҳа муқаррар намуда, механизмҳои ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагонро пешбинӣ менамояд [2, с. 25].

Дар Россия, хизматрасонии иҷтимоӣ ҳам аз ҷониби давлат ва ҳам аз ҷониби бахши хусусӣ ва ташкилотҳои ғайридавлатӣ расонида мешавад. Давлат нақши асосиро дар таъмини хизматрасонии иҷтимоӣ барои қишрҳои осебпазири аҳолӣ, ба монанди пиронсолон, маъюбон, кӯдакон ва шахсони дорои даромади паст иҷро мекунад. Ҳамзамон, бахши хусусӣ дар соҳаҳое, ки хизматрасониро метавон ба таври бозорӣ расонид, фаъол аст. Ин равиш ба самти рушди шарикии давлатӣ-хусусӣ дар ин соҳа мусоидат мекунад [9, с. 60].

Яке аз хусусиятҳои муҳими низоми русии танзими бозори хизматрасонии иҷтимоӣ, ҷорӣ намудани механизми «шартномаи иҷтимоӣ» мебошад. Ин механизм ба шаҳрвандон имкон

медиҳад, ки бо давлат шартнома баста, дар асоси он кӯмаки иҷтимоӣ гиранд, дар ҳоле ки онҳо уҳдадориҳои муайянро, ба монанди ҷустуҷӯи кор, омӯзиш ё иҷрои корҳои иҷтимоӣ иҷро мекунанд. Ин равиш ба фаъолгардонии шаҳрвандон ва баланд бардоштани масъулияти онҳо дар ҳалли мушкилоти иҷтимоии худ мусоидат мекунад [10, с. 50].

Дар кишварҳои ИДМ, ба монанди Қазоқистон, Ӯзбекистон ва Қирғизистон, низоми танзими бозори хизматрасонии иҷтимоӣ низ дар ҳоли ташаккул қарор дорад. Ин кишварҳо таҷрибаи Россия ва кишварҳои Аврупоро омӯхта, онро бо шароити миллии худ мутобиқ мекунанд. Дар ин кишварҳо, таваҷҷӯҳ ба рушди бахши хусусӣ ва ташкилотҳои ғайридавлатӣ дар расонидани хизматрасонии иҷтимоӣ зиёд мебошад, инчунин ба ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ барои беҳтар намудани дастрасӣ ба хизматҳо [7, с. 70].

Дар Қазоқистон, қонунгузории хизматрасонии иҷтимоӣ дар соли 2019 бо қабули Кодекси иҷтимоӣ такмил ёфт. Ин Кодекс мафҳум, намудҳо ва тартиби расонидани хизматрасонии иҷтимоиро муайян намуда, инчунин ҳуқуқҳо ва уҳдадориҳои субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқиро муқаррар кардааст. Дар Қазоқистон, инчунин низоми электронии хизматрасонии иҷтимоӣ ҷорӣ карда шудааст, ки ба шаҳрвандон имкон медиҳад, ки ба хизматҳо тавассути интернет дастрасӣ пайдо кунанд [11, с. 50].

Дар Ӯзбекистон, дар солҳои охир ислоҳоти назаррас дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ гузаронида шуд, ки он ба такмили қонунгузорӣ, васеъ кардани доираи хизматҳо ва беҳтар намудани дастрасӣ ба онҳо равона карда шудааст. Дар ин кишвар, инчунин ба рушди бахши хусусӣ ва ташкилотҳои ғайридавлатӣ дар расонидани хизматрасонии иҷтимоӣ таваҷҷӯҳи зиёд дода мешавад [7, с. 75].

Таҷрибаи кишварҳои ИДМ ва Россия нишон медиҳад, ки барои танзими самараноки бозори хизматрасонии иҷтимоӣ, зарур аст, ки қонунгузории ҳамаҷониба таҳия карда шавад, механизмҳои шарикии давлатӣ-хусусӣ ҷорӣ карда шаванд ва технологияҳои рақамӣ барои беҳтар намудани дастрасӣ ба хизматҳо истифода карда шаванд. Ин равиш ба Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон медиҳад, ки аз таҷрибаи ин кишварҳо истифода барад ва онро бо шароити миллии худ мутобиқ созад.

Кишварҳои Осиё, бахусус Ҷопон, Кореяи Ҷанубӣ ва Сингапур, дар соҳаи танзими бозори хизматрасонии иҷтимоӣ таҷрибаи беназир ва пешрафта доранд, ки он дар асоси омезиши анъанаҳои миллӣ ва технологияҳои нав ташаккул ёфтааст. Ин кишварҳо бо сатҳи баланди рушди иқтисодӣ ва инноватсияҳои технологӣ хос буда, таҷрибаи онҳо метавонад барои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити рақамикунонӣ ва ҷаҳонишавӣ хеле муфид бошад.

Дар Ҷопон, низоми хизматрасонии иҷтимоӣ дар асоси принсипҳои ҳамбастагии иҷтимоӣ, эҳтиром ба пиронсолон ва дастгирии оила бунёд ёфтааст. Дар ин кишвар, давлат нақши асосиро дар таъмини хизматрасонии иҷтимоӣ барои пиронсолон, маъюбон ва кӯдакон иҷро мекунад, аммо ҳамзамон бахши хусусӣ ва ташкилотҳои ғайридавлатӣ низ фаъолона дар ин соҳа ширкат доранд. Хусусияти муҳими низоми ҷопонӣ, истифодаи васеи технологияҳои рақамӣ, аз қабили низомҳои электронии хизматрасонӣ, робототехника ва зеҳни сунъӣ барои расонидани хизматрасонӣ мебошад [10, с. 40].

Яке аз навовариҳои муҳими Ҷопон дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ, низоми «суғуртаи нигоҳубини дарозмуддат» мебошад, ки он ба шаҳрвандони пиронсол ва маъюб имкон медиҳад, ки хизматрасонии нигоҳубин ва ёрирасониро гиранд. Ин низом дар асоси принсипи суғуртаи ҳатмии иҷтимоӣ фаъолият мекунад, ки тамоми шаҳрвандони аз 40-сола боло ба он саҳм мегузоранд. Дар натиҷа, пиронсолон ва маъюбон метавонанд хизматрасонии заруриро гиранд, новобаста аз вазъи молиявии худ [4, с. 65].

Дар Кореяи Ҷанубӣ, низоми хизматрасонии иҷтимоӣ дар давраи гузариш аз иқтисоди аграрӣ ба иқтисоди пешрафтаи технологияҳои иттилоотӣ ташаккул ёфтааст. Дар ин кишвар, давлат стратегияи миллии рушди хизматрасонии иҷтимоиро таҳия намуда, ба рушди бахши хусусӣ ва ҷалби сармоягузории хориҷӣ ба ин соҳа таваҷҷӯҳи зиёд дорад. Ҳамзамон, дар Кореяи Ҷанубӣ низоми самараноки ҳимояи маълумоти шахсӣ ва кафолати дастрасии баробари ҳамаи қишрҳои аҳолӣ ба хизматҳо таҳия шудааст [5, с. 132].

Кореяи Ҷанубӣ дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ тавассути платформаҳои рақамӣ хизматрасониро расонида, ба шаҳрвандон имкон медиҳад, ки ба хизматҳо тавассути смартфон ва компютер дастрасӣ пайдо кунанд. Ин низом барои шаҳрвандон, махсусан барои ҷавонон, хеле қулай аст ва дастрасӣ ба хизматрасониро осон менамояд. Инчунин, дар Кореяи Ҷанубӣ низоми баҳодиҳии сифати хизматрасонӣ таҳия шудааст, ки ба истеъмолкунандагон имкон медиҳад, ки байни пешниҳодкунандагони гуногун интихоб кунанд [3, с. 80].

Дар Сингапур, низоми хизматрасонии иҷтимоӣ дар асоси принсипи «давлати рафоҳ» бунёд ёфтааст, ки мувофиқи он, давлат масъулияти таъмини сатҳи муносиби зиндагӣ барои ҳамаи шаҳрвандонро ба дӯш гирифтааст. Дар ин кишвар, хизматрасонии иҷтимоӣ тавассути низоми суғуртаи иҷтимоӣ, кӯмаки иҷтимоӣ ва барномаҳои махсуси давлатӣ амалӣ карда мешавад. Ҳамзамон, дар Сингапур бахши хусусӣ ва ташкилотҳои ғайридавлатӣ низ дар расонидани хизматрасонии иҷтимоӣ фаъолона ширкат доранд, ки ин ҳамкории давлат ва ҷомеаи шаҳрвандиро таъмин менамояд [6, с. 8].

Хусусияти муҳими низоми Сингапур, истифодаи васеи технологияҳои рақамӣ барои расонидани хизматрасонии иҷтимоӣ мебошад. Дар ин кишвар, низоми электронии хизматрасонии иҷтимоӣ таҳия шудааст, ки ба шаҳрвандон имкон медиҳад, ки ба хизматҳо тавассути интернет дастрасӣ пайдо кунанд ва аризаҳои худро ба таври электронӣ пешниҳод намоянд. Ин низом ба коҳиши хароҷот, баланд бардоштани самаранокӣ ва беҳтар намудани дастрасӣ ба хизматрасонӣ мусоидат мекунад [8, с. 95].

Таҷрибаи кишварҳои Осиё нишон медиҳад, ки барои танзими самараноки бозори хизматрасонии иҷтимоӣ, зарур аст, ки технологияҳои рақамӣ васеъ истифода карда шаванд, низоми ҳимояи маълумоти шахсӣ таҳия карда шавад ва шарикии давлатӣ-хусусӣ рушд дода шавад. Ин равиш ба Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон медиҳад, ки аз таҷрибаи ин кишварҳо истифода барад ва онро бо шароити миллии худ мутобиқ созад.

Дар таҷрибаи байналмилалӣ, механизмҳои гуногуни танзими бозори хизматрасонии иҷтимоӣ таҳия ва амалӣ карда шудаанд, ки онҳоро метавон ба чанд гурӯҳи асосӣ ҷудо намуд. Ин механизмҳо дар кишварҳои гуногун вобаста ба хусусиятҳои миллӣ, сатҳи рушди иқтисодӣ ва низоми ҳуқуқӣ фарқ мекунанд, аммо дар маҷмӯъ, онҳо ба рушди самараноки ин бозор ва ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон равона карда шудаанд.

Яке аз механизмҳои асосии танзими бозори хизматрасонии иҷтимоӣ, механизми иҷозатномадиҳӣ барои фаъолият дар ин соҳа мебошад. Дар аксари кишварҳои пешрафта, барои расонидани хизматрасонии иҷтимоӣ, субъектҳо бояд иҷозатномаи махсус гиранд, ки он аз ҷониби мақомоти давлатӣ дода мешавад. Иҷозатномадиҳӣ дар асоси меъёрҳои возеҳ, шаффоф ва дастрас сурат гирифта, ба сифат ва бехатарии хизматрасонӣ кафолат медиҳад. Ин раванд инчунин ба пешгирии фаъолияти ғайриқонунӣ ва ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон мусоидат мекунад [12, с. 150].

Механизми дигари муҳим, механизми стандартизатсия ва сертификатсияи хизматрасонӣ мебошад. Дар кишварҳои пешрафта, стандартҳои давлатӣ барои хизматрасонии иҷтимоӣ таҳия карда мешаванд, ки онҳо меъёрҳои миқдорӣ ва сифатиро барои ҳар як намуди хизматрасонӣ муайян мекунанд. Ин стандартҳо ба истеъмолкунандагон имкон медиҳанд, ки сифати хизматрасониро арзёбӣ кунанд ва дар ҳолати вайроншавии он мурофиат кунанд. Сертификатсияи хизматрасонӣ инчунин барои мақомоти назоратӣ воситаи самараноки арзёбии фаъолияти субъектҳои расонандаи хизматрасониро фароҳам меорад [2, с. 18].

Механизми сеюм, механизми назорати давлатӣ ва ҷамъиятӣ ба фаъолияти субъектҳои расонандаи хизматрасонии иҷтимоӣ мебошад. Ин механизм ҳам назорати пешакӣ (дар марҳилаи банақшагирӣ ва ташкили хизматрасонӣ) ва ҳам назорати баъдӣ (дар марҳилаи расонидани хизматрасонӣ) ва таҳлили натиҷаҳоро дар бар мегирад. Назорати ҷамъиятӣ тавассути ташкилотҳои ғайридавлатӣ, воситаҳои ахбори омма ва шаҳрвандон амалӣ гардада, ба шаффофият ва масъулиятшиносии субъектҳо мусоидат мекунад [5, с.130].

Механизми чорум, механизми ҳавасмандии молиявӣ барои субъектҳои расонандаи хизматрасонии иҷтимоӣ мебошад. Дар бисёр кишварҳо, давлат ба субъектҳое, ки дар расонидани хизматрасонии иҷтимоӣ фаъолият мекунанд, субсидия, ёрдамҳои молиявӣ ва дигар воситаҳои ҳавасмандӣ пешниҳод менамояд. Ин равиш ба ҷалби бахши хусусӣ ба ин соҳа, беҳтар шудани сифати хизматҳо ва васеъ шудани доираи онҳо мусоидат мекунад [13, с. 20].

Механизми панҷум, механизми ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон мебошад. Дар таҷрибаи байналмилалӣ, ин механизм тавассути муайян намудани меъёрҳои возеҳи сифат, ташкили низоми самараноки шикоят ва мурофиат, инчунин таҳияи механизмҳои назорати ҷамъиятӣ ва давлатӣ амалӣ карда мешавад. Дар шароити рақамикунонӣ, ба ин масъала диққати махсус дода мешавад, зеро он бо ҳимояи маълумоти шахсӣ ва таъмини бехатарии рақамӣ алоқаманд аст [14, с. 2].

Механизми шашум, механизми шарикии давлатӣ-хусусӣ мебошад, ки дар бисёр кишварҳои пешрафта барои рушди хизматрасонии иҷтимоӣ васеъ истифода мешавад. Дар чаҳорчӯби ин шарикӣ, давлат ва бахши хусусӣ масъулият, хатарҳо ва манфиатҳоро тақсим намуда, дар асоси шартномаҳои дарозмуддат ҳамкорӣ мекунанд. Ин

равиш имкон медиҳад, ки сармоягузории хусусӣ ба соҳа ҷалб гардад, самаранокии идоракунӣ афзоиш ёбад ва сифати хизматҳо беҳтар шавад [9, с. 60].

Механизмҳои мазкур дар маҷмӯъ низоми ҳамоҳангсозии танзими бозори хизматрасонии иҷтимоиро ташкил медиҳанд, ки он ба рушди устувор, дастрасӣ ва сифати хизматҳо, инчунин ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон равона карда шудааст. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, татбиқи ин механизмҳо бо назардошти шароити миллии кишвар метавонад ба самаранокии танзими бозори хизматрасонии иҷтимоӣ мусоидат намояд.

Бо вуҷуди он ки таҷрибаи байналмилалӣ дар танзими бозори хизматрасонии иҷтимоӣ бой ва гуногун аст, татбиқи он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо як қатор мушкилот ва монеаҳои ҷиддӣ рӯбарӯ мебошад. Ин мушкилот аз хусусиятҳои миллии кишвар, сатҳи рушди иқтисодӣ, низоми ҳуқуқӣ ва анъанаҳои иҷтимоӣ сарчашма гирифта, ҳалли онҳо барои татбиқи самараноки таҷрибаи байналмилалӣ зарур мебошад.

Яке аз монеаҳои асосӣ, сатҳи нокифояи рушди иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, ки ба маблағгузории хизматрасонии иҷтимоӣ таъсири манфӣ мерасонад. Дар кишварҳои пешрафта, маблағгузории хизматрасонии иҷтимоӣ асосан аз ҳисоби буҷети давлатӣ ва саҳми иҷтимоии шаҳрвандон амалӣ карда мешавад, ки ин имкон медиҳад, ки хизматрасонии баландсифат ва дастрас таъмин карда шавад. Дар Тоҷикистон, буҷети давлатӣ барои ин мақсад нокифоя буда, саҳми иҷтимоии шаҳрвандон низ паст аст, ки ба сифат ва дастрасии хизматрасонии иҷтимоӣ таъсири манфӣ мерасонад [10, с. 50].

Монеаи дигар, нокифоя будани инфрасохтор ва технологияҳои рақамӣ дар кишвар мебошад. Дар кишварҳои пешрафта, технологияҳои рақамӣ барои расонидани хизматрасонии иҷтимоӣ васеъ истифода карда мешаванд, ки ин ба дастрасӣ, осонӣ ва самаранокии он мусоидат мекунад. Дар Тоҷикистон, дастрасӣ ба интернет ва технологияҳои рақамӣ дар бисёр минтақаҳо маҳдуд аст, махсусан дар манотиқи дурдаст, ки ба татбиқи низомҳои электронии хизматрасонӣ монеъ мешавад [11, с. 50].

Монеаи сеюм, номукаммал будани қонунгузории миллӣ дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ мебошад. Гарчанде ки дар Тоҷикистон як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар ин соҳа мавҷуданд, онҳо аксар вақт пароканда, нопурра ва ба таври кофӣ ҳамоҳанг нестанд. Ин ҳолат татбиқи механизмҳои пешрафтаи танзими бозорро душвор мегардонад ва ба самаранокии он таъсири манфӣ мерасонад [2, с. 18].

Монеаи чорум, нокифоя будани сатҳи касбии мутахассисони соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ мебошад. Дар кишварҳои пешрафта, мутахассисони ин соҳа таълими махсус гирифта, дониш ва малакаҳои заруриро доранд. Дар Тоҷикистон, сатҳи таълим ва такмили ихтисоси мутахассисон аксар вақт ба талаботи муосир мувофиқ нест, ки ба сифати хизматрасонӣ ва самаранокии танзими бозор таъсири манфӣ мерасонад [4, с. 65].

Монеаи панҷум, хусусиятҳои фарҳангӣ ва анъанаҳои иҷтимоии Тоҷикистон мебошад, ки метавонад ба татбиқи баъзе механизмҳои таҷрибаи байналмилалӣ монеъ шавад. Масалан, дар баъзе кишварҳои пешрафта, таъкид ба масъулияти шахсӣ ва фаъолгардонии шаҳрвандон дар ҳалли мушкилоти иҷтимоии худ зиёд аст, дар ҳоле ки дар Тоҷикистон анъанаҳои дастгирии иҷтимоӣ бештар ба давлат ва оила такя мекунанд. Ин фарқиятҳо метавонанд ба қабул ва татбиқи баъзе механизмҳо, ба монанди шартномаи иҷтимоӣ, монеъ шаванд [5, с. 130].

Монеаи шашум, набудани механизмҳои самараноки ҳамкории байниидоравӣ ва ҳамоҳангсозии фаъолияти мақомоти гуногун дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ мебошад. Дар кишварҳои пешрафта, мақомоти гуногуни давлатӣ, ташкилотҳои ғайридавлатӣ ва бахши хусусӣ дар доираи ягона ва ҳамоҳанг ҳамкорӣ мекунанд. Дар Тоҷикистон, ҳамкории байниидоравӣ аксар вақт нокифоя буда, ба самаранокии танзими бозор таъсири манфӣ мерасонад [15, с. 15].

Дар маҷмӯъ, мушкилот ва монеаҳои зикршуда нишон медиҳанд, ки барои татбиқи самараноки таҷрибаи байналмилалӣ дар танзими бозори хизматрасонии иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, зарурати ҳалли ҳамаҷонибаи ин мушкилот вуҷуд дорад. Ин бояд тавассути такмили қонунгузорӣ, рушди инфрасохтор, баланд бардоштани сатҳи касбии мутахассисон, ҳамоҳангсозии фаъолияти мақомот ва мутобиқсозии таҷрибаи байналмилалӣ бо шароити миллии кишвар сурат гирад [8, с. 95].

Бо вуҷуди мушкилот ва монеаҳои мавҷуда, татбиқи таҷрибаи байналмилалӣ дар танзими бозори хизматрасонии иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон имкониятҳои зиёде дорад, ки истифодаи самараноки онҳо метавонад ба рушди ин соҳа ва беҳтар шудани сифати хизматрасонӣ барои шаҳрвандон мусоидат намояд. Дар ин замина, муайян намудани самтҳои афзалиятнок ва таҳияи стратегияи дахлдор вазифаи муҳими илмӣ ва амалӣ мебошад.

Яке аз имкониятҳои асосӣ, истифодаи таҷрибаи кишварҳои ИДМ ва Россия дар соҳаи

танзими бозори хизматрасонии иҷтимоӣ мебошад, ки он ба шароити иқтисодӣ ва иҷтимоии Тоҷикистон наздиктар аст. Дар ин кишварҳо, низомҳое таҳия шудаанд, ки ба шароити гузариш ба иқтисоди бозорӣ мутобиқ карда шудаанд ва метавонанд дар Тоҷикистон бо тағйироти кам истифода шаванд. Аз ҷумла, механизми «шартномаи иҷтимоӣ», ки дар Россия ҷорӣ карда шудааст, метавонад барои фаъолгардонии шаҳрвандон ва баланд бардоштани масъулияти онҳо дар ҳалли мушкилоти иҷтимоии худ дар Тоҷикистон муфид бошад [11, с. 50].

Имконияти дигар, истифодаи таҷрибаи кишварҳои Осиё дар соҳаи истифодаи технологияҳои рақамӣ барои расонидани хизматрасонии иҷтимоӣ мебошад. Дар Ҷопон, Кореяи Ҷанубӣ ва Сингапур, низомҳои электронии хизматрасонӣ таҳия шудаанд, ки ба шаҳрвандон имкон медиҳанд, ки ба хизматҳо тавассути интернет дастрасӣ пайдо кунанд ва аризаҳои худро ба таври электронӣ пешниҳод намоянд. Дар Тоҷикистон, бо рушди технологияҳои рақамӣ ва афзоиши дастрасӣ ба интернет, татбиқи ин низомҳо имкониятҳои зиёд дорад, махсусан дар шаҳрҳои калон [7, с. 70].

Имконияти сеюм, татбиқи принсипҳои децентрализатсия дар идоракунии хизматрасонии иҷтимоӣ мебошад, ки дар кишварҳои Аврупо васеъ истифода мешавад. Ин принсип ба мақомоти маҳаллӣ имкон медиҳад, ки хизматрасониро мувофиқи эҳтиёҷоти маҳаллӣ ташкил намоянд, ки ин ба самаранокии он афзоиш медиҳад. Дар Тоҷикистон, татбиқи децентрализатсия метавонад ба беҳтар шудани дастрасӣ ба хизматрасонӣ дар манотиқи дурдаст мусоидат намояд [6, с. 8].

Имконияти чорум, рушди шарикии давлатӣ-хусусӣ дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ мебошад, ки дар бисёр кишварҳои пешрафта натиҷаҳои хуб додааст. Дар Тоҷикистон, ҷалби бахши хусусӣ ба расонидани хизматрасонии иҷтимоӣ метавонад ба васеъ шудани доираи хизматҳо, беҳтар шудани сифати онҳо ва коҳиши бори молиявии давлат мусоидат намояд. Барои ин, зарур аст, ки механизмҳои ҳуқуқӣ ва молиявии муносиб таҳия карда шаванд, ки барои бахши хусусӣ шароити мусоид фароҳам оранд [9, с. 60].

Имконияти панҷум, истифодаи стандартҳои байналмилалӣ барои хизматрасонии иҷтимоӣ мебошад, ки дар кишварҳои пешрафта таҳия шудаанд. Ин стандартҳо метавонанд барои баланд бардоштани сифати хизматрасонӣ дар Тоҷикистон, инчунин барои ҳамоҳангсозии қонунгузорӣ бо талаботҳои байналмилалӣ истифода шаванд. Ин равиш ба ҳамкории байналмилалӣ ва ҷалби сармоягузории хориҷӣ ба ин соҳа мусоидат мекунад [5, с. 130].

Имконияти шашум, таҳия ва амалисозии барномаҳои маърифатнокии ҳуқуқии аҳолӣ дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ мебошад. Дар кишварҳои пешрафта, ба маърифатнокии ҳуқуқии шаҳрвандон диққати зиёд дода мешавад, то ки онҳо ҳуқуқҳо ва уҳдадориҳои худро дар ин соҳа хуб донанд ва дар ҳолати вайроншавии онҳо тавонанд муносибати дуруст интихоб кунанд. Дар Тоҷикистон, ин равиш метавонад ба беҳтар шудани ҳифзи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон ва баланд бардоштани масъулияти субъектҳои расонандаи хизматрасонӣ мусоидат намояд [12, с. 150].

Дар маҷмӯъ, имкониятҳо ва самтҳои афзалиятноки татбиқи таҷрибаи байналмилалӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таҳия ва амалисозии стратегияи ҳамаҷонибаи рушди хизматрасонии иҷтимоӣ ниёз доранд. Ин стратегия бояд дар асоси таҳлили илмӣ ва бо назардошти шароити миллии кишвар, инчунин таҷрибаи пешрафтаи байналмилалӣ таҳия карда шавад.

Дар асоси таҳлили таҷрибаи байналмилалӣ ва мушкилоту имкониятҳои татбиқи он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, метавон як қатор пешниҳодҳоро оид ба такмили қонунгузории миллӣ дар соҳаи танзими бозори хизматрасонии иҷтимоӣ пешниҳод намуд. Ин пешниҳодҳо ба рушди устувор, дастрасӣ ва сифати хизматрасонӣ, инчунин ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон равона карда шудаанд.

Пешниҳоди аввал, қабули санади меъёрии ҳуқуқии ягона дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ мебошад, ки дар он ҳамаи ҷанбаҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ дар ин соҳа, аз ҷумла мафҳуми хизматрасонии иҷтимоӣ, намудҳо, шартҳо ва тартиби расонидани он, инчунин ҳуқуқҳо ва уҳдадориҳои субъектҳо ба таври возеҳ муайян карда шаванд. Ин санад бояд ба таври ҳамаҷониба муносибатҳои ҳуқуқиро танзим намуда, парокандагӣ ва ихтилофоти мавҷударо бартараф созад [11, с. 20].

Пешниҳоди дуюм, ҷорӣ намудани низоми иҷозатномадиҳӣ барои фаъолият дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ мебошад. Ин низом бояд дар асоси меъёрҳои возеҳ, шаффоф ва дастрас сурат гирад, ки ба сифат ва бехатарии хизматрасонӣ кафолат медиҳад. Иҷозатномадиҳӣ инчунин ба пешгирии фаъолияти ғайриқонунӣ ва ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон мусоидат мекунад [12, с. 150].

Пешниҳоди сеюм, таҳия ва татбиқи стандартҳои давлатӣ барои хизматрасонии иҷтимоӣ мебошад. Ин стандартҳо бояд меъёрҳои

миқдорӣ ва сифатиро барои ҳар як намуди хизматрасонӣ муайян намоянд, ки ба истеъмолкунандагон имкон диҳанд, ки сифати хизматрасониро арзёбӣ кунанд ва дар ҳолати вайроншавии он муроҷиат кунанд. Стандартҳо инчунин барои мақомоти назоратӣ воситаи самараноки арзёбии фаъолияти субъектҳои расонандаи хизматрасониро фароҳам меоранд [13, с. 18].

Пешниҳоди чорум, такмили механизмҳои ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ мебошад. Ин бояд тавассути муайян намудани меъёрҳои возеҳи сифат, ташкили низоми самараноки шикоят ва муроҷиат, инчунин таҳияи механизмҳои назорати ҷамъиятӣ ва давлатӣ сурат гирад. Дар шароити рақамикунонӣ, ба ин масъала бояд диққати махсус дода шавад, зеро он бо ҳимояи маълумоти шахсӣ ва таъмини бехатарии рақамӣ алоқаманд аст [14, с.2].

Пешниҳоди панҷум, рушди шарикии давлатӣ-хусусӣ дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ мебошад. Ин метавонад тавассути таҳияи механизмҳои дахлдори ҳуқуқӣ, аз қабили шартномаҳои концессионӣ, иҷораи иҷтимоӣ ва дигар шаклҳои ҳамкорӣ амалӣ карда шавад. Ин равиш ба ҷалби сармоягузории хусусӣ, баланд бардоштани сифати хизматҳо ва васеъ шудани доираи онҳо мусоидат намуда, ҳамзамон бори молиявии давлатро коҳиш медиҳад [9, с. 60].

Пешниҳоди шашум, ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ ва низомҳои иттилоотии муосир дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ мебошад. Ин метавонад ба дастрасӣ, осонӣ ва самаранокии хизматрасонии иҷтимоӣ мусоидат намояд. Дар ин замина, таҳия ва татбиқи низоми ягонаи иттилоотии хизматрасонии иҷтимоӣ, инчунин истифодаи платформаҳои электронӣ барои расонидани хизматҳо ва ҳисоботдиҳӣ муҳим аст [7, с. 70].

Пешниҳоди ҳафтум, такмили низоми омӯзиш ва такмили ихтисоси мутахассисони соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ мебошад. Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рақамикунонӣ, мутахассисон бояд дониш ва малакаҳои навро аз худ намоянд, то ки тавонанд ба талаботи муосир ва эҳтиёҷоти истеъмолкунандагон ҷавобгӯ бошанд. Ин бояд тавассути таҳияи барномаҳои омӯзишӣ, гузаронидани семинарҳо ва треннингҳо, инчунин табодули таҷрибаи байналмилалӣ амалӣ карда шавад [4, с. 65].

Пешниҳоди ҳаштум, тавсеаи ҳамкории байналмилалӣ дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ мебошад. Ин метавонад тавассути иштирок дар лоиҳаҳои байналмилалӣ, табодули таҷриба ва беҳтарин амалияҳо, инчунин ҳамоҳангсозии қонунгузорӣ бо стандартҳои байналмилалӣ сурат гирад. Ин равиш ба баланд бардоштани сатҳи хизматрасонӣ, ҷалби сармоягузории хориҷӣ ва рушди устувори ин соҳа мусоидат мекунад [5, с. 130].

Дар асоси таҳлили таҷрибаи байналмилалӣ дар танзими бозори хизматрасонии иҷтимоӣ ва имконоти татбиқи он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, метавон хулоса бароварда, ки ин раванд бо зарурати ҳалли як қатор мушкилот ва монеаҳо алоқаманд аст, аммо ҳамзамон имкониятҳои зиёде дорад, ки истифодаи самараноки онҳо метавонад ба рушди ин соҳа ва беҳтар шудани сифати хизматрасонӣ барои шаҳрвандон мусоидат намояд.

Таҷрибаи кишварҳои пешрафтаи Аврупо, ИДМ, Россия ва Осиё нишон медиҳад, ки барои танзими самараноки бозори хизматрасонии иҷтимоӣ, зарур аст, ки низоми ҳамаҷонибаи ҳуқуқӣ таҳия карда шавад, механизмҳои шарикии давлатӣ-хусусӣ ҷорӣ карда шаванд, технологияҳои рақамӣ васеъ истифода карда шаванд, ва ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон таъмин карда шавад.

Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, самтҳои афзалиятноки татбиқи таҷрибаи байналмилалӣ инҳо мебошанд: қабули санади ягонаи қонунгузорӣ дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ; ҷорӣ намудани низоми иҷозатномадиҳӣ ва стандартизатсия; такмили механизмҳои ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон; рушди шарикии давлатӣ-хусусӣ; ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ; баланд бардоштани сатҳи касбии мутахассисон; ва тавсеаи ҳамкории байналмилалӣ.

Танҳо тавассути ислоҳоти ҳамаҷониба ва мутаносиби қонунгузорӣ, ки ба принсипҳои адолати иҷтимоӣ, ҳифзи ҳуқуқҳои инсон, шаффофият ва мутобиқшавӣ ба шароити нав асос меёбад, метавон ба рушди самараноки бозори хизматрасонии иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ноил шуд. Ин ба беҳтар шудани сифати зиндагии шаҳрвандон, таъмини дастгирии иҷтимоии қишрҳои осебпазир ва рушди устувори иҷтимоию иқтисодии кишвар мусоидат хоҳад кард.

Муқарриз: н.и.ҳ. Қодирзода Б.

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ В РЕГУЛИРОВАНИИ РЫНКА СОЦИАЛЬНЫХ УСЛУГ И ВОЗМОЖНОСТЬ ЕГО ПРИМЕНЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Ключевые слова: международный опыт, рынок социальных услуг, правовое регулирование, законодательство, Республика Таджикистан, социальные услуги, государственно-частное партнерство, лицензирование, стандартизация, цифровые технологии, защита прав потребителей, сравнительный анализ, страны Европы, Россия, страны Азии, СНГ.

Аннотация. Данная статья посвящена анализу международного опыта в регулировании рынка социальных услуг и определению возможностей его применения в Республике Таджикистан. На основе сравнительного анализа национальных систем регулирования рынка социальных услуг в развитых странах Европы (Германия, Франция, Великобритания, страны Скандинавии), СНГ и России, а также стран Азии (Япония, Южная Корея, Сингапур) автор выявляет основные механизмы регулирования данного рынка и рассматривает положительные и отрицательные стороны каждой системы. В статье раскрываются основные проблемы и препятствия для применения международного опыта в национальных условиях Таджикистана, включая недостаточный уровень экономического развития, несовершенство законодательства, отсутствие необходимой инфраструктуры и недостаточный уровень профессиональной подготовки специалистов. Одновременно предлагаются возможности и приоритетные направления применения международного опыта, а также практические рекомендации по совершенствованию национального законодательства Республики Таджикистан в данной сфере, включая принятие единого законодательного акта, внедрение системы лицензирования и стандартизации, развитие государственно-частного партнерства, применение цифровых технологий и совершенствование механизмов защиты прав потребителей. Делается вывод о том, что рациональное использование и адаптация передового международного опыта с учетом национальных особенностей страны может способствовать эффективному развитию рынка социальных услуг, улучшению доступности и качества услуг, а также усилению защиты прав потребителей. Статья предназначена для специалистов в области права, государственных служащих, преподавателей и студентов высших учебных заведений, а также для всех, кто интересуется вопросами правового регулирования рынка социальных услуг.

Сангинзода Дониёр Шомахмад – доктор юридических наук, профессор кафедры предпринимательского и коммерческого права юридического факультета Таджикского национального университета. E-mail: doniyor_sanginov@mail.ru; Тел.: (+992) 980-85-07-07.

Хамрозода Мавлуда Хамро – соискатель кафедры правоведения и противодействия коррупции Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. E-mail: hamrozoda.m@mail.ru; Тел.: (+992) 919-18-18-25.

INTERNATIONAL EXPERIENCE IN REGULATING THE SOCIAL SERVICES MARKET AND THE POSSIBILITY OF ITS APPLICATION IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Keywords: international experience, social services market, legal regulation, legislation, Republic of Tajikistan, social services, public-private partnership, licensing, standardization, digital technologies, consumer protection, comparative analysis, European countries, Russia, Asian countries, CIS.

Abstract. This article is devoted to the analysis of international experience in regulating the social services market and identifying opportunities for its application in the Republic of Tajikistan. Based on a comparative analysis of national systems for regulating the social services market in developed European countries (Germany, France, Great Britain, Scandinavian countries), the CIS and Russia, as well as Asian countries (Japan, South Korea, Singapore), the author identifies the main regulatory mechanisms of this market and examines the positive and negative features of each system. The article reveals the main problems and obstacles to the application of international experience in the national conditions of Tajikistan, including the insufficient level of economic development, imperfect legislation, lack of necessary infrastructure, and insufficient level of professional training of specialists. At the same time, opportunities and priority directions for the application of international experience are proposed, as well as practical recommendations for improving the national legislation of the Republic of Tajikistan in this area, including the adoption of a single legislative act, implementation of licensing and standardization systems, development of public-private partnerships, application of digital technologies, and improvement of consumer protection mechanisms. It is concluded that the rational use and adaptation of advanced international experience, taking into account the national

characteristics of the country, can contribute to the effective development of the social services market, improvement of accessibility and quality of services, as well as strengthening consumer protection. The article is intended for legal professionals, civil servants, educators and students of higher educational institutions, as well as for all those interested in issues of legal regulation of the social services market.

Sanginzoda Doniyor Shomahmad – doctor of legal, professor of the entrepreneurial and commercial law department of faculty of law of Tajik national University. E-mail: doniyor_sanginov@mail.ru; Tel.: (+992) 980-85-07-07.

Hamrozoda Mavluda Hamro – applicant of the jurisprudence and tackling corruption department Bokhtar State University named after Nosiri Khusrav. E-mail: hamrozoda.m@mail.ru; Tel.: (+992) 919-18-18-25.

Рӯйхати адабиёт:

1. Ҳошимов Д.Д. Хизматрасониҳо ҳамчун объекти ҳуқуқҳои гражданӣ тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон: дисс. ... ном. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2012. – 182 с.

2. Сангинов Д.Ш. Проблемаҳои танзими ҳуқуқии фаъолияти соҳибкорӣ оид ба хизматрасонии иҷтимоию фарҳангӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: автореферати дисс. ... док-ри илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2019. – 53 с.

3. Сангинов Д.Ш. Нақши хизматрасониҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ дар ташаккули фарҳанги ҳуқуқии шаҳрвандон // Ҳаёти ҳуқуқӣ. – 2014. – № 1 (05). – С. 73-85.

4. Сангинов Д.Ш. Хизматрасониҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ ҳамчун объекти фаъолияти соҳибкорӣ // Маориф. Илм. Кадрҳои илмӣ. – 2015. – № 6. – С. 64-66.

5. Сангинов Д.Ш. Ҳуқуқ ва озодиҳои иҷтимоӣ ва иқтисодии ҷавонон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Ҷавонон ва илми муосир. – 2013. – № 6. – С. 119-132.

6. Сангинов Д.Ш. Соҳаи хизматрасониҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ дар муомилоти гражданӣ // Паёми донишгоҳ (Донишгоҳи Россияву Тоҷикистон (славянӣ)). – 2014. – № 1(44). – С. 7-14.

7. Раҳимзода М.З. Ҳуқуқи соҳибкории Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ барои донишҷӯёни зинаи таҳсилоти бакалаври ихтисоси ҳуқуқшиносии муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ. – Душанбе: «Эр-граф», 2021. – 400 с.

8. Сангинов Д.Ш. Хизматрасонӣ ҳамчун объекти фаъолияти соҳибкорӣ // Муқоисавии ҳуқуқӣ ва масъалаҳои танзими ҳуқуқи хусусӣ дар Россия ва давлатҳои хориҷӣ: маҷмуаи мақолаҳои Конференсияи байналмилалии илмӣ-амалӣ бахшида ба хотираи доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор В.К. Пучинский (ш. Москва, 17 октябри соли 2015). – М.: «ДДХР», 2015. – С. 91-98.

9. Сангинов Д.Ш. Танзими ҳуқуқии хизматрасонӣ дар меҳмонхонаҳо (дар мисоли маводҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон) // Назария ва амалияи танзими умумӣ ва хусусӣ-ҳуқуқии муносибатҳо дар бахши соҳибкорӣ ва меҳнат. Дастовардҳо ва пешбурди корҳои илмию тадқиқотии кафедра дар солҳои 2011-2016 / зери таҳрири н.и.ҳ., дотсентон Сангинов Д.Ш., Бобокалонов Ғ.М. – Душанбе: «Матбааи ДМТ», 2016. – С. 55-64.

10. Раҳимзода М.З. Фаъолияти соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: назария ва танзими ҳуқуқӣ: монография. – Душанбе: «Ирфон», 2018. – 420 с.

11. Рушди қонунгузории соҳибкорӣ, тиҷорат ва сайёҳӣ дар даврони Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маводи конференсияи байналмилалии илмӣ-амалӣ аз 18-уми майи соли 2018) / зери таҳрири Д.С. Раҳмон, Д.Ш. Сангинов. – Душанбе: «Матбааи ДМТ», 2018. – 402 с.

12. Сангинов Д.Ш. Инсон ҳамчун истеъмолкунандаи хизматрасониҳои сайёҳӣ // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ дар мавзуи: «Нақши экспертизаи судӣ дар ошкор намудани ҷиноятҳо» / зери таҳрири н.и.ҳ, дотсент Назаров А.Қ. – Душанбе: «Матбааи ДМТ», 2018. – С. 144-154.

13. Сангинов Д.Ш. Масъалаҳои танзими ҳуқуқии фаъолияти соҳибкорӣ оид ба расонидани хизматрасониҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: дисс. ... докт. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2018. – 383 с.

14. Мавлоназаров О.А. Ҳуқуқи истеъмолкунандагон ба рекламаи муносиб ва ҳимояи он тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон: дисс. ... ном. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2017. – 197 с.

15. Масиев У.О. Қатъи фаъолияти соҳибкорӣ: проблемаҳои танзими ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: дисс. ... ном. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2020. – 162 с.

Список литературы:

1. Хошимов Д.Д. Услуги как объект гражданских прав по законодательству Республики

Таджикистан: дисс. … канд. юрид. наук. – Душанбе, 2012. – 182 с.

2. Сангинов Д.Ш. Проблемы правового регулирования предпринимательской деятельности по оказанию социально-культурных услуг в Республике Таджикистан: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Душанбе, 2019. – 53 с.

3. Сангинов Д.Ш. Роль социально-культурных услуг в формировании правовой культуры граждан // Правовая жизнь. – 2014. – № 1 (05). – С. 73-85.

4. Сангинов Д.Ш. Социально-культурные услуги как объект предпринимательской деятельности // Образование. Наука. Научные кадры. – 2015. – № 6. – С. 64-66.

5. Сангинов Д.Ш. Социальные и экономические права и свободы молодёжи в Республике Таджикистан // Молодёжь и современная наука. – –2013. – №6. – С. 119-132.

6. Сангинов Д.Ш. Сфера социально-культурных услуг в гражданском обороте // Вестник университета (Российско-Таджикский (славянский) университет). – 2014. – № 1(44). – С. 7-14.

7. Рахимзода М.З. Предпринимательское право Республики Таджикистан: учебник для студентов бакалавриата по специальности «Юриспруденция» высших профессиональных образовательных учреждений. – Душанбе: «Эр-граф», 2021. – 400 с.

8. Сангинов Д.Ш. Услуга как объект предпринимательской деятельности // Сравнительное право и проблемы частноправового регулирования в России и зарубежных странах: сборник статей Международной научно-практической конференции памяти доктора юридических наук, профессора В.К. Пучинского (г. Москва, 17 октября 2015 г.). – М.: «РУДН», 2015. – С. 91-98.

9. Сангинов Д.Ш. Правовое регулирование гостиничных услуг (на примере материалов Республики Таджикистан) // Теория и практика публично-правового и частноправового регулирования отношений в сфере предпринимательства и труда. Достижения и результаты научно-исследовательской деятельности кафедры за 2011–2016 годы / под редакцией к.ю.н., доцентов Д.Ш. Сангинова, Г.М. Бобокалонова. – Душанбе: «Типография ТНУ», 2016. – С. 55-64.

10. Рахимзода М.З. Предпринимательская деятельность в Республике Таджикистан: теория и правовое регулирование: монография. – Душанбе: «Ирфон», 2018. – 420 с.

11. Развитие законодательства о предпринимательстве, торговле и туризме в период Государственной независимости Республики Таджикистан // Материалы Международной научно-практической конференции (18 мая 2018 г.) / под редакцией Д.С. Рахмона, Д.Ш. Сангинова. – Душанбе: «Типография ТНУ», 2018. – 402 с.

12. Сангинов Д.Ш. Человек как потребитель туристских услуг // Материалы республиканской научно-практической конференции на тему: «Роль судебной экспертизы в раскрытии преступлений» / под ред. к.ю.н., доцента Назарова А.К. – Душанбе: «Типография ТНУ», 2018. – С. 144-154.

13. Сангинов Д.Ш. Проблемы правового регулирования предпринимательской деятельности по оказанию социально-культурных услуг в Республики Таджикистан: дисс. ... док-ра юрид. наук. – Душанбе, 2018. – 383 с.

14. Мавлоназаров О.А. Право потребителей на надлежащую рекламу и его защита по законодательству Республики Таджикистан: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2017. – 197 с.

15. Масиев У.О. Прекращение предпринимательской деятельности: проблемы правового регулирования в Республике Таджикистан: дисс. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2020. – 162 с.

List of literature:

1. Hoshimov D.D. Services as an object of civil rights under the legislation of the Republic of Tajikistan: diss. … cand. of legal sciences. – Dushanbe, 2012. – 182 p.

2. Sanginov D.Sh. Problems of legal regulation of entrepreneurial activity in the provision of social and cultural Services in the Republic of Tajikistan: abstract of diss. … doctor of legal sciences. – Dushanbe, 2019. – 53 p.

3. Sanginov D.Sh. The role of social and cultural services in the formation of citizens' legal culture // Legal life. – 2014. – №1(05). – P. 73-85.

4. Sanginov D.Sh. Social and cultural services as an object of entrepreneurial activity // Education. Science. Scientific personnel. – 2015. – №6. – P. 64-66.

5. Sanginov D.Sh. Social and economic rights and freedoms of youth in the Republic of Tajikistan // Youth and modern science. – 2013. – №4. – P. 119-132.

6. Sanginov D.Sh. The sphere of social and cultural services in civil circulation // University Bulletin (Russian-Tajik (Slavonic) University). – 2014. – №1(44). – P. 7-14.

7. Rahimzoda M.Z. Entrepreneurial law of the Republic of Tajikistan: textbook for bachelor's degree students in the specialty «jurisprudence» of higher professional educational institutions. – Dushanbe: «Er-graf», 2021. – 400 p.

8. Sanginov D.Sh. Service as an object of entrepreneurial activity // Comparative law and problems of private law regulation in Russia and foreign countries: proceedings of the international scientific and practical conference in memory of doctor of legal sciences, professor V.K. Puchinsky (Moscow, October 17, 2015). – M.: «RUDN University», 2015. – P. 91-98.

9. Sanginov D.Sh. Legal regulation of hotel services (based on the materials of the Republic of Tajikistan) // Theory and practice of public and private legal regulation of relations in the sphere of entrepreneurship and labour. Achievements and results of the department's research activities for 2011-2016 / edited by D.Sh. Sanginov and G.M. Bobokalonov, cand. of legal sciences, associate professors. – Dushanbe: «TNU Printing House», 2016. – P. 55-64.

10. Rahimzoda M.Z. Entrepreneurial activity in the Republic of Tajikistan: theory and legal regulation: monograph. – Dushanbe: «Irfon», 2018. – 420 p.

11. Development of legislation on entrepreneurship, trade, and tourism during the period of the State Independence of the Republic of Tajikistan // Proceedings of the international scientific and practical conference (May 18, 2018) / edited by D.S. Rahmon and D.Sh. Sanginov. – Dushanbe: «TSNU Printing House», 2018. – 402 p.

12. Sanginov D.Sh. The individual as a consumer of tourism services // Proceedings of the republican scientific and practical conference on the topic: «The role of forensic examination in crime detection» / edited by A.K. Nazarov, cand. of legal sciences, associate professor. – Dushanbe: «TNU Printing House», 2018. – P. 144-154.

13. Sanginov D.Sh. Problems of legal regulation of entrepreneurial activity in the provision of social and cultural services in the Republic of Tajikistan: diss. … doctor of legal sciences. – Dushanbe, 2018. – 383 p.

14. Mavlonazarov O.A. The Consumer's right to proper advertising and its protection under the legislation of the Republic of Tajikistan: diss. … cand. of legal sciences. – Dushanbe, 2017. – 197 p.

15. Masiev U.O. Termination of entrepreneurial activity: problems of legal regulation in the Republic of Tajikistan: diss. … cand. of legal sciences. – Dushanbe, 2020. – 162 p.

ТДУ: 349.2(575.3)
Назарзода Давлатхон Қурбонмурод,
номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент, сардори шуъбаи кадрҳо, котибот ва корҳои махсуси Кумита оид ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон
Тел.: (+992) 902-77-66-22
E-mail: davlatxon-1986@mail.ru.

САНАДҲОИ МЕЪЁРИИ ҲУҚУҚӢ ҲАМЧУН САРЧАШМАИ АСОСИИ ҲУҚУҚИ МЕҲНАТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Калидвожаҳо: сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат, санади меъёрии ҳуқуқӣ, ҳуқуқи меҳнат, Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кодекси меҳнат, қонунгузории меҳнат, санадҳои зерқонунӣ, меҳнати фосилавӣ, технологияҳои рақамӣ, зеҳни сунъӣ.

Аннотатсия. Дар мақола ҷойгоҳ ва аҳамияти санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ҳамчун сарчашмаи асосии ҳуқуқи меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Табиати ҳуқуқӣ, сохтори зинавӣ (иерархӣ) ва нақши Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунҳо ва санадҳои зерқонунӣ дар танзими муносибатҳои меҳнатӣ таҳлил гардида, аҳамияти онҳо дар таъмини ягонагӣ ва самаранокии танзими ҳуқуқии меҳнат асоснок карда шудааст. Ҳамзамон, бо дарназардошти рушди иқтисоди рақамӣ ва густариши истифодаи технологияҳои рақамӣ ва зеҳни сунъӣ, самтҳои такмили қонунгузории меҳнат ва зарурати такмили танзими ҳуқуқии меҳнати фосилавӣ пешниҳод гардидаанд.

Дар низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ мавқеи марказӣ ва муайянкунанда дошта, ҳамчун шакли бунёдии ифода, таҳким ва амалисозии меъёрҳои ҳуқуқи меҳнат баромад менамоянд. Бартарияти онҳо дар низоми танзими ҳуқуқии меҳнат ба хусусияти худи муносибатҳои меҳнатӣ ва муносибатҳои ба онҳо алоқаманд, зарурати таъмини ягонагии кафолатҳои давлатӣ ва ҳифзи умумиҳатмии ҳуқуқҳои меҳнатии шаҳрвандон вобаста мебошад. Маҳз тавассути санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ иродаи давлатӣ дар шакли меъёрҳои умумиҳатмӣ таҷассум ёфта, ҳудуди ҳуқуқу уҳдадориҳои субъектҳои муносибатҳои меҳнатӣ, тартиби татбиқ ва механизмҳои ҳифзи онҳо муайян карда мешаванд. Дар чунин шароит, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ на танҳо заминаи танзими ҳуқуқии муносибатҳои меҳнатӣ ва муносибатҳои бо онҳо алоқаманд, балки асоси бунёдӣ ва унсури марказии низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнатро ташкил медиҳанд.

Дар назарияи ҳуқуқ санади меъёрии ҳуқуқӣ одатан ҳамчун ҳуҷҷати расмии ҳуқуқӣ фаҳмида мешавад, ки тавассути он меъёрҳои ҳуқуқ муқаррар, тағйир ё бекор карда мешаванд. Дар низоми ҳуқуқии муосир санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ вобаста ба қувваи ҳуқуқӣ ва мақоми субъектҳои ҳуқуқэҷодкунанда ба қонунҳо ва санадҳои зерқонунӣ ҷудо мегарданд. Қонунҳо ба қонунҳои конститутсионӣ, оддӣ ва кодификатсионӣ тақсим шуда, санадҳои зерқонунӣ фармонҳои Президент, қарорҳои Ҳукумат, санадҳои вазоратҳо, мақомоти маҳаллӣ, мақомоти худидоракунӣ ва санадҳои локалиро дар бар мегиранд [1, с. 349-350].

Мутобиқи моддаи 2 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ», санади меъёрии ҳуқуқӣ «ҳуҷҷати расмии намунаи муқарраршудае мебошад, ки тавассути раъйпурсии умумихалқӣ ё аз ҷониби мақомоти давлатӣ, мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот ё шахси мансабдори ваколатдори давлатӣ қабул гардида, хусусияти умумиҳатмӣ дошта, меъёрҳои ҳуқуқиро муқаррар менамояд, тағйир медиҳад ё бекор мекунад» [2].

Ба андешаи Р.Ш. Сотиволдиев, санади меъёрии ҳуқуқӣ сарчашмаи асосии ҳуқуқ ба ҳисоб рафта, дар низоми сарчашмаҳои ҳуқуқ, махсусан дар ҳуқуқи романиву олмонӣ мавқеи пешсафро ишғол намуда, нисбат ба дигар сарчашмаҳо бештар қабул мешаванд, нуфузи баландтар дошта, васеъ истифода мешаванд ва ҷузъи анъанавии ҳуқуқии ин низоми ҳуқуқӣ мебошанд [1, с. 349]. Воқеан, маҳз барои низоми ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ба оилаи ҳуқуқии романо-германӣ мансуб мебошад, санади меъёрии ҳуқуқӣ шакли асосии ифодаи ҳуқуқ маҳсуб гардида, танзими мутамарказ ва умумиҳатмии муносибатҳои меҳнатӣ ва муносибатҳои ба онҳо алоқамандро таъмин менамояд.

Ҳамзамон, таҳлили таърихӣ-ҳуқуқӣ далолат медиҳад, ки ташаккули санади меъёрии ҳуқуқӣ ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ ба марҳилаи муайяни рушди тамаддунии ҷомеа алоқаманд мебошад. Тавре С.С. Ефремова таъкид менамояд, бо пайдоиши хат ва имконияти сабти расмии меъёрҳои иҷтимоӣ, заминаҳои ташаккули санади меъёрӣ ҳамчун шакли мустақили ҳуқуқ ба вуҷуд омаданд [3, с. 294]. Дар натиҷаи чунин таҳаввулот, меъёрҳои иҷтимоӣ тадриҷан хусусияти расмӣ ва умумиҳатмӣ касб намуда, дар шакли махсуси ҳуқуқӣ – санади меъёрии ҳуқуқӣ таҷассум ёфтанд [3, с. 295].

Аз ин лиҳоз, дар шароити муосир санади меъёрии ҳуқуқӣ на танҳо воситаи техникии ифодаи меъёрҳои ҳуқуқ, балки шакли асосии ташкили танзими мутамаркази муносибатҳои меҳнатӣ ва кафолати ягонагии сиёсати ҳуқуқии давлат дар соҳаи меҳнат мебошад. Ба андешаи мо, маҳз тавассути санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ имконияти таъмини мувозинати манфиатҳои корманд, корфармо ва давлат, инчунин амалисозии кафолатҳои иҷтимоии меҳнат таъмин мегардад. Аз ҳамин сабаб, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат на танҳо мавқеи марказӣ, балки аҳамияти муайянкунандаи танзимкунанда доранд.

Мутобиқи қисми 2 моддаи 9 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ», низоми санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои сохтори зинавӣ (иерархӣ) мебошад, ки дар асоси таносуби қувваи ҳуқуқии санадҳо ва мақоми субъектҳои ҳуқуқэҷодкунанда ташаккул ёфтааст. Дар зинаи олии ин низом Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор дошта, санадҳои минбаъда бояд ба мазмун ва принсипҳои конститутсионӣ мутобиқ бошанд. Зинаҳои баъдиро қонунҳое ташкил медиҳанд, ки тавассути раъйпурсии умумихалқӣ қабул гардидаанд, инчунин санадҳои ҳуқуқии байналмилалии эътирофнамудаи Тоҷикистон, қонунҳои конститутсионӣ, кодексҳо ва қонунҳои соҳавӣ ҷойгир мешаванд.

Дар сохтори мазкур санадҳои зерқонунӣ низ мавқеи муҳимро ишғол менамоянд. Ба ин гурӯҳ фармонҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, санадҳои вазоратҳо ва дигар мақомоти давлатӣ, аз ҷумла мақомоти назди Президент ва Ҳукумат, қарорҳои кумитаҳои давлатӣ, Бонки миллии Тоҷикистон ва дигар мақомоти ваколатдор дохил мешаванд. Дар сатҳи маҳаллӣ бошад, санадҳои мақомоти намояндагӣ ва иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, инчунин мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот амал менамоянд.

Аз нигоҳи назариявӣ, чунин сохтори зинавӣ на танҳо тартиби ҳуқуқии ҷойгиршавии санадҳоро муайян мекунад, балки механизми таъмини ягонагӣ, ҳамоҳангӣ ва устувории танзими ҳуқуқиро низ ташкил медиҳад. Маҳз тавассути силсиламартабагии санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, мувофиқати меъёрҳои зерқонунӣ ба қонунҳо ва мутобиқати қонунгузории соҳавӣ ба Конститутсия таъмин гардида, низоми ягонаи танзими ҳуқуқӣ ташаккул меёбад.

Дар соҳаи ҳуқуқи меҳнат аҳамияти чунин сохтори зинавӣ боз ҳам бештар зоҳир мегардад, зеро муносибатҳои меҳнатӣ ва муносибатҳои бо онҳо алоқаманд дар сатҳҳои гуногуни танзим – конститутсионӣ, қонунгузорӣ, зерқонунӣ, идоравӣ ва дохилӣ (локалӣ) – амалӣ мегарданд. Дар чунин шароит, мавҷудияти низоми ҳамоҳангшудаи сарчашмаҳои меъёрӣ барои таъмини ягонагии кафолатҳои меҳнатӣ, пешгирии ихтилофи меъёрҳо ва устувории амалияи ҳуқуқтатбиққунӣ аҳамияти бунёдӣ дорад.

Ба андешаи мо, низоми зинавии санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар соҳаи меҳнат танҳо шакли техникии ҷойгиркунии санадҳо набуда, механизми институтсионалии таъмини мувозинати байни танзими мутамаркази давлатӣ ва шаклҳои дигари танзими меҳнат мебошад. Аз ҳамин лиҳоз, самаранокии танзими ҳуқуқии муносибатҳои меҳнатӣ на танҳо ба мавҷудияти санадҳои меъёрӣ, балки ба дараҷаи ҳамоҳангӣ ва мутобиқати дохилии онҳо вобастагӣ дорад.

Дар низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мавқеи муайянкунанда ва қувваи олии ҳуқуқиро ишғол намуда, ҳамчун пояи конститутсионии ташаккул ва рушди тамоми низоми танзими ҳуқуқии меҳнат баромад менамояд. Аҳамияти Конститутсия дар он ифода меёбад, ки маҳз тавассути меъёрҳо ва принсипҳои конститутсионӣ самтҳои асосии сиёсати давлатӣ дар соҳаи меҳнат, ҳудуди танзими ҳуқуқии муносибатҳои меҳнатӣ ва кафолатҳои бунёдии ҳуқуқҳои меҳнатии инсон ва шаҳрванд муайян карда мешаванд.

Дар низоми мазкур моддаи 35 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти меҳварӣ дорад, зеро маҳз тавассути он ҳуқуқ ба меҳнат, интихоби озоди касбу кор, ҳифзи меҳнат ва ҳимоя аз бекорӣ кафолат дода мешаванд [4, с. 102]. Ҳамзамон, дар ин модда принсипҳои бунёдии ҳуқуқи меҳнат, аз ҷумла баробарии меҳнат, манъи меҳнати маҷбурӣ ва маҳдудияти истифодаи меҳнати занон ва ноболиғон дар шароити зарарнок муқаррар гардидаанд. Тавре дар адабиёти илмӣ таъкид мегардад, «... Конститутсияи кишвар

ҳуқуқи шахс ба меҳнатро мустаҳкам намуда, барои татбиқи ин ҳуқуқ сарҳадҳои аниқро муқаррар кардааст» [5, с. 14].

Ба андешаи мо, аҳамияти Конститутсия дар низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат на танҳо дар қувваи олии ҳуқуқии он, балки дар хусусияти асосгузор ва самтдиҳандаи он ифода меёбад. Маҳз тавассути меъёрҳои конститутсионӣ принсипҳои бунёдии ҳуқуқи меҳнат, ҳудуди фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ, самти рушди қонунгузории соҳавӣ ва кафолатҳои ҳифзи ҳуқуққои меҳнатии шаҳрвандон муайян карда мешаванд. Аз ҳамин сабаб, Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат на танҳо сарчашмаи марказӣ, балки асоси конститутсионии ташаккули тамоми механизми танзими ҳуқуқии меҳнат ба ҳисоб меравад.

Дар низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд – КМ ҶТ) мавқеи марказии соҳавӣ дошта, аз 6 фасл, 41 боб, 366 модда ва 1 моддаи иловагӣ иборат мебошад ва ҳамчун сарчашмаи асосии кодификатсияшудаи танзими муносибатҳои меҳнатӣ ва муносибатҳои ба онҳо алоқаманд баромад менамояд [6], [7, с. 145]. Маҳз тавассути Кодекси меҳнат принсипҳо, институтҳо ва механизмҳои асосии танзими ҳуқуқии меҳнат муттаҳид гардида, заминаи ягонаи ҳуқуқии фаъолияти меҳнатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ташаккул меёбад. Дар ин маъно, Кодекси меҳнат на танҳо маҷмӯи меъёрҳои соҳавӣ, балки маркази низомсози қонунгузории меҳнат ба ҳисоб меравад.

Тавре, ки М.З. Раҳимзода, Ғ.М. Бобокалонов ва Н. Шонасридинов таъкид менамоянд «Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун манбаи кодификатсияшудаи ҳуқуқи меҳнат дониста мешавад» [7, с. 145], [8, с. 18-25]. Воқеан, хусусияти кодификатсионии он дар муттаҳид сохтани институтҳои асосии ҳуқуқи меҳнат, таъмини ягонагии танзими соҳавӣ ва ташаккули низоми нисбатан ҳамоҳангшудаи танзими меҳнат ифода меёбад. Таҷрибаи татбиқи Кодекси амалкунанда нишон медиҳад, ки он дар муқоиса бо Кодекси пешин бештар ба шароити иқтисоди бозорӣ, густариши муносибатҳои шартномавӣ ва тағйирёбии шаклҳои муосири меҳнат мутобиқ гардонида шудааст.

Дар баробари ин, рушди муосири муносибатҳои меҳнатӣ, махсусан рақамикунонӣ ва густариши истифодаи технологияҳои зеҳни сунъӣ, зарурати таҷдиди назар намудани мазмун, сохтор ва механизми амалисозии низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнатро ба миён овардааст. Дар шароити ташаккули иқтисоди рақамӣ, муносибатҳои меҳнатӣ тадриҷан аз шаклҳои анъанавии ташкили меҳнат ба шаклҳои нави рақамӣ, фосилавӣ ва алгоритмӣ гузариш намуда, ин раванд ба низоми танзими ҳуқуқии меҳнат низ таъсири мустақим мерасонад.

Таҳлили қонунгузории меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон шаҳодат медиҳад, ки боби 23 КМ ҶТ, ки ба танзими меҳнати кормандони фосилавӣ (дистансионӣ) бахшида шудааст, қадами аввалин дар самти мутобиқсозии қонунгузории меҳнат ба шароити рақамикунонӣ ба ҳисоб меравад. Моддаҳои 255-257 Кодекси мазкур масъалаҳои марбут ба ташкили меҳнати фосилавӣ, баҳисобгирии вақти корӣ, ҷуброни хароҷот ва ҳифзи меҳнати кормандонро танзим менамоянд. Бо вуҷуди ин, чунин танзим ҳоло хусусияти маҳдуд дошта, асосан ба як шакли мушаххаси меҳнати рақамӣ равона гардидааст ва масъалаҳои васеътари истифодаи технологияҳои рақамӣ ва зеҳни сунъӣ дар идоракунии меҳнатро фаро намегирад.

Технологияҳои зеҳни сунъӣ наметавонанд ҳамчун субъекти мустақили муносибатҳои меҳнатӣ эътироф гарданд, зеро онҳо дорои иродаи ҳуқуқӣ, қобилияти ҳуқуқдорӣ, амалкунӣ ва масъулияти ҳуқуқӣ намебошанд. Аз ин рӯ, онҳо бояд ҳамчун воситаҳои техникию алгоритмии татбиқи фаъолияти меҳнатӣ баррасӣ гардида, таъсири худро ба муносибатҳои меҳнатӣ ба таври ғайримустақим ва тавассути фаъолияти субъектҳои ҳуқуқи меҳнат амалӣ намоянд.

Дар чунин шароит муайян мегардад, ки рақамикунонии меҳнат на ба шаклҳои сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат, балки пеш аз ҳама ба механизми татбиқ ва амалисозии онҳо таъсир мерасонад. Дар натиҷа, дар низоми танзими меҳнат шаклҳои нави идоракунии рақамӣ, назорати алгоритмӣ ва усулҳои электронии татбиқи ҳуқуқ ташаккул меёбанд, ки мутобиқсозии минбаъдаи қонунгузории меҳнатро талаб менамоянд.

Дар низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат қонун мавқеи марказии танзими меъёрии муносибатҳои меҳнатӣ ва муносибатҳои ба онҳо алоқамандро ишғол менамояд. Аҳамияти он на танҳо дар қувваи баланди ҳуқуқӣ, балки дар нақши низомсоз ва кафолатдиҳандаи ягонагии сиёсати ҳуқуқии давлат дар соҳаи меҳнат ифода меёбад. Чунончи, Пешвои муаззами миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид менамоянд, ки «сатҳ ва дараҷаи ҳуқуқбунёд будани давлат аз сатҳ ва сифати қонунҳои он вобаста аст» [9]. Дар ин маъно, қонун ҳамчун воситаи асосии ташаккул ва амалисозии сиёсати давлатӣ дар соҳаи меҳнат баромад намуда, самтҳои асосии танзими ҳуқуқии меҳнатро муайян менамояд.

Таҳлили низоми қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки меъёрҳои ҳуқуқи меҳнат на танҳо дар Конститутсия ва Кодекси меҳнат, балки дар як қатор қонунҳои соҳавӣ ва байнисоҳавӣ низ таҷассум ёфтаанд. Дар ин замина, Ҳ.П. Нуров ва Анушервони И. таъкид менамоянд, ки «айни замон дар соҳаи меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон 1 Кодекс ва 5 қонуни мукаммал, ки аз ҷониби мақоми ваколатдори давлатӣ дар соҳаи мазкур қабул гардидаанд, мавриди амал қарор доранд» [4, с. 102]. Ба андешаи мо, чунин равиш бештар ба қонунҳое такя менамояд, ки бевосита муносибатҳои меҳнатиро танзим мекунанд. Аммо низоми воқеии сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат доираи васеътар дошта, инчунин қонунҳои дорои хусусияти байнисоҳавиро низ дар бар мегирад, ки ба механизми танзими ҳуқуқии меҳнат таъсири мустақим ё ғайримустақим мерасонанд.

Дар низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат, баъд аз қонунҳо, санадҳои зерқонунӣ мавқеи муҳимро ишғол намуда, вазифаи мушаххассозӣ, татбиқ ва таъмини амалисозии меъёрҳои қонунгузории меҳнатро иҷро менамоянд. Ба ин гурӯҳ қарорҳои Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин санадҳои мақомоти давлатӣ ва мақомоти худидоракунии маҳаллӣ дохил мешаванд [10, с. 33]. Маҳз тавассути чунин санадҳо механизми амалии татбиқи кафолатҳо ва институтҳои алоҳидаи ҳуқуқи меҳнат таъмин мегардад.

Дар байни санадҳои зерқонунӣ фармонҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мавқеи махсусро ишғол менамоянд. Мутобиқи моддаи 70 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Президент дар доираи салоҳияти худ фармонҳо мебарорад, ки набояд ба Конститутсия ва қонунҳои амалкунанда мухолифат дошта бошанд. Чунин хусусият мақоми зерқонунии фармонҳои Президентро муайян намуда, ҳамзамон имконият медиҳад, ки масъалаҳои алоҳидаи танзими муносибатҳои меҳнатӣ ва муносибатҳои ба онҳо алоқаманд бо дарназардошти талаботи иҷтимоӣ ва иқтисодии муосир нисбатан фаврӣ ҳал карда шаванд.

Дар низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат, дар баробари қонунҳо ва дигар санадҳои зерқонунӣ, санадҳои меъёрии мақомоти ваколатдори давлатӣ дар соҳаи меҳнат низ мавқеи муайянро ишғол менамоянд. Ба чунин санадҳо қарорҳо, дастурамалҳо, қоидаҳо ва тавзеҳоти Вазорати меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон дохил мешаванд, ки дар доираи салоҳияти мақомоти мазкур бо мақсади таъмини татбиқи қонунгузории меҳнат ва амалисозии санадҳои болоии меъёрӣ қабул мегарданд. Санадҳои мазкур хусусияти зеридоравӣ дошта, пеш аз ҳама ба мушаххассозӣ ва татбиқи якхелаи меъёрҳои ҳуқуқи меҳнат равона шудаанд.

Ба низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат инчунин, санадҳои мақомоти худидоракунии маҳаллӣ низ дохил мешаванд, ки дар доираи салоҳияти худ масъалаҳои марбут ба шуғли аҳолӣ, ташкили ҷойҳои корӣ, дастгирии иҷтимоии гурӯҳҳои осебпазир ва дигар масъалаҳои иҷтимоиюмеҳнатиро танзим менамоянд [10, с. 35]. Гарчанде чунин санадҳо хусусияти маҳаллӣ доранд, онҳо ҳамчун унсури муҳими механизми бисёрсатҳаи танзими меҳнат баромад намуда, ба мутобиқсозии сиёсати меҳнатӣ ба хусусиятҳои иҷтимоӣ ва иқтисодии минтақаҳо мусоидат мекунанд.

Аз таҳлили низоми санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар соҳаи меҳнат бармеояд, ки танзими ҳуқуқии муносибатҳои меҳнатӣ ва муносибатҳои ба онҳо алоқаманд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси низоми бисёрсатҳа ва ҳамоҳангшуда амалӣ мегардад, ки дар он қонунҳо, санадҳои зерқонунӣ, санадҳои зеридоравӣ ва санадҳои маҳаллӣ ҳамчун унсурҳои ба ҳам алоқаманди низоми ягонаи танзими ҳуқуқии меҳнат амал менамоянд. Маҳз чунин сохтори бисёрсатҳа имконият медиҳад, ки ҳам ягонагии сиёсати давлатӣ дар соҳаи меҳнат ва ҳам мутобиқсозии механизмҳои танзим ба хусусиятҳои соҳавӣ, касбӣ ва маҳаллӣ таъмин карда шавад.

Дар натиҷа, чунин хулосаҳо ва пешниҳодҳои дорои аҳамияти илмӣ-назариявӣ ва амалӣ ироа мегарданд:

1. Асоснок карда шуд, ки низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои хусусияти бисёрсатҳа ва сохторӣ (иерархӣ) буда, бо бартарияти санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ташаккул ёфтааст. Дар ин низом мавқеи муайянкунанда ба Конститутсия ва Кодекси меҳнат тааллуқ дошта, онҳо самт, мазмун ва ҳудуди танзими ҳуқуқии муносибатҳои меҳнатӣ ва муносибатҳои бо онҳо алоқамандро муайян менамоянд.

2. Муайян карда шуд, ки такмили минбаъдаи қонунгузории меҳнат бояд ба таҳкими муттасилияти сохтории санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, коҳиш додани такрори меъёрҳои дорои хусусияти эъломиявӣ, афзоиши ҳиссаи меъёрҳои мустақиман татбиқшаванда ва мушаххассозии ҳудуди ваколатҳои санадҳои зерқонунӣ ва идоравӣ равона карда шавад. Татбиқи чунин тадбирҳо ба ташаккули низоми ҳамоҳангшудаи танзими ҳуқуқии меҳнат ва баланд бардоштани

самаранокии воситаи ҳуқуқтатбиқкунӣ мусоидат менамояд.

3. Бо дарназардошти таҳаввулоти муосири муносибатҳои меҳнатӣ ва муносибатҳои ба онҳо алдоқаманд, зарурати таҷдиди назариявии танзими меҳнати фосилавӣ ва муносибатҳои меҳнатии рақамӣ асоснок гардид. Муайян карда шуд, ки технологияҳои рақамӣ ва воситаҳои зеҳни сунъӣ мақоми субъекти мустақили ҳуқуқи меҳнатро соҳиб набуда, ҳамчун воситаҳои техникию алгоритмии идоракунии меҳнат ва унсурҳои ёрирасони татбиқи меъёрҳои ҳуқуқ баромад менамоянд. Дар ин замина, пешниҳод мегардад, ки номи боби 23 КМ ҶТ аз «Хусусияти танзими меҳнати кормандони бо кори фосилавӣ (дистансионӣ) машғулбуда» ба «Хусусияти танзими меҳнати кормандон дар шароити кори фосилавӣ ва истифодаи технологияҳои рақамӣ ва зеҳни сунъӣ» иваз гардида, истифодаи технологияҳои рақамӣ ва воситаҳои зеҳни сунъӣ дар идоракунии меҳнат ба танзими махсуси ҳуқуқӣ фаро гирифта шавад. Ҳамзамон, асоснок карда мешавад, ки чунин танзим бояд марҳилавӣ амалӣ гардида, дар марҳилаи аввал тавассути такмили боби 23 ва минбаъд бо роҳи ташаккули боби мустақил дар доираи Фасли II Кодекси меҳнат татбиқ карда шавад.

Муқарриз: д.и.ҳ. Маҳмадуллозода Н.Р.

НОРМАТИВНЫЕ ПРАВОВЫЕ АКТЫ КАК ОСНОВНОЙ ИСТОЧНИК ТРУДОВОГО ПРАВА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Ключевые слова: источники трудового права, нормативный правовой акт, трудовое право, Конституция Республики Таджикистан, Трудовой кодекс Республики Таджикистан, трудовое законодательство, подзаконные нормативные правовые акты, дистанционный труд, цифровые технологии, искусственный интеллект.

Аннотация. В статье исследуются место и значение нормативных правовых актов как основного источника трудового права Республики Таджикистан. Проанализированы их правовая природа, иерархическая система, а также роль Конституции Республики Таджикистан, Трудового кодекса Республики Таджикистан, законов и подзаконных нормативных правовых актов в регулировании трудовых и непосредственно связанных с ними отношений. Обосновано их значение в обеспечении единства и эффективности правового регулирования сферы труда. Кроме того, с учетом развития цифровой экономики и расширения применения цифровых технологий и искусственного интеллекта определены основные направления совершенствования трудового законодательства и обоснована необходимость дальнейшего развития правового регулирования дистанционного труда.

Назарзода Давлатхон Курбонмурод – кандидат юридических наук, доцент, начальник отдела кадров, секретариата и специальных работ Комитета по начальному и среднему профессиональному образованию при Правительстве Республики Таджикистан. E-mail: davlatxon-1986@mail.ru; Тел.: (+992) 902-77-66-22.

NORMATIVE LEGAL ACTS AS THE PRIMARY SOURCE OF LABOR LAW OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Keywords: sources of labour law, normative legal act, labour law, Constitution of the Republic of Tajikistan, Labour Code of the Republic of Tajikistan, labour legislation, subordinate normative legal acts, remote work, digital technologies, artificial intelligence.

Abstract. This article examines the place and significance of normative legal acts as the primary source of labour law in the Republic of Tajikistan. It analyzes their legal nature, hierarchical structure, and the role of the Constitution of the Republic of Tajikistan, the Labour Code of the Republic of Tajikistan, laws, and subordinate normative legal acts in regulating labour relations and other relations directly connected with them. The study substantiates their importance in ensuring the unity and effectiveness of labour law regulation. Furthermore, taking into account the development of the digital economy and the expanding use of digital technologies and artificial intelligence, the article identifies key directions for improving labour legislation and justifies the need for the further development of the legal regulation of remote work.

Nazarzoda Davlatkhon Qurbonmurod – candidate of legal sciences, associate professor, head of the human resources, secretariat, and special affairs department of the Committee for primary and secondary

vocational education under the Government of the Republic of Tajikistan. E-mail: davlatxon-1986@mail.ru; Tel.: (+992) 902-77-66-22.

Рӯйхати адабиёт:

1. Сотиволдиев, Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ. Китоби дарсӣ. Дар 2 ҷилд. Ҷилди 2. – Душанбе: «Империал-Групп», 2010. – 654 с.

2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» аз 30 майи соли 2017, №1414 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http: www.adlia.tj (санаи мурочиат: 8.04.2026).

3. Ефремова, С.С. Ташаккули санади меъёрӣ ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ (аввалмарҳилаи таърихӣ) // Норасоиҳо дар қонунгузории Россия. – 2009. – № 1. – С. 294-296.

4. Нуров Н.П., Анушервони И. Таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии қонунгузории соҳаи меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо қонунгузории меҳнати давлатҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил // Қонунгузорӣ. – 2017. – № 2 (26). – С. 101-116.

5. Мирзозода Ш.М. Танзими ҳуқуқӣ-конститутсионӣ ва амалишавии ҳуқуқи шахс ба меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: дис. ... ном. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2025. – 191 с.

6. Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 июли соли 2106, №1329 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http: www.adlia.tj (санаи мурочиат: 8.04.2026).

7. Раҳимзода М.З., Бобокалон Ғ.М. Танзими ҳуқуқии муносибатҳои меҳнатии варзишгарон ва мураббиён дар соҳаи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон // Қонунгузорӣ. – 2026. – №1 (61). – С. 144-151.

8. Шонасридинов Н., Бобокалонов Ғ.М. Тафсири кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикситон. – Душанбе: «Матбааи ДМТ», 2020. – 823 с.

9. Эмомалӣ Раҳмон – кафили истиқлолияти миллӣ ва пойдории давлат // Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба муносибати 15-умин солгарди қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон // Садои мардум, 9 ноябри соли 2009. – № 128 (2504).

10. Назаров Д.Қ. Санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ дар низоми сарчашмаҳои танзими ҳуқуқии меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: дис. ... ном. илм. ҳуқуқ – Душанбе, 2021. – 185 с.

Список литературы:

1. Сотиволдиев Р.Ш. Проблемы теории государства и права: учебник: в 2 изд. И. 2. – Душанбе: «Империал-Групп», 2010. – 654 с.

2. Закон Республики Таджикистан «О нормативных правовых актах» от 30 мая 2017 года, №1414 // [Электронный ресурс]. Централизованный информационно-правовой банк Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http: www.adlia.tj (дата обращения: 08.04.2026).

3. Ефремова С.С. Формирование нормативного акта как источника права (первоначальный исторический этап) // Пробелы в российском законодательстве. – 2009. – № 1. – С. 294-296.

4. Нуров Н.П., Анушервони И. Сравнительно-правовой анализ законодательства в сфере труда Республики Таджикистан с трудовым законодательством государств – членов Содружества Независимых Государств // Законодательство. – 2017. – № 2 (26). – С. 101-116.

5. Мирзозода Ш.М. Конституционно-правовое регулирование и реализация права человека на труд в Республике Таджикистан: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2025. – 191 с.

6. Трудовой кодекс Республики Таджикистан от 23 июля 2016 года, № 1329 // [Электронный ресурс]. Централизованный информационно-правовой банк Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http: www.adlia.tj (дата обращения: 08.04.2026).

7. Раҳимзода М.З., Бобокалон Г.М. Правовое регулирование трудовых отношений спортсменов и тренеров в сфере физической культуры и спорта в соответствии с законодательством Республики Таджикистан // Законодательство. – 2026. – № 1 (61). – С. 144-151.

8. Шонасридинов Н., Бобокалонов Г.М. Комментарий к Трудовому кодексу Республики Таджикистан. – Душанбе: «Типография ТНУ», 2020. – 823 с.

9. Эмомали Рахмон – гарант национальной независимости и устойчивости государства // Выступление Президента Республики Таджикистан по случаю 15-й годовщины принятия Конституции Республики Таджикистан // Садои мардум, 9 ноября 2009 года. – № 128 (2504).

10. Назаров Д.К. Международно-правовые акты в системе источников правового регулирования

труда в Республике Таджикистан: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2021. – 185 с.

List of literature:

1. Sotivoldiev R.Sh. Problems of the theory of state and law: textbook: in 2 editions. Ed. 2. – Dushanbe: «Imperial-Group», 2010. – 654 p.
2. Law of the Republic of Tajikistan «On normative legal acts» from 30 May 2017, №1414 // [Electronic resource]. Centralized information and legal bank of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http: www.adlia.tj (date of access: 08.04.2026).
3. Efremova S.S. Formation of a normative act as a source of law (the initial historical stage) // Gaps in Russian Legislation. – 2009. – №1. – P. 294-296.
4. Nurov N.P., Anushervoni I. Comparative legal analysis of legislation in the field of labor of the Republic of Tajikistan with the labor legislation of the member states of the Commonwealth of Independent States // Legislation. – 2017. – №2 (26). – P. 101-116.
5. Mirzozoda Sh.M. Constitutional and legal regulation and implementation of the human right to work in the Republic of Tajikistan: diss. ... cand. of legal sciences. – Dushanbe, 2025. – 191 p.
6. Labor code of the Republic of Tajikistan from 23 July 2016, №1329 // [Electronic resource]. Centralized information and legal bank of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http: www.adlia.tj (date of access: 08.04.2026).
7. Rahimzoda M.Z., Bobokalon G.M. Legal regulation of labor relations of athletes and coaches in the field of physical culture and sports in accordance with the legislation of the Republic of Tajikistan // Legislation. – 2026. – №1 (61). – P. 144-151.
8. Shonasridinov N., Bobokalonov G.M. Commentary on the Labor code of the Republic of Tajikistan. – Dushanbe: «Printing House of TNU», 2020. – 823 p.
9. Emomali Rahmon – guarantor of national independence and state stability // Speech of the President of the Republic of Tajikistan on the Occasion of the 15th Anniversary of the Adoption of the Constitution of the Republic of Tajikistan // Sadoi mardum, November 9, 2009. – №128 (2504).
10. Nazarov D.K. International legal acts in the system of sources of legal regulation of labor in the Republic of Tajikistan: diss. ... cand. of legal sciences. – Dushanbe, 2021. – 185 p.

ТДУ: 349.2:004:342.738

Бобокалон Ғоиб Мерган,
номзади илиҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқи соҳибкорӣ ва тиҷорати факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, сардори шуъбаи қонунгузорӣ оид ба меҳнат, муҳоҷират ва иҷтимоии Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Тел.: (+992) 907-94-87-73
E-mail: bgoib@mail.ru.

Бобокалонова Саодат Ғоибовна,
унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқи соҳибкорӣ ва тиҷорати факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, мудири кафедраи фанҳои гуманитарӣ ва табиӣ-риёзии Коллеҷи фарҳанги ҷумҳуриявии ба номи П.Ҷ. Буйдоқов
Тел.: (+992) 904-52-59-38
E-mail: ayubi@internet.ru.

ТАЪМИНИ РИОЯИ ТАЛАБОТИ ҲИФЗИ МАЪЛУМОТИ ШАХСӢ ВА МУҲИТИ РАҚАМӢ ДАР МУНОСИБАТҲОИ МЕҲНАТӢ

Калидвожаҳо: маълумоти шахсӣ, ҷамъоварӣ, коркард, нигоҳдорӣ санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ҳифзи маълумоти шахсӣ, коркарди маълумоти шахсӣ, махфият, манфиатҳои инфиродӣ ва дастаҷамъӣ.

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур таъмини риояи талаботи ҳифзи маълумоти шахсӣ ва муҳити рақамӣ дар муносибатҳои меҳнатӣ мавриди таҳқиқи амиқи илмӣ қарор дода шудааст.

Заминаи меъёрии ҳуқуқии таҳқиқотро қонунгузории амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бар мегиранд, аз ҷумла, Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2016, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон ««Дар бораи ҳифзи маълумоти шахсӣ» аз 3 августи соли 2018, №1537, мавриди истифода қарор дода шудааст.

Диққати асосӣ ба меъёрҳои муқаррарнамудаи қонунгузорӣ оид ба меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки муносибатҳои кафолатии таъмини риояи талаботи ҳифзи маълумоти шахсӣ ва муҳити рақамӣ дар муносибатҳои меҳнатӣ ва имкониятҳои амалигардонии онҳо дар муносибатҳои меҳнатӣ ва таҳлилҳои гуногун дода шудааст.

Масъалаи маълумоти шахсӣ ва ҳифзи он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавқеи хос дорад. Дар бораи ҳаёти шахсии инсон бе розигии ӯ ҷамъ намудан, нигоҳ доштан, истифода ва паҳн кардани маълумот манъ аст.

Моддаи 23 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррароти асосии ҳифзи ҳаёти шахсӣ ва маълумоти шахсӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Тибқи ин модда, маҳрамияти мукотиба, сӯҳбатҳои телефонӣ, муросилот ва мухобироти шахс таъмин карда мешавад ба истиснои мавридҳое, ки дар қонун нишон дода шудааст. Дар бораи ҳаёти шахсии инсон бе розигии ӯ ҷамъ намудан, нигоҳ доштан, истифода ва паҳн кардани маълумот манъ аст [1].

Маълумоти шахсӣ ҳамчун институти ҳуқуқи ҳифзи маълумоти шахсӣ маълумот дар бораи далелҳо, воқеаҳо ва ҳолатҳои ҳаёти субъекти маълумоти шахсӣ, ки ба айниятқунонии шахсияти ӯ имкон медиҳад.

Ҳифзи маълумоти шахсӣ-маҷмӯи тадбирҳое, ки бо мақсади пешгирӣ намудани дастрасии беиҷозат ба маълумоти шахсӣ амалӣ карда мешаванд.

Дар танзими ҳифзи маълумоти шахсӣ тавассути қонунҳо, инчунин тавассути санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ сурат мегирад.

Дар силсилаи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи маълумоти шахсӣ», ки 3 августи соли 2018, №1537 [2], қабул шудааст, ишғол менамояд. Қонуни мазкур асосҳои ҳуқуқӣ ва ташкилии фаъолияти вобаста ба ҷамъоварӣ, коркард, нигоҳдорӣ ва ҳифзи маълумоти шахсиро муайян менамояд.

Мутобиқи моддаи 5 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи маълумоти шахсӣ» аз 3 августи соли 2018, №1537, ки сухан дар бораи

кафолати давлатии ҳифзи маълумоти шахсӣ меравад, якчанд кафалатҳоро пешбинӣ намудааст. Якум, ҳифзи маълумоти шахсӣ аз тарафи давлат кафолат дода мешавад. Дуюм, ҷамъоварӣ ва коркарди маълумоти шахсӣ ҳангоми мавҷуд будани сертификати мутобиқати мақомоти ваколатдори давлатӣ оид ба ҳифзи маълумоти шахсӣ ва амнияти иттилоотӣ амалӣ карда мешаванд. Сеюм, барои таъмини бехатарии маълумоти шахсӣ бояд оид ба ҳифзи онҳо аз тасодуфан ё беиҷозат ихроҷ шудан, нусхабардорӣ, дуздӣ, гум кардан, тағйир додан (сохтакорӣ) ва ифшо ё нобуд кардан чораҳо андешида шаванд.

Ҳифзи маълумоти шахсӣ ва махфият дар асри рақамӣ барои ҳифзи манфиатҳои инфиродӣ ва дастаҷамъӣ, хусусан корманд ё кормандон муҳим аст.

Дар силсилаи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ оид ба ҳифзи маълумоти шахсӣ мавқеи марказиро Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон [3] (минбаъд – КМ ҶТ), ки 23 июли соли 2016 қабул ва аз 28 июли соли 2016 мавриди амал қарор дода шудааст, ишғол менамояд.

Кодекси мазкур аз лиҳози сохт, ҳаҷм ва мазмун аз Кодекси қаблӣ тафовути назаррас дорад. Он аз 6 фасл, 41 боб ва 366 модда иборат аст.

Дар Кодекси меҳнат яке аз бобҳои нав ҷой дода шуда ин боби 4 ҷамъоварӣ, коркард ва ҳифзи маълумотҳои шахсии корманд, мебошад, ки ба уҳдадории корфармо вобаста ба ҷамъоварӣ, коркард ва ҳифзи маълумотҳои шахсии корманд ва инчунин, ҳуқуқҳои корманд бо мақсади таъмини ҳифзи маълумотҳои шахсӣ, ки корфармо нигоҳ медорад, бахшида шудааст.

Чи тавре зикр гардид, меъёру муқарраротҳо оид ба ҷамъоварӣ, коркард ва ҳифзи маълумотҳои шахсии корманд аввалин бор ба КМ ҶТ ворид карда шудаанд.

Маълумотҳои шахсии корманд, чунин маълумотҳое маҳсуб меёбанд, ки ба корманд дахл дошта, дар иртибот бо муносибатҳои меҳнатӣ, барои корфармо заруранд.

Маълумотҳои шахсии корманд, қабл аз ҳама бояд ба манфиати корманд истифода шаванд, яъне ба мақсади муайян намудани вазъи ҳуқуқии корманд дар назди корфармо, ҳаҷм ва мазмуни ҳуқуқу уҳдадориҳои аз шартномаи меҳнатӣ бармеомадаи ӯ ва мутаносибан, ҳуқуқу уҳдадориҳои мутақобили корфармо.

Манбаи маълумотҳои шахсии корманд он ҳуҷҷат ва аснодҳое мебошанд, ки дар делои шахсии корманд гирд оварда шудаанд, аз ҷумла:

- ҳуҷҷатҳое, ки ҳангоми ба кор дохил шудан пешниҳод мешаванд (қисми 4 моддаи 26 КМ ҶТ);

- ҳуҷҷатҳо дар бораи ҳайати оила, ки барои пешниҳод намудани кафолатҳои вобаста ба иҷрои вазифаҳои оилавӣ заруранд;

- аснодӣ собиткунандаи ҳуқуқ ба кафолат ва ҷубронпулиҳои иловагӣ бо асосҳои муайян (аснод оид ба маъюбӣ, донорӣ ва ғайра);

- аснод дар бораи ҳомиладорӣ ва синну соли фарзандон ҷиҳати барои модар муқаррар намудани шароитҳои меҳнат, кафолат ва ҷубронпулиҳои дар қонун пешбинишуда.

Дар делои шахсии корманд, инчунин шартномаи меҳнатӣ, фармоиш (таъйинот) дар бораи қабул намудан ба кор, фармоишҳо (таъйинотҳо) дар бораи тағйир додани шартҳои шартномаи меҳнатӣ, қатъ намудани он, фармоишҳо (таъйинотҳо) дар бораи ҳавасмандгардонӣ ва татбиқи ҷазои интизомӣ, дафтарчаи меҳнатӣ ва дигар ҳуҷҷатҳо ҷой дода мешаванд.

Маълумотҳои шахсии корманд аз дигар маълумотҳо дар бораи корманд (шаҳрванд, инсон), бо якчанд аломатҳояшон фарқ доранд. Маълумотҳои шахсии корманд, чунин маълумотҳое мебошанд, маҳз дар иртибот бо муносибатҳои меҳнатии ӯ алоқаманд мебошанд.

Маълумотҳо дар бораи шахсияти корманд, дар бораи фаъолияти меҳнатӣ ва вазъи оилавии ӯ хусусияти сирф шахсӣ дошта, танҳо ба ҳаёт ва фаъолияти ӯ дахл доранд.

Шиносоӣ бо онҳо танҳо ба корманд, корфармо (роҳбари шахси ҳуқуқӣ-корфармо), ҳайати хизмати кадрӣ, аммо танҳо дар иртибот бо иҷрои вазифаи меҳнатиашон иҷозат дода мешавад.

Баъзе аз маълумотҳо дар бораи шахсияти корманд хусусияти махфӣ дошта, маҳфуз нигоҳ доштани онҳо вазифаи корфармо мебошад.

Зимни ба шахсони сеюм додани маълумотҳои шахсии корманд, корфармо бояд талаботҳои зеринро риоя кунад:

- бе розигии хаттии корманд дар бораи маълумотҳои шахсии ӯ ба шахсони сеюм хабар надиҳад, ба ғайр аз ҳолатҳои ба мақсади пешгирии таҳдид ба ҳаёт ва саломатии корманд зарур ва дигар ҳолатҳои дар КМ ҶТ ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ пешбинишуда;

- шахсонеро, ки маълумотҳои шахсии кормандро дастрас намудаанд, дар хусуси истифода намудани чунин маълумотҳо танҳо ба он мақсадҳое, ки дар бораашон ба онҳо маълумот дода шуда буд, огоҳ созад ва аз ин шахсон собит намудани риояи ин қоидаро талаб намояд;

- барои роҳ ёфтан ба маълумотҳои шахсии корманд, танҳо ба шахсони махсус ваколатдор иҷозат диҳад, ин шахсон бошанд, бояд ҳуқуқи гирифтани танҳо чунин маълумотҳои шахсии

кормандро, ки барои иҷрои вазифаи мушаххас заруранд, дошта бошанд;

-дар бораи вазъи саломатии корманд маълумот талаб накунад, ба ғайр аз он маълумотҳое, ки ба имконияти аз тарафи корманд иҷро намудани вазифаҳои меҳнатӣ, дахл доранд;

- тартиби ба намояндагони кормандон супурдани маълумотҳои шахсии кормандро риоя намуда, ба онҳо танҳо дар ҳаҷми барои иҷро намудани вазифаҳо зарурӣ, маълумот диҳад.

Ба корфармо ҳуқуқи аз корманд талаб намудани маълумот дар бораи ақидаҳои сиёсӣ, динӣ ва ҳаёти шахсии ӯ, дар бораи аъзогӣ ё фаъолият дар ҳизбҳо, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, аз ҷумла дар иттифоқи касаба дода нашудааст.

Тамоми маълумотҳои шахсии корманд, бояд аз худи корманд гирифта шаванд. Агар гирифтани маълумотҳои шахсии корманд аз шахси сеюм имкон дошта бошад, корманд дар ин бора бояд огоҳонида шуда, розигии хаттии ӯ, гирифта шавад. Корфармо бояд кормандро оид ба мақсад ва тарзу воситаҳои дастрас намудани маълумотҳои шахсӣ, инчунин оид ба хусусияти маълумотҳои шахсие, ки бояд дастрас шаванд ва оқибатҳои сарпечии корманд аз додани розигӣ барои дастрас намудани онҳо, огоҳ намояд.

Зимни қабул намудани қарори бархурди манфиати корманд, корфармо наметавонад онро бо маълумотҳои шахсии корманд, ки мутлақо дар натиҷаи коркарди автоматизонидашуда ё тариқи электронӣ ба даст овардааст, асоснок намояд.

Коркарди маълумотҳои шахсии корманд, бояд дар асоси принсипҳои муайян сурат гирад:

- қонунӣ будани мақсад ва тарзҳои коркарди маълумотҳои шахсии корманд;

- ҳалолкорӣ;

- мувофиқати мақсадҳои коркарди маълумотҳои шахсии корманд ба мақсадҳои қаблан муайян ва изҳорнамуда зимни ҷамъоварии маълумотҳои мазкур, инчунин ба ваколатҳои шахси анҷомдиҳандаи коркарди чунин маълумотҳо;

- мувофиқати ҳаҷм ва хусусияти маълумотҳои шахсии коркардашаванда, бо мақсади коркарди онҳо;

- саҳеҳии маълумотҳои шахсии корманд ва кифоягии онҳо ба мақсадҳои коркарди онҳо, нораво будани коркарди маълумотҳои шахсӣ нисбат ба мақсадҳои зимни ҷамъоварии барзиёди онҳо изҳоршуда.

Коркарди маълумотҳои шахсии кормандро кормандони хадамоти кадрӣ анҷом медиҳанд.

Корфармо тартиби мафҳуз нигоҳ доштани маълумотҳои шахсии кормандро дар санадҳои қабулнамудаи худ (Қоидаҳои тартиботи дохилии меҳнатӣ, шартномаи коллективӣ, Низомнома дар бораи шуъба (хадамоти коргузорӣ ва кор бо кадрҳо), муайян мекунад.

Моддаи 58 КМ ҶТ, ки сухан дар бораи ҳуқуқҳои корманд бо мақсади таъмини ҳифзи маълумотҳои шахсӣ, ки корфармо нигоҳ медорад, меравад, корманд ҳуқуқ ба озодона ва ройгон дастрас намудани тамоми маълумотҳои шахсии худ, инчунин нусхаи қайдҳоеро дорад, ки чунин маълумотҳоро дар худ таҷассум мекунанд.

Корманд ҳуқуқ дорад, аз корфармо ворид намудани тағйиру иловаҳо ба маълумотҳои шахсии худ, нобуд сохтан ё хориҷ намудани маълумотҳои шахсии бо вайрон намудан ё риоя накардани қоидаҳои муқарраршуда коркардаро, талаб намояд. Ҳангоми аз тарафи корфармо рад намудани талаби корманд дар хусуси хориҷ намудан ё ислоҳ намудани маълумотҳои шахсӣ, ӯ метавонад ба таври хаттӣ ба корфармо изҳори норизоӣ намояд.

Боби 4 КМ ҶТ, ҳолатҳои вобаста ба ҷамъоварӣ, коркард, нигоҳдорӣ ва ҳифзи маълумотҳои шахсии кормандро пешбинӣ намудааст, ки он хусусияти ҳаволакунанда дошта, ба дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ишора мекунад.

Корманд метавонад аз болои ҳамагуна амал ё беамалии хилофи ҳуқуқии ҳангоми коркард ва ҳифзи маълумотҳои шахсии ӯ содирнамудаи корфармо, ба суд шикоят намояд.

Шахсони дар вайрон намудани меъёрҳои танзимкунандаи дастрасӣ, коркард ва ҳифзи маълумотҳои шахсии корманд, бо тартиби муқаррарнамудаи қонун ба ҷавобгарии ҳуқуқӣ кашида мешаванд. Масалан, ар моддаи 144-и Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин муқаррар шудааст:

1) Ғайриқонунӣ ҷамъ кардан ё паҳн намудани маълумот оид ба ҳаёти шахсӣ, ки сирри шахсӣ ё оилавии шахси дигарро дар бар мегирад бидуни иҷозати ӯ, ё паҳн кардани чунин маълумот дар баромадҳои оммавӣ, асар, воситаҳои ахбори омма ё шабакаи интернет, агар чунин кирдор бо ғарази шахсӣ ё ҳавасмандии шахсӣ анҷом дода шуда, ба ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии шаҳрванд зарар расонда бошад, -

бо корҳои ҳатмӣ ба муҳлати аз яксаду бист то яксаду ҳаштод соат ё бо ҷарима ба андозаи аз дусад то панҷсад нишондиҳанда барои ҳисобҳо ё бо корҳои ислоҳи меҳнатӣ ба муҳлати то як сол ҷазо дода мешавад.

2) Ҳамин кирдор, ки аз ҷониби шахс бо истифодаи мақоми хизматиаш анҷом дода шудааст, - бо ҷарима ба андозаи аз панҷсад то ҳаштсад нишондиҳанда барои ҳисобҳо ё бо корҳои ислоҳӣ ба муҳлати то ду сол бо маҳрум сохтан аз

ҳуқуқи ишғоли мансабҳои муайян ё машғул шудан бо фаъолияти муайян ба муҳлати то панҷ сол ҷазо дода мешавад.

Аз таҳлили гузаронидашуда ба чунин хулоса омадан мумкин аст. Кор бо маълумоти шахсии кормандон дар шакли электронӣ воқеан таваҷҷӯҳи махсусро талаб мекунад. Ҳифзи маълумоти шахсии дар пойгоҳҳои додаҳои электронӣ нигоҳдошташуда як вазифаи мураккаб аст.

Барои иҷрои ҳамаи талаботҳои зарурӣ, ҷалби тамоми субъектони мустақили хоҷагидор ё соҳибкорони инфиродӣ лозим меояд ва барои ҳифзи маълумоти махфӣ иҷозатномаи махсус дошта бошанд.

Илова бар ин, ҳамкорӣ бо низоми давлатии назорати ҳамлаҳои кибериӣ ба системаҳои иттилоотии Ҷумҳурии Тоҷикистон зарур мебошад, ки ҷиҳати ҳама ҳолатҳои вайрон кардани маълумоти шахсии кормандон фавран пешгирӣ ва роҳ надиҳанд.

Ташкили ҳифзи маълумоти шахсии кормандон дар шакли электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон қабл аз ҳама бояд зарурати сатҳи ҳадди ақали ҳимояро ошкор кунад, субъектони мустақили хоҷагидор ё соҳибкорони инфиродӣ бояд чораҳои зеринро андешанд: Якум, маҳдуд кардани дастрасии беиҷозат аз ҷониби шахсони беиҷозат ба биное, ки системаи иттилоотӣ дар он ҷойгир аст. Дуюм, таъмини амниятии дастгоҳҳои нигоҳдории маълумоти шахсӣ. Сеюм, муқаррар кардани тартиби дастрасии кормандон ба маълумоти шахсӣ дар асоси масъулиятҳои корӣ.

Муқарриз: н.и.ҳ. Ҷамшедзода К.Ҷ.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ СОБЛЮДЕНИЯ ТРЕБОВАНИЙ ЗАЩИТЫ ПЕРСОНАЛЬНЫХ ДАННЫХ И УСЛОВИЙ ЦИФРОВОЙ СРЕДЫ В ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Ключевые слова: персональные данные, сбор, обработка, хранение, нормативно-правовые акты, защита персональных данных, обработка персональных данных, конфиденциальность, индивидуальные и коллективные интересы.

Аннотация. В данной статье рассматриваются углубленные научные исследования по обеспечению соблюдения требований защиты персональных данных и цифровой среды в трудовых отношениях.

Правовая и нормативная база исследования включает действующее законодательство Республики Таджикистан, в том числе Конституция Республики Таджикистан, Трудовой кодекс Республики Таджикистан 2016 года, Закон Республики Таджикистан «О защите персональных данных» от 3 августа 2018 года, №1537.

Основное внимание уделяется нормам, установленным трудовым законодательством Республики Таджикистан, которые гарантируют соблюдение требований защиты персональных данных и цифровой среды в трудовых отношениях и возможности их реализации в трудовых отношениях, а также различным анализам.

Бобокалон Ғоиб Мерган – кандидат юридических наук, доцент кафедры предпринимательского и коммерческого права юридического факультета Таджикского национального университета, начальник отдела законодательства по труду, миграции и социальным вопросам Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. E-mail: bgoib@mail.ru; Тел.: (+992) 907-94-87-73.

Бобокалонова Саодат Гоибовна – соискатель кафедры предпринимательского и коммерческого права юридического факультета Таджикского национального университета, заведующая кафедрой гуманитарных, естественных и математических дисциплин Республиканского колледжа культуры имени П. Дж. Буйдокова. E-mail: ayubi@internet.ru; Тел.: (+992) 904-52-59-38.

ENSURE COMPLIANCE WITH PERSONAL DATA PROTECTION REQUIREMENTS AND DIGITAL ENVIRONMENT CONDITIONS IN LABOR RELATIONS

Keywords: personal data, collection, processing, storage, regulations, personal data protection, personal data processing, confidentiality, individual and collective interests.

Abstract. This article examines in-depth scientific research on ensuring compliance with personal data protection and digital environment requirements in labor relations.

The legal and regulatory framework for the study includes current legislation of the Republic of Tajikistan, including the Constitution of the Republic of Tajikistan, the 2016 Labor Code of the Republic of Tajikistan, and the Law of the Republic of Tajikistan «On the protection of personal data» from 3 August 2018, №1537.

The focus is on the standards established by labor legislation of the Republic of Tajikistan that guarantee compliance with personal data protection and digital environment requirements in labor relations and the possibility of implementing them in labor relations, as well as various analyses.

Bobokalon Goib Mergan – candidate of legal sciences, associate professor of the business and commercial law department of faculty of law of Tajik national University, head of the labor, migration and social legislation, department of National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. E-mail: bgoib@mail.ru; Tel.: (+992) 907-94-87-73.

Bobokalonova Saodat Goibovna – applicant of the business and commercial law department of faculty of law of Tajik national University, head of the of humanities, natural sciences and mathematics department of P.J. Buydokov Republican College of Culture. E-mail: ayubi@internet.ru; Tel.: (+992) 904-52-59-38.

Рӯйхати адабиёт:

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994. – Душанбе: «Ганҷ». 2016. – 136 с.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи маълумоти шахсӣ» аз 3 августи соли 2018, №1537 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http:www.adlia.tj (санаи мурочиат: 07.08.2026).
3. Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 июли соли 2016, №1329 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http:www.adlia.tj (санаи мурочиат: 18.08.2026).

Список литературы:

1. Конституция Республики Таджикистан от 6 ноября 1994 года. – Душанбе: «Ганч». 2016. – 136 с.
2. Закон Республики Таджикистан «О защите персональных данных» от 3 августа 2018 года, №1537 // [Электронный ресурс]. Централизованная база данных правовой информации Республики Таджикистан «Адлия». Форма 7.0. Рнжим доступа: URL: http:www.adlia.tj (дата обращения: 07.08.2026).
3. Трудовой кодекс Республики Таджикистан от 28 июля 2016 года, №1329 // [Электронный ресурс]. Централизованная база данных правовой информации Республики Таджикистан «Адлия». Форма 7.0. Режим доступа: URL: http:www.adlia.tj (дата обращения: 18.08.2026).

List of literature:

1. Constitution of the Republic of Tajikistan from 6 November of 1994. – Dushanbe: «Ganj». 2016. – 136 p.
2. Law of the Republic of Tajikistan «On the protection of personal data» from 3 August 2018, №1537 // [Electronic resource]. Centralized database of legal information of the Republic of Tajikistan «Adlia». Form 7.0. Access mode: http:www.adlia.tj (access date: 07.08.2026).
3. Labor Code of the Republic of Tajikistan from 28 July 2016, №1329 // [Electronic resource]. Centralized database of legal information of the Republic of Tajikistan «Adlia». Form 7.0. Access mode: http:www.adlia.tj (access date: 18.08.2026).

ТДУ: 349.3:364:004
Ҳамрозода Мавлуда Ҳамро,
унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқшиносӣ ва
муқовимат бо коррупсияи Донишгоҳи давлатии
Бохтар ба номи Носири Хусрав
Тел.: (+992) 919-18-18-25
E-mail: hamrozoda.m@mail.ru.

ДУРНАМОИ РУШДИ ҚОНУНГУЗОРӢ ОИД БА ХИЗМАТРАСОНИҲОИ ИҶТИМОӢ ДАР ШАРОИТИ ҶАҲОНИШАВӢ ВА РАҚАМИКУНОНИИ МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОӢ

Калидвожаҳо: хизматрасонии иҷтимоӣ, қонунгузорӣ, танзими ҳуқуқӣ, ҷаҳонишавӣ, рақамикунонӣ, ҳуқуқи соҳибкорӣ, ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон, шарикии давлатӣ-хусусӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, технологияҳои рақамӣ, стандартҳои байналмилалӣ, хизматрасонии иҷтимоию фарҳангӣ.

Аннотатсия. Мақолаи мазкур ба таҳлили дурнамои рушди қонунгузорӣ оид ба хизматрасонии иҷтимоӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рақамикунонии муносибатҳои иҷтимоӣ бахшида шудааст. Дар асоси таҳлили сарчашмаҳои илмӣ ва қонунгузории амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, муаллиф мушкилот ва камбудиҳои низоми мавҷудаи танзими ҳуқуқии хизматрасонии иҷтимоиро муайян намуда, таъсири равандҳои ҷаҳонишавӣ ва рақамикуниро ба ин соҳа мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Дар мақола таҷрибаи байналмилалӣ омӯхта шуда, пешниҳодҳо оид ба такмили механизмҳои ҳуқуқӣ, аз ҷумла ворид намудани мафҳум ва меъёрҳои ягона, такмили низоми иҷозатномадиҳӣ, ҷорӣ намудани стандартҳои давлатӣ, рушди шарикии давлатӣ-хусусӣ ва татбиқи технологияҳои рақамӣ пешниҳод карда мешаванд. Хулоса карда мешавад, ки такмили ҳамаҷонибаи қонунгузорӣ дар ин соҳа ба таъмини дастрасӣ, сифат ва самаранокии хизматрасонии иҷтимоӣ, ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон ва рушди устувори иҷтимоию иқтисодии кишвар мусоидат хоҳад кард.

Дар шароити муосири ҷаҳонишавӣ ва рушди босуръати технологияҳои иттилоотӣ, соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ яке аз бахшҳои муҳим ва дар ҳоли тағйири доимӣ буда, диққати махсуси давлат ва ҷомеаро талаб менамояд. Қонунгузорие, ки ин муносибатҳоро танзим менамояд, бояд ба тағйироти иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва технологӣ мутобиқ шуда, кафолатҳои самараноки ҳуқуқии шаҳрвандонро дар ин соҳа таъмин намояд. Хизматрасонии иҷтимоӣ ҳамчун институти муҳими ҳуқуқи соҳибкорӣ ва ҳифзи иҷтимоӣ дар низоми ҳуқуқии ҳар як давлат мавқеи хоса дорад ва он бевосита ба таъмини сатҳи муносиби зиндагӣ, дастрасии шаҳрвандон ба хизматҳои зарурӣ ва ташаккули фарҳанги ҳуқуқии аҳолӣ равона шудааст.

Мафҳуми хизматрасонӣ ҳамчун объекти муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ дар илми ҳуқуқшиносӣ мавриди таҳлили амиқ қарор гирифтааст. Тавре ки дар тадқиқоти илмӣ қайд карда мешавад, хизмат яке аз объектҳои асосии муносибатҳои ҳуқуқи граждани буда, он бо хусусиятҳои хос, аз қабили ғайримоддӣ будан, алоҳидагӣ аз истеҳсолкунанда ва истеъмолкунанда, инчунин қобилияти баҳодиҳии сифатӣ ва миқдорӣ фарқ мекунад [1, с. 5]. Дар ин замина, хизматрасонии иҷтимоӣ ҳамчун навъи махсуси хизмат алоҳида ҷудо карда мешавад, ки он на танҳо бо ҷанбаҳои иқтисодӣ, балки бештар бо таъмини адолати иҷтимоӣ, баробарӣ ва ҳимояи қишрҳои осебпазири аҳолӣ алоқаманд аст.

Дар адабиёти илмӣ ва қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, хизматрасонии иҷтимоӣ ҳамчун фаъолияти мақсадноки субъектҳои ҳуқуқӣ оид ба расонидани хизматрасонии иҷтимоӣ ба шаҳрвандоне, ки дар вазъияти душвори ҳаётӣ қарор доранд, инчунин барои пешгирӣ ва бартараф намудани ин вазъият муайян карда мешавад. Ин фаъолият метавонад аз ҷониби давлат, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, ташкилотҳои ҷамъиятӣ, ғайридавлатӣ ва соҳибкорон амалӣ карда шавад, ки муносибати гуногунсоҳавӣ ва комплексӣ ба ин масъаларо талаб менамояд.

Масъалаи танзими ҳуқуқии хизматрасонии иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар айни замон аз сабаби як қатор омилҳои объективӣ ва субъективӣ аҳамияти махсус пайдо мекунад. Аз ҷумла, гузариш ба иқтисоди бозорӣ, тағйирёбии сохтори иҷтимоии ҷомеа, афзоиши муҳоҷирати меҳнатӣ, тафовутҳои сатҳи даромади аҳолӣ ва падидаҳои бӯҳронӣ дар иқтисоди ҷаҳонӣ ва минтақавӣ эҳтиёҷ ба такмили доимии механизмҳои ҳуқуқии ҳифзи иҷтимоиро афзун гардонидааст. Аз тарафи дигар, рушди

технологияҳои рақамӣ ва ҷаҳонишавии муносибатҳои иҷтимоӣ имкониятҳои навро барои ташкили хизматрасонии самаранок ва дастрас фароҳам меорад, ки онҳо низ ба тағйироти дахлдор дар қонунгузорӣ ниёз доранд.

Тавре ки тадқиқотҳои илмӣ нишон медиҳанд, соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо як қатор мушкилоти ҳуқуқӣ рӯ ба рӯ мебошад, ки аз ҷумлаи онҳо номуайянии мафҳуми хизматрасонии иҷтимоӣ дар сатҳи қонунгузорӣ, ҳуҷҷатҳои меъёрии пароканда, набудани механизми ягонаи ҳуқуқӣ барои танзими ин муносибатҳо ва ҳамчунин нокифоя будани кафолатҳои ҳуқуқии истеъмолкунандагон мебошанд. Ин мушкилот дар шароити ҷаҳонишавӣ, вақте ки кишварҳо ба табодули таҷриба ва ҳамкории байналмилалӣ рӯ меоранд, аҳамияти бештар пайдо мекунанд.

Дар ин мақола, мо кӯшиш хоҳем кард, ки дурнамои рушди қонунгузорӣ оид ба хизматрасонии иҷтимоӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рақамикунонии муносибатҳои иҷтимоиро дар асоси таҳлили манбаъҳои мавҷуда ва таҷрибаи байналмилалӣ муайян намоем. Барои ноил шудан ба ин ҳадаф, мо зарурати ҳалли вазифаҳои зеринро пешниҳод менамоем: таҳлили манбаъҳои назариявии танзими ҳуқуқии хизматрасонии иҷтимоӣ; баррасии қонунгузории амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ин соҳа; омӯзиши таъсири ҷаҳонишавӣ ва рақамикунонӣ ба рушди қонунгузорӣ; муайян намудани мушкилот ва камбудиҳои қонунгузории мавҷуда; пешниҳоди тавсияҳо оид ба такмили механизмҳои ҳуқуқӣ ва дурнамои рушди онҳо.

Барои фаҳмиши дурусти дурнамои рушди қонунгузорӣ дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ, зарур аст, ки аввал манбаъҳои назариявии танзими ҳуқуқии ин муносибатҳоро дар шароити муосир мавриди баррасӣ қарор диҳем. Хизматрасонии иҷтимоӣ ҳамчун категорияи мураккаби байнисоҳавӣ дар буриши ҳуқуқи соҳибкорӣ, ҳуқуқи граждани, ҳуқуқи меҳнат, ҳуқуқи иҷтимоӣ ва дигар соҳаҳои ҳуқуқ ҷойгир шудааст. Ин хусусият таҳлили онро аз ҷиҳати назариявӣ душвор мегардонад ва истифодаи равишҳои гуногунсоҳавиро талаб менамояд.

Дар назарияи ҳуқуқ, хизмат ҳамчун объекти муносибатҳои ҳуқуқӣ мафҳуми мураккабе дорад, ки онро мутахассисони соҳаи ҳуқуқи граждани ба таври гуногун шарҳ медиҳанд. Баъзе муаллифон хизматро ҳамчун фаъолияте муайян мекунанд, ки натиҷаи он дар шакли моддӣ ифода намеёбад, аммо манфиати муайян дорад ва онро истеъмолкунанда метавонад дар раванди расонидани хизмат ба даст орад. Дигарон ба хусусиятҳои хизмат, аз қабили ғайримоддӣ будан, бечудоӣ аз истеҳсолкунанда ва истеъмолкунанда, инчунин нобаробарии сифат ва миқдор дар муқоиса бо молҳо таъкид мекунанд. Дар айни замон, муайян кардани мафҳуми хизмати иҷтимоӣ дар сатҳи қонунгузорӣ ва назариявӣ бояд ба хусусиятҳои махсуси он, аз қабили нигаронии иҷтимоӣ, ҳадафнокии ҷамъиятӣ ва алоқамандӣ бо ҳифзи ҳуқуқҳои инсон асос ёбад [1, с. 8].

Тавре ки дар тадқиқотҳои илмии докторӣ ва номзадӣ қайд карда мешавад, яке аз вазифаҳои муҳимтарини назарияи ҳуқуқ дар ин соҳа, муайян намудани меъёрҳои фарқкунандаи хизматҳои иҷтимоӣ аз дигар намудҳои хизматҳо мебошад [2, с. 15]. Дар ин замина, муаллифони гуногун меъёрҳои зеринро пешниҳод мекунанд: мавҷудияти ҳадафи иҷтимоӣ, ба манфиати ҷомеа нигаронда шудан, дастрасӣ барои ҳамаи қишрҳои аҳолӣ, махсусан барои қишрҳои осебпазир, инчунин ҳузури кафолатҳои давлатӣ барои расонидани онҳо. Инчунин, муайян намудани ҳудуди хизматрасонии иҷтимоӣ аз хизматрасонии бозорӣ, ки бештар ба талаботи иқтисодӣ асос ёфтааст, муҳим аст.

Дар ин замина, хизматҳои иҷтимоӣ метавонанд ҳамчун фаъолияте муайян карда шаванд, ки аз ҷониби субъектҳои ҳуқуқӣ (давлат, мақомоти маҳаллӣ, ташкилотҳои ғайридавлатӣ ва соҳибкорон) барои қонеъ гардонидани ниёзҳои иҷтимоии шаҳрвандон, таъмини дастгирии иҷтимоӣ ва пешгирии вазъиятҳои душвори ҳаётӣ равона карда шудааст. Дар ин маънӣ, хизматрасонии иҷтимоӣ на танҳо вазифаи иқтисодӣ, балки бештар вазифаи иҷтимоӣ ва ҳуқуқиро низ иҷро менамояд, ки онро дар низоми ҳуқуқи муосир ҷойгоҳи махсус медиҳад.

Аз нуқтаи назари назарияи ҳуқуқ, танзими ҳуқуқии хизматрасонии иҷтимоӣ бояд ба принсипҳои зерин асос ёбад: принсипи адолати иҷтимоӣ, ки баробарии ҳамаи шаҳрвандонро дар дастрасӣ ба хизматҳо таъмин менамояд; принсипи ҳифзи ҳуқуқҳои инсон, ки кафолатҳои ҳуқуқиро барои истеъмолкунандагон муайян мекунад; принсипи шаффофият ва ҳисоботдиҳӣ, ки фаъолияти субъектҳои расонандаи хизматрасониро назорат менамояд; принсипи мутобиқсозии доимӣ, ки ба тағйироти иҷтимоӣ ва технологӣ ҷавобгӯ мебошад; принсипи шарикии иҷтимоӣ, ки ҳамкории давлат, бахши хусусӣ ва ҷомеаи шаҳрвандиро дар ин соҳа таъмин менамояд.

Дар шароити муосир, хусусан дар даврaи ҷаҳонишавӣ, назарияи танзими ҳуқуқии хизматрасонии иҷтимоӣ бояд инчунин таъсири омилҳои беруна, аз ҷумла стандартҳои байналмилалӣ, таҷрибаи кишварҳои пешрафта ва

ҳамкории байналмилалиро ба назар гирад. Ин равиш ба муайян намудани самтҳои асосии такмили қонунгузорӣ ва пешгирии хатогиҳо дар раванди ислоҳоти ҳуқуқӣ мусоидат менамояд [3, с. 15].

Қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ дар давраи соҳибистиқлолӣ ба таври назаррас рушд кардааст ва дар ин раванд як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ қабул гардидаанд, ки ба танзими муносибатҳои иҷтимоӣ ва таъмини ҳифзи иҷтимоии шаҳрвандон нигаронида шудаанд. Бо вуҷуди ин, таҳлили ин санадҳо нишон медиҳад, ки системаи қонунгузории мавҷуда аз камбудиҳо ва норасоиҳое ранҷ мебарад, ки онҳо дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рақамикунонӣ аҳамияти бештар пайдо мекунанд.

Яке аз санадҳои асосии ҳуқуқӣ дар ин соҳа, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизматрасонии иҷтимоӣ» мебошад, ки мафҳуми хизматрасонии иҷтимоӣ, намудҳои он, шартҳо ва тартиби расонидани хизматрасониро муайян мекунад. Дар ин қонун, хизматрасонии иҷтимоӣ ҳамчун фаъолияти мақсадноки субъектҳои ҳуқуқӣ оид ба расонидани хизматрасонии иҷтимоӣ ба шаҳрвандоне, ки дар вазъияти душвори ҳаётӣ қарор доранд, инчунин барои пешгирӣ ва бартараф намудани ин вазъият муайян карда шудааст. Қонун инчунин намудҳои асосии хизматрасониро, аз қабили хизматрасонии моддӣ, хизматрасонии ройгони иҷтимоӣ дар доир, хизматрасонии ройгони иҷтимоӣ дар шароити статсионарӣ, машваратӣ ва дигар намудҳоро муайян менамояд.

Бо вуҷуди ин, тавре ки таҳлили қонунгузорӣ нишон медиҳад, санади мазкур дорои камбудиҳои ҷиддӣ мебошад. Якум, дар он мафҳуми «хизматрасонии иҷтимоӣ» ба таври возеҳ ва қатъӣ муайян нашудааст, ки дар амал ба тафсирҳои гуногун ва ихтилофот оварда мерасонад. Дуюм, қонун доираи субъектҳои расонандаи хизматрасониро ба таври кофӣ мушаххас накардааст, ки дар натиҷа имконият барои фаъолияти ғайриқонунии субъектҳои алоҳида пайдо мешавад [4, с. 18]. Сеюм, механизми ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагони хизматрасониҳо дар қонун ба таври нокифоя коркард шудааст, ки махсусан дар шароити рақамикунонӣ ва пайдоиши шаклҳои нави хизматрасонӣ мушкилот эҷод мекунад.

Ғайр аз қонуни мазкур, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор санадҳои дигари меъёрии ҳуқуқӣ мавҷуданд, ки ба танзими муносибатҳои марбут ба хизматрасонии иҷтимоӣ нигаронида шудаанд. Аз ҷумла, Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон мафҳуми хизматро ҳамчун объекти ҳуқуқи граждании муайян мекунад ва қоидаҳои умумиро оид ба шартномаи хизматрасонӣ муқаррар менамояд [1, с. 10].

Аммо, парокандагии ин санадҳо, набудани системаи ягона ва ҳамоҳанги танзими ҳуқуқӣ, инчунин нокифоя будани ҳамкории байни онҳо боиси он мегардад, ки қонунгузорӣ дар ин соҳа самаранокии заруриро надошта бошад. Ин махсусан дар ҳолатҳое зоҳир мешавад, ки муносибатҳои мураккаби иҷтимоӣ таҳти танзими якчанд санадҳои ҳуқуқӣ қарор гирифта, байни онҳо ихтилофот ва ноҳамвориҳо вуҷуд доранд. Ин вазъият аз тарафи муҳаққиқон низ таъкид карда мешавад [5, с. 20].

Дар заминаи таҳлили қонунгузории амалкунанда, метавон хулоса бароварда, ки барои такмили он зарурати ислоҳоти ҳамаҷониба вуҷуд дорад. Ин ислоҳот бояд бо дарназардошти таҷрибаи байналмилалӣ, стандартҳои муосири ҳуқуқӣ ва хусусиятҳои миллӣ, инчунин бо назардошти тағйироти иҷтимоӣ ва технологӣ сурат гирад. Хусусан, барои ҳалли масъалаҳои марбут ба ҷаҳонишавӣ ва рақамикунонӣ, қонунгузорӣ бояд чандир, пешбинӣшаванда ва ба тағйирот мутобиқшаванда бошад.

Ҷаҳонишавӣ ҳамчун раванди пуррагирии муносибатҳои иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ дар сатҳи ҷаҳонӣ, ба низоми ҳуқуқии ҳар як кишвар, аз ҷумла қонунгузории соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ таъсири амиқ ва гуногунҷанба мерасонад. Ин раванд ҳам имкониятҳои навро барои рушди хизматрасонӣ фароҳам меорад ва ҳам мушкилоти навро ба миён мегузорад, ки ҳалли онҳо тағйироти дахлдорро дар қонунгузорӣ талаб менамояд.

Яке аз таъсирҳои асосии ҷаҳонишавӣ ба хизматрасонии иҷтимоӣ, ворид шудани меъёрҳо ва стандартҳои байналмилалӣ ба низоми ҳуқуқии миллӣ мебошад. Дар натиҷаи ин раванд, кишварҳо маҷбур мешаванд, ки қонунгузории хешро бо талаботҳои созмонҳои байналмилалӣ, аз қабили Созмони Милали Муттаҳид, Созмони Ҷаҳонии Тандурустӣ, Созмони Ҷаҳонии Меҳнат ва дигар сохторҳо мувофиқ созанд. Дар ин замина, Ҷумҳурии Тоҷикистон низ баъзе санадҳои байналмилалиро, аз қабили Конвенсияи СММ оид ба ҳуқуқи кӯдак, Конвенсия оид ба ҳуқуқи маъюбон ва дигар санадҳоро тасдиқ намуда, онҳоро дар қонунгузории миллӣ татбиқ намудааст.

Бо вуҷуди ин, татбиқи стандартҳои байналмилалӣ дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ на ҳамеша ба осонӣ сурат мегирад. Яке аз мушкилот, фарқият байни меъёрҳои байналмилалӣ ва шароити иҷтимоию иқтисодии кишвар мебошад. Масалан, санадҳои байналмилалӣ аксар

вақт ба рушди иқтисодии баланд, инфрасохтори пешрафта ва маблағгузории кофии давлатӣ асос ёфтаанд, ки дар ҳамаи кишварҳо, махсусан дар кишварҳои рӯ ба тараққӣ, мавҷуд нест. Ин боиси он мегардад, ки кишварҳо баъзан маҷбур мешаванд, ки ба стандартҳои байналмилалӣ ба таври интихобӣ муроҷиат кунанд ё онҳоро бо шароити маҳаллӣ мутобиқ созанд.

Ҷаҳонишавӣ инчунин ба пайдоиши намудҳои нави хизматрасонии иҷтимоӣ, ки дар натиҷаи ҳамкории байналмилалӣ ва технологияҳои нав пайдо мешаванд, оварда мерасонад. Масалан, хизматрасонии тиббии трансмиллӣ, табодули таҷрибаи мутахассисон, хизматрасонии масофавӣ ва дигар намудҳо, ки дар гузашта маълум набуданд, имрӯз ҳамчун воқеияти нави иҷтимоӣ баромад мекунанд. Ин намудҳои нави хизматрасонӣ ба танзими ҳуқуқӣ ниёз доранд, зеро онҳо метавонанд ба манфиатҳои шаҳрвандон, бехатарии онҳо ва ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон таъсир расонанд.

Дар ин замина, тавре ки тадқиқотҳо нишон медиҳанд, яке аз масъалаҳои муҳимтарин дар соҳаи танзими ҳуқуқии хизматрасонии иҷтимоӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ, ҳамоҳангсозии қонунгузории миллӣ бо стандартҳои байналмилалӣ мебошад [2, с. 15]. Ин на танҳо ба қабули санадҳои нав, балки ба тағйирот дар санадҳои мавҷуда, инчунин ба такмили механизмҳои татбиқ ва назорат дахл дорад. Ин раванд бояд бо дарназардошти хусусиятҳои миллии системаи ҳифзи иҷтимоӣ, сатҳи рушди иқтисодӣ ва имконоти маблағгузории давлатӣ сурат гирад.

Ҷаҳонишавӣ инчунин ба тағйирёбии нақши давлат дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ оварда мерасонад. Дар шароити ҷаҳонишавӣ, нақши давлат ҳамчун танзимгар ва кафили ҳифзи иҷтимоӣ тағйир ёфта, он на танҳо бояд хизматрасониро ба таври мустақим расонад, балки инчунин шароит барои фаъолияти субъектҳои дигар, аз қабили ташкилотҳои ғайридавлатӣ ва бахши хусусиро фароҳам орад. Ин равиш ба принсипҳои нави танзими ҳуқуқӣ, аз қабили принсипи шарикии давлатӣ-хусусӣ, принсипи рақобатпазирӣ ва принсипи интихоби озоди истеъмолкунандагон асос меёбад, ки маҷмӯи ислоҳоти ҷиддиро дар қонунгузорӣ талаб менамояд [6, с. 8].

Рақамикунонӣ яке аз муҳимтарин омилҳоест, ки дар ду даҳсолаи охир ба ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷомеа, аз ҷумла ба системаи хизматрасонии иҷтимоӣ, таъсири амиқ расонидааст. Ин раванд на танҳо усулҳои расонидани хизматрасониро тағйир медиҳад, балки мазмуни хизматҳо ва муносибатҳои байни истеҳсолкунандагон ва истеъмолкунандагонро низ ба куллӣ тағйир мекунад. Дар ин замина, танзими ҳуқуқии муносибатҳои иҷтимоӣ бояд ба шароити нави рақамӣ мутобиқ карда шавад, ки ин масъаларо ба яке аз вазифаҳои муҳимтарини қонунгузорӣ табдил медиҳад.

Яке аз самтҳои асосии таъсири рақамикунонӣ ба хизматрасонии иҷтимоӣ, пайдоиши шаклҳои нави расонидани хизматҳо мебошад. Хизматрасонии электронӣ, консултатсияҳои онлайн, платформаҳои рақамии марбут ба хизматҳои иҷтимоӣ, инчунин истифодаи зеҳни сунъӣ ва технологияҳои иттилоотӣ барои баланд бардоштани самаранокии хизматрасонӣ, ҳама аз ҷумлаи навовариҳое мебошанд, ки дар давраи рақамикунонӣ пайдо шудаанд. Ин шаклҳои нав ба қонунгузорӣ талаботи нав мегузоранд, хусусан дар соҳаи ҳимояи маълумоти шахсии шаҳрвандон, кафолати дастрасӣ ба хизматҳо барои ҳамаи қишрҳои аҳолӣ, ҳамчунӣ таъмини сифат ва бехатарии хизматҳо [7, с. 75].

Яке аз масъалаҳои муҳимтарин дар ин замина, масъалаи ҳимояи маълумоти шахсии истеъмолкунандагон мебошад. Дар шароити рақамикунонӣ, ҳаҷми маълумоте, ки дар бораи шаҳрвандон ҷамъ оварда мешавад, ба таври назаррас афзоиш ёфтааст ва ин маълумот аксар вақт барои ташкили хизматрасонии иҷтимоӣ, ба нақша гирифтани барномаҳои иҷтимоӣ ва баҳодиҳии ниёзҳои аҳолӣ истифода мешавад. Аммо, ин раванд инчунин хатарҳои марбут ба сӯиистифодаи маълумот, вайрон кардани махфият ва ҳуқуқҳои шахсии шаҳрвандонро низ ба бор меорад. Аз ин рӯ, қонунгузорӣ бояд механизмҳои самараноки ҳимояи маълумоти шахсиро таҳия намуда, масъулияти субъектҳои расонандаи хизматрасониро барои риояи ин меъёрҳо муқаррар намояд [4, с. 32].

Дар заминаи рақамикунонӣ, инчунин масъалаи дастрасӣ ба хизматрасонии иҷтимоӣ барои ҳамаи қишрҳои аҳолӣ аҳамияти махсус пайдо мекунад. Агар дар гузашта асоси дастрасӣ ба хизматрасонӣ омилҳои ҷуғрофӣ ва иқтисодӣ мебуданд, имрӯз ин омил бо омили рақамӣ, яъне қобилияти истифодаи технологияҳои рақамӣ ва дастрасӣ ба интернет ҷойгузин шудааст. Ин масъала махсусан барои қишрҳои осебпазир, аз қабили пиронсолон, маъюбон, шахсони дорои даромади паст ва сокинони манотиқи дурдаст, ки дастрасии маҳдуд ба технологияҳои рақамӣ доранд, муҳим аст. Аз ин рӯ, қонунгузорӣ бояд механизмҳоеро пешбинӣ намояд, ки дастрасии баробари ҳамаи қишрҳои аҳолӣ ба хизматрасонии

иҷтимоиро таъмин намояд, новобаста аз мавҷудияти технологияҳои рақамӣ [4, с. 22].

Рақамикунонӣ инчунин ба тағйирёбии муносибат ба сифати хизматрасонии иҷтимоӣ оварда мерасонад. Дар шароити рақамӣ, истеъмолкунандагон имконият пайдо мекунанд, ки сифати хизматрасониро баҳо диҳанд, фикру мулоҳизаҳои худро иброз намоянд ва байни пешниҳодкунандагони гуногун интихоб кунанд. Ин раванд субъектҳои расонандаи хизматрасониро маҷбур мекунад, ки сифати хизматҳоро баланд бардоранд ва ба эҳтиёҷоти истеъмолкунандагон бештар таваҷҷӯҳ зоҳир намоянд. Аммо, ин раванд ҳамчунин эҳтиёҷ ба муқаррар намудани меъёрҳои ягонаи сифат ва механизмҳои назорати давлатиро низ талаб мекунад.

Дар маҷмӯъ, рақамикунонӣ ҳамчун омили навоварӣ дар танзими ҳуқуқии хизматрасонии иҷтимоӣ, як қатор имкониятҳо ва хатарҳоро ба миён мегузорад. Аз як тараф, он ба беҳтар шудани сифат ва дастрасии хизматҳо, коҳиши хароҷот ва баланд бардоштани самаранокии идоракунӣ мусоидат мекунад. Аз тарафи дигар, он масъалаҳои нави ҳуқуқиро, аз қабили ҳимояи маълумот, таъмини бехатарии рақамӣ ва пешгирии табъизи рақамиро ба миён мегузорад. Ҳалли ин масъалаҳо таҳияи механизмҳои нави ҳуқуқӣ ва такмили қонунгузории мавҷударо талаб менамояд [8, с. 40].

Бо вуҷуди тадриҷан рушд кардани қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ, таҳлили амиқи он нишон медиҳад, ки системаи мавҷуда дорои як қатор мушкилот ва камбудиҳои ҷиддӣ мебошад, ки ба самаранокии он таъсири манфӣ мерасонанд. Ин мушкилот дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рақамикунонӣ боз ҳам амиқтар мешаванд ва ҳалли фаврии онҳоро талаб менамоянд.

Яке аз мушкилоти асосии қонунгузории амалкунанда, номуайянӣ ва норавшании мафҳуми «хизматрасонии иҷтимоӣ» мебошад. Гарчанде ки дар қонуни мазкур таърифи ин мафҳум оварда шудааст, он ба таври кофӣ возеҳ ва муфассал нест ва дар амал ба тафсирҳои гуногун имконият медиҳад. Ин ҳолат боиси он мегардад, ки дар амалияи судӣ ва ҳуқуқӣ дар бораи доираи хизматрасонии иҷтимоӣ, субъектҳои расонандаи он ва талабот ба онҳо ихтилофот ба миён ояд. Ин масъала хусусан дар ҳолатҳое муҳим аст, ки байни хизматрасонии иҷтимоӣ ва дигар намудҳои хизматрасонӣ фарқ кардан лозим мешавад [4, с. 18].

Мушкилоти дигар, парокандагии санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ мебошад, ки муносибатҳоро дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ танзим менамоянд. Дар айни замон, ғайр аз қонуни асосӣ дар ин соҳа, беш аз даҳ санади дигар вуҷуд дорад, ки ҷанбаҳои алоҳидаи хизматрасониро танзим мекунанд. Ин санадҳо аксар вақт бо ҳамдигар мувофиқат надоранд, баъзан дар онҳо такроршавӣ, ихтилофот ва ҳатто мухолифат вуҷуд дорад. Ин ҳолат амалияи ҳуқуқиро душвор мегардонад ва субъектҳои расонандаи хизматрасониро дар татбиқи талаботи қонунгузорӣ бо мушкилот рӯ ба рӯ месозад.

Камбудии муҳими дигар, нокифоя будани механизмҳои ҳуқуқии ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагони хизматрасонии иҷтимоӣ мебошад. Гарчанде ки қонунгузорӣ ҳуқуқҳои асосии истеъмолкунандагонро, аз қабили ҳуқуқ ба маълумот, ҳуқуқ ба сифат ва ҳуқуқ ба шикоят муайян мекунад, механизми амалӣ барои ҳифзи ин ҳуқуқҳо ба таври кофӣ коркард нашудааст. Дар натиҷа, истеъмолкунандагон аксар вақт дар муроҷиат ба мақомоти давлатӣ ва суд барои ҳифзи ҳуқуқҳои худ бо душвориҳо рӯ ба рӯ мешаванд. Ин масъала махсусан барои қишрҳои осебпазири аҳолӣ, ки аксар вақт аз саводи ҳуқуқии кофӣ ва имконоти молиявӣ барои муроҷиат ба суд маҳруманд, муҳим аст.

Ғайр аз ин, яке аз мушкилоти ҷиддии қонунгузории амалкунанда, набудани механизми самараноки назорати давлатӣ ба фаъолияти субъектҳои расонандаи хизматрасонии иҷтимоӣ мебошад. Дар шароити муосир, вақте ки дар ин соҳа ҳам давлат ва ҳам бахши хусусӣ фаъолият мекунанд, зарурати ташкили системаи ягонаи назорат, ки ҳамаи субъектҳоро фаро гирад, ба миён меояд. Набудани чунин система боиси он мегардад, ки баъзе субъектҳо аз назорат берун монанд, ки метавонад ба сифати хизматҳо, ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон ва бехатарии онҳо таъсири манфӣ расонад [9, с. 150].

Мушкилоти дигаре, ки дар қонунгузорӣ мавҷуд аст, ба татбиқи принсипҳои шарикии давлатӣ-хусусӣ дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ дахл дорад. Гарчанде ки қонунгузорӣ имконияти иштироки бахши хусусиро дар расонидани хизматрасониҳо пешбинӣ мекунад, механизмҳои амалии ҳамкорӣ, аз қабили шартномаҳои концессионӣ, иҷораи иҷтимоӣ ва дигар шаклҳо ба таври кофӣ коркард нашудаанд. Ин боиси он мегардад, ки бахши хусусӣ аксар вақт дар ин соҳа бо эҳтиёткорӣ ширкат варзида, давлат бори асосии расонидани хизматрасониро бар дӯш дорад.

Дар заминаи мушкилоти зикршуда, таҳлили қонунгузорӣ нишон медиҳад, ки барои такмили он зарурати ислоҳоти ҳамаҷониба вуҷуд дорад. Ин ислоҳот бояд бо мақсади ба низом даровардани мафҳумҳо, ҳамоҳангсозии санадҳо, такмили

механизмҳои ҳимояи ҳуқуқҳо ва таҳияи усулҳои нави танзим сурат гирад. Бе ҳалли ин мушкилот, рушди самараноки хизматрасонии иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рақамикунонӣ душвор хоҳад буд [5, с. 50].

Дар ҷаҳони муосир, ҳеҷ як кишвар наметавонад дар соҳаи танзими ҳуқуқии хизматрасонии иҷтимоӣ танҳо ба таҷрибаи миллии худ такя кунад, зеро мушкилот ва масъалаҳои ин соҳа аксар вақт хусусияти байналмилалӣ доранд. Аз ин рӯ, омӯзиши таҷрибаи кишварҳои пешрафта ва татбиқи он дар шароити миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонад ба рушди самараноки қонунгузорӣ ва такмили механизмҳои ҳуқуқӣ мусоидат намояд.

Таҷрибаи кишварҳои Аврупо дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ нишон медиҳад, ки онҳо ба принсипҳои адолати иҷтимоӣ, баробарӣ ва ҳифзи ҳуқуқҳои инсон асос ёфтаанд. Ин кишварҳо системаи мукаммали қонунгузориро дар ин соҳа таҳия намудаанд, ки он на танҳо хизматрасониро танзим менамояд, балки инчунин механизмҳои самараноки ҳифзи иҷтимоии шаҳрвандонро, махсусан қишрҳои осебпазир, таъмин менамояд. Инчунин, дар ин кишварҳо нақши бахши хусусӣ ва ташкилотҳои ғайридавлатӣ дар расонидани хизматрасониҳо хеле назаррас аст, ки ҳамкории давлат ва ҷомеаи шаҳрвандиро дар ин соҳа таъмин менамояд [6, с. 8].

Яке аз хусусиятҳои муҳими таҷрибаи аврупоӣ, татбиқи принсипи децентрализатсия дар идоракунии хизматрасонии иҷтимоӣ мебошад. Ин принсип ба мақомоти маҳаллӣ вазифа медиҳад, ки хизматрасониро ба таври мустақил ташкил намоянд, ки ин ба эҳтиёҷоти маҳаллӣ беҳтар ҷавобгӯ мебошад ва самаранокии хизматрасониро афзоиш медиҳад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ин таҷриба метавонад барои такмили системаи идоракунии хизматрасонии иҷтимоӣ дар сатҳи маҳаллӣ истифода шавад.

Таҷрибаи кишварҳои Шарқи Осиё, аз қабили Ҷопон, Кореяи Ҷанубӣ ва Сингапур, инчунин метавонад барои Ҷумҳурии Тоҷикистон муфид бошад. Ин кишварҳо дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ ба технологияҳои рақамӣ ва инноватсияҳо таваҷҷӯҳи зиёд доранд. Онҳо системаҳои электронии хизматрасониро таҳия намудаанд, ки барои шаҳрвандон дастрасӣ ба хизматҳоро осон ва зуд менамоянд. Инчунин, дар ин кишварҳо системаи самараноки ҳимояи маълумоти шахсӣ ва кафолати дастрасии баробари ҳамаи қишрҳои аҳолӣ ба хизматҳо таҳия шудааст [8, с. 40].

Таҷрибаи Россия ҳамчун кишвари бо соҳаи иқтисодии шабеҳ ва мушкилоти монанди иҷтимоӣ, барои Тоҷикистон алоҳида аҳамият дорад. Дар Русия, қонунгузории хизматрасонии иҷтимоӣ дар солҳои охир ба таври назаррас такмил ёфтааст ва дар он механизмҳои нав, аз қабили шартномаи иҷтимоӣ, хизматрасонии электронӣ ва системаи назорати ҷамъиятӣ ҷорӣ карда шудаанд. Инчунин, дар Русия ба рушди бахши хусусӣ дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ таваҷҷӯҳи зиёд дода мешавад, ки ин ба бори давлат коҳиш дода, сифати хизматрасониро меафзояд [10, с. 60].

Дар заминаи таҷрибаи байналмилалӣ, барои Ҷумҳурии Тоҷикистон якчанд самтҳои асосии истифодаи он муайян карда мешаванд. Аввалан, зарурати ҳамоҳангсозии қонунгузорӣ бо стандартҳои байналмилалӣ, ки ба шаҳрвандон кафолатҳои бештари ҳуқуқӣ ва дастрасӣ ба хизматрасониро таъмин менамояд. Сониян, татбиқи принсипҳои децентрализатсия ва шарикии давлатӣ-хусусӣ дар идоракунии хизматрасонии иҷтимоӣ, ки ба самаранокии он афзоиш медиҳад. Сеюм, ворид намудани технологияҳои нав ва системаҳои электронии хизматрасонӣ, ки ба дастрасӣ ва осонии расонидани хизматҳо мусоидат менамояд. Чорум, таҳияи механизмҳои самараноки ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон ва назорати сифати хизматрасонӣ [2, с. 15].

Бо вуҷуди ин, дар истифодаи таҷрибаи байналмилалӣ бояд эҳтиёткорӣ намуд, зеро онро бевосита ба шароити миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон интиқол додан ғайриимкон аст. Омилҳо ба монанди сатҳи рушди иқтисодӣ, хусусиятҳои фарҳангӣ ва иҷтимоӣ, анъанаҳои миллӣ ва шароити ҷуғрофӣ метавонанд ба самаранокии татбиқи таҷрибаи хориҷӣ таъсир расонанд. Аз ин рӯ, дар раванди мутобиқсозӣ, зарур аст, ки ин омилҳо ба назар гирифта шуда, таҷриба бо шароити маҳаллӣ мутобиқ карда шавад [11, с. 95].

Барои бартараф намудани мушкилот ва камбудиҳои мавҷуда дар қонунгузорӣ ва таъмини рушди устувори хизматрасонии иҷтимоӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рақамикунонӣ, зарурати таҳия ва татбиқи механизмҳои нави ҳуқуқӣ ба миён меояд. Ин механизмҳо бояд ҳамаҷониба, муттаҳид ва ба тағйироти иҷтимоию технологӣ чандир бошанд. Яке аз механизмҳои муҳимтарини такмили қонунгузорӣ, ворид намудани мафҳум ва меъёрҳои ягона барои хизматрасонии иҷтимоӣ мебошад. Ин раванд бояд таҳияи санади меъёрии ҳуқуқии махсусро дар бар гирад, ки дар он мафҳуми хизматрасонии иҷтимоӣ, намудҳо, принсипҳо, шартҳо ва тартиби расонидани он, инчунин ҳуқуқҳо ва уҳдадориҳои субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ ба таври возеҳ муайян карда шаванд. Чунин санад бояд дар асоси таҳлили

амиқи илмӣ ва бо назардошти таҷрибаи байналмилалӣ таҳия гардад [5, с. 40].

Механизми дигар, такмили системаи иҷозатномадиҳӣ барои фаъолият дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ мебошад. Дар шароити муосир, вақте ки дар ин соҳа ҳам давлат ва ҳам бахши хусусӣ фаъолият мекунанд, зарурати муқаррар намудани талаботи ягона барои ҳамаи субъектҳо ба миён меояд. Иҷозатномадиҳӣ бояд дар асоси меъёрҳои возеҳ, шаффоф ва дастрас сурат гирад, ки ба сифат ва бехатарии хизматрасонӣ кафолат медиҳад. Ин раванд инчунин ба пешгирии фаъолияти ғайриқонунӣ ва ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон мусоидат мекунад.

Аз чумлаи механизмҳои муҳимтарин, таҳия ва татбиқи стандартҳои давлатӣ барои хизматрасонии иҷтимоӣ мебошад. Ин стандартҳо бояд меъёрҳои миқдорӣ ва сифатиро барои ҳар як намуди хизматрасонӣ муайян намоянд, ки ба истеъмолкунандагон имкон диҳанд, ки сифати хизматрасониро арзёбӣ кунанд ва дар ҳолати вайроншавии он муроҷиат кунанд. Стандартҳо инчунин барои мақомоти назоратӣ воситаи самараноки арзёбии фаъолияти субъектҳои расонандаи хизматрасониро фароҳам меоранд [12, с. 125].

Механизми муҳими дигар, такмили системаи назорати давлатӣ ва ҷамъиятӣ ба фаъолияти субъектҳои расонандаи хизматрасонии иҷтимоӣ мебошад. Ин система бояд ҳам назорати пешакӣ (дар марҳилаи банақшагирӣ ва ташкили хизматрасонӣ) ва ҳам назорати баъдӣ (дар марҳилаи расонидани хизматрасонӣ) ва таҳлили натиҷаҳоро дар бар гирад. Назорати ҷамъиятӣ метавонад тавассути ташкилотҳои ғайридавлатӣ, воситаҳои ахбори омма ва шаҳрвандон амалӣ гардад, ки ба шаффофият ва масъулиятшиносии субъектҳо мусоидат мекунад [4, с. 18].

Ғайр аз ин, яке аз механизмҳои самараноки такмили қонунгузорӣ, ҷорӣ намудани системаи шартномаҳои иҷтимоӣ байни давлат ва бахши хусусӣ мебошад. Ин шартномаҳо метавонанд шаклҳои гуногун дошта бошанд, аз қабили шартномаҳои концессионӣ, шартномаҳои иҷораи иҷтимоӣ, шартномаҳои хизматрасонӣ ва дигар шаклҳо, ки ба шарикии самараноки байни давлат ва соҳибкорон мусоидат мекунанд. Ин равиш ба ҷалби маблағгузории иловагӣ ба соҳа, беҳтар шудани сифати хизматҳо ва васеъ шудани доираи онҳо оварда мерасонад.

Дар заминаи рақамикунонӣ, механизми муҳиме, ки ба такмили қонунгузорӣ мусоидат мекунад, таҳия ва татбиқи низоми ягонаи иттилоотии хизматрасонии иҷтимоӣ мебошад. Ин система бояд ҳамаи маълумотро дар бораи хизматрасонӣ, аз ҷумла маълумот дар бораи истеҳсолкунандагон, истеъмолкунандагон, намудҳо, ҳаҷм ва сифати хизматрасонӣ, инчунин шикоятҳо ва натиҷаҳои назоратро дар бар гирад. Чунин система ба шаффофият, ҳисоботдиҳӣ ва самаранокии идоракунӣ мусоидат намуда, инчунин ба қабули қарорҳои асоснок дар ин соҳа ёрӣ мерасонад.

Дар шароити муосир, рушди хизматрасонии иҷтимоӣ бе ҳамкории самараноки давлат ва бахши хусусӣ ғайриимкон аст. Ҳар як ин субъект нақши хешро дорад ва ҳамкории онҳо метавонад ба натиҷаҳои беҳтарин дар ин соҳа оварда расонад. Дар айни замон, саволи таносуби оптималии нақши давлат ва бахши хусусӣ дар ин соҳа яке аз мушкилот ва мавзӯъҳои баҳсноки илмӣ ва амалӣ мебошад.

Нақши давлат дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ гуногунҷанба ва муҳим мебошад. Давлат пеш аз ҳама бояд кафили дастрасии ҳамаи шаҳрвандон ба хизматрасонии иҷтимоӣ бошад, новобаста аз вазъи молиявӣ, макони зист ва дигар омилҳо. Ин вазифа тавассути қабули қонунгузории муносиб, таъмини маблағгузории давлатӣ барои хизматрасонии асосӣ ва ташкили шабакаи муассисаҳои давлатӣ, ки ин хизматрасониро расонанд, амалӣ карда мешавад. Инчунин, давлат бояд механизмҳои назорати сифати хизматрасониро, новобаста аз он ки он аз ҷониби кӣ расонида мешавад, таъмин намояд.

Дар заминаи ҷаҳонишавӣ ва рақамикунонӣ, нақши давлат дар танзими хизматрасонии иҷтимоӣ боз ҳам муҳимтар мегардад. Давлат бояд стратегияи миллии рушди хизматрасонии иҷтимоиро таҳия намуда, самтҳои афзалиятноки рушди онро муайян кунад, инчунин шароит барои ҷалби сармоягузории хусусӣ ва татбиқи технологияҳои нав дар ин соҳа фароҳам орад. Давлат инчунин бояд ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагонро дар фазои рақамӣ таъмин намуда, баҳри пешгирии сӯиистифодаи маълумоти шахсӣ ва дигар ҳуқуқвайронкуниҳо тадбирҳо андешад [9, с. 150].

Бахши хусусӣ дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ метавонад нақши муҳим бозад, бахусус дар соҳаҳое, ки хизматрасониро метавон ба таври бозорӣ расонид ва барои он талабот вуҷуд дорад. Соҳибкорон метавонанд хизматрасониро бо сифати баландтар, нархҳои рақобатпазир ва бо истифода аз технологияҳои нав расонанд, ки ба манфиати истеъмолкунандагон ва рушди соҳа мебошад. Бо вуҷуди ин, фаъолияти бахши хусусӣ бояд дар доираи қонунгузории муайян ва таҳти назорати давлатӣ сурат гирад, то ки ҳуқуқҳои

истеъмолкунандагон ва манфиатҳои ҷамъиятӣ ҳифз карда шаванд [12, с. 130].

Яке аз шаклҳои самараноки ҳамкории давлат ва бахши хусусӣ, шарикии давлатӣ-хусусӣ мебошад, ки он дар бисёр кишварҳои пешрафта барои рушди хизматрасонии иҷтимоӣ васеъ истифода мешавад. Дар чаҳорчӯби ин шарикӣ, давлат ва бахши хусусӣ масъулият, хатарҳо ва манфиатҳоро тақсим намуда, дар асоси шартномаҳои дарозмуддат ҳамкорӣ мекунанд. Ин равиш имкон медиҳад, ки сармоягузории хусусӣ ба соҳа ҷалб гардад, самаранокии идоракунӣ афзоиш ёбад ва сифати хизматҳо беҳтар шавад, дар ҳоле ки назорати стратегӣ дар дасти давлат боқӣ мемонад [10, с. 60].

Бо вуҷуди ин, дар интиқоли бахши хусусӣ ба соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ бояд эҳтиёткорӣ намуд, зеро ҳамаи намудҳои хизматрасонӣ наметавонанд ё бояд ба таври бозорӣ расонида шаванд. Баъзе намудҳои хизматрасонӣ, хусусан онҳое, ки ба қишрҳои осебпазир нигаронида шудаанд, метавонанд барои бахши хусусӣ судовар набошанд ва ё барои истеъмолкунандагон ғайридастрас бошанд. Дар чунин ҳолатҳо, давлат бояд масъулияти расонидани ин хизматрасониро ба дӯш гирад ё бахши хусусиро бо роҳи субсидия, дастгирии молиявӣ ва дигар воситаҳо ҳавасманд намояд.

Дар маҷмӯъ, таносуби оптималии нақши давлат ва бахши хусусӣ дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ ба шароити мушаххаси иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии ҳар як кишвар вобаста аст. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо назардошти сатҳи рушди иқтисодӣ, хусусиятҳои иҷтимоӣ ва анъанаҳои миллии дастгирии иҷтимоӣ, муайян намудани ин таносуб вазифаи мураккаби илмӣ ва амалист, ки ҳалли он бояд дар асоси таҳлили илмӣ ва бо назардошти таҷрибаи байналмилалӣ сурат гирад.

Масъалаи ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ яке аз муҳимтарин масъалаҳое мебошад, ки дар шароити рақамикунонӣ аҳамияти бештар пайдо мекунад. Бо пайдоиши шаклҳои нави хизматрасонӣ, васеъ шудани доираи субъектҳои расонандаи хизматрасонӣ ва афзоиши ҳаҷми маълумоти шахсӣ, ки дар ин раванд истифода мешавад, зарурати такмили механизмҳои ҳифзи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон ба миён меояд.

Яке аз ҳуқуқҳои асосии истеъмолкунандагон, ҳуқуқ ба маълумоти пурра ва боэътимод дар бораи хизматрасонӣ мебошад. Дар шароити рақамӣ, ин ҳуқуқ маънои онро дорад, ки истеъмолкунандагон бояд дастрасӣ ба маълумот дар бораи хусусиятҳои хизматрасонӣ, сифат, нарх, шартҳо ва тартиби гирифтани он, инчунин маълумот дар бораи субъекти расонандаи хизматрасонӣ дошта бошанд. Дар ҳолати хизматрасонии электронӣ, ин маълумот бояд пеш аз анҷоми шартнома дар шакли дастрас ва фаҳмо пешниҳод карда шавад. Инчунин, истеъмолкунандагон бояд ҳуқуқ дошта бошанд, ки дар ҳолати вайроншавии шартҳои шартнома, шикоят пешниҳод намоянд ва ҳуқуқҳои худро ҳифз кунанд [9, с. 150].

Дар шароити рақамикунонӣ, масъалаи ҳимояи маълумоти шахсии истеъмолкунандагон аҳамияти махсус пайдо мекунад. Дар раванди расонидани хизматрасонии иҷтимоӣ, аксар вақт маълумоти шахсӣ, аз қабили маълумот дар бораи вазъи саломатӣ, вазъи молиявӣ, вазъи оилавӣ ва дигар маълумоти махфӣ ҷамъ оварда мешавад. Ин маълумот метавонад мавриди сӯиистифода қарор гирад, агар механизмҳои боэътимоди ҳифзи он мавҷуд набошанд. Аз ин рӯ, қонунгузорӣ бояд талаботи қатъӣ барои ҷамъоварӣ, нигоҳдорӣ, коркард ва интиқоли маълумоти шахсиро муқаррар намояд, инчунин масъулияти вайронкунандагонро барои риоя накардани ин талабот муайян кунад [4, с. 32].

Яке аз самтҳои муҳими ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон дар шароити рақамӣ, таъмини имконияти муроҷиат ва шикоят барои истеъмолкунандагон мебошад. Дар сурати вайроншавии ҳуқуқҳо, истеъмолкунандагон бояд имкон дошта бошанд, ки ба субъекти расонандаи хизматрасонӣ, мақомоти назоратӣ ё суд муроҷиат намоянд. Ин раванд бояд содда, дастрас ва самаранок бошад. Дар шароити рақамӣ, имкон дорад, ки ин муроҷиатҳо тавассути системаҳои электронӣ сурат гиранд, ки онро барои истеъмолкунандагон осон менамояд.

Дар ин замина, нақши мақомоти назоратӣ ва танзимгар дар ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон хеле муҳим аст. Ин мақомот бояд на танҳо назорати доимиро ба фаъолияти субъектҳои расонандаи хизматрасонӣ анҷом диҳанд, балки инчунин шикоятҳои истеъмолкунандагонро баррасӣ намуда, чораҳои дахлдорро оид ба бартараф намудани вайронкуниҳо андешанд. Дар шароити рақамӣ, мақомоти назоратӣ бояд барои кор бо шикоятҳои электронӣ ва баҳодиҳии фаъолияти субъектҳо дар фазои рақамӣ омода бошанд [13, с. 50].

Ғайр аз ин, яке аз воситаҳои самараноки ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон, маърифатнокии ҳуқуқии онҳо мебошад. Дар шароити рақамӣ, истеъмолкунандагон бояд ҳуқуқҳо ва уҳдадориҳои худро дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ хуб донанд, то ки дар

ҳолати вайроншавии онҳо тавонанд муносибати дуруст интихоб кунанд. Аз ин рӯ, давлат ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ бояд барномаҳои маърифатнокии ҳуқуқии аҳолиро дар ин соҳа таҳия ва амалӣ намоянд.

Дар асоси таҳлили гузашта, метавон хулоса бароварда, ки дурнамои рушди қонунгузорӣ оид ба хизматрасонии иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо як қатор самтҳои асосӣ алоқаманд аст, ки ҳалли онҳо ба таъмини самаранокии ин соҳа дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рақамикунонӣ мусоидат хоҳад кард.

Якум, зарурати қабули санади меъёрии ҳуқуқии ягона дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ ба миён меояд, ки дар он ҳамаи ҷанбаҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ дар ин соҳа, аз ҷумла мафҳуми хизматрасонии иҷтимоӣ, намудҳо, шартҳо ва тартиби расонидани он, инчунин ҳуқуқҳо ва уҳдадориҳои субъектҳо ба таври возеҳ муайян карда шаванд. Ин санад бояд ба таври ҳамаҷониба муносибатҳои ҳуқуқиро танзим намуда, парокандагӣ ва ихтилофоти мавҷударо бартараф созад. Дар айни замон, дар қонунгузории соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ парокандагӣ ба назар мерасад, ки ҳалли онро талаб мекунад [5, с. 20].

Дуюм, такмили механизмҳои ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон дар ин соҳа зарур аст. Ин бояд тавассути муайян намудани меъёрҳои возеҳи сифат, ташкили системаи самараноки шикоят ва муроҷиат, инчунин таҳияи механизмҳои назорати ҷамъиятӣ ва давлатӣ сурат гирад. Дар шароити рақамикунонӣ, ба ин масъала бояд диққати махсус дода шавад, зеро он бо ҳимояи маълумоти шахсӣ ва таъмини бехатарии рақамӣ алоқаманд аст.

Сеюм, зарурати ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ ва системаҳои иттилоотии муосир дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ ба миён меояд. Ин метавонад ба дастрасӣ, осонӣ ва самаранокии хизматрасонии иҷтимоӣ мусоидат намояд. Дар ин замина, таҳия ва татбиқи системаи ягонаи иттилоотии хизматрасонии иҷтимоӣ, инчунин истифодаи платформаҳои электронӣ барои расонидани хизматҳо ва ҳисоботдиҳӣ муҳим аст. Инчунин, бояд ба таъмини бехатарии рақамӣ ва ҳимояи маълумоти шахсӣ дар ин системаҳо диққати махсус дода шавад.

Чорум, зарурати рушди шарикии давлатӣ-хусусӣ дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ ба назар мерасад. Ин метавонад тавассути таҳияи механизмҳои дахлдори ҳуқуқӣ, аз қабили шартномаҳои концессионӣ, иҷораи иҷтимоӣ ва дигар шаклҳои ҳамкорӣ амалӣ карда шавад. Ин равиш ба ҷалби сармоягузории хусусӣ, баланд бардоштани сифати хизматҳо ва васеъ шудани доираи онҳо мусоидат намуда, ҳамзамон бори молиявии давлатро коҳиш медиҳад.

Панҷум, зарурати такмили системаи омӯзиш ва такмили ихтисоси мутахассисони соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ ба назар мерасад. Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рақамикунонӣ, мутахассисон бояд дониш ва малакаҳои навро аз худ намоянд, то ки тавонанд ба талаботи муосир ва эҳтиёҷоти истеъмолкунандагон ҷавобгӯ бошанд. Ин бояд тавассути таҳияи барномаҳои омӯзишӣ, гузаронидани семинарҳо ва треннингҳо, инчунин табодули таҷрибаи байналмилалӣ амалӣ карда шавад.

Шашум, зарурати такмили ҳамкории байналмилалӣ дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ ба миён меояд. Ин метавонад тавассути иштирок дар лоиҳаҳои байналмилалӣ, табодули таҷриба ва беҳтарин амалияҳо, инчунин ҳамоҳангсозии қонунгузорӣ бо стандартҳои байналмилалӣ сурат гирад. Ин равиш ба баланд бардоштани сатҳи хизматрасонӣ, ҷалби сармоягузории хориҷӣ ва рушди устувори ин соҳа мусоидат мекунад.

Дар асоси таҳлили гузашта, метавон хулоса бароварда, ки рушди хизматрасонии иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рақамикунонӣ бо зарурати такмили ҳамаҷонибаи қонунгузорӣ алоқаманд аст.

Ин раванд бояд дар самтҳои зерин сурат гирад: ба низом даровардани мафҳумҳо ва санадҳои меъёрӣ, такмили механизмҳои ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон, ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ, рушди шарикии давлатӣ-хусусӣ, баланд бардоштани сатҳи касбии мутахассисон ва тавсеаи ҳамкории байналмилалӣ.

Танҳо тавассути ислоҳоти ҳамаҷониба ва мутаносиби қонунгузорӣ, ки ба принсипҳои адолати иҷтимоӣ, ҳифзи ҳуқуқҳои инсон, шаффофият ва мутобиқшавӣ ба шароити нав асос меёбад, метавон ба рушди самараноки хизматрасонии иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ноил шуд. Ин ба беҳтар шудани сифати зиндагии шаҳрвандон, таъмини дастгирии иҷтимоии қишрҳои осебпазир ва рушди устувори иҷтимоию иқтисодии кишвар мусоидат хоҳад кард.

Муқарриз: н.и.ҳ. Қодирзода Б.

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА О СОЦИАЛЬНЫХ УСЛУГАХ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И ЦИФРОВИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ

Ключевые слова: социальные услуги, законодательство, правовое регулирование, глобализация, цифровизация, предпринимательское право, защита прав потребителей, государственно-частное партнерство, Республика Таджикистан, цифровые технологии, международные стандарты, социально-культурные услуги.

Аннотация. Данная статья посвящена анализу перспектив развития законодательства о социальных услугах в условиях глобализации и цифровизации общественных отношений. На основе анализа научных источников и действующего законодательства Республики Таджикистан автор выявляет проблемы и недостатки существующей системы правового регулирования социальных услуг, рассматривает влияние процессов глобализации и цифровизации на данную сферу. В статье изучен международный опыт и предложены рекомендации по совершенствованию правовых механизмов, включая введение единых понятий и норм, совершенствование системы лицензирования, внедрение государственных стандартов, развитие государственно-частного партнерства и применение цифровых технологий. Делается вывод о том, что комплексное совершенствование законодательства в этой области будет способствовать обеспечению доступности, качества и эффективности социальных услуг, защите прав потребителей и устойчивому социально-экономическому развитию страны.

Хамрозода Мавлуда Хамро – соискатель кафедры правоведения и противодействия коррупции Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. E-mail: hamrozoda.m@mail.ru; Тел.: (+992) 919-18-18-25.

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF LEGISLATION ON SOCIAL SERVICES IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION AND DIGITALIZATION OF SOCIAL RELATIONS

Keywords: social services, legislation, legal regulation, globalization, digitalization, business law, consumer protection, public-private partnership, Republic of Tajikistan, digital technologies, international standards, social and cultural services.

Abstract. This article is devoted to the analysis of the prospects for the development of legislation on social services in the context of globalization and digitalization of social relations. Based on the analysis of scientific sources and current legislation of the Republic of Tajikistan, the author identifies problems and shortcomings of the existing system of legal regulation of social services, and examines the impact of globalization and digitalization processes on this area. The article studies international experience and offers recommendations for improving legal mechanisms, including the introduction of uniform concepts and standards, improvement of the licensing system, implementation of state standards, development of public-private partnerships, and application of digital technologies. It is concluded that comprehensive improvement of legislation in this area will contribute to ensuring accessibility, quality and efficiency of social services, protection of consumer rights, and sustainable socio-economic development of the country.

Hamrozoda Mavluda Hamro – applicant of the jurisprudence and tackling corruption department of the Bokhtar State University named after Nosiri Khusrav. E-mail: hamrozoda.m@mail.ru; Tel.: (+992) 919-18-18-25.

Рӯйхати адабиёт:

1. Ҳошимов Д.Д. Хизматрасониҳо ҳамчун объекти ҳуқуқҳои маданӣ тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон: дисс. ... ном. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2012. – 182 с.

2. Сангинов Д.Ш. Масъалаҳои танзими ҳуқуқии фаъолияти соҳибкорӣ оид ба расонидани хизматрасониҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: дисс. ... докт. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2018. – 383 с.

3. Масиев У.О. Қатъи фаъолияти соҳибкорӣ: проблемаҳои танзими ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: дисс. ... ном. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2020. – 162 с.

4. Сангинов Д.Ш. Проблемаҳои танзими ҳуқуқии фаъолияти соҳибкорӣ оид ба хизматрасонии иҷтимоию фарҳангӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: автореферати дисс. ... доктори илм ҳуқуқ. – Душанбе, 2019. – 53 с.

5. Раҳимзода М.З. Фаъолияти соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: назария ва танзими ҳуқуқӣ: монография. – Душанбе: «Ирфон», 2018. – 420 с.

6. Сангинов Д.Ш. Соҳаи хизматрасониҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ дар муомилоти гражданӣ // Паёми донишгоҳ (Донишгоҳи Россияву Тоҷикистон (славянӣ)). – 2014. – № 1(44). – С. 7-1

7. Сангинов Д.Ш. Нақши хизматрасониҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ дар ташаккули фарҳанги ҳуқуқии шаҳрвандон // Ҳаёти ҳуқуқӣ. – 2014. – № 1 (05). – С. 73-85.

8. Раҳимзода М.З. Ҳуқуқи соҳибкории Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ барои донишҷӯёни зинаи таҳсилоти бакалаври ихтисоси ҳуқуқшиносии муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ. – Душанбе: «Эр-граф», 2021. – 400 с.

9. Сангинов Д.Ш. Инсон ҳамчун истеъмолкунандаи хизматрасониҳои сайёҳӣ // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ дар мавзуи: «Нақши экспертизаи судӣ дар ошкор намудани ҷиноятҳо» / зери таҳрири н.и.ҳ, дотсент Назаров А.Қ. – Душанбе: «Матбааи ДМТ», 2018. – С. 144-154.

10. Сангинов Д.Ш. Танзими ҳуқуқии хизматрасонӣ дар меҳмонхонаҳо (дар мисоли маводҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон) // Назария ва амалияи танзими умумӣ ва хусусӣ-ҳуқуқии муносибатҳо дар бахши соҳибкорӣ ва меҳнат. Дастовардҳо ва пешбурди корҳои илмию тадқиқотии кафедра дар солҳои 2011-2016 / зери таҳрири н.и.ҳ., дотсентон Сангинов Д.Ш., Бобокалонов Ғ.М. – Душанбе: «Матбааи ДМТ», 2016. – С. 55-64.

11. Сангинов Д.Ш. Хизматрасонӣ ҳамчун объекти фаъолияти соҳибкорӣ // Муқоисавии ҳуқуқӣ ва масъалаҳои танзими ҳуқуқи хусусӣ дар Россия ва давлатҳои хориҷӣ: маҷмуаи мақолаҳои Конференсияи байналмилалии илмӣ-амалӣ бахшида ба хотираи доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор В.К. Пучинский (ш. Москва, 17 октябри соли 2015). – М.: «ДДХР», 2015. – С. 91-98.

12. Сангинов Д.Ш. Ҷанбаҳои иҷтимоӣ ва иқтисодии ҳуқуқу озодиҳои ҷавонон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Ҷавонон ва илми муосир. – 2013. – №4. – С. 119-132.

13. Рушди қонунгузории соҳибкорӣ, тиҷорат ва сайёҳӣ дар даврони Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маводи конференсияи байналмилалии илмӣ-амалӣ аз 18-уми майи соли 2018) / зери таҳрири Д.С. Раҳмон, Д.Ш. Сангинов. – Душанбе: «Матбааи ДМТ», 2018. – 402 с.

Список литературы:

1. Хошимов Д.Д. Услуги как объект гражданских прав по законодательству Республики Таджикистан: дисс. … канд. юрид. наук. – Душанбе, 2012. – 182 с.

2. Сангинов Д.Ш. Проблемы правового регулирования предпринимательской деятельности по оказанию социально-культурных услуг в Республики Таджикистан: дисс. ... док-ра юрид. наук. – Душанбе, 2018. – 383 с.

3. Масиев У.О. Прекращение предпринимательской деятельности: проблемы правового регулирования в Республике Таджикистан: дисс. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2020. – 162 с.

4. Сангинов Д.Ш. Проблемы правового регулирования предпринимательской деятельности по оказанию социально-культурных услуг в Республике Таджикистан: автореф. дисс. ... док-ра юрид. наук. – Душанбе, 2019. – 53 с.

5. Рахимзода М.З. Предпринимательская деятельность в Республике Таджикистан: теория и правовое регулирование: монография. – Душанбе: «Ирфон», 2018. – 420 с.

6. Сангинов Д.Ш. Сфера социально-культурных услуг в гражданском обороте // Вестник университета (Российско-Таджикский (славянский) университет). – 2014. – № 1(44). – С. 7-14.

7. Сангинов Д.Ш. Роль социально-культурных услуг в формировании правовой культуры граждан // Правовая жизнь. – 2014. – № 1 (05). – С. 73-85.

8. Рахимзода М.З. Предпринимательское право Республики Таджикистан: учебник для студентов бакалавриата по специальности «Юриспруденция» высших профессиональных образовательных учреждений. – Душанбе: «Эр-граф», 2021. – 400 с.

9. Сангинов Д.Ш. Человек как потребитель туристских услуг // Материалы республиканской научно-практической конференции на тему: «Роль судебной экспертизы в раскрытии преступлений» / под ред. к.ю.н., доцента Назарова А.К. – Душанбе: «Типография ТНУ», 2018. – С. 144-154.

10. Сангинов Д.Ш. Правовое регулирование гостиничных услуг (на примере материалов Республики Таджикистан) // Теория и практика публично-правового и частноправового регулирования отношений в сфере предпринимательства и труда. Достижения и результаты научно-исследовательской деятельности кафедры за 2011–2016 годы / под редакцией к.ю.н., доцентов Д.Ш. Сангинова, Г.М. Бобокалонова. – Душанбе: «Типография ТНУ», 2016. – С. 55-64.

11. Сангинов Д.Ш. Услуга как объект предпринимательской деятельности // Сравнительное право и проблемы частноправового регулирования в России и зарубежных странах: сборник статей

Международной научно-практической конференции памяти доктора юридических наук, профессора В.К. Пучинского (г. Москва, 17 октября 2015 г.). – М.: «РУДН», 2015. – С. 91-98.

12. Сангинов Д.Ш. Социальные и экономические права и свободы молодёжи в Республике Таджикистан // Молодёжь и современная наука. –2013. – №4. – С. 119-132.

13. Развитие законодательства о предпринимательстве, торговле и туризме в период Государственной независимости Республики Таджикистан // Материалы Международной научно-практической конференции (18 мая 2018 г.) / под редакцией Д.С. Рахмона, Д.Ш. Сангинова. – Душанбе: «Типография ТНУ», 2018. – 402 с.

List of literature:

1. Hoshimov D.D. Services as an object of civil rights under the legislation of the Republic of Tajikistan: diss. … cand. of legal sciences. – Dushanbe, 2012. – 182 p.

2. Sanginov D.Sh. Problems of legal regulation of entrepreneurial activity in the provision of social and cultural services in the Republic of Tajikistan: diss. … doctor of legal sciences. – Dushanbe, 2018. – 383 p.

3. Masiev U.O. Termination of entrepreneurial activity: problems of legal regulation in the Republic of Tajikistan: diss. … cand. of legal sciences. – Dushanbe, 2020. – 162 p.

4. Sanginov D.Sh. Problems of legal regulation of entrepreneurial activity in the provision of social and cultural Services in the Republic of Tajikistan: abstract of diss. … doctor of legal sciences. – Dushanbe, 2019. – 53 p.

5. Rahimzoda M.Z. Entrepreneurial activity in the Republic of Tajikistan: theory and legal regulation: monograph. – Dushanbe: «Irfon», 2018. – 420 p.

6. Sanginov D.Sh. The sphere of social and cultural services in civil circulation // University Bulletin (Russian-Tajik (Slavonic) University). – 2014. – №1(44). – P. 7-14.

7. Sanginov D.Sh. The role of social and cultural services in the formation of citizens' legal culture // Legal life. – 2014. – №1(05). – P. 73-85.

8. Rahimzoda M.Z. Entrepreneurial law of the Republic of Tajikistan: textbook for bachelor's degree students in the specialty «jurisprudence» of higher professional educational institutions. – Dushanbe: «Er-graf», 2021. – 400 p.

9. Sanginov D.Sh. The individual as a consumer of tourism services // Proceedings of the republican scientific and practical conference on the topic: «The role of forensic examination in crime detection» / edited by A.K. Nazarov, cand. of legal sciences, associate professor. – Dushanbe: «TNU Printing House», 2018. – P. 144-154.

10. Sanginov D.Sh. Legal regulation of hotel services (based on the materials of the Republic of Tajikistan) // Theory and practice of public and private legal regulation of relations in the sphere of entrepreneurship and labour. Achievements and results of the department's research activities for 2011-2016 / edited by D.Sh. Sanginov and G.M. Bobokalonov, cand. of legal sciences, associate professors. – Dushanbe: «TNU Printing House», 2016. – P. 55-64.

11. Sanginov D.Sh. Service as an object of entrepreneurial activity // Comparative law and problems of private law regulation in Russia and foreign countries: proceedings of the international scientific and practical conference in memory of doctor of legal sciences, professor V.K. Puchinsky (Moscow, October 17, 2015). – M.: «RUDN University», 2015. – P. 91-98.

12. Sanginov D.Sh. Social and economic rights and freedoms of youth in the Republic of Tajikistan // Youth and modern science. – 2013. – №4. – P. 119-132.

13. Development of legislation on entrepreneurship, trade, and tourism during the period of the State Independence of the Republic of Tajikistan // Proceedings of the international scientific and practical conference (May 18, 2018) / edited by D.S. Rahmon and D.Sh. Sanginov. – Dushanbe: «TSNU Printing House», 2018. – 402 p.

5.5.6 – ҲУҚУҚИ ЗАМИН; ҲУҚУҚИ ЗАХИРАҲОИ ТАБИЙ; ҲУҚУҚИ ЭКОЛОГӢ; ҲУҚУҚИ КИШОВАРЗӢ
5.5.6 – ЗЕМЕЛЬНОЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНОЕ ПРАВО; ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРАВО; АГРАРНОЕ ПРАВО
5.5.6. – LAND LAW; NATURAL RESOURCE LAW; ENVIRONMENTAL LAW; AGRICULTURAL LAW

ТДУ: 349.41:340.5(575.3:4-191.2)

Паҳлавонов Сулаймон Каримович,
муовини сардори шуъбаи қонунгузории кишоварзӣ, истифодаи сарватҳои табиӣ ва ҳифзи муҳити зисти Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Тел.: (+992) 904-01-85-25
E-mail: sulaimon_0601@mail.ru.

Салимзода Тахмина Юсуф,
сармутахассиси шуъбаи қонунгузории кишоварзӣ, истифодаи сарватҳои табиӣ ва ҳифзи муҳити зисти Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Тел.: (+992) 988-15-07-58
E-mail: surayh90@mail.ru.

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВӢ-ҲУҚУҚИИ ҚОНУНИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН «ДАР БОРАИ ТАНЗИМИ ДАВЛАТИИ ҲОСИЛХЕЗГАРДОНИИ ЗАМИНҲОИ ТАЪИНОТИ КИШОВАРЗӢ» БО ҚОНУНГУЗОРИИ ДАВЛАТҲОИ АЪЗОИ ИТТИҲОДИ ДАВЛАТҲОИ МУСТАҚИЛ

Калидвожаҳо: Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонун, қонунгузорӣ, ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоврзӣ, Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил, маҳсулоти кишоварзӣ, амнияти озуқаворӣ.

Аннотатсия. Дар мақола таҳлили муқоисавии меъёрҳои қонунгузории давлатҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил ва Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки танзими давлатии ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзиро муқаррар менамоянд, гузаронида шудааст. Инчунин, мушкилоти танзими қонунгузорӣ баррасӣ гардида, дар заминаи он тавсияҳо оид ба такмили минбаъдаи асосҳои ҳуқуқии танзими давлатии ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ таҳия гардидааст.

Дар шароити муосир масъалаи истифодаи оқилона ва ҳифзи захираҳои замин яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Замин ҳамчун воситаи асосии истеҳсолот дар соҳаи кишоварзӣ барои таъмини амнияти озуқаворӣ ва рушди устувори иқтисоди миллӣ аҳамияти махсус дорад.

Ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ дар таъмини амнияти озуқаворӣ ва афзун намудани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти худӣ нақши муҳим дорад. Бо мақсади танзими раванди истифодаи самараноки замин, беҳдошти ҳолати мелиоративӣ ва ҳосилхезгардонии замин, такмили қонунгузорӣ дар ин самт барои дарёфти роҳҳои ҳосилхезии заминҳои таъиноти кишоварзӣ шарти асосӣ маҳсуб меёбад.

Маврид ба зикр аст, ки танзими давлатии ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ дар баъзе давлатҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил бо қонунҳои алоҳида танзим ёфтааст, ки барои фароҳам овардани заминаи ҳуқуқӣ дар ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ нақши муҳим дорад.

Дар илми ҳуқуқ яке аз усулҳои панҳшудаи такмили қонунгузорӣ таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқӣ ба шумор меравад, зеро дар раванди он қонунгузории давлатҳои дигар аз нуқтаи назари истифодаи ҷанбаҳои мусбӣ ва манфии он дар қонунгузории миллӣ таҳлил карда мешавад. Ба андешаи Шарофзода Р.Ш. усули муқоисавӣ-ҳуқуқӣ аҳамияти муҳими амалӣ дошта, муқоисаи қонунгузории Тоҷикистон бо давлатҳои хориҷӣ имконият медиҳад, ки хусусиятҳои мусбии онҳо истифода шавад [1, с. 49].

Зимни таҳлил муайян карда шуд, ки дар миёни давлатҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои

Мустақил вобаста ба танзими давлатии ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ Федератсияи Россия, Ҷумҳурии Молдова ва Ҷумҳурии Ӯзбекистон қонуни мукаммал қабул намудаанд.

Қонуни Федератсияи Россия «Дар бораи танзими давлатии ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ» (минбаъд – Қонуни Федератсияи Россия) 16 июли соли 1998, №101-ФЗ кабул гадида, он аз 7 бобу 31 модда иборат мебошад [2].

Фароҳам овардани шаротити ҳуқуқи барои танзими давлатии заминҳои таъиноти кишоварзии Федератсияи Россия ва ҳосилхезгардонии онҳо мақсади Қонуни Федератсияи Россия ба шумор меравад. Қонуни Федератсияи Россия муқаррароти асосӣ ваколатҳои мақомоти давлатии Федератсияи Россия, мақомоти давлатии субъектҳои Федератсияи Россия ва мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ дар соҳаи таъмини ҳосилхезии заминҳои кишоварзӣ, ҳуқуқ ва уҳдадориҳои заминдорон дар соҳаи таъмини ҳосилхезии заминҳои кишоварзӣ, танзими давлатии фаъолият дар соҳаи таъмини ҳосилхезии заминҳои кишоварзӣ, феҳристи давлатии заминҳои кишоварзӣ ва системаи ягонаи иттилоотии федералии давлатӣ, дастгирии давлатӣ барои фаъолият дар соҳаи таъмини ҳосилхезии заминҳои кишоварзӣ, ҳалли баҳсҳо дар соҳаи таъмини ҳосилхезии заминҳои кишоварзӣ ва масъулият барои вайрон кардани қонунгузории Федератсияи Россия дар соҳаи таъмини ҳосилхезии заминҳои кишоварзӣ ва муқаррароти хотимавиро муқаррар мекунад.

Дар моддаи 1 Қонуни Федератсияи Россия мафҳумҳои «ҳосилхезгардонии заминҳои кишоварзӣ», «танзими давлатии ҳосилхезгардонии заминҳои кишоварзӣ», «барқарорсозии ҳосилхезгадонии заминҳои кишоварзӣ», «таназзули заминҳои кишоварзӣ» ва «хизматрасонии агрохимиявӣ» шарҳ дода шудаанд.

Моддаи 4 Қонуни Федератсияи Россия ваколатҳои мақомоти давлатии Федератсияи Россия дар соҳаи таъмини ҳосилхезии заминҳои кишоварзиро муқаррар менамояд, ки чанде аз ваколатҳои мазкур дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими давлатии ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ» (минбаъд – Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон) [3] истифода нашудааст, ба монанди «Ба салоҳиятҳои мақомоти давлатии Федератсияи Россия дар соҳаи таъмини ҳосилхезии заминҳои кишоварзӣ таҳия, тасдиқ ва татбиқи барномаҳои давлатии Федератсияи Роосия дохил мешавад, ки аз тадбирҳо дар соҳаи таъмини ҳосилхезии заминҳои кишоварзӣ, назорати иҷрои чунин барномаҳо иборатанд».

Бояд зикр намуд, ки дар Қонуни Федератсияи Россия ваколатҳои мақомоти худидоракунии маҳаллӣ дар соҳаи таъмини ҳосилхезии заминҳои кишоварзӣ дар моддаи алоҳида танзим мегардад. Ба мақомоти худидоракунии маҳаллӣ ваколатҳои алоҳидаи давлатӣ дар соҳаи таъмини ҳосилхезии заминҳои кишоварзӣ бо интиқоли захираҳои моддӣ ва молиявӣ, ки барои татбиқи онҳо заруранд, дода шудааст.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон бошад, самтҳои асосии фаъолият дар соҳаи ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзиро моддаҳои 7 ва 9 пешбинӣ намудааст.

Қонуни Федератсияи Россия самтҳои асосии фаъолият дар соҳаи ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзиро дар моддаи 11 муайян кардааст. Яке аз самтҳои асосии фаъолият дар соҳаи ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ ин ташкили бонкҳои маълумот дар соҳаи ҳосилхезии заминҳои кишоварзӣ мебошад, ки дар қонунгузории кишвари мо чунин самт муайян карда нашудааст.

Бамеъёрдарории давлатии ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ дар қонунгузории Федератсияи Россия ба мисли қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври васеъ муайян нашудааст.

Моддаи 20 Қонуни Федератсияи Россия самтҳои асосии хизматрасонии агрокимиёвиро ба танзим медарорад. Самтҳои асосии хизматрасонии агрокимиёвӣ инҳо мебошанд:

- амалӣ намудани мониторинги давлатии заминҳои кишоварзӣ, аз ҷумла баҳисобгирии давлатии нишондиҳандаҳои ҳосилхезии заминҳои кишоварзӣ;
- амалӣ намудани чораҳо оид ба барқарор кардани ҳосилхезии заминҳои кишоварзӣ;
- таъмин намудани соҳибони заминҳои кишоварзӣ бо агрокимиёвӣ;
- таъмин намудани соҳибони заминҳои кишоварзӣ бо таҷҳизот барои анҷом додани чораҳо оид ба барқарор кардани ҳосилхезии заминҳои кишоварзӣ.

Қонуни Ҷумҳурии Молдова «Дар бораи танзими давлатии ҳосилхезгардонии заминҳои кишоварзӣ» аз 20 майи соли 2011, №57-З-V қабул гардида, (минбаъд – Қонуни Ҷумҳурии Молдова) аз 6 бобу 19 модда иборат мебошад [4]. Қонуни мазкур асосҳои ҳуқуқии танзими давлатии таъмини ҳосилхезии заминҳои таъиноти кишоварзиро муқаррар менамояд.

Дар моддаи 5 Қонуни Ҷумҳурии Молдова ваколатҳои мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии Ҷумҳурии Молдова дар соҳаи таъмини ҳосилхезии заминҳои кишоварзӣ пешбинӣ карда шудааст. Ба салоҳиятҳои мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ, ки аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Молдова ваколатдор шудаанд, масъули таъмини ҳосилхезии заминҳои кишоварзӣ иборатанд аз:

а) таҳияи лоиҳаҳои қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар соҳаи ҳосилхезии заминҳои кишоварзӣ;

б) таҳия ва татбиқи барномаҳои мақсадноки давлатӣ оид ба таъмини ҳосилхезии заминҳои кишоварзӣ бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузории Ҷумҳурии Молдова назорати иҷрои онҳо;

в) иҷрои вазифаҳои фармоишгари давлатӣ оид ба масъалаҳои ҳосилхезии заминҳои кишоварзӣ, аз ҷумла барои иҷрои корҳои илмӣ ва лоиҳакашӣ;

г) ташаккул ва пешбурди маҳзани маълумот дар соҳаи ҳосилхезии заминҳои кишоварзӣ;

д) ба заминистифодабарандагон, заминдорон ва иҷорагирони қитъаҳои замин додани маълумот дар бораи вазъи ҳосилхезии хок дар қитъаҳои замин, ки дар ихтиёр ё истифодаи онҳо ҳастанд ва динамикаи тағирёбии он;

е) таҳияи нақшаҳои гузаронидани чорабиниҳои агротехникӣ, агрохимиявӣ, мелиоративӣ, фитосанитарӣ ва зидди эрозия дар соҳаи таъмини ҳосилхезии заминҳои кишоварзӣ, инчунин тадқиқоти хок, мелиоративии замин, агрохимия ва фитосанитарии заминҳои кишоварзӣ;

ж) таҳияи нақшаҳои чорабиниҳо оид ба барқарорсозии заминҳои кишоварзӣ, ки бо радионуклидҳо, металлҳои вазнин ва дигар моддаҳои зараровар олуда шудаанд;

з) иштирок дар мониторинги ҳосилхезии заминҳои кишоварзӣ;

и) таъминоти моддию техникии чорабиниҳо оид ба мелиоратсия ва хидмати агрохимиявӣ».

Дар Қонуни Ҷумҳурии Молдова дар ин самт ба мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ як қатор ваколатҳо дода шудааст, ки дар миёни онҳо навгониро мушоҳида намудан мумкин аст. Ба мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ваколати таҳияи лоиҳаи қонун ва дигар санадҳо дар соҳаи ҳосихезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ дода шудааст, ки ин меъёр дар қонунгузории кишвари мо мушоҳида намешавад.

Моддаи 7 Қонуни Ҷумҳурии Молдова ҳуқуқҳои заминистифодабарандагон дар соҳаи ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзиро муқаррар намудааст. Дар қонуни мазкур нисбати заминистифодабарндагон ҳуқуқ ба дастгирии давлатӣ дар татбиқи чорабиниҳо оид ба барқарорсозӣ ва пешбурди ҳосилхезии заминҳои таъиноти кишоварзӣ дар доираи барномаҳои мақсадноки давлатӣ муқаррар карда шудааст.

Дар натиҷаи таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқӣ бо тағрибаи қонунгузории Ҷумҳурии Молдова нисбати заминистифодабарандагон уҳдадории ворид намудан ба китобҳои таърихи майдонҳои киштгардонро нисбат ба қитъаҳои замин, ки масоҳати онҳо аз 20 гектар зиёд аст, муқаррар карда шудааст.

Бояд қайд намуд, ки вобаста танзими давлатии ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ дар Қонуни Ҷумҳурии Молдова васеътар, муқаррар гардидааст:

- бамеъёрдорории давлатии ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти, аз ҷумла таҳияи меъёрҳо, стандартҳо, қоидаҳо, қоидаҳо дар ин соҳа тибқи қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Молдова амалӣ карда мешавад, муайян карда шудааст.

Қонуни Ҷумҳурии Ӯзбекистон «Дар бораи ҳифзи хок ва баланд бардоштани ҳосилхезии он» 2 феврали соли 2024, №903 қабул гардида, (минбаъд – Қонуни Ҷумҳурии Ӯзбекистон) аз 4 бобу 28 модда иборат мебошад [5]. Мақсади Қонуни мазкур танзими муносибатҳо дар соҳаи ҳифзи хок ва баланд бардоштани ҳосилхезии онҳо равона шудааст.

Моддаи 4 Қонуни Ҷумҳурии Ӯзбекистон принсипҳои асосӣ дар соҳаи ҳифзи хок ва баланд бардоштани ҳосилхезии онҳоро муқаррар менамояд, ба монанди принсипҳои «қонуният», «афзалияти саломатии инсон ва бехатарии экологӣ», «ошкороӣ ва шаффофият» ва «афзалияти ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии соҳибон, истифодабарандагони замин ва иҷорагирони замин, чунин модда дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбини нагардидааст».

Бо дарназардошти таҳлилҳои болозикр, пешниҳод менамоем, ки моддаи 2^1 дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими давлатии ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ» бо мазмуни зерин илова карда шавад:

«Моддаи 21. Принсипҳои асосии соҳаи ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ

Ба принсипҳои танзими давлатии ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ мансубанд:

- нигоҳдории Фонди ягонаи давлатии заминҳои таъиноти кишоварзӣ;

- таъмини ва ҳифзи давлатии ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ;

- дастгирии давлатӣ оид ба ҳосилхез кардани заминҳои кишоварзӣ, беҳтар намудани ҳолати мелиоративӣ ва ҳифзи замин;

- пешгирии зараррасонӣ ҷиҳати ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ;

- гузаронидани корҳои илмию таҳқиқотӣ бо мақсади муайян намудани устувории ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ;

- назорати сифати моддаҳои агрокимиёвӣ, воситаҳои биологӣ ва пеститсидҳо дар соҳаи ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ.».

- дар сархати якуми моддаи 3 калимаҳои «амалӣ намудани» ба калимаи «пешбурди» иваз карда шаванд.

- сархати шашуми моддаи 3 Қонун бо мазмуни зерин илова карда шавад:

«муайян намудани мониторинги ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ;».

Моддаи 5 Қонуни Ҷумҳурии Ӯзбекистон объекти ҳифзи хок қабатҳои ҳосилхез ва хоксози хокҳои ҳамаи категорияҳои захираҳои заминро, муқаррар менамояд.

Агар дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон як чанд мафҳуми нигоҳдорӣ ва ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ муайян гардида бошад, мутобиқи Қонуни Ҷумҳурии Ӯзбекистон нигоҳдории қабати ҳосилхези хок ва барқарорсозии заминҳо иборат аст аз:

- ҳангоми фаъолиятҳои рушди шаҳрсозӣ, ҷустуҷӯи геологӣ ва истихроҷи маъдан, инчунин дигар фаъолиятҳои ғайрикишоварзӣ, қабати ҳосилхези хок аз ҷониби субъектҳое, ки ин намуди фаъолиятро анҷом медиҳанд, хориҷ карда шуда, нигоҳ дошта мешавад. Қабати ҳосилхези хок, ки ҳангоми фаъолиятҳои сохтмони шаҳрҳо тоза карда мешавад, аз ҷониби ташкилотҳои сохтмонӣ барои нигоҳдорӣ ба ҷойҳои муайянкардаи мақомоти иҷроияи маҳаллӣ интиқол дода мешавад.

- ҳангоми таҳияи лоиҳаҳои тақсимоти замин барои рушди шаҳрҳо, ҷустуҷӯи геологӣ ва истихроҷи маъданҳо, инчунин дигар фаъолиятҳои ғайрикишоварзӣ, қабати ҳосилхези хок аз ҷониби Институти хокшиносӣ ва тадқиқоти агрокимиёвӣ дар асоси фармоиши иҷрокунандагони лоиҳа муайян карда мешавад.

- муайян карда шавад, ки қабати ҳосилхези хок ҳангоми сохтмони шаҳрҳо, ҷустуҷӯи геологӣ, истихроҷи маъданҳо ё дигар фаъолиятҳои ғайрикишоварзӣ тоза ё нигоҳ дошта нашудааст, зарари расонидашуда мувофиқи тартиби муқарраршуда ба буҷети маҳаллӣ ҷуброн карда мешавад. Ин маблағҳо барои баргардонидани заминҳои обёришавандаи истифоданашуда ба истифодаи кишоварзӣ ва беҳтар кардани ҳолати мелиоративии замин истифода мешаванд.

- субъектҳое, ки ҷустуҷӯи геологӣ ва истихроҷи маъданҳо, инчунин дигар фаъолиятҳои ғайрикишоварзиро дар заминҳои кишоварзӣ ва ҷангал анҷом медиҳанд, вазифадоранд, ки ин заминҳоро аз ҳисоби худ аз нав барқарор кунанд.

Ҳамин тавр, аз натиҷаи таҳлили анҷомдодашуда вобаста ба такмили қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ чунин хулосабарорӣ намудан ба мақсад мувофиқ аст:

Қайд кардан зарур аст, ки муқаддимаи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон ба доираи муносибатҳои ҷамъитие, ки аз ҷониби ҳамин санад ба танзим дароварда мешаванд, пурра мутобиқ мебошад, аммо муносибатҳои вобаста ба танзими давлатии ҳосилхезгардонии заминҳои кишоварзӣ васеъ буда, баъзе аз онҳо аз доираи танзими Қонуни мазкур берун мондаанд, ба монанди мақсади танзими давлатии ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ, вазифа, самт ва дигар аломатҳои он.

Аз ин лиҳоз, муқаддимаи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд ба таври васеъ ва пурра муқаррар гардида, дар ҳамин замина Қонуни мазкур на танҳо доираи маҳдуди муносибатҳо вобаста ба танзими давлатии ҳосилхезгардонии заминҳои кишоварзӣ, балки тамоми муносибатҳоро дар ин самт мавриди танзим қарор диҳад.

Бо дарназардошти таҳлилҳои болозикр, пешниҳод менамоем, ки муқаддимаи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳрири зерин ифода карда шавад: «Қонуни мазкур асосҳои ташкилию ҳуқуқӣ, принсипҳо ва қоидаҳои пешбурди низоми ягонаи танзими давлатии ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзиро муайян менамояд».

- мутобиқи қисми 3 моддаи 50 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» дар ҳолати зарурати дақиқ намудани истилоҳот ва мафҳумҳои дар санади меъёрии ҳуқуқӣ истифодашуда дар санад моддае (қисме, банд) пешбинӣ мешавад, ки дар он моҳияти ин истилоҳоту мафҳумҳо шарҳ дода мешавад. Бо дарназардошти талаботи зикршуда пешниҳод мегардад, ки сархати якуми моддаи 1 Қонуни мазкур дар таҳрири зерин ифода карда шавад. Зеро, дар мафҳуми «заминистифодабарандагон» доираи мавзуи мазкур ба пуррагӣ муқаррар нашудааст:

«- заминистифодабарандагон – шахси воқеӣ ё ҳуқуқӣ, ки қитъаи замин ба ӯ бо ҳуқуқи бегона намудани ҳуқуқи истифодабарӣ ё бе ҳуқуқи бегона намудани ҳуқуқи истифодабарӣ дода шудааст (ба даст оварда шудааст);».

Муқарриз: н.и.ҳ Ҷамшедзода К.Ҷ.

СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН «О ГОСУДАРСТВЕННОМ РЕГУЛИРОВАНИИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПЛОДОРОДИЯ ЗЕМЕЛЬ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО НАЗНАЧЕНИЯ» С ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВОМ ГОСУДАРСТВ-ЧЛЕНОВ СОДРУЖЕСТВА НЕЗАВИСИМЫХ ГОСУДАРСТВ

Ключевые слова: Республика Таджикистан, право, законодательство, удобрение сельскохозяйственных земель, СНГ, сельскохозяйственная продукция, продовольственная безопасность.

Аннотация. В статье представлен сравнительный анализ законодательных норм государств-членов СНГ и Республики Таджикистан, устанавливающих государственное регулирование удобрения сельскохозяйственных земель. Рассмотрены проблемы законодательного регулирования и на этой основе разработаны рекомендации по дальнейшему совершенствованию правовой базы государственного регулирования удобрения сельскохозяйственных земель.

Пахлавонов Сулаймон Каримович − заместитель начальника отдела аграрного, природоресурсного и экологического законодательства Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. E-mail: sulaimon_0601@mail.ru; Тел.: (+992) 904-01-85-25.

Салимзода Тахмина Юсуф − главный специалист отдела законодательства в сфере сельского хозяйства, использования природных ресурсов и охраны окружающей среды Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. E-mail: surayh90@mail.ru; Тел.: (+992) 988-15-07-58.

COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF THE LAW OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN «ON STATE REGULATION OF AGRICULTURAL LAND FERRITIZATION» WITH THE LEGISLATION OF THE MEMBER STATES OF THE COMMONWEALTH OF INDEPENDENT STATES

Keywords: Republic of Tajikistan, law, legislation, agricultural land fertilization, CIS, agricultural products, food security.

Abstract. The article provides a comparative analysis of the legislative norms of the CIS member states and the Republic of Tajikistan, which establish state regulation of agricultural land fertilization. The problems of legislative regulation are considered, and on this basis, recommendations are developed for further improvement of the legal basis for state regulation of agricultural land fertilization.

Pahlavonov Sulaimon Karimovich − deputy head of the agrarian, natural resources and environmental legislation department of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. E-mail: sulaimon_0601@mail.ru; Tel.: (+992) 904-01-85-25.

Salimzoda Takhmina Yusuf − chief specialist of legislation in the field of agriculture, natural resource management and environmental protection department of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. E-mail: surayh90@mail.ru; Tel.: (+992) 988-15-07-58.

Рӯйхати адабиёт:

1. Шарофзода Р.Ш. Назарияи умумии ҳуқуқ ва давлат: китоби дарсӣ. – Душанбе: «Империал-групп», 2008. – 566 с.

2. Қонуни федералии Федератсияи Россия аз 16 июли соли 1998, №101-ФЗ «Дар бораи танзими давлатии таъмини ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ» (бо тағйиру иловаҳо) // [Захираи электронӣ]. Низоми иттилоотию ҳуқуқии Федератсияи Россия «ГАРАНТ». Манбаи дастрасӣ: http://base.garant.ru/12112328/#ixzz6b0tedmfO (санаи муроҷиат: 15.06.2026).

3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими давлатии ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ» аз 15 июли соли 2004, №56. // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ- ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Манбаи дастрасӣ: www.adlia.tj (санаи муроҷиат:

1.06.2026).

4. Қонуни Ҷумҳурии Приднестровяи Молдавия «Дар бораи танзими давлатии таъмини ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ» аз 20 майи соли 2011, №57-З-V // Сомонаи расмии Шурои Олии Ҷумҳурии Молдавии Приднестрове. Манбаи дастрасӣ: https://www.vspmr.org/legislation/laws/zakonodateljnie-akti-pridnestrovskoy-moldavskoy-respubliki-v-sfere-agropromishlennogo-kompleksa-i-ekologii/zakon-pridnestrovskoy-moldavskoy-respubliki-o-gosudarstvennom-regulirovanii-obespecheniya-plodorodiya-zemelj-seljskohozyaystvennogo-naznacheniya.html (санаи мурочиат: 20.06.2026).

5. Қонуни Ҷумҳурии Ӯзбекистон «Дар бораи ҳифзи хок ва баланд бардоштани ҳосилхезгардонии он» аз 2 феврали соли 2024, № ҚҶЎ-903 // [Захираи электронӣ]. Махзани миллии маълумоти қонунгузории Ҷумҳурии Ӯзбекистон «Lex.uz». Манбаи дастрасӣ: https://lex.uz/ru/docs/6787883# (санаи мурочиат: 11.06.2026).

Список литературы:

1. Шарофзода Р.Ш. Общая теория права и государства: учебник. – Душанбе: «Империал-групп», 2008. – 566 с.

2. Федеральный закон от 16 июля 1998 года, №101-ФЗ «О государственном регулировании обеспечения плодородия земель сельскохозяйственного назначения» (с изменениями и дополнениями) // [Электронный ресурс]. Российская справочно-правовая система «ГАРАНТ». Режим доступа: http://base.garant.ru/12112328/#ixzz6b0tedmfO (дата обращения: 15.06.2026).

3. Закон Республики Таджикистан «О государственном регулировании обеспечения плодородия земель сельскохозяйственного назначения» от 15 июля 2004 г., № 56 // [Электронный ресурс]. Централизованная база данных правовой информации Республики Таджикистан «Адлия». Режим доступа: www.adlia.tj (дата доступа: 15.06.2026).

4. Закон Приднестровской Молдавской Республики «О государственном регулировании обеспечения плодородия земель сельскохозяйственного назначения» от 20 мая 2011 года, №57-З-V // Официальный сайт Верховного Совета Приднестровской Молдавской Республики. Режим доступа: https://www.vspmr.org/legislation/laws/zakonodateljnie-akti-pridnestrovskoy-moldavskoy-respubliki-v-sfere-agropromishlennogo-kompleksa-i-ekologii/zakon-pridnestrovskoy-moldavskoy-respubliki-o-gosudarstvennom-regulirovanii-obespecheniya-plodorodiya-zemelj-seljskohozyaystvennogo-naznacheniya.html (дата обращения: 20.06.2026).

5. Закон Республики Узбекистан «Об охране почв и повышении их плодородия» от 2 февраля 2024 года, № ЗРУ-903 //[Электронный ресурс]. Национальная база данных законодательной информации Республики Узбекистан «Лекс-уз». Режим доступа: https://lex.uz/ru/docs/6787883# (дата обращения: 11.06.2026).

List of literature:

1. Sharofzoda R.Sh. General theory of law and state: textbook. – Dushanbe: «Imperial Group», 2008. – 566 p.

2. Federal Law №101-FZ from 16 July 1998 «On state regulation of ensuring the fertility of agricultural lands» (as amended and supplemented) // [Electronic resource]. Russian legal information and reference system «GARANT». Access mode: http://base.garant.ru/12112328/#ixzz6b0tedmfO (date of access: 15.06.2026).

3. Law of the Republic of Tajikistan «On state regulation of ensuring the fertility of agricultural lands» from 15 July 2004, №56 // [Electronic resource]. Centralized database of legal information of the Republic of Tajikistan «Adliya». Access mode: www.adlia.tj (date of access: 15.06.2026).

4. Law of the Pridnestrovian Moldavian Republic «On state regulation of ensuring the fertility of agricultural lands» from 20 May 2011, №57-Z-V // Official website of the Supreme Council of the Pridnestrovian Moldavian Republic. Access mode: https://www.vspmr.org/legislation/laws/zakonodateljnie-akti-pridnestrovskoy-moldavskoy-respubliki-v-sfere-agropromishlennogo-kompleksa-i-ekologii/zakon-pridnestrovskoy-moldavskoy-respubliki-o-gosudarstvennom-regulirovanii-obespecheniya-plodorodiya-zemelj-seljskohozyaystvennogo-naznacheniya.html (date of access: 20.06.2026).

5. Law of the Republic of Uzbekistan «On soil protection and improvement of soil fertility» from 2 February 2024, №ZRU-903 // [Electronic resource]. National database of legislative information of the Republic of Uzbekistan «Lex.uz». Access mode: https://lex.uz/ru/docs/6787883# (date of access: 11.06.2026).

УДК: 349.6:338.2
Муминзода Орифджони Сафо,
кандидат юридических наук, старший преподаватель кафедры транспортного права и права использования природных ресурсов юридического факультета Таджикского национального университета
Тел.: (+992) 938-05-91-91
E-mail: Jurist_9191@mail.ru.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В СФЕРЕ ОХРАНЫ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ

Ключевые слова: экономический, правовое, регулирование, платежи, фонды, квоты, охрана окружающей среды, законы, ущерб, выбросы, предприятия, негативное воздействие.

Аннотация. В данной статье со стороны авторов раскрываются основы экономического регулирования в сфере охраны окружающей среды, а также порядок исчисления платежей за негативное влияние окружающей среде, и правовые формы охраны природных объектов. Экономическое регулирование в сфере охраны окружающей среды и природопользования осуществляется с целью создания экономической заинтересованности хозяйствующих субъектов и иных лиц в соблюдении требований экологического законодательства, а также с целью минимизации негативного воздействия на окружающую среду. Это достигается путём материального и морального стимулирования деятельности субъектов хозяйственной и иной деятельности в разработке, планировании и выполнении мер экологической безопасности, рационального использования, сохранения и воспроизводства природных ресурсов. Тем самым использование экономических методов регулирования охраны окружающей среды обеспечивает эффективное использование и охрану природных богатств государства.

Экономическое регулирование в сфере охраны окружающей среды и природопользования осуществляется с целью создания экономической заинтересованности хозяйствующих субъектов и иных лиц в соблюдении требований экологического законодательства, а также с целью минимизации негативного воздействия на окружающую среду. Это достигается путём материального и морального стимулирования деятельности субъектов хозяйственной и иной деятельности в разработке, планировании и выполнении мер экологической безопасности, рационального использования, сохранения и воспроизводства природных ресурсов. Тем самым использование экономических методов регулирования охраны окружающей среды обеспечивает эффективное использование и охрану природных богатств государства.

Будучи действенным экономическим рычагом и стимулом рационального использования природных ресурсов, экономическое регулирование охраны окружающей среды является предметов как экономических, так и юридических исследований. Ввиду этого в научной литературе изобилуют определения данной категории. В частности М.М. Бринчук отмечает, что экономический механизм охраны окружающей среды определяет как совокупность предусмотренными нормативно правовыми актами экономических мер обеспечения рационального природопользования и охраны окружающей среды [1, с. 189]. С.А. Боголюбов под экономическим регулированием общественных экологических отношений понимает государственное регулирование, осуществляемое посредством правовых форм, цель которого решение вопросов охраны окружающей среды с учётом и посредством объективных экономических законов [2, с. 97].

Экономическое регулирование в области охраны окружающей среды рассматривается также как совокупность средств, с помощью которых у субъектов хозяйственной и иной деятельности, оказывающих воздействие на окружающую среду, стимулируется экономическая заинтересованность в проведении мероприятий по охране окружающей среды и принятии мер по снижению негативного воздействия на окружающую среду.

До недавнего времени в Республике Таджикистан отсутствовали эффективные экономические рычаги, способствующие сохранению и рациональному использованию окружающей среды. В настоящее время в республике создан и функционирует экономический механизм охраны окружающей среды, ориентированный на рыночную экономику

и соответствующий критериям переходного периода к ней. Согласно ст.16 Закона Республики Таджикистан «Об охране окружающей среды» [3], задачей экономического механизма охраны окружающей природной среды являются развитие материального и морального стимулирования деятельности министерств и ведомств, предприятий, учреждений, организаций, независимо от форм собственности и подчиненности, их работников, граждан в разработке, планировании и выполнении мер экологической безопасности, рационального использования, сохранения и воспроизводства природных ресурсов.

К методам экономического регулирования в области охраны окружающей среды относятся:

- разработка государственных прогнозов социально-экономического развития на основе экологических прогнозов;
- разработка государственных программ, концепций, стратегий и планов действий в области охраны окружающей среды;
- разработка и проведение мероприятий по охране окружающей среды в целях предотвращения и предупреждения причинения вреда окружающей среде;
- установление платы за негативное воздействие на окружающую среду;
- установление лимитов, квот и взимание платы за использование природных ресурсов, в том числе объектов животного и растительного мира, продуктов леса, выбросы в атмосферу, сбросы в водные источники, поверхности земли и подземные пласты, размещение отходов и другие виды негативного воздействия на окружающую среду;
- проведение экономической оценки природных и природно-антропогенных объектов, а также воздействия хозяйственной и иной деятельности на окружающую среду;
- государственная поддержка предпринимательской, инновационной и иной деятельности (в том числе экологического страхования), направленной на внедрение наилучших, прогрессивных технологий и производств, нетрадиционных видов энергии, использование вторичных ресурсов и переработку отходов, а также иные эффективные меры по охране окружающей среды;
- возмещение вреда, причиненного окружающей среде, в установленном порядке;
- иные методы экономического регулирования по совершенствованию и эффективной охране окружающей среды.

На основе концепций разрабатываются государственные программы социального и экономического развития. В том числе и по охране окружающей среды. В настоящее время в сфере окружающей среды реализуются следующие программы:

- Государственная экологическая программа Республики Таджикистан на 2009-2019 годы, утвержденная Постановлением Правительства Республики Таджикистан от 27 февраля 2009 года;
- Программа мониторинга окружающей среды Республики Таджикистан на 2013-2017 годы, утвержденная Постановлением Правительства Республики Таджикистан от 3 декабря 2012 года;
- Государственная программа изучения и сохранения ледников Республики Таджикистан на 2010-2030 годы, утвержденная Постановлением Правительства Республики Таджикистан от 3 мая 2010 года;
- Программа развития отрасли рыбоводства в Республики Таджикистан на период 2009-2015 годы, утвержденная Постановлением Правительства Республики Таджикистан от 2 июня 2008 года и т.д.

В Республике Таджикистан в соответствии со статьей 6 Налогового кодекса Республики Таджикистан устанавливаются общегосударственные и местные налоги. Налоги за природные ресурсы относятся к общегосударственным налогам.

На основании статьи 219 Налогового кодекса Республики Таджикистан [4]. Налоги за природные ресурсы уплачиваются в случае использования природных ресурсов, включая недропользование, в рамках контрактов на недропользование и использование воды для выработки электрической энергии.

Налоги за природные ресурсы включают:

-налоги с недропользователей (подписной бонус, бонус коммерческого обнаружения, роялти за добычу);

-роялти за воду.

Согласно Инструкции «По исчислению и уплате налогов за природные ресурсы», утверждённой распоряжением Налогового комитета при Правительстве Республики Таджикистан от 23 ноября 2012 года, способ уплаты налогов с недропользователей, предусмотренным Налоговым кодексом для каждого недропользователя, предусматривается в контракте на недропользование, заключаемом между недропользователем и компетентным органом, уполномоченным Правительством Республики Таджикистан по согласованию с

Министерством финансов Республики Таджикистан и Налоговым комитетом при Правительстве Республики Таджикистан, в порядке, определённом Постановлением Правительства Республики Таджикистан.

- государственного бюджета;
- добровольных взносов физических и юридических лиц;
- иных финансовых источников, не запрещенных законодательством Республики Таджикистан.

Лимит использования природных ресурсов - конечный объем добычи и потребления природных ресурсов, выбросов вредных для окружающей среды веществ, который устанавливается в целях охраны природных ресурсов, их рационального использования, предотвращения и ликвидации их нежелательного воздействия.

Лимиты и квоты на использование природных ресурсов устанавливаются природопользователям с целью определения конечных объемов использования природных ресурсов, сброса вредных веществ и размещения отходов в пределах конкретной территории в определенное время. Лимиты и квоты использования природных ресурсов для природопользователей устанавливаются уполномоченным государственным органом Республики Таджикистан в области охраны окружающей среды с целью постепенного достижения нормативных объемов использования природных ресурсов, предельно допустимых сбросов выбросов загрязняющих веществ в окружающую среду и размещения отходов с учетом экологического состояния территорий.

Законом Республики Таджикистан «Об особо охраняемых природных территориях» [5] предусмотрено, что мероприятия по охране и использованию особо охраняемых природных территорий финансируются из следующих источников: республиканского и местных бюджетов, республиканских и местных фондов охраны окружающей среды, средств предприятий и учреждения. Законодательство об охране окружающей среды и законодательство об использовании природных ресурсов предусматривают различные источники деятельности в этих сферах:

А) республиканские и местные бюджеты,

Б) фонды охраны окружающей среды,

В) средства предприятия, учреждения, организации независимо от формы собственности,

Г) добровольные фонды физических и юридических лиц,

Д) иных финансовых источников, не запрещенных законодательством Республики Таджикистан.

Как уже отмечалось, экологическое законодательство устанавливает два вида платежей в области охраны окружающей среды – за пользование природными ресурсами и за негативное воздействие на окружающую среду. Важнейшим методом экономического регулирования является установление платы за негативное воздействие на окружающую среду. Этот экономический инструмент введён в природоохранную практику на основе принципа, устанавливающего, что любая хозяйственная и иная деятельность органов государственной власти Республики Таджикистан, физических и юридических лиц. Оказывающая воздействие на окружающую среду, должна осуществляться на основе платности использования природных ресурсов и возмещения вреда, нанесённого окружающей среде. (статья 5 Закона Республики Таджикистан «Об охране окружающей среды»). В развитие данного принципа статья 20 настоящего Закона содержит правовое предписание, устанавливающее, что любое негативное воздействие на окружающую среду является платным. Речь идёт о таких видах негативного воздействия на окружающую среду, как:

-выбросы, сбросы загрязняющих веществ, размещение отходов и другие виды воздействия на окружающую среду в пределах установленных лимитов и квот;

Плата за пользование природными ресурсами является одним из видов плат в сфере экологии, и оно закреплено в отраслевом законодательстве. Платы установлены за использование земель, водных объектов, лесов, недра земли и объектов растительного и животного мира. В соответствии с Земельным Кодексом Республики Таджикистан [6]. использование земли в Республике Таджикистан является платным. Плата за землю взимается ежегодно в форме земельного налога, арендной платы и платы за срочное пользование землей. Земельный налог и арендная плата сельскохозяйственных земель определяются в зависимости от качества и местоположения земельного участка с учетом кадастровой оценки. Ставки платежей за использование других видов угодий определяются с учетом их местонахождения, характера использования, экологических и социально-экономических особенностей.

Она является стабильной и может изменяться в случае пересмотра цен и тарифов на

промышленную и сельскохозяйственную продукцию и уточнения материалов государственного земельного кадастра. Вносимый земельный налог поступает: на специальный счет районных (городских) органов исполнительной власти 85 процентов от общей суммы налогообложения; на специальный счет республиканского бюджета 15 процентов от общей суммы налогообложения. Арендная плата поступает первичному землепользователю в порядке, установленном договором аренды. Общее водопользование в Республике Таджикистан является бесплатным.

Специальное водопользование в целях выработки гидроэлектроэнергии при мощности выработки энергогенерирующих объектов до 30000 киловатт/час, ликвидации чрезвычайных ситуаций и (или) их последствий, а также нужд сельскохозяйственного орошения и лесного хозяйства, осуществляемого государственными органами, и судоходства в Республике Таджикистан является бесплатным.

Специальное водопользование в Республике Таджикистан осуществляется на платной основе, кроме случаев, предусмотренных законодательством Республики Таджикистан.

Порядок и условия установления и взимания платы за пользование водными объектами и водными ресурсами определяются нормативными правовыми актами Республики Таджикистан.

Использование ресурсов государственного лесного фонда осуществляется за плату.

Плата за использование участков государственного лесного фонда взимается за все виды лесопользования, предусмотренные законодательством Республики Таджикистан.

Плата за использование участков государственного лесного фонда устанавливается с учетом полезных свойств лесов, качества и доступности лесных ресурсов, рыночных цен на лесную продукцию.

Порядок исчисления и уплаты суммы за использование леса определяется в соответствии с законодательством Республики Таджикистан.

Пользование недрами является платным.

Система платежей при пользовании недрами включает в себя:

- платежи за право на пользование недрами;
- отчисления на воспроизводство минерально-сырьевой базы;
- сбор за выдачу лицензий.

Кроме того, пользователи недрами уплачивают налоги, сборы и другие платежи, предусмотренные законодательством, включая плату за землю, плату за геологическую информацию, и могут получать скидку с платежей за истощение недр в соответствии со статьей 48 Закона Республики Таджикистан «О недрах» [7]. Платежи за право на пользование недрами при поисках, разведке, изучении месторождений полезных ископаемых, их добыче и при пользовании недрами в иных целях взимаются со всех пользователей недрами, в том числе при привлечении к пользованию недрами зарубежных инвесторов, в соответствии с законодательством Республики Таджикистан.

При предоставлении земельного участка для использования месторождения полезных ископаемых расходы государства или другого юридического лица на поисковые, оценочные и разведочные работы компенсирует пользователь. Компенсация затрат на поисковые, оценочные, разведочные работы производится в соответствии с Правилами компенсации затрат для поиска, оценки и разведки, утверждаемыми Правительством Республики Таджикистан.

От платежей при пользовании недрами освобождаются недропользователи, ведущие все виды геологических работ за счет средств государственного бюджета и владельцы земельных участков, ведущие работы в соответствии со статьей 15 Закона Республики Таджикистан «О недрах».

Плата за право на пользование недрами может взиматься в устанавливаемой в лицензии на право пользования недрами форме:

1) денежных платежей;

2) части объема добытого минерального сырья или иной производимой пользователем недрами продукции, кроме радиоактивных материалов, благородных металлов, алмазов и других материалов и продуктов, распоряжение которыми в соответствии с законодательством Республики Таджикистан входит в исключительную компетенцию Правительства Республики Таджикистан;

3) выполнения работ или предоставления услуг, кроме услуг военного характера и информации, составляющей государственную тайну или коммерческую тайну предприятия;

4) зачета сумм предстоящих платежей в республиканский бюджет и в бюджеты Горно-Бадахшанской автономной области, областей, городов и районов в качестве доли в уставном фонде создаваемого горного предприятия.

Размеры платежей за право на добычу определяются с учетом вида полезного ископаемого, количества и качества его запасов, природно-географических, горно-технических и

экономических условий поисков и разведки, освоения месторождения, степени риска.

Порядок их дифференциаций определяется Правительством Республики Таджикистан).

Отчисления на воспроизводство минерально-сырьевой базы взимаются с пользователей недрами, осуществляющих добычу всех видов полезных ископаемых, кроме владельцев земельных участков, в соответствии со статьей 15 Закона Республики Таджикистан «О недрах». Эти отчисления поступают в республиканский бюджет в виде ставок частичного возмещения затрат на геологоразведочные работы и используются для финансирования работ по геологическому изучению недр и оценке запасов полезных ископаемых.

Затраты пользователей на выполнение геологоразведочных работ в соответствии с проектом, утвержденным (согласованным) уполномоченным органом, компенсируются за счет уменьшения размеров роялти и бонуса добычи после утверждения запасов полезных ископаемых Государственной комиссией запасов и подтверждения действительности открытия месторождения уполномоченным органом в размере реальных затрат, предусмотренных Налоговым кодексом Республики Таджикистан

Размеры отчислений на воспроизводство минерально-сырьевой базы, порядок их взимания, распределения и использования устанавливаются Правительством Республики Таджикистан.

Пользование объектами растительного мира на территории Республики Таджикистан осуществляется за плату, если иное не предусмотрено законодательством Республики Таджикистан.

Размер платы устанавливается в зависимости от вида, цели и объемов использования объектов растительного мира с учетом местоположения, биотической продуктивности территории и других экологических факторов.

Порядок исчисления и применения нормативов платы за пользование объектами растительного мира определяются Правительством Республики Таджикистан.

Внесение платы за пользование объектами растительного мира не освобождает природ о пользователей от выполнения мероприятий по охране объектов растительного мира, среды их произрастания и возмещения причиненного им ущерба.

Плата за пользование объектами растительного мира, входящая в соответствии с установленным порядком в республиканские и местные фонды, в первую очередь используется для охраны и восстановления объектов растительного мира, занесенные в Красную книгу, ведения государственного кадастра и мониторинга растительного мира.

Специальное пользование объектами животного мира в Республике Таджикистан является платным. Порядок и нормы платы за пользование объектами животного мира устанавливаются Правительством Республики Таджикистан в соответствии с Законом Республики Таджикистан «О других обязательных платежах в бюджет» [8].

Плата за аренду объектов животного мира выплачивается первичным землепользователем в порядке, установленном договором об аренде.

Плата за пользование объектами животного мира, поступающая в установленном порядке в специальные фонды, расходуется в первую очередь на охрану и восстановление численности диких животных и среды их обитания, ведение государственного кадастра животного мира, исследований и мониторинга животного мира, Красной книги Республики Таджикистан, заповедного дела и научно-исследовательских работ

От платы за использование объектов животного мира освобождаются заповедники, музеи-заповедники, национальные и зоологические парки, зоологические и ботанические сады, лесхозы и лесоохотничьи хозяйства, а также предприятия и организации, коллективы и граждане, получившие в пользование нарушенные или малопродуктивные охотничьи угодья.

В соответствии с Законом Республики Таджикистан «Об охране атмосферного воздуха» за выбросы загрязняющих веществ в атмосферный воздух с имеющих источники выбросов загрязняющих веществ в атмосферный воздух, физических и юридических лиц, независимо от их форм собственности, взимаются платежи [9].

Платежи за выбросы загрязняющих веществ в атмосферный воздух включают в себя:

- плату за выбросы загрязняющих веществ в атмосферу в пределах установленных нормативов предельно допустимых или временно согласованных выбросов (лимитов);
- плату за выбросы загрязняющих веществ в атмосферу сверх установленных лимитов;
- плату за аварийные выбросы в атмосферу.

Размеры платежей за выбросы загрязняющих веществ в атмосферный воздух, порядок их определения и взимания устанавливаются Правительством Республики Таджикистан с

учетом степени опасности загрязняющих веществ для здоровья человека и окружающей среды.

Плата за негативное воздействие на окружающую среду взимается за:

- выбросы, сбросы загрязняющих веществ, размещение отходов и другие виды воздействия на окружающую среду в пределах установленных лимитов и квот;

- выбросы, сбросы загрязняющих веществ, размещение отходов и другие виды воздействия на окружающую среду сверх установленных лимитов и квот.

Порядок исчисления и применения норм платы за использование природных ресурсов и негативное воздействие на окружающую среду определяется Правительством Республики Таджикистан.

Внесение платы за использование природных ресурсов и негативное воздействие на окружающую среду не освобождает природопользователей от выполнения мероприятий по охране окружающей среды и возмещения вреда, причиненного окружающей среде.

Для непредвиденных расходов, связанных с охраной и оздоровлением окружающей среды, восстановлением потерь в окружающей среде и компенсации причиненного ей ущерба, создаются республиканские и местные фонды охраны окружающей среды.

Указанные фонды образуются за счет отчислений от платежей за пользование природными ресурсами, платежей за выбросы (сбросы, размещение) загрязняющих веществ в окружающую среду, добровольных пожертвований физических и юридических лиц и других источников.

Порядок образования и использования фондов охраны окружающей среды определяется Правительством Республики Таджикистан.

Страховые фонды охраны окружающей среды образуются для покрытия расходов по восстановлению потерь в окружающей среде, возмещению ущерба, причиненного здоровью и имуществу граждан в результате стихийных бедствий, аварий, катастроф и других экологических рисков[10].

Указанные фонды создаются за счет государственных ассигнований, отчислений предприятий, учреждений, организаций, независимо от форм собственности и ведомственной подчиненности, а также добровольных пожертвований граждан.

Условия страхования, порядок внесения страховых платежей и выплаты страхового возмещения определяются в соответствии с законодательством Республики Таджикистан.

Рецензент: к.ю.н., доцент Саидмуродова Т.А.

ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИИ МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИСОДӢ ДАР СОҲАИ ҲИФЗИ МУҲИТИ ЗИСТ

Калидвожаҳо: иқтисодӣ, ҳуқуқӣ, танзим, пардохтҳо, фондҳо, квотаҳо, ҳифзи муҳити зист, қонунҳо, зарар, партовҳо, корхонаҳо, таъсири манфӣ.

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур муаллифон асосҳои танзими иқтисодиро дар соҳаи ҳифзи муҳити зист, инчунин тартиби ҳисоб кардани пардохтҳо барои таъсири манфӣ ба муҳити зист ва шаклҳои ҳуқуқии ҳифзи объектҳои табииро ошкор менамоянд. Танзими иқтисодӣ дар соҳаи ҳифзи муҳити зист ва истифодаи захираҳои табиӣ бо мақсади ба амал овардани манфиати иқтисодии субъектҳои хоҷагидорӣ ва шахсони дигар бо риояи талаботи қонунгузории экологӣ, инчунин бо мақсади кам кардани таъсири манфӣ ба муҳити зист сурат мегирад. Ин тавассути хавасмандгардонии моддию маънавии фаъолияти субъектхои хочагидор ва дигар субъектхо дар сохаи тахия, ба накшагири ва татбики тадбирхои бехатарии экологи, истифодаи окилона, хифз ва такроистехсолкунии захирахои табии ба даст оварда мешавад. Ҳамин тариқ, истифодаи усулҳои иқтисодии танзими ҳифзи муҳити зист истифодаи самаранок ва ҳифзи захираҳои табиии давлатиро таъмин менамояд.

Муминзода Орифҷони Сафо – номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, муаллими калони кафедраи ҳуқуқи нақлиёт ва ҳуқуқи истифодаи сарватҳои табиии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. E-mail: Jurist_9191@mail.ru; Тел.: (+992) 938-05-91-91.

LEGAL REGULATION OF ECONOMIC RELATIONS IN THE FIELD OF ENVIRONMENTAL PROTECTION

Keywords: economic, legal, regulation, payments, funds, quotas, protection of environment, laws, damage, emissions, enterprises, negative impact.

Abstract. In this article, the authors reveal the basics of economic regulation in the field of environmental protection, as well as the procedure for calculating payments for negative impacts on the environment, and the legal forms of protection of natural objects. Economic regulation in the field of environmental protection and natural resource management is carried out with the aim of creating an economic interest of business entities and other persons in compliance with the requirements of environmental legislation, as well as with the aim of minimizing the negative impact on the environment. This is achieved through material and moral stimulation of the activities of economic and other entities in the development, planning and implementation of environmental safety measures, rational use, conservation and reproduction of natural resources. Thus, the use of economic methods of regulating environmental protection ensures the effective use and protection of the state's natural resources.

Muminzoda Orifjoni Safo – candidate of legal sciences, senior lecturer of the transport law and natural resources law department of the faculty of law of the Tajik national University. E-mail: Jurist_9191@mail.ru; Tel.: (+992) 938-05-91-91.

Список литературы:

1. Бринчук М.М. Экологическое право: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: «Юристъ», 2003 – 670 с.
2. Боголюбова С.А. Экологическое право: учебник для вузов / под редакцией С.А. Боголюбова. – 8-е изд., перераб. и доп. – М.: «Юрайт», 2025. – 318 с.
3. Закон Республики Таджикистан «Об охране окружающей среды» от 2 августа 2011 года, №760 // [Электронный ресурс]. Централизованный банк правовой информации Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: www.mmih.tj. (дата обращения: 16.06.2026).
4. Налоговый кодекс Республики Таджикистан от 14 сентября 2012 года, №417 // [Электронный ресурс]. Централизованный банк правовой информации Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: www.mmih.tj. (дата обращения: 16.06.2026).
5. Закон Республики Таджикистан «Об особо охраняемых природных территориях» от 26 декабря 2011 года, №788 // [Электронный ресурс]. Централизованный банк правовой информации Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: www.mmih.tj. (дата обращения: 20.03.2026).
6. Земельный кодекс Республики Таджикистан от 13 декабря 1996 года, №327 // [Электронный ресурс]. Централизованный банк правовой информации Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: www.mmih.tj. (дата обращения: 16.06.2026).
7. Закон Республики Таджикистан «О недрах» от 20 июля 1994 года, № 984 // [Электронный ресурс]. Централизованный банк правовой информации Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: www.mmih.tj. (дата обращения: 20.03.2026).
8. Закон Республики Таджикистан «Об иных обязательных платежах в бюджет» от 28 июля 2006 года, №197 // [Электронный ресурс]. Централизованный банк правовой информации Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: www.mmih.tj. (дата обращения: 16.06.2026).
9. Законом Республики Таджикистан «Об охране атмосферного воздуха» от 1 февраля 1996 года, №229 // [Электронный ресурс]. Централизованный банк правовой информации Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: www.mmih.tj. (дата обращения: 16.06.2026).
10. Закон Республики Таджикистан «О страховой деятельности» от 23 июля 2016 года, №1349 // [Электронный ресурс]. Централизованный банк правовой информации Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: www.mmih.tj. (дата обращения: 16.06.2026).

Рӯйхати адабиёт:

1. Бринчук М.М. Ҳуқуқи экологӣ: Китоби дарсӣ. – Нашри 2-юм, бознигаришуда ва иловаҳо воридшуда. – М.: «Юристъ», 2003. – 670 с.
2. Боголюбова С.А. Ҳуқуқи экологӣ: китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олӣ / зери таҳр. С.А. Боголюбов. – Нашри 8-ум, бознигар. ва иловаҳо ворид. – М.: «Юрайт», 2025. – 318 с.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» аз 2 августи соли 2011, №760 //

[Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: www.mmih.tj. (санаи мурочиат: 16.06.2026).

4. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14 сентябри соли 2012, №417 // [Зхаираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: www.mmih.tj. (санаи мурочиат: 16.06.2026).

5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳудудҳои махсус муҳофизатшавандаи табиӣ» аз 26 декабри соли 2011, №788 // [Манбаи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Версияи 7.0. Манбаи дастрасӣ: www.mmih.tj. (санаи мурочиат: 20.03.2026).

6. Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 13 декабри соли 1996, №327 // [Манбаи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: www.mmih.tj. (санаи мурочиат: 16.06.2026).

7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ» аз 20 июли соли 1994, №984 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: www.mmih.tj. (санаи мурочиат: 20.03.2026).

8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи дигар пардохтҳои ҳатмӣ ба буҷет» аз 28 июли соли 2006, №197 // [Захиари электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: www.mmih.tj. (санаи мурочиат: 16.06.2026).

9. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи ҳавои атмосфера» аз 1 феврали соли 1996, №229 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Версияи 7.0. Манбаи дастрасӣ: www.mmih.tj. (санаи мурочиат: 16.06.2026).

10. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти суғуртавӣ» аз 23 июли соли 2016, №1349 // [Захиари электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: www.mmih.tj. (санаи мурочиат: 16.06.2026).

List of literature:

1. Brinchuk M.M. Environmental law: textbook. – 2nd ed., revised and supplemented. – M.: «Yurist», 2003 – 670 p.

2. Bogolyubova S.A. Environmental law: textbook for higher education institutions / edited by S.A. Bogolyubov. – 8th ed., revised and supplemented. – M.: «Yurait», 2025. – 318 p.

3. Law of the Republic of Tajikistan «On environmental protection» from 2 August 2011, №760 // [Electronic resource]. Centralized legal information bank of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: www.mmih.tj. (date of access: 16.06.2026).

4. Tax Code of the Republic of Tajikistan from 14 September 2012, №417 // [Electronic resource]. Centralized legal information bank of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: www.mmih.tj. (date of access: 16.06.2026).

5. Law of the Republic of Tajikistan «On specially protected natural areas» from 26 December 2011, №788 // [Electronic resource]. Centralized legal information bank of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: www.mmih.tj. (date of access: 16.06.2026).

6. Land Code of the Republic of Tajikistan from 13 December 1996, №327 // [Electronic resource]. Centralized legal information bank of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: www.mmih.tj. (date of access: 16.06.2026).

7. Law of the Republic of Tajikistan «On subsoil» from 20 July 1994, №984 // [Electronic resource]. Centralized legal information bank of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: www.mmih.tj. (date of access: 16.06.2026).

8. Law of the Republic of Tajikistan «On other mandatory payments to the budget» from 28 July 2006, №197 // [Electronic resource]. Centralized legal information bank of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: www.mmih.tj. (date of access: 16.06.2026).

9. Law of the Republic of Tajikistan «On protection of atmospheric air» from 1 February 1996, №229 // [Electronic resource]. Centralized legal information bank of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: www.mmih.tj. (date of access: 16.06.2026).

10. Law of the Republic of Tajikistan «On insurance activities» from 23 July 2016, №1349 // [Electronic resource]. Centralized legal information bank of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: www.mmih.tj. (date of access: 16.06.2026).

ТДУ: 349.415
Паҳлавонов Сулаймон Каримович,
муовини сардори шуъбаи қонунгузории кишоварзӣ, истифодаи сарватҳои табиӣ ва ҳифзи муҳити зисти Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Тел.: (+992) 904-01-85-25
E-mail: sulaimon_0601@mail.ru.

ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИИ ҲОСИЛХЕЗГАРДОНИИ ЗАМИНҲОИ ТАЪИНОТИ КИШОВАРЗӢ

Калидвожаҳо: Конститутсия, кодекс, қонун, ҳуҷҷатҳои банақшагирии стратегӣ, консепсия, стратегия, барнома, қонунгузорӣ, ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоврзӣ, амнияти озуқаворӣ, маҳсулоти кишоварзӣ.

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур аз ҷониби муаллиф нақши Кодекси замин, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими ҳосилхезгадонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ» ва аҳамияти ҳуҷҷатҳои банақшагирии стратегӣ дар рушди ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзиро мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода шудааст. Махсусан, кодекс, қонун, консепсия, стратегия ва барномаҳои давлатӣ оид ба рушди соҳаи кишоварзӣ, ки дар даврони соҳибистиқлолӣ қабул гардидаанд, нишондоди мушаххасро оид ба танзими ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ пешбинӣ менамоянд, мавриди таҳлил қарор гирифтааст.

Дар шароити муосир масъалаи истифодаи оқилона ва ҳифзи захираҳои замин яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Замин ҳамчун воситаи асосии истеҳсолот дар соҳаи кишоварзӣ барои таъмини амнияти озуқаворӣ ва рушди устувори иқтисоди миллӣ аҳамияти махсус дорад.

Дар ҳаёти ҳар як инсон ва ҷомеа замин нақши муҳими экологӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва ҳуқуқӣ дорад. Замин қаламрави давлат аст. Вай ҳамчун объекти фаъолияти иқтисодии инсон бе ягон ёрии ӯ ҳамчун субъекти умумии меҳнати инсон, ҳамчун воситаи асосии истеҳсолот дар фаъолияти хоҷагидорӣ вуҷуд дорад. Замин ҳамчун таҳкурсӣ, ҳамчун базаи амалиётии фазоӣ тараққиёти ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқ низ истифода мешавад [1, с. 130].

Маврид ба ёдоварист, ки дар даврони соҳибистиқлолии Тоҷикистон аввалин санаде, ки барои такмили қонунгузории тамоми соҳаҳо, аз ҷумла соҳаи замин замина гузошт, қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, ки он тариқи раъйпурсии умумихалқӣ санаи 6-уми ноябри соли 1994 қабул карда шуд. Аз ҷумла, дар моддаи 13 ин санад омадааст, ки «Замин, сарватҳои зеризаминӣ, об, фазои ҳавоӣ, олами набототу ҳайвонот ва дигар боигарии табиӣ моликияти истисноии давлат мебошанд ва давлат истифодаи самараноки онҳоро ба манфиати халқ кафолат медиҳад» [2].

Муҳити зист аз уснурҳои гуногуни алоқаманд ва вобастаи ҳамдигар иборат аст, ки асоситарини онҳо замин мебошад ва метавон гуфт, ки он сарчашмаи объектҳои табиӣ дигар аст. Замин асоси ҳаёт ва фаъолияти инсон маҳсуб меёбад. Замин дар соҳаи иқтисодии ҳар як давлат аҳҳамияти басо муҳимро доро мебошад ва бинобар ин, ҳама гуна муносибатҳое, ки вобаста ба замин ба миён меояд, мақсаднок ва самараноку оқилона истифодабарии онро талаб менамояд.

Заминҳои таъиноти кишоварзӣ гуфта он заминҳоеро меноманд, ки мақсаднок барои эҳтиёҷоти кишоварзӣ пешбинӣ шуда, дар ҳудуди маҳалҳои аҳолинишон ё берун аз онҳо мустақилона вуҷуд дошта, аҳамияти баланди иқтисодӣ, иҷтимоӣ, экологӣ ва сиёсӣ доранд. Аз таърифи мазкур чунин аломатҳои заминҳои таъиноти кишоварзӣ бармеоянд: а) заминҳои таъиноти кишоварзӣ он заминҳое дониста мешаванд, ки ҳам дар ҳудуди маҳалҳои аҳолинишин ва ҳам берун аз ҳудуди маҳалҳои аҳолинишин ҷойгиранд; б) заминҳои таъиноти кишоварзӣ заминҳое мебошанд, ки барои эҳтиёҷоти кишоварзӣ дода шудаанд; в) заминҳои таъиноти кишоварзӣ заминҳое мебошанд, ки таъиноти мақсаднок доранд; г) заминҳои таъиноти кишоварзӣ аҳамияти баланди иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва экологӣ доранд; д) заминҳои таъиноти кишоварзӣ аҳамияти сиёсӣ доранд, яъне барои расидан ба ҳадафҳои стратегии давлати мо мусоидат мекунанд [3, с. 200].

Тибқи талаботи моддаи 3 Кодекси замин яке аз категорияҳои замин, ин заминҳои таъиноти кишоварзӣ ба шумор меравад. Заминҳои таъиноти

кишоварзӣ аз бисёр ҷиҳат нисбати ба дигар категорияҳои замин дар таъмини амнияти озуқаворӣ ба рушду устувори иқтисодиёти кишвар нақши муҳимро мебозад. Зеро, маҳз дар заминаи ин категорияи заминҳо истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ, паст гардидани сатҳи камбизоатии аҳолӣ, баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат, ба ҷои кори доимӣ таъмин намудани аҳолӣ ва монанди инҳо ба миён меояд. Тибқи талаботи моддаи мазкур ба заминҳои таъиноти кишоварзӣ танҳо он заминҳое мансуб мешаванд, ки барои истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ нигаронида шудааст.

Ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ дар таъмини амнияти озуқаворӣ ва афзун намудани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти худӣ нақши муҳим дорад.

Бо мақсади танзими раванди истифодаи самараноки замин, беҳдошти ҳолати мелиоративӣ ва ҳосилхезгардонии замин, такмили қонунгузорӣ дар ин самт барои дарёфти роҳҳои ҳосилхезии заминҳои таъиноти кишоварзӣ шарти асосӣ маҳсуб меёбад.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Паёми навбатии худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии кишвар аз 26 январи соли 2021 зикр намуданд, ки: «Минбаъд афзоиш додани истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ бисёр муҳим буда, истифодаи самараноки обу заминҳои корам, технологияҳои инноватсионӣ ва агротехникаи пешрафта, аз ҷумла бунёди боғҳои интенсивӣ бояд таъмин карда шавад. Вобаста ба ин, роҳбарони вилоятҳо ва шаҳру ноҳияҳо, хоҷагиҳои деҳқонӣ, ҳар як кишоварз ва ҳар як оиларо зарур аст, ки истифодаи самараноки замин, пеш аз ҳама, заминҳои наздиҳавлигиву президентӣ, захира кардану истифодаи тухмиҳои аълосифат ва бо ҳамин роҳ гирифтани то се ҳосилро, махсусан, дар соли 2021 таъмин намоянд» [4].

Танзими ҳуқуқии доираи васеи масъалаҳои марбут ба истифодаи оқилонаи заминҳои кишоварзӣ дар ноил шудан ба ҳадафҳои амнияти озуқавории кишвари мо нақши муҳим мебозад.

Амнияти озуқаворӣ дар миқёси ҷаҳонӣ дар марҳилаи муосири рушди тамаддунҳо мушкилоти бисёрҷанба ва душвортаринро касб намудааст. Яке аз ҷанбаҳои он таъмини миқдори кофӣ ва сифати хӯрок мебошад. Афзоиши босуръати аҳолии сайёра дар назди ҷомеаи байналмилалӣ дар соҳаи таъмини амнияти озуқаворӣ вазифаҳои ҷиддӣ мегузорад. Аз ҷумла, беҳтар кардани дастрасии озуқаворӣ бо мақсади қонеъ гардонидани талаботи аҳолии аз ҷиҳати шумораи афзоянда, тақвияти кишоварзӣ ва чорводорӣ, баланд бардоштани самаранокии системаҳои коркард ва тақсимоти маҳсулоти хӯрокворӣ, инчунин ҷорӣ намудани технологияҳои муосир дар истеҳолот [5, с. 5-6].

Ҷиҳати расидан ба таъмини амнияти озуқаворӣ ҳамчун ҳадафи стратегии мамлакат мақомоти ваколатдори давлатӣ ва шаҳрвандонро зарур аст, барои ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ ва гирифтани ду-се ҳосил аз он тадбирҳои судмандро роҳандозӣ намоянд.

Бо назардошти афзоиши аҳолӣ, тағйирёбии иқлим, эрозия, шӯршавӣ ва дигар омилҳои манфӣ, зарурати нигоҳдорӣ ва баланд бардоштани ҳосилхезии заминҳои таъиноти кишоварзӣ бештар мегардад.

Рушди ин соҳа, ҳамчун ҳадафи афзалиятноки рушди иқтисодии муосир, на танҳо масъалаи афзоиши истеҳсоли озуқаворӣ, балки шуғли аҳолиро низ ҳал мекунад.

Бояд қайд кард, ки барои танзими муносибатҳо вобаста ба замин 13 декабри соли 1996, №326 Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул карда шуд. Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 18 боб ва 105 модда иборат буда, то имрӯз зиёда аз 20 маротиба ба он тағйиру иловаҳо ворид карда шуда, такмил дода шудааст. Санади мазкур муносибатҳои заминистифодабариро танзим намуда, барои истифода ва ҳифзи замин, ҳосилхез кардани он, ҳифз ва беҳтар намудани муҳити табиат ва инкишофи баробари ҳамаи шаклҳои хоҷагидорӣ шароит фароҳам меоварад. Мутобиқи моддаи 1 иловаи 3 Кодекси мазкур қонунгузории замин ба принсипҳои – беҳтар намудани сифат ва ҳосилхез кардани замин ҳамчун захираи муҳимтарини табиӣ, таъмини истифодабарии самараноки замин, таъмини ҳифзи махсус, васеъ намудан ва истифодабарии мақсадноки заминҳои кишоварзӣ, дастгирии давлатӣ барои амалӣ намудани чорабиниҳо оид ба ҳосилхез кардани заминҳои кишоварзӣ, беҳтар намудани ҳолати мелиоративӣ ва пешгирии зараррасонӣ ба замин, асос меёбад [6].

Заминҳои таъиноти кишоварзӣ воситаи асосии истеҳсолот, манбаи асосии рӯзгузаронӣ, ашёи хоми саноатии кишоварзӣ, манбаи меҳнат ва шуғли аҳолии деҳот мебошанд. Ин афзалиятҳои истифодаи заминҳои таъиноти кишоварзӣ, мақоми махсуси ҳуқуқии он, зарурати нигоҳ доштани масоҳати заминҳои махсусан серҳосили кишоварзӣ, пешгирии рушди равандҳои манфӣ ва беҳтар кардани ҳосилхезии хок, инчунин арзиши заминҳои кишоварзиро муайян мекунад.

Бо мақсади танзим ва такмили қонунгузорӣ барои ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти

кишоварзӣ санаи 15-уми июли соли 2004, №56 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими давлатии ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ» аз 6 боб ва 25 модда қабул гардид, ки он дар танзими давлатии ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ дар кишвар, заминаи мусоидро фароҳам овард. Қонуни мазкур асосҳои ҳуқуқии танзими давлатии ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзиро дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар намуда, фарогири масъалаҳои танзими давлатӣ дар соҳаи ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ, ҳуқуқу уҳдадориҳои заминистифодабарандагон дар соҳаи ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ, танзими давлатии фаъолият дар соҳаи ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ, дастгирии давлатии фаъолият дар соҳаи ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ, ҳалли баҳсҳо ва ҷавобгарӣ дар соҳаи ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ мебошад [7].

Тибқи сархати 6 моддаи 1 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими давлатии ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ» ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ - нигоҳ доштан ва баланд бардоштани ҳосилхезии заминҳои таъиноти кишоварзӣ бо роҳи мунтазам гузаронидани чорабиниҳои агротехникӣ, агрокимиёвӣ мелиоративӣ, фитосанитарӣ, зиддиэрозиявӣ ва дигар чораҳо маҳсуб меёбанд. Дар Қонуни мазкур ду истилоҳ васеъ истифода шудааст, ки фарқияти онҳоро бояд муайян намуд. Тибқи сархати 2 моддаи 1 ҳосилхезии заминҳои таъиноти кишоварзӣ - қобилияти ба моддаҳои ғизоӣ, обу ҳаво, гармӣ, ба муҳити биологӣ ва физикию кимиёвӣ талабдоштаи зироатро қонеъ гардонидани хок ва таъмин намудани ҳосилнокии зироатҳо ба шумор меравад [7].

Бояд қайд намоем, ки давлат ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон пайваста барои беҳтар кардани ҳолати мелиоративии заминҳои таъиноти кишоварзӣ, ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ ба гардиши кишоварзӣ ворид намудани заминҳои холимондаву харобгардида чорабиниҳои зарурӣ меандешад. Дар баробари санадҳои қонунгузорӣ, аз ҷумла Қонуни махсус дар ин самт, инчунин оиди танзими ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ дар доираи нишондодҳои ҳуҷҷатҳои банақшагирии стратегӣ (консепсия, стратегия ва барнома) мавриди танзим ва муайянсозӣ қарор дода шудаанд.

Дар асоси сархати панҷуми банди 36 Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028, ки бо фармони Президенти Ҷумуҳурии Тоҷикистон аз 6 феврали соли 2018, №1005 тасдиқ шудааст [8], такмили қонунгузорӣ дар самти ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ бо мақсади вусъат додани рушди истеҳсолоти хоҷагиҳои кишоварзӣ, баланд бардоштани ҳосилнокии заминҳои таъиноти кишоварзӣ ҳамчун самти асосии дурнамои рушди соҳаи кишоварзӣ пешбинӣ гардидааст.

Ба ақидаи И.В. Шевченко амнияти озуқаворӣ ҷузъи ҷудонашавандаи низоми амнияти миллӣ мебошад, зеро он мустақиман бо зинда мондани биологии аҳолӣ, устувории низоми иҷтимоӣ-иқтисодӣ, сиёсӣ ва истиқлолияти давлат дар арсаи байналмилалӣ алоқаманд аст [9, с. 72].

Барномаи амнияти озуқавории Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2026-2030, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 июли соли 2025, №429 тасдиқ шудааст [10], баҳри таъмини амнияти озуқавории мамлакат истифодаи самараноки заминҳои наздиҳавлигии аҳолӣ муҳим пешбинӣ гардидааст. Тибқи банди 17 барномаи мазкур барои ноил гардидан ба мақсадҳои таъмини иҷрои барнома доир рушди соҳаи кишоварзӣ дастгирии рушди хоҷагиҳои наздиҳавлигӣ ва соҳаҳои дигари фаъолияти тиҷоратии марбут ба деҳот зарур шуморида шудааст.

Мақсади асосии заминҳои кишоварзӣ истифодаи он барои истеҳсоли зироатҳо (кишти саҳроӣ, кишти чаманзорҳо, боғдорӣ, токпарварӣ, сабзаваторкорӣ ва ғайра) ва чорводорӣ (чорводорӣ, асппарварӣ, гӯсфандпарварӣ, говпарварӣ, занбӯрпарварӣ, кирмакпарварӣ ва парвариши дигар организмҳои зинда), инчунин таъсис ва фаъолияти инфрасохтори истеҳсоли кишоварзӣ мебошад.

Бояд қайд намуд, ки Барномаи давлатии азхудкунии заминҳои нави обёришаванда ва барқарорсозии заминҳои аз гардиши кишоварзӣ берунмонда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2026-2030 аз 25 сентябри соли 2025, №512 қабул гардид [11]. Барномаи мазкур бо мақсади пешгирии раванди аз гардиши кишоварзӣ берун мондани заминҳои корами обёришаванда ва зиёд намудани майдони заминҳои нави обёришаванда тавассути сохтмон, барқарорсозӣ ва азнавсозии иншооти гидротехникӣ ва дар ин замина мусоидат ба таъмини амнияти озуқаворӣ дар ҷумҳурӣ таҳия карда шудааст. Барнома ҷиҳати расидан ба ҳадафҳои Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 дар таъмин намудани амнияти озуқавории кишвар, шуғли аҳолӣ дар деҳот ва дастрасии аҳолӣ ба ғизои хушсифат ва санадҳои дигари меъёрии ҳуқуқӣ дар самти азхудкунии заминҳои нави обёришаванда,

беҳтар намудани ҳолати мелиоративии заминҳои обёришаванда ва кам кардани майдони заминҳои обёришавандае, ки аз гардиши кишоварзӣ берун мондаанд, мусоидат менамояд [12].

Барнома дарбаргирандаи масъалаҳои муҳими соҳаи кишоварзӣ буда ҳамчун ҳуҷҷати муҳими давлати барои панҷ солаи ояндаи соҳа нақши созанда дорад.

Заминҳои таъиноти кишоварзӣ кишоварзӣ асоси эҷод ва рушди худи мафҳуми кишоварзӣ мебошанд. Барои ҷомеаи муосир, онҳо на танҳо захираи меҳнатӣ, балки манбаи ҳаёт низ мебошанд. Аз ин рӯ, ҳифз ва афзун намудани сарвати онҳо хеле муҳим аст. Ин бе риояи меъёрҳо ва қоидаҳои истифодаи ин категорияи замин, ки асоси танзими ҳуқуқиро ташкил медиҳанд ва бидуни онҳо вуҷуд ва рушди минбаъдаи на танҳо кишвари мо, балки тамоми ҷаҳон ғайриимкон аст.

Меъёрҳои таснифоти замин ҳамчун замини таъиноти кишоварзӣ ҳамчун категорияи мустақил бояд ду хусусияти асосиро ба назар гирифт: мақсади ин заминҳо барои эҳтиёҷоти кишоварзӣ ва фарқи ин заминҳо аз ҳамаи категорияҳои дигари замин мебошад.

Танзими ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ ва танзими давлатии истифодаи самараноки захираҳои замин дар соҳаи кишоварзӣ бо амалҳои зерин амалӣ мегардад:

- зиёдшавии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ баҳри қонеъ гардонидани талаботи аҳолӣ бо маҳсулоти худӣ;
- фароҳам овардани ҷойи корӣ барои аҳолии деҳот оид ба баланд бардоштани сатҳи зиндагии онҳо;
- такрористеҳсолкунии захираҳои замину об;
- таъмини рақобатпазирии истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар бозорҳои ватанӣ;
-истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ва коркарди саноатии он баҳри таъмини даромаднокӣ.

Дар воқеъ барои танзими давлатии ҳосилхезгардонии заминҳои таъйиноти кишоварзӣ бояд чораҳои зарурӣ ба монанди - таҳияи барномаҳои тадқиқоти илмии ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ, ҷамъ намудани маълумот оид ба ҳолати ҳосилхезии заминҳои таъиноти кишоварзӣ бо ба ҳисоб гирифтани ноҳиябандии табиии онҳо, тарзу усули баҳодиҳии ҳолати заминҳои таъиноти кишоварзӣ ва ба ҳисоб гирифтани маълумотҳои ҳолати ҳосилхезии онҳо, технологияҳои гузаронидани чорабиниҳои агротехникӣ, агрокимиёвӣ, мелиоративӣ андешида шавад.

Дар маҷмуъ, метавон иброз намуд, ки Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ» ва ҳуҷҷатҳои банақшагирии стратегӣ ва дурнамосозии давлатӣ (консепсия, стратегия ва барнома) доир ба рушди самтҳои алоҳидаи соҳаи кишоварзӣ, махсусан ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ нақши муҳимро ишғол намуда, ҳамчун заминаи таҳкими муносибатҳо баромад менамоянд ва дар пасманзари нишондодҳои чунин ҳуҷҷатҳо санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ такмил ва афзалиятҳову самтҳои рушди заминҳои таъиноти кишоварзӣ муайян карда мешаванд. Аз ин рӯ, банақшагирии стратегии давлатӣ ва танзими ҳуқуқии муносибатҳои заминӣ ҳамчун унсурҳои ба ҳам алоқаманд дар пешбурди сиёсати аграрӣ ва баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳои замин нақши калидӣ доранд.

Муқарриз: н.и.ҳ. Ҷамшедзода К.Ҷ.

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПЛОДОРОДИЯ ЗЕМЕЛЬ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО НАЗНАЧЕНИЯ

Ключевые слова: Конституция, кодекс, закон, документы стратегического планирования, концепция, стратегия, программа, законодательство, удобрение сельскохозяйственные земли, продовольственная безопасность, сельскохозяйственная продукция.

Аннотация. В данной статье автор анализирует и обсуждает роль Земельного кодекса, Закона Республики Таджикистан «О государственном регулировании обеспечения плодородия земель сельскохозяйственного назначения» и значение документов стратегического планирования в развитии удобрения сельскохозяйственных земель. В частности, кодекс, закон, концепция, стратегия и государственные программы развития сельского хозяйства, принятые в период независимости, предусматривают конкретные показатели регулирования плодородия сельскохозяйственных земель.

Пахлавонов Сулаймон Каримович – заместитель начальника отдела аграрного, природоресурсного и экологического законодательства Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. E-mail: sulaimon_0601@mail.ru; Тел.: (+992) 904-01-85-25.

STATE REGULATION OF ENSURING THE FERTILITY OF AGRICULTURAL LANDS

Keywords: Constitution, code, law, strategic planning documents, concept, strategy, program, legislation, agricultural land fertilization, food security, agricultural products.

Abstract. In this article, the author analyzes and discusses the role of the Address of the President of the Republic of Tajikistan and the importance of strategic planning documents in improving agricultural land fertility. In particular, the concept, strategy, and state programs for agricultural development adopted during the period of independence provide specific indicators for regulating agricultural land fertility.

Pahlavonov Sulaimon Karimovich – deputy head of the agrarian, natural resources and environmental legislation department of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. E-mail: sulaimon_0601@mail.ru; Tel.: (+992) 904-01-85-25.

Рӯйхати адабиёт:

1. Ғаюрзода Ш.К., Соҳибзода М.М. Табиати ҳуқуқии мафҳум ва хусусиятҳои «замин» дар танзими муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ ва ҳуқуқи замин // Қонунгузорӣ. – №2. – 2023. – С.130-137.

2. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ- ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Манбаи дастрасӣ: http: // www.adlia.tj (санаи мурочиат: 25.05.2026).

3. Соҳибов М.М. Проблемаҳои танзими ҳуқуқи граждании иҷораи қитъаи заминҳои таъиноти кишоварзӣ тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон. дис. ... ном. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2018. – 235 с.

4. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 26 январи соли 2021 // [Захираи электронӣ]. Саҳифаи расмии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрасӣ: http://www.prezident.tj (санаи мурочиат: 15.05.2026).

5. Антонова И.В. Масъалаҳои муосири ҳуқуқи байналмилалии фаъолияти ФАО: дис. ... ном. илм. ҳуқуқ. – М., 2009. – 216 с.

6. Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 13 декабри соли 1996, №326 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Манбаи дастрасӣ: http: // www.adlia.tj (санаи мурочиат: 10.04.2026).

7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими давлатии ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ» аз 15 июли соли 2004, №56. // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ- ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Манбаи дастрасӣ: http: // www.adlia.tj (санаи мурочиат: 15.04.2026).

8. Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028, ки бо фармони Президенти ҶТ аз 6 феврали соли 2018, №1005 тасдиқ шудааст // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ- ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Манбаи дастрасӣ: http: // www.adlia.tj (санаи мурочиат: 10.05.2026).

9. Шевченко И.В. Танзими ҳуқуқии муносибатҳои замин ва амнияти озуқаворӣ: масъалаҳои муомилоти ҳуқуқии заминҳои таъиноти кишоварзӣ // Инноватсияҳо ва амнияти озуқаворӣ. – №3 (49). – 2025. – С. 72-95.

10. Барномаи амнияти озуқавории Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2026-2030, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 июли соли 2025, № 429 тасдиқ шудааст // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ- ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Манбаи дастрасӣ: http: // www.adlia.tj (санаи мурочиат: 17.04.2026).

11. Барномаи давлатии азхудкунии заминҳои нави обёришаванда ва барқарорсозии заминҳои аз гардиши кишоварзӣ берунмонда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2026-2030, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25 сентябри соли 2025, №512 тасдиқ шудааст // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ- ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Манбаи дастрасӣ: http: // www.adlia.tj (санаи мурочиат: 20.04.2026).

12. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 сентябри соли 2020, №526 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Манбаи дастрасӣ: http: // www.adlia.tj (санаи мурочиат: 12.04.2026).

Список литературы:

1. Гаюрзода Ш.К., Сохибзода М.М. Правовая природа понятия и характеристики «земли» в регулировании гражданско-правовых отношений и земельного права // Законодательство. – № 2. – 2023. – С. 130-137.
2. Конституция Республики Таджикистан от 6 ноября 1994 года // [Электронный ресурс]. Централизованная база данных правовой информации Республики Таджикистан «Адлия». Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 25.05.2026).
3. Сохибов М.М. Проблемы регулирования гражданско-правового права аренды сельскохозяйственных земельных участков в соответствии с законодательством Республики Таджикистан. дис.канд.юрид. наук – Душанбе, 2018. – 235 с.
4. Послание Президента Республики Таджикистан «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики» от 26 января 2021 года // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Президента Республики Таджикистан. Ренжим доступа: http://www.prezident.tj (дата обращения: 15.04.2026).
5. Антонова И.В. Современные международно-правовые проблемы деятельности ФАО: дис. ...канд. юрид. наук. – М., 2009. – 216 с.
6. Земельный кодекс Республики Таджикистан от 13 декабря 1996 года, № 326 // [Электронный ресурс]. Централизованная база данных правовой информации Республики Таджикистан «Адлия». Режим доступа: http: // www.adlia.tj (дата доступа: 15.04.2026).
7. Закон Республики Таджикистан «О государственном регулировании удобрения сельскохозяйственных земель» от 15 июля 2004 года, № 56 // [Электронный ресурс]. Централизованная база данных правовой информации Республики Таджикистан «Адлия». Режим доступа: http: // www.adlia.tj (дата доступа: 15.04.2026).
8. Концепция правовой политики Республики Таджикистан на 2018-2028 годы, утвержденная указом Президента Республики Таджикистан от 6 февраля 2018 года, № 1005 // [Электронный ресурс]. Централизованная база данных правовой информации Республики Таджикистан «Адлия». Режим доступа: http: // www.adlia.tj (дата доступа: 15.11.2024).
9. Шевченко И.В. Земельное правовое регулирование и продовольственная безопасность: проблемы правового оборота сельскохозяйственных земель // Инновации и продовольственная безопасность. − №3 (49). − 2025. − С. 72-95.
10. Программа продовольственной безопасности Республики Таджикистан на 2026-2030 годы, утвержденная постановлением Правительства Республики Таджикистан от 31 июля 2025 года, № 429 // [Электронный ресурс]. Централизованная информационно-правовая база данных Республики Таджикистан «Адлия». Режим доступа: http: // www.adlia.tj (дата обращения: 15.04.2026).
11. Государственная программа развития новых орошаемых земель и восстановления земель, исключенных из сельскохозяйственного оборота в Республике Таджикистан на 2026-2030 годы, утвержденная постановлением Правительства Республики Таджикистан от 25 сентября 2025 года, № 512 // [Электронный ресурс]. Централизованная информационно-правовая база данных Республики Таджикистан «Адлия». Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 15.04.2026).
12. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан до 2030 года, утвержденная постановлением Правительства Республики Таджикистан от 29 сентября 2020 года, № 526 // [Электронный ресурс]. Централизованная база данных правовой информации Республики Таджикистан «Адлия». Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 15.04.2026).

List of literature:

1. Gayurzoda Sh.K., Sohibzoda M.M. Legal nature of the concept and characteristics of «land» in the regulation of civil law relations and land law // Legislation. – №2. – 2023. – P. 130-137.
2. Constitution of the Republic of Tajikistan from 6 November 1994 // [Electronic resource]. Centralized database of legal information of the Republic of Tajikistan «Adliya». Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 25.05.2026).
3. Sohibov M.M. Problems of civil law regulation of the lease of agricultural land plots under the legislation of the Republic of Tajikistan. diss. ... of cand. of legal sciences. – Dushanbe, 2018. – 235 p.
4. Address of the President of the Republic of Tajikistan «On the main directions of the republic's domestic and foreign policy» from 26 January 2021 // [Electronic resource]. Official Website of the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: http://www.prezident.tj (date of access: 15.04.2026).

5. Antonova I.V. Contemporary international legal problems of FAO activities: diss. ... of cand. of legal sciences. – M., 2009. – 216 p.

6. Land Code of the Republic of Tajikistan from 13 December 1996, №326 // [Electronic resource]. Centralized database of legal information of the Republic of Tajikistan «Adliya». Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 25.05.2026).

7. Law of the Republic of Tajikistan «On State Regulation of Fertilization of Agricultural Land» from 15 July 2004, №56 // [Electronic resource]. Centralized database of legal information of the Republic of Tajikistan «Adliya». Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 25.05.2026).

8. Concept of the legal policy of the Republic of Tajikistan for 2018-2028, approved by decree of the President of the Republic of Tajikistan from 6 February 2018, №1005 // [Electronic resource]. Centralized database of legal information of the Republic of Tajikistan «Adliya». Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 25.05.2026).

9. Shevchenko I.V. Land law regulation and food security: problems of the legal turnover of agricultural land // Innovations and food security. – №3(49). – 2025. – P. 72-95.

10. Food security Program of the Republic of Tajikistan for 2026-2030, approved by resolution of the Government of the Republic of Tajikistan from 31 July 2025, №429 // [Electronic resource]. Centralized database of legal information of the Republic of Tajikistan «Adliya». Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 25.05.2026).

11. State Program for the development of new irrigated lands and the restoration of lands withdrawn from agricultural use in the Republic of Tajikistan for 2026-2030, approved by resolution of the Government of the Republic of Tajikistan from 25 September 2025, №512 // [Electronic resource]. Centralized database of legal information of the Republic of Tajikistan «Adliya». Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 25.05.2026).

12. National development Strategy of the Republic of Tajikistan until 2030, approved by resolution of the Government of the Republic of Tajikistan from 29 September 2020, №526 // [Electronic resource]. Centralized database of legal information of the Republic of Tajikistan «Adliya». Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 25.05.2026).

5.5.8 – ҲУҚУҚИ ҶИНОЯТӢ ВА КРИМИНОЛОГИЯ; ҲУҚУҚИ ИҶРОИ ҶАЗОИ ҶИНОЯТӢ
5.5.8 – УГОЛОВНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ; УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЕ ПРАВО
5.5.8 – CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; CRIMINAL EXECUTIVE LAW

ТДУ: 343.346:349.242
Қудратов Некруз Абдунабиевич,
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, сардори раёсати илм ва инноватсияи Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон
Тел.: (+992) 935-96-00-01
E-mail: nek-kudratov@mail.ru.

Исматзода Тоҳирҷон,
унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқи
Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ
ва соҳибкории Тоҷикистон
Тел.: (+992) 934-42-00-09
E-mail: tohirismatzoda@mail.ru.

САБАБИЯТИ ИҶТИМОИИ МУҚАРРАР НАМУДАНИ ҶАВОБГАРИИ ҶИНОЯТӢ БАРОИ ВАЙРОН КАРДАНИ ҚОИДАҲОИ МУҲОФИЗАТИ МЕҲНАТ

Калидвожаҳо: сабабияти иҷтимоӣ, криминализатсия, ҷавобгарии ҷиноятӣ, муҳофизати меҳнат, қоидаҳои ҳифзи меҳнат, ҳуқуқ ба меҳнат, ҳуқуқ ба меҳнати бехатар, хавфи ҷамъиятӣ, ҳаёт ва саломатии инсон, садамаҳои истеҳсолӣ, стандартҳои байналмилалии меҳнат, Созмони Байналмилалии Меҳнат, ҳуқуқҳои меҳнатӣ, ҳуқуқи ҷиноятӣ, сиёсати ҳуқуқии ҷиноятӣ, арзишҳои конститутсионӣ.

Аннотатсия. Мақола ба таҳқиқи сабабияти иҷтимоии муқаррар намудани ҷавобгарии ҷиноятӣ барои вайрон кардани қоидаҳои муҳофизати меҳнат бахшида шудааст. Дар асоси таҳлили қонунгузории миллӣ, санадҳои байналмилалӣ, мавқеи олимони ватаниву хориҷӣ ва таҷрибаи таърихии рушди институти ҳифзи меҳнат омилҳои асосии иҷтимоӣ ва ҳуқуқии криминализатсияи ин кирдор баррасӣ гардидаанд. Муаллиф нишон медиҳад, ки зарурати муқаррар намудани ҷавобгарии ҷиноятӣ аз аҳамияти ҳифзи ҳаёт ва саломатии инсон, дараҷаи баланди хавфи ҷамъиятии вайрон кардани талаботи ҳифзи меҳнат, рушди истеҳсолоти дорои хатари баланд, нокифоя будани воситаҳои дигари ҳуқуқӣ, инчунин аз зарурати иҷрои уҳдадориҳои байналмилалии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ бармеояд. Дар натиҷаи таҳқиқот хулоса карда мешавад, ки ҷавобгарии ҷиноятӣ барои вайрон кардани қоидаҳои муҳофизати меҳнат ба принсипҳои сиёсати муосири ҳуқуқии ҷиноятӣ, арзишҳои конститутсионӣ ва стандартҳои байналмилалии меҳнат мутобиқ буда, ҳамчун воситаи муассири ҳифзи ҳуқуқи шаҳрвандон ба шароити бехатар ва солими меҳнат, пешгирии садамаҳои истеҳсолӣ ва таъмини амнияти меҳнат хизмат менамояд.

Дар шароити рушди муносибатҳои иқтисодии муосир, густариши истеҳсолот ва истифодаи технологияҳои нав масъалаи таъмини бехатарии меҳнат ба яке аз самтҳои муҳими сиёсати иҷтимоӣ ва ҳуқуқии давлат табдил ёфтааст. Ҳуқуқ ба шароити бехатар ва солими меҳнат яке аз ҳуқуқҳои асосии инсон буда, дар санадҳои байналмилалӣ ва қонунгузории миллӣ эътироф гардидааст. Амалӣ гардидани ин ҳуқуқ танҳо дар сурати мавҷудияти низоми самараноки кафолатҳои ҳуқуқӣ, аз ҷумла ҷавобгарии ҷиноятӣ барои вайрон намудани қоидаҳои муҳофизати меҳнат имконпазир мебошад.

Вайрон кардани талаботи ҳифзи меҳнат на танҳо ба саломатӣ ва ҳаёти кормандон зарар мерасонад, балки боиси коҳиши истеҳсолнокии меҳнат, афзоиши хароҷоти иҷтимоӣ, паст шудани эътимод ба корфармоён ва халалдор гардидани суботи иқтисодию иҷтимоӣ мегардад. Аз ин рӯ, муносибатҳои ҷамъиятие, ки дар самти таъмини бехатарии меҳнат ба вуҷуд меоянд, ба ҳифзи пурраи ҳуқуқӣ, аз ҷумла тавассути воситаҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ ниёз доранд.

Таърихи ташаккул ва рушди ҳифзи меҳнат нишон медиҳад, ки масъалаҳои таъмини амнияти инсон дар ҷараёни фаъолияти меҳнатӣ аз замонҳои қадим диққати ҷомеаро ба худ ҷалб намудаанд.

Ҳанӯз дар даврaҳои бостонӣ инсоният барои огоҳ намудани дигарон аз мавҷудияти хатар аз аломатҳо ва рамзҳои гуногун истифода мебурд. Дар давраи Антиқа ва асрҳои миёна воситаҳои гуногуни рамзӣ, аз ҷумла кулоҳҳои ҷангии дорои шох, нақшу нигори махсуси чеҳраи ҷанговарон ва баъдан парчами сиёҳи роҳзанони баҳрӣ («Весёлий Роджер») ҳамчун аломатҳои огоҳкунанда аз хатар хизмат мекарданд. Бо мурури замон чунин рамзҳо ба аломатҳои расмии огоҳкунанда табдил ёфта, барои ишора намудани минтақаҳои хавфнок, моддаҳои заҳрнок, таҷҳизоти барқӣ ва дигар манбаъҳои хатар истифода шуданд. Навиштаҷот ва аломатҳои огоҳкунанда, ба монанди «Наздик нашавед! Хатар ба ҳаёт», «Эҳтиёт! Шиддати барқ» ё «Фаъол накунед! Кор ҷараён дорад» маҳз барои пешгирии ҳодисаҳои нохуш ва ҳифзи ҳаёт ва саломатии инсон пешбинӣ гардидаанд [1, с. 270].

Масъалаҳои ҳифзи меҳнат аз даврaҳои аввалини рушди илми тиб ва фалсафа низ мавриди омӯзиш қарор гирифта буданд. Дар осори мутафаккирони Юнону Рими Қадим, аз ҷумла Гиппократ, Плиний, Гален ва Арасту, масъалаҳои вобаста ба таъсири шароити меҳнат ба саломатии инсон инъикос ёфтаанд. Бо оғози давраи Эҳё ва баъдан Асри Маърифат (асрҳои XVI–XVIII) омӯзиши илмии масъалаҳои ҳифзи меҳнат боз ҳам густариш ёфт. Табиб ва табиатшиноси маъруф Паратселс дар асари худ «Дар бораи сили шуш ва дигар бемориҳои кӯҳканон» масъалаҳои таъсири шароити меҳнат ба саломатии кормандони саноати кӯҳиро таҳлил намуд. Георг Агрикола бошад, дар асари машҳури худ «Дар бораи кори кӯҳӣ» масъалаҳои ташкили меҳнати бехатар, истифодаи таҷҳизоти истеҳсолӣ ва роҳҳои пешгирии хатарҳои истеҳсолиро баррасӣ кардааст.

А.В. Анохин ва Г.С. Иванов менависанд, ки марҳилаи муҳимми рушди илми ҳифзи меҳнат ба фаъолияти табиби итолиёвӣ Бернардино Раматсини алоқаманд мебошад. Ӯ соли 1700 асари машҳури худ «Дар бораи бемориҳои ҳунармандон»-ро ба табъ расонд, ки дар он бори аввал масъалаҳои гигиенаи меҳнат ва бемориҳои касбӣ нисбат ба намояндагони касбу фаъолияти гуногун ба таври низомманд таҳлил гардиданд. Дар ин асар робитаи байни шароити меҳнат ва бемориҳои касбӣ бо усулҳои илмӣ асоснок шуда, зарурати пешгирии хавфҳои истеҳсолӣ ва беҳтар намудани шароити меҳнат таъкид шудааст. Аз ҳамин сабаб, Бернардино Раматсини дар адабиёти илмӣ ҳамчун асосгузори тибби меҳнат ва гигиенаи касбӣ эътироф гардидааст [1, с. 272].

Ҳуқуқҳои меҳнатии инсон яке аз муҳимтарин навъҳои ҳуқуқҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ буда, ба гурӯҳи ҳуқуқҳои насли дуюм мансуб мебошанд. Дар низоми ҳуқуқҳои иҷтимоию иқтисодӣ ҳуқуқ ба меҳнат мавқеи марказиро ишғол мекунад, зеро маҳз фаъолияти меҳнатӣ асоси таъмини зиндагии арзанда, мустақилияти иқтисодӣ ва рушди ҳамаҷонибаи шахсро ташкил медиҳад. Тавассути меҳнат инсон имконияти қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти моддӣ ва маънавии худро пайдо намуда, дар рушди ҷомеа ва давлат саҳм мегузорад. Аз ин рӯ, чи тавре А.А. Рибалка қайд менамояд, амалишавии самараноки дигар ҳуқуқҳои иҷтимоию иқтисодӣ, аз ҷумла ҳуқуқ ба таъминоти иҷтимоӣ, ҳифзи саломатӣ, таҳсил ва манзил, то андозаи зиёд аз татбиқи ҳуқуқ ба меҳнат вобаста мебошад [2, с. 35].

Бо дарназардошти чунин аҳамияти иҷтимоӣ, олимони ватанӣ А.М. Диноршо, Ш.М. Мирзозода, У.Э. Бобозода, А. Аламхонзода дуруст андешаронӣ менамоянд, ки давлат вазифадор аст, ки на танҳо ҳуқуқ ба меҳнатро эътироф намояд, балки барои ҳифзи самараноки он низоми кафолатҳои ҳуқуқиро таъсис диҳад [3], [4], [5], [6]. Дар байни чунин кафолатҳо ҳуқуқи ҷиноятӣ мавқеи махсусро ишғол мекунад. Зарурати ҳифзи ҷиноятӣ аз он бармеояд, ки поймол намудани ҳуқуқҳои меҳнатӣ, махсусан дар ҳолатҳое, ки боиси таҳдид ба ҳаёт ва саломатии кормандон мегардад, дорои дараҷаи баланди хавфи ҷамъиятӣ мебошад [7], [8], [9]. Аз ин рӯ, истифодаи ҷавобгарии ҷиноятӣ ҳамчун воситаи охирини ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ ба талаботи сиёсати муосири ҳуқуқӣ ҷавобгӯ мебошад.

Ҳуқуқҳои меҳнатӣ дар як қатор санадҳои байналмилалии универсалӣ ва минтақавӣ мустаҳкам гардидаанд. Муҳимтарин санади байналмилалӣ дар ин самт Эъломияи умумии ҳуқуқи башар, ки соли 1948 қабул шудааст [10], ба ҳисоб меравад. Дар ин санад бори аввал дар сатҳи байналмилалӣ маҷмӯи асосии ҳуқуқҳои меҳнатии инсон эътироф гардид. Аз ҷумла, Ш. Мирзозода, Е.А. Зорина, А.Н. Метелков, М.М. Трапезникова, А.А. Медведева дуруст қайд мекунанд, ки ҳар як шахс ҳуқуқ дорад ба меҳнат, интихоби озоди касб ва ҷойи кор, шароити одилона ва мусоиди меҳнат, инчунин ҳифз аз бекорӣ [11], [12]. Ҳамзамон, Эъломия манъи ғуломӣ, меҳнати маҷбурӣ ва ҳама гуна шаклҳои истисмори инсонро ҳамчун яке аз кафолатҳои муҳими ҳуқуқ ба меҳнат пешбинӣ намудааст.

Илова бар ин, ЭУҲБ ба музди баробар барои меҳнати баробар, бидуни ҳама гуна табъизро муқаррар мекунад. Ҳар як корманд инчунин ба гирифтани музди одилона ва муносиб, ки зиндагии арзандаи худ ва аъзои оилаашро таъмин менамояд, ҳуқуқ дорад. Дар баробари ин, ҳуқуқ ба таъсис додани иттифоқҳои касаба ва иштирок дар

фаъолияти онҳо барои ҳифзи манфиатҳои меҳнатии кормандон низ аз ҷумлаи ҳуқуқҳои эътирофшуда мебошад. Яке аз кафолатҳои муҳими иҷтимоӣ инчунин ҳуқуқ ба истироҳат, маҳдуд намудани вақти корӣ ва гирифтани рухсатии даврии музднок мебошад.

Меъёрҳои муқаррарнамудаи ЭУҲБ минбаъд дар ПБҲИИФ (1966) [17] ва Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ [13] (1966) такмил ва мушаххас карда шуданд. Дар ин санадҳо давлатҳои иштирокчӣ уҳдадор гардидаанд, ки барои амалишавии ҳуқуқ ба меҳнат, таъмини шароити бехатар ва солими меҳнат, музди одилона, баробарии ҳуқуқии кормандон ва ҳифзи онҳо аз ҳама гуна шаклҳои табъиз чораҳои муассири ҳуқуқӣ андешанд.

Тавре муҳаққиқ Ш.М. Менглиев таъкид менамояд, санадҳои қабулнамудаи СММ дар соҳаи меҳнат дорои аҳамияти муҳими байналмилалӣ мебошанд. Ба андешаи ӯ, ин санадҳо, аввалан, сатҳи дастовардҳои ҷомеаи ҷаҳониро дар танзими муносибатҳои меҳнатӣ инъикос менамоянд; сониян, ҳамчун намунаи ҳуқуқӣ барои такмили қонунгузории меҳнатии давлатҳое хизмат мекунанд, ки дар марҳилаи рушди муносибатҳои истеҳсолӣ қарор доранд; сеюм, ба ҳамоҳангсозӣ (унификатсия)-и қонунгузории меҳнатии давлатҳо мусоидат менамоянд; чорум, татбиқи ҳуқуқи инсон ба меҳнатро, ки дар санадҳои универсалии байналмилалӣ эътироф гардидааст, таъмин месозанд [14, с. 239].

Ба андешаи мо, ин мавқеи илмӣ аҳамияти муҳим дорад, зеро он нақши стандартҳои байналмилалии меҳнатро на танҳо ҳамчун маҷмӯи меъёрҳои ҳуқуқӣ, балки ҳамчун воситаи рушди қонунгузории миллӣ ва таҳкими кафолатҳои ҳуқуқи инсон арзёбӣ менамояд. Воқеан ҳам, аксари давлатҳо ҳангоми такмили қонунгузории меҳнатӣ ва муқаррар намудани механизмҳои ҳифзи ҳуқуқҳои кормандон маҳз ба меъёрҳо ва принсипҳои пешбининамудаи санадҳои байналмилалии Созмони Милали Муттаҳид ва Созмони Байналмилалии Меҳнат такя мекунанд.

Дар ҳамин замина, Д.К. Назаров дуруст қайд мекунад, ки дар санадҳои байналмилалии Созмони Милали Муттаҳид на танҳо худи ҳуқуқ ба меҳнат эътироф гардидааст, балки мазмун ва муҳтавои ҳуқуқии он низ муайян карда мешавад [15, с. 84]. Ба ибораи дигар, ҳуқуқ ба меҳнат дар ҳуқуқи байналмилалӣ танҳо ҳамчун ҳуқуқи интихоби озоди касб ё фаъолияти меҳнатӣ фаҳмида намешавад. Он маҷмӯи кафолатҳои ҳуқуқиро дар бар мегирад, аз ҷумла ҳуқуқ ба меҳнати озодона интихобшуда, шароити бехатар ва солими меҳнат, музди одилона, баробарӣ дар муносибатҳои меҳнатӣ, ҳифз аз табъиз, таъсиси иттифоқҳои касаба, ҳифзи иҷтимоӣ ва дигар ҳуқуқҳое, ки барои таъмини зиндагии арзанда ва рушди озодонаи инсон аҳамияти муҳим доранд.

Аз ин рӯ, таҳлили ақидаҳои олимони мазкур нишон медиҳад, ки стандартҳои байналмилалии меҳнат танҳо хусусияти эъломиявӣ надоранд, балки барои давлатҳо уҳдадориҳои мушаххаси ҳуқуқӣ ба вуҷуд меоранд. Давлатҳо вазифадоранд қонунгузории миллии худро бо ин стандартҳо мутобиқ намуда, механизмҳои муассири ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатиро, аз ҷумла дар ҳолатҳои зарурӣ тавассути чораҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ, таъмин намоянд. Ин равиш ба ташаккули низоми самараноки ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ мусоидат намуда, сатҳи кафолати ҳуқуқу озодиҳои инсонро дар ҷомеа баланд мебардорад.

Ғайр аз ин, ҳуқуқҳои меҳнатӣ дар як қатор конвенсияҳои махсуси Созмони Милали Муттаҳид низ мустаҳкам гардидаанд. Аз ҷумла, Конвенсия дар бораи барҳам додани ҳамаи шаклҳои табъиз нисбат ба занон (1979) давлатҳоро вазифадор менамояд, ки баробарии занону мардонро дар муносибатҳои меҳнатӣ, аз ҷумла ҳангоми қабул ба кор, пардохти музди меҳнат, пешрафти хизматӣ ва таъмини шароити бехатари меҳнат таъмин намоянд.

Бо вуҷуди аҳамияти бузурги санадҳои Созмони Милали Муттаҳид, танзими муфассалтарини ҳуқуқҳои меҳнатӣ дар санадҳои Созмони Байналмилалии Меҳнат ҷой гирифтааст. Ш. Мирзозода чунин мешуморад, ки Конвенсияҳо ва тавсияҳои ин созмон маҷмӯи мукаммали стандартҳои байналмилалиро оид ба ҳифзи меҳнат, бехатарии истеҳсолот, муносибатҳои меҳнатӣ ва ҳифзи ҳуқуқҳои кормандон ташкил медиҳанд [11, с. 98-99]. Онҳо на танҳо ҳуқуқҳои асосии кормандонро муайян менамоянд, балки давлатҳоро вазифадор месозанд, ки барои татбиқи онҳо механизмҳои самараноки ҳуқуқӣ, аз ҷумла ҷавобгарии ҳуқуқӣ ва ҷиноятиро пешбинӣ намоянд.

Дар байни ҳамаи ҳуқуқҳои меҳнатии дар санадҳои байналмилалӣ пешбинишуда гурӯҳи махсуси ҳуқуқҳое мавҷуд аст, ки ҳамчун принсипҳо ва ҳуқуқҳои бунёдӣ дар соҳаи меҳнат эътироф шудаанд. Ин гурӯҳи ҳуқуқҳо, ба ақидаи А.А. Рибалка, дар Эъломияи Созмони Байналмилалии Меҳнат оид ба принсипҳо ва ҳуқуқҳои бунёдӣ дар соҳаи меҳнат (1998) ҷамъбаст гардидааст [16, с. 134-136]. Ба онҳо озодии иттиҳодияҳо ва ҳуқуқ ба гуфтушуниди коллективӣ, барҳам додани меҳнати маҷбурӣ, манъи меҳнати кӯдакон ва барҳам додани табъиз дар соҳаи меҳнат дохил мешаванд. Ин принсипҳо

имрӯз ҳамчун меъёрҳои эътирофшудаи ҳуқуқи байналмилалии меҳнат хизмат намуда, барои ҳамаи давлатҳо аҳамияти роҳнамоӣ доранд.

Ҳамин тариқ, таҳлили санадҳои байналмилалӣ нишон медиҳад, ки ҳуқуқҳои меҳнатӣ аз ҷумлаи ҳуқуқҳои асосии инсон буда, ҳифзи онҳо яке аз вазифаҳои муҳими давлатҳои муосир мебошад. Аз ин рӯ, муқаррар намудани ҷавобгарии ҷиноятӣ барои вайрон намудани ҳуқуқҳои меҳнатӣ, махсусан дар ҳолатҳое, ки онҳо боиси таҳдид ба ҳаёт ва саломатии инсон мегарданд, на танҳо ба талаботи қонунгузории миллӣ, балки ба стандартҳои байналмилалии ҳифзи ҳуқуқҳои инсон ва ҳуқуқи меҳнат низ пурра мутобиқат менамояд.

Марҳилаи муҳими рушди стандартҳои байналмилалии ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ ба қабули Эъломияи Созмони Байналмилалии Меҳнат оид ба принсипҳо ва ҳуқуқҳои бунёдӣ дар соҳаи меҳнат (1998) вобаста мебошад. Дар ин санад Созмони Байналмилалии Меҳнат таъкид намудааст, ки ҳамаи давлатҳои аъзои ташкилот, ҳатто агар конвенсияҳои дахлдорро ба тасвиб нарасонида бошанд ҳам, бо сабаби узвият дар Созмони Байналмилалии Меҳнат уҳдадоранд, ки принсипҳои асосии меҳнатиро эҳтиром намоянд, татбиқи онҳоро таъмин карда, барои амалишавии онҳо тадбирҳои муассир андешанд.

Тибқи Эъломияи мазкур, ба принсипҳо ва ҳуқуқҳои бунёдӣ дар соҳаи меҳнат инҳо дохил мешаванд:

– таъмини озодии муттаҳидшавӣ ва эътирофи воқеии ҳуқуқ ба гуфтушуниди коллективӣ;

– барҳам додани ҳама гуна шаклҳои меҳнати маҷбурӣ ва ҳатмӣ;

– манъи самараноки истифодаи меҳнати кӯдакон;

– роҳ надодан ба ҳама гуна шаклҳои табъиз дар муносибатҳои меҳнатӣ ва шуғл.

Бо вуҷуди ин, дар адабиёти муосири ҳуқуқшиносӣ, аз ҷумла дар корҳои А.А. Рибалка чунин андеша ҷой дорад, ки номгӯи принсипҳои бунёдии меҳнат, ки дар Эъломияи Созмони Байналмилалии Меҳнат зикр гардидааст, пурра нест [16], [17]. Аз ҷумла, як қатор муҳаққиқон, ба монанди О.И. Коростилев ва А.А. Рибалка, қайд менамоянд, ки дар он принсипи таъмини бехатарӣ ва ҳифзи меҳнат ҳамчун яке аз принсипҳои асосии ҳуқуқи меҳнат мустақиман инъикос наёфтааст [10], [20]. Дар ҳақиқат, амнияти меҳнат яке аз шартҳои ҳатмии амалишавии ҳуқуқ ба меҳнат буда, бе таъмини он татбиқи дигар ҳуқуқҳои меҳнатӣ низ имконнопазир мегардад.

Худи Созмони Байналмилалии Меҳнат низ дар санадҳои минбаъдаи худ аҳамияти стратегии ҳифзи меҳнатро эътироф намуда, таъмини муҳити бехатар ва солими меҳнатро яке аз самтҳои афзалиятноки фаъолияти худ муайян кардааст. Аз ин рӯ, имрӯз дар ҳуқуқи байналмилалӣ ҳуқуқ ба меҳнати бехатар ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи ҳуқуқҳои асосии инсон дар соҳаи меҳнат эътироф гардидааст.

Санадҳои байналмилалӣ на танҳо мазмун ва доираи ҳуқуқҳои меҳнатиро муайян менамоянд, балки давлатҳоро вазифадор месозанд, ки барои татбиқи самараноки онҳо дар сатҳи миллӣ тамоми чорабиниҳои зарурии ҳуқуқӣ, ташкилӣ ва иқтисодиро амалӣ намоянд. Аз ҷумла, тибқи моддаи 2-и Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ (1966) давлатҳои иштирокчӣ ӯҳдадоранд, ки тавассути қабул ва такмили қонунгузорӣ ва дигар чорабиниҳои дахлдор амалишавии тадриҷии ҳуқуқҳои дар Паймон пешбинишударо таъмин намоянд [18].

Ҳамчунин, тибқи моддаи 19-и Оинномаи Созмони Байналмилалии Меҳнат, давлатҳое, ки конвенсияҳои Созмони Байналмилалии Меҳнатро ба тасвиб расонидаанд, вазифадоранд тамоми тадбирҳои заруриро барои иҷрои муқаррароти онҳо дар қонунгузорӣ ва амалияи миллӣ роҳандозӣ намоянд.

Дар баробари ӯҳдадориҳои умумӣ, як қатор санадҳои байналмилалӣ татбиқи чорабиниҳои мушаххаси сиёсӣ, ҳуқуқӣ, ташкилӣ ва техникӣ, аз ҷумла истифодаи воситаҳои ҳуқуқи ҷиноятиро талаб менамоянд. Е.Н. Пшизова, А.М. Крепышев, А.Х. Ишмухаметов бар он ақида аст, ки ҳуқуқи байналмилалӣ ҷавобгарии ҷиноятиро ҳамчун воситаи охирин арзёбӣ мекунад [8, с. 151-153]. Яъне истифодаи ҷавобгарии ҷиноятӣ танҳо дар ҳолатҳое асоснок дониста мешавад, ки дигар воситаҳои ҳуқуқӣ барои ҳифзи муносибатҳои ҷамъиятӣ самарабахш нестанд.

Аз ин рӯ, ҳуқуқи байналмилалӣ талаб намекунад, ки ҳамаи ҳуқуқҳои меҳнатӣ бо воситаҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ ҳифз карда шаванд. Танҳо он ҳуқуқҳое, ки вайрон намудани онҳо ба арзишҳои муҳимтарини иҷтимоӣ, аз ҷумла ҳаёт, саломатӣ, озодӣ ва шаъну шарафи инсон таҳдид мекунад, бояд таҳти ҳифзи қонуни ҷиноятӣ қарор гиранд.

Яке аз чунин ҳуқуқҳо ҳуқуқ ба меҳнати озод мебошад, ки истисмори инсон, меҳнати маҷбурӣ ва дигар шаклҳои маҳдудсозии озодии меҳнатро истисно мекунад. Бо мақсади ҳифзи ин ҳуқуқ ҷомеаи байналмилалӣ як қатор санадҳои ҳатмии ҳуқуқиро қабул намудааст, аз ҷумла Конвенсия оид ба ғуломӣ (1926), Конвенсияи иловагӣ оид ба

бекор намудани ғуломӣ ва муассисаҳои ба он монанд (1956) ва Конвенсияи №29-и Созмони Байналмилалии Меҳнат «Дар бораи меҳнати маҷбурӣ ё ҳатмӣ» (1930). Ин санадҳо давлатҳоро вазифадор месозанд, ки барои истифодаи меҳнати маҷбурӣ ва шаклҳои ба ғуломӣ монанд ҷавобгарии самараноки ҳуқуқӣ, аз ҷумла ҷавобгарии ҷиноятиро пешбинӣ намоянд.

Ба гурӯҳи ҳуқуқҳое, ки ба ҳифзи ҷиноятӣ ниёз доранд, инчунин ҳуқуқи кӯдакон ва наврасон ба ҳифз аз истисмори иқтисодӣ дохил мешавад. Конвенсияи Созмони Милали Муттаҳид оид ба ҳуқуқҳои кӯдак (1989) [8] давлатҳоро вазифадор менамояд, ки кӯдаконро аз иҷрои корҳое, ки ба саломатӣ, ахлоқ, амният ё рушди ҷисмонӣ ва маънавии онҳо зарар мерасонанд, ҳифз намоянд. Дар баробари ин, Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ истифодаи меҳнати кӯдаконро дар корҳои барои ҳаёт ва саломатии онҳо хатарнок манъ намуда, муқаррар кардани ҷавобгарии қонунӣ барои чунин амалҳоро талаб менамояд.

Стандартҳои байналмилалӣ инчунин синни ҳадди ақали қабул ба корро муайян намудаанд. Тибқи Конвенсияи №138-и Созмони Байналмилалии Меҳнат «Дар бораи синни ҳадди ақали қабул ба кор» [20] (1973), синни умумии қабул ба кор набояд аз синни хатми таҳсилоти ҳатмӣ ва дар ҳар сурат аз 15 сол паст бошад. Барои давлатҳое, ки иқтисод ва низоми маорифи онҳо сатҳи рушди паст доранд, муваққатан муқаррар намудани синни 14-солагӣ иҷозат дода мешавад. Ҳамзамон, барои корҳои дорои шароити зараровар ё хатарнок синни ҳадди ақали қабул ба кор 18 сол муқаррар шудааст, зеро чунин фаъолият метавонад ба ҳаёт, саломатӣ ва рушди ҷисмонию маънавии наврасон таъсири манфӣ расонад.

Ҳамин тариқ, таҳлили санадҳои байналмилалӣ нишон медиҳад, ки ҷомеаи ҷаҳонӣ таъмини меҳнати бехатар, манъи меҳнати маҷбурӣ, ҳифзи кӯдакон аз истисмор ва таъмини дигар ҳуқуқҳои меҳнатиро ҳамчун арзишҳои бунёдӣ эътироф намудааст. Бо ин мақсад давлатҳо вазифадоранд, ки на танҳо чорабиниҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва маъмуриро амалӣ намоянд, балки дар ҳолатҳои зарурӣ ҷавобгарии ҷиноятиро низ ҳамчун воситаи муассири ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ пешбинӣ кунанд. Маҳз ҳамин равиш ба принсипҳои сиёсати муосири ҳуқуқи байналмилалӣ ва стандартҳои Созмони Байналмилалии Меҳнат мутобиқат намуда, кафолати воқеии ҳифзи ҳаёт, саломатӣ ва ҳуқуқҳои меҳнатии инсонро таъмин менамояд.

Кафолатҳои байналмилалии ҳуқуқи ҷиноятӣ дар ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ дар якчанд санадҳо дарҷи худро ёфтааст.

Конвенсияи №138-и Созмони Байналмилалии Меҳнат на танҳо синни ҳадди ақали қабул ба корро муайян мекунад, балки кафолатҳои амалисозии ин талаботро низ муқаррар менамояд. Тибқи моддаи 9-и Конвенсия, мақомоти салоҳиятдори давлатҳои аъзо вазифадоранд тамоми тадбирҳои заруриро, аз ҷумла муқаррар намудани намудҳои мувофиқи ҷавобгарӣ ва ҷазо, барои таъмини иҷрои самараноки муқаррароти Конвенсия андешанд. Ҳадафи чунин тадбирҳо пешгирии истифодаи меҳнати кӯдакон ва таъмини ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатии онҳо мебошад.

Дар баробари ин, таҳлили ПБҲИИФ, Конвенсияи Созмони Милали Муттаҳид оид ба ҳуқуқҳои кӯдак ва Конвенсияи №138-и Созмони Байналмилалии Меҳнат нишон медиҳад, ки ин санадҳо муқаррар намудани ҷавобгарии ҷиноятиро мустақиман талаб намекунанд. Дар онҳо ибораҳое истифода шудаанд, ба монанди «бояд тибқи қонун ҷазо дода шавад», «бо қонун манъ карда мешавад ва ҷазо пешбинӣ мегардад» ё «давлатҳо бояд намудҳои дахлдори ҷазо ё дигар чораҳои таъсиррасонро муқаррар намоянд». Гарчанде дар ин санадҳо мафҳуми «ҷавобгарии ҷиноятӣ» бевосита истифода нашудааст, аз мазмун ва мақсади онҳо бармеояд, ки сухан пеш аз ҳама дар бораи муқаррар намудани ҷавобгарии ҷиноятӣ меравад, зеро истилоҳи «ҷазо» дар ҳуқуқи байналмилалӣ асосан бо ҷазои ҷиноятӣ алоқаманд дониста мешавад.

Ин хулоса дар Конвенсияи №182-и Созмони Байналмилалии Меҳнат «Дар бораи манъ намудан ва андешидани чораҳои фаврӣ оид ба барҳам додани шаклҳои вазнинтарини меҳнати кӯдакон» [21] (1999) тасдиқи мустақими худро пайдо кардааст. Тибқи моддаи 7-и Конвенсияи мазкур, ҳар як давлати аъзо вазифадор аст тамоми чораҳои заруриро барои таъмини татбиқи самараноки муқаррароти Конвенсия амалӣ намуда, аз ҷумла ҷавобгарии ҷиноятӣ ё дар ҳолатҳои зарурӣ дигар намудҳои ҷавобгариро пешбинӣ намояд. Бо ҳамин, ҳуқуқи байналмилалӣ истифодаи ҷавобгарии ҷиноятиро ҳамчун яке аз воситаҳои муҳими муборизаи бо шаклҳои вазнинтарини истисмори меҳнати кӯдакон эътироф менамояд.

Илова бар ин, санадҳои байналмилалӣ зарурати ҳифзи ҷиноятии ҳуқуқҳои меҳнатии занонро низ пешбинӣ менамоянд. Конвенсияи Созмони Милали Муттаҳид дар бораи барҳам додани ҳамаи шаклҳои табъиз нисбат ба занон (1979) давлатҳоро вазифадор менамояд, ки сиёсати ҳамаҷонибаи пешгирии табъизро нисбат ба занон

амалӣ намоянд ва барои роҳ надодан ба чунин кирдорҳо чораҳои муассири ҳуқуқӣ, аз ҷумла татбиқи санксияҳои дахлдорро пешбинӣ кунанд. Махсусан, моддаи 11-и Конвенсия давлатҳоро вазифадор месозад, ки аз кор озод намудани занон бо сабаби ҳомиладорӣ, рухсатии ҳомиладорӣ ва таваллуд ё вазъи оилавӣ таҳти таҳдиди татбиқи ҷавобгарии ҳуқуқӣ манъ карда шавад. Ҳадафи чунин талабот таъмин намудани баробарии воқеии занону мардон дар муносибатҳои меҳнатӣ ва ҳифзи ҳуқуқи занон ба меҳнат мебошад.

Ҳамин тариқ, таҳлили санадҳои байналмилалӣ нишон медиҳад, ки ҳуқуқи байналмилалӣ муқаррар намудани ҷавобгарии ҷиноятиро пеш аз ҳама барои ҳифзи се гурӯҳи асосии ҳуқуқҳои меҳнатӣ зарур мешуморад:

а) ҳуқуқ ба ҳифз аз меҳнати маҷбурӣ ва ҳатмӣ;

б) ҳуқуқи кӯдакон ва наврасон ба ҳифз аз истисмори иқтисодӣ ва истифодаи меҳнати барои ҳаёт, саломатӣ ва рушди онҳо хавфнок;

в) ҳуқуқи занон ба ҳифз аз ҳама гуна шаклҳои табъиз дар муносибатҳои меҳнатӣ.

Ин стандартҳои байналмилалӣ ҳадди ақали кафолатҳои ҳуқуқи ҷиноятиро ташкил медиҳанд, ки бояд дар қонунгузории ҳамаи давлатҳое, ки уҳдадориҳои байналмилалии дахлдорро қабул намудаанд, инъикос ёбанд. Дар баробари ин, ҳуқуқи байналмилалӣ давлатҳоро аз васеъ намудани доираи чунин кафолатҳо маҳдуд намекунад. Баръакс, ҳар як давлат метавонад бо дарназардошти хусусиятҳои миллӣ, сатҳи рушди муносибатҳои меҳнатӣ ва эҳтиёҷоти ҷомеа барои дигар ҳуқуқҳои меҳнатӣ низ ҷавобгарии ҷиноятиро муқаррар намояд.

Аз ин рӯ, стандартҳои байналмилалии ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ бояд ҳамчун ҳадди ақали талабот арзёбӣ шаванд, на ҳамчун рӯйхати маҳдуди ҳуқуқҳое, ки таҳти ҳифзи қонуни ҷиноятӣ қарор мегиранд. Бо рушди муносибатҳои меҳнатӣ ва пайдо шудани шаклҳои нави таҳдид ба ҳуқуқҳои кормандон доираи кафолатҳои ҷиноятӣ низ метавонад такмил ва густариш ёбад.

Н.А. Қудратов дуруст қайд менамояд, ки ҳифзи ҷиноятии ҳуқуқҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ, аз ҷумла ҳуқуқҳои меҳнатӣ, нисбатан самти нави рушди сиёсати ҳуқуқӣ мебошад [22, с. 81]. Аз ин рӯ, низоми ҷавобгарии ҷиноятӣ дар ин самт ҳанӯз дар марҳилаи ташаккул қарор дошта, қонунгузории давлатҳо пайваста бо дарназардошти таҷрибаи байналмилалӣ ва талаботи нави ҷомеа такмил дода мешавад.

Ба андешаи мо, меъёри асосии интихоби ҳуқуқҳои меҳнатие, ки бояд таҳти ҳифзи ҳуқуқи ҷиноятӣ қарор гиранд, робитаи ногусастании онҳо бо ҳуқуқҳои шахсии инсон мебошад. Вайрон намудани чунин ҳуқуқҳои меҳнатӣ на танҳо ҳуқуқ ба меҳнатро маҳдуд мекунад, балки ҳамзамон ба дигар ҳуқуқҳои асосии инсон, аз ҷумла ҳуқуқ ба ҳаёт ва саломатӣ, ҳуқуқ ба озодӣ ва дахлнопазирии шахсӣ, ҳуқуқ ба баробарӣ, шаъну шараф ва зиндагии арзанда низ таҳдиди воқеӣ ба вуҷуд меорад.

Масалан, истифодаи меҳнати маҷбурӣ ҳамзамон ҳуқуқи инсонро ба озодӣ ва дахлнопазирии шахсӣ поймол мекунад; аз кор озод намудани зан бо сабаби ҳомиладорӣ ё таваллуди кӯдак на танҳо ҳуқуқи меҳнатии ӯ, балки ҳуқуқ ба баробарӣ ва ҳифз аз табъизро низ вайрон месозад; истифодаи меҳнати кӯдакон дар корҳои барои ҳаёт ва саломатии онҳо хавфнок бошад, дар баробари ҳуқуқи меҳнатӣ, ҳуқуқ ба ҳаёт, саломатӣ ва рушди муътадили онҳоро низ халалдор менамояд.

Аз ин рӯ, ҳуқуқи байналмилалии муосир ба он асос меёбад, ки ҷавобгарии ҷиноятӣ бояд пеш аз ҳама нисбат ба чунин вайронкуниҳои ҳуқуқҳои меҳнатӣ татбиқ гардад, ки ҳамзамон ба ҳуқуқҳои асосии шахсӣ низ таҳдид менамоянд [23], [24]. Ин равиш имкон медиҳад, ки байни зарурати ҳифзи самараноки ҳуқуқҳои меҳнатӣ ва принсипи сарфакорона истифода бурдани репрессияи ҷиноятӣ мувозинати оқилона нигоҳ дошта шавад. Бинобар ин, чунин меъёр метавонад ҳамчун самти асосии такмили қонунгузории ҷиноятии ҶТ дар самти ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ истифода гардад.

Сабабияти иҷтимоии муқаррар намудани ҷавобгарии ҷиноятӣ барои вайрон кардани қоидаҳои муҳофизати меҳнат бо як қатор омилҳои объективӣ асоснок мегардад.

Пеш аз ҳама, объекти ҳифзи ҳуқуқи ҷиноятӣ ҳаёт ва саломатии инсон мебошад. Маҳз ин арзишҳо дар низоми арзишҳои ҳуқуқии ҳар як давлати демократӣ мақоми олӣ доранд. Ҳар гуна беэҳтиётӣ ё риоя накардани талаботи техникаи бехатарӣ метавонад ба марг ё осебҳои вазнини ҷисмонӣ оварда расонад.

Дуюм, чунин ҳуқуқвайронкунӣ дорои дараҷаи баланди хавфи ҷамъиятӣ мебошад. Дар бисёр ҳолатҳо оқибатҳои вайрон намудани қоидаҳои муҳофизати меҳнат танҳо ба як корманд маҳдуд намешаванд, балки метавонанд ба садамаҳои истеҳсолии оммавӣ, таркиш, сӯхтор, ифлосшавии муҳити зист ва талафоти зиёди иқтисодӣ сабаб гарданд.

Сеюм, афзоиши истифодаи истеҳсолоти дорои хатари баланд, технологияҳои рақамӣ, робототехника ва таҷҳизоти муосир масъулияти шахсони вазифадорро дар самти таъмини амнияти меҳнат боз ҳам зиёд менамояд. Дар чунин шароит

танҳо чораҳои интизомӣ ё маъмурӣ на ҳамеша барои пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ кофӣ мебошанд.

Чорум, ҷавобгарии ҷиноятӣ вазифаи пешгирикунанда дорад. Мавҷудияти таҳдиди татбиқи ҷазои ҷиноятӣ корфармоён ва шахсони масъулро водор месозад, ки талаботи муҳофизати меҳнатро риоя намуда, ба омӯзиши кормандон, таҷдиди таҷҳизот ва фароҳам овардани шароити бехатари меҳнат диққати бештар диҳанд.

Панҷум, чунин меъёрҳо иҷрои уҳдадориҳои байналмилалии давлатро таъмин менамоянд. Конвенсияҳои байналмилалии меҳнат давлатҳоро вазифадор месозанд, ки низоми самараноки ҳифзи меҳнатро ташкил намуда, барои вайрон кардани талаботи он ҷавобгарии муассир пешбинӣ намоянд.

Муқарриз: д.и.ҳ., профессор Меликов У.А.

СОЦИАЛЬНАЯ МОТИВАЦИЯ УСТАНОВЛЕНИЕ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА НАРУШЕНИЕ ПРАВИЛ ОХРАНЫ ТРУДА

Ключевые слова: социальная причинность, криминализация, уголовная ответственность, защита труда, правила охраны труда, право на труд, право на безопасный труд, общественная опасность, жизнь и здоровье человека, несчастные случаи на производстве, международные стандарты труда, международная организация труда, трудовые права, уголовное право, уголовно-правовая политика, конституционные ценности.

Аннотация. Статья посвящена исследованию социальной причинности установления уголовной ответственности за нарушение правил охраны труда. На основе анализа национального законодательства, международных актов, позиции отечественных и зарубежных ученых и исторического опыта развития института охраны труда рассмотрены основные социальные и правовые факторы криминализации этого деяния. Автор указывает, что необходимость установления уголовной ответственности вытекает из важности защиты жизни и здоровья человека, высокой степени общественного риска нарушения требований охраны труда, развития производств с высоким уровнем риска, недостаточности иных правовых средств, а также из необходимости выполнения международных обязательств Республики Таджикистан в области защиты трудовых прав. В результате исследования делается вывод о том, что уголовная ответственность за нарушение правил охраны труда соответствует принципам современной уголовно-правовой политики, конституционным ценностям и международным стандартам труда, служит эффективным средством защиты права граждан на безопасные и здоровые условия труда, предотвращения несчастных случаев на производстве и обеспечения безопасности труда.

Кудратов Некруз Абдунабиевич – доктор юридических наук, профессор, начальник управления науки и инноваций Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. E-mail: nek-kudratov@mail.ru; Тел.: (+992) 935-96-00-01.

Исматзода Тохирджон – соискатель кафедры права Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. E-mail: tohirismatzoda@mail.ru. Тел.: (+992) 934-42-00-09.

SOCIAL MOTIVATION FOR ESTABLISHING CRIMINAL LIABILITY FOR VIOLATION OF LABOR PROTECTION RULES

Keywords: social causality, criminalization, criminal liability, labor protection, labor protection rules, right to work, right to safe work, public danger, human life and health, industrial accidents, international labor standards, international labor organization, labor rights, criminal law, criminal law policy, constitutional values.

Abstract. This article examines the social causality behind establishing criminal liability for violation of labor protection regulations. Based on an analysis of national legislation, international instruments, the positions of domestic and foreign scholars, and the historical development of labor protection, the main social and legal factors in criminalizing this offense are examined. The author points out that the need to establish criminal liability stems from the importance of protecting human life and health, the high social risk of violating labor protection requirements, the development of high-risk industries, the inadequacy of other legal remedies, and the need to fulfill the Republic of Tajikistan's international obligations in the area of labor rights protection. The study concludes that criminal liability for violation of labor protection regulations complies with the principles of modern criminal law policy, constitutional values, and international labor standards, serving as an effective means of protecting citizens' rights to safe and healthy working conditions, preventing industrial accidents, and ensuring occupational safety.

Qudratov Nekruz Abdunabievich – doctor of legal sciences, professor, head of the science and innovation department of the International university of tourism and entrepreneurship of Tajikistan. E-mail: nek-kudratov@mail.ru; Tel.: (+992) 935-96-00-01.

Ismatzoda Tohirjon – applicant of the law department of the International university of tourism and entrepreneurship of Tajikistan. E-mail: tohirismatzoda@mail.ru. Tel.: (+992) 934-42-00-09.

Рӯйхати адабиёт:

1. Шабаров А.Н. Коршунов Г.И., Черкаи З.Н., Мухина Н.В. Марҳилаҳои таърихи ҳифзи меҳнат // Ёддоштҳои Институти кӯҳӣ. – 2012. – С. 268-275.
2. Рибалка А.А. Ҳифзи ҷиноятӣ-ҳуқуқии ҳуқуқҳои меҳнатии шахс: стандартҳои байналмилалӣ ва мушкилоти татбиқи онҳо дар қонунгузории Россия: дис. ... номз. илм. ҳуқуқ. – 2016. – 180 с.
3. Бобозода У.Э., Аламхонзода А.Ташаккул ва рушди ҳуқуқ ба меҳнат дар давраи шӯравӣ // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2021. – № 4. – С. 264-273.
4. Бобозода У.Э. Ҳуқуқи инсон ба меҳнат ё озодии меҳнат: таҳлили назариявӣ-ҳуқуқӣ // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2025. – № 2. – С. 123-130.
5. Диноршо А.М., Мирзозода Ш.М. Танзими ҳуқуқии ҳуқуқ ба меҳнат дар қонунгузории миллӣ // Идоракунии давлатӣ. – 2023. – № 4-1 (63). – С. 171-181.
6. Мирзозода Ш.М. Танзими ҳуқуқии ҳуқуқ ба меҳнат дар қонунҳо ва дигар санадҳои зерқонунии соҳавӣ // Идоракунии давлатӣ. – 2022. – № 4-2 (59). – С. 296-300.
7. Головко И.И. Вайронкуниҳои маъмулии ҳуқуқҳои меҳнатӣ, хизматӣ ва дигар ҳуқуқҳои ба онҳо алоқаманди шаҳрвандон // Паёми Донишгоҳи давлатии Воронеж. Силсила: Ҳуқуқ. – 2011. – № 1 (10). – С. 290-298.
8. Пшизова Е.Н. Асоси ҳуқуқии ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатии шаҳрвандон дар ҳуқуқи ҷиноятӣ // Паёми Донишгоҳи давлатии Адигея. Силсилаи 1: Минтақашиносӣ: фалсафа, таърих, сотсиология, ҳуқуқшиносӣ, сиёсатшиносӣ, фарҳангшиносӣ. – 2011. – № 1. – С. 151-157.
9. Туманов А.А., Капелко Т.В. Ҷанбаҳои ҷиноятӣ-ҳуқуқии вайрон кардани ҳуқуқҳои меҳнатии инсон ва шаҳрванд дар қонунгузории муосири Россия // Маҷаллаи электронии илмӣ-методии «Консепт». – 2017. – №Т.31. – С. 71-75.
10. Эъломияи умумии ҳуқуқи башар, ки бо қатъномаи Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид аз 10 декабри соли 1948, 217 А (III) қабул карда шудааст // [Захираи электронӣ]. Саҳифаи расмии Созмони Милали Муттаҳид. Манбаи дастрасӣ: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml (санаи мурочиат: 04.05.2026).
11. Мирзозода Ш. Танзими ҳуқуқ ба меҳнат дар санадҳои байналмилалӣ // Паёми филиали Донишгоҳи давлатии Москва ба номи М. В. Ломоносов дар шаҳри Душанбе. – 2022. – Т.2. – №2(24). – С. 98-107.
12. Ҷанбаҳои ҷиноятӣ-ҳуқуқии вайрон кардани ҳуқуқҳои меҳнатӣ дар қонунгузории муосири Россия ва давлатҳои хориҷӣ / Е.А. Зорина, А.Н. Метелков, М.М. Трапезникова, А.А. Медведева // Паёми Донишгоҳи давлатии Томск. Ҳуқуқ. – 2023. – №50. – С. 43-61.
13. Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ, ки бо қатъномаи Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид аз 16 декабри соли 1966, 2200 А (XXI) қабул карда шудааст // [Захираи электронӣ]. Саҳифаи расмии Вазорати корҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрасӣ: https://www.mfa.tj/uploads/main/2020/12/10-Paimoni-bainalkhalqi-oid-ba-huquqhoi-shahrvandi-va-siesi.pdf (санаи мурочиат: 04.05.2026).
14. Менглиев Ш. Ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ. – Душанбе: «Ирфон», 2010. – 562 с.
15. Назаров Д.К. Санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ дар низоми сарчашмаҳои танзими ҳуқуқии меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: дис. ... номз. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2021. – 185 с.
16. Рибалка А.А. Стандартҳои байналмилалии ҳифзи ҷиноятӣ-ҳуқуқии ҳуқуқҳои меҳнатии шахс // Ҷомеа ва ҳуқуқ. – 2015. – №4(54). – С. 134-138.
17. Рибалка А.А. Татбиқи стандартҳои байналмилалии ҳифзи ҷиноятӣ-ҳуқуқии ҳуқуқҳои меҳнатии шахс дар қонунгузории ҷиноятии Россия // Паёми Академияи Прокуратураи генералии Федератсияи Россия. – 2016. – №2(52). – С. 119-124.
18. Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, ки бо қатъномаи Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид аз 16 декабри соли 1966, 2200 А (XXI) қабул карда шудааст // [Захираи электронӣ]. Саҳифаи расмии Созмони Милали Муттаҳид. Манбаи дастрасӣ: https://mmk.tj/content/паймони-байналхалкии-ҳуқуқҳои-иқтисодӣ-иҷтимоӣ-ва-фарҳангӣ (санаи мурочиат:

04.05.2026).

19. Конвенсияи Созмони Милали Муттаҳид оид ба ҳуқуқҳои кӯдак, ки бо қатъномаи Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид аз 20 ноябри соли 1989, 44/25 қабул карда шудааст // [Захираи электронӣ]. Саҳифаи расмии Вазорати корҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрасӣ: https://www.mfa.tj/uploads/main/2020/12/4-Konvensiya-oid-ba-huquqi-kudak.pdf (санаи мурочиат: 04.05.2026).

20. Конвенсияи Созмони Байналмилалии Меҳнат № 138 дар бораи синни ҳадди ақал барои қабул ба кор аз соли 1973 // [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии Созмони Байналмилалии Меҳнат. Манбаи дастрасӣ:
https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_norm/@normes/documents/normativeinstrument/wcms_c138_ru.htm/ (санаи мурочиат: 04.05.2025).

21. Конвенсияи Созмони Байналмилалии Меҳнат № 182 дар бораи манъ кардан ва андешидани чораҳои фаврӣ чиҳати барҳам додани шаклҳои бадтарини меҳнати кӯдакон аз 1 июни соли 1999 // [Захираи электронӣ]. Саҳифаи расмии Созмони Милали Муттаҳид. Манбаи дастрасӣ: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/convention182.shtml (санаи мурочиат: 04.05.2026).

22. Қудратов Н.А. Ҷиноятҳо ба муқобили ҳуқуқ ва озодиҳои конститутсионии инсон ва шаҳрванд : дастури таълимӣ. – Душанбе: «Озар», 2013. – 172 с.

23. Лебедев Н.Ю., Лебедев П., Яковинов В. Петухов Е.Н. Сиёсати ҷиноятӣ: самтҳои асосӣ дар марҳилаи муосир. – Новосибирск: «Донишгоҳи сибирии кооператсияи истеъмолӣ», 2023. – 169 с.

24. Анохин А.В. Ҳифзи меҳнат дар Федератсияи Россия: монография. – М.: Нашриёти «Авторская Мастерская», 2016. – 264 с.

Список литературы:

1. Шабаров А.Н., Коршунов Г.И., Черкаи З.Н., Мухина Н.В. Этапы истории охраны труда // Записки Горного института. – 2012. – С. 268-275.

2. Рыбалка А.А. Уголовно-правовая охрана трудовых прав человека: международные стандарты и проблемы их реализации в законодательстве России: дис. ... канд. юрид. наук. – 2016. – 180 с.

3. Бобозода У.Э., Аламхонзода А. Становление и развитие права на труд в советский период // Государствоведение и права человека. – 2021. – № 4. – С. 264-273.

4. Бобозода У.Э. Право человека на труд или свобода труда: теоретико-правовой анализ // Государствоведение и права человека. – 2025. – № 2. – С. 123-130.

5. Диноршо А.М., Мирзозода Ш.М. Правовое регулирование права на труд в национальном законодательстве // Государственное управление. – 2023. – № 4-1 (63). – С. 171-181.

6. Мирзозода Ш.М. Правовое регулирование права на труд в законах и других отраслевых подзаконных нормативных правовых актах // Государственное управление. – 2022. – № 4-2 (59). – С. 296-300.

7. Головко И.И. Типичные нарушения трудовых, служебных и других связанных с ними прав граждан // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Право. – 2011. – № 1 (10). – С. 290-298.

8. Пшизова Е.Н. Правовые основы защиты трудовых прав граждан в уголовном праве // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. – 2011. – № 1. – С. 151-157.

9. Туманов А.А., Капелко Т.В. Уголовно-правовые аспекты нарушения трудовых прав человека и гражданина в современном законодательстве России // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2017. – № Т.31. – С. 71-75.

10. Всеобщая декларация прав человека, принятая резолюцией Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций от 10 декабря 1948 года № 217 А (III) // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Организации Объединенных Наций. Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml (дата обращения: 04.05.2026).

11. Мирзозода Ш. Регулирование права на труд в международных актах // Вестник филиала Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова в городе Душанбе. – 2022. – Т. 2. – № 2(24). – С. 98-107.

12. Уголовно-правовые аспекты нарушения трудовых прав в современном законодательстве России и зарубежных государств / Е.А. Зорина, А.Н. Метелков, М.М. Трапезникова, А.А. Медведева // Вестник Томского государственного университета. Право. – 2023. – № 50. – С. 43-61.

13. Международный пакт о гражданских и политических правах, принятый резолюцией Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций от 16 декабря 1966 года № 2200 А (XXI) // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Министерства иностранных дел Республики Таджикистан. Режим доступа: https://www.mfa.tj/uploads/main/2020/12/10-Paimoni-bainalkhalqi-oid-ba-huquqhoi-shahrvandi-va-siesi.pdf (дата обращения: 04.05.2026).

14. Менглиев Ш. Международное частное право. – Душанбе: «Ирфон», 2010. – 562 с.

15. Назаров Д.К. Международные правовые акты в системе источников правового регулирования труда в Республике Таджикистан: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2021. – 185 с.

16. Рыбалка А.А. Международные стандарты уголовно-правовой охраны трудовых прав человека // Общество и право. – 2015. – № 4(54). – С. 134-138.

17. Рыбалка А.А. Реализация международных стандартов уголовно-правовой охраны трудовых прав человека в уголовном законодательстве России // Вестник Академии Генеральной прокуратуры Российской Федерации. – 2016. – № 2(52). – С. 119-124.

18. Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах, принятый резолюцией Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций от 16 декабря 1966 года № 2200 А (XXI) // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Организации Объединенных Наций. Режим доступа: https://mmk.tj/content/паймони-байналхалкии-ҳуқуқҳои-иқтисодӣ-иҷтимоӣ-ва-фарҳангӣ (дата обращения: 04.05.2026).

19. Конвенция Организации Объединенных Наций о правах ребенка, принятая резолюцией Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций от 20 ноября 1989 года № 44/25 // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Министерства иностранных дел Республики Таджикистан. Режим доступа: https://www.mfa.tj/uploads/main/2020/12/4-Konvensiya-oid-ba-huquqi-kudak.pdf (дата обращения: 04.05.2026).

20. Конвенция Международной организации труда № 138 о минимальном возрасте для приема на работу 1973 года // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Международной организации труда. Режим доступа: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_norm/@normes/documents/normativeinstrument/wcms_c138_ru.htm/ (дата обращения: 04.05.2025).

21. Конвенция Международной организации труда № 182 о запрещении и немедленных мерах по искоренению наихудших форм детского труда от 1 июня 1999 года // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Организации Объединенных Наций. Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/convention182.shtml (дата обращения: 04.05.2026).

22. Кудратов Н.А. Преступления против конституционных прав и свобод человека и гражданина: учебное пособие. – Душанбе: «Озар», 2013. – 172 с.

23. Лебедев Н.Ю., Лебедев П., Яковинов В., Петухов Е.Н. Уголовная политика: основные направления на современном этапе. – Новосибирск: «Сибирский университет потребительской кооперации», 2023. – 169 с.

24. Анохин А.В. Охрана труда в Российской Федерации: монография. – М.: Издательство «Авторская Мастерская», 2016. – 264 с.

List of literature:

1. Shabarov A.N., Korshunov G.I., Cherkai Z.N., Mukhina N.V. Stages of the history of occupational safety // Notes of the mining institute. – 2012. – P. 268-275.

2. Ribalka A.A. Criminal-law protection of human labor rights: international standards and problems of their implementation in Russian legislation: diss. ... cand. of legal sciences. – 2016. – 180 p.

3. Bobozoda U.E., Alamkhonzoda A. Formation and development of the right to work in the Soviet period // State studies and human rights. – 2021. – № 4. – P. 264-273.

4. Bobozoda U.E. The human right to work or freedom of labor: theoretical and legal analysis // State studies and human rights. – 2025. – № 2. – P. 123-130.

5. Dinorsho A.M., Mirzozoda Sh.M. Legal regulation of the right to work in national legislation // Public Administration. – 2023. – № 4-1 (63). – P. 171-181.

6. Mirzozoda Sh.M. Legal regulation of the right to work in laws and other sectoral subordinate regulatory legal acts // Public Administration. – 2022. – № 4-2 (59). – P. 296-300.

7. Golovko I.I. Typical violations of labor, service and other related rights of citizens // Bulletin of Voronezh State University. Series: Law. – 2011. – № 1 (10). – P. 290-298.

8. Pshizova E.N. Legal foundations for the protection of labor rights of citizens in criminal law // Bulletin of Adyghe State University. Series 1: regional studies: philosophy, history, sociology, jurisprudence, political science, cultural studies. – 2011. – № 1. – P. 151-157.

9. Tumanov A.A., Kapelko T.V. Criminal-law aspects of violation of labor rights of man and citizen in modern Russian legislation // Scientific and methodological electronic journal «Concept». – 2017. – Vol. 31. – P. 71-75.

10. Universal Declaration of Human Rights, adopted by Resolution № 217 A (III) of the United Nations General Assembly from 10 December 1948 // [Electronic resource]. Official website of the United Nations. Access mode: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml (date of access: 04.05.2026).

11. Mirzozoda Sh. Regulation of the right to work in international acts // Bulletin of the Branch of Lomonosov Moscow State University in Dushanbe. – 2022. – Vol. 2. – № 2(24). – P. 98-107.

12. Criminal-law aspects of violation of labor rights in modern legislation of Russia and Foreign States / E.A. Zorina, A.N. Metelkov, M.M. Trapeznikova, A.A. Medvedeva // Tomsk State University Journal. Law. – 2023. – № 50. – P. 43-61.

13. International Covenant on Civil and Political Rights, adopted by Resolution № 2200 A (XXI) of the United Nations General Assembly from 16 December 1966 // [Electronic resource]. Official website of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Tajikistan. Access mode: https://www.mfa.tj/uploads/main/2020/12/10-Paimoni-bainalkhalqi-oid-ba-huquqhoi-shahrvandi-va-siesi.pdf (date of access: 04.05.2026).

14. Mengliev Sh. Private international law. – Dushanbe: «Irfon», 2010. – 562 p.

15. Nazarov D.K. International legal acts in the system of sources of legal regulation of labor in the Republic of Tajikistan: diss. ... cand. of legal sciences. – Dushanbe, 2021. – 185 p.

16. Rybalka A.A. International standards of criminal-law protection of human labor rights // Society and law. – 2015. – № 4(54). – P. 134-138.

17. Rybalka A.A. Implementation of international standards of criminal-law protection of human labor rights in the criminal legislation of Russia // Bulletin of the Academy of the Prosecutor General's Office of the Russian Federation. – 2016. – № 2(52). – P. 119-124.

18. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, adopted by Resolution № 2200 A (XXI) of the United Nations General Assembly from 16 December 1966 // [Electronic resource]. Official website of the United Nations. Access mode: https://mmk.tj/content/паймони-байналхалкии-ҳуқуқҳои-иқтисодӣ-иҷтимоӣ-ва-фарҳангӣ (date of access: 04.05.2026).

19. United Nations Convention on the Rights of the Child, adopted by Resolution № 44/25 of the United Nations General Assembly from 20 November 1989 // [Electronic resource]. Official website of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Tajikistan. Access mode: https://www.mfa.tj/uploads/main/2020/12/4-Konvensiya-oid-ba-huquqi-kudak.pdf (date of access: 04.05.2026).

20. International Labor Organization Convention № 138 concerning Minimum Age for Admission to Employment from 1973 // [Electronic resource]. Official website of the International Labor Organization. Access mode: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_norm/@normes/documents/normativeinstrument/wcms_c138_ru.htm/ (date of access: 04.05.2025).

21. International Labor Organization Convention № 182 concerning the Prohibition and Immediate Action for the Elimination of the Worst Forms of Child Labor from 1 June 1999 // [Electronic resource]. Official website of the United Nations. Access mode: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/convention182.shtml (date of access: 04.05.2026).

22. Qudratov N.A. Crimes against constitutional rights and freedoms of man and citizen: study guide. – Dushanbe: «Ozar», 2013. – 172 p.

23. Lebedev N.Yu., Lebedev P., Yakovinov V., Petukhov E.N. Criminal policy: main directions at the present stage. – Novosibirsk: «Siberian University of Consumer Cooperation», 2023. – 169 p.

24. Anokhin A.V. Occupational safety in the Russian Federation: monograph. – M.: Publishing House «Avtorskaya Masterskaya», 2016. – 264 p.

ТДУ: 343.8(575.3)
Раззоқзода Тамкин Мурод,
номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, муовини сардори раёсати иҷрои ҳукмҳо ва қайди махсуси Сарраёсати иҷрои ҷазои ҷиноятии Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон
Тел.: (+992) 918-61-72-50
E-mail: razzokzoda82@mail.ru.

БАЪЗЕ МАСОИЛИ ҲУҚУҚИИ ТАКМИЛИ ИҶРОИ ҶАЗОИ ҶИНОЯТӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Калидвожаҳо: ҷазои ҷиноятӣ, иҷрои ҷазои ҷиноятӣ, тартиби иҷрои ҷазои ҷиноятӣ, мақомоти ваколатдор, мақомоти иҷрои ҷазои ҷиноятӣ, нозироти иҷрои ҷазои ҷиноятӣ, санадҳои қонунгузорӣ, меъёрҳои ҳуқуқӣ, санадҳои ҳуқуқӣ, номгӯйи ҷазоҳои ҷиноятие, ки зимни татбиқи онҳо шахс аз ҷамъият ҷудо намешавад, чорабиниҳои дорои хусусияти ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ, шартан пеш аз муҳлат аз адои ҷазо озод кардан, маҳкумшуда.

Аннотатсия. Мақола ба масоили иҷро ва назорати ҷазоҳои ҷиноятие, ки дар раванди татбиқи онҳо шахс аз ҷамъият ҷудо нагашта, ба салоҳияти мақомоти иҷрои ҷазои ҷиноятӣ мансуб аст, татбиқи чорабиниҳои дорои хусусияти ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ, инчунин, институти шартан пеш аз муҳлат аз адои ҷазо озод кардан бахшида шудааст.

Зимни таҳқиқот муаллиф муайян намудааст, ки гарчанде, ки ба қонунгузории соҳаи иҷрои ҷазои ҷиноятӣ тағйирот ворид шуда, як адад ҷазои ҷиноятӣ илова шуда бошад ҳам, дар санадҳои амалкунанда тартиби иҷрои ин ҷазои ҷиноятӣ, мақомоти салоҳиятдор, намудани санади ҳуқуқии танзимкунандаи муносибатҳои ҷамъиятӣ дар ин самт муайян нашуда, мақомоти ваколатдор ҷиҳати тасвиби чунин санад дида намешавад.

Ҳамчунин, муаллиф, ишора менамояд, ки зимни шартан пеш аз муҳлат аз адои ҷазо озод кардани шахс дар санадҳои қонунгузорӣ тартиби иҷро ва назорат мавҷуд намебошад. Ишора менамояд, ки чунин гузориши масъала аз талабот ва муқаррароти санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дур мондани таҷрибаи меъёрэҷодкунӣ дарак дода, татбиқи он барои ба вуҷуд омадани баҳсҳои ҳуқуқӣ мегардад ва пешгирӣ накардани чунин зуҳурот барои суиистифодаи ваколатҳои мансабӣ, аз доираи ваколатҳои мансабӣ баромадан, беназорат мондани иҷрои баъзе ҷазои ҷиноятӣ ва дар ин замина боиси амалҳои дигари зиддиҳуқуқӣ шуда метавонад. Дар натиҷа, баҳри бартараф кардани норасоиҳои дар қонунгузорӣ мавҷудбуда ва такмили он таклифу пешниҳодҳои асоснок пешниҳод карда шудааст.

Баъди ба даст овардани Истиқлоли давлатӣ дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятии Ҷумҳурии Тоҷикистон ислоҳот оғоз гардида, ин тамоюл то ба имрӯз бо маром идома дошта, соҳаҳои ҳуқуқӣ ва сиёсиии кишварро низ дар канор нагузошт. Бешубҳа, шаҳодати тасдиқи он раванди татбиқи ислоҳоти низоми иҷрои ҷазои ҷиноятӣ шуда метавонад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ваколати амалӣ намудани сиёсати давлатӣ дар самти иҷро ва адои ҷазои ҷиноятӣ ба мақомот ва муассисаҳои иҷрои ҷазои ҷиноятӣ вогузор шуда, Сарраёсати иҷрои ҷазои ҷиноятии Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд – Сарраёсати иҷрои ҷазои ҷиноятӣ) бо мақсади таъмини рисолати худ дар ин самт мунтазам чорабиниҳои самаранокро амалӣ намуда истодааст. Сохтори зикршуда ҳамчун воҳиди тобеи Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ваколатҳои худро амалӣ намуда, ташкил ва фаъолияти он мутобиқи Низомномаи Сарраёсати иҷрои ҷазои ҷиноятии Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон №181 аз 3 апрели соли 2007 тасдиқ карда шудааст, танзим мегардад [1]. Дар заминаи ин санад, Сарраёсати иҷрои ҷазои ҷиноятӣ фаъолияти хешро дар самти нигоҳ доштани гумонбаршуда, айбдоршаванда ва судшаванда мутобиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тартиб ва шароити дар ҳабс нигоҳ доштани гумонбаршуда, айбдоршаванда ва судшаванда» амалӣ менамояд [2]. Ҳолати нигоҳдории маҳкумшудагонро бошад, тибқи муқаррароти Кодекси иҷрои ҷазои ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон [3], инчунин, дигар санадҳои ҳуқуқӣ роҳандозӣ менамояд.

Бо гузаштани мақомоти иҷрои ҷазои ҷиноятӣ аз ихтиёри Вазорати корҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба тобеияти Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон афзалиятҳои нави ташаккули соҳаи иҷрои ҷазои ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити нав муайян карда шуд, ки муҳимтарини он ин инсондӯстӣ гардонидани

низоми иҷрои ҷазои ҷиноятӣ, мутобиқ намудани шароити нигоҳ доштани маҳкумшудагони дар муассисаҳои ислоҳӣ қарордошта ба меъёрҳо ва стандартҳои байналмилалӣ ва вазъи ҳуқуқии онҳо ба талаботи санадҳои ҳуқуқии байналмилалии эътирофнамудаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб мераванд. Амалӣ намудани афзалиятҳои баёншуда коркарди муносиби маҷмуӣ ва бонизомро барои иҷрои ҷазои ҷиноятӣ ва чораҳои хусусияти ҳуқуқӣ-ҷиноятидошта, ҷустуҷӯй ва ҷорӣ намудани шаклу усулҳои нави таъсиррасонии тарбиявӣ нисбат ба шахсоне, ки аз ҷониби суд маҳкум шудаанд ва ё дигар чораҳои хусусияти ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ татбиқ шудааст, тақозо менамояд.

Бо дарназардошти мубрамият ва аҳаммияти мавзуи баррасӣ, инчунин, нақши мақомоти иҷрои ҷазои ҷиноятӣ ва муассисаҳои он дар ислоҳнамоӣ ва ҳамгироии минбаъдаи маҳкумшудагон бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон №385 аз санаи 25 июни соли 2020 «Стратегияи ислоҳоти низоми иҷрои ҷазои ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030» тасдиқ гардид [4]. Дар ин замина, бо мақсади иҷрои чораҳои муттасил бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон №24 аз санаи 25 феврали соли 2021 нақшаи чорабиниҳо барои солҳои 2021-2025 оид ба амалисозии Стратегияи ислоҳоти низоми иҷрои ҷазои ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 тасдиқ гардид [5]. Албатта, қабул ва тасвиби чунин санад дар сатҳи сиёсии ҷумҳурӣ таҷассумгари таваҷҷуҳи Роҳбари Олии кишвар ба масоили рушди мақомот ва муассисаҳои иҷрои ҷазои ҷиноятӣ ва ҳалли мушкилоти он буда, мақсади Стратегияи мазкур аз ташаккули самтҳои асосӣ ва заминаи сиёсию ташкилӣ ва ҳуқуқии масоили рушди мақомоти иҷрои ҷазои ҷиноятӣ, инчунин, вазифаҳо барои такмил ва рушди мақомоти пенитенсиарии Ҷумҳурии Тоҷикистон иборат мебошад.

Зимнан, ислоҳоти низоми пенитенсиарии кишвар бо маром идома дошта, давраи якуми иҷрои нақшаи чорабиниҳо дар ин самт ба итмом расонида шуд. Баҳри иҷрои самараноки чунин рисолати ҳуқуқӣ-иҷтимоии худ ва бо мақсади иҷрои талаботи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, бахусус, Стратегияи зикршуда тамоми чораҳои зарӯриро роҳандозӣ шуда, дар муассисаҳои ислоҳӣ, тавқифгоҳҳои тафтишотӣ ва дигар воҳидҳои сохтории Сарраёсати иҷрои ҷазои ҷиноятӣ барои ҳайати махсус чорабиниҳои гуногуни варзишӣ, фарҳангиву маърифатиро ба роҳ монда, бо ин васила дар тағйири мафкураи шахсони даст ба қонунвайронкунӣ зада саҳми худро мегузорад. Дар ин марҳила бо дарназардошти муқаррароти санадҳои ҳуқуқии байналмилалии эътирофнамудаи Ҷумҳурии Тоҷикистон рушди қонунгузории миллӣ ва фаъолияти амалии мақомоти иҷрои ҷазои ҷиноятӣ дар мамлакат, ҳамчунин, бо мақсади тақвияти чораҳои ҳуқуқӣ дар самти такмили ҷанбаҳои ташкилӣ-ҳуқуқӣ ва функсионалӣ соҳа санадҳои меъёрии ҳуқуқии соҳавӣ, яъне, санадҳои ҳуқуқии танзимкунандаи фаъолияти мақомоти иҷрои ҷазои ҷиноятӣ такмил дода шуда, бо назардошти талабот ва эҳтиёҷот ба онҳо тағйиру иловаҳо ворид шуда, корҳо дар ин самт идома дорад.

Новобаста аз тасмимҳо ва чораҳои андешидашуда дар ин самт чи дар доираи санади сиёсии зикршуда ва чи дар дигар замина ба назар мерасад, ки амалисозии фаъолияти мақомот ва муассисаҳои иҷрои ҷазои ҷиноятӣ ба такмили минбаъда ниёз дошта, ба муқаррароти меъёрҳои амалкунандаи ҳуқуқӣ мутобиқ намудан ва муносиб сохтан аз нигоҳи илмӣ ба маврид мебошад. Тавре Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон санаи 16 декабри соли 2025 дар Паёми худ «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» иброз намудаанд: «Нақши қонунгузорӣ дар амалӣ гардидани ҳадафҳои стратегии кишвар ва таъмин намудани рушди устувору босуръати он, амнияти ҷомеа ва давлат, таҳкими суботу оромӣ ва ваҳдати миллӣ басо муҳим ба шумор меравад. Аз ин рӯ, таҳлили ҳамаҷонибаву пайвастаи қонунгузорӣ ва таҳияи пешниҳодҳо ҷиҳати такмили он барои иҷрои ҳадафҳои стратегӣ ва барномаҳои рушди иқтисодиву иҷтимоӣ ва фарҳангии кишвар зарур мебошад» [6]. Албатта, таъмини иҷрои чунин ташаббусҳо ва нақши он дар таъмини рушду инкишофи соҳаҳои гуногуни ҳаёти давлатию ҷамъиятӣ муҳим арзёбӣ гардида, ҳамчун кафили амалишавии Конститутсия ва қонунҳо, ҳуқуқу озодӣ ва манфиатҳои қонунии инсон ва шаҳрванд дониста мешавад.

Яке масоили дар доираи мавзуи баррасӣ ба таҷдиди назар эҳтиёҷдошта ба ташкил ва фаъолияти нозироти корҳои ислоҳӣ мансубият дорад. Мутобиқи санадҳои ҳуқуқии амалкунанда сохтори мазкур дар самти иҷро ва назорати ҷазоҳои ғайриҳабсӣ, чораҳои дорои хусусияти ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ, назорати рафтори шахсони шартан пеш аз муҳлат аз адои ҷазо озодшуда ва ғайраҳо ваколатдор мебошад. Ин сохтори ташкилӣ ба тобеияти идоракунии Сарраёсати иҷрои ҷазои ҷиноятӣ шомил мебошад. Фаъолияти ин сохтор дар асоси санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, хусусан, Кодекси иҷрои ҷазои ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба роҳ монда шуда, ба ин радиф, нақши муҳим ба «Дастурамал оид ба тартиби иҷрои ҷазо, ки бо

ҷудокунии маҳкумшуда аз ҷамъият алоқаманд намебошад» тааллуқ дорад ва ин санад аз 10 сентябри соли 2008 мавриди истифода қарор дорад. Аммо, омӯзиши санади номбаршуда шаҳодат медиҳад, ки оиди тасвиб ва тасдиқи чунин намуди санад дар моддаҳои дахлдори Кодекси иҷрои ҷазои ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шахсони мансабдор ваколат дода нашудааст. Баҳри танзими ҳуқуқӣ ва тасвиби санадҳои ҳуқуқӣ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» амал намуда, моддаи 83-и он ишора менамояд, ки «қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобиқат кунанд ва аз ҷониби субъекти ҳуқуқэҷодкунанда дар доираи салоҳияти муқаррарнамудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон бо риояи қоидаҳои таҳия ва қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ қабул гарданд [7]. Дар адабиёти ҳуқуқии ватанӣ низ асоснок ишора мешавад, «санади ҳуқуқӣ ҳуҷҷати расмиест, ки дорои шакли хаттии мушаххас ва меъёрҳои ҳуқуқӣ мебошад ва аз ҷониби шахсони мансабдор – ваколатдори мақомоти дахлдори давлатӣ қабул ва ба тасвиб расонида мешавад. Ин санадҳои ҳуқуқӣ ба танзими соҳаи муайяни ҷамъиятӣ равона шуда, барои қабул ва тасвиби онҳо мавҷудияти асосҳои ҳуқуқӣ ҳатмӣ мебошад. Намудҳои гуногуни меъёрҳои ҳуқуқӣ тавассути санадҳои ҳуқуқӣ мавриди амал қарор дода мешаванд» [8, с. 116]. А.Н. Артамонов вобаста ба масоили хусусиятҳои умумии санадҳои ҳуқуқӣ цайд менамояд, ки «хусусияти расмии санади ҳуқуқӣ дар он аст, ки он аз ҷониби мақомот, ташкилот ё шахси мансабдоре, ки аз номи мардум, аҳолӣ ё давлат амал мекунад, қабул карда мешавад. Салоҳияти ин субъектҳо барои қабули санадҳои ҳуқуқӣ аз ҷониби Конститутсия, қонун, низомнома, оиннома, яъне, санади ҳуқуқӣ муайян карда мешавад. Ҳар як субъекти қонунэҷодкунанда ҳуқуқ дорад танҳо он намуди санадҳои ҳуқуқиро қабул кунад, ки ба он вобастаанд. Қабули санадҳои ҳуқуқӣ қатъиян дар доираи салоҳияти мақомоти дахлдор иҷозат дода мешавад» [9, с. 8-9].

А.А. Храмов масоили норасоиҳо дар қонунгузории иҷрои ҷазои ҷиноятии Россияро ба таҳқиқот фаро гирифта, ишора менамояд, ки «Пайдоиш ва мавҷудияти норасоии пурра ё қисман дар қонунгузории иҷрои ҷазои ҷиноятӣ аз камбудиҳо дар танзими ҳуқуқӣ шаҳодат медиҳад, ки ҳар чи зудтар бартараф кардани онҳо матлуб аст. Дар назарияи ҳуқуқӣ чунин ақидаи бартарӣ дорад, ки ягона роҳи бартараф кардани камбудиҳо дар қонунгузорӣ ин аст, ки мақомоти дахлдори қонунгузор қабули меъёр ё гурӯҳи меъёрҳои мавҷуд набударо анҷом диҳанд» [10, с. 81-82]. Стандартҳои байналмилалӣ дар соҳаи муносибат бо маҳкумшудагон, аниқтараш, Қоидаҳои ҳадди ақали стандартӣ оид ба муносибат бо маҳкумшудагон, ки меъёрҳои ҳадди ақали эътирофшудаи идоракунии муассисаҳои иҷрои ҷазо ва муносибат бо маҳкумудагон ба ҳисоб рафта, дар таҳияи қонунгузорӣ, сиёсат ва таҷрибаҳои муассисаҳои иҷрои ҷазо дар кишварҳои узви Созмони Милали Муттаҳид дар саросари ҷаҳон аҳаммият дошта, таъсири калон мерасонанд, дар Қоидаи 75 ишора менамоянд, ки «ҳамаи кормандони муассисаҳои иҷрои ҷазо бояд дорои таҳсилоти кофӣ бошанд ва барои ба таври касбӣ иҷро кардани вазифаҳои худ имконияту воситаҳо дошта бошанд» [11]. Мусаллам аст, ки ба «имконияту воситаҳо» меъёрҳои ҳуқуқӣ барои амалисозии ваколатҳои кормандони муассисаҳои иҷрои ҷазо имкониятдиҳанда низ шомил мешаванд.

Бешубҳа, барои амалисозии ин ваколат дар санади қонунгузории амалкунандаи кишвар се шарт пешбинӣ мегардад: якум мавҷуд будани асоси ҳуқуқӣ барои тасвиби чунин санад дар қонунгузорӣ; дуюм намуди санади меъёрии ҳуқуқӣ, ки муносибати мазкурро танзим менамояд; сеюм субъекти ваколатдор. Вале, дар қонунгузории ҷорӣ асоси ҳуқуқӣ оиди қабули санади дар боло овардашуда, намудани санади меъёрии ҳуқуқӣ ва субъекти ваколатдор марбут ба қабули он мушоҳида нагашт. Истифодаи ваколатҳои ихтиёрии дар қонунгузорӣ пешбининагашта метавонад зимни татбиқ ва ё иҷрои ваколатҳо аз ҷониби шахсони мансабдори мақомот ва сохторҳои давлатӣ тасаввуроти ғалат тавлид созад ва ба хулосаҳои баҳсноки ҳуқуқӣ боис гардад.

Дигар нуқтаи тааҷҷубовар он аст, ки дастурамали зикршуда дар радифи назорат ва иҷрои ҷазои ҷиноятии «корҳои ҳатмӣ», «маҳрум кардан аз ҳуқуқи ишғоли мансабҳои муайян ё машғул шудан ба фаъолияти муайян» ва «корҳои ислоҳӣ», ки дар моддаи 47-уми Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон дарҷ шудаанд, инчунин, ба назорати рафтори шахсоне, ки нисбат ба онҳо институти чораҳои дорои хусусияти ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ, яъне, «шартан татбиқ накардани ҷазо» (моддаи 71 КҶ ҶТ) ва «мавқуф гузоштани адои ҷазо нисбати занони ҳомила ва заноне, ки кӯдакони то синни ҳаштсола доранд» (моддаи 78) татбиқ шудааст, равона шудааст. Дар натиҷа, вазъи ҳуқуқии ҷазои ҷиноятӣ ва чораҳои дорои хусусияти ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ ҳамвазн инъикос ёфтаанд, ки чунин ҳолат ба мазмун ва моҳияти

ҷазои ҷиноятӣ мухолифат мекунад. Дар ин масир, аз тарафи олимони мактаби ҳуқуқшиносии кишвар дуруст ва асоснок қайд карда мешавад, ки «намудҳои ҷазоҳои ҷиноятӣ дар моддаи 47 Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон дода шудаанд. Ҳеҷ чораи дигари берун аз номгӯйи дар меъёр овардашуда ҷазои ҷиноятӣ маҳсуб намеёбад». Ҳамчунин, ишора менамоянд, ки бо шумули дигар чораҳои дорои хусусияти ҳуқуқӣ-ҷиноятидошта «шартан татбиқ накардани ҷазо, мавқуф гузоштани адои ҷазо, ...» мутааллиқ дониста мешаванд [12, с. 29-32]. Аз ин нуқтаи назар, ба қатори ҷазои ҷиноятӣ шомил намудани чунин чораҳо, ки тибқи мазмуни моддаи 4 Кодекси иҷрои ҷазои ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба дигар чораҳои дорои хусусияти ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ мансуб дониста шудаанд, муқаррарот ва моҳияти қонунгузории ҷиноятӣ ва иҷрои ҷазои ҷиноятиро таҳриф месозад.

Масоили дигар ба институти шартан пеш аз муҳлат аз адои ҷазо озод кардан бахшида шуда, он асосҳои ҳуқуқии татбиқи худро дар моддаи 76 Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон ёфтааст [3]. Қисми панҷуми моддаи зикршуда ишора менамояд, ки «ба рафтори шахсе, ки шартан пеш аз муҳлат аз адои ҷазо озод карда шудааст, мақоми давлатии ваколатдор ва ба рафтори хизматчиёни ҳарбӣ фармондеҳии қисмҳои ҳарбӣ назорат мекунанд». Тибқи банди қисми 6, банди «а»-и ҳамин модда нисбати маҳкумшуда як қатор маҳдудиятҳо муқаррар шуда, дар сурати вайрон намудани он суд бо дархости мақомоти дар қисми панҷуми ҳамин модда зикргардида дар хусуси бекор кардани шартан пеш аз муҳлат аз адои ҷазо озод кардан ва татбиқи қисми ҷазои адонашуда қарор қабул мекунад. Аммо, зимни омӯзиши Кодекси иҷрои ҷазои ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон оиди ба амал баровардани назорат аз болои маҳкумшудагоне,ки ба онҳо институти «шартан пеш аз муҳлат аз адои ҷазо озод кардан» татбиқ шудааст, меъёрҳои ҳуқуқӣ мушоҳида нагашт, ки таҷассумгари аз назорат берун мондани рафтори маҳкумшудагони шартан пеш аз муҳлат аз адои ҷазо озодкардашуда мебошад.

Албатта, зимни татбиқи моддаҳои 71 (шартан татбиқ накардани ҷазо), 76 (шартан пеш аз муҳлат аз адои ҷазо озод кардан) ва 78 (мавқуф гузоштани адои ҷазо нисбати занони ҳомила ва заноне, ки кӯдакони то синни ҳаштсола доранд)-и Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон мақомоти судӣ ба зиммаи маҳкумшуда уҳдадориҳои муайянро вогузор менамояд. Бешубҳа, вайрон намудани онҳо аз ҷониби маҳкумшуда барои иваз шудани ин чораҳо ва бар ивази онҳо татбиқ намудани ҷазои ҷиноятӣ замина фароҳам меорад. Баръакси ҳол, дар сурати аз назорати мақомоти давлатӣ берун мондани рафтори маҳкумшуда боиси ҷавобгарии ҳуқуқӣ берун мондан мегардад.

Ҳамчунин, омӯзиши санадҳои қонунгузорӣ дар соҳаи иҷрои ҷазои ҷиноятӣ нишод дод, ки бо Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон №1896 аз 19 июли соли 2022 ба Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйирот ворид шудааст. Дар ин замина, он ба моддаи 47-и кодекси мазкур дахл карда, ҷазои ҷиноятии дигар, яъне, «якумра маҳрум кардан аз ҳуқуқи ишғоли мансабҳои муайян ва ё машғул шудан бо фаъолияти муайян» иловар шудааст. Аммо, то ба имрӯз (бо гузашти зиёда чор сол) дар Кодекси иҷрои ҷазои ҷиноятӣ, ки ҳамчун санади соҳавӣ тартиби иҷрои ҷазои ҷиноятиро муқаррар менамояд, марбут ба иҷрои ҷазои ҷиноятии зикршуда, мақомоти ваколатдори иҷрокунанда-назораткунандаи он ва намуди санади ҳуқуқии танзимкунандаи тартиби иҷрои ин ҷазо меъёрҳои ҳуқуқӣ мушоҳида нашуд.

Бо эҳтимоли зиёд гуфтан мумкин аст, ки дар оянда зимни ворид намудани тағйирот ва иловаҳои дахлдор ба Кодекси иҷрои ҷазои ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон назорат ва ё иҷрои ин ҷазои ҷиноятӣ ба зиммаи нозироти корҳои ислоҳии Сарраёсати иҷрои ҷазои ҷиноятӣ вогузор хоҳад шуд. Зеро, ки айни ҳол, аз ҷониби мақомоти суд ҷазои «якумра маҳрум кардан аз ҳуқуқи ишғоли мансабҳои муайян ва ё машғул шудан бо фаъолияти муайян» татбиқ гашта, рисолати иҷрои он аз ҷониби раёсати нозироти корҳои ислоҳии Сарраёсати иҷрои ҷазои ҷиноятӣ ба амал бароварда шуда истодааст. Бояд қайд намуд, ки шакли ташкилӣ-ҳуқуқии раёсати зикршуда низ ба такмил ниёз дошта, минбаъд дар заминаи таҳқиқи амиқи илмӣ ва бо инобати фаъолияти амалӣ шакли ташкилӣ-ҳуқуқии раёсати нозироти корҳои ислоҳӣ низ ба омӯзиш фаро гирифта шуда, такмил ва ба қонунгузорӣ мутобиқ намудани он мақсаднок ҳисобида мешавад.

Албатта, чунин гузориши масъала аз талабот ва муқаррароти санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дур мондани таҷрибаи меъёрэҷодкунӣ дарак дода, татбиқи он боиси баҳсҳои ҳуқуқӣ шуда, пешгирӣ накардани чунин зуҳурот барои суиистифодаи мансаб, баромадан аз ҳадди ваколатҳои мансабӣ, бе назорат мондани иҷрои баъзе ҷазои ҷиноятӣ ва дигар амалҳои зиддиҳуқуқӣ шароит фароҳам меоварад.

Қадами аввал баҳри бартараф кардани чунин норасоиҳо дар қонунгузорӣ ва номутобиқатии меъёрҳои ҳуқуқӣ ин ворид намудани чунин тағйирот ва иловаҳо ба Кодекси иҷрои ҷазои

ҷиноятӣ ва мустаҳкам намудани чунин меъёрҳои ҳуқуқӣ дар он мебошад:

Боби 51. Якумра маҳрум кардан аз ҳуқуқи ишғоли мансабҳои муайян ва ё машғул шудан бо фаъолияти муайян. Инчунин, дар моддаҳои алоҳидаи ҳамин боб муқаррар намудани тартиби иҷрои ҷазои зикршуда, баҳисобгирии муҳлати он, мақомоти ваколатдор ва вазифаҳои он, уҳдадории маъмурияти ташкилоте, ки дар он маҳкумшуда фаъолият мекунад, уҳдадории маҳкумшуда ва ҷавобгарӣ барои иҷро накардани ҳукм дар мавриди якумра маҳрум кардан аз ҳуқуқи ишғоли мансабҳои муайян ва ё машғул шудан бо фаъолияти муайян;

Боби 231. Ба амал баровардани назорат аз болои рафтори маҳкумшудагон бо шартан пеш аз муҳлат аз адои ҷазо озодшуда. Инчунин, дар моддаҳои алоҳидаи боби мазкур муайян намудани мақомоте, ки назорати рафтори чунин маҳкумшудагонро амалӣ менамояд (албатта, чи тавре, ки дар боло ишора намудем, ба истиснои хизматчиёни ҳарбӣ), баҳисобгирии муҳлати он, ҷавобгарии маҳкумшудагони бо шартан пеш аз муҳлат аз адои ҷазо озодшуда.

Сониян, қадами дуввум мутобиқ намудани меъёрҳои марбутаи Кодекси иҷрои ҷазои ҷиноятӣ дар хусуси намудҳои санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба меъёрҳои Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ», хусусан, ба боби дуюми он. Яъне, дар Кодекси иҷрои ҷазои ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар намудани асоси ҳуқуқӣ барои тасвиби санади меъёрии ҳуқуқӣ, субекти ваколатдор, ҳамчунин, намуди санади меъёрии ҳуқуқӣ ҷиҳати танзими тартиби иҷро ва назорати рафтори шахсоне, ки нисбати онҳо ҷазоҳои ҷиноятии ғайриҳабсӣ, чораҳои хусусияти ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ ва ё шартан пеш аз муҳлат аз адои ҷазо озод кардан татбиқ гардидааст. Бо назардошти муқаррароти қисми 3-юми моддаи 29-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» барои танзими самтҳои зикршуда истифодаи санади меъёрии ҳуқуқӣ дар намуди «Дастурамал» мувофиқи мақсад шуморида мешавад.

Ниҳояти кор дар санади меъёрии ҳуқуқӣ, ки намуди он дақиқ шуда, ба танзими тартиби иҷро ва назорати рафтори шахсоне, ки нисбат ба онҳо ҷазоҳои ҷиноятии ғайриҳабсӣ, чораҳои хусусияти ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ ва ё шартан пеш аз муҳлат аз адои ҷазо озодшуда равона гардидааст, муайян намудани номгӯйи ҷазоҳои ҷиноятие, ки зимни татбиқи онҳо шахс аз ҷамъият ҷудо намешавад (ба истиснои ҷазои ҷиноятии ҷарима ва маҳдуд кардан дар хизмати ҳарбӣ), чораҳои хусусияти ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ, инчунин, шартан пеш аз муҳлат аз адои ҷазо озод кардан.

Ҳамин тавр, таҳқиқи масъала аз он шаҳодат медиҳад, ки истифодаи ҷазоҳои ҷиноятие, ки зимни иҷрои он шахс аз ҷамъият ҷудо намешавад ва иҷрои онҳо ба салоҳияти мақомоти иҷрои ҷазои ҷиноятӣ мансуб аст, чораҳои дорои хусусияти ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ, инчунин, институти шартан пеш аз муҳлат аз адои ҷазо озод кардан ба такмили минбаъда ниёз доранд. Дар раванди таъмини иҷрои ин масоили ҳалталаб Сарраёсати иҷрои ҷазои ҷиноятӣ унсури муайянкунанда маҳсуб ёфта, дар татбиқи меъёрҳои соҳа калидӣ мебозад. Зеро, ки бо меъёрҳои ҳуқуқӣ мустаҳкам намудани ваколатҳо дар санадҳои қонунгузорӣ ва амалисозии онҳо гарави фаъолияти натиҷабахши низоми пенитенсиарӣ мебошад, ки дар ислоҳ намудан ва ба ҷамъият бозпас гардонидани шахсони ҷиноятсодирнамуда, таҳкими тартиботи ҷамъиятӣ ва таъмини тартиботи ҳуқуқии босубот нақши муҳимро мебозад.

Муқарриз: н.и.ҳ., дотсент Абдурашидзода А.А.

НЕКОТОРЫЕ ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ИСПОЛНЕНИЯ УГОЛОВНЫХ НАКАЗАНИЙ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Ключевые слова: уголовное наказание, исполнение уголовных наказаний, порядок исполнения уголовных наказаний, уполномоченные органы, органы, исполняющие уголовные наказания, контроль над исполнением уголовных наказаний, нормативные правовые акты, правовые нормы, перечень уголовных наказаний, при применении которых лицо не изолируется от общества, меры уголовно-правового характера, условно-досрочное освобождение, осужденный.

Аннотатция. Статья посвящена вопросам исполнения и контроля за исполнением уголовных наказаний, при применении которых осужденный не изолируется от общества и которые относятся к компетенции органов, исполняющих уголовные наказания, а также применению мер уголовно-правового характера и института условно-досрочного освобождения от отбывания наказания.

В ходе исследования автор установил, что, несмотря на внесение изменений в законодательство в сфере исполнения уголовных наказаний и введение нового вида уголовного наказания, действующие

нормативные правовые акты, не содержат норм, регламентирующих порядок исполнения данного вида уголовного наказания, а также не определяют компетенцию уполномоченных органов в данной сфере. Кроме того, отсутствует нормативный правовой акт, регулирующий общественные отношения в указанной области, а также четко не определен уполномоченный орган, обладающий полномочиями по принятию соответствующего акта.

Автор также указывает на отсутствие надлежащей процедуры реализации и контроля за соблюдением требований законодательства при условно-досрочном освобождении осужденного из исправительного учреждения. Отмечается, что указанная ситуация свидетельствует об отступлении от требований и положений нормативных правовых актов в процессе нормотворчества и правоприменительной деятельности, а отсутствие надлежащего правового регулирования создает предпосылки для возникновения правовых споров. Кроме того, несвоевременное устранение указанных пробелов может привести к злоупотреблению должностными полномочиями, их превышению, ненадлежащему контролю за исполнением отдельных видов уголовных наказаний и, как следствие, к совершению иных противоправных действий. В результате исследования сформулированы и обоснованы предложения, направленные на устранение выявленных пробелов в законодательстве и его дальнейшее совершенствование.

Раззокзода Тамкин Мурод – кандидат юридических наук, заместитель начальника управления исполнения приговоров и специального учета Главного управления исполнения уголовных наказаний Министерства юстиции Республики Таджикистан. E-mail: razzokzoda82@mail.ru; Тел.: (+992) 918-61-72-50.

SOME LEGAL ISSUES OF IMPROVING THE EXECUTION OF CRIMINAL PUNISHMENT IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Keywords: criminal punishment, execution of criminal punishment, procedure for execution of criminal punishment, authorized bodies, bodies for execution of criminal punishment, supervision of execution of criminal punishment, legislative acts, legal norms, legal acts, list of criminal punishments during the application of which a person is not separated from society, measures of criminal-legal influence, parole, convicted.

Abstract. The article is devoted to the issues of execution and control of criminal penalties, in the process of which a person is not separated from society and falls within the competence of criminal punishment enforcement bodies, the implementation of criminal-legal impact measures, as well as the use of the institution of conditional early release from serving a sentence.

During the research, the author determined that although the legislation in the field of criminal punishment has been amended and a new criminal punishment has been added, the current documents do not specify the procedure for executing this criminal punishment, the competent authorities, or the legal act regulating public relations in this area, and the authorized body is not authorized to approve such an act.

The author also points out that there is no procedure for implementation and control in legislative acts when a person is conditionally released from serving a sentence before the end of his term. He points out that such a statement of the issue indicates a departure from the requirements and provisions of regulatory legal acts in the practice of norm-setting, and its implementation leads to the emergence of legal disputes. Also, failure to prevent such phenomena may lead to abuse of official authority, exceeding the scope of official authority, failure to monitor the implementation of certain criminal penalties, and in this context, other illegal actions. As a result, reasonable proposals have been made to eliminate the shortcomings in the legislation and improve it.

Razzoqzoda Tamkin Murod – candidate of legal sciences, deputy head of the execution of sentences and special records department of the Main Directorate for the execution of criminal punishments of the Ministry of justice of the Republic of Tajikistan. E-mail: razzokzoda82@mail.ru; Tel.: (+992) 918-61-72-50.

Рӯйхати адабиёт:

1. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Сарраёсати иҷрои ҷазои ҷиноятии Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 3 апрели соли 2007, №181 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 30.07.2026).

2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тартиб ва шароити дар ҳабс нигоҳ доштани гумонбаршуда, айбдоршаванда ва судшаванда» аз 28 июни соли 2011, №720 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2004. – № 6.

3. Кодекси иҷрои ҷазои ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 августи соли 2001, №32 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 1998. – № 9.

4. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Стратегияи ислоҳоти низоми иҷрои ҷазои ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030» аз 25 июни соли 2020, №385 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 30.07.2026).

5. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Нақшаи чорабиниҳо барои солҳои 2021-2025 оид ба амалисозии Стратегияи ислоҳоти низоми иҷрои ҷазои ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030» аз 25 феврали соли 2021, №24 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 30.07.2026).

6. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ аз 16 декабри соли 2025. Саҳифаи расмии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрасӣ: https://www.president.tj/event/missives/54181 (санаи мурочиат: 21.08.2026).

7. Қонуни ҶТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» аз 30 майи соли 2017, №1414 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 30.07.2026).

8. Раззоқзода Т.М. Масъалаҳои ҳуқуқии ташкили мақомоти маҳаллии ҳокимияти иҷроия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: дис. ... ном. илмҳои ҳуқуқ. – Душанбе, 2024. – 183 с.

9. Артамонов А.Н. Санадҳои ҳуқуқӣ дар Федератсияи Россия: воситаи таълимӣ. – Брянск: «Донишгоҳи давлатии Брянск ба номи академик И.Г. Петровский», 2018. – 108 с.

10. Храмов А.А. Нуқсонҳо дар қонунгузории иҷрои ҷазои ҷиноятии Россия: дис. ... ном. илм. ҳуқуқ. – М., 2022. – 230 с.

11. Қоидаҳои ҳадди ақали стандартии Созмони Милали Муттаҳид оид ба муносибат бо маҳкумшудагон (Қоидаҳои Нелсон Мандела), ки дар нахустин Конгресси Созмони Милали Муттаҳид оид ба пешгирии ҷиноятқорӣ ва муомила бо ҳуқуқвайронкунандагон, ки соли 1955 дар шаҳри Женева баргузор гардид, қабул шудаанд // [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/prison.shtml (санаи мурочиат: 14.08.2026).

12. Камолов З.А., Сафарзода А.И., Холиқов Ш.Л., Шарипов Т.Ш., Ғаниев Ф.И., Наврузова П.Н. Тафсир ба Кодекси иҷрои ҷазои ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: «Эр-граф», 2018. – 636 с.

Список литературы:

1. Постановление Правительства Республики Таджикистан «О Главном управлении исполнения уголовных наказаний Министерства юстиции Республики Таджикистан» от 3 апреля 2007 года, № 181 // [Электронный ресурс]. Централизованный информационно-правовой банк Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 30.07.2026).

2. Закон Республики Таджикистан «О порядке и условиях содержания под стражей подозреваемого, обвиняемого и подсудимого» от 28 июня 2011 года, № 720 // Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан. – 2004. – № 6.

3. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Таджикистан от 6 августа 2001 года, № 32 // Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан. – 1998. – № 9.

4. Постановление Правительства Республики Таджикистан «О Стратегии реформирования системы исполнения уголовных наказаний Республики Таджикистан на период до 2030 года» от 25 июня 2020 года, № 385 // [Электронный ресурс]. Централизованный информационно-правовой банк Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 30.07.2026).

5. Постановление Правительства Республики Таджикистан «О Плане мероприятий на 2021–2025 годы по реализации Стратегии реформирования системы исполнения уголовных наказаний Республики Таджикистан на период до 2030 года» от 25 февраля 2021 года, № 24 // [Электронный ресурс]. Централизованный информационно-правовой банк Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 30.07.2026).

6. Послание Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона об основных направлениях внутренней и внешней политики республики от 16 декабря 2025 года. Официальный сайт Президента Республики Таджикистан. Режим доступа: https://www.president.tj/event/missives/54181 (дата

обращения: 21.08.2026).

7. Закон Республики Таджикистан «О нормативных правовых актах» от 30 мая 2017 года, № 1414 // [Электронный ресурс]. Централизованный информационно-правовой банк Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 30.07.2026).

8. Раззокзода Т.М. Правовые вопросы организации местных органов исполнительной государственной власти в Республике Таджикистан: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2024. – 183 с.

9. Артамонов А.Н. Правовые акты в Российской Федерации: учебное пособие. – Брянск: «Брянский государственный университет имени академика И.Г. Петровского», 2018. – 108 с.

10. Храмов А.А. Недостатки законодательства об исполнении уголовных наказаний России: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2022. – 230 с.

11. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении обращения с заключенными (Правила Нельсона Манделы), принятые на первом Конгрессе Организации Объединенных Наций по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями, состоявшемся в 1955 году в городе Женеве // [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/prison.shtml (дата обращения: 14.08.2026).

12. Камолов З.А., Сафарзода А.И., Холиков Ш.Л., Шарипов Т.Ш., Ганиев Ф.И., Наврузова П.Н. Комментарий к Уголовно-исполнительному кодексу Республики Таджикистан. – Душанбе: «Эр-граф», 2018. – 636 с.

List of literature:

1. Resolution of the Government of the Republic of Tajikistan «On the Main Directorate for the execution of criminal sentences of the Ministry of Justice of the Republic of Tajikistan» from 3 April 2007, №181 // [Electronic resource]. Centralized information and legal bank of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 30.07.2026).

2. Law of the Republic of Tajikistan «On the procedure and conditions of detention of a suspect, accused person and defendant» from 28 June 2011, №720 // Akhbori Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan. – 2004. – № 6.

3. Penal Enforcement Code of the Republic of Tajikistan from 6 August 2001, № 32 // Ahbori Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan. – 1998. – № 9.

4. Resolution of the Government of the Republic of Tajikistan «On the Strategy for reforming the system for the execution of criminal Sentences of the Republic of Tajikistan for the period until 2030» from 25 June 2020, №385 // [Electronic resource]. Centralized information and legal bank of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 30.07.2026).

5. Resolution of the Government of the Republic of Tajikistan «On the action plan for 2021-2025 for the implementation of the Strategy for Reforming the system for the execution of criminal sentences of the Republic of Tajikistan for the period until 2030» from 25 February 2021, № 24 // [Electronic resource]. Centralized information and legal bank of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 30.07.2026).

6. Address of the President of the Republic of Tajikistan, respected Emomali Rahmon, on the main directions of the domestic and foreign policy of the republic from 16 December 2025. Official Website of the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: https://www.president.tj/event/missives/54181 (date of access: 21.08.2026).

7. Law of the Republic of Tajikistan «On normative legal acts» from 30 May 2017, №1414 // [Electronic resource]. Centralized information and legal bank of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 30.07.2026).

8. Razzoqzoda T.M. Legal issues of the organization of local executive state authorities in the Republic of Tajikistan: diss. ... cand. of legal sciences. – Dushanbe, 2024. – 183 p.

9. Artamonov A.N. Legal acts in the Russian Federation: study guide. – Bryansk: «Bryansk State University named after Academician I.G. Petrovsky», 2018. – 108 p.

10. Khramov A.A. Deficiencies in the legislation on the execution of criminal sentences in Russia: diss. ... cand. of legal sciences. – Moscow, 2022. – 230 p.

11. United Nations Standard minimum rules for the treatment of prisoners (the Nelson Mandela Rules), adopted at the First United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders, held in 1955 in Geneva // [Electronic resource]. Access mode: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/prison.shtml (date of access: 14.08.2026).

12. Kamolov Z.A., Safarzoda A.I., Kholikov Sh.L., Sharipov T.Sh., Ganiev F.I., Navruzova P.N. Commentary on the Penal Enforcement Code of the Republic of Tajikistan. – Dushanbe: «Er-graf», 2018. – 636 p.

ТДУ: 342.5:343.352(575.3)
Акбарализода Ҷасур Акбаралӣ,
сардори шуъбаи қонунгузории гражданӣ, соҳибкорӣ ва оилавии Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Тел.: (+992) 997-99-09-74
E-mail: jasurbek_e@mail.ru.

Шарифов Аминҷон Аҳмадович,
корманди Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Тел: (+992) 075-54-51-15
E-mail: aminjon.sharifov.26@mail.ru.

АСОСҲОИ ҲУҚУҚӢ ВА МАРҲИЛАҲОИ РУШДИ СИЁСАТИ ДАВЛАТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР САМТИ МУҚОВИМАТ БА КОРРУПСИЯ

Калидвожаҳо: коррупсия, муқовимат ба коррупсия, сиёсати давлатӣ, асосҳои ҳуқуқӣ, қонунгузории зиддикоррупсионӣ, стратегияи зиддикоррупсионӣ, пешгирии коррупсия.

Аннотатсия. Дар мақола асосҳои ҳуқуқӣ ва марҳилаҳои рушди сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти муқовимат ба коррупсия таҳлил гардидаанд. Раванди ташаккул ва такмили қонунгузории зиддикоррупсионӣ, таъсиси мақомоти махсусгардонидашуда ва қабули стратегияҳои давлатии муқовимат ба коррупсия мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф гузариш аз сиёсати «мубориза бо коррупсия» ба сиёсати фарогири «муқовимат ба коррупсия»-ро таҳлил намуда, аҳамияти пешгирии коррупсия, таҳлили хавфҳои коррупсионӣ, баланд бардоштани шаффофият ва ташаккули фарҳанги зиддикоррупсиониро асоснок менамояд. Дар натиҷа, зарурати такмили минбаъдаи механизмҳои ҳуқуқӣ ва институтсионалии муқовимат ба коррупсия таъкид мегардад.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рушди босуръати муносибатҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ коррупсия ҳамчун яке аз масъалаҳои мубрам ва таҳдидҳои ҷиддӣ ба рушди устувори давлатҳо ва ҷомеа эътироф гардидааст. Ин падида боиси халалдор гардидани фаъолияти самараноки мақомоти давлатӣ, коҳиш ёфтани шаффофият ва ҳисоботдиҳӣ, маҳдуд шудани рақобати одилона дар иқтисодиёт ва суст гардидани волоияти қонун мегардад. Илова бар ин, коррупсия ба татбиқи самараноки ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд монеа эҷод намуда, ба рушди иҷтимоию иқтисодӣ, фароҳам овардани муҳити мусоиди сармоягузорӣ, таҳкими амнияти миллӣ ва баланд бардоштани сатҳи эътимоди ҷомеа нисбат ба мақомоти давлатӣ таъсири манфӣ мерасонад.

Дар ин замина, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 январи соли 2021 қайд намудаанд: «коррупсия зуҳуроти номатлуб ва барои ҷомеа хатарнок ба ҳисоб рафта, мубориза бар зидди он вазифаи асосии мақомоти давлатӣ, ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ ва ҳар як сокини кишвар мебошад. Аз ин лиҳоз, барои пешгирӣ кардани кирдорҳои коррупсионӣ, фароҳам овардани фазои оштинопазир ба он ва ба ин раванд ҷалб намудани тамоми мақомоти давлатӣ, воситаҳои ахбори омма ва ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ аз ҷониби субъектҳои мубориза бар зидди коррупсия бояд чораҷӯйӣ карда шавад» [1].

М.Х. Халифаев қайд менамояд, ки коррупсия қонуният, адолат ва рушди иқтисодиётро коста намуда, ба боварии мардум ба давлат таъсири манфӣ мерасонад ва муқовимат ба он талошҳои пайгиронаи мақомоти давлатӣ ва аҳли ҷомеа, инчунин истифодаи дастовард ва таҷрибаи байналмилалиро талаб менамояд [2, с. 199]. Аз ин рӯ, муқовимат ба коррупсия имрӯз яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати ҳуқуқии давлатҳои муосир ва шарти муҳими таъмини идоракунии самаранок, рушди устувор ва ҳифзи манфиатҳои миллӣ ба ҳисоб меравад.

Мазмуни ин таъкидҳо аз он шаҳодат медиҳад, ки муқовимати самаранок ба коррупсия танҳо бо татбиқи чораҳои ҳуқуқӣ маҳдуд нашуда, балки иштироки фаъоли мақомоти давлатӣ, институтҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ, воситаҳои ахбори омма ва шаҳрвандонро тақозо менамояд.

Самаранокии сиёсати зиддикоррупсионӣ аз он вобаста мебошад, ки то кадом андоза давлат метавонад чораҳои ҳуқуқӣ, ташкилӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва маърифатиро дар низоми ягона муттаҳид намояд.

Масъалаи зарурати омӯзиши ҳамаҷонибаи сабабҳо ва омилҳои ба коррупсия мусоидаткунанда дар сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳанӯз дар марҳилаҳои аввали ташаккули сиёсати зиддикоррупсионӣ низ таъкид гардида буд. Аз ҷумла, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон коррупсияро яке аз монеаҳои ҷиддӣ дар роҳи пешрафти ҷомеа арзёбӣ намуда, зарурати ҳамаҷониба омӯхтану таҳлил намудани омилҳо ва сабабҳои зуҳури онро таъкид намудаанд [3]. Ин мавқеъ нишон медиҳад, ки сиёсати зиддикоррупсионӣ бояд на танҳо ба ошкор ва бартараф намудани оқибатҳои ҳуқуқии кирдорҳои коррупсионӣ, балки ба муайян ва пешгирӣ намудани сабабу шароитҳои ба вуҷудоварандаи онҳо низ равона карда шавад.

Коррупсия ҳамчун падидаи иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ дорои таърихи тӯлонӣ буда, пайдоиш ва ташаккули он ба марҳилаҳои ибтидоии рушди давлатдорӣ ва муносибатҳои ҷамъиятӣ рост меояд. Дар сарчашмаҳои таърихӣ мафҳуми «коррупсия» бо маъноҳои фасод, вайроншавии тартиботи ҷамъиятӣ, сӯиистифода аз ҳокимият ва хариду фурӯши мансаб тавсиф гардидааст [4, с. 68].

Нигаронӣ аз оқибатҳои коррупсия барои низоми давлатдорӣ танҳо хоси замони муосир набуда, дар осори мутафаккирони гузашта низ инъикос ёфтааст. Яке аз мутафаккирони маъруфи сиёсӣ Шарл Луи Монтескё оқибатҳои коррупсияро барои сохтори давлатӣ хеле ҷиддӣ арзёбӣ намуда, бар он назар буд, ки дар натиҷаи амалҳои коррупсионӣ тартиботи хуби ҷамъиятӣ аз байн рафта, дастгоҳи давлатӣ заиф мегардад [5, с. 143]. Ин андеша аҳамияти таърихии масъалаи коррупсияро нишон дода, робитаи байни коррупсия, заифшавии идоракунии давлатӣ ва коста гардидани тартиботи ҷамъиятиро равшан менамояд.

Дар тамоми марҳилаҳои рушди ҷомеа амалҳои коррупсионӣ боиси халалдор гардидани адолати иҷтимоӣ ва коста шудани эътимоди мардум ба ҳокимият гардида, аз ҷониби ҷомеа ва давлат ҳамчун рафтори номатлуб маҳкум карда мешуданд. Дар шароити муосир низ муносибат ба коррупсия вобаста ба хусусияти муносибатҳои ҷамъиятӣ ва низоми ҳуқуқии давлатҳо аз дидгоҳҳои гуногун арзёбӣ мегардад.

Дар шуури ҷамъиятӣ коррупсия бештар бо зуҳуроте, аз қабили гирифтани пора, сӯиистифода аз ваколатҳои хизматӣ, тасарруфи молу мулки давлатӣ, хешутаборбозӣ, бархӯрди манфиатҳо, хариду фурӯши мансаб ва дигар амалҳои ғайриқонунӣ алоқаманд дониста мешавад. Бо вуҷуди гуногунии шаклҳои зоҳиршавии он, моҳияти коррупсия асосан бо истифодаи мақоми хизматӣ ё имкониятҳои вобаста ба он ба манфиати шахсӣ ё гурӯҳӣ алоқаманд мебошад.

Таҳлили таҷрибаи таърихӣ ва амалияи ҳуқуқӣ нишон медиҳад, ки коррупсия на танҳо ҳуқуқу манфиатҳои қонунии шаҳрвандонро маҳдуд месозад, балки ба фаъолияти самараноки мақомоти давлатӣ, татбиқи принсипҳои волоияти қонун, таъмини рақобати одилонаи иқтисодӣ ва рушди устувори иҷтимоию иқтисодӣ низ таъсири манфӣ мерасонад. Дар ин замина, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 декабри соли 2016 таъкид намудаанд, ки коррупсия ба рушди босуботи иқтисодиву иҷтимоии кишварро халалдор намуда, боиси нигаронии шаҳрвандон мегардад [6].

Дар адабиёти ҳуқуқӣ вобаста ба муайян намудани моҳият ва мафҳуми коррупсия мавқеи ягона вуҷуд надорад, зеро муҳаққиқон вобаста ба самти таҳқиқот ва хусусияти муносибатҳои ҷамъиятии мавриди омӯзиш онро аз падидаҳои гуногуни ҳуқуқӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ шарҳ медиҳанд. Дар илми ҳуқуқ коррупсия, пеш аз ҳама, ҳамчун шакли сӯиистифодаи қасдонаи ваколатҳои мансабӣ ё мақоми хизматӣ бо мақсади ба даст овардани манфиатҳои шахсӣ, гурӯҳӣ ё дигар бартариҳои ғайриқонунӣ маънидод мегардад [7, с. 12].

Дар баробари ин, баъзе муҳаққиқон доираи мафҳуми коррупсияро маҳдудтар арзёбӣ менамоянд. Аз ҷумла, Н.А. Лопашенко қайд менамояд, ки дар баъзе ҳолатҳо коррупсия бо порагирӣ ҳаммаъно дониста шуда, ҳамчун амал ё беамалие тавсиф мегардад, ки дар натиҷаи он шахси мансабдор ваколатҳои хизматии худро бар хилофи манфиатҳои ҷамъиятӣ ва ба манфиати шахсӣ истифода мебарад [8, с. 136]. Бо вуҷуди ин, таҳлили қонунгузории муосир нишон медиҳад, ки коррупсия нисбат ба порагирӣ мафҳуми фарохтар дошта, маҷмӯи васеи ҳуқуқвайронкуниҳо ва кирдорҳои дорои хусусияти коррупсиониро фаро мегирад.

Дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон мафҳуми коррупсия дар моддаи 1 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муқовимат ба

коррупсия» аз 7 августи соли 2020, №1714 муқаррар гардидааст [9]. Қонуни мазкур имрӯз низ амалкунанда буда, низоми муқовимат ба коррупсияро дар сатҳи миллӣ муайян менамояд.

Мутобиқи қонуни мазкур, «коррупсия - кирдоре (ҳаракат ё беҳаракатие), ки аз ҷониби шахси барои иҷрои вазифаҳои давлатӣ ваколатдор ё шахсони ба он баробаркардашуда бо истифода аз мақоми хизматии худ ва имкониятҳои он барои ба манфиати худ ё шахси дигар ғайриқонунӣ ба даст овардани неъматҳои моддию ғайримоддӣ, бартарӣ ё имтиёзҳои дигар содир карда мешавад, инчунин ба ин шахс бевосита ё бавосита додани неъматҳои моддию ғайримоддӣ, бартарӣ ё имтиёзҳои дигар ба субъектҳои ҳуқуқвайронкуниҳои ба коррупсия алоқаманд бо мақсади моил кардан ё мукофотонидани онҳо барои содир намудани чунин ҳаракатҳо ба манфиати шахси воқеӣ ё ҳуқуқӣ эътироф карда мешавад» [9].

Таҳлили меъёри мазкур нишон медиҳад, ки қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон коррупсияро танҳо бо гирифтани пора маҳдуд намесозад, балки онро ҳамчун маҷмӯи амалҳо ва муносибатҳои ғайриқонунӣ, ки бо истифодаи мақоми хизматӣ барои ба даст овардани манфиатҳои ғайриқонунӣ алоқаманд мебошанд, баррасӣ менамояд.

Ҷиҳати муҳими дигар дар қонунгузории миллӣ он мебошад, ки мафҳуми муқовимат ба коррупсия танҳо ба ошкор ва ҷазо додани ҳуқуқвайронкуниҳои коррупсионӣ маҳдуд намешавад. Қонуни соли 2020 пешгирӣ, ошкорсозӣ, огоҳсозӣ, рафъи ҳуқуқвайронкуниҳои коррупсионӣ, таҳқиқу тафтиш, ҷалби субъектҳо ба ҷавобгарӣ, инчунин бартараф намудани сабабҳо ва шароитҳои ба коррупсия мусоидаткунандаро дар бар мегирад.

Аз ин рӯ, мафҳуми ҳуқуқии коррупсия дар қонунгузории миллӣ хусусияти ҳам ҷазодиҳанда ва ҳам пешгирикунанда дорад. Ин муносибат ба давлат имкон медиҳад, ки дар баробари ҷавобгарии ҳуқуқӣ, ба пешгирии пайдоиши омилҳои коррупсионӣ, баланд бардоштани шаффофият ва таҳкими масъулияти шахсони мансабдор низ таваҷҷуҳ намояд.

Аз рӯзҳои аввали ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон муқовимат ба коррупсияро ҳамчун яке аз самтҳои муҳими сиёсати ҳуқуқӣ ва идоракунии давлатӣ муайян намуда, ба ташаккули заминаҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва сохторҳои институтсионалии марбут ба ин соҳа оғоз намуд.

Дар ин давра зарурати ташкили низоми самараноки пешгирӣ ва муқовимат ба зуҳуроти коррупсионӣ бо дарназардошти таҳкими давлатдории миллӣ, таъмини волоияти қонун ва ҳифзи манфиатҳои ҷамъиятӣ аҳамияти махсус пайдо кард.

Яке аз қадамҳои аввалин дар ин самт қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мубориза бар зидди коррупсия» аз 11 декабри соли 1999, №875 гардид [10]. Қонуни мазкур ҳамчун нахустин санади махсуси ҳуқуқӣ дар ин самт заминаҳои ташкиливу ҳуқуқии сиёсати зиддикоррупсиониро муайян намуд.

Ҳамзамон, бо қабули Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 июли соли 1999, №1262 «Дар бораи тадбирҳои иловагии пурзӯр намудани мубориза бар зидди ҷинояткорӣ дар соҳаи иқтисод ва коррупсия (ришватхӯрӣ)» марҳилаи нави ташаккули сиёсати давлатии зиддикоррупсионӣ оғоз гардид [11]. Ин санад барои таҳкими ҳамоҳангсозии фаъолияти мақомоти давлатӣ ва пурзӯр намудани чораҳои муқовимат ба ҷиноятҳои иқтисодӣ ва коррупсионӣ аҳамияти муҳим дошт.

Дар марҳилаи минбаъда заминаҳои ҳуқуқии ин самт такмил ёфтанд. Қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мубориза бар зидди коррупсия» аз 25 июли соли 2005, №100 низ ба таҳкими механизмҳои ҳуқуқии муқовимат ба коррупсия мусоидат намуд [12].

Дар баробари такмили қонунгузорӣ, зарурати ташкили мақомоти махсусгардонидашуда низ ба миён омад. Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 10 январи соли 2007, №143 таъсис дода шуд.

Тибқи низомномаи амалкунандаи он, Агентӣ мақомоти ваколатдори назорати давлатии молиявӣ ва ҳифзи ҳуқуқ буда, вазифаҳои пешгирӣ, ошкорсозӣ, огоҳсозӣ ва рафъи ҳуқуқвайронкуниҳои коррупсионӣ, инчунин таҳқиқ ва тафтишоти пешакии ҷиноятҳои коррупсионӣ ва иқтисодии хусусияти коррупсионидоштаро амалӣ менамояд.

Ташкили чунин мақомоти махсусгардонидашуда яке аз марҳилаҳои муҳим дар рушди механизми институтсионалии сиёсати зиддикоррупсионӣ ба ҳисоб меравад. Ин ҳолат ба он вобаста буд, ки муқовимат ба коррупсия дар ин марҳила аз доираи фаъолияти умумии мақомоти ҳифзи ҳуқуқ берун рафта, ҳамчун самти махсуси сиёсати давлатӣ бо субъект, ваколат ва механизмҳои муайяни ташкилӣ ба роҳ монда шуд.

Дар давраи истиқлолияти давлатӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади муайян намудани самтҳои афзалиятноки сиёсати зиддикоррупсионӣ як қатор санадҳои стратегиро қабул намуд, аз ҷумла, «Стратегияи мубориза бо коррупсия дар Ҷумҳурии

Тоҷикистон барои солҳои 2008–2012», ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 январи соли 2008, №34 тасдиқ шудааст [13], «Стратегияи мубориза бо коррупсия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2013–2020», ки бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 августи соли 2013, №1504 тасдиқ шудааст [14], ва «Стратегияи давлатии муқовимат ба коррупсия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030», ки бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 августи соли 2021, №222 тасдиқ шудааст [15], марҳилаҳои муҳими ташаккул ва рушди сиёсати давлатии зиддикоррупсиониро муайян намуданд.

Стратегияи давлатии муқовимат ба коррупсия барои давраи то соли 2030 бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 августи соли 2021, №222 тасдиқ шуда, барои марҳилаи якуми он солҳои 2021–2025 нақшаи чорабиниҳои алоҳида низ пешбинӣ гардид.

Стратегияҳои мазкур хусусияти фарогир дошта, татбиқи маҷмӯи чораҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, ташкилӣ ва фарҳангиро пешбинӣ менамоянд. Самтҳои асосии онҳо ба такмили заминаҳои меъёрии ҳуқуқӣ, баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқии аҳолӣ, ташаккули фарҳанги зиддикоррупсионӣ, коҳиш додани омилҳои мусоидаткунандаи коррупсия ва фароҳам овардани муҳити оштинопазир нисбат ба чунин падида равона шудаанд.

Дар идомаи ин раванд, Стратегияи давлатии муқовимат ба коррупсия барои давраи то соли 2030 таваҷҷуҳ ба мониторинги иҷрои чорабиниҳо низ ҷойгоҳи муҳим дорад. Аз ҷумла, ба Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсия гузаронидани мониторинги маҷмӯии иҷрои стратегия ва пешниҳоди маълумот оид ба натиҷаҳои он пешбинӣ шудааст.

Аз ин рӯ, метавон хулоса намуд, ки сиёсати стратегии зиддикоррупсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тадриҷан аз модели бештар ба ошкорсозӣ ва ҷавобгарӣ нигаронидашуда ба модели фарогири пешгирӣ, таҳлили хавфҳо, баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ ва ташаккули фарҳанги зиддикоррупсионӣ гузаштааст.

Яке аз хусусиятҳои муҳими сиёсати муосири зиддикоррупсионӣ гузариш аз чораҳои танҳо ҷазодиҳанда ба чораҳои пешгирикунанда мебошад. Дар ин замина, таҳлили хавфҳои коррупсионӣ, экспертизаи зиддикоррупсионии санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, баланд бардоштани шаффофият дар фаъолияти мақомоти давлатӣ ва такмили низоми хизмати давлатӣ аҳамияти махсус пайдо менамоянд.

Ба андешаи муаллиф, самаранокии муқовимат ба коррупсия метавонад дар сурати гузариш аз муносибати асосан вокунишӣ, ки баъди содир шудани ҳуқуқвайронкунӣ амалӣ мегардад, ба муносибати пешгирикунанда, ки ба муайян ва маҳдуд намудани имкониятҳои коррупсионӣ пеш аз содир шудани кирдори коррупсионӣ равона шудааст, баланд бардошта шавад. Дар ин замина, пешниҳод мегардад, ки дар низоми қабули қарорҳои давлатӣ механизми идоракунии имкониятҳои коррупсионӣ ташаккул дода шавад.

Механизми мазкур бояд ба муайян намудани нуқтаҳои эҳтимолии пайдоиши хавфи коррупсионӣ дар ҳар як марҳилаи қабули қарор, маҳдуд намудани ихтиёрдории аз ҳад зиёди мансабдор, тақсим намудани ваколатҳои ба ҳам алоқаманд, таъмини шаффофияти раванд ва бақайдгирии ҳатмии амалҳои хизматӣ равона карда шавад. Ба ибораи дигар, объекти пешгирии коррупсия бояд на танҳо шахси эҳтимолан содиркунандаи ҳуқуқвайронкунӣ, балки муҳити институтсионалӣ ва худи раванди қабули қарор низ бошад.

Экспертизаи зиддикоррупсионии санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ имконият медиҳад, ки меъёрҳое, ки метавонанд барои пайдоиши коррупсия шароит фароҳам созанд, пеш аз қабули санади ҳуқуқӣ муайян ва бартараф карда шаванд. Аз ин лиҳоз, чунин механизмро метавон яке аз воситаҳои муҳими пешгирии коррупсия дар марҳилаи ташаккули қонунгузорӣ арзёбӣ намуд.

Ҳамзамон, таҳлили хавфҳои коррупсионӣ дар мақомоти давлатӣ имконият медиҳад, ки соҳаҳо ва муносибатҳое муайян карда шаванд, ки дар онҳо эҳтимоли сӯиистифода аз ваколатҳои хизматӣ бештар мебошад. Дар ин раванд баланд бардоштани масъулияти хизматчиёни давлатӣ, такмили низоми интихоби кадрҳо ва риояи талаботи одоби хизматӣ низ аҳамияти муҳим доранд.

Дар раванди ташаккул ва такмили сиёсати давлатии зиддикоррупсионӣ тамоюли гузариш аз мафҳуми «мубориза бо коррупсия» ба мафҳуми «муқовимат ба коррупсия» ба назар мерасад.

Мафҳуми «мубориза бо коррупсия» дар қонунгузории пешина бештар ба ошкор намудан, тафтиш кардан ва ба ҷавобгарӣ кашидани шахсони содиркунандаи кирдорҳои коррупсионӣ равона шуда буд. Аммо мафҳуми «муқовимат ба коррупсия» мазмуни васеътар дошта, пешгирӣ, ошкорсозӣ, огоҳсозӣ, бартараф намудани сабабу шароитҳои коррупсия ва рафъи оқибатҳои ҳуқуқвайронкуниҳои коррупсиониро дар бар мегирад [5, с. 67].

Гузариш аз як мафҳум ба мафҳуми дигар танҳо тағйири истилоҳотӣ набуда, балки таҳаввулоти назариявӣ ва амалиро дар муносибат ба пешгирӣ ва муқовимат бо коррупсия инъикос менамояд. Он дар асл тағйири самти сиёсати давлатӣ мебошад. Агар дар шакли анъанавӣ «мубориза» маркази диққат бештар ба кирдори аллакай содиршуда равона шавад, дар модели «муқовимат» мақсади асосӣ пешгирии пайдоиш ва паҳншавии чунин кирдорҳо мебошад.

Аз ин нуқтаи назар, муқовимат ба коррупсия фаъолияти маҷмӯии мақомоти давлатӣ, ҷомеаи шаҳрвандӣ ва шаҳрвандонро дар бар мегирад. Дар чунин низом чораҳои ҳуқуқӣ бо чораҳои ташкилӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, иттилоотӣ ва тарбиявӣ муттаҳид мегарданд.

Самаранокии сиёсати зиддикоррупсионӣ танҳо аз фаъолияти мақомоти давлатӣ вобаста нест. Барои ташаккули муҳити оштинопазир нисбат ба коррупсия мавқеи ҷомеа, сатҳи маърифати ҳуқуқӣ ва фарҳанги шаҳрвандӣ аҳамияти муҳим доранд.

Коррупсия дар ҳолате метавонад густариш ёбад, ки дар ҷомеа муносибати таҳаммулпазир нисбат ба гирифтани пора, истифодаи робитаҳои шахсӣ барои гирифтани имтиёзҳо, сӯиистифода аз мақоми хизматӣ ва дигар шаклҳои рафтори коррупсионӣ ташаккул ёбад. Аз ин рӯ, пешгирии коррупсия бояд ҳамзамон бо баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ ва ташаккули арзишҳои ахлоқӣ амалӣ карда шавад.

Дар ин замина, воситаҳои ахбори омма, муассисаҳои таълимӣ, институтҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ ва худи шаҳрвандон метавонанд дар ташаккули муносибати оштинопазир ба коррупсия нақши муҳим дошта бошанд. Маҳз ҳамин равиш ба андешаи дар Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 январи соли 2021 иброзгардида мувофиқат мекунад, ки муқовимат ба коррупсияро вазифаи на танҳо мақомоти давлатӣ, балки тамоми ҷомеа арзёбӣ менамояд [1].

Таҳлили марҳилаҳои ташаккули сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти муқовимат ба коррупсия нишон медиҳад, ки ин раванд дорои хусусияти марҳилавӣ мебошад.

Марҳилаи аввалро метавон бо ташаккули заминаҳои ибтидоии ҳуқуқӣ ва қабули санадҳои махсуси зиддикоррупсионӣ алоқаманд донист. Қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мубориза бар зидди коррупсия» аз 11 декабри соли 1999, №875 ва санадҳои минбаъда барои ташаккули асосҳои ҳуқуқии муқовимат ба коррупсия замина гузоштанд.

Марҳилаи дуюм бо такмили қонунгузорӣ ва ташаккули институтҳои махсусгардонидашуда, аз ҷумла таъсиси Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсия дар соли 2007, алоқаманд мебошад. Фармони таъсиси Агентӣ аз 10 январи соли 2007, №143 ҳамчун яке аз санадҳои муҳими ташаккули механизми институтсионалии муқовимат ба коррупсия ба ҳисоб меравад.

Марҳилаи сеюмро метавон давраи ташаккули сиёсати стратегии зиддикоррупсионӣ арзёбӣ намуд, ки бо қабули стратегияҳои солҳои 2008–2012, 2013–2020 ва баъдан Стратегияи давлатии муқовимат ба коррупсия барои давраи то соли 2030 алоқаманд аст [13], [14], [15].

Марҳилаи муосир бошад, бо густариши муносибати пешгирикунанда ва фарогир тавсиф меёбад. Дар ин марҳила коррупсия танҳо ҳамчун ҷиноят ё ҳуқуқвайронкунӣ баррасӣ нашуда, ҳамчун падидаи мураккаби иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва ҳуқуқӣ арзёбӣ мегардад.

Хулоса

Ҳамин тавр, таҳлили асосҳои ҳуқуқӣ ва рушди сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти муқовимат ба коррупсия нишон медиҳад, ки дар давраи истиқлолият дар кишвар заминаи нисбатан фарогири ҳуқуқӣ ва институтсионалии муқовимат ба ин падида ташаккул ёфтааст.

Таҳлил нишон медиҳад, ки сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти муқовимат ба коррупсия аз ташаккули заминаҳои ибтидоии ҳуқуқӣ ба сӯи низоми мукаммали институтсионалӣ ва стратегӣ таҳаввул ёфтааст

Қабули қонунҳои махсус, ташкили мақомоти махсусгардонидашуда, таҳияи стратегияҳои давлатии зиддикоррупсионӣ ва ҷорӣ намудани механизмҳои пешгирикунанда шаҳодат медиҳанд, ки сиёсати давлатӣ дар ин самт тадриҷан такмил ёфтааст.

Тағйири додани «мубориза бо коррупсия» ба «муқовимат ба коррупсия» яке аз муҳимтарин тағйироти консептуалӣ дар сиёсати давлатӣ дар самти мазкур мебошад. Ин раванд нишон медиҳад, ки диққати давлат тадриҷан аз чораҳои танҳо ҷазодиҳанда ба пешгирии сабабҳо ва шароитҳои коррупсия, таҳлили хавфҳо, баланд бардоштани шаффофият ва ташаккули фарҳанги зиддикоррупсионӣ равона гардидааст.

Дар баробари дастовардҳои мавҷуда, самаранокии сиёсати зиддикоррупсионӣ тақозо менамояд, ки татбиқи санадҳои ҳуқуқӣ ва стратегӣ мунтазам арзёбӣ гардида, механизмҳои пешгирӣ ва назорат мутобиқи тағйироти иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва

технологӣ такмил дода шаванд. Аз ҷумла, таҳкими шаффофият дар фаъолияти мақомоти давлатӣ, рушди хизматрасониҳои электронӣ, такмили механизмҳои назорати дохилӣ, баланд бардоштани масъулияти хизматчиёни давлатӣ ва рушди фарҳанги ҳуқуқии шаҳрвандон метавонанд ба коҳиши хавфҳои коррупсионӣ мусоидат намоянд.

Бо дарназардошти хусусияти мураккаби коррупсия, ҳалли масъалаи мазкур танҳо тавассути фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ имконнопазир мебошад. Он иштироки ҳамоҳангшудаи мақомоти давлатӣ, ҷомеаи шаҳрвандӣ, воситаҳои ахбори омма, муассисаҳои таълимӣ ва шаҳрвандонро талаб менамояд.

Аз ин рӯ, муқовимат ба коррупсия бояд ҳамчун самти доимӣ ва фарогири сиёсати давлатӣ, ки ба таҳкими волоияти қонун, таъмини адолати иҷтимоӣ, рушди иқтисодии устувор ва баланд бардоштани эътимоди шаҳрвандон ба институтҳои давлатӣ равона шудааст, идома дода шавад. Танҳо дар сурати пайвастани чораҳои ҳуқуқӣ, ташкилӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва маърифатӣ имконияти ташаккули муҳити воқеан оштинопазир нисбат ба коррупсия ва таъмини натиҷаҳои устувори сиёсати зиддикоррупсионӣ бештар мегардад.

Муқарриз: д.и.ҳ., профессор Абдуллозода П.С.

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В СФЕРЕ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ

Ключевые слова: коррупция, противодействие коррупции, государственная политика, правовые основы, антикоррупционное законодательство, антикоррупционная стратегия, предупреждение коррупции.

Аннотация. В статье анализируются правовые основы и этапы развития государственной политики Республики Таджикистан в сфере противодействия коррупции. Рассматриваются процесс формирования и совершенствования антикоррупционного законодательства, создание специализированных органов и принятие государственных стратегий противодействия коррупции. Автор анализирует переход от политики «борьбы с коррупцией» к комплексной политике «противодействия коррупции», обосновывая значение предупреждения коррупции, анализа коррупционных рисков, повышения прозрачности и формирования антикоррупционной культуры. В заключение подчёркивается необходимость дальнейшего совершенствования правовых и институциональных механизмов противодействия коррупции.

Акбарализода Джасур Акбарали – начальник отдела гражданского, предпринимательского и семейного законодательства Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. E-mail: jasurbek_e@mail.ru; Тел.: (+992) 997-99-09-74.

Шарифов Аминджон Ахмадович – сотрудник Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. E-mail: aminjon.sharifov.26@mail.ru; Тел.: (+992) 075-54-51-15.

LEGAL FOUNDATIONS AND STAGES OF DEVELOPMENT OF THE STATE POLICY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN IN THE FIELD OF COMBATING CORRUPTION

Keywords: corruption, combating corruption, state policy, legal foundations, anti-corruption legislation, anti-corruption strategy, corruption prevention.

Abstract. The article analyzes the legal foundations and stages of development of the state policy of the Republic of Tajikistan in the field of combating corruption. It examines the process of establishing and improving anti-corruption legislation, the establishment of specialized bodies, and the adoption of state anti-corruption strategies. The author analyzes the transition from a policy of «combating corruption» to a comprehensive policy of «countering corruption», emphasizing the importance of corruption prevention, corruption risk assessment, enhancing transparency, and developing an anti-corruption culture. The article concludes by emphasizing the need for further improvement of the legal and institutional mechanisms for combating corruption.

Akbaralizoda Jasur Akbarali – head of the civil, entrepreneurial and family legislation department of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. E-mail: jasurbek_e@mail.ru; Tel.: (+992) 997-99-09-74.

Sharifov Aminjon Ahmadovich – staff member of the National Center for Legislation under the President of the Republic of Tajikistan. E-mail: aminjon.sharifov.26@mail.ru; Tel.: (+992) 075-54-51-15.

Рӯйхати адабиёт:

1. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 январи соли 2021 // [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрасӣ: https://www.president.tj/node/25005 (санаи мурочиат: 2.08.2026).
2. Халифаев М.Х. Ҳамоҳангсози сиёсати зиддикоррупсионӣ // Прокуратураи Тоҷикистон – 80 сол. – Душанбе: «Сарпараст», 2004. – 564 с.
3. Раҳмон Э. Баҳри волоияти қонун, манфиатҳои давлат ва ҳуқуқи шаҳрвандон: маърӯза дар ҷамъомади кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ бахшида ба 80-солагии мақомоти Прокуратураи Ҷумҳурии Тоҷикистон // Рӯзномаи халқӣ. – 2005. – №1.
4. Ҳасанов Ш.Қ. Масъалаҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсию ҳуқуқии коррупсия. – Душанбе: «Ирфон», 2014. – 360 с.
5. Сиёсати зиддикоррупсионӣ: воситаи таълимӣ / зери таҳрири Ф.Р. Шарифзода, С.Ҳ. Ҳусейнзода. – Душанбе: «Ирфон», 2018. – 800 с.
6. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 декабри соли 2016 // Ҷумҳурият. – 2016. – 26 декабр. – №254 (23 076).
7. Кузнетсов А.А. Азонихудкунӣ ва исрофкорие, ки бо истифода аз мақоми хизматии худ содир карда мешаванд: тавсияҳои методӣ. – Омск: «Академияи Омскаи Вазорати корҳои дохилии Русия», 2015. – 36 с.
8. Лопашенко Н.А. Ришвахӯрӣ: масъалаҳои бандубасти ҳуқуқӣ // Ҳуқуқшиносӣ. – 2001. – № 6 (239). – С. 132-140.
9. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муқовимат ба коррупсия» аз 7 августи соли 2020, №1714 // [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрасӣ: http://mmk.tj (санаи мурочиат: 4.08.2026).
10. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мубориза бар зидди коррупсия» аз 11 декабри соли 1999, №875 // [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрасӣ: http://mmk.tj (санаи мурочиат: 4.03.2026).
11. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тадбирҳои иловагии пурзӯр намудани мубориза бар зидди ҷиноятқорӣ дар соҳаи иқтисод ва коррупсия (ришватхӯрӣ)» аз 21 июли соли 1999, №1262 // [Захираи электронӣ]. Махзани муттамаркази иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: www.mmih.tj. (санаи мурочиат: 06.08.2026).
12. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мубориза бар зидди коррупсия» аз 25 июли соли 2005, №100 // [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрасӣ: http://mmk.tj (санаи мурочиат: 6.03.2026).
13. Стратегияи мубориза бо коррупсия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2008-2012, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 январи соли 2008, №34 тасдиқ шудааст // [Захираи электронӣ]. Махзани муттамаркази иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: www.mmih.tj. (санаи мурочиат: 7.08.2026).
14. Стратегияи мубориза бо коррупсия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2013–2020, ки бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 августи соли 2013, №1504 тасдиқ шудааст // [Захираи электронӣ]. Махзани муттамаркази иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: www.mmih.tj. (санаи мурочиат: 10.08.2026).
15. Стратегияи давлатии муқовимат ба коррупсия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, ки бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 августи соли 2021, №222 тасдиқ шудааст // [Захираи электронӣ]. Махзани муттамаркази иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: www.mmih.tj. (санаи мурочиат: 10.08.2026).

Список литературы:

1. Послание Основоположника мира и национального единства – Лидера нации, Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 26 января 2021 года // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Президента Республики Таджикистан. Режим доступа: https://www.president.tj/node/25005 (дата обращения: 02.08.2026).
2. Халифаев М.Х. Координатор антикоррупционной политики // Прокуратуре Таджикистана – 80 лет. – Душанбе: «Сарпараст», 2004. – 564 с.

3. Рахмон Э. За верховенство закона, интересы государства и права граждан: доклад на собрании работников правоохранительных органов, посвященном 80-летию органов прокуратуры Республики Таджикистан // Народная газета. – 2005. – № 1.

4. Хасанов Ш.К. Социально-экономические и политико-правовые вопросы коррупции. – Душанбе: «Ирфон», 2014. – 360 с.

5. Антикоррупционная политика: учебное пособие / под ред. Ф.Р. Шарифзода, С.Х. Хусейнзода. – Душанбе: «Ирфон», 2018. – 800 с.

6. Послание Президента Республики Таджикистан, Лидера нации, уважаемого Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 22 декабря 2016 года // Джумхурият. – 2016. – 26 декабря. – № 254 (23 076).

7. Кузнецов А.А. Присвоение и растрата, совершенные с использованием своего служебного положения: методические рекомендации. – Омск: «Омская академия Министерства внутренних дел России», 2015. – 36 с.

8. Лопашенко Н.А. Взяточничество: проблемы квалификации // Правоведение. – 2001. – № 6 (239). – С. 132–140.

9. Закон Республики Таджикистан «О противодействии коррупции» от 7 августа 2020 года, № 1714 // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. Режим доступа: http://mmk.tj (дата обращения: 04.08.2026).

10. Закон Республики Таджикистан «О борьбе с коррупцией» от 11 декабря 1999 года, № 875 // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. Режим доступа: http://mmk.tj (дата обращения: 04.03.2026).

11. Указ Президента Республики Таджикистан «О дополнительных мерах по усилению борьбы с преступностью в сфере экономики и коррупцией (взяточничеством)» от 21 июля 1999 года, № 1262 // [Электронный ресурс]. Единая централизованная база правовой информации Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: www.mmih.tj (дата обращения: 06.08.2026).

12. Закон Республики Таджикистан «О борьбе с коррупцией» от 25 июля 2005 года, № 100 // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. Режим доступа: http://mmk.tj (дата обращения: 06.03.2026).

13. Стратегия борьбы с коррупцией в Республике Таджикистан на 2008–2012 годы, утвержденная постановлением Правительства Республики Таджикистан от 26 января 2008 года, № 34 // [Электронный ресурс]. Единая централизованная база правовой информации Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: www.mmih.tj (дата обращения: 07.08.2026).

14. Стратегия борьбы с коррупцией в Республике Таджикистан на 2013–2020 годы, утвержденная Указом Президента Республики Таджикистан от 30 августа 2013 года, № 1504 // [Электронный ресурс]. Единая централизованная база правовой информации Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: www.mmih.tj (дата обращения: 10.08.2026).

15. Государственная стратегия противодействия коррупции в Республике Таджикистан на период до 2030 года, утвержденная Указом Президента Республики Таджикистан от 3 августа 2021 года, № 222 // [Электронный ресурс]. Единая централизованная база правовой информации Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: www.mmih.tj (дата обращения: 10.08.2026).

List of literature:

1. Message of the Founder of peace and national unity – Leader of the Nation, President of the Republic of Tajikistan, respected Emomali Rahmon, to the Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan from 26 January 2021 // [Electronic resource]. Official website of the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: https://www.president.tj/node/25005 (date of access: 02.08.2026).

2. Khalifaev M.Kh. Coordinator of anti-corruption policy // Prosecutor's Office of Tajikistan – 80 Years. – Dushanbe: «Sarparast», 2004. – 564 p.

3. Rahmon E. For the rule of law, state interests and citizens' rights: report at the meeting of law enforcement officers dedicated to the 80th anniversary of the Prosecutor's Office of the Republic of Tajikistan // Narodnaya Gazeta. – 2005. – № 1.

4. Khasanov Sh.K. Socio-economic and political-legal issues of corruption. – Dushanbe: «Irfon», 2014. – 360 p.

5. Anti-corruption policy: study guide / ed. by F.R. Sharifzoda, S.Kh. Khuseinzoda. – Dushanbe: «Irfon», 2018. – 800 p.

6. Message of the President of the Republic of Tajikistan, Leader of the Nation, respected Emomali Rahmon, to the Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan from 22 December 2016 // Jumhuriyat. – 2016. – December 26. – № 254 (23 076).

7. Kuznetsov A.A. Misappropriation and embezzlement committed through the use of one's official position: methodological recommendations. – Omsk: «Omsk Academy of the Ministry of Internal Affairs of Russia», 2015. – 36 p.

8. Lopashenko N.A. Bribery: problems of legal qualification // Pravovedenie. – 2001. – № 6 (239). – P. 132-140.

9. Law of the Republic of Tajikistan «On tackling corruption» from 7 August 2020, № 1714 // [Electronic resource]. Official website of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: http://mmk.tj (date of access: 04.08.2026).

10. Law of the Republic of Tajikistan «On combating corruption» from 11 December 1999, № 875 // [Electronic resource]. Official website of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: http://mmk.tj (date of access: 04.03.2026).

11. Decree of the President of the Republic of Tajikistan «On additional measures to strengthen the fight against crime in the economic sphere and corruption (bribery)» from 21 July 1999, № 1262 // [Electronic resource]. Centralized legal information database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: www.mmih.tj (date of access: 06.08.2026).

12. Law of the Republic of Tajikistan «On combating corruption» from 25 July 2005, №100 // [Electronic resource]. Official website of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: http://mmk.tj (date of access: 06.03.2026).

13. Anti-Corruption Strategy in the Republic of Tajikistan for 2008-2012, approved by resolution of the Government of the Republic of Tajikistan from 26 January 2008, №34 // [Electronic resource]. Centralized legal information database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: www.mmih.tj (date of access: 07.08.2026).

14. Anti-Corruption Strategy in the Republic of Tajikistan for 2013-2020, approved by decree of the President of the Republic of Tajikistan from 30 August 2013, № 1504 // [Electronic resource]. Centralized legal information database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: www.mmih.tj (date of access: 10.08.2026).

15. State Anti-Corruption Strategy in the Republic of Tajikistan for the period up to 2030, approved by decree of the President of the Republic of Tajikistan from 3 August 2021, № 222 // [Electronic resource]. Centralized legal information database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: www.mmih.tj (date of access: 10.08.2026).

ТДУ: 343.2:343.6
Холиқзода Шералӣ Лоиқ,
номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқи ҷиноятӣ ва муқовимат бо коррупсияи факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Тел.: (+992) 905-55-90-82
E-mail: kholikov88@mail.ru.

МОҲИЯТ ВА АҲАММИЯТИ НАЗАРИЯВИИ МАФҲУМИ УМУМИИ ТАРКИБИ ҶИНОЯТҲО БА МУҚОБИЛИ САЛОМАТӢ

Калидвожаҳо: таркиби ҷиноят, таркиби умумӣ, ҷиноятҳо ба муқобили саломатӣ, объекти ҷиноят, тарафи объективӣ, субъекти ҷиноят, тарафи субъективӣ, ҳуқуқи ҷиноятӣ, бандубасти ҷиноят, қонунгузории ҷиноятӣ.

Аннотатсия. Мақолаи мазкур ба таҳқиқи моҳият ва аҳаммияти назариявии мафҳуми умумии таркиби ҷиноятҳо ба муқобили саломатӣ бахшида шудааст. Дар он масъалаи таносуб ва робитаи мафҳуми умумии таркиби ҷиноят бо таркибҳои мушаххаси ҷиноят, инчунин ҷойгоҳ ва нақши он дар низоми илми ҳуқуқи ҷиноятӣ мавриди баррасии амиқ қарор гирифтааст. Таҳлил нишон медиҳад, ки дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ нисбат ба зарурати ҷудо намудани мафҳуми умумии таркиби ҷиноят андешаҳои гуногун мавҷуд буда, баҳсҳои илмӣ то имрӯз идома доранд.

Дар мақола мавқеъҳои гуногуни олимони соҳаи ҳуқуқи ҷиноятӣ таҳлил гардида, асоснок карда мешавад, ки мафҳуми умумии таркиби ҷиноят ҳамчун абстраксияи илмӣ аҳаммияти муҳим дошта, заминаи назариявӣ барои дарки таркибҳои мушаххаси ҷиноятро фароҳам меорад.

Ҳамзамон, дар доираи таҳқиқот зарурати ҷудо намудани мафҳуми умумии таркиби ҷиноятҳо ба муқобили саломатӣ асоснок гардида, омилҳои асосии ин зарурат, аз ҷумла хусусиятҳои сохтори қонунгузории ҷиноятӣ, гуногуншаклии меъёрҳои марбут ба ҳифзи саломатӣ ва мушкилоти амалии бандубасти ҷиноятҳо таҳлил карда мешаванд.

Хулоса, дар мақола баён мегардад, ки таҳияи мафҳуми умумии таркиби ҷиноятҳо ба муқобили саломатӣ на танҳо аҳаммияти назариявӣ, балки аҳаммияти амалӣ дошта, барои такмили қонунгузории ҷиноятӣ ва баланд бардоштани самаранокии фаъолияти ҳуқуқтатбиққунӣ мусоидат менамояд.

Масъалаи мафҳуми умумии таркиби ҷиноятҳо ба муқобили саломатӣ қисми таркибӣ ва ҷудонашавандаи масъалаи умумии мафҳуми таркиби ҷиноят ба ҳисоб меравад. Ин мафҳумҳо бо ҳам робитаи зич дошта, дар асоси алоқамандӣ ва вобастагии дутарафа амал мекунанд.

Ҳалли масъалаи ҷудо намудани мафҳуми умумии таркиби ҷиноят аҳамияти назариявии муҳим дорад. Дар ҳолати ҳалли мусбати он, имконият фароҳам меояд, ки мафҳумҳои умумии таркибҳои гурӯҳҳои алоҳидаи ҷиноятҳо, аз ҷумла ҷиноятҳо ба муқобили саломатӣ низ муайян карда шаванд. Баръакс, ҳалли манфии ин масъала чунин имкониятро ҳам дар маҷмуъ ва ҳам нисбат ба гурӯҳҳои алоҳидаи ҷиноятҳо истисно менамояд.

Дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ оид ба ин масъала андешаҳои мухталиф пешниҳод гардидаанд. Аз ҷумла, Н.Д. Дурманов чунин мешуморид, ки дар ҳуқуқи ҷиноятии шӯравӣ танҳо таркибҳои ҷиноятҳои мушаххас вуҷуд доранд. Аз ин рӯ, ба андешаи ӯ, аз мафҳуми таркиби умумии ҷиноят бояд пурра даст кашид [1, с.256].

Инкор намудани аҳамияти назариявию маърифатии ҷудо намудани мафҳуми таркиби умумии ҷиноятро, инчунин А.Н. Трайнин низ дастгирӣ менамуд. Ба андешаи ӯ, ҷудокунии таркиби «умумӣ» ва «махсус» асоснок ба ҳисоб намеравад. Ӯ таъкид мекард, ки ҳангоми таҳлили таркиби ҷиноят масъала дар муайян намудани унсурҳои умумӣ ё махсус нест, зеро таркиб ягона мебошад ва онро ба ду қисм ҷудо кардан мумкин нест. Дар ҳар ҳолате, ки таркиби ҷиноят мавҷуд аст, масъалаи ҷавобгарии ҷиноятӣ ва татбиқи ҷазо ногузир ба миён меояд. Аз ин рӯ, ба назари ӯ, он чизе, ки баъзе муаллифон «таркиби умумӣ» ё «абстрактӣ» меноманд, наметавонад асоси ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидан гардад. Таркиби ҷиноят ҳамеша воқеӣ ва мушаххас буда, танҳо дар доираи ҷинояти муайян зоҳир мегардад [2, с. 315].

Аз дигар тараф иброз мешавад, чунин ҷудосозӣ танҳо дар сурате асоснок мебошад, ки мазмуни маъноии таркиби умумии ҷиноят бо мафҳуми умумии таркиби ҷиноят такрор нашавад. Маҳз дар ҳамин ҷо, камбудии асосии мавқеи он муҳаққиқоне зоҳир мегардад, ки конструксияи «таркиби умумии ҷиноят»-ро дастгирӣ мекунанд. Онҳо, таркиби умумии ҷиноятро ҳамчун маҷмуи аломатҳо (унсурҳо), ки барои ҳар як ҷиноят

заруранд, муайян намуда, дар асл онро бо мафҳуми умумии таркиби ҷиноят баробар мегузоранд [3, с. 203].

Аммо чунин баробаргузорӣ аз лиҳози методологӣ баҳснок мебошад, зеро мафҳуми умумии таркиби ҷиноят ва таркиби умумии ҷиноят аз ҷиҳати вазифа, мазмун ва сатҳи абстраксия фарқ мекунанд. Омехтани ин ду категория метавонад боиси норавшан гардидани сохтори назариявии таркиби ҷиноят ва коҳиши аҳаммияти таҳлилии он гардад.

Дар баробари ин, дар илми ҳуқуқи ҷиноятӣ мавқеи муқобил низ ҷой дорад. Аз ҷумла, М.Д. Шаргородский ва Н.С. Алексеев ба ин масъала аз нуқтаи назари дигар менигаранд. Онҳо баён менамуданд, ки агар масъалаҳои асосии ҷавобгарии ҷиноятӣ, ба монанди кирдори ҷиноятӣ ва оқибатҳои он (тарафи объективӣ), шаклҳои гуноҳ (тарафи субъективӣ) ва худи субъекти ҷиноят аз доираи таркиб хориҷ карда шаванд, пас мазмуни таркиби ҷиноят ба таври ҷиддӣ коҳиш меёбад. Дар чунин ҳолат, ба андешаи онҳо, дар таркиб амалан танҳо объекти ҷиноят боқӣ мемонад.

Аз ин рӯ, чунин мавқеъ ба он меоварад, ки омӯзиши мафҳуми умумии таркиби ҷиноят қариб пурра аз байн меравад. Ба андешаи онҳо, агар чунин тарзи баррасӣ қабул карда шавад, аз худи таълимот дар бораи таркиби ҷиноят ва таҳқиқи он амалан чизе боқӣ намемонад.

Агар ба назар гирем, ки дар адабиёти илмии солҳои охир як тамоюли дигар низ мушоҳида мегардад, ки моҳияти он дар «фурӯ бурдани» таркиби ҷиноят аз ҷониби мафҳуми гуноҳ ё гунаҳгорӣ (бо ҳамроҳ намудани баъзан ҳолатҳое, ки ба таркиб дохил намешаванд) ифода меёбад, пас равшан мегардад, ки масъалаи асосӣ аз нав баррасӣ кардани мавқеи таркиби ҷиноят аст.

Ба ибораи дигар, баҳс дар атрофи он меравад, ки оё зарур аст дар Қисми умумии ҳуқуқи ҷиноятӣ омӯзиши мафҳуми умумии таркиби ҷиноят нигоҳ дошта шавад ва ҳамзамон дар Қисми махсус омӯзиши таркибҳои мушаххаси ҷиноят идома ёбад, ё баръакс, ин равиш бояд тағдиди назар карда шавад. Дар ҳолати дуюм, сухан дар бораи он меравад, ки таркиби ҷиноят ба унсурҳои алоҳида ҷудо гардида, ба таври ҷудогона мавриди таҳлил қарор дода шавад [4, с. 172].

Аҳамият ва зарурати ҷудо намудани мафҳуми умумии таркиби ҷиноятро А.А. Пионтковский ба таври боэътимод асоснок намудааст. Ба андешаи ӯ, дар моддаҳои Қисми махсуси кодексҳои ҷиноятӣ таркибҳои мушаххаси ҷиноят тавсиф шуда, аломатҳои объективӣ ва субъективии кирдорҳои барои ҷамъият хавфнок муайян мегарданд. Аммо барои дуруст муайян намудани аломатҳои чунин таркибҳо танҳо донистани Қисми махсус кофӣ нест, балки донистани Қисми умумии Кодекси ҷиноятӣ низ зарур мебошад. Зеро маҳз дар он муқаррароте ҷой доранд, ки ба аломатҳои умумии ба ҳамаи таркибҳои ҷиноят хос дахл доранд ва бидуни дарки онҳо муайян намудани таркиби ҳар як ҷинояти мушаххас ғайриимкон аст.

Аз ин лиҳоз, мафҳуми умумии таркиби ҷиноят дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятии шӯравӣ аҳамияти бузурги илмӣ ва маърифатӣ касб мекунад. Он ҳамчун як абстраксияи илмӣ зинаи муҳим дар раванди дарки таркибҳои мушаххаси ҷиноят буда, асоси назариявӣ барои ошкор намудани мазмуни онҳо ва татбиқи дурусти қонунгузории ҷиноятӣ дар амалия хизмат менамояд. Бинобар ин, ба таъкиди муаллиф, ҳама гуна кӯшишҳо ҷиҳати рад ё аз байн бурдани таълимот дар бораи таркиби умумии ҷиноят бояд қатъиян инкор карда шаванд.

Дар идома А.А. Пионтковский шарҳ медиҳад, ки мафҳуми умумии таркиби ҷиноят мустақиман дар қонун мавҷуд нест, балки натиҷаи ҷамъбаст ва умумисозии таркибҳои мушаххаси ҷиноят мебошад. Бо вуҷуди ин, чунин ҳолат маънои онро надорад, ки он аҳамияти воқеӣ надорад. Баръакс, мафҳуми умумӣ ҳамеша дар шакли мушаххас, яъне дар таркибҳои алоҳидаи ҷиноят, ифода ва мавҷудияти худро пайдо мекунад.

Барои асоснок намудани ин мавқеъ А.А. Пионтковский ба қонунияти диалектикии робитаи байни умумӣ ва мушаххас такя менамояд. Мувофиқи ин қонуният, ҳар як ҳолати мушаххас мустақилона вуҷуд дошта наметавонад, балки танҳо дар иртибот бо умумӣ маъно пайдо мекунад. Ҳамзамон, умумӣ низ берун аз зуҳуроти мушаххас вуҷуд надошта, маҳз тавассути онҳо ва дар доираи онҳо ифода меёбад.

Ба ибораи дигар, ҳар як падидаи мушаххас то андозае хусусиятҳои умумиро дар бар мегирад. Аммо худи умумӣ наметавонад ҳамаи ҷанбаҳои падидаҳои мушаххасро пурра фаро гирад, балки танҳо қисме аз онҳоро инъикос менамояд [5, с. 432].

Дар заминаи чунин фаҳмиш, Л.Д. Гаухман таъкид менамояд, ки дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ бо мақсади амиқтар дарк намудани ҳам таркибҳои мушаххаси ҷиноят ва ҳам хусусиятҳои умумии онҳо, мафҳуми умумии таркиби ҷиноят таҳия гардидааст. Ба андешаи ӯ, ин мафҳум ҳамчун меҳвари назариявии таълимот дар бораи таркиби ҷиноят ва худи ҷиноят баромад мекунад.

Мазмуни мафҳуми умумии таркиби ҷиноят дар он ифода меёбад, ки қонуниятҳои умумии сохтор ва таркиби ҳар як ҷинояти мушаххасро инъикос менамояд. Дар доираи он тамоми унсурҳо ва аломатҳои хоси ҳамаи таркибҳои ҷиноят, инчунин аломатҳое, ки танҳо дар баъзе намудҳои онҳо зоҳир мегарданд, ҷамъбаст ва ба таври фикрӣ умумисозӣ карда мешаванд.

Ҳамин тариқ, мафҳуми умумии таркиби ҷиноят ҳамчун асоси назариявии таҳқиқ ва дарки таркибҳои мушаххаси ҷиноят хизмат намуда, имкон медиҳад, ки онҳо дар шакли низомнок, мантиқӣ ва илмӣ таҳлил карда шаванд.

Мафҳуми умумии таркиби ҷиноят ва мазмуни он дар натиҷаи истифодаи усули «аз абстрактӣ ба мушаххас гузаштан» дар тафаккур ба вуҷуд меояд. Ин усул новобаста аз махсус дарк гардидан ё нагардидани он он амал мекунад [5, с. 438].

Моҳияти он чунин аст: чизе мушаххас ҳисобида мешавад, зеро он аз якчанд хусусият ва аломатҳо иборат аст ва онҳоро дар як мафҳум муттаҳид мекунад. Аз ҳамин сабаб, дар тафаккур мо аввал онро ҳамчун натиҷаи ҷамъбасти ин хусусиятҳо дарк мекунем, на ҳамчун нуқтаи оғоз. Аммо дар ҳаёти воқеӣ баръакс аст: аввал чизҳои мушаххас вуҷуд доранд ва аз онҳо раванди фаҳмиш ва тасаввур оғоз меёбад.

Дар марҳилаи аввал тасаввуроти пурра тадриҷан содда шуда, ба дараҷаи муайянкуниҳои абстрактӣ мерасад. Дар марҳилаи дуюм бошад, ҳамин муайянкуниҳои абстрактӣ ба воситаи тафаккур барои барқарор намудани тасвири мушаххас хизмат мекунанд [6, с. 250].

Дар баробари ин шарҳ дода мешавад, ки усули «аз абстрактӣ ба мушаххас амал намудан» танҳо як воситаест, ки тавассути он тафаккур мушаххасро дарк мекунад ва онро ба таври фикрӣ аз нав таҷассум менамояд.

Дар заминаи ҳамин усул, Л.В. Гаухман раванди маърифатро ҳамчун як низоми чандмарҳилавӣ асоснок намудааст. Аз як тараф, ин раванд аз мушаххас ба абстрактӣ ҳаракат мекунад, ки дар натиҷа мафҳуми умумии таркиби ҷиноят ҳамчун сатҳи баландтарини ҷамъбаст ба даст меояд. Аз тарафи дигар, баъдан ҳаракат баръакс сурат мегирад – аз ҳамин мафҳуми абстрактӣ ба мушаххас дар тафаккур, ки дар натиҷа мафҳумҳои таркиби хелӣ, намудӣ ва мушаххаси ҷиноят ба таври дақиқтар муайян ва шарҳ дода мешаванд [7, с. 34-35].

Мафҳуми умумии таркиби ҷиноят баён медорад Р.А Комягин аз рӯи табиати худ наметавонад ҳамчун асос барои бандубасти ҷиноят ё асоси ҷавобгарии ҷиноятӣ баромад намояд. Ин бо он вобаста аст, ки он дар сатҳи олитарини абстраксияи назариявӣ қарор дошта, хусусияти умумисозишударо доро мебошад. Унсурҳо ва аломатҳое, ки ин мафҳумро ташкил медиҳанд, пеш аз ҳама барои инъикоси сохтори умумии аломатҳои мафҳуми ҷиноят пешбинӣ шудаанд. Онҳо шакли умумии таркиби ҷиноятро нишон дода, танҳо модели назариявии онро таҷассум менамоянд.

Аз ин рӯ, аҳаммияти мафҳуми умумии таркиби ҷиноят маҳз дар ҳамин маҳдуд мегардад, яъне он ҳамчун воситаи илмӣ барои фаҳмиши сохтор ва мазмуни умумии ҷиноят, на ҳамчун асоси бевоситаи татбиқи ҳуқуқ дар амал хизмат мекунад [8, с. 233].

Хулосабарорӣ аз андешаҳои зикршуда ва ҷонибдорӣ аз консепсияи ҷудо намудани мафҳуми умумии таркиби ҷиноят имкон медиҳад таъкид намоем, ки ин консепсия яке аз дастовардҳои муҳимтарини илми ҳуқуқи ҷиноятӣ ба ҳисоб меравад. Зеро маҳз таҳия ва омӯзиши мафҳуми умумии таркиби ҷиноят ҳамчун пояи назариявӣ ва калиди дарки таркибҳои мушаххаси ҷиноят хизмат мекунад.

Аҳамияти ин мафҳум танҳо бо ин маҳдуд намешавад. Пеш аз ҳама, он ҳамчун меҳвари асосии таълимот дар бораи ҷиноят дар Қисми умумии ҳуқуқи ҷиноятӣ баромад намуда, мазмуни асосии онро муайян месозад. Ҳамзамон, он ҳамчун нуқтаи мутамарказкунандаи меъёрҳои Қисмҳои умумӣ ва махсуси қонунгузории ҷиноятӣ хизмат карда, ҳамаи таркибҳои ҷиноят ва аломатҳои онҳоро дар худ муттаҳид менамояд.

Илова бар ин, мафҳуми умумии таркиби ҷиноят имконият медиҳад, ки қоидаҳо ва аломатҳои умумии хос ба ҳамаи таркибҳои ҷиноят ба ҳар як таркиби алоҳида татбиқ карда шаванд. Дар натиҷа, зарурати такрори унсурҳо ва аломатҳо ҳангоми таҳлили таркибҳои мушаххаси ҷиноят кам мегардад ва омӯзиши онҳо шакли муназзам ва илмӣ пайдо мекунад.

Мафҳуми умумии таркиби ҷиноят дар илми ҳуқуқи ҷиноятӣ ҳамчун категорияи асосӣ баромад намуда, тамоми маҷмуи унсурҳо ва аломатҳои онҳоро, ки дар қонуни ҷиноятӣ пешбинӣ шудаанд, дар бар мегирад. Ин мафҳум новобаста аз гуногунии намудҳои ҷиноятҳо, мазмун ва сохтори умумии онҳоро муайян менамояд.

Аҳаммияти назариявии мафҳуми умумии таркиби ҷиноят дар он зоҳир мегардад, ки он ҳамчун замина барои ҷудо намудани мафҳумҳои умумие хизмат мекунад, ки ба гурӯҳҳо ва намудҳои алоҳидаи таркибҳои ҷиноят таалуқ доранд. Чунин мафҳумҳои миёнавӣ байни мафҳуми умумии таркиби ҷиноят ва таркибҳои

мушаххаси ҷиноят мавқеи махсусро ишғол менамоянд.

Мафҳумҳои мазкур метавонанд якчанд ё шумораи маҳдуди таркибҳои ҷиноятро фаро гиранд, ки бо як ё якчанд аломатҳои умумӣ муттаҳид шудаанд. Ба чунин аломатҳо метавонанд дохил шаванд: объекти ҷиноят (хелӣ, намудӣ), кирдори ҷиноятӣ, оқибатҳои он, субъекти ҷиноят, инчунин шакли гуноҳ ва дигар аломатҳои муҳим.

Дар адабиёти илмӣ чунин гурӯҳи мафҳумҳо бо истифода аз истилоҳоти гуногун ифода мегарданд. Масалан, мафҳумҳое чун «мафҳуми умумии таркиби намунавии ҷиноят», «мафҳуми умумии таркиби хелии ҷиноят» ё «мафҳуми умумии таркиби махсуси ҷиноят» истифода мешаванд, ки вобаста ба доираи татбиқ ва хусусияти аломатҳои муттаҳидкунанда фарқ мекунанд [9, с. 275-293].

Аз нуқтаи назариявӣ, ҷудо намудан ва таҳлили намудҳои гуногуни мафҳумҳои умумии таркиби ҷиноят аҳаммияти муҳим дорад. Чунин муносибат имконият медиҳад, ки аломатҳои умумие, ки як қатор таркибҳои ҷиноятро муттаҳид месозанд, ба таври низомнок ва мантиқӣ баррасӣ гарданд.

Дар ин замина, пеш аз ҳама, метавон мафҳуми умумии таркиби намунавии ҷиноятро ҷудо кард. Ин мафҳум аломатҳоеро дар бар мегирад, ки барои ҳамаи таркибҳои ҷиноят, ки дар доираи як фасли Қисми махсуси Кодекси ҷиноятӣ муттаҳид шудаанд, хос мебошанд. Масалан, мафҳуми умумии таркиби ҷиноятҳо ба муқобили шахсият ба ҳамин гурӯҳ мансуб аст.

Дар баробари ин, мавҷудияти мафҳуми умумии таркиби намудии ҷиноят низ муҳим аст. Ин намуди мафҳум аломатҳои умумии таркибҳои ҷиноятро, ки дар доираи як боби Қисми махсуси қонунгузории ҷиноятӣ ҷойгир шудаанд, дар бар мегирад. Ба сифати мисол метавон мафҳуми умумии таркиби ҷиноятҳо ба муқобили моликиятро нишон дод.

Марҳилаи минбаъдаи тафсилот бо ҷудо намудани мафҳуми умумии таркиби зернамуди ҷиноят алоқаманд аст. Дар ин ҳолат сухан дар бораи аломатҳое меравад, ки танҳо ба як қисми муайяни таркибҳои ҷиноят, ки дар доираи як боб пешбинӣ шудаанд, хос мебошанд. Масалан, мафҳуми умумии таркиби ҷиноятҳо ба муқобили ҳаёт ба ҳамин гурӯҳ дохил мешавад.

Ҳамзамон, дар назария мафҳуми умумии таркиби гурӯҳӣ ё махсуси ҷиноят низ фарқ карда мешавад. Ин мафҳум аломатҳоеро муттаҳид менамояд, ки барои якчанд таркибҳои ба ҳам монанд хос мебошанд. Чунин таркибҳо метавонанд, масалан, ҷиноятҳои вобаста ба тасарруфи молу мулки ғайрро дар бар гиранд.

Ҷудо намудани мафҳумҳои умумии гурӯҳҳои таркибҳои ҷиноят имконият медиҳад, ки аломатҳои умумии ба ҳамаи таркибҳои ҷиноятии як гурӯҳ хос муайян ва тавсиф карда шаванд. Чунин аломатҳо ба унсурҳои асосии таркиби ҷиноят: объект, тарафи объективӣ, субъект ва тарафи субъективӣ тааллуқ дошта, барои ҳар як ҷинояти дохили гурӯҳи муайян хусусияти умумӣ доранд.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ, махсусан нисбат ба ҷиноятҳои зӯроварона, таъкид мегардад, ки муайян ва шарҳ додани мазмуни ин аломатҳои умумӣ аҳаммияти бузурги назариявӣ ва амалӣ дорад. Фаҳмиши моҳияти онҳо ҳамчун заминаи назариявӣ барои ҳалли дуруст ва асосноки масъалаҳои банду басти ҷиноят хизмат мекунад. Ин, дар навбати худ, ба якхела фаҳмида шудани меъёрҳои ҳуқуқӣ вобаста ба ҷавобгарӣ барои ҷиноятҳои зӯроварона мусоидат менамояд [7, с. 33].

Ғайр аз ин, азхудкунии чунин мафҳумҳо аз ҷониби кормандони мақомоти тафтиши пешакӣ ва суд боиси осон гардидани фаъолияти онҳо мегардад. Дар натиҷа, зарурати такрорӣ муайян намудани мазмуни аломатҳои умумӣ дар ҳар як парвандаи алоҳида аз байн меравад, ки ин ба сарфаи захираҳои меҳнатӣ ва баланд гардидани самаранокии фаъолияти ҳуқуқтатбиққунӣ оварда мерасонад.

Ҳамзамон, баррасии аломатҳои умумӣ дар таҳқиқотҳои илмӣ ва китобҳои дарсӣ, пеш аз таҳлили намудҳои мушаххаси ҷиноятҳо, имкон медиҳад, ки аз такрори зиёдатии онҳо ҳангоми тавсифи таркибҳои ҷиноят пешгирӣ карда шавад. Ин тарз ба низомнокӣ ва мантиқии пешниҳод намудани маводи илмӣ мусоидат менамояд.

Барои дарки дурусти аломатҳои умумие, ки ба таркибҳои ҷиноятҳои зӯроварона хос мебошанд, пеш аз ҳама зарур аст, ки хусусиятҳо ва нишонаҳои асосии онҳо муайян карда шаванд. Ин хусусиятҳо танҳо дар ҳолате пурра ошкор мегарданд, ки моҳият ва тарзи ҳамбастагии ин аломатҳо ҳам байни худ ва ҳам бо дигар мафҳумҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ ба таври амиқ таҳлил карда шаванд [10, с. 68].

Дар ҳақиқат, аломатҳои мазкур дар алоҳидагӣ наметавонанд мазмуни воқеии худро инъикос намоянд. Маҳз робита ва таъсири мутақобилаи онҳо бо ҳамдигар ва бо категорияҳои дигар имконият медиҳад, ки хусусияти умумии чунин ҷиноятҳо ба таври дуруст дарк карда шавад.

Аз ин рӯ, ошкор ва шарҳ додани робитаҳои зикршуда ҳамчун шарти зарурӣ барои фаҳмиши

илмӣ ва асосноки аломатҳои умумии таркибҳои ҷиноятҳои зӯроварона баромад менамояд.

Илова ба далелҳои қаблан зикршуда, ба манфиати ҷудо намудани мафҳумҳои умумии гурӯҳҳои таркибҳои ҷиноят, ки бо аломатҳои монанд тавсиф мегарданд, як қатор асосҳои дигар низ метавонанд пешниҳод шаванд. Аз ҷумла, чунин мафҳумҳо имкон медиҳанд, ки тасаввуроти умумӣ дар бораи гурӯҳи муайяни ҷиноятҳо инъикос гардад, ҳудудҳои фарқкунандаи байни мафҳумҳои наздик муайян карда шаванд, инчунин такрорҳои нолозим ҳангоми тавсифи аломатҳо ва мазмуни онҳо кам ё пурра бартараф карда шаванд. Илова бар ин, тавассути чунин умумисозӣ имкони ошкор намудани камбудиҳо ва холигиҳо дар қонунгузории ҷиноятӣ низ фароҳам меояд.

Дар баробари ин, ҷудо намудани мафҳумҳои умумии гурӯҳҳои таркибҳои ҷиноят ба ҳеҷ ваҷҳ аҳаммият ва нақши таркибҳои мушаххаси ҷиноятро коҳиш намедиҳад. Баръакс, чунин тарз барои амиқтар, пурратар ва ҳамаҷониба ошкор гардидани мазмуни онҳо мусоидат менамояд, зеро таҳлили умумӣ барои фаҳмиши дақиқи хусусиятҳои инфиродии ҳар як таркиби ҷиноят замина мегузорад.

Мавқеъҳои зикршуда метавонанд ҳамчун асосноккунии муътамад барои зарурати ҷудо намудани ҳам мафҳуми умумии таркиби ҷиноят ва ҳам мафҳумҳои умумии гурӯҳҳо ва намудҳои таркибҳои ҷиноят хизмат намоянд. Дар доираи ҳамин мавқеъ, ҷудо намудани мафҳуми умумии таркиби ҷиноятҳо ба муқобили саломатӣ низ дорои аҳаммияти махсус мебошад.

Зарурати чунин ҷудосозӣ, илова бар далелҳои умумии назариявӣ, инчунин бо мавҷудияти як қатор заминаҳо муайян карда мешавад, ки ба хусусиятҳои ин гурӯҳи ҷиноятҳо, аҳаммияти иҷтимоии онҳо ва мушкилоти амалии бандубасти онҳо вобаста мебошанд.

Яке аз омилҳои асосии зарурати ҷудо намудани мафҳуми умумии таркиби ҷиноятҳо ба муқобили саломатӣ ба сохтори қонунгузории ҷиноятӣ вобаста мебошад. Аз ҷумла, дар боби 16 Кодекси ҷинояти Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар карда шудааст, ки «Ҷиноятҳо ба муқобили ҳаёт ва саломатӣ» ном дорад, меъёрҳое муттаҳид карда шудаанд, ки ҷавобгариро барои ду гурӯҳи мустақили ҷиноятҳо: ба муқобили ҳаёт ва ба муқобили саломатӣ пешбинӣ менамоянд. Чунин муттаҳидсозӣ зарурати фарқгузории ин зергуруҳҳоро ба миён меорад, ки он тавассути муайян намудани аломатҳои умумӣ ва муҳимтарини хоси ҳар кадоми онҳо амалӣ мегардад.

Омили дуюм аз он иборат аст, ки дар доираи ҳамин боб на танҳо ҷиноятҳо ба муқобили ҳаёт ва саломатӣ, балки инчунин ҷиноятҳое низ ҷой доранд, ки ҳаёт ва саломатиро зери хатар мегузоранд. Ин ҳолат дар назария ба тақсим намудани тамоми ҷиноятҳои дар ин боб пешбинишуда ба се зергуруҳ асос шудааст: 1) ҷиноятҳо ба муқобили ҳаёт; 2) ҷиноятҳо ба муқобили саломатӣ; 3) ҷиноятҳое, ки ҳаёт ва саломатиро зери хатар мегузоранд [11, с. 381].

Чунин таснифот зарурати боз ҳам дақиқтар ҷудо намудани ин зергуруҳҳоро ба миён оварда, талаб менамояд, ки аломатҳои умумӣ ва ҳамзамон фарқкунандаи хоси ҳар як гурӯҳи зикршуда муайян ва таҳлил карда шаванд. Маҳз тавассути чунин таҳлил имконият пайдо мешавад, ки мазмун ва ҳудуди ҳар як намуди ҷиноят ба таври илмӣ асоснок ва дақиқ муайян карда шавад.

Омили сеюм ба он вобаста аст, ки дар қонунгузории ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон низ меъёрҳое мавҷуданд, ки ҷавобгариро барои ҷиноятҳо ба муқобили саломатӣ на танҳо дар як боби алоҳида, балки дар бобҳо ва фаслҳои гуногуни Қисми махсуси Кодекси ҷиноятӣ пешбинӣ менамоянд. Чунин вазъият аз он шаҳодат медиҳад, ки ҳифзи саломатии инсон ҳамчун арзиши муҳими иҷтимоӣ хусусияти фарогир дошта, дар доираи соҳаҳои гуногуни муносибатҳои ҳуқуқӣ таъмин карда мешавад .

Аз ҷумла, ҷавобгарӣ барои расонидани зарар ба саломатӣ ё таҳдиди он дар доираи ҷиноятҳо ба муқобили шахсият, ҷиноятҳо дар соҳаи иқтисодиёт, ҷиноятҳо ба муқобили амнияти ҷамъиятӣ, инчунин ҷиноятҳо ба муқобили хизмати ҳарбӣ муқаррар гардидааст. Ин ҳолат нишон медиҳад, ки аломатҳои марбут ба саломатии инсон ҳамчун объекти ҳифзи ҳуқуқии ҷиноятӣ танҳо ба як гурӯҳи маҳдуди ҷиноятҳо хос набуда, балки дар таркибҳои гуногуни ҷиноятҳо ҳамчун унсури муҳим зоҳир мегарданд.

Ғайр аз ин, дар як қатор моддаҳои Қисми махсуси Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон оқибатҳои вазнин ҳамчун аломати баҳододашаванда пешбинӣ шудаанд, ки метавонанд, аз ҷумла, расонидани зарари вазнин ё миёна ба саломатиро дар бар гиранд. Ин гуна аломатҳо дар таркибҳои гуногуни ҷиноятҳо истифода гардида, доираи васеи муносибатҳои ҳуқуқиро фаро мегиранд.

Чунин гуногуншаклӣ ва паҳншавии меъёрҳои марбут ба ҳифзи саломатии инсон дар қонунгузории ҷиноятӣ зарурати таҳияи мафҳуми умумии таркиби ҷиноятҳо ба муқобили саломатиро боз ҳам бештар асоснок менамояд. Зеро танҳо тавассути умумисозии аломатҳои хоси

чунин ҷиноятҳо мумкин аст, ки ягонагии назариявӣ ва якхела будани амалияи ҳуқуқтатбиқкунӣ таъмин карда шавад.

Ҳамин тариқ, мавҷудияти меъёрҳои алоҳида, вале бо мазмуни ягона дар қонунгузории ҷиноятӣ ҳамчун яке аз омилҳои муҳим барои ҷудо намудани мафҳуми умумии таркиби ҷиноятҳо ба муқобили саломатӣ баромад намуда, аҳаммияти назариявӣ ва амалии чунин тадқиқотро тасдиқ менамояд.

Омили сеюми зикршуда ба зарурати ҷудо намудани якчанд гурӯҳи ҷиноятҳо ба муқобили саломатӣ оварда мерасонад. Бо дарназардошти қонунгузории ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон, чунин гурӯҳбандӣ метавонад ба се самти асосӣ тақсим карда шавад:

Якум, ҷиноятҳое, ки бевосита дар боби марбут ба ҷиноятҳо ба муқобили ҳаёт ва саломатӣ пешбинӣ гардида, мустақиман ба саломатии инсон равона шудаанд.

Дуюм, ҷиноятҳое, ки дар дигар бобҳои Қисми махсуси Кодекси ҷиноятӣ ҷойгир шудаанд, аммо дар онҳо ба таври мустақим расонидани зарар ба саломатӣ ҳамчун аломати таркиби ҷиноят нишон дода шудааст.

Сеюм, ҷиноятҳое, ки дар бобҳои дигар пешбинӣ гардида, дар онҳо «оқибатҳои вазнин» ҳамчун аломати арзёбӣ муқаррар шудаанд ва яке аз чунин оқибатҳо метавонад расонидани зарари вазнин ё миёна ба саломатии инсон бошад .

Мутобиқи чунин гурӯҳбандӣ, имкони ҷудо намудани мафҳумҳои умумии таркиби ҳар яке аз ин гурӯҳҳо ба миён меояд. Ҳамзамон, ин гурӯҳҳоро метавон дар се сатҳи маъноӣ баррасӣ намуд: дар маънои маҳдуд ва васеъ.

Чунин тақсимот имкон медиҳад, ки барои ҳар як сатҳ мафҳуми умумии таркиби ҷиноятҳо ба муқобили саломатӣ муайян карда шавад. Дар ин замина, аҳаммияти махсус муайян намудани мафҳуми умумии таркиби ҷиноятҳо ба муқобили саломатӣ дар маънои маҳдуд дорад, зеро маҳз тавассути муқоисаи он бо маънои васеъ аломатҳои хоси он ва меъёрҳои фарқкунанда муайян мегарданд.

Омили чорум бо зарурати муайян намудани маҷмуи пурраи аломатҳое алоқаманд аст, ки мафҳуми умумии таркиби ҷиноятҳо ба муқобили саломатиро дар маънои маҳдуд тавсиф мекунанд. Маҳз чунин таҳлил имкон медиҳад, ки «асос» ва «сохтори дохилӣ»-и ин мафҳум муайян гардида, унсурҳои калидии он ба таври низомнок ошкор карда шаванд.

Ҳамин тариқ, ҷудо намудани аломатҳои умумӣ ва муайян намудани ҳудудҳои мафҳум дар сатҳҳои гуногун (маҳдуд ва васеъ) барои таҳияи модели назариявии дақиқи таркиби ҷиноятҳо ба муқобили аҳаммияти калидӣ дорад.

Омили панҷум ба манфиат ва зарурати ошкор намудани мазмуни мафҳуми умумии таркиби ҷиноятҳо ба муқобили саломатӣ ва инчунин таҳлили аломатҳои таркибии он вобаста мебошад. Таҳқиқи муфассали чунин мафҳум имкон медиҳад, ки унсурҳои асосӣ ва хусусиятҳои хоси он ба таври амиқ муайян гардида, заминаи устувори назариявӣ барои таҳлили минбаъдаи ҷиноятҳои мушаххас фароҳам оварда шавад.

Омили шашум дар он ифода меёбад, ки ҷудо намудани мафҳуми умумии таркиби ҷиноятҳо ба муқобили саломатӣ ба низомнокии таҳқиқот мусоидат менамояд. Чунин тарз имкон медиҳад, ки омӯзиши таркибҳои ҷиноят аз сатҳи умумӣ ба сатҳи махсус ва минбаъд ба сатҳи мушаххас (ягона) гузаронида шавад. Ин тарзи таҳлил ба усули диалектикии маърифат ва усулҳои умумии мантиқии таҳқиқи падидаҳо ва мафҳумҳо мутобиқат мекунад.

Ҳамин тариқ, маҷмуи омилҳои баррасишуда ба таври муътамад шаҳодат медиҳанд, ки ҷудо намудан ва муайян кардани мафҳуми умумии таркиби ҷиноятҳо ба муқобили саломатӣ, махсусан дар маънои маҳдуди он, аз ҷиҳати илмӣ асоснок буда, ҳам барои рушди назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ ва ҳам барои такмили амалияи ҳуқуқтатбиқкунӣ дорои аҳаммияти муҳим ва дурнамо мебошад.

Муқарриз: д.и.ҳ., профессор Шарипов Т.Ш.

СУЩНОСТЬ И ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ОБЩЕГО ПОНЯТИЯ СОСТАВА ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПРОТИВ ЗДОРОВЬЯ

Ключевые слова: состав преступления, общий состав, преступления против здоровья, объект преступления, объективная сторона, субъект преступления, субъективная сторона, уголовное право, квалификация преступления, уголовное законодательство.

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию сущности и теоретического значения общего понятия состава преступлений против здоровья. В ней рассматриваются вопросы соотношения и взаимосвязи общего понятия состава преступления с конкретными составами преступлений, а также его место и роль в системе науки уголовного права. Анализ показывает, что в теории уголовного права

относительно необходимости выделения общего понятия состава преступления существуют различные точки зрения, и научные дискуссии по данному вопросу продолжаются до настоящего времени.

В статье анализируются позиции различных ученых в области уголовного права и обосновывается, что общее понятие состава преступления как научная абстракция имеет важное значение, поскольку создает теоретическую основу для понимания конкретных составов преступлений.

Одновременно в рамках исследования обосновывается необходимость выделения общего понятия состава преступлений против здоровья, а также анализируются основные факторы такой необходимости, включая особенности структуры уголовного законодательства, многообразие норм, направленных на охрану здоровья, и практические проблемы квалификации преступлений.

В заключение делается вывод о том, что разработка общего понятия состава преступлений против здоровья имеет не только теоретическое, но и практическое значение, способствуя совершенствованию уголовного законодательства и повышению эффективности правоприменительной деятельности.

Холикзода Шерали Лоик – кандидат юридических наук, доцент кафедры уголовного права и противодействия коррупции юридического факультета Таджикского национального университета. E-mail: kholikov88@mail.ru; Тел.: (+992) 905-55-90-82.

THE ESSENCE AND THEORETICAL SIGNIFICANCE OF THE GENERAL CONCEPT OF CRIMES AGAINST HEALTH

Keywords: crime elements, general elements, crimes against health, object of crime, objective element, subject of crime, subjective element, criminal law, crime classification, criminal legislation.

Abstract. This article examines the essence and theoretical significance of the general concept of crimes against health. It examines the relationship and interconnection between the general concept of crimes against health and specific crimes, as well as its place and role in the system of criminal law. The analysis reveals that there are various views in criminal law theory regarding the need to define a general concept of crimes against health, and scholarly debate on this issue continues to this day.

The article analyzes the positions of various scholars in the field of criminal law and substantiates the importance of the general concept of crimes as a scientific abstraction, as it creates a theoretical basis for understanding specific crimes.

The study also substantiates the need to define a general concept of crimes against health and analyzes the key factors in this need, including the structural features of criminal law, the diversity of norms aimed at protecting health, and the practical challenges of classifying crimes. In conclusion, it is concluded that developing a general concept of crimes against health has not only theoretical but also practical significance, contributing to the improvement of criminal legislation and increasing the effectiveness of law enforcement.

Kholiqzoda Sherali Loiq – candidate of legal sciences, associate professor of the criminal law and anti-corruption department of the faculty of law of Tajik national University. E-mail: kholikov88@mail.ru; Tel.: (+992) 905-55-90-82.

Рӯйхати адабиёт:

1. Дурманов Н.Д. Мафҳуми ҷиноят. – М.: «Нашриёти АИ ИҶШС», 1948. – 311 с.
2. Трайнин А.Н. Таркиби ҷиноят тибқи ҳуқуқи ҷиноятии шӯравӣ. – М.: «Нашриёти давлатии адабиёти ҳуқуқӣ», 1951. – 388 с.
3. Ораздурдыев А.М. Мафҳуми таркиби умумии ҷиноят // Хонишҳои Татишев: масъалаҳои мубрами илм ва амалия. Маводи конференсияи XVII байналмилалии илмӣ-амалӣ. Дар 3 ҷилд. Ҷилди 2. 2020. – С. 202-211.
4. Шаргородский М.Д., Алексеев Н.С. Масъалаҳои мубрами ҳуқуқи ҷиноятии шӯравӣ // Маҷмӯаи мақолаҳои илмии Донишгоҳи давлатии Москва. Силсилаи илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – 1954. – № 5. – С. 154-196.
5. Курси ҳуқуқи ҷиноятии шӯравӣ: дар 6 ҷилд. Қисми умумӣ. – М.: «Наука», 1970. Ҷилди 2. – 516 с.
6. Маркс К. Доир ба танқиди иқтисоди сиёсатӣ. Муқаддима. – М.: «Госполитиздат», 1952. – 271 с.
7. Гаухман Л.Д. Масъалаҳои муборизаи ҳуқуқии ҷиноятӣ бо ҷиноятҳои зӯроварона дар ИҶШС: автореф. дисс. ... доктори илм. ҳуқуқ. – М., 1978. – 33 с.
8. Комягин Р.А. Таркиби ҷиноят: моделсозии назариявии мафҳум, сохтор ва таносуби он бо ҷиноят: дисс. ... ном. илм. ҳуқуқ. – Саратов, 2022. – 255 с.

9. Бабий Н.А. Дар бораи асоснокии методологии ҷудо намудани таркиби умумии ҷинояти зӯроварона // Ҳуқуқ ва демократия. – 2009. – № 20. – С. 275-293.

10. Гаухман Л.Д. Масъалаҳои муборизаи ҳуқуқии ҷиноятӣ бо ҷиноятҳои зӯроварона дар ИҶШС. – Саратов: «Нашриёти Донишгоҳи Саратов», 1981. – 159 с.

11. Ҳуқуқи ҷиноятии Русия: дар 2 ҷилд. Ҷилди 2: Китоби дарсӣ / зери таҳр. А.И. Рарог. – М.: «Профобразование», 2001. – 871 с.

Список литературы:

1. Дурманов Н.Д. Понятие преступления. – М: «Изд-во АН СССР», 1948. – 311 с.

2. Трайнин А.Н. Состав преступления по советскому уголовному праву. – М.: «Гос. изд-во юрид. лит.», 1951. – 388 с.

3. Ораздурдыев А.М. Понятие общего состава преступления // Татищевские чтения: актуальные проблемы науки и практики. Материалы XVII Международной научно-практической конференции. В 3-х томах. Том 2. 2020. – С. 202 - 211.

4. Шаргородский М.Д., Алексеев Н.С. Актуальные вопросы советского уголовного права // Учен. зап. МГУ. Сер. юрид. наук. –1954. – №5. – С. 154-196.

5. Курс советского уголовного права: в 6 Т. Часть Общая. – М.: «Наука», 1970. Т. 2. – 516 с.

6. Маркс К. К критике политической экономии. Введение. – М.: «Госполитиздат», 1952. – 271 с.

7. Гаухман Л.Д. Проблемы уголовно-правовой борьбы с насильственными преступлениями в СССР: автореф. дис. … д-ра юрид. наук. – М., 1978. – 33 с.

8. Комягин Р.А. Состав преступления: теоретическое моделирование понятия, структуры и соотношения с преступлением: дисс…канд. юрид. наук. – Саратов, 2022. – 255 с.

9. Бабий Н. А. О методологической обоснованности выделения родового состава насильственного преступления // Право и демократия. – 2009. – №20. – С. 275-293.

10. Гаухман Л.Д. Проблемы уголовно-правовой борьбы с насильственными преступлениями в СССР. – Саратов: «Изд-во Саратовского ун-та», 1981. – 159 с.

11. Российское уголовное право: В 2 т. Т. 2: Учеб. / Под ред. А.И. Рарога. – М.: «Профобразование», 2001. – 871 с.

List of literature:

1. Durmanov N.D. The concept of crime. – M.: «Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR», 1948. – 311 p.

2. Trainin A.N. Elements of crime under soviet criminal law. – M.: «State Publishing House of Legal Literature», 1951. – 388 p.

3. Orazdurdyyev A.M. The concept of the general elements of crime // Tatishchev readings: current problems of science and practice. Proceedings of the XVII international scientific and practical conference. In 3 volumes. Vol. 2. 2020. – P. 202-211.

4. Shargorodsky M.D., Alekseev N.S. Current issues of soviet criminal law // Scientific notes of Moscow State University. Series: legal sciences. – 1954. – №5. – P. 154-196.

5. Course of soviet criminal law: in 6 vols. General part. – M.: «Nauka», 1970. Vol. 2. – 516 p.

6. Marx K. A Contribution to the critique of political economy. Introduction. – M.: «Gospolitizdat», 1952. – 271 p.

7. Gaukhman L.D. Problems of criminal-legal struggle against violent crimes in the USSR: abstract of a diss. of doctor of legal sciences. – M., 1978. – 33 p.

8. Komyagin R.A. Elements of crime: theoretical modeling of the concept, structure and correlation with crime: diss. of cand. of legal sciences. – Saratov, 2022. – 255 p.

9. Babiy N.A. On the methodological validity of identifying the generic elements of a violent crime // Law and democracy. – 2009. – №20. – P. 275-293.

10. Gaukhman L.D. Problems of criminal-legal struggle against violent crimes in the USSR. – Saratov: «Publishing House of Saratov University», 1981. – 159 p.

11. Russian criminal law: in 2 vols. Vol. 2: textbook / Ed. by A.I. Rarog. – M.: «Profobrazovanie», 2001. – 871 p.

УДК: 343.611.63
Олимов Шердил,
соискатель отдела государственного права Института государства и права Национальной Академии наук Таджикистана
Тел.: +992 918663305
E-mail: olimov-m@mail.ru.

ОТГРАНИЧЕНИЕ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА НЕЗАКОННОЕ СОБИРАНИЕ И РАСПРОСТРАНЕНИЕ ИНФОРМАЦИИ О ЧАСТНОЙ ЖИЗНИ ОТ СМЕЖНЫХ СОСТАВОВ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Ключевые слова: неприкосновенность частной жизни, личная и семейная тайна, незаконное собирание информации, распространение информации, разграничение преступлений, уголовная ответственность, врачебная тайна, тайна переписки, неприкосновенность жилища, квалификация преступлений, уголовное право Республики Таджикистан.

Аннотация. В статье исследуются теоретические и практические проблемы отграничения уголовной ответственности за незаконное собирание и распространение информации о частной жизни от смежных составов преступлений в уголовном законодательстве Республики Таджикистан. Особое внимание уделяется анализу состава преступления, предусмотренного статья 144 Уголовного кодекса Республики Таджикистан (далее – УК РТ), и его разграничению с такими преступлениями, как нарушение неприкосновенности жилища (статья 147 УК РТ), нарушение тайны переписки, телефонных переговоров, почтовых, телеграфных и иных сообщений (статья 146 УК РТ), а также разглашение врачебной тайны (статья 145 УК РТ). Рассматриваются основные критерии разграничения, включая объект и предмет посягательства, особенности объективной и субъективной стороны, характер состава преступления, а также признаки субъекта. Показано, что правильное определение границ уголовной ответственности имеет важное значение для обеспечения законности квалификации деяний, предотвращения конкуренции уголовно-правовых норм и недопущения необоснованного привлечения к уголовной ответственности. В работе обосновывается необходимость четкого разграничения преступлений, посягающих на неприкосновенность частной жизни, что способствует формированию последовательной правоприменительной практики и эффективной защите конституционных прав личности на тайну частной жизни, коммуникаций и конфиденциальной информации.

Отграничение уголовной ответственности – это процесс установления границ применения уголовного закона, позволяющий отличить преступление от иных правонарушений, а также разграничить смежные составы преступлений между собой. Его сущность заключается в том, чтобы определить, какое именно деяние является преступным, а какое подлежит регулированию нормами административного, гражданского или дисциплинарного права.

Отграничение основывается на выявлении существенных признаков состава преступления: объекта и предмета посягательства, объективной стороны (способ и характер действий), субъективной стороны (форма вины, мотив, цель), а также признаков субъекта. Оно имеет важное практическое значение, поскольку обеспечивает правильную квалификацию деяния, справедливость наказания и исключает случаи объективного вменения, когда лицо привлекается к ответственности без наличия вины. Отграничение уголовной ответственности гарантирует законность применения уголовного закона и устраняет правовую неопределённость, позволяя точно определить, какая норма подлежит применению в конкретной ситуации.

Отграничение уголовной ответственности за незаконное собирание и распространение информации о частной жизни (статья 144 УК РТ) от смежных составов преступлений имеет принципиальное значение как для правильной квалификации деяний, так и для индивидуализации наказания.

Прежде всего, данный состав необходимо отличать от нарушения неприкосновенности жилища (статья 147 УК РТ). В обоих случаях объектом выступает конституционное право личности на частную жизнь, однако в статье 147 охраняется именно физическое пространство проживания лица, тогда как в статье 144 – информация о личной и семейной тайне, независимо от места её нахождения.

Разграничение составов преступлений, предусмотренных статьей 144 и статьей 147 УК

РТ, проводится по их непосредственному объекту, предмету и объективной стороне. В статье 144 речь идёт о защите конституционного права гражданина на неприкосновенность частной жизни. Предметом преступления выступают сведения личного или семейного характера, то есть информация, касающаяся интимной, семейной, бытовой сферы человека. Объективная сторона выражается в незаконном собирании либо распространении таких сведений без согласия лица, в том числе публично, в СМИ или интернете [1, с. 223].

Обязательным последствием здесь является причинение вреда правам и законным интересам гражданина. Субъективная сторона характеризуется прямым умыслом и наличием мотива – корыстной или иной личной заинтересованности.

Статья 147 УК РТ направлена на охрану неприкосновенности жилища. Предметом преступления является именно жилище как физическое пространство проживания человека. Объективная сторона заключается в незаконном проникновении в жилище против воли проживающего либо в лишении лица жилища.

В квалифицированных составах учитывается применение насилия или угроз, использование служебного положения или установка специальных подслушивающих устройств. Для привлечения к ответственности по статье 147 не требуется доказывать факт сбора или распространения сведений – достаточно самого факта проникновения или лишения жилища [2, с. 65].

Таким образом, разграничение строится на том, что статья 144 УК РТ защищает сферу частной жизни через сохранение тайны личных сведений, тогда как статья 147 УК РТ охраняет жилище как неприкосновенное пространство проживания. В первом случае преступление связано с информацией, во втором – с физическим пространством.

Это позволяет правильно квалифицировать действия виновного [3, с. 77]: если вторжение выражается в незаконном проникновении в жилище, то применяется статья 147 УК РТ; если же речь идет о незаконном обращении с личными сведениями, то ответственность наступает по статье 144.

Критерий	**Статья 144 УК РТ – Незаконное собирание и распространение информации о частной жизни**	**Статья 147 УК РТ – Нарушение неприкосновенности жилища**
Объект	Конституционное право на неприкосновенность частной жизни, личную и семейную тайну	Конституционное право на неприкосновенность жилища
Предмет	Сведения о частной жизни (личная или семейная тайна), зафиксированные или устные, независимо от носителя	Жилище как физическое пространство проживания лица
Объективная сторона	Незаконное собирание или распространение сведений без согласия лица, в том числе публично, в СМИ или интернете, при наличии вреда правам и законным интересам	Незаконное проникновение в жилище против воли проживающего либо лишение лица жилища; в квалифицированных составах – с насилием, угрозой, использованием служебного положения или установкой спецсредств
Субъект	Общее вменяемое лицо с 16 лет; специальный субъект при использовании служебного положения	Общее вменяемое лицо с 16 лет; специальный субъект при использовании служебного положения
Субъективная сторона	Вина в форме прямого умысла; мотив – корыстная или иная личная заинтересованность	Вина в форме прямого умысла; мотив и цель значения не имеют для квалификации
Последствия	Причинение вреда правам и законным интересам гражданина	Сам факт незаконного проникновения либо лишения жилища (вред презюмируется)
Примеры деяний	Незаконный сбор личных данных, публикация личных фото/переписок без согласия, распространение компромата в СМИ или интернете	Взлом квартиры, незаконное проникновение в дом, выселение проживающего без законных оснований

Далее, разграничение требуется с нарушением тайны переписки, телефонных переговоров, почтовых, телеграфных и иных сообщений (ст. 146 УК РТ). Отличие заключается в предмете: в статье 146 УК РТ речь идёт о нарушении конфиденциальности каналов связи и передаваемой корреспонденции, тогда как в статье 144 УК РТ – о любых сведениях личного характера, которые могут быть собраны и

распространены разными способами, не обязательно связанными с коммуникацией. Общая характеристика объекта посягательства И статья 144, и статья 146 УК РТ направлены на охрану конституционного права личности на неприкосновенность частной жизни (статья 23 Конституции Республики Таджикистан). Однако объекты этих преступлений не совпадают. Статья 144 УК РТ охраняет частную жизнь в её максимально широком проявлении, включая личную и семейную тайну, сферу интимных, бытовых, семейных и иных непубличных отношений индивида. В свою очередь, статья 146 УК РТ имеет более узкую направленность – она защищает лишь один из аспектов частной жизни: тайну переписки и иных сообщений, то есть гарантирует неприкосновенность коммуникативных каналов передачи информации [4]. Таким образом, статья 144 обеспечивает общий, а статья 146 – специализированный режим уголовно-правовой охраны.

Ключевым разграничительным критерием служит предмет посягательства. Для статьи 144 УК РТ предметом выступают любые сведения о частной жизни (данные об интимных отношениях, состоянии здоровья, семейных обстоятельствах, личных привычках, имущественных делах), составляющие личную или семейную тайну. Форма их выражения может быть самой разнообразной – устные сообщения, фотографии, видеозаписи, документы, цифровые данные. Для статьи 146 УК РТ предмет строго очерчен: это переписка, телефонные переговоры, почтовые, телеграфные и иные сообщения. Здесь законодатель прямо указывает на форму информации – коммуникации, передаваемые по определённым каналам связи. Таким образом, если объектом посягательства являются сведения о частной жизни в широком смысле, речь идёт о статье 144, если же тайна нарушается именно через незаконное вмешательство в корреспонденцию и переговоры, квалификация осуществляется по статье 146 УК РТ.

Объективная сторона также позволяет провести разграничение. В статье 144 УК РТ она выражается в незаконном собирании (шпионаж, скрытое наблюдение, использование фото- и видеотехники) или распространении (передача третьим лицам, публикация в СМИ или интернете) сведений о частной жизни. Причём деяние образует состав преступления только тогда, когда оно совершено из корыстной или иной личной заинтересованности и повлекло причинение вреда правам и законным интересам гражданина. В статье 146 УК РТ объективная сторона проявляется в нарушении тайны сообщений – вскрытии писем, прослушивании переговоров, незаконном перехвате электронной переписки. Для состава преступления не требуется установления последствий в виде реального вреда: общественная опасность усматривается уже в самом факте вторжения в тайну корреспонденции. Таким образом, если в статье 144 преступление имеет материальный состав (обязателен факт причинения вреда), то в статье 146 – формальный состав (достаточен факт вмешательства).

Субъективная сторона и мотив, здесь также прослеживается принципиальное различие [5, с. 44]. В статье 144 УК РТ преступление может быть совершено только с прямым умыслом. Обязательным элементом субъективной стороны является наличие корыстной или иной личной заинтересованности. То есть законодатель сознательно ограничил сферу применения нормы, исключив уголовную ответственность за нейтральные или «бескорыстные» действия. В статье 146 УК РТ субъективная сторона характеризуется умышленной формой вины, при этом мотив не имеет значения для квалификации: он может быть любым (любопытство, ревность, месть и т.п.). Следовательно, мотив – важный разграничительный признак: при его отсутствии применение статьи 144 исключается, но статья 146 может быть применена.

Субъект в обоих составах – общий, достигший возраста уголовной ответственности (16 лет). Однако в квалифицированных составах (часть 2 статьи 144 и часть 2 статьи 146) субъект становится специальным – лицо, использующее служебное положение. В статье 146 дополнительно предусмотрена ответственность за использование специальных технических средств, что усиливает дифференциацию состава.

В статье 144 УК РТ обязательным является причинение вреда правам и законным интересам гражданина. Это может быть моральный вред (унижение чести и достоинства, причинение душевных страданий), имущественный вред (ущерб репутации бизнеса, утечка конфиденциальных сведений), а также нарушение конституционных гарантий. В статье 146 УК РТ последствия не входят в конструкцию состава: уголовно наказуем сам факт незаконного доступа к сообщениям.

С теоретической точки зрения разграничение указанных норм необходимо для поддержания системности уголовного закона и правильной квалификации. Практически оно исключает ситуации двойной инкриминации и позволяет определить правильный баланс между уголовной,

административной и гражданско-правовой ответственностью. Например, если действия ограничиваются любопытством без корыстного умысла и выражаются лишь в чтении чужого письма, то правильна квалификация по статье 146, но не по статье 144. Если же имеет место сбор компрометирующей информации о личной жизни лица для последующего шантажа, то речь идёт о статье 144.

Критерий	**Статья 144 УК РТ – Незаконное собирание и распространение информации о частной жизни**	**Статья 146 УК РТ – Нарушение тайны переписки, телефонных переговоров, почтовых, телеграфных или иных сообщений**
Родовой объект	Общественные отношения, обеспечивающие неприкосновенность частной жизни граждан	Общественные отношения, обеспечивающие тайну коммуникаций (переписки, переговоров, сообщений)
Непосредственный объект	Право личности на сохранение личной и семейной тайны (сведения о частной жизни)	Право личности на тайну переписки, телефонных переговоров и иных сообщений
Предмет преступления	Любые сведения о частной и семейной жизни (интимные факты, имущественные сведения, досуг, привычки и пр.), не предназначенные для разглашения	Содержание переписки, телефонных переговоров, телеграфных, почтовых и иных сообщений граждан
Объективная сторона	Незаконное собирание либо распространение сведений о частной жизни без согласия лица; квалифицирующие признаки – корыстная или иная личная заинтересованность, причинение вреда интересам гражданина, использование служебного положения	Незаконное ознакомление с перепиской или сообщениями, их прослушивание или разглашение; квалифицирующие признаки – использование служебного положения, применение специальных технических средств, производство и сбыт таких средств
Характер состава	Материальный – преступление окончено с момента причинения вреда правам и интересам гражданина	В основном формальный – окончено с момента нарушения тайны; в части 3 предусмотрена деятельность по незаконному производству/сбыту спецсредств
Субъект	Общий – любое вменяемое лицо с 16 лет; в части 2 – лицо, использующее служебное положение	Общий – любое лицо с 16 лет; квалифицированный – лицо, обладающее доступом к сообщениям по службе или использующее спецсредства
Субъективная сторона	Вина – прямой умысел; обязательный мотив – корыстная или иная личная заинтересованность	Вина – прямой или косвенный умысел; мотивы могут быть различны (корыстные, ревностные, карьерные), но не являются обязательным признаком состава
Специфика квалификации	Охватывает широкий круг сведений частной жизни, в том числе распространение через СМИ и интернет	Охватывает только сведения, полученные в ходе коммуникации, а также незаконный оборот специальных технических средств
Конкуренция норм	Приоритет статьи 144 при разглашении любых фактов частной жизни, не относящихся к переписке или сообщениям	Применяется тогда, когда посягательство выражается именно в нарушении тайны коммуникаций, а не иных аспектов частной жизни

Итоговый вывод, статья 144 УК РТ имеет более широкий охранительный потенциал, охватывая любые сведения о частной жизни, но требует обязательного наличия корыстного или иного личного мотива и наступления вреда. Статья 146 УК РТ носит специализированный характер, защищает только тайну сообщений, но предусматривает ответственность уже за сам факт нарушения этой тайны, независимо от наступивших последствий.

Разграничение составов преступлений, предусмотренных статьей 144 и статьей 145 УК Республики Таджикистан, имеет принципиальное значение для правильной квалификации деяний, посягающих на неприкосновенность частной жизни. Оба состава объединяются общим родовым объектом - общественными отношениями, обеспечивающими реализацию конституционного права личности на тайну частной и семейной жизни, однако каждый из них имеет собственный непосредственный объект, что предопределяет специфику их уголовно-правовой охраны.

В статье 144 УК РТ непосредственным объектом выступает право личности на сохранение в тайне сведений, касающихся её личной или семейной жизни в самом широком смысле.

Предметом преступления могут быть любые сведения о частной жизни, представляющие интерес для ограниченного круга лиц и не предназначенные для публичного распространения (интимные факты, семейные обстоятельства, имущественные данные, информация о переписке, досуге и пр.). Таким образом, статья 144 закрепляет общий универсальный режим уголовно-правовой охраны конфиденциальной информации.

В статье 145 УК РТ непосредственный объект имеет более узкий и специализированный характер - это общественные отношения, обеспечивающие охрану врачебной тайны как разновидности конфиденциальной информации. В отличие от статьи 144, предметом преступления здесь являются исключительно сведения медицинского характера: диагноз, результаты обследования, данные о лечении или факт обращения за медицинской помощью. Врачебная тайна в правовом смысле является специальной категорией информации, находящейся под повышенной защитой государства, что обуславливает отдельную уголовно-правовую норму.

Ключевое разграничение данных составов усматривается и в субъекте преступления. Для статьи 144 субъект является общим - любое физическое лицо, достигшее 16-летнего возраста, включая должностных лиц, если они используют служебное положение (часть 2). В то же время субъект преступления по статье 145 - специальный: медицинский, фармацевтический или иной работник, которому сведения стали известны по службе или профессии. Данный признак имеет определяющее значение: разглашение сведений о болезни соседом или журналистом подлежит квалификации по ст. 144, а разглашение тех же сведений врачом - исключительно по статье 145.

Различается и объективная сторона. В статье 144 она включает незаконное собирание либо распространение любых сведений о частной жизни без согласия лица и при условии причинения вреда его правам и законным интересам. Состав здесь материальный: требуется установление факта наступления вреда. В статье 145 объективная сторона выражается только в разглашении врачебной тайны, причём состав является формальным: общественная опасность усматривается уже в самом факте разглашения, а тяжкие последствия выступают квалифицирующим признаком (ч. 3).

Субъективная сторона также имеет принципиальные различия. Для статьи 144 характерен прямой умысел, а также обязательный мотив - корыстная или иная личная заинтересованность, без установления которых невозможна квалификация деяния. Для статьи 145 мотив и цель не имеют определяющего значения: разглашение врачебной тайны может быть совершено как умышленно, так и по неосторожности, а личная заинтересованность не является обязательным признаком состава [6, с. 14].

Следовательно, разграничение данных норм строится по следующим критериям: объект (общая частная жизнь либо врачебная тайна) [7], предмет (любые сведения личного характера либо медицинские данные) [8, с. 36], субъект (общий либо специальный - медицинский работник), объективная сторона (собирание или распространение либо исключительно разглашение), а также особенности субъективной стороны (наличие или отсутствие обязательного мотива). Эти разграничительные признаки позволяют обеспечить правильную квалификацию деяний и исключить конкуренцию уголовно-правовых норм.

Критерий	**Статья 144 УК РТ (Незаконное собирание и распространение сведений о частной жизни)**	**Статья 145 УК РТ (Разглашение врачебной тайны)**
Родовой объект	Общественные отношения, обеспечивающие право личности на неприкосновенность частной и семейной жизни	Те же общественные отношения, но в специализированной сфере охраны врачебной тайны
Непосредственный объект	Право гражданина на сохранение конфиденциальности любых сведений личного или семейного характера	Право гражданина на сохранение в тайне сведений о состоянии здоровья и факте обращения за медпомощью
Предмет преступления	Любые сведения о частной и семейной жизни (интимные факты, переписка, имущество, досуг и пр.)	Сведения о заболевании, диагнозе, результатах обследования, лечении или обращении за медпомощью
Субъект	Общий – любое лицо, достигшее 16 лет; в части 2 – лицо, использующее служебное положение	Специальный – медицинский, фармацевтический или иной работник, которому сведения стали известны по службе

Объективная сторона	Незаконное собирание или распространение сведений о частной жизни без согласия лица, в т.ч. через СМИ или интернет, при условии причинения вреда правам и интересам	Разглашение врачебной тайны без профессиональной или служебной необходимости; в квалифицированном составе — сообщение о ВИЧ, наступление тяжких последствий
Характер состава	В основном материальный – требуется установление причинения вреда правам и интересам гражданина	Формальный – преступление окончено с момента разглашения; тяжкие последствия выступают квалифицирующим признаком
Субъективная сторона	Вина в форме прямого умысла; обязательный мотив – корыстная или иная личная заинтересованность	Умысел (прямой или косвенный) либо неосторожность; мотив и цель значения не имеют
Специфика квалификации	Конкурирует с другими составами, если нарушаются тайны иной сферы (переписки, жилища и т.д.)	Конкурирует только с нормами, предусматривающими нарушение специальных правил обращения с мед. информацией

Также статья 144 УК РТ следует отграничивать от разглашения сведений, составляющих государственную, коммерческую или иную охраняемую законом тайну. Здесь предметом охраны выступают специальные виды информации, важные для интересов государства или хозяйствующих субъектов, в то время как в статье 144 речь идёт о защите частной жизни и личных тайн гражданина.

Сходство можно обнаружить и с преступлениями против чести и достоинства личности, в частности с клеветой и оскорблением. Однако отличие заключается в том, что при клевете распространяются заведомо ложные сведения, порочащие честь и достоинство лица, тогда как статья 144 охватывает любые, в том числе достоверные сведения о частной жизни, собранные или распространённые без согласия потерпевшего.

Наконец, отграничение необходимо и от административных правонарушений в сфере защиты персональных данных [9], [10]. Здесь разграничение проводится по критерию степени общественной опасности: деяния, повлекшие существенный вред правам и законным интересам граждан, относятся к преступлениям, тогда как нарушения правил обработки или хранения данных без тяжких последствий образуют административный проступок. Таким образом, ключевыми критериями отграничения статьи 144 УК РТ от смежных составов выступают предмет преступления (сведения о частной жизни), способ совершения (сбор или распространение информации без согласия лица), а также характер и степень общественной опасности деяния.

Заключив статью можно сформулировать:

1. Отграничение уголовной ответственности имеет фундаментальное значение для правильной квалификации преступлений, связанных с незаконным сбором и распространением информации о частной жизни. Оно позволяет исключить конкуренцию норм, определить подлинный объект охраны и обеспечить справедливое наказание, исходя из степени общественной опасности деяния.
2. Статья 144 УК РТ имеет универсальный характер, так как охраняет частную жизнь в самом широком понимании - сведения личного и семейного характера, не предназначенные для публичного распространения. В отличие от этого, статьи 145 и 146 закрепляют специализированные режимы охраны: врачебной тайны и тайны переписки, телефонных переговоров и иных сообщений.
3. Ключевыми разграничительными критериями являются предмет преступления и особенности объективной стороны: для статьи 144 - это любые сведения о частной жизни, собираемые или распространяемые без согласия лица; для статьи 145 - медицинские данные, разглашённые медицинским или фармацевтическим работником; для статьи 146 - переписка и иные сообщения, полученные через каналы связи.
4. Субъект и субъективная сторона составов существенно различаются: по статье 144 субъект общий, но необходим прямой умысел и наличие корыстной либо иной личной заинтересованности; по статье 145 субъект специальный (медицинский работник), при этом вина может выражаться как в форме умысла, так и неосторожности; по статье 146 субъект общий, а мотивы и цели деяния значения для квалификации не имеют.
5. Практическая значимость разграничения состоит в исключении ошибок правоприменения, которые могут привести к неверной инкриминации либо необоснованному привлечению к уголовной ответственности. Чёткое понимание различий между смежными составами позволяет проводить границу между преступлением и иными правонарушениями (административными, дисциплинарными или

гражданско-правовыми), обеспечивая законность и справедливость уголовного преследования.

Рецензент: д.ю.н., профессор Кудратов Н.А.

МУАЙЯН НАМУДАНИ САРҲАДҲОИ ҶАВОБГАРИИ ҶИНОЯТӢ БАРОИ ҶАМЪОВАРӢ ВА ПАҲН НАМУДАНИ ҒАЙРИҚОНУНИИ МАЪЛУМОТ ДАР БОРАИ ҲАЁТИ ШАХСӢ АЗ ҶИНОЯТҲОИ МУТААЛЛИҚ

Калидвожаҳо: дахлнопазирии ҳаёти шахсӣ, сирри шахсӣ ва оилавӣ, ҷамъоварии ғайриқонунии маълумот, паҳн намудани маълумот, фарқгузории ҷиноятҳо, ҷавобгарии ҷиноятӣ, сирри тиббӣ, сирри мукотиба, дахлнопазирии манзил, тахассусонидани ҷиноятҳо, ҳуқуқи ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Аннотатсия. Дар мақола масъалаҳои назариявӣ ва амалии муайян намудани сарҳадҳои ҷавобгарии ҷиноятӣ барои ҷамъоварӣ ва паҳн намудани ғайриқонунии маълумот дар бораи ҳаёти шахсӣ аз таркибҳои ҷиноятҳои мутааллиқ дар қонунгузории ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Диққати махсус ба таҳлили таркиби ҷинояте, ки дар моддаи 144 Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд – КҶ ҶТ) пешбинӣ шудааст, инчунин ба фарқгузории он аз чунин ҷиноятҳо, аз қабили вайрон намудани дахлнопазирии манзил (моддаи 147 КҶ ҶТ), вайрон намудани сирри мукотиба, гуфтугӯҳои телефонӣ, ирсолиёти почтавӣ, телеграфӣ ва дигар хабарҳо (моддаи 146 КҶ ҶТ), инчунин ифшо намудани сирри тиббӣ (моддаи 145 КҶ ҶТ) равона шудааст. Дар мақола меъёрҳои асосии фарқгузорӣ, аз ҷумла объект ва предмети таҷовуз, хусусиятҳои ҷониби объективӣ ва субъективӣ, хусусияти таркиби ҷиноят ва нишонаҳои субъекти ҷиноят мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Нишон дода мешавад, ки муайян намудани дурусти ҳудудҳои ҷавобгарии ҷиноятӣ барои таъмини қонуният ҳангоми тахассусонидани кирдорҳо, пешгирии рақобати меъёрҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ ва роҳ надодан ба ҷалби беасоси шахс ба ҷавобгарии ҷиноятӣ аҳамияти муҳим дорад. Дар таҳқиқот зарурати фарқгузории дақиқи ҷиноятҳое, ки ба дахлнопазирии ҳаёти шахсӣ таҷовуз мекунанд, асоснок гардида, ин ба ташаккули амалияи пайдарпайи ҳуқуқтатбиққунӣ ва ҳифзи самараноки ҳуқуқҳои конститутсионии шахс ба сирри ҳаёти хусусӣ, иртиботот ва иттилооти махфӣ мусоидат менамояд.

Олимов Шердил – унвонҷӯи шуъбаи ҳуқуқи давлатии Институти давлат ва ҳуқуқи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. E-mail: olimov-m@mail.ru; Тел.: (+992) 918-66-33-05.

DISTINGUISHING CRIMINAL LIABILITY FOR ILLEGAL COLLECTION AND DISSEMINATION OF INFORMATION ABOUT PRIVATE LIFE FROM RELATED OFFENCES

Keywords: privacy of private life, personal and family secrets, illegal collection of information, dissemination of information, differentiation of crimes, criminal liability, medical confidentiality, confidentiality of correspondence, inviolability of the home, qualification of crimes, criminal law of the Republic of Tajikistan.

Abstract. The article examines theoretical and practical issues related to distinguishing criminal liability for the illegal collection and dissemination of information about private life from related offences in the criminal legislation of the Republic of Tajikistan. Particular attention is paid to the analysis of the elements of the crime provided for in Article 144 of the Criminal Code of the Republic of Tajikistan and its differentiation from such offences as violation of the inviolability of the home (Article 147 of the Criminal Code of the RT), violation of the secrecy of correspondence, telephone conversations, postal, telegraph and other communications (Article 146 of the Criminal Code of the RT), as well as disclosure of medical secrecy (Article 145 of the Criminal Code of the RT). The article considers the main criteria for differentiation, including the object and subject of the offence, the characteristics of the objective and subjective elements, the nature of the corpus delicti, and the features of the subject of the crime. It is shown that the correct determination of the boundaries of criminal liability is essential for ensuring the legality of qualification of acts, preventing the competition of criminal law norms, and avoiding unjustified criminal prosecution. The study substantiates the necessity of clear differentiation between crimes that infringe upon the inviolability of private life, which contributes to the development of consistent law enforcement practice and effective protection of constitutional rights to privacy, confidentiality of communications, and personal information.

Olimov Sherdil – applicant of the state law department of Institute of state and law of the National Academy of Sciences of Tajikistan. E-mail: olimov-m@mail.ru; Tel.: (+992) 918-66-33-05.

Список литературы:

1. Беляев, Н.А. Курс советского уголовного права. – Т. 1. – Ленинград: «Издательство Ленинградского университета», 1968. – 648 с.
2. Бикмурзин М.П. Предмет преступления: теоретико-правовой анализ. – М.: «Юрлитинформ», 2006. – 184 с.
3. Кудратов Н.А. Преступления против конституционных прав и свобод человека и гражданина: учебное пособие. – Душанбе: «Озар», 2013. – 172 с.
4. Кадников Б.Н. Уголовно-правовая охрана неприкосновенности частной жизни: научно-практическое пособие / под ред. Н.Г. Кадникова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: «Юриспруденция», 2017. – 120 с.
5. Коржанский Н.И. Предмет преступления. – Волгоград: «Высшая следственная школа МВД СССР», 1975. – 56 с.
6. Кравтсов С.Ф. Предмет преступления: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Ленинград, 1976. – 19 с.
7. Конвенция о защите физических лиц при автоматизированной обработке персональных данных от 28 января 1981 года, ETS № 108 // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Совета Европы. Режим доступа: http://conventions.coe.int/treaty/en/treaties/html/108.htm. (дата обращения: 23.07.2026).
8. Курманов А.С. Объекты преступлений против конституционных прав и свобод человека и гражданина: учебное пособие. – Уфа: «Издательство БИСТ (филиал) МТК ТК «АТиСО», 2019. – 43 с.
9. Уголовное право. Особенная часть: учебник / под ред. В.Н. Петрашев. – М.: «Приор», 1999. – 850 с.
10. Лебедев Н.Ю., Яковинов П.В., Петухов Е.Н. Уголовная политика: основные направления на современном этапе. – Новосибирск: «Сибирский университет потребительской кооперации», 2023. – 169 с.

Рӯйхати адабиёт:

1. Беляев, Н.А. Курси ҳуқуқи ҷиноятии шӯравӣ. – Т.1. – Ленинград: «Нашриёти ДонишгоҳиЛенинград», 1968. – 648 с.
2. Бикмурзин М.П. Предмети ҷиноят: таҳлили назариявӣ-ҳуқуқӣ. – М.: «Юрлитинформ», 2006. – 184 с.
3. Қудратов Н.А. Ҷиноятҳо ба муқобили ҳуқуқ ва озодиҳои конститутсионии инсон ва шаҳрванд: дастури таълимӣ. – Душанбе: «Озар», 2013. – 172 с.
4. Кадников Б.Н. Ҳифзи ҷиноятӣ-ҳуқуқии дахлнопазирии ҳаёти шахсӣ: дастури илмӣ-амалӣ / зери таҳрири Н.Г. Кадников. – Нашри 2-юм, бо тағйиру иловаҳо. – М.: «Юриспрудентсия», 2017. – 120 с.
5. Коржанский Н.И. Предмети ҷиноят. – Волгоград: «Мактуби Олии тафтишии ИҶШС», 1975. – 56 с.
6. Кравтсов С.Ф. Предмети ҷиноят: автореф. дис. ... номз. илм. ҳуқуқ. – Ленинград, 1976. – 19 с.
7. Конвенсия дар бораи ҳифзи шахсони воқеӣ ҳангоми коркарди автоматикунонидашудаи маълумоти шахсӣ аз 28 январи соли 1981, ETS № 108 // [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии Шурои Аврупо. Манбаи дастрасӣ: http://conventions.coe.int/treaty/en/treaties/html/108.htm (санаи мурочиат: 23.07.2026)
8. Курманов А.С. Объектҳои ҷиноятҳо ба муқобили ҳуқуқ ва озодиҳои конститутсионии инсон ва шаҳрванд: дастури таълимӣ. – Уфа: «Нашриёти БИСТ (филиал)-и МТК ТК «АТиСО», 2019. – 43 с.
9. Ҳуқуқи ҷиноятӣ. Қисми махсус: китоби дарсӣ / зери таҳрири В.Н. Петрашев. – М.: «Приор», 1999. – 850 с.
10. Лебедев Н.Ю., Яковинов П. В., Петухов Е.Н. Сиёсати ҷиноятӣ: самтҳои асосӣ дар марҳилаи муосир. – Новосибирск: «Донишгоҳи сибирии кооператсияи истеъмолӣ», 2023. – 169 с.

List of literature:

1. Belyaev N.A. Course of Soviet criminal law. – Vol. 1. – Leningrad: «Leningrad University Publishing House», 1968. – 648 p.
2. Bikmurzin M.P. Subject Matter of Crime: Theoretical and Legal Analysis. – M.: «Yurlitinform», 2006. – 184 p.
3. Qudratov N.A. Crimes against constitutional rights and freedoms of man and citizen: textbook. – Dushanbe: «Ozar», 2013. – 172 p.

4. Kadnikov B.N. Criminal law protection of the inviolability of private life: scientific and practical manual / edited by N.G. Kadnikov. – 2nd ed., revised and supplemented. – M.: «Jurisprudence», 2017. – 120 p.

5. Korzhansky N.I. Subject matter of crime. – Volgograd: «Higher investigative school of the MIA of the USSR», 1975. – 56 p.

6. Kravtsov S.F. Subject matter of crime: author's abstract of diss. ... cand. of legal sciences. – Leningrad, 1976. – 19 p.

7. Convention for the protection of individuals with regard to automatic processing of personal data from 28 January 1981, ETS № 108 // [Electronic resource]. Official website of the Council of Europe. Access mode: http://conventions.coe.int/treaty/en/treaties/html/108.htm. (date of access: 23.07.2026).

8. Kurmanov A.S. Objects of crimes against constitutional rights and freedoms of man and citizen: textbook. – Ufa: «BIST Publishing House (Branch) of MTK TK «ATiSO»», 2019. – 43 p.

9. Criminal law. Special part: textbook / edited by V.N. Petrashev. – M.: «Prior», 1999. – 850 p.

10. Lebedev N.Yu., Yakovinov P.V., Petukhov E.N. Criminal policy: main directions at the present stage. – Novosibirsk: «Siberian University of Consumer Cooperatives», 2023. – 169 p.

ТДУ: 343.22:343.13
Насриддинзода Илоҳиҷон Сафар,
унвонҷӯи Институти давлат ва ҳуқуқи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
Тел.: (+992) 937-06-02-22
E-mail: nasridinzodai@mail.ru.

ОШТӢ ШУДАН БО ҶАБРДИДА ДАР НИЗОМИ АСОСҲОИ ОЗОД КАРДАН АЗ ҶАВОБГАРИИ ҶИНОЯТӢ: МОҲИЯТ, ТАЪРИХ ВА ДУРНАМОИ РУШД

Калидвожаҳо: оштӣ шудан бо ҷабрдида, ҷабрдида, ҷавобгарии ҷиноятӣ, озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ, адолати барқароркунанда, миёнаравӣ, ҷуброни зарар, ҳуқуқи ҷиноятӣ, сиёсати ҷиноятӣ, ҳуқуқи инсон, мурофиаи ҷиноятӣ.

Аннотатсия. Мақолаи илмӣ ба таҳқиқи ҳамаҷонибаи моҳият, табиати ҳуқуқӣ, ҷойгоҳ ва нақши падидаи оштӣ шудан бо ҷабрдида дар низоми ҳуқуқи ҷиноятии муосир бахшида шудааст. Дар шароити рушди тамоюлҳои инсондӯстгӣ сиёсати ҷиноятӣ ва густариши ғояҳои адолати барқароркунанда масъалаи такмили механизмҳои озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ аҳамияти хосса пайдо намудааст. Аз ин нуқтаи назар, падидаи оштӣ шудан бо ҷабрдида ҳамчун яке аз воситаҳои муҳимми таъмини тавозуни манфиатҳои давлат, ҷабрдида ва шахси ҷинояткор баррасӣ мегардад. Мақсади таҳқиқ муайян намудани хусусиятҳои назариявӣ ва амалии падидаи мазкур, омӯзиши марҳилаҳои ташаккули таърихии он, таҳлили таҷрибаи ҳуқуқтатбиққунӣ ва муайян намудани самтҳои асосии такмили қонунгузории миллӣ мебошад.

Дар раванди таҳқиқ усулҳои таҳлили мантиқӣ-ҳуқуқӣ, таърихӣ-ҳуқуқӣ, муқоисавӣ-ҳуқуқӣ, сохторӣ-функсионалӣ ва низомнок истифода шудаанд. Дар асоси таҳлили сарчашмаҳои илмӣ, қонунгузории миллӣ ва санадҳои байналмилалӣ муайян карда шудааст, ки падидаи оштӣ шудан бо ҷабрдида дорои таърихи тӯлонии ташаккул буда, аз шаклҳои ибтидоии созиши хусусӣ то модели муосири адолати барқароркунанда роҳи муайяни рушди ҳуқуқиро тай намудааст. Нишон дода шудааст, ки дар марҳилаи муосир нақши ҷабрдида дар муносибатҳои ҳуқуқии ҷиноятӣ ба таври назаррас афзоиш ёфта, ӯ ҳамчун субъекти мустақили ҳуқуқӣ ва иштирокчии фаъоли раванди барқарорсозии адолат эътироф мегардад.

Дар мақола ҷанбаҳои муқоисавии танзими ҳуқуқии оштӣ шудан бо ҷабрдида дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, давлатҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил ва кишварҳои Аврупо мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Муайян карда шудааст, ки дар низомҳои ҳуқуқии аврупоӣ падидаҳои адолати барқароркунанда ва миёнаравӣ нисбатан рушдёфта буда, ҳуқуқу манфиатҳои ҷабрдида мавқеи марказӣ доранд. Дар баробари ин, дар қонунгузории миллӣ зарурати такмили механизмҳои ҳуқуқии таъмини ихтиёрии ризоияти ҷабрдида, муайян намудани тартиби ягонаи арзёбии зарар ва густариши имкониятҳои истифодаи миёнаравӣ вуҷуд дорад.

Таҳқиқ, инчунин мушкилоти асосии назариявӣ ва амалии татбиқи падидаи оштӣ шудан бо ҷабрдидаро ошкор менамояд. Аз ҷумла, номукаммалии баъзе меъёрҳои ҳуқуқӣ, мавҷуд будани тафсирҳои гуногуни ҳуқуқтатбиққунӣ, масъалаҳои марбут ба озодона баён гардидани иродаи ҷабрдида, номуайянии меъёрҳои ҷуброни зарари маънавӣ ва моддӣ, инчунин нокифоя будани заминаҳои ниҳодии миёнаравӣ ҳамчун омилҳои маҳдудкунандаи рушди самараноки падида арзёбӣ шудаанд. Муаллиф ба хулоса меояд, ки самаранокии ин падида на танҳо ба мавҷудияти меъёрҳои ҳуқуқӣ, балки ба сатҳи рушди фарҳанги ҳуқуқӣ, фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва эътимоди ҷомеа ба низоми адолати судӣ низ вобастагӣ дорад.

Дар натиҷаи таҳқиқ пешниҳодҳои илмӣ ва амалии мушаххас ҷиҳати такмили қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, таҳкими кафолатҳои ҳуқуқии ҷабрдида, рушди низоми миёнаравӣ ва мутобиқсозии ҳуқуқи миллӣ ба стандартҳои байналмилалии адолати барқароркунанда пешниҳод шудаанд. Хулоса карда мешавад, ки падида оштӣ шудан бо ҷабрдида дар шароити муосир яке аз самтҳои муҳимми рушди ҳуқуқи ҷиноятӣ буда, метавонад ба баланд бардоштани самаранокии сиёсати ҷиноятӣ, коҳиши сарбории мақомоти судӣ, ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва таҳкими адолати иҷтимоӣ мусоидат намояд.

Дар замони муосир, яке аз самтҳои муҳими рушди ҳуқуқи ҷиноятӣ марҳилаи гузариш аз равиши анъанавии ҷавобгарии ҷиноятӣ ба равиши барқароркунанда (restorative justice) мебошад [1, с.

15]. Ин ҷараён ба инсондӯстии низоми ҷавобгарии ҷиноятӣ ва таҳкими ҳифзи ҳуқуқи ҷабрдида нигаронида шудааст [2, с. 34].

Дар ин доира, падида оштӣ шудан бо ҷабрдида ҳамчун яке аз заминаҳои ҳуқуқии озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ мавқеи вижаеро соҳиб аст. Мазмуни он дар он аст, ки ҳангоми пурра ҷуброн шудани зарар ва изҳори ризоияти ҷабрдида, давлат аз идомаи ҷазо даст мекашад. Чуноне ки М. Саидзода кайд менамояд, ба ин шакл, давлат дар ҳолатҳое, ки ҳадафҳои адолати ҷиноятӣ тавассути усулҳои алтернативӣ таъмин гардидаанд, аз чораҳои ҷазодиҳанда истифода намебарад [3, с. 41].

Аҳамияти назариявии масъала дар он ифода меёбад, ки оштӣ бо ҷабрдида фаҳмиши анъанавии ҳуқуқи ҷиноятиро, ки ҷиноятро пеш аз ҳама ҳамчун таҳдид ба манфиатҳои давлат арзёбӣ менамояд, ба равиши муосире табдил медиҳад, ки ҷиноятро ҳамчун низои иҷтимоӣ байни шахсони алоҳида баррасӣ мекунад. Дар илми ҳуқуқшиносӣ чунин тағйири назариявӣ яке аз дигаргуниҳои муҳими ҳуқуқи ҷиноятии муосир эътироф гардида, ба рушди падидаҳои барқарорсозии адолат ва ҳифзи ҳуқуқу манфиатҳои иштирокчиёни мурофиаи ҷиноятӣ мусоидат менамояд [3, с. 57].

Таҳлили қонунгузории миллӣ ва таҷрибаи кишварҳои Иттиҳоди давлатҳои мустаъқил (ИДМ) ва Аврупо нишон медиҳад, ки мақоми оштӣ шудан бо ҷабрдида дар низоми асосҳои озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ дар кишварҳои гуногун якхела нест. Дар давлатҳои аврупоӣ он асосан ҳамчун ҷузъи механизмҳои миёнаравӣ ва адолати барқароркунанда рушд ёфтааст, дар ҳоле ки дар қонунгузории кишварҳои пасошӯравӣ бештар дар шакли тартиби ҳуқуқии хотима додан ба парванда бо шартҳои муайян амалӣ мегардад [4, с. 63], [5, с. 18].

Дар ин робита, масъалаҳои марбут ба меъёрҳои ҳуқуқии татбиқи оштишавӣ, дараҷаи иродаи озоди ҷабрдида ҳангоми изҳори ризоият, стандартҳои арзёбии ҷуброни зарар ва самаранокии амалияи судӣ то ҳол ба таври пурра ҳалли худро наёфтаанд [6, с. 93]. Ин вазъ зарурати таҳқиқоти амиқи назариявӣ ва муқоисавиро тақозо мекунад [7, с. 112].

Ба ақидаи мо омӯзиши ҷойгоҳи оштӣ шудан бо ҷабрдида дар низоми асосҳои озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ имкон медиҳад, ки самаранокии сиёсати ҷиноятӣ афзун гардад ва тавозуни манфиатҳои давлат, ҷомеа, ҷабрдида ва шахси гунаҳкор таъмин шавад. Дар ин раванд, таҷрибаи дастраси кишварҳои Аврупо ва дастовардҳои назарияи ҳуқуқи ҷиноятии муосир метавонанд заминаи муҳиме барои такмили қонунгузории миллӣ бошанд [5, с. 27], [8, с. 91].

Боиси тазаккур аст, ки падидаи озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ дар ҳуқуқи ҷиноятии замони муосир воситаи муҳими татбиқи сиёсати инсондустии давлат ба шумор меравад [9, с. 43]. Моҳияти он дар он аст, ки давлат дар ҳолатҳои муайян аз давом додани таъқиб ва татбиқи ҷазо даст мекашад, агар ҳадафҳои бунёдии адолати ҷиноятӣ бе чораҳои репрессивӣ таъмин шуда бошанд. Ин равиш ба принсипҳои инсондӯстӣ, фардисозии ҷавобгарии ҷиноятӣ ва самаранокии таъсири ҳуқуқӣ такя мекунад [10, с. 127].

Аз нигоҳи назариявӣ, оштӣ шудан бо ҷабрдида зуҳуроти мураккаби иҷтимоӣ - ҳуқуқӣ мебошад, ки дар он ҳам унсурҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ ва ҳам унсурҳои муносибатҳои иҷтимоӣ бо ҳам якҷо мешаванд. Агар аз як ҷониб он ҳамчун заминаи ҳуқуқии хотима додан ба парвандаи ҷиноятӣ арзёбӣ гардад, аз ҷониби дигар он механизми барқарорсозии муносибатҳои иҷтимоии вайроншуда ва паст шудани зиддиятҳои ҷамъиятӣ мебошад. Аз ин рӯ, онро метавон ҳамчун падидаи байнисоҳавӣ донист, ки ҳуқуқ, ҷомеашиносӣ ва ахлоқ дар он якҷо шудаанд [9, с. 18], [10, с. 37].

Мавқеи оштӣ шудан бо ҷабрдида дар низоми асосҳои озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ хусусияти махсус дорад. Ин асосҳо дар маҷмӯъ ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд: ҳатмӣ ва ихтиёрӣ. Оштӣ шудан бо ҷабрдида ба гурӯҳи ихтиёрӣ тааллуқ дорад, зеро татбиқи он ҳам ба меъёрҳои қонун ва ҳам ба арзёбии суд ва мавқеи ҷабрдида вобаста аст [11]. Ба ақидаи С.Ҳ. Ҳусейнзода, ин хусусият ба мақомоти судӣ имкон медиҳад, ки дар баробари меъёрҳои ҳуқуқӣ, шароити воқеии иҷтимоии парвандаро низ ба назар гиранд ва қарорҳои дахлдор қабул кунанд [7, с. 116].

Ҷанбаи намоёни ин падида дар болоравии нақши ҷабрдида зоҳир мешавад. Дар модели анъанавии ҳуқуқи ҷиноятӣ ҷабрдида асосан манбаи далел ҳисоб мешуд, аммо дар модели барқароркунандаи муосир ӯ ба субъекти мустақили ҳуқуқӣ табдил меёбад. Ризоияти ӯ дар хотима додан ба ҷазодиҳӣ аҳамияти ҳалкунанда дорад, зеро бе иродаи озоди ҷабрдида оштӣ шудан маъно ва аҳамияти иҷтимоӣ-ҳуқуқии худро аз даст медиҳад.

Дар баробари ин, оштӣ шудан бо ҷабрдида мазмуни чуқури иҷтимоӣ низ дорад. Он ба паст шудани сатҳи низоъҳои иҷтимоӣ, афзудани эътимоди ҷомеа ба мақомоти давлатӣ ва пешгирии такроршавии ҷиноятҳо мусоидат мекунад [2, с. 56]. Ба андешаи Г. Бейсмор ва М. Умбрейт, ин хусусият онро ҳамчун воситаи муҳими сиёсати ҳуқуқи ҷиноятии муосир муайян мекунад, ки

нигоҳаш ба ислоҳи шахс ва барқарорсозии муносибатҳои иҷтимоӣ аст, на танҳо ба ҷазодиҳӣ [12, с. 72].

Аз таҳлили адабиёти назариявӣ бармеояд, ки оштӣ бо ҷабрдида дар низоми ҳуқуқи ҷиноятӣ мавқеи мувозинатиро ишғол намуда, барои таъмини мувозинат байни манфиатҳои давлат, ҳуқуқу манфиатҳои қонунии ҷабрдида ва манфиатҳои шахси гунаҳкор мусоидат мекунад [13, с. 63], [14, с. 118]. Ин мувозинат имкон медиҳад, ки адолат на танҳо дар шакли ҷазо, балки дар шакли барқарорсозии воқеии ҳуқуқ ва муносибатҳои иҷтимоӣ таъмин гардад.

Пас аз ин тартиб, падидаи оштӣ шудан бо ҷабрдида ҳамчун яке аз самтҳои муҳими рушди ҳуқуқи ҷиноятии муосир маҳсуб мешавад, ки ба инсондӯстии сиёсати ҳуқуқи ҷиноятӣ ва такмили механизмҳои ҳифзи ҳуқуқи инсон мусоидат мекунад. Рушди минбаъдаи он ба такмили қонунгузорӣ, таҳкими амалияи судӣ ва мутобиқсозӣ ба стандартҳои байналмилалии адолати барқароркунанда вобаста аст.

Бояд қайд намуд, ки падидаи оштӣ шудан бо ҷабрдида ҳамчун яке аз зуҳуротҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ решаҳои амиқи таърихӣ дорад ва дар ҷараёни рушди ҷомеаи башарӣ марҳила ба марҳила тағйир ёфтааст. Инъикоси таърихӣ нишон медиҳад, ки андозаи барқарор намудани адолат тавассути ҷуброн ва созиши тарафҳо аз даврaҳои қадим сарчашма мегирад ва танҳо дар марҳилаи муосир шакли мукаммали ҳуқуқӣ ва ниҳодиро пайдо кардааст [8, с. 34].

Дар ҳуқуқи қадим, аз ҷумла дар низомҳои ҳуқуқии давлатҳои Шарқи бостонӣ ва қонунҳои Ҳаммурапӣ, ҷиноят асосан ҳамчун низои хусусии байни шахсон арзёбӣ мешуд. Дар чунин шароит давлат на ҳамчун субъекти асосии татбиқи ҷазо, балки ҳамчун кафили суботи ҷамъиятӣ ва танзимкунандаи муносибатҳои байни тарафҳои низоъ амал мекард [14, с. 42]. Дар ин замина, ҷуброни зарари расонидашуда ва оштии тарафҳо воситаҳои асосии барқарор намудани адолат ва ҳалли низоъ ба ҳисоб мерафтанд.

Дар асрҳои миёна таъсири арзишҳои динӣ ва ахлоқӣ ба ташаккул ва рушди ҳуқуқ ба таври назаррас афзоиш ёфт. Дар ҳуқуқи анъанавӣ ва низоми ҳуқуқи исломӣ ба ғояҳои бахшиш, тавба, ҷуброни зарар ва оштӣ аҳамияти махсус дода мешуд. Ба ақидаи А. Сафарзода, дар ин давра барқарор намудани сулҳ ва ризоият байни тарафҳои низоъ ҳамчун воситаи муҳими таъмини суботи иҷтимоӣ эътироф мегардид [15, с. 73]. Бо ҳамин тартиб, падидаҳои созиш ва оштӣ на танҳо аҳамияти ҳуқуқӣ, балки аҳамияти ахлоқӣ ва иҷтимоӣ низ касб намуданд.

Дар давраи ташаккули давлатҳои мутамарказ ва рушди назарияи анъанавии ҳуқуқи ҷиноятӣ нақши давлат дар татбиқи ҷавобгарии ҷиноятӣ тадриҷан тақвият ёфт. Чуноне ки А.В. Наумов қайд менамояд, ҷиноят асосан ҳамчун таҷовуз ба тартиботи давлатӣ ва манфиатҳои ҷамъиятӣ арзёбӣ мегардид [10, с. 91]. Дар чунин шароит манфиатҳои ҷабрдида ва имконияти оштии тарафҳо аҳаммияти дуюмдараҷа пайдо карданд. Бо вуҷуди ин, дар қонунгузории баъзе давлатҳо шаклҳои алоҳидаи ҷуброни зарар ва оштии тарафҳо нигоҳ дошта шуда, дар мавридҳои муайян татбиқ мегардиданд [16, с. 108].

Дар давраи шӯравӣ мафҳуми ҷиноят ҳамчун амали хавфнок барои ҷомеа ва давлат мавқеи асосӣ дошт. Аз ин рӯ, ҷазои ҷиноятӣ асосан ҳамчун вазифаи давлатӣ дарк мешуд ва нақши ҷабрдида дар мурофиаи ҷиноятӣ маҳдуд буд. Ҳарчанд дар баъзе ҳолатҳо қонунгузорӣ имконияти хотима додан ба парванда бо сабаби оштӣ шуданро пешбинӣ мекард, чунин ҳолатҳо хусусияти истисноӣ доштанд.

Марҳилаи муосири рушди ин падида бо пайдоиш ва густариши назарияи адолати барқароркунанда пайванд аст. Тибқи ин назария, ки Ховард Зер ҳуқуқшинос, ҷомеашинос ва криминологи амрикоӣ, ҳамчун асосгузор ва пешбари назарияи адолати барқароркунанда дар ҷаҳон шинохта мешавад, яке аз пешбарандаи асосии он аст, ки ҷиноят пеш аз ҳама ба шахс, ҷомеа ва муносибатҳои иҷтимоӣ зарар мерасонад [1, с. 46]. Аз ин рӯ, барқарор кардани зарари расонидашуда ва таъмини иштироки фаъоли ҷабрдида бояд ҳамчун ҳадафҳои асосии адолати ҷиноятӣ ба ҳисоб равад. Маҳз дар ин самт падидаи оштӣ шудан бо ҷабрдида мавқеи устуворе пайдо кард.

Дар қонунгузории давлатҳои аврупоӣ ва санадҳои байналмилалӣ рушди ин падида дастгирии ҷиддие ёфтааст. Тавсияномаи Кумитаи Вазирони Шӯрои Аврупо № R(99)19 аз 15 сентябри соли 1999 «Дар бораи миёнаравӣ дар парвандаҳои ҷиноятӣ» истифодаи механизмҳои миёнаравӣ ва барқарорсозии муносибатҳои иҷтимоиро ҳамчун унсури муҳими сиёсати ҷиноятӣ эътироф намудаанд [5]. Ин ҳуҷҷатҳо ба зарурати таъмини ҳифзи ҳуқуқҳои ҷабрдида ва иштироки фаъоли ӯ дар раванди ҳалли баҳс аҳаммияти махсус доранд.

Дар кишварҳои пасошӯравӣ, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон, падидаи оштӣ шудан бо ҷабрдида тадриҷан мавқеи устувори ҳуқуқӣ пайдо кардааст. Бо вуҷуди ин, амалияи татбиқи он ҳанӯз бо чандин мушкилоти назариявӣ ва амалӣ рӯ ба рӯ аст, аз ҷумла масъалаҳои таъйини андозаи ҷуброни

зарар, тартиби исботи оштӣ шудан ва арзёбии иродаи воқеии ҷабрдида.

Аз таҳлили марҳилаҳои таърихӣ бармеояд, ки оштӣ бо ҷабрдида натиҷаи рушди тӯлонӣ ва пайдарпайи афкори ҳуқуқӣ мебошад. Он аз шаклҳои ибтидоии созиши хусусӣ то ташаккули модели муосири адолати барқароркунанда марҳила ба марҳила такмил ёфтааст. Таҷрибаи таърихӣ нишон медиҳад, ки рушди минбаъдаи ин ниҳод бояд бо такя ба дастовардҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, таҷрибаи пешқадами давлатҳои хориҷӣ ва хусусиятҳои низоми ҳуқуқии миллӣ амалӣ карда шавад.

Ҳамзамон, таҳлили муқоисавии низомҳои ҳуқуқии миллӣ ва хориҷӣ нишон медиҳад, ки падидаи оштӣ шудан бо ҷабрдида дар кишварҳои гуногун дар сатҳ ва шаклҳои якхела ташаккул наёфтааст. Ин тафовутҳо асосан бо дараҷаи рушди сиёсати ҷиноятӣ, модели адолати ҳуқуқӣ ва нақши ҷабрдида дар мурофиаи ҷиноятӣ алоқаманданд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон оштӣ шудан бо ҷабрдида ҳамчун яке аз заминаҳои ҳуқуқии озод шудан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ пешбинӣ шудааст. Ин падида асосан дар ҷиноятҳои начандон вазнин ва дараҷаи миёна татбиқ мешавад, ба шарте ки зарар пурра ҷуброн шуда ва ҷабрдида ризоияти озоди худро изҳор карда бошад. Бо вуҷуди ин, дар амалия татбиқи он бо мушкилоти муайян рӯ ба рӯ аст, аз ҷумла сатҳи зарурии танзими ҳуқуқӣ ва набудани стандартҳои ягонаи арзёбии зарар [3, с. 20].

Дар давлатҳои аъзои ИДМ, аз ҷумла Федератсияи Россия ва Ҷумҳурии Қазоқистон, оштӣ шудан бо ҷабрдида низ ҳамчун асоси озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ мавриди истифода қарор дорад [17], [18]. Бо вуҷуди ин, дар ин модел мавқеи ҷабрдида маҳдудтар буда, қабули қарор бештар ба салоҳияти мақомоти тафтишотӣ ва судӣ вобаста аст. Ризоияти ҷабрдида дар ин ҳолат на унсури ҳалкунанда, балки яке аз шартҳои иловагӣ ҳисоб мешавад.

Дар кишварҳои Аврупо рушди адолати барқароркунанда ба сатҳи баландтаре расидааст. Тибқи Тавсияномаи Кумитаи Вазирони Шӯрои Аврупо № R(99)19 аз 15 сентябри соли 1999 «Дар бораи миёнаравӣ дар парвандаҳои ҷиноятӣ», ҷабрдида ҳамчун субъекти мустақили мурофиаи ҷиноятӣ эътироф шуда, дар равандҳои миёнаравӣ ва оштӣ шудан иштироки фаъол дорад [5]. Дар ин модел, оштӣ шудан бо ҷабрдида на танҳо воситаи озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ, балки механизми барқарорсозии адолат ва ҳифзи ҳуқуқҳои ҷабрдида мебошад.

Тафовути асосии ин моделҳо дар дараҷаи иштироки ҷабрдида дар раванди адолати иҷтимоӣ зоҳир мешавад. Дар модели аврупоӣ ҷабрдида нақши марказӣ дорад, дар модели ИДМ мавқеи ӯ маҳдудтар аст, дар ҳолате ки дар Тоҷикистон гузариш ба модели пурраи барқароркунанда ҳанӯз дар марҳилаи ташаккул қарор дорад. Ин вазъ зарурати ислоҳоти қонунгузорӣ ва ҳамоҳангсозии онро бо стандартҳои байналмилалӣ нишон медиҳад.

Масъалаи назаррас дигар ба кафолатҳои ихтиёрӣ будани ризоияти ҷабрдида марбут аст. Дар таҷрибаи аврупоӣ механизмҳои ҳуқуқии мушаххас барои пешгирии ҳар гуна фишор ва таъсири берунӣ пешбинӣ шудаанд, дар ҳоле ки дар кишварҳои ИДМ ва Тоҷикистон танзими ин масъала ҳанӯз нопурра аст. Ин омил метавонад ба эътимоднокии ҳуқуқии ризоият таъсири манфӣ расонад.

Дар маҷмӯъ, таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки падидаи оштӣ бо ҷабрдида дар кишварҳои гуногун дар марҳилаҳои гуногуни рушд қарор дорад: модели аврупоӣ намунаи пешрафта, модели ИДМ модели гузаришӣ ва модели Тоҷикистон модели ташаккулёбандаро доро мебошад. Ин вазъ зарурати такмили минбаъдаи қонунгузорӣ ва мутобиқсозии онро ба стандартҳои байналмилалӣ таъкид мекунад.

Гарчанде оштӣ бо ҷабрдида дар низоми муосири ҳуқуқи ҷиноятӣ ҳамчун яке аз воситаҳои татбиқи сиёсати инсондӯстонаи ҷиноятӣ пазируфта шудааст, таҳлили назариявӣ ва амалии он нишон медиҳад, ки татбиқи самараноки ин ниҳод ҳанӯз ҳам бо мушкилоти ҷиддии ҳуқуқӣ ва амалӣ рӯ ба рӯ мебошад [3, с. 118]. Ин мушкилот ҳам ба танзими ҳуқуқӣ ва ҳам ба амалияи ҳуқуқтатбиққунӣ вобастагӣ доранд.

Нахустин ва муҳимтарин мушкилот нопурраии меъёрии падидаи мазкур мебошад. Дар қонунгузории бисёр кишварҳо, аз ҷумла Тоҷикистон, меъёрҳои марбут ба шартҳо ва тартиби татбиқи оштӣ шудан бо ҷабрдида ҳамеша ба таври дақиқ ва якхела муайян нашудаанд. Ин нопурагӣ дар амалия боиси тафсирҳои гуногун ва номувофиқии қарорҳои судӣ мешавад, ки принсипи ягонагии татбиқи қонунро халалдор мекунад.

Аз нигоҳи муаллиф, маҳз ин нопурраии меъёрӣ яке аз омилҳои асосиест, ки рушди пурраи падидаи оштиро дар амал маҳдуд мекунад. Бе таъйини меъёрҳои дақиқ ва ягона, ин падида бештар хусусияти эъломиявӣ мегирад, на ҳамчун механизми воқеии барқароркунандаи адолат амал мекунад.

Мушкили дигар ба сифати ризоияти ҷабрдида вобаста аст. Аз нигоҳи назариявӣ, ризоият бояд озодона, огоҳона ва бе ягон фишор

изҳор гардад. Аммо дар амал омилҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва равонӣ метавонанд ба мустақилияти ирода таъсир расонанд. Ба ақидаи С.Ш. Раҳимзода, ин ҳолат зарурати таҳкими кафолатҳои мурофиавӣ ва механизмҳои ҳимояи ҳуқуқи ҷабрдидаро ба миён меорад [13, с. 103].

Ба назари мо, масъалаи ризоияти ҷабрдида бояд бо кафолатҳои иловагии ҳуқуқӣ таъмин гардад, зеро дар акси ҳол, хатари истифодаи нодурусти падидаи оштӣ шудан бо ҷабрдида ва фишор ба ҷабрдида бартараф намешавад.

Ҷанбаи баҳсбарангез дигар масъалаи ҷуброни зарар аст. Набудани стандартҳои ягона ва дақиқ барои арзёбии зарари моддӣ ва маънавӣ боиси гуногунандешӣ дар амалияи судӣ мешавад. Дар натиҷа, сатҳи баробарии ҳуқуқии шаҳрвандон дар назди қонун метавонад зери шубҳа қарор гирад.

Ба андешаи мо, бе ворид намудани стандартҳои ягонаи ҳисоб ва арзёбии зарар, падидаи оштӣ шудан бо ҷабрдида мавқеи устувори ҳуқуқиро пайдо карда наметавонад ва хатари қарорҳои субъективии судӣ боқӣ мемонад.

Аз нигоҳи амалӣ, дар баъзе ҳолатҳо оштӣ шудан бо ҷабрдида на ҳамчун механизми воқеии барқарорсозии адолат, балки ҳамчун тартиби расмии озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ истифода мешавад. Чунин равиш мазмуни аслии падидаро суст мекунад ва самаранокии онро коҳиш медиҳад.

Илова бар ин, набудани заминаи устувори миёнаравӣ (медиатсия) яке аз омилҳои маҳдудкунандаи муҳим аст. Дар кишварҳои дорои тачрибаи пешрафта, миёнаравӣ ҳамчун механизми мустақили ҳалли низоъҳои ҷиноятӣ амал мекунад, дар ҳоле ки дар баъзе кишварҳои пасошӯравӣ он ҳанӯз ба сатҳи заруриатии ниҳодӣ нарасидааст.

Дар маҷмӯъ, метавон чунин натиҷа кард, ки тамоми мушкилоти зикршуда зарурати ислоҳоти ҷиддии қонунгузорӣ, таҳкими кафолатҳои ҳуқуқӣ ва рушди заминаи ниҳодиро тақозо мекунанд. Танҳо дар чунин шароит падидаи оштӣ шудан бо ҷабрдида метавонад на танҳо ҳамчун меъёри ҳуқуқӣ, балки ҳамчун механизми воқеии барқарорсозии адолат ва ҳифзи манфиатҳои ҷабрдида баромад кунад.

Рушди минбаъдаи падидаи оштӣ шудан бо ҷабрдида дар низоми ҳуқуқи ҷиноятӣ яке аз самтҳои асосии ислоҳоти сиёсати ҷиноятии замони муосир маҳсуб меёбад. Дар шароити тағйири муносибатҳои иҷтимоӣ ва густариши равандҳои ҷаҳонишавӣ, гузариш ба модели адолати барқароркунанда ба яке аз масирҳои муҳими рушди ҳуқуқи ҷиноятӣ табдил ёфтааст.

Нахустин самти асосии дурнамо, такмили заминаи қонунгузорӣ аст. Тачриба нишон медиҳад, ки меъёрҳои марбут ба татбиқи оштӣ шудан бо ҷабрдида дар Тоҷикистон ҳанӯз такмил ниёз доранд. Аз ин рӯ, зарур аст, ки шартҳои татбиқ, стандартҳои арзёбии зарар ва тартиби гирифтани ризоияти ҷабрдида ба таври дақиқ муайян гарданд. Ин омил метавонад андешаи ягонаи амалияи судиро баланд бардорад ва тафсири субъективии қонунро маҳдуд созад.

Самти дигари муҳим, рушди падидаи миёнаравӣ (медиатсия) аст. Дар тачрибаи кишварҳои аврупоӣ миёнаравӣ ҳамчун воситаи самарабахши ҳалли низоъҳои ҷиноятӣ ва иҷтимоӣ мавриди истифода қарор дорад. Ин механизм имкон медиҳад, ки тарафҳои низоъ тавассути гуфтугӯ ва созиш, бе дахолати пурраи мақомоти судӣ, ба натиҷаи мусбат бирасанд. Дар шароити миллӣ рушди чунин механизм метавонад самаранокии адолати барқароркунандаро таҳким бахшад.

Баланд бардоштани мақоми ҷабрдида ҳамчун субъекти мустақили мурофиаи ҷиноятӣ низ яке аз самтҳои муҳими ислоҳоти ҳуқуқӣ аст. Ҷабрдида бояд на танҳо ҳамчун иштирокчӣ, балки ҳамчун субъекти фаъоле, ки ба раванди қабули қарор таъсир мерасонад, арзёбӣ гардад. Ин рафтор ба таҳкими эътимоди ҷомеа ба низоми адолати ҷиноятӣ ва ҳифзи самарабахши ҳуқуқҳои шаҳрвандон мусоидат мекунад.

Ҳамзамон, мутобиқсозии қонунгузории миллӣ бо стандартҳои байналмилалӣ аҳамияти вижа дорад. Тачрибаи кишварҳои аврупоӣ нишон медиҳад, ки падидаҳои барқароркунанда танҳо дар мавҷудияти кафолатҳои ҳуқуқи инсон ва механизмҳои самарабахши мурофиавӣ метавонанд пурра амалӣ гарданд. Аз ин рӯ, мутобиқсозии қонунгузорӣ ба стандартҳои байналмилалӣ яке аз самтҳои муҳими рушди падида маҳсуб мешавад.

Аз таҳлили гузаронидашуда бармеояд, ки рушди падидаи оштӣ шудан бо ҷабрдида бояд дар се самти асосӣ амалӣ гардад: такмили қонунгузорӣ, рушди заминаи миёнаравӣ ва баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа. Танҳо дар ин сурат метавон ба ташаккули устувори модели адолати барқароркунанда ноил гардид.

Дар хулоса ба ин натиҷа расидем, ки падида оштӣ шудан бо ҷабрдида дар шароити муосир ҳамчун яке аз воситаҳои муҳими инсондустии ҳуқуқи ҷиноятӣ баромад мекунад. Рушди он мустақиман ба такмили низоми қонунгузорӣ, коҳиши сарбории мақомоти судӣ ва беҳтар шудани ҳифзи манфиатҳои ҷабрдида мусоидат мекунад.

Ба андешаи мо, дурнамои воқеии ин падида танҳо дар ҳолати мутобиқсозии се омил имконпазир аст:

- ислоҳи қонунгузорӣ;
- рушди низоми миёнаравӣ;
- баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии ҷомеа.

Дар маҷмӯъ, падида оштӣ шудан бо ҷабрдида дар марҳилаи ташаккул қарор дошта, метавонад дар оянда ба яке аз унсурҳои калидии адолати барқароркунанда дар низоми ҳуқуқи ҷиноятӣ табдил ёбад.

Муқарриз: д.и.ҳ., профессор Зоир Ҷ.М.

ПРИМИРЕНИЕ С ПОТЕРПЕВШИМ В СИСТЕМЕ ОСНОВАНИЙ ОСВОБОЖДЕНИЯ ОТ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ: СУЩНОСТЬ, ИСТОРИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Ключевые слова: примирение с потерпевшим, потерпевший, уголовная ответственность, освобождение от уголовной ответственности, восстановительное правосудие, посредничество, возмещение вреда, уголовное право, уголовная политика, права человека, уголовное судопроизводство.

Аннотация. Настоящая научная статья посвящена комплексному исследованию сущности, правовой природы, места и роли института примирения с потерпевшим в современной системе уголовного права. В условиях развития тенденций гуманизации уголовной политики и расширения идей восстановительного правосудия особую актуальность приобретает совершенствование механизмов освобождения от уголовной ответственности. С этой точки зрения институт примирения с потерпевшим рассматривается как одно из важных средств обеспечения баланса интересов государства, потерпевшего и лица, совершившего преступление. Цель исследования заключается в выявлении теоретических и практических особенностей данного института, изучении этапов его исторического становления, анализе правоприменительной практики и определении основных направлений совершенствования национального законодательства.

В процессе исследования использованы логико-правовой, историко-правовой, сравнительно-правовой, структурно-функциональный и системный методы научного познания. На основе анализа научных источников, национального законодательства и международно-правовых актов установлено, что институт примирения с потерпевшим имеет длительную историю формирования и развития, пройдя путь от первоначальных форм частного урегулирования конфликтов до современной модели восстановительного правосудия. Показано, что на современном этапе роль потерпевшего в уголовно-правовых отношениях существенно возросла, и он признаётся самостоятельным субъектом права и активным участником процесса восстановления справедливости.

В статье исследованы сравнительно-правовые аспекты регулирования примирения с потерпевшим в законодательстве Республики Таджикистан, государств - участников Содружества Независимых Государств и европейских стран. Установлено, что в европейских правовых системах институты восстановительного правосудия и медиации получили более высокий уровень развития, а права и законные интересы потерпевшего занимают центральное место. Вместе с тем в национальном законодательстве сохраняется необходимость совершенствования правовых механизмов обеспечения добровольности согласия потерпевшего, выработки единых подходов к оценке причинённого вреда и расширения возможностей применения медиации.

Исследование также выявляет основные теоретические и практические проблемы реализации института примирения с потерпевшим. К ним относятся несовершенство отдельных правовых норм, наличие различных подходов в правоприменительной практике, проблемы обеспечения свободного волеизъявления потерпевшего, отсутствие единых критериев возмещения материального и морального вреда, а также недостаточное развитие институциональных основ медиации. Автор приходит к выводу, что эффективность данного института зависит не только от наличия соответствующих правовых норм, но и от уровня правовой культуры общества, деятельности правоохранительных органов и степени доверия населения к системе правосудия.

По результатам исследования сформулированы научно обоснованные предложения и практические рекомендации, направленные на совершенствование законодательства Республики Таджикистан, укрепление гарантий прав потерпевшего, развитие института медиации и гармонизацию национального права с международными стандартами восстановительного правосудия. Делается вывод о том, что институт примирения с потерпевшим в современных условиях является одним из важных направлений развития уголовного права и способен способствовать повышению эффективности

уголовной политики, снижению нагрузки на судебные органы, обеспечению защиты прав и свобод человека, а также укреплению социальной справедливости.

Насриддинзода Илохиджон Сафар – соискатель Института государства и права Национальной академии наук Таджикистана. E-mail: nasridinzodai@mail.ru; Тел.: (+992) 937-06-02-22.

RECONCILIATION WITH THE VICTIM WITHIN THE SYSTEM OF GROUNDS FOR EXEMPTION FROM CRIMINAL LIABILITY: ESSENCE, HISTORY AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Keywords: reconciliation with the victim, victim, criminal liability, exemption from criminal liability, restorative justice, mediation, compensation for damage, criminal law, criminal policy, human rights, criminal proceedings.

Abstract. This scientific article is devoted to a comprehensive study of the essence, legal nature, place and role of the institution of reconciliation with the victim in the modern system of criminal law. In the context of the growing tendency toward the humanization of criminal policy and the expansion of restorative justice concepts, the improvement of mechanisms for exemption from criminal liability has become particularly relevant. From this perspective, reconciliation with the victim is considered one of the important means of ensuring a balance between the interests of the state, the victim, and the offender. The purpose of the study is to identify the theoretical and practical features of this institution, examine the stages of its historical development, analyze law-enforcement practice, and determine the main directions for improving national legislation.

The research employs logical-legal, historical-legal, comparative-legal, structural-functional and systemic methods of scientific inquiry. Based on the analysis of academic sources, national legislation and international legal instruments, it has been established that the institution of reconciliation with the victim has a long history of formation and development, evolving from early forms of private dispute settlement to the modern model of restorative justice. The study demonstrates that at the present stage the role of the victim in criminal legal relations has significantly increased, and the victim is recognized as an independent subject of law and an active participant in the process of restoring justice.

The article examines comparative legal aspects of the regulation of reconciliation with the victim in the legislation of the Republic of Tajikistan, the member states of the Commonwealth of Independent States, and European countries. It is established that in European legal systems the institutions of restorative justice and mediation have reached a higher level of development, while the rights and legitimate interests of victims occupy a central position. At the same time, national legislation still requires the improvement of legal mechanisms ensuring the voluntary consent of the victim, the development of uniform approaches to the assessment of damage, and the expansion of opportunities for the application of mediation procedures.

The study also identifies the main theoretical and practical problems associated with the implementation of the institution of reconciliation with the victim. These include the imperfection of certain legal provisions, differing approaches in law-enforcement practice, issues related to the free expression of the victim's will, the absence of unified criteria for compensation of material and moral damage, and the insufficient development of institutional foundations for mediation. The author concludes that the effectiveness of this institution depends not only on the existence of appropriate legal norms, but also on the level of legal culture in society, the activities of law-enforcement agencies, and public confidence in the justice system.

As a result of the study, scientifically grounded proposals and practical recommendations are formulated to improve the legislation of the Republic of Tajikistan, strengthen guarantees of victims' rights, develop mediation mechanisms, and harmonize national law with international standards of restorative justice. It is concluded that the institution of reconciliation with the victim is one of the important directions in the development of modern criminal law and can contribute to increasing the effectiveness of criminal policy, reducing the workload of judicial bodies, ensuring the protection of human rights and freedoms, and strengthening social justice.

Nasriddinzoda Ilohijon Safar – applicant of the Institute of state and law of the National Academy of Sciences of Tajikistan. E-mail: nasridinzodai@mail.ru; Tel.: (+992) 937-06-02-22.

Рӯйхати адабиёт:

1. Зер Ҳ. Китоби хурд оид ба адолати барқарорсозанда: нашри аз нав коркардшуда ва таҷдидшуда. – Ню-Йорк: «Гуд Букс», 2015. – 112 с.

2. Брейтуэйт Ҷ. Ҷиноятқорӣ, шарм ва реинтегратсия. – Кембриҷ: «Нашриёти Донишгоҳи Кембриҷ», 1989. – 226 с.

3. Саидзода М. Институти оштӣ дар ҳуқуқи ҷиноятӣ: монография. – Душанбе: «Матбааи ДМТ», 2021. – 176 с.

4. Ҳансен Ҷ., Умбрейт М. Чор даҳсолаи таҳқиқот ва амалияи миёнравӣ байни ҷабрдида ва ҳуқуқвайронкунанда: далелҳои эмпирикӣ // Маҷаллаи семоҳа оид ба ҳалли низоъҳо. – 2018. – Т.36. – № 2. – С. 111-125.

5. Тавсияи № R(99)19 Кумитаи вазирони Шӯрои Аврупо ба давлатҳои аъзо оид ба миёнаравӣ (медиатсия) дар парвандаҳои ҷиноятӣ аз 15 сентябри соли 1999 // [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: https://rm.coe.int/1680706970 (санаи мурочиат: 04.06.2026).

6. Уолш К. Ҳуқуқҳои ҷабрдида ва адолати барқарорсозӣ: таҳлили интиқодӣ // Масъалаҳои мубрами адолати судии ҷиноятӣ. – 2020. – Т.32. – № 1. – С. 86-103.

7. Ҳусейнзода С.Х. Масъалаҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ дар Тоҷикистон. – Душанбе: «Шарқи озод», 2021. – 284 с.

8. Трайнин А.Н. Таълимот дар бораи ҷиноят. – М.: «Адабиёти ҳуқуқӣ», 1957. – 364 с.

9. Шарипов Т.Ш. Масъалаҳои ҳуқуқи ҷиноятии муосир. – Душанбе: «Матбааи ДМТ», 2020. – 218 с.

10. Наумов А.В. Ҳуқуқи ҷиноятии Россия. Қисми умумӣ. – М.: «Норма», 2019. – 784 с.

11. Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 майи 1998, №574 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 14.05.2025).

12. Бейсмор Г., Умбрейт М. Чор модели конфронсҳои барқарорсозӣ: таҳлили муқоисавӣ. – Вашингтон: «Идораи корҳои ноболиғон ва пешгирии ҷиноятқорӣ», 2001. – 28 с.

13. Раҳимзода С.Ш. Адолати ҷиноятӣ ва ҳуқуқи ҷабрдида. – Душанбе: «Маориф», 2022. – 196 с.

14. Флетчер Ҷ.П. Мафҳумҳои асосии ҳуқуқи ҷиноятӣ. – Ню-Йорк: «Нашриёти Донишгоҳи Оксфорд», 1998. – 223 с.

15. Сафарзода А. Асосҳои назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ. – Душанбе: «Ирфон», 2021. – 304 с.

16. Рарог А.И. Ҳуқуқи ҷиноятии Россия. Қисми умумӣ. – М.: «Проспект», 2020. – 496 с.

17. Кодекси ҷиноятии Федератсияи Россия. Қонуни федералӣ аз 13 июни соли 1996, № 63-ФЗ (таҳрири соли 2024) // НИҲ «ГАРАНТ – Платформа Ғ1 ЭКСПЕРТ». Манбаи дастрасӣ: https://base.garant.ru/1023504741/ (санаи мурочиат: 14.05.2026).

18. Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Қазоқистон аз 3 июли соли 2014, № 226-V ЗРҚ (бо тағйиру иловаҳо то соли 2023) // [Захираи электронӣ]. Низоми иттилоотию ҳуқуқии «Адилет». Манбаи дастрасӣ: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000214_ (санаи мурочиат: 14.05.2026).

Список литературы:

1. Зер Х. Маленькая книга по восстановительному правосудию: переработанное и обновлённое издание. – Нью-Йорк: «Гуд букс», 2015. – 112 с.

2. Брейтуэйт Дж. Преступность, стыд и реинтеграция. – Кембридж: «Издательство Кембриджского университета», 1989. – 226 с.

3. Саидзода М. Институт примирения в уголовном праве: монография. – Душанбе: «Типография ТНУ», 2021. – 176 с.

4. Хансен Дж., Умбрейт М. Четыре десятилетия исследований и практики медиации между потерпевшим и правонарушителем: эмпирические доказательства // Ежеквартальный журнал по разрешению конфликтов. – 2018. – Т.36. – № 2. – С. 111-125.

5. Рекомендация № R(99)19 Комитета министров Совета Европы государствам-членам относительно медиации в уголовных делах от 15 сентября 1999 года // [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://rm.coe.int/1680706970 (дата обращения: 04.06.2026).

6. Уолш К. Права потерпевших и восстановительное правосудие: критический обзор // Актуальные вопросы уголовного правосудия. – 2020. – Т.32. – № 1. – С. 86-103.

7. Хусейнзода С.Х. Вопросы уголовного права в Таджикистане. – Душанбе: «Шарки озод», 2021. – 284 с.

8. Трайнин А.Н. Учение о преступлении. – М.: «Юридическая литература», 1957. – 364 с.

9. Шарипов Т.Ш. Современные проблемы уголовного права. – Душанбе: «Издательство ТНУ», 2020. – 218 с.

10. Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть. – М.: «Норма», 2019. – 784 с.

11. Уголовный кодекс Республики Таджикистан от 21 мая 1998 года, №574 // [Электронный ресурс]. Централизованный банк правовой информации Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 14.05.2025).

12. Бейзмор Г., Умбрейт М. Сравнение четырех моделей восстановительных конференций. – Вашингтон: «Управление по делам несовершеннолетних и предупреждению преступности», 2001. – 28 с.

13. Рахимзода С.Ш. Уголовное правосудие и права потерпевшего. – Душанбе: «Маориф», 2022. – 196 с.

14. Флетчер Дж. П. Основные понятия уголовного права. – Нью-Йорк: «Издательство Оксфордского университета», 1998. – 223 с.

15. Сафарзода А. Основы теории уголовного права. – Душанбе: «Ирфон», 2021. – 304 с.

16. Рарог А.И. Уголовное право России. Общая часть. – М.: «Проспект», 2020. – 496 с.

17. Уголовный кодекс Российской Федерации. Федеральный закон от 13 июня 1996 года, №63-ФЗ (ред. от 2024) // ИПС «ГАРАНТ - Платформа Ғ1 ЭКСПЕРТ». Режим доступа: https://base.garant.ru/1023504741/ (дата обращения: 14.05.2026).

18. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗРК (с изм. и доп. по сост. на 2023 г.) // [Электронный ресурс]. Информационно-правовая система «Адилет». Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000214_ (дата обращения: 14.05.2026).

List of literature:

1. Zehr H. The little book of restorative justice: revised and updated. – New York: «Good Books», 2015. – 112 p.

2. Braithwaite J. Crime, shame and reintegration. – Cambridge: «Cambridge University Press», 1989. – 226 p.

3. Saidzoda M. The institution of reconciliation in criminal law: monograph. – Dushanbe: «TNU Printing House», 2021. – 176 p.

4. Hansen J., Umbreit M. Four decades of victim-offender mediation research and practice: the evidence // Conflict Resolution Quarterly. – 2018. – Vol. 36. – № 2. – P. 111-125.

5. Recommendation №R(99)19 of the Committee of Ministers of the Council of Europe to Member States concerning Mediation in Penal Matters from 15 September 1999 // [Electronic resource]. Access mode: https://rm.coe.int/1680706970 (date of access: 4.06.2026).

6. Walsh K. Victim rights and restorative justice: a critical review // Current issues in criminal justice. – 2020. – Vol. 32. – № 1. – P. 86-103.

7. Huseynzoda S.Kh. Issues of criminal law in Tajikistan. – Dushanbe: «Sharki Ozod», 2021. – 284 p.

8. Trainin A.N. The doctrine of crime. – M.: «Yuridicheskaya Literatura», 1957. – 364 p.

9. Sharipov T.Sh. Modern problems of criminal law. – Dushanbe: «TSU Publishing House», 2020. – 218 p.

10. Naumov A.V. Russian criminal law. General part. – M.: «Norma», 2019. – 784 p.

11. Criminal Code of the Republic of Tajikistan from 21 May 1998, №574 // [Electronic resource]. Centralized legal information database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 14.05.2025).

12. Bazemore G., Umbreit M. A comparison of four restorative conferencing models. – Washington: «Office of Juvenile Justice», 2001. – 28 p.

13. Rahimzoda S.Sh. Criminal justice and the rights of the victim. – Dushanbe: «Maorif», 2022. – 196 p.

14. Fletcher G.P. Basic concepts of criminal law. – New York: «Oxford University Press», 1998. – 223 p.

15. Safarzoda A. Fundamentals of the theory of criminal law. – Dushanbe: «Irfon», 2021. – 304 p.

16. Rarog A.I. Criminal law of Russia. General part. – M.: «Prospekt», 2020. – 496 p.

17. The Criminal Code of the Russian Federation. Federal Law №63-FZ from 13 June 1996 (as amended in 2024) // LIS «GARANT– Platform G1 EXPERT». Access mode: https://base.garant.ru/1023504741/ (date of access: 14.05.2026).

18. Criminal Code of the Republic of Kazakhstan from 3 July 2014, №226-V ZRK (as amended and supplemented as of 2023) // [Electronic resource]. legal information system «Adilet». Access mode: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000214_ (date of access: 14.05.2026).

ТДУ: 343.97:004.738.5:316.624-053.6

Раҷабова Фотима Шовалиевна,
докторанти (PhD)-и кафедраи ҳуқуқи ҷиноятӣ ва муқовимат бо коррупсияи факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Тел: (+992) 000-05-76-74
E-mail: rajabovaf6482@gmail.com.

Абдуҷаборзода Амирҳамза Абдуваҳоб,
унвонҷӯи кафедраи криминалистика ва фаъолияти экспертизаи судии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Тел: (+992) 101-29-02-02
E-mail: amirhamzaabducaborzoda@gmail.com.

ШАБАКАҲОИ ИҶТИМОӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ ТАШАККУЛИ РАФТОРИ ИНҲИРОФӢ ВА ПАҲНШАВИИ НАШЪАМАНДӢ ДАР БАЙНИ НОБОЛИҒОН ВА ҶАВОНОН

Калидвожаҳо: ноболиғон, ҷавонон, шабакаҳои иҷтимоӣ, рафтори инҳирофӣ, нашъамандӣ, муҳити маҷозӣ, амнияти иттилоотӣ, пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ, тарбияи ҳуқуқӣ, омилҳои иҷтимоӣ.

Аннотатсия. Дар мақола масъалаҳои таъсири шабакаҳои иҷтимоӣ ба ташаккули рафтори инҳирофӣ ва паҳншавии нашъамандӣ дар байни ноболиғон ва ҷавонон мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Омилҳои иҷтимоӣ, равонӣ ва иттилоотие, ки боиси ҷалби ноболиғон ва ҷавонон ба рафторҳои зиддиҷамъиятӣ ва истеъмоли маводи нашъаовар мегарданд, баррасӣ шудаанд. Ҳамчунин, нақши муҳити маҷозӣ, гурӯҳҳои шабакавӣ ва воситаҳои муосири паҳнкунии иттилоот дар ташаккули майлҳои инҳирофӣ таҳлил гардидааст. Дар асоси таҳқиқот пешниҳодҳои ҳуқуқӣ, тарбиявӣ ва пешгирикунанда ҷиҳати ҳифзи ноболиғон ва ҷавонон аз таъсири манфии муҳити рақамӣ манзур карда шудаанд.

Ноболиғон ва ҷавонон қисми фаъол, неруи созанда ва ояндасози ҳар як ҷомеа ба ҳисоб мераванд. Сатҳи рушди сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии давлат аз бисёр ҷиҳат ба дараҷаи маърифатнокӣ, ҷаҳонбинӣ ва масъулияти шаҳрвандии ин қишри ҷомеа вобаста мебошад. Аз ин рӯ, ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои онҳо, таъмини рушди солими ҷисмонӣ ва маънавӣ, инчунин пешгирии омилҳои таъсиррасон ба ташаккули рафтори зиддиҷамъиятӣ яке аз самтҳои муҳими сиёсати иҷтимоӣ ва ҳуқуқии давлат маҳсуб меёбад.

Дар шароити рушди босуръати технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ шабакаҳои иҷтимоӣ ба яке аз воситаҳои асосии муошират, табодули иттилоот ва ташаккули афкори ҷамъиятӣ табдил ёфтаанд. Имрӯз қисми зиёди ноболиғон ва ҷавонон вақти муайяни худро дар муҳити рақамӣ сипарӣ намуда, аз шабакаҳои иҷтимоӣ ҳамчун манбаи иттилоот, воситаи муошират ва фазои худмуаррифӣ истифода менамоянд.

Дар баробари имкониятҳои мусбати мазкур, густариши фазои маҷозӣ як қатор таҳдидҳои нави иҷтимоӣ ва ҳуқуқиро низ ба миён овардааст. Таҷрибаи солҳои охир нишон медиҳад, ки шабакаҳои иҷтимоӣ дар баъзе ҳолатҳо метавонанд ба воситаи паҳншавии рафторҳои инҳирофӣ, таблиғи тарзи ҳаёти зиддиҷамъиятӣ, ташаккули вобастагиҳои гуногун ва ҷалби ноболиғон ва ҷавонон ба истеъмоли воситаҳои нашъадор мусоидат намоянд.

Вазъият аз он ҷиҳат мураккаб мегардад, ки таъсири муҳити рақамӣ аксаран хусусияти ғайримустақим дошта, тавассути механизмҳои равонӣ, иҷтимоӣ ва иттилоотӣ амалӣ мешавад. Дар чунин шароит омӯзиши омилҳои таъсиррасонии шабакаҳои иҷтимоӣ ба рафтори ноболиғон ва ҷавонон, муайян намудани сатҳи хатари онҳо барои амнияти иҷтимоӣ ва таҳияи роҳҳои самараноки пешгирии оқибатҳои манфии ин раванд аҳаммияти муҳимми назариявӣ ва амалӣ касб менамояд.

Маҳз ҳамин омилҳо интихоби мавзӯи мазкурро асоснок намуда, зарурати таҳқиқи ҳамаҷонибаи таъсири шабакаҳои иҷтимоӣ ба ташаккули рафтори инҳирофӣ ва паҳншавии нашъамандӣ дар байни ноболиғон ва ҷавононро ба миён меоранд.

Таҳқиқоти мазкур ба омӯзиши таъсири шабакаҳои иҷтимоӣ ба ташаккули рафтори

инҳирофӣ ва паҳншавии нашъамандӣ дар байни ноболиғон ва ҷавонон бахшида шудааст. Дар доираи он омилҳои иҷтимоӣ, равонӣ ва ҳуқуқии таъсиррасон ба ин раванд, инчунин механизмҳои ҷалби ноболиғон ва ҷавонон ба рафторҳои зиддиҷамъиятӣ дар муҳити рақамӣ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Асоси методологии таҳқиқотро усулҳои таҳлили илмӣ, мантиқӣ-ҳуқуқӣ, муқоисавӣ-ҳуқуқӣ ва криминологӣ ташкил медиҳанд. Навгонии илмии таҳқиқот дар таҳлили комплексии нақши шабакаҳои иҷтимоӣ ҳамчун омили муосири криминогенӣ ва асоснок намудани роҳҳои такмили чораҳои пешгирии рафтори инҳирофӣ ва нашъамандӣ дар шароити рушди технологияҳои иттилоотӣ ифода меёбад.

Ба назари муаллифон, дар солҳои охир дар баробари таҳаввулоти мусбати технологӣ як қатор омилҳои нав пайдо шудаанд, ки метавонанд ба раванди иҷтимоишавии ноболиғон ва ҷавонон таъсири манфӣ расонанд. Дар байни чунин омилҳо шабакаҳои иҷтимоӣ мавқеи махсусро ишғол менамоянд, зеро онҳо имрӯз ба яке аз муҳитҳои асосии ташаккули афкор, арзишҳо ва муносибатҳои иҷтимоӣ табдил ёфтаанд.

Дар адабиёти илмӣ масъалаи таъсири муҳити рақамӣ ва шабакаҳои иҷтимоӣ ба рафтор, ҷаҳонбинӣ ва иҷтимоишавии ҷавонон мавриди таваҷҷуҳи ҷиддии муҳаққиқони соҳа қарор гирифтааст. Тадқиқотҳои илмӣ нишон медиҳанд, ки рушди технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ на танҳо имкониятҳои нави муошират, омӯзиш ва мубодилаи иттилоотро фароҳам овардааст, балки ба ташаккули арзишҳо, меъёрҳои ахлоқӣ, фарҳанги муошират ва рафтори иҷтимоии ҷавонон низ таъсири назаррас мерасонад. Дар чунин шароит муҳити маҷозӣ ба яке аз омилҳои муҳими иҷтимоишавии шахс табдил ёфта, метавонад ҳам ба рушди маънавию зеҳнӣ ва ҳам ба ташаккули рафтори номатлуб мусоидат намояд. Маҳз ҳамин хусусият боис гардидааст, ки масъалаи таъсири шабакаҳои иҷтимоӣ ба раванди ташаккули шахсият дар маркази таваҷҷуҳи муҳаққиқони соҳаҳои криминология, сотсиология, психология ва педагогика қарор гирад.

Аз ҷумла, С.В. Бондаренко таъкид менамояд, ки муҳити маҷозӣ шаклҳои нави муносибатҳои иҷтимоиро ба вуҷуд оварда, хусусияти ҳамкории байни истифодабарандагонро тағйир медиҳад ва ба раванди ташаккули рафтори онҳо таъсир мерасонад [1, с. 45]. Ин андеша аз он шаҳодат медиҳад, ки фазои маҷозӣ дигар танҳо воситаи интиқоли иттилоот набуда, ба муҳити мустақили иҷтимоӣ мубаддал гардидааст, ки дар он арзишҳо, муносибатҳо ва намунаҳои гуногуни рафтор ташаккул ва паҳн мешаванд. Дар шароити густариши шабакаҳои иҷтимоӣ чунин таъсир махсусан нисбат ба ноболиғон ва ҷавонон бештар зоҳир мегардад, зеро онҳо қисми зиёди вақти худро дар фазои рақамӣ сипарӣ намуда, дар он ҷо на танҳо иттилоотро қабул мекунанд, балки арзишҳо, меъёрҳои рафтор ва намунаҳои муносибатҳои иҷтимоиро низ аз худ менамоянд. Аз ин рӯ, омӯзиши таъсири муҳити рақамӣ ба рафтори ҷавонон яке аз самтҳои муҳими тадқиқоти муосири криминологӣ ва иҷтимоӣ ба ҳисоб меравад.

Дар идомаи ин равиш, А.Л. Арипов қайд мекунад, ки дар шароити ҷомеаи иттилоотӣ рафтори инҳирофии ҷавонон зери таъсири маҷмӯи омилҳои иҷтимоӣ ва иттилоотӣ ташаккул меёбад. Ба андешаи ӯ, фазои рақамӣ ва шабакаҳои иҷтимоӣ ба яке аз муҳитҳои асосии иҷтимоишавии ҷавонон табдил ёфта, метавонанд ҳам ба рушди шахсият ва ҳам ба ташаккули рафтори инҳирофӣ таъсир расонанд [2, с. 87]. Ин нуқтаи назар нишон медиҳад, ки дар ҷомеаи муосир омилҳои анъанавии иҷтимоишавӣ бо омилҳои рақамӣ зич пайваст гардида, таъсири онҳо ба раванди ташаккули шахсияти ҷавонон рӯз ба рӯз бештар мегардад. Аз ин рӯ, арзёбии нақши шабакаҳои иҷтимоӣ танҳо ҳамчун воситаи муошират кофӣ набуда, онҳо бояд ҳамчун яке аз омилҳои муҳими иҷтимоӣ ва криминологӣ мавриди таҳлил қарор дода шаванд.

Ба ақидаи муаллифон, аҳамияти андешаҳои мазкур дар он ифода меёбад, ки имрӯз шабакаҳои иҷтимоӣ на танҳо воситаи муошират, балки яке аз институтҳои ғайрирасмии иҷтимоишавии ноболиғон ва ҷавонон гардидаанд. Маҳз дар ин муҳит қисми муайяни ҷаҳонбинӣ, муносибат ба меъёрҳои ҳуқуқӣ ва ахлоқӣ, инчунин арзишҳои иҷтимоии онҳо ташаккул меёбад. Аз ҳамин сабаб таъсири шабакаҳои иҷтимоӣ метавонад ҳам хусусияти мусбат дошта бошад, аз ҷумла дар самти омӯзиш, баланд бардоштани маърифат ва рушди қобилиятҳои шахсӣ, ва ҳам хусусияти манфӣ касб намояд, агар онҳо ба воситаи паҳн намудани муҳтавои дорои хусусияти зиддиҷамъиятӣ, тарғиби рафтори инҳирофӣ ё дигар таъсирҳои номатлуб истифода шаванд. Аз ин рӯ, омӯзиши ҳамаҷонибаи нақши шабакаҳои иҷтимоӣ дар ташаккули рафтори ноболиғон ва ҷавонон барои таҳияи чораҳои муассири ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ ва криминологии пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ аҳамияти муҳим дорад.

Аз нуқтаи назари криминологӣ, рафтори инҳирофӣ ҳамчун шакли дуршавии шахс аз меъёрҳои эътирофшудаи иҷтимоӣ, ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ арзёбӣ гардида, яке аз омилҳои муҳими

ташаккули рафтори зиддиҷамъиятӣ ба ҳисоб меравад. Дар илми криминология омӯзиши моҳият, сабабҳо, омилҳо ва механизмҳои пайдоишу инкишофи рафтори инҳирофӣ мавқеи муҳим дошта, барои таҳияи чораҳои самараноки пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ аҳамияти назариявӣ ва амалӣ дорад. Дар ин замина муҳаққиқон таъкид менамоянд, ки рафтори инҳирофӣ зери таъсири маҷмӯи омилҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, равонӣ, фарҳангӣ ва технологӣ ташаккул ёфта, дар шароити ҷомеаи рақамӣ омилҳои марбут ба фазои интернет ва шабакаҳои иҷтимоӣ низ нақши рӯзафзун пайдо кардаанд.

Ба ақидаи Я.И. Гилинский, рафтори инҳирофӣ на танҳо вайрон намудани меъёрҳои ҳуқуқӣ, балки ҳар гуна дуршавӣ аз меъёрҳои ахлоқӣ ва иҷтимоии дар ҷомеа пазируфташуда мебошад [3, с. 129]. Мазмуни ин андеша аз он шаҳодат медиҳад, ки рафтори инҳирофиро танҳо дар доираи ҳуқуқвайронкунӣ ё ҷинояткорӣ маҳдуд намудан дуруст нест. Баръакс, он доираи васеи амалҳо ва рафторҳоро дар бар мегирад, ки бо арзишҳо, меъёрҳои ахлоқӣ ва талаботи иҷтимоии ҷомеа мухолифат намуда, метавонанд ба рушди минбаъдаи рафтори зиддиҷамъиятӣ замина гузоранд.

Аз нигоҳи криминологӣ, рафтори инҳирофӣ ҳамчун падидаи мураккаби иҷтимоӣ арзёбӣ гардида, дар натиҷаи таъсири ҳамзамони омилҳои гуногуни иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, равонӣ ва тарбиявӣ ташаккул меёбад. Аз ин рӯ, омӯзиши он танҳо дар доираи ҳуқуқшиносӣ маҳдуд нашуда, ба таҳқиқоти соҳаҳои сотсиология, психология, педагогика ва криминология низ алоқаманд мебошад. Ҳар яке аз ин илмҳо ба масъалаи мазкур аз дидгоҳи худ назар намуда, омилҳои таъсиррасон ва роҳҳои пешгирии онро муайян менамоянд.

Дар таҷрибаи муосир рафтори инҳирофӣ метавонад дар шаклҳои гуногун, аз ҷумла ҳуқуқвайронкуниҳои маъмурӣ, ҷинояткорӣ, истеъмоли маводи нашъаовар, майзадагӣ, зӯроварӣ, авбошӣ, иштирок дар гурӯҳҳои дорои хусусияти зиддиҷамъиятӣ ва дигар рафторҳое, ки ба манфиатҳои шахс, ҷомеа ва давлат зарар мерасонанд, зоҳир гардад. Гарчанде дараҷаи хавфнокии чунин амалҳо гуногун бошад ҳам, ҳамаи онҳо хусусияти умумӣ дошта, аз дуршавии шахс аз меъёрҳои пазируфташудаи иҷтимоӣ шаҳодат медиҳанд.

Ба андешаи муаллифон, дар шароити рушди босуръати технологияҳои иттилоотӣ муҳити ташаккули рафтори ҷавонон низ тағйир ёфтааст. Агар қаблан омилҳои асосии иҷтимоишавӣ оила, муассисаҳои таълимӣ, маҳалли зист ва гурӯҳи ҳамсолон ба ҳисоб мерафтанд, имрӯз ба онҳо муҳити рақамӣ ва шабакаҳои иҷтимоӣ низ ҳамроҳ гардидаанд. Ин муҳит ба яке аз воситаҳои асосии интиқоли иттилоот, ташаккули афкор ва таъсиррасонӣ ба ҷаҳонбинӣ ва рафтори ҷавонон мубаддал гардидааст.

Маҳз ҳамин тағйирот боиси пайдо шудани шаклҳои нави зуҳуроти рафтори инҳирофӣ гардидааст, ки бевосита ё бавосита бо фаъолияти шахс дар фазои маҷозӣ алоқаманд мебошанд. Имрӯз шабакаҳои иҷтимоӣ на танҳо барои муошират, балки барои ташкили гурӯҳҳои манфиатдор, паҳн намудани муҳтавои дорои хусусияти зиддиҷамъиятӣ, тарғиби зӯроварӣ, паҳн намудани маълумоти бардурӯғ, ташвиқи истеъмоли маводи нашъаовар ва дигар рафторҳои номатлуб низ истифода мешаванд. Дар чунин ҳолат муҳити рақамӣ метавонад ба воситаи таъсиррасонии равонӣ ва иҷтимоӣ раванди ташаккули рафтори шахсро суръат бахшад.

Дар баробари ин, бояд қайд намуд, ки таъсири шабакаҳои иҷтимоӣ хусусияти якҷониба надорад. Онҳо метавонанд барои баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ, рушди фарҳанги муошират, омӯзиш, худтакмилдиҳӣ ва иштироки фаъоли ҷавонон дар ҳаёти ҷамъиятӣ низ имкониятҳои васеъ фароҳам оваранд. Аз ин рӯ, хавфи асосӣ на дар худи технология, балки дар тарзи истифодаи он, муҳтавои иттилооти дастрасшаванда ва сатҳи омодагии истифодабарандагон барои арзёбии интиқодии чунин муҳтаво ифода меёбад.

Ба андешаи муаллифон, ноболиғон ва ҷавонон аз ҷумлаи гурӯҳҳое мебошанд, ки бештар ба таъсири муҳити рақамӣ дучор мегарданд. Сабаби ин ҳолат дар он аст, ки онҳо қисми зиёди вақти худро дар шабакаҳои иҷтимоӣ сипарӣ намуда, дар марҳилаи ташаккули шахсият қарор доранд. Дар ин давра ҷаҳонбинӣ, низоми арзишҳо ва муносибати онҳо нисбат ба меъёрҳои ҳуқуқӣ ва ахлоқӣ ҳанӯз пурра ташаккул наёфтааст. Аз ин рӯ, ҳар гуна таъсири манфии иттилоотӣ метавонад ба интихоби тарзи ҳаёт ва рафтори минбаъдаи онҳо таъсири ҷиддӣ расонад.

Аз нуқтаи назари криминология, чунин вазъият зарурати такмили чораҳои пешгирии рафтори инҳирофиро ба миён меорад. Ин чораҳо бояд на танҳо ба ошкор ва пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ, балки ба баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ ва рақамии ҷавонон, рушди фарҳанги истифодаи бехатари интернет, таҳкими назорати иҷтимоӣ, тақвияти нақши оила ва муассисаҳои таълимӣ, инчунин ташаккули малакаҳои муқовимат ба таъсири манфии муҳити рақамӣ равона карда шаванд. Танҳо дар ин сурат метавон таъсири омилҳои криминогениро коҳиш

дода, сатҳи ҳифзи ҷавононро аз таҳдидҳои нави фазои рақамӣ баланд бардошт.

Таҳлили адабиёти илмӣ нишон медиҳад, ки шабакаҳои иҷтимоӣ ба раванди иҷтимоишавии ноболиғон ва ҷавонон таъсири назаррас мерасонанд. Дар шароити рушди ҷомеаи иттилоотӣ фазои рақамӣ ба яке аз муҳитҳои асосии ташаккули шахсият мубаддал гардидааст. Дар баробари оила, муассисаҳои таълимӣ ва муҳити иҷтимоии воқеӣ, шабакаҳои иҷтимоӣ низ дар ташаккули ҷаҳонбинӣ, низоми арзишҳо, меъёрҳои ахлоқӣ ва рафтори шахс нақши муҳим мебозанд. Маҳз тавассути ин муҳит ҷавонон ба иттилооти гуногун дастрасӣ пайдо намуда, таҷрибаи муошират, муносибатҳои иҷтимоӣ ва намунаҳои гуногуни рафторро аз худ менамоянд.

Ба ақидаи С.В. Бондаренко, муҳити маҷозӣ шаклҳои нави муносибатҳои иҷтимоиро ба вуҷуд оварда, имкониятҳои васеи таъсиррасониро ба истифодабарандагон фароҳам месозад [1, с. 48]. Ин нуқтаи назар аз он шаҳодат медиҳад, ки шабакаҳои иҷтимоӣ на танҳо воситаи иртибот, балки муҳити фаъоли иҷтимоӣ мебошанд, ки метавонанд ба ташаккули афкор, муносибат ва рафтори истифодабарандагон таъсири мустақим расонанд. Ба андешаи муаллифон, дар сурати мавҷуд набудани назорати зарурӣ ва маърифати кофии рақамӣ чунин таъсир метавонад барои ноболиғон ва ҷавонон хавфҳои муайян, аз ҷумла паҳншавии рафтори инҳирофӣ, ташаккули одатҳои номатлуб, таблиғи маводи нашъаовар ва дигар зуҳуроти зиддиҷамъиятиро ба вуҷуд оварад. Аз ин рӯ, омӯзиши таъсири шабакаҳои иҷтимоӣ ба рафтори ҷавонон яке аз самтҳои муҳими таҳқиқоти муосири криминологӣ ба шумор меравад.

Ба назари муаллифон, хатари асосӣ дар он ифода меёбад, ки ноболиғон ва ҷавонон бинобар хусусиятҳои синнусолӣ ҳанӯз ҷаҳонбинӣ ва мавқеи устувори иҷтимоии худро пурра ташаккул надодаанд. Дар чунин шароит иттилооти манфӣ, ки тавассути шабакаҳои иҷтимоӣ паҳн мешавад, метавонад ба раванди ташаккули шахсияти онҳо таъсири ҷиддӣ расонад.

Яке аз хусусиятҳои муҳими шабакаҳои иҷтимоӣ суръати баланди паҳншавии иттилоот мебошад. Агар қаблан таъсири гурӯҳҳои дорои рафтори зиддиҷамъиятӣ ба доираи муайяни шахсон маҳдуд мегардид, имрӯз тавассути шабакаҳои иҷтимоӣ чунин таъсир метавонад дар муҳлати кӯтоҳ ба ҳазорон нафар ҷавонон расонида шавад. Дар натиҷа баъзе шаклҳои рафтори зиддиҷамъиятӣ ҳамчун падидаҳои қобили қабул ё ҳатто ҷолиб муаррифӣ мегарданд.

Ба ақидаи муаллифон, хавфи дигар ба коҳиш ёфтани таъсири механизмҳои анъанавии назорати иҷтимоӣ вобаста мебошад. Дар муҳити воқеӣ рафтори шахс таҳти назорати оила, муассисаи таълимӣ ва ҷомеа қарор дорад. Аммо дар фазои маҷозӣ чунин назорат нисбатан маҳдуд буда, имконияти истифодаи номҳои шартӣ ва пинҳон доштани шахсияти воқеӣ вуҷуд дорад. Ин ҳолат дар баъзе мавридҳо метавонад барои ташаккули рафторҳои дорои хусусияти зиддиҷамъиятӣ замина фароҳам оварад.

Муҳаққиқ В.В. Лунеев қайд менамояд, ки рушди технологияҳои муосир на танҳо имкониятҳои нави рушди ҷомеаро фароҳам меорад, балки боиси пайдоиши шаклҳои нави зуҳуроти криминогенӣ ва тағйир ёфтани хусусияти ҷиноятқорӣ низ мегардад [4, с. 86]. Ин нуқтаи назар аз он шаҳодат медиҳад, ки бо пешрафти илм ва технология на танҳо муносибатҳои ҷамъиятӣ, балки омилҳо, воситаҳо ва муҳити ташаккули рафтори зиддиҷамъиятӣ низ тағйир меёбанд. Дар чунин шароит, омӯзиши таъсири технологияҳои рақамӣ ба рафтори инсон ва махсусан ҷавонон аҳамияти муҳимми назариявӣ ва амалӣ касб менамояд.

Аз нигоҳи криминологӣ, муҳити рақамӣ имрӯз ба яке аз фазоҳои муҳими иҷтимоишавии шахс мубаддал гардидааст. Дар баробари имкониятҳои васеи дастрасӣ ба дониш, рушди қобилиятҳои эҷодӣ ва густариши муошират, он метавонад барои паҳн гардидани омилҳои криминогенӣ низ замина фароҳам оварад. Бо истифода аз технологияҳои муосир паҳн намудани муҳтавои дорои хусусияти зиддиҷамъиятӣ, ташкили гурӯҳҳои маҷозӣ, таъсиррасонии равонӣ ба истифодабарандагон ва ҷалби онҳо ба рафторҳои номатлуб нисбат ба гузашта осонтар гардидааст.

Ба андешаи муаллифон, шабакаҳои иҷтимоӣ низ метавонанд ҳамчун муҳите баромад намоянд, ки дар он баъзе рафторҳои зиддиҷамъиятӣ ташвиқ, дастгирӣ ё ҳатто ҳамчун рафтори қобили қабул муаррифӣ карда мешаванд. Хусусан, сухан дар бораи гурӯҳҳо ва саҳифаҳои маҷозӣ меравад, ки дар онҳо зӯроварӣ, таҷовузкорӣ, рафтори хатарнок, вайрон намудани меъёрҳои ахлоқӣ, инчунин дигар шаклҳои дуршавӣ аз меъёрҳои иҷтимоӣ ҳамчун воситаи худмуаррифӣ, ҷалби таваҷҷуҳ ё ба даст овардани маъруфият пешниҳод мегарданд. Чунин муҳтаво метавонад ба шуур ва ҷаҳонбинии ҷавонон таъсири манфӣ расонида, дар онҳо муносибати таҳаммулпазир нисбат ба рафтори зиддиҷамъиятиро ташаккул диҳад.

Дар шароити муосир хавфи мазкур нисбат ба ноболиғон ва ҷавонон бештар ба назар мерасад, зеро онҳо аз фаъолтарин истифодабарандагони шабакаҳои иҷтимоӣ ба ҳисоб мераванд ва қисми

зиёди вақти худро дар муҳити рақамӣ сипарӣ менамоянд. Дар ин марҳилаи ташаккули шахсият ҷаҳонбинӣ, низоми арзишҳо ва муносибати онҳо нисбат ба меъёрҳои ҳуқуқӣ ва ахлоқӣ ҳанӯз пурра устувор нагардидааст. Аз ин рӯ, таъсири иттилооти дорои хусусияти зиддиҷамъиятӣ метавонад ба интихоби тарзи ҳаёт, рафтор ва муносибати онҳо нисбат ба қонун таъсири назаррас расонад.

Аз ин нуқтаи назар, пешгирии таъсири манфии шабакаҳои иҷтимоӣ бояд ҳамчун яке аз самтҳои муҳими сиёсати давлатии пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ арзёбӣ гардад. Татбиқи чораҳои ҳуқуқӣ, ташкили мониторинги муҳтавои дорои хусусияти криминогенӣ, баланд бардоштани маърифати рақамӣ ва ҳуқуқии ҷавонон, инчунин таҳкими ҳамкории оила, муассисаҳои таълимӣ ва мақомоти давлатӣ метавонанд ба коҳиш додани таъсири омилҳои криминогенӣ дар муҳити рақамӣ мусоидат намоянд.

Ҳамин тариқ, таҳлили омилҳои мазкур нишон медиҳад, ки шабакаҳои иҷтимоӣ дар баробари иҷрои вазифаҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ метавонанд ба ташаккули баъзе шаклҳои рафтори инҳирофӣ дар байни ноболиғон ва ҷавонон низ таъсир расонанд. Аз ин рӯ, омӯзиши таъсири онҳо аз нуқтаи назари криминология аҳаммияти муҳими назариявӣ ва амалӣ дорад.

Дар шароити рушди ҷомеаи иттилоотӣ шаклҳо ва усулҳои паҳншавии воситаҳои нашъадор низ тағйир ёфтаанд. Агар дар гузашта ҷалби шахс ба истеъмоли воситаҳои нашъадор асосан тавассути муошират бевосита ва муҳити иҷтимоии воқеӣ сурат мегирифт, имрӯз шабакаҳои иҷтимоӣ ва дигар воситаҳои рақамии иртиботӣ низ ба яке аз роҳҳои таъсиррасонӣ табдил ёфтаанд. Ба андешаи В.В. Лунеев, рушди технологияҳои иттилоотӣ барои фаъолияти гурӯҳҳои ҷиноятӣ имкониятҳои нав фароҳам оварда, шаклҳои анъанавии ҷиноятқориро ба муҳити рақамӣ интиқол медиҳад [4, с. 87].

Ба назари муаллифон, хатари мазкур махсусан нисбат ба ноболиғон ва ҷавонон бештар зоҳир мегардад, зеро онҳо нисбат ба дигар гурӯҳҳои иҷтимоӣ вақти бештарро дар муҳити маҷозӣ сипарӣ менамоянд. Дар чунин шароит эҳтимолияти рӯ ба рӯ шудан бо мундариҷаи дорои хусусияти таблиғотии воситаҳои нашъадор ё гурӯҳҳои алоқаманд ба муомилоти ғайриқонунии онҳо зиёд мегардад.

Я.И. Гилинский нашъамандиро яке аз шаклҳои паҳнгардидаи рафтори инҳирофӣ арзёбӣ намуда, қайд мекунад, ки ташаккули он таҳти таъсири маҷмӯи омилҳои иҷтимоӣ, равонӣ ва фарҳангӣ сурат мегирад. Ба ақидаи муаллифон, дар шароити муосир муҳити рақамӣ низ ба гурӯҳи чунин омилҳо дохил мешавад [3, с. 131]. Шабакаҳои иҷтимоӣ на танҳо воситаи интиқоли иттилоот, балки муҳити ташаккули муносибат ва ҷаҳонбинии ҷавонон мебошанд. Аз ин рӯ, ҳар гуна мундариҷаи дорои хусусияти мусбат ё манфӣ метавонад ба рафтори истифодабарандагон таъсир расонад.

Аз нуқтаи назари криминологӣ, нашъамандӣ яке аз омилҳои муҳими криминогенӣ ба ҳисоб меравад. Таҳқиқотҳои илмӣ нишон медиҳанд, ки байни истеъмоли воситаҳои нашъадор ва афзоиши сатҳи ҷиноятқорӣ робитаи муайян вуҷуд дорад. Дар бисёр мавридҳо шахсони гирифтори вобастагии нашъавӣ ба хотири ба даст овардани маблағ барои харидории воситаҳои нашъадор даст ба ҳуқуқвайронкунӣ ва ҷиноят мезананд. Ба андешаи муаллифон, дар шароити муосир шабакаҳои иҷтимоӣ метавонанд ҳамчун воситаи таъсиррасонӣ ба ҷаҳонбинӣ ва рафтори ҷавонон истифода шуда, дар баъзе ҳолатҳо ба ташаккули муносибати таҳаммулпазир нисбат ба истеъмоли воситаҳои нашъадор мусоидат намоянд.

Таҳқиқоти байналмилалӣ нишон медиҳанд, ки истифодаи аз ҳад зиёди технологияҳои рақамӣ ва шабакаҳои иҷтимоӣ метавонад ба солимии равонӣ ва рушди иҷтимоии ноболиғон ва ҷавонон таъсири назаррас расонад. Дар шароити муосир муҳити рақамӣ ба яке аз ҷузъҳои ҷудонашавандаи ҳаёти ҳаррӯзаи ҷавонон табдил ёфта, онҳо қисми зиёди вақти худро барои муошират, омӯзиш, фароғат ва дарёфти иттилоот дар шабакаҳои иҷтимоӣ сипарӣ менамоянд. Гарчанде чунин муҳит имкониятҳои васеи рушд ва худтакмилдиҳиро фароҳам оварад, истифодаи номутаносиб ва беназорати он метавонад боиси пайдоиши як қатор мушкилоти равонӣ, иҷтимоӣ ва рафторӣ гардад.

Дар гузориши махсуси Хадамоти ҷарроҳи генералии Иёлоти Муттаҳидаи Амрико оид ба солимии равонии ҷавонон таъкид мегардад, ки истифодаи аз ҳад зиёди шабакаҳои иҷтимоӣ дар баъзе ҳолатҳо бо афзоиши сатҳи изтироб, эҳсоси танҳоӣ, коҳиши худбаҳодиҳӣ, мушкилоти мутобиқшавии иҷтимоӣ ва дигар мушкилоти вобаста ба солимии равонӣ алоқаманд мебошад [5]. Ин хулосаҳо нишон медиҳанд, ки муҳити рақамӣ метавонад ба ҳолати равонӣ ва устувории эҳсосии ҷавонон таъсири ҷиддӣ расонад, махсусан вақте ки истифодаи шабакаҳои иҷтимоӣ аз доираи меъёр берун рафта, ба қисми асосии ҳаёти онҳо мубаддал мегардад.

Ба андешаи муаллифон, заиф гардидани устувории равонӣ, паст шудани қобилияти муқовимат ба таъсири беруна ва эҳсоси ҷудоӣ аз

муҳити воқеии иҷтимоӣ метавонанд ҷавононро нисбат ба омилҳои гуногуни хавфнок осебпазир гардонанд. Дар чунин вазъият эҳтимоли таъсирпазирӣ аз муҳтавои дорои хусусияти зиддиҷамъиятӣ, аз ҷумла таблиғи истеъмоли маводи нашъаовар, зӯроварӣ, рафтори хавфнок ва дигар зуҳуроти инҳирофӣ бештар мегардад. Ҳарчанд худи истифодаи шабакаҳои иҷтимоӣ сабаби мустақими пайдоиши чунин рафтор нест, аммо дар мавҷудияти дигар омилҳои иҷтимоӣ, равонӣ ва тарбиявӣ он метавонад ҳамчун яке аз омилҳои мусоидаткунандаи ташаккули рафтори хавфнок баромад намояд.

Аз ин рӯ, баланд бардоштани маърифати рақамӣ, таҳкими солимии равонии ҷавонон, омӯзиши фарҳанги истифодаи бехатари шабакаҳои иҷтимоӣ ва рушди малакаҳои арзёбии интиқодии муҳтавои рақамӣ бояд ҳамчун яке аз самтҳои муҳими сиёсати давлатӣ ва фаъолияти пешгирикунандаи мақомоти дахлдор арзёбӣ карда шавад. Ин чораҳо метавонанд ба коҳиш додани таъсири манфии муҳити рақамӣ ва ҳифзи ноболиғон ва ҷавонон аз омилҳои хавфнок мусоидат намоянд.

Тазаккур бояд дод, ки густариши муҳити рақамӣ ба тағйирёбии шаклҳои муошират ҷавонон ва коҳиши робитаҳои иҷтимоии воқеӣ мусоидат намудааст. Ба андешаи муаллифон, коҳиш ёфтани муошират воқеӣ ва афзоиши вобастагӣ аз муҳити маҷозӣ метавонад эҳсоси танҳоӣ ва бегонагии иҷтимоиро тақвият бахшад. Маҳз чунин ҳолатҳо дар баъзе мавридҳо ҷавононро ба ҷустуҷӯи воситаҳои сунъии рафъи фишори равонӣ водор месозанд.

Таҷрибаи як қатор давлатҳои хориҷӣ нишон медиҳад, ки солҳои охир масъалаи ҳифзи кӯдакон ва ҷавонон аз таъсири манфии шабакаҳои иҷтимоӣ ба яке аз самтҳои муҳими сиёсати давлатӣ табдил ёфтааст. Дар як қатор давлатҳои Аврупо ва Амрикои Шимолӣ механизмҳои махсуси назорати мундариҷаи зараровар, маҳдуд намудани дастрасии ноболиғон ба иттилооти дорои хусусияти хавфнок ва баланд бардоштани саводнокии рақамӣ ҷорӣ гардидаанд. Ба назари муаллифон, омӯзиш ва татбиқи таҷрибаи мусбати байналмилалӣ метавонад барои такмили низоми миллии пешгирии рафтори инҳирофӣ ва нашъамандӣ дар байни ҷавонон аҳаммияти муҳим дошта бошад.

Дар баробари ин, шабакаҳои иҷтимоӣ баъзан барои ташкили робитаҳои ғайриқонунӣ низ истифода мешаванд. Бо истифода аз имкониятҳои техникӣ, аз ҷумла паёмрасонҳо, гурӯҳҳои пӯшида ва ҳисобҳои шартӣ, баъзе шахсон кӯшиш менамоянд иттилооти алоқаманд ба воситаҳои нашъадорро паҳн намоянд. Ба ақидаи муаллифон, яке аз хусусиятҳои муҳими чунин фаъолият дар он зоҳир мегардад, ки муайян намудани шахсияти воқеии иштирокчиён дар бисёр мавридҳо душвор мебошад.

Таҳлили вазъият нишон медиҳад, ки таъсири шабакаҳои иҷтимоӣ ба паҳншавии нашъамандӣ танҳо бо масъалаи дастрасии иттилоот маҳдуд намегардад. Муҳити рақамӣ метавонад ба тағйирёбии тадриҷии муносибати шахс нисбат ба рафторҳои хавфнок низ мусоидат намояд. Агар чунин рафторҳо дар муҳити маҷозӣ ҳамчун амали маъмулӣ ё қобили қабул нишон дода шаванд, эҳтимолияти ташаккули муносибати бетараф нисбат ба онҳо зиёд мегардад.

Ба назари муаллифон, мубориза бо паҳншавии нашъамандӣ дар байни ноболиғон ва ҷавонон танҳо тавассути чораҳои ҳуқуқӣ имконнопазир аст [4, с. 101], [6, с. 283]. Дар баробари такмили фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, зарур аст, ки сатҳи маърифати ҳуқуқӣ ва фарҳанги истифодаи технологияҳои рақамӣ дар байни ҷавонон баланд бардошта шавад. Маҳз ташаккули тафаккури интиқодӣ ва муносибати масъулона нисбат ба муҳити рақамӣ метавонад яке аз воситаҳои самараноки пешгирии ин падида гардад.

Ҳамин тариқ, таҳлили омилҳои иҷтимоӣ, равонӣ ва криминологӣ нишон медиҳад, ки шабакаҳои иҷтимоӣ дар шароити муосир метавонанд ҳамчун яке аз омилҳои мусоидаткунанда ба паҳншавии нашъамандӣ дар байни ноболиғон ва ҷавонон баромад намоянд. Аз ин рӯ, масъалаи мазкур муносибати комплексӣ ва ҳамоҳангсозии фаъолияти мақомоти давлатӣ, муассисаҳои таълимӣ, оила ва ҷомеаи шаҳрвандиро тақозо менамояд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои охир ба масъалаҳои ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои ҷавонон, баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ, таҳкими тарбияи ватандӯстӣ ва пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир менамояд. Ин самт яке аз афзалиятҳои муҳими сиёсати давлатии ҷавонон ба ҳисоб рафта, дар санадҳои стратегии давлатӣ ва барномаҳои соҳавӣ инъикоси худро ёфтааст. Дар ин замина, дар паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон пайваста зарурати тарбияи насли ҷавон дар рӯҳияи худшиносии миллӣ, эҳтиром ба қонун, арзишҳои фарҳангӣ ва ахлоқӣ, инчунин ҳифзи онҳо аз таъсири омилҳои номатлуби ҷаҳонишавӣ ва таҳдидҳои муосир таъкид мегардад.

Ба андешаи муаллифон, дар шароити рушди босуръати технологияҳои иттилоотӣ ва тавсеаи истифодаи шабакаҳои иҷтимоӣ татбиқи

самараноки сиёсати давлатӣ бояд на танҳо ба муҳити воқеӣ, балки ба фазои рақамӣ низ равона карда шавад. Зеро, имрӯз қисми зиёди раванди иҷтимоишавии ҷавонон дар муҳити интернет сурат гирифта, онҳо дар баробари имкониятҳои васеи омӯзишу муошират, ҳамзамон ба таъсири иттилооти носолим ва дигар омилҳои криминогенӣ низ дучор мегарданд. Аз ин рӯ, такмили механизмҳои ҳуқуқӣ, ташкилӣ ва маърифатӣ дар самти таъмини амнияти иттилоотии ҷавонон ва пешгирии таъсири манфии шабакаҳои иҷтимоӣ яке аз вазифаҳои муҳими сиёсати давлатӣ дар шароити ҷомеаи рақамӣ ба ҳисоб меравад.

Пешгирии рафтори инҳирофӣ ва нашъамандӣ дар байни ноболиғон ва ҷавонон дар шароити рушди босуръати технологияҳои иттилоотӣ муносибати комплексӣ ва ҳамоҳангсозии фаъолияти ҳамаи ниҳодҳои дахлдорро тақозо менамояд. Ба назари муаллифон, самаранокии чорабиниҳои пешгирикунанда танҳо дар ҳолате таъмин мегардад, ки онҳо ҳамзамон ҷанбаҳои ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ, тарбиявӣ ва иттилоотии масъалаи мазкурро фаро гиранд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаҳои ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии ноболиғон ва ҷавонон, инчунин пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ дар байни онҳо дар асоси санадҳои меъёрии ҳуқуқии амалкунанда ба танзим дароварда мешаванд. Ин санадҳо заминаи ҳуқуқии татбиқи сиёсати давлатӣ дар самти ҳифзи кӯдакон ва ҷавонон, пешгирии омилҳои криминогенӣ ва ташкили низоми чорабиниҳои пешгирикунандаро фароҳам меоранд. Дар баробари ин, рушди босуръати технологияҳои иттилоотӣ, густариши интернет ва истифодаи васеи шабакаҳои иҷтимоӣ боиси пайдоиши шаклҳои нави таъсиррасонӣ ба шуур ва рафтори ҷавонон гардидааст, ки ин ҳолат такмили равишҳои ҳуқуқӣ ва ташкилӣ дар самти пешгирии ҳуқуқвайронкуниҳоро тақозо менамояд.

Зери мафҳуми низоми огоҳонӣ ва пешгирии ҳуқуқвайронкунии ноболиғон ин маҷмӯи фаъолияти инфиродӣ ва дастаҷамъонаи субъектҳои низоми огоҳонӣ ва пешгирии ҳуқуқвайронкунии ноболиғон, мақомоти дигари давлатӣ, шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ мақомоти худфаъолияти ҷамъиятӣ, ки дар самти огоҳонӣ ва пешгирии ҳуқуқвайронкунии ноболиғон тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ карда мешаванд, фаҳмида мешавад [7].

Ба андешаи муаллифон, самаранокии чорабиниҳои пешгирикунанда дар шароити ҷомеаи рақамӣ аз он вобаста аст, ки онҳо то чӣ андоза муҳити виртуалиро низ фаро мегиранд. Аз ин рӯ, татбиқи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ бояд дар баробари муҳити воқеӣ ба фазои рақамӣ низ равона гардида, истифодаи бехатар ва масъулиятноки шабакаҳои иҷтимоӣ, баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии ноболиғон ва ҷавонон, инчунин таҳкими ҳамкории оила, муассисаҳои таълимӣ ва мақомоти давлатӣ дар самти пешгирии рафтори зиддиҷамъиятӣ таъмин карда шавад.

Нақши оила дар пешгирии рафтори инҳирофӣ ва нашъамандӣ махсусан муҳим мебошад. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд» заминаҳои ҳуқуқии иштироки падару модарро дар таълиму тарбия ва назорати рафтори фарзанд муайян намуда, ба баланд бардоштани масъулияти онҳо дар тарбияи фарзандон дар рӯҳияи инсондӯстӣ, ватандӯстӣ, эҳтиром ба арзишҳои миллӣ, умумибашарӣ ва фарҳангӣ, инчунин таъмини ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии кӯдакон равона шудааст [8]. Ба назари муаллифон, дар шароити муосир мафҳуми назорати тарбиявӣ бояд назорати оқилонаи фаъолияти ноболиғон ва ҷавононро дар муҳити рақамӣ низ дар бар гирад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар бисёр мавридҳо сатҳи пасти маърифати ҳуқуқӣ ва рақамии ҷавонон имконияти таъсиррасонии омилҳои манфиро зиёд менамояд. Аз ин рӯ, баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқӣ ва рушди малакаҳои истифодаи бехатари технологияҳои иттилоотӣ бояд ба яке аз самтҳои афзалиятноки фаъолияти муассисаҳои таълимӣ табдил дода шавад. Ба ақидаи муаллифон, ворид намудани унсурҳои амнияти рақамӣ ва саводнокии иттилоотӣ ба барномаҳои таълимӣ метавонад ба коҳиши таъсири омилҳои криминогенӣ мусоидат намояд.

Дар адабиёти криминологӣ таъкид мегардад, ки пешгирии самараноки рафтори инҳирофӣ бояд хусусияти маҷмӯӣ дошта, на танҳо ба бартараф намудани оқибатҳои манфии он, балки пеш аз ҳама ба ошкор ва безарар гардонидани сабабу шароитҳои ба вуҷудоварандаи чунин рафтор равона карда шавад [6, с. 284]. Чунин равиш бар он асос меёбад, ки ҳар як зуҳуроти рафтори инҳирофӣ дар натиҷаи таъсири маҷмӯи омилҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ, равонӣ ва тарбиявӣ ташаккул меёбад. Аз ин рӯ, маҳдуд намудани фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ танҳо ба ошкор ва баррасии оқибатҳои ҳуқуқвайронкунӣ наметавонад барои коҳиш додани сатҳи рафтори инҳирофӣ натиҷаи устувор ба бор оварад.

Аз ин нуқтаи назар, самаранокии фаъолияти пешгирикунанда ба ҳамоҳангии фаъолияти мақомоти давлатӣ, мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, муассисаҳои таълимӣ, оила, ҷомеаи шаҳрвандӣ ва дигар субъектҳои пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ

вобастагии зич дорад. Ҳамкории пайвастаи ин субъектҳо имконият фароҳам меорад, ки омилҳои хавф сари вақт муайян гардида, нисбат ба шахсони ба гурӯҳи хавф дохилшаванда чораҳои пешгирикунандаи иҷтимоӣ, ҳуқуқӣ, тарбиявӣ ва равонӣ амалӣ карда шаванд. Дар ҳамин замина, дар илми криминология таъкид мешавад, ки таъсиррасонӣ ба муҳити иҷтимоӣ, баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ, рушди фарҳанги ҳуқуқӣ ва ташаккули арзишҳои мусбати иҷтимоӣ аз ҷумлаи воситаҳои муҳими пешгирии рафтори инҳирофӣ ба ҳисоб мераванд. Ҳадафи чунин чораҳо пеш аз ҳама ташаккули эҳтироми шахс нисбат ба қонун, меъёрҳои ахлоқӣ ва арзишҳои пазируфташудаи ҷомеа мебошад.

Ба андешаи муаллифон, дар шароити муосир татбиқи ин чораҳо бояд бо дарназардошти рушди босуръати технологияҳои иттилоотӣ ва нақши рӯзафзуни шабакаҳои иҷтимоӣ сурат гирад. Имрӯз муҳити рақамӣ ба яке аз фазоҳои асосии муошират, омӯзиш ва иҷтимоишавии ҷавонон табдил ёфтааст. Аз ин рӯ, низоми пешгирии рафтори инҳирофӣ бояд на танҳо муҳити воқеӣ, балки фазои маҷозиро низ фаро гирифта, ба баланд бардоштани маърифати рақамӣ, ташаккули фарҳанги истифодаи бехатари интернет ва рушди малакаҳои муносибати интиқодӣ нисбат ба муҳтавои рақамӣ равона карда шавад.

Дар ин раванд ҷалби фаъоли ноболиғон ва ҷавонон ба фаъолияти илмӣ, фарҳангӣ, варзишӣ, ихтироъкорӣ, ихтиёрӣ ва дигар ташаббусҳои ҷамъиятӣ аҳамияти махсус дорад. Иштирок дар чунин фаъолиятҳо ба рушди қобилиятҳои шахсӣ, баланд гардидани сатҳи иҷтимоишавӣ, ташаккули масъулияти шаҳрвандӣ, эҳтиром ба меъёрҳои ҳуқуқӣ ва таҳкими арзишҳои ахлоқӣ мусоидат менамояд. Илова бар ин, ташкили босамари вақти холӣ ва фароҳам овардани муҳити солими иҷтимоӣ метавонад эҳтимоли ҷалбшавии ҷавононро ба гурӯҳҳои дорои хусусияти зиддиҷамъиятӣ, истеъмоли маводи нашъаовар, паҳншавии рафтори инҳирофӣ ва дигар зуҳуроти номатлуб, ки тавассути шабакаҳои иҷтимоӣ низ таблиғ мегарданд, ба таври назаррас коҳиш диҳад.

Аз ин рӯ, такмили сиёсати пешгирии рафтори инҳирофӣ бояд ба татбиқи чораҳои ҳамгирои ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ, тарбиявӣ ва иттилоотӣ асос ёфта, истифодаи иқтидори оила, муассисаҳои таълимӣ, мақомоти давлатӣ, ҷомеаи шаҳрвандӣ ва воситаҳои муосири рақамиро дар самти ҳифзи ноболиғон ва ҷавонон аз таъсири омилҳои криминогенӣ таъмин намояд.

Ҳамзамон, фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ дар самти ошкор ва пешгирии ҳуқуқвайронкуниҳои вобаста ба истифодаи шабакаҳои иҷтимоӣ бояд такмил дода шавад. Рушди технологияҳои рақамӣ аз мақомоти давлатӣ истифодаи усулҳо ва воситаҳои нави муқовимат ба зуҳуроти криминогениро тақозо менамояд. Ба назари муаллифон, тақвияти ҳамкории мақомоти давлатӣ, муассисаҳои таълимӣ, оила ва ҷомеаи шаҳрвандӣ метавонад ба баланд гардидани самаранокии чораҳои пешгирикунанда мусоидат намояд.

Ҳамин тариқ, пешгирии рафтори инҳирофӣ ва нашъамандӣ дар байни ноболиғон ва ҷавонон дар шароити муосир бояд ба таври комплексӣ амалӣ гардида, ҳамзамон омилҳои ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ, равонӣ ва иттилоотии таъсиррасон ба ин равандро ба инобат гирад.

Таҳлили масъалаи таъсири шабакаҳои иҷтимоӣ ба ташаккули рафтори инҳирофӣ ва паҳншавии нашъамандӣ нишон медиҳад, ки муҳити рақамӣ дар шароити муосир ба яке аз омилҳои муҳими иҷтимоишавии ноболиғон ва ҷавонон табдил ёфтааст. Дар баробари имкониятҳои фарохи иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ, шабакаҳои иҷтимоӣ метавонанд барои ташаккули баъзе шаклҳои рафтори зиддиҷамъиятӣ низ замина фароҳам оваранд.

Муайян гардид, ки таъсири шабакаҳои иҷтимоӣ ба рафтори ноболиғон ва ҷавонон асосан тавассути омилҳои иҷтимоӣ, равонӣ ва иттилоотӣ амалӣ мешавад. Дар шароити маҳдуд гардидани назорати иҷтимоии анъанавӣ ва афзоиши вақти истифодаи муҳити рақамӣ хавфи таъсирпазирии ҷавонон нисбат ба мундариҷаи дорои хусусияти манфӣ зиёд мегардад.

Таҳқиқот нишон дод, ки шабакаҳои иҷтимоӣ метавонанд ҳамчун воситаи паҳншавии иттилооти марбут ба воситаҳои нашъадор ва ташаккули муносибати бетараф нисбат ба чунин рафторҳо истифода шаванд. Ин ҳолат зарурати таҳкими чораҳои пешгирикунандаро дар самти ҳифзи ноболиғон ва ҷавонон аз таъсири омилҳои криминогенӣ тақозо менамояд.

Пешгирии самараноки рафтори инҳирофӣ ва нашъамандӣ танҳо дар асоси ҳамоҳангсозии фаъолияти мақомоти давлатӣ, муассисаҳои таълимӣ, оила ва ҷомеаи шаҳрвандӣ имконпазир мебошад. Таҳқиқот нишон дод, ки муҳити рақамӣ имрӯз ба яке аз институтҳои ғайрирасмии иҷтимоишавии ҷавонон табдил ёфта, дар баробари оила ва муассисаҳои таълимӣ ба ташаккули ҷаҳонбинӣ ва рафтори онҳо таъсир мерасонад.

Асоснок карда шуд, ки шабакаҳои иҷтимоӣ метавонанд ҳамчун омили муосири криминогенӣ ба ташаккули баъзе шаклҳои рафтори инҳирофӣ ва паҳншавии нашъамандӣ мусоидат намоянд. Муайян гардид, ки пешгирии самараноки таъсири

манфии шабакаҳои иҷтимоӣ танҳо тавассути чораҳои ҳуқуқӣ имконнопазир буда, истифодаи чораҳои иҷтимоӣ, тарбиявӣ, иттилоотӣ ва равониро низ талаб менамояд.

Дар асоси натиҷаҳои таҳқиқоти анҷомдодашуда муаллифон ба хулоса омаданд, ки ҷиҳати баланд бардоштани самаранокии пешгирии рафтори инҳирофӣ ва нашъамандӣ дар байни ноболиғон ва ҷавонон дар шароити рушди технологияҳои рақамӣ андешидани як қатор чораҳои ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ ва тарбиявӣ зарур мебошад.

Пеш аз ҳама, такмили механизмҳои ҳуқуқии пешгирии ҳуқуқвайронкуниҳо ва дигар шаклҳои рафтори зиддиҷамъиятӣ дар муҳити рақамӣ аҳаммияти муҳим дорад. Дар ин самт такмил додани заминаҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва мутобиқ намудани онҳо ба таҳдидҳои нави рақамӣ метавонад ба баланд гардидани самаранокии фаъолияти пешгирикунанда мусоидат намояд.

Ҳамзамон, баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқӣ ва саводнокии рақамии ноболиғон ва ҷавонон тавассути муассисаҳои таълимӣ зарур мебошад. Ташаккули фарҳанги истифодаи бехатар ва масъулонаи технологияҳои иттилоотӣ метавонад хатари таъсирпазирии ҷавононро нисбат ба омилҳои криминогенӣ коҳиш диҳад.

Муаллифон инчунин бар он назаранд, ки нақши оила дар пешгирии таъсири манфии шабакаҳои иҷтимоӣ бояд таҳким дода шавад. Баланд бардоштани масъулияти падару модарон дар самти назорат ва роҳнамоии фаъолияти фарзандон дар муҳити рақамӣ метавонад ба пешгирии ташаккули рафторҳои дорои хусусияти инҳирофӣ мусоидат намояд.

Дар баробари ин, тавсеаи чорабиниҳои иттилоотӣ, маърифатӣ ва тарбиявӣ вобаста ба пешгирии нашъамандӣ ва дигар шаклҳои рафтори зиддиҷамъиятӣ дар байни ҷавонон аҳаммияти муҳим дорад. Истифодаи самараноки воситаҳои ахбори омма, шабакаҳои иҷтимоӣ ва барномаҳои таълимӣ метавонад дар ташаккули тарзи ҳаёти солим ва баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии ҷавонон нақши муассир бозад. Ба андешаи муаллифон, таҳкими ҳамкории мақомоти давлатӣ, муассисаҳои таълимӣ, оила ва ҷомеаи шаҳрвандӣ низ яке аз шартҳои муҳими баланд бардоштани самаранокии чораҳои пешгирикунанда мебошад. Танҳо тавассути ҳамоҳангсозии фаъолияти ҳамаи субъектҳои пешгирӣ метавон сатҳи ҳифзи ноболиғон ва ҷавононро аз таъсири манфии муҳити рақамӣ баланд бардошт.

Дар маҷмӯъ, рушди барномаҳои миллӣ оид ба истифодаи бехатар ва масъулонаи технологияҳои рақамӣ, такмили фарҳанги иттилоотӣ ва таҳкими низоми пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ метавонанд ҳамчун самтҳои афзалиятноки сиёсати давлатӣ дар самти ҳифзи ноболиғон ва ҷавонон аз таҳдидҳои муҳити рақамӣ хизмат намоянд.

Муқарриз: н.и.ҳ., дотсент Мирализода Э.

СОЦИАЛЬНЫЕ СЕТИ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ И РАСПРОСТРАНЕНИЯ НАРКОМАНИИ СРЕДИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ И МОЛОДЁЖИ

Ключевые слова: несовершеннолетние, молодежь, социальные сети, девиантное поведение, наркомания, виртуальная среда, информационная безопасность, профилактика правонарушений, правовое воспитание, социальные факторы.

Аннотация. В статье анализируются вопросы влияния социальных сетей на формирование девиантного поведения и распространение наркомании среди несовершеннолетних и молодежи. Рассматриваются социальные, психологические и информационные факторы, способствующие вовлечению несовершеннолетних и молодежи в антиобщественное поведение и потребление наркотических средств. Исследуется роль виртуальной среды, сетевых сообществ и современных способов распространения информации в формировании девиантных установок. На основе проведенного исследования предлагаются правовые, воспитательные и профилактические меры, направленные на защиту несовершеннолетних и молодежи от негативного воздействия цифровой среды.

Раджабова Фотима Шовалиевна – докторант (PhD) кафедры уголовного права и противодействия коррупции юридического факультета Таджикского национального университета. Тел.: (+992) 000-05-76-74; E-mail: rajabovaf6482@gmail.com.

Абдуджаборзода Амирхамза Абдувахоб – соискатель кафедры криминалистики и судебно-экспертной деятельности юридического факультета Таджикского национального университета. Тел.: (+992) 101-29-02 02; E-mail:amirhamzaabducaborzoda@gmail.com.

SOCIAL NETWORKS AS A FACTOR IN THE FORMATION OF DEVIANT BEHAVIOR AND THE SPREAD OF DRUG ADDICTION AMONG MINORS AND YOUTH

Keywords: minors, youth, social networks, deviant behavior, drug addiction, virtual environment, information security, crime prevention, legal education, social factors.

Abstract. The article analyzes the impact of social networks on the formation of deviant behavior and the spread of drug addiction among minors and youth. It examines the social, psychological, and informational factors that contribute to the involvement of minors and young people in antisocial behavior and drug use. The study explores the role of the virtual environment, online communities, and modern information dissemination tools in shaping deviant attitudes. Based on the findings, legal, educational, and preventive measures aimed at protecting minors and youth from the negative influence of the digital environment are proposed.

Rajabova Fotima Shovalievna – PhD student of the criminal law and anti-corruption department of law faculty of Tajik national University. E-mail: rajabovaf6482@gmail.com; Tel.: (+992) 000-05-76-74.

Abdujaborzoda Amirhamza Abduvahob – applicant of the criminalistics and forensic expertise department of law faculty of Tajik national University. E-mail: amirhamzaabducaborzoda@gmail.com; Tel.: (+992) 101-29-02-02.

Рӯйхати адабиёт:

1. Бондаренко С.В. Сохторҳои иҷтимоии ҷомеаҳои виртуалӣ. – Ростов-на-Дону: «Нашриёти Донишгоҳи давлатии Ростов», 2004. – 320 с.

2. Арипов А.Л. Моҳияти рафтори девиантии ҷавонон дар шароити ҷомеаи иттилоотӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2022. – № 4. – С. 85-91.

3. Гилинский Я.И. Девиантология: ҷомеашиносии ҷинояткорӣ, нашъамандӣ ва дигар шаклҳои каҷрафторӣ. – Санкт-Петербург: «Маркази ҳуқуқӣ Пресс», 2004. – 520 с.

4. Лунеев В.В. Эпоха глобализации и преступность: монография. – М.: «Норма», 2019. – 272 с.

5. Машварати ҷарроҳи генералии ИМА оид ба шабакаҳои иҷтимоӣ ва солимии равонии ҷавонон аз соли 2023 // [Захираи электронӣ]. Саҳифаи расмии Ҳукумати ИМА. Манбаи дасрасӣ: https://www.hhs.gov (санаи дастрасӣ: 30.06.2026).

6. Долгова А.И. Криминология. – М.: «Норма», 2021. – 1008 с.

7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи пешгирии ҳуқуқвайронкунии ноболиғон ва ҷавонон» аз 2 январи соли 2020, № 1658 // [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрасӣ: https://mmk.tj (санаи мурочиат: 30.06.2026).

8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд» аз 2 августи соли 2011, №762 // [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрасӣ: https://mmk.tj (санаи мурочиат: 30.06.2026).

Список литературы:

1. Бондаренко С.В. Социальные структуры виртуальных сообществ. – Ростов-на-Дону: «Изд-во Ростовского государственного университета», 2004. – 320 с.

2. Арипов А.Л. Сущность девиантного поведения молодежи в условиях информационного общества // Вестник Таджикского национального университета. – 2022. – № 4. – С. 85-91.

3. Гилинский Я.И. Девиантология: социология преступности, наркотизма и иных отклонений. – Санкт-Петербург: «Юридический центр Пресс», 2004. – 520 с.

4. Лунеев В.В. Давраи ҷаҳонишавӣ ва ҷиноятқорӣ: монография. – М.: «Норма», 2019. – 272 с.

5. Консультативное заключение Главного хирурга США о социальных сетях и психическом здоровье молодежи от 2023 года // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Правительства США. Режим доступа: https://www.hhs.gov (дата обращения: 30.06.2026).

6. Долгова А.И. Криминология. – М.: «Норма», 2021. – 1008 с.

7. Закон Республики Таджикистан «О предупреждении правонарушений несовершеннолетних и молодежи» от 2 января 2020 года, № 1658 // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. Режим доступа: https://mmk.tj (дата обращения: 30.06.2026).

8. Закон Республики Таджикистан «Об ответственности родителей за обучение и воспитание детей» от 2 августа 2011 года № 762 // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. Режим доступа: https://mmk.tj (дата обращения: 30.06.2026).

List of literature:

1. Bondarenko S.V. Social structures of virtual communities. – Rostov-on-Don: «Rostov State University Publishing House», 2004. – 320 p.
2. Aripov A.L. The essence of deviant behavior of youth in the conditions of the information society // Bulletin of Tajik National University. – 2022. – №4. – P. 85-91.
3. Gilinsky Ya.I. Deviantology: Sociology of Crime, Drug Abuse and Other Deviations. – Saint Petersburg: Yuridichesky Tsentr Press, 2004. – 520 p.
4. Luneev V.V. Globalization and crime: monograph. – M.: «Norma», 2019. – 272 p.
5. U.S. Surgeon General's Advisory on social media and youth mental health from 2023 // [Electronic resource]. Official website of the U.S. Government. Access mode: https://www.hhs.gov (date of access: 30.06.2026).
6. Dolgova A.I. Criminology. – M.: «Norma», 2021. – 1008 p.
7. Law of the Republic of Tajikistan «On the prevention of juvenile and youth delinquency» from 2 January 2020, №1658 // [Electronic resource]. Official website of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: https://mmk.tj (date of access: 30.06.2026).
8. Law of the Republic of Tajikistan «On the responsibility of parents for the education and upbringing of children» from 2 August 2011, №762 // [Electronic resource]. Official website of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: https://mmk.tj (date of access: 30.06.2026).

ТДУ: 343.431:340.5
Саидзода Ҷумахон Зикриё,
унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқи ҷиноятӣ ва муқовимат бо коррупсияи факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Тел: (+992) 000-90-00-80
E-mail: jumakhon-1989@mail.ru.

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВӢ-ҲУҚУҚИИ ҚОНУНГУЗОРИИ ҶИНОЯТИИ ДАВЛАТҲОИ ХОРИҶӢ ОИД БА САВДОИ ОДАМОН ВА САМТҲОИ ТАКМИЛИ МОДДАИ 130¹ КОДЕКСИ ҶИНОЯТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Калидвожаҳо: савдои одамон, истисмор, таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқӣ, моддаи 130¹ Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Протоколи Палермо, Дастури Иттиҳоди Аврупо 2011/36/EU, истисмори рақамӣ, ҳолатҳои вазнинкунанда, ҳифзи ҷабрдида, ҷиноятқории фаромиллӣ.

Аннотатсия. Дар мақола таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии қонунгузории ҷиноятии беш аз бист давлати хориҷӣ оид ба ҷавобгарӣ барои савдои одамон гузаронида шуда, натиҷаҳои он бо меъёрҳои моддаи 130¹ Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон муқоиса карда шудаанд. Заминаи меъёрии таҳқиқотро Протокол оид ба пешгирӣ ва рафъи савдои одамон, хусусан занону кӯдакон ва ҷазо барои он, ки илова ба Конвенсияи зидди ҷиноятқории муташаккили фаромиллӣ аз 15 ноябри соли 2000 қабул шудааст (минбаъд Протоколи Палермо), Конвенсияи Шӯрои Аврупо оид ба мубориза бар зидди савдои одамон (Варшава, 16 майи соли 2005), Дастури Иттиҳоди Аврупо 2011/36/EU дар таҳрири Дастури (ИА) 2024/1712, инчунин кодексҳои ҷиноятии давлатҳои Осиёи Марказӣ, Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил, Аврупои Ғарбӣ, Осиёи Шарқӣ, давлатҳои англосаксонӣ ва кишварҳои ислоҳоти ҳуқуқигузаронида ташкил медиҳанд. Муайян гардид, ки тамоюли муштараки рушди қонунгузории муосир аз пурзӯр намудани санксия ба самти дақиқ намудани мафҳуми истисмор, васеъ намудани доираи ҳолатҳои вазнинкунанда ва мустаҳкам кардани кафолатҳои ҳуқуқии ҷабрдида гузаштааст. Таҳлил нишон дод, ки моддаи 130¹ Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба талаботи бунёдии Протоколи Палермо ҷавобгӯ буда, ҳамзамон панҷ холигии меъёрӣ дорад: набудани таърифи қонунии истисмор, инъикос нагардидани шаклҳои нави он, эътироф нашудани истифодаи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ ҳамчун ҳолати вазнинкунанда, танзими норасои ҷавобгарии ташкилкунанда ва маблағгузори шабака, инчунин мукаммал набудани асосҳои ҳуқуқии ҳамоҳангсозии байниидоравӣ. Дар асоси натиҷаҳо таҳрири нави моддаи 130¹ пешниҳод гардидааст.

Савдои одамон яке аз хатарноктарин зуҳуроти ҷиноятқории муташаккили фаромиллӣ мебошад, ки дар он инсон ба объекти муомилоти ғайриқонунӣ табдил дода мешавад. Мувофиқи маълумоти Идораи Созмони Милали Муттаҳид оид ба маводи мухаддир ва ҷиноятқорӣ, ки маълумоти 156 давлатро дар бар мегирад, шумораи ҷабрдидагони ошкоргардида соли 2022 нисбат ба соли 2019 ба андозаи 25 фоиз афзудааст; дар ҳамин давра шумораи қурбониёни истисмори меҳнатӣ 47 фоиз ва шумораи кӯдакони ҷабрдида 31 фоиз (дар байни духтарон 38 фоиз) зиёд шудааст [1, с. 36]. Занон ва духтарон 61 фоизи ҷабрдидагони ошкоргардидаро ташкил медиҳанд [1, с. 45], дар ҳолате ки истисмори ҷинсӣ, яъне маҷбур намудани инсон ба содир кардани ҷиноят, аз ҷумла ба фаъолият дар марказҳои фиребгарии онлайнӣ соли 2016 ҳамагӣ 1 фоиз ва соли 2022 аллакай 8 фоизи ҳолатҳоро фаро гирифтааст [1, с. 50]. Динамикаи мазкур собит месозад, ки сохтори ҷиноят тағйир меёбад ва меъёрҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ, ки понздаҳ-бист сол пеш таҳия шудаанд, аз воқеияти нав қафо мемонанд.

Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон мубрамияти масъала бо ду омили асосӣ муайян мегардад. Аввалан, кишвар дар минтақае ҷойгир аст, ки бо ҷараёнҳои пуршиддати муҳоҷирати меҳнатӣ фаро гирифта шудааст ва ҳамин ҳолат доираи васеи шаҳрвандонро ба гурӯҳи хавфи баланд ворид менамояд. Сониян, дар се даҳсолаи охир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаи меъёрии миллии муқовимат ба савдои одамон ташаккул ёфтааст: моддаи 130¹ ба Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид карда шуд [2] ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муқовимат ба савдои одамон ва расонидани кумак ба қурбониёни савдои одамон» аз 26 июли соли 2014, № 1096 қабул гардид [3]. Ба ин тартиб, заминаи ҳуқуқии мазкур муқаррароти Протоколи Палерморо [4] дар низоми ҳуқуқии миллӣ татбиқ намуд. Бо вуҷуди ин, аз замони ташаккули чунин заминаи меъёрӣ шаклҳо ва усулҳои содир намудани ҷинояти

савдои одамон ба таври ҷиддӣ тағйир ёфтаанд, ки зарурати арзёбии муқоисавии равишҳои муосири ҳуқуқиро ба миён меорад.

Бо дарназардошти ин зарурат, барои анҷом додани таҳлили муқоисавӣ се нишондиҳанда ҳамчун меъёрҳои типологизатсия интихоб гардиданд: объекти бевоситаи ҳифзшавандаи ҳуқуқи ҷиноятӣ; сохтори меъёрӣ: мавҷудияти як таркиби умумӣ ё маҷмӯи таркибҳои казуистӣ; мақоми ҷабрдида дар низоми танзими ҳуқуқӣ.

Нуқтаи ибтидоии чунин таҳлил стандарти универсалии криминализатсияи савдои одамон мебошад, ки дар моддаи 3(а) Протоколи Палермо муқаррар гардидааст. Мувофиқи он, таркиби савдои одамон аз се унсури ҳатмӣ: кирдор, восита ва мақсади истисмор иборат мебошад [4]. Аҳамияти ҳуқуқии чунин конструксия, пеш аз ҳама, дар муайян намудани муносибат ба иродаи ҷабрдида ифода меёбад: розигии ҷабрдида ҳангоми истифодаи ҳар яке аз воситаҳои дар Протокол пешбинишуда эътибори ҳуқуқӣ надорад, нисбат ба ноболиғ бошад, мавҷудияти чунин восита умуман талаб карда намешавад. Маҳз ҳамин хусусият имкон медиҳад, ки савдои одамон аз муҳоҷирати ғайриқонунӣ ва ҳолатҳои ҷалби ихтиёрӣ ба меҳнат аз ҷиҳати ҳуқуқӣ фарқ карда шавад.

Агар Протоколи Палермо асосҳои универсалии криминализатсияро муайян карда бошад, Конвенсияи Шӯрои Аврупо (CETS № 197) ин заминаро дар самти ҳифзи ҳуқуқҳои ҷабрдида минбаъд инкишоф дод. Конвенсия онро бо чор унсури иловагӣ мукаммал намуд: муқаррар намудани уҳдадории муайян кардани қурбониён, қорӣ намудани давраи барқарорсозӣ ва мулоҳизакорӣ, пешбинии принсипи ҷазо надодани ҷабрдида барои кирдорҳое, ки ӯ дар натиҷаи маҷбуркунӣ содир намудааст, ва таъсиси механизми мустақили мониторинг [5]. Дар натиҷа, чунин равиш на танҳо доираи воситаҳои муқовимат ба савдои одамонро васеъ намуд, балки мантиқи худи танзими ҳуқуқиро низ тағйир дод: ҷабрдида тадриҷан аз мақоми танҳо манбаи далел ба мақоми субъекти мустақили ҳуқуқҳои ҳимояшаванда гузашт.

Дар ҳуқуқи Иттиҳоди Аврупо ин гузариш бо қабули Дастури 2011/36/EU расмият ёфт, ки барои давлатҳои узв талаботи ҳадди ақали ягона оид ба таърифи ҷиноят, санксияҳо ва чораҳои ҳифзи ҷабрдидагонро муқаррар намуд [6]. Тағйироти муҳимтар баъдан бо қабули Дастури (ИА) 2024/1712 дар моҳи июни соли 2024 ворид гардиданд. Тибқи он, доираи шаклҳои истисмор бо истисмори модаршавии ивазӣ, издивоҷи маҷбурӣ ва фарзандхондкунии ғайриқонунӣ васеъ карда шуда, истифодаи бошууронаи хизматрасониҳои ҷабрдида ҳамчун кирдори ҷазодиҳанда муқаррар гардид. Ҳамзамон, барои мавзӯи мазкур аҳамияти махсус дорад, ки паҳн намудани маводи дорои мазмуни ҷинсӣ дар бораи ҷабрдида тавассути технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ, инчунин истифодаи чунин технологияҳо ҳангоми содир намудани ҷиноят ҳамчун ҳолати вазнинкунанда эътироф гардидааст [7]. Давлатҳои узв уҳдадоранд муқаррароти мазкурро то 15 июли соли 2026 ба қонунгузории миллии худ ворид намоянд.

Аз муқоисаи се санади номбаршуда се марҳилаи таҳаввули стандарти байналмилалӣ равшан мегардад: марҳилаи криминализатсия (солҳои 2000-ум), марҳилаи виктимологӣ (солҳои 2005-2011) ва марҳилаи технологӣ (солҳои 2022-2024). Қонунгузории миллии аксари давлатҳои фазои пасошӯравӣ, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар доираи марҳилаи якум ташаккул ёфта, ба таври қисман унсурҳои марҳилаи дуюмро ҷаббидааст, вале ба талаботи марҳилаи сеюм ҳанӯз мутобиқ нашудааст.

Дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятии пасошӯравӣ объекти ҷиноят ҳамчун муносибатҳои ҷамъиятии таҳти ҳифзи қонуни ҷиноятӣ қарордошта фаҳмида мешавад, ки ба онҳо бо кирдори ҷиноятӣ зарар расонида мешавад [8, с. 74]. Мувофиқи чунин фаҳмиш, савдои одамон, пеш аз ҳама, ба муносибатҳои таъминкунандаи озодии шахсият таҷовуз менамояд, зеро дар низоми Кодексҳои ҷиноятии аксари давлатҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил меъёри дахлдор дар боби ҷиноятҳои зидди озодӣ, шаъну шараф ва эътибори шахсият ҷойгир карда шудааст [9].

Дар доктринаи ҳуқуқии англисзабон муносибати дигар бартарӣ дорад. А.Т. Гэллахер савдои одамонро ҳамчун шакли муосири ғуломдорӣ арзёбӣ намуда, моҳияти онро на дар маҳдуд намудани ҳаракати ҷисмонӣ, балки дар маҳрум сохтани инсон аз озодии воқеии интихоб ва дар истифодаи ӯ ба сифати воситаи ба даст овардани фоидаи ғайриқонунӣ мебинад [10, с. 45]. К. Бейлс ба ҳамин хулоса аз мавқеи ҷомеашиносии ҳуқуқ меояд: ба ақидаи ӯ, барои маҳрум сохтани инсон аз озодӣ имрӯз занҷир лозим нест, зеро вобастагии иқтисодӣ, қарздорӣ, мақоми ғайриқонунии муҳоҷиратӣ ё таҳдиди ихроҷ ҳамон натиҷаро медиҳанд [11, с. 34].

Ду мавқеи мазкур зиддияти мутақобил надоранд, балки ду сатҳи таҳлилро инъикос менамоянд. Назарияи объект табиати ҳуқуқии таҷовузро тавсиф мекунад, дар ҳоле ки консепсияи ғуломдории муосир мазмуни иҷтимоӣ-иқтисодии онро ошкор месозад. Ҷ.А. Чуанг ҳамзамон хатари васеъшавии беназорати мафҳумро қайд менамояд:

ҳангоме ки истилоҳи «савдои одамон» ба ҳама гуна шакли меҳнати ноодилона паҳн карда мешавад, дақиқии таркиби ҷиноят гум шуда, самаранокии таъқиби ҷиноятӣ коҳиш меёбад [12, с. 612]. Хулосаи мазкур барои қонунгузор аҳамияти амалӣ дорад: васеъ намудани доираи шаклҳои истисмор бояд бо дақиқ намудани аломатҳои фарқкунандаи ҳар як шакл ҳамроҳ бошад.

Таҳлили муқоисавии қонунгузории бисту як давлат имкон дод, ки панҷ модели асосии танзими ҳуқуқӣ ҷудо карда шавад. Меъёри асосии ҷудокунӣ на мансубияти давлат ба оилаи муайяни ҳуқуқӣ, балки маҷмӯи се нишондиҳанда объекти бевоситаи ҳифзшаванда, сохтори меъёрӣ ва мақоми ҷабрдида қарор дода шуд. Натиҷаҳо дар ҷадвали 1 оварда шудаанд.

Ҷадвали 1. – Моделҳои асосии танзими ҳуқуқии ҷавобгарӣ барои савдои одамон дар қонунгузории давлатҳои таҳлилшуда

Модел	Давлатҳои намояндагӣ	Объекти бевоситаи ҳифзшаванда	Сохтори меъёрӣ	Мақоми ҷабрдида
якобъектӣ	Қазоқистон, Қирғизистон, Ӯзбекистон, Тоҷикистон	Озодии шахсӣ ва ҳуқуқи худмуайянкунӣ	Як таркиби умумӣ бо аломатҳои квалификатсионӣ	Ҷабрдида дар доираи мурофиа ва ҷиноятӣ
Бисёробъектӣ	Молдова, Беларус, Украина, Озарбойҷон	Озодӣ, шаъну шараф, амният ва мақоми иҷтимоии инсон	Таркиби асосӣ ва таркиби мустақил барои кӯдакон	Ҷабрдида ҳамчун объекти ҳифзи иҷтимоӣ
Казуистӣ	Ҷумҳурии Мардумии Чин	Озодии шахс, манфиатҳо ва оила ва тартиботи ҷамъиятӣ	Таркибҳои алоҳида вобаста ба мақоми ҷабрдида	Ҳифзи афзалият ноки занон ва кӯдакон
Комплексии ғайримустақим	Ҷопон	Озодии шахс ва тартиботи ҳуқуқии меҳнат	Маҷмӯи меъёрҳои кодекс ва қонунҳои махсус	Ҳифз тавассути қонунгузории соҳавӣ
муҳофизатӣ	Олмон, Фаронса, Италия, ИМА, Британия, Арманистон, Гурҷистон, давлатҳои Балтика	Шаъну шараф, дахлнопазирӣ ва ҳуқуқи зиндагии шоиста	Таркиби мукаммал бо доираи васеи шаклҳои истисмор	Ҷабрдида — субъекти мустақил и ҳуқуқҳои ҳимояшаванда

Ҷадвали 1 нишон медиҳад, ки мансубияти давлат ба оилаи ҳуқуқии романо-германӣ ё англосаксонӣ моделро пешакӣ муайян намекунад. Ҷумҳурии Арманистон ва Гурҷистон, ки ба оилаи романо-германӣ мансубанд, бо Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Подшоҳии Муттаҳида дар як гурӯҳ қарор гирифтанд, зеро меъёри ҳалкунанда на манбаи ҳуқуқ, балки самти сиёсати ҷиноятӣ мебошад. Хулосаи мазкур барои Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти методологӣ дорад: гузариш ба модели ҳимоямеҳвар тағйир додани низоми ҳуқуқиро талаб намекунад ва дар доираи анъанаи мавҷудаи кодификатсия имконпазир аст.

Дар қонунгузории ҳамаи давлатҳои фазои пасошӯравии таҳлилшуда савдои одамон ҳамчун ҷинояти зидди озодӣ ва дахлнопазирии шахсият муайян карда шудааст ва мақсади истисмор ба сифати аломати ҳатмии тарафи субъективӣ пешбинӣ гардидааст [2]. Ҳамгунии мазкур натиҷаи заминаи муштараки кодификатсионӣ ва татбиқи ҳамзамони Протоколи Палермо мебошад.

Ҳамзамон дар дохили гурӯҳ ду зергурӯҳи фарқкунанда мушоҳида мешавад. Дар Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҷумҳурии Қирғизистон ва Ҷумҳурии Ӯзбекистон объекти асосӣ озодии шахсӣ ва ҳуқуқи инсон ба худмуайянкунӣ эътироф гардида, диққати қонунгузор ба такмили таркиби ҷиноят ва фарқгузории санксия равона шудааст [13], [14], [9]. Дар доктринаи миллии давлатҳои мазкур ҳамин равиш ҳамчун бартаридошта арзёбӣ мегардад [15, с. 8], [16, с. 12], [17, с. 32]. Дар Ҷумҳурии Молдова, Ҷумҳурии Беларус, Украина ва Ҷумҳурии Озарбойҷон бошад, доираи объект васеътар шарҳ дода шуда, савдои одамон ҳамчун таҷовуз ба шаъну шараф, амният ва мақоми иҷтимоии инсон низ баррасӣ мегардад [18], [19], [20]. Тафовути мазкур ба сохтори меъёрҳо низ таъсир расонидааст: дар зергурӯҳи дуюм савдои кӯдакон одатан ҳамчун таркиби мустақили ҷиноят ҷудо карда шудааст, дар ҳоле ки дар зергурӯҳи якум чунин ҳолат аломати квалификатсионии таркиби умумӣ боқӣ мемонад.

Ҷанбаи дуюми фарқкунанда ба механизми ҳифзи ҷабрдида дахл дорад. Дар Федератсияи Россия ва Ҷумҳурии Қазоқистон таваҷҷуҳи асосӣ ба такмили таркиби ҷиноят, васеъ намудани доираи ҳолатҳои вазнинкунанда ва таъмини мутаносибии ҷазо равона гардидааст [21, с. 22]. Дар Ҷумҳурии Молдова ва Ҷумҳурии Беларус масъалаҳои ҳифзи иҷтимоӣ ва ҳуқуқии ҷабрдидагон дар меъёрҳои соҳавӣ ва мурофиавӣ инъикоси мукаммалтар ёфтаанд [18], [22, с. 23], [23, с. 21].

Дар давлатҳои Осиёи Марказӣ савдои одамон бештар бо равандҳои муҳоҷирати меҳнатӣ алоқаманд мебошад. Маърӯзаи ҷаҳонии соли 2024 нишон медиҳад, ки дар минтақаи Аврупо ва Осиёи Марказӣ ҳиссаи истисмори меҳнатӣ дар сохтори ҷабрдидагони ошкоргардида меафзояд ва гурӯҳи асосии хавф муҳоҷирони меҳнатии дорои мақоми ноустувори ҳуқуқӣ мебошанд [24]. Ҳолати мазкур талаб менамояд, ки дар қонунгузории давлатҳои

минтақа истифодаи вазъи осебпазирии шахс ҳамчун воситаи мустақили содир намудани ҷиноят дақиқ танзим карда шавад, зеро дар амал маҳз вобастагии иқтисодӣ ва қарздорӣ, на маҷбуркунии ҷисмонӣ, механизми асосии назорат бар ҷабрдида мебошанд.

Дар Ҷумҳурии Мардумии Чин ҷавобгарӣ барои савдои одамон дар моддаҳои 240 ва 241 Кодекси ҷиноятӣ пешбинӣ гардида, қонунгузор таркибҳои алоҳидаро вобаста ба мақоми ҷабрдида ҷудо менамояд; таваҷҷуҳи махсус ба харидуфурӯши занон ва кӯдакон дода шудааст [25]. Ҳолати мазкур бо хусусиятҳои демографӣ ва иҷтимоии кишвар алоқаманд буда, савдои одамон дар доктринаи чинӣ ҳамчун таҷовуз на танҳо ба озодии шахс, балки ба манфиатҳои оила ва тартиботи ҷамъиятӣ низ арзёбӣ мегардад.

Дар Ҷопон қонунгузор роҳи дигарро интихоб намудааст. Кодекси ҷиноятии Ҷопон мафҳуми муттаҳидшудаи «савдои одамон»-ро истифода намебарад, вале маҷмӯи меъёрҳои он дар якҷоягӣ бо қонунҳои махсус дар соҳаи муҳоҷират, шуғл ва фаъолияти корхонаҳои фароғатӣ имкон медиҳанд, ки ҳамаи шаклҳои ҷалб, интиқол, нигоҳдорӣ ва истифодаи инсон бо мақсади истисмор таҳти ҷавобгарии ҷиноятӣ қарор гиранд [26]. Модели мазкурро метавон комплексии ғайримустақим номид: ҳимоя тавассути тақсимоти вазифаҳо байни якчанд қонун таъмин мегардад.

Муқоисаи ду модел ду хулосаи методологӣ медиҳад. Аввалан, дақиқии казуистии қонунгузории Чин таъмини ҳифзи баланди гурӯҳҳои осебпазирро имконпазир месозад, вале хатари он дар берун мондани шаклҳои наве мебошад, ки дар вақти таҳияи меъёр вуҷуд надоштанд. Сониян, модели ҷопонӣ чандирии баландро таъмин менамояд, вале муайян намудани омори воқеӣ ва арзёбии самаранокии сиёсати ҷиноятиро мушкил мегардонад, зеро ҳолатҳо дар доираи таркибҳои гуногун ба қайд гирифта мешаванд.

Л. Шелли ҳангоми таҳлили таҷрибаи давлатҳои Осиё қайд менамояд, ки рушди иқтисодӣ худ ба худ сатҳи савдои одамонро паст намекунад ва натиҷаи мусбат танҳо ҳангоми ҳамоҳангии он бо механизмҳои муассири ҳифзи ҳуқуқи инсон ба даст меояд [27, с. 129]. С. Кара ба хулосаи наздик омада, гузариши давлатҳои минтақаро аз модели классикии мубориза бо ҷиноят ба модели ҳифзи ҳуқуқи ҷабрдидагон қайд менамояд [28, с. 201]. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз таҷрибаи мазкур ду дарси амалӣ бармеояд: механизмҳои махсуси ҷавобгарӣ барои гурӯҳҳои осебпазир метавонанд самаранок бошанд, вале сиёсати ҷиноятӣ набояд танҳо ба як моддаи кодекс такя намояд.

Дар Ҷумҳурии Федеративии Олмон ҷавобгарӣ барои савдои одамон дар Кодекси ҷиноятӣ (Strafgesetzbuch) пешбинӣ гардида, дар натиҷаи ислоҳоти ба Дастури 2011/36/EU мутобиқшуда доираи шаклҳои истисмор ба таври назаррас васеъ карда шуд. Ғайр аз истисмори ҷинсӣ, истисмори меҳнатӣ, маҷбур намудани шахс ба фаъолияти ҷиноятӣ, гадоии маҷбурӣ ва дигар шаклҳои истифодаи ғайриқонунии инсон низ асоси ҷавобгарӣ эътироф гардидаанд [29, с. 1831]. Т. Фишер дар тафсири худ таъкид менамояд, ки ҳар қадар нишонаҳои таркиби ҷиноят дақиқтар муайян карда шаванд, эҳтимоли татбиқи якхелаи қонун аз ҷониби судҳо ҳамон қадар зиёдтар мегардад [29, с. 1835]. Мавқеи мазкурро тафсири классикии Шёнке–Шрёдер низ дастгирӣ менамояд, ки мушаххасияти таркибро шарти асосии пешбинишавандагии амалияи судӣ медонад [30, с. 63].

Қонунгузории Фаронса савдои одамонро ҳамчун ҷинояти зидди шахсият танзим намуда, мафҳуми истисморро васеъ шарҳ медиҳад ва тамоми шаклҳои истифодаи инсонро бо мақсади гирифтани фоидаи моддӣ ё дигар манфиати ғайриқонунӣ фаро мегирад [31, с. 74]. Ж. Прадел қайд менамояд, ки дар низоми ҳуқуқи ҷиноятии Фаронса таъмини мутаносибии ҷазо тавассути фарқгузории муфассали ҳолатҳои вазнинкунанда амалӣ мегардад [31, с. 78]. Дар Ҷумҳурии Италия меъёрҳои дахлдор савдои одамонро ба ғуломдорӣ ва ҳолати монанди ғуломдорӣ мустақиман мепайванданд, ки имкон медиҳад аломати вобастагии доимии ҷабрдида аз гунаҳгор дар сатҳи таркиби ҷиноят инъикос гардад [32, с. 12].

Аз муқоиса се фарқияти сохторӣ байни модели аврупоӣ ва модели пасошӯравӣ бармеояд. Фарқияти якум ба маркази вазнинии таркиб дахл дорад: дар давлатҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил диққати асосӣ ба худи амали харидуфурӯш ё интиқоли шахс, дар Олмон ва Фаронса бошад, ба муносибати истисморгарона нисбат ба инсон дода мешавад. Фарқияти дуюм ба истифодаи фаъоли категорияи «ҳолати осебпазирии шахс» алоқаманд аст: агар шахс бинобар вазъи иҷтимоӣ, иқтисодӣ, муҳоҷиратӣ ё равонӣ имкони муқовимат надошта бошад, худи истифодаи чунин ҳолат ҳамчун воситаи содир намудани ҷиноят эътироф мегардад [6]. Фарқияти сеюм дар он ифода меёбад, ки қонунгузории аврупоӣ меъёрҳои ҳуқуқи ҷиноятиро бо меъёрҳои мурофиавӣ ва иҷтимоӣ дар як низоми ягона мепайвандад.

Т. Обоката муносибати мазкурро аз мавқеи ҳуқуқи инсон асоснок намуда, қайд менамояд, ки ҳимояи муассир танҳо ҳангоми фаро гирифтани се самт, пешгирӣ, таъқиб ва ҳифз имконпазир аст [33, с. 67]. С. Кара дар навбати худ таъкид менамояд, ки самаранокии муқовимат на аз вазнинии ҷазо, балки аз эҳтимоли ошкор гардидани ҷиноят ва ногузирии ҷавобгарӣ вобаста мебошад [28, с. 228]. Барои давлатҳои дорои сатҳи баланди муҳоҷирати меҳнатӣ, аз ҷумла барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, хулосаи мазкур аҳамияти амалии бевосита дорад: афзоиши муҳлати ҷазо бидуни такмили механизми ошкорсозӣ натиҷаи пешгирикунанда намедиҳад.

Дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико заминаи асосии ҳуқуқии муқовимат ба савдои одамон Санади ҳифзи қурбониёни савдои одамон (Trafficking Victims Protection Act) мебошад, ки чанд бор такмил дода шудааст ва бо меъёрҳои Кодекси федералӣ пурра карда мешавад. Хусусияти асосии низоми амрикоӣ дар он аст, ки савдои одамон на танҳо ҳамчун ҷиноят, балки ҳамчун таҳдид ба амнияти миллӣ ва ба тартиботи иқтисодӣ баррасӣ мегардад, ки ҷалби мақомоти андоз, гумрук ва муҳоҷиратро ба раванди таъқиб асоснок менамояд [34, с. 211].

Дар Подшоҳии Муттаҳида қабули Санади ғуломдории муосир (Modern Slavery Act 2015) сиёсати ҷиноятиро аз нав ташаккул дод. Қонунгузори Британия ҳамаи шаклҳои истисморро ҳамчун зуҳуроти ғуломдории муосир муттаҳид намуда, ҷавобгарии ҷиноятиро бо механизмҳои ҳифзи иҷтимоии ҷабрдидагон пайваст сохт [35]. Ҷанбаи фарқкунандаи қонуни мазкур ҷалби бахши хусусӣ мебошад: ширкатҳои калон уҳдадоранд ҳисоботи солона оид ба тадбирҳои пешгирии истифодаи меҳнати маҷбурӣ дар занҷираи таъминот пешниҳод намоянд. Уҳдадории мазкур хусусияти ҷиноятӣ надорад, вале хавфи истифодаи меҳнати истисмориро тавассути механизми обрӯи корӣ коҳиш медиҳад [36, с. 23].

А.Т. Гэллахер яке аз хусусиятҳои асосии модели англосаксониро дар он мебинад, ки маркази тамоми танзими ҳуқуқӣ шахси ҷабрдида мебошад, на танҳо шахси гунаҳгор; самаранокии муқовимат танҳо ҳангоми ҳамзамон амалӣ гардидани ҳифзи ҳуқуқҳои ҷабрдида ва таъқиби ҷиноятӣ таъмин мегардад [10, с. 116]. Л. Шелли ҷанбаи дигарро таъкид менамояд: дар давлатҳои англосаксонӣ савдои одамон ҳамчун ҷузъи ҷинояткории муташаккили фаромиллӣ баррасӣ шуда, мубориза бо он бе ҳамкории мақомоти ҳифзи ҳуқуқи якчанд давлат ғайриимкон дониста мешавад [27, с. 166].

Таҷрибаи амалӣ нишон медиҳад, ки муваффақияти модели мазкур бештар аз сифати татбиқ вобаста аст, на аз матни қонун. Дар «Дастури байналмилалии Палгрейв оид ба савдои одамон» қайд мегардад, ки шумораи назарраси ҳолатҳои истисмор аз ҷониби мақомоти тафтишотӣ ҳамчун ҷиноятҳои дигар - маҷбуркунӣ, қаллобӣ ё вайрон намудани қонунгузории меҳнат - баҳогузорӣ гардида, аломатҳои савдои одамон пурра муайян карда намешаванд [37, с. 13]. Ҳамин холигии амалиро маълумоти оморӣ низ тасдиқ менамояд: соли 2022 ҳиссаи истисмори меҳнатӣ дар сохтори ҷабрдидагони ошкоргардида 42 фоизро ташкил дод, дар ҳоле ки танҳо 17 фоизи ҳукмҳои айбдоркунанда маҳз ба ҳамин шакли истисмор рост меомад [24]. Номутаносибии мазкурро маърӯзаи солонаи Департаменти давлатии Иёлоти Муттаҳидаи Амрико низ қайд менамояд [24].

Аз ҷиҳати сохторӣ, судҳои Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Британия ҳангоми баррасии парвандаҳо на танҳо худи амалҳои содиршуда, балки маҷмӯи ҳолатҳои воқеиро арзёбӣ менамоянд: дараҷаи вобастагии ҷабрдида аз гунаҳгор, истифодаи таҳдид, фиреб, маҷбуркунӣ, фишори равонӣ, маҳрум сохтан аз ҳуҷҷатҳои тасдиқкунандаи шахсият ва дигар воситаҳои маҳдудкунандаи иродаи озод [35]. Муносибати мазкур ба Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонад на дар шакли қабули меъёрҳои хориҷӣ, балки дар шакли таҳияи меъёрҳои методии муайян намудани қурбониён барои мақомоти тафтишотӣ ва судӣ интиқол дода шавад.

Ҷумҳурии Арманистон намунаи ислоҳоти мукаммали кодификатсионӣ мебошад. Бо Кодекси ҷиноятии нав, ки 5 майи соли 2021 қабул гардида, 1 июли соли 2022 мавриди амал қарор гирифт, меъёрҳои марбут ба савдои одамон аз моддаҳои 132, 132.2 ва 132.3-и кодекси пешина ба моддаҳои 188, 189 ва 190-и кодекси нав интиқол дода шуданд [38]. Мувофиқи маърӯзаи гурӯҳи коршиносони Шӯрои Аврупо, таърифи истисмор дар қисми 4 моддаи 188 акнун маҷбур намудан ба фаъолияти ҷиноятӣ ва гирифтани ғайриқонунии ҳуҷайраҳо, бофтаҳо ва моеъҳои инсонро мустақиман дар бар мегирад [41]. Ҳамзамон ҳамон маърӯза қайд менамояд, ки баъзе ҳолатҳое, ки қаблан вазнинкунанда ҳисоб мешуданд, аз ҷумла содир намудани ҷиноят нисбат ба ду ва зиёда шахс, дар таҳрири нав мақоми қаблии худро гум кардаанд [41]. Таҷрибаи Арманистон аз ҳамин сабаб на ҳамчун намунаи бечунучаро, балки ҳамчун мисоли ҳамзамони дастоварду ва хатари ислоҳоти васеъмиқёс арзиш дорад.

Дар Гурҷистон танзими ҳуқуқӣ дуҷониба сохта шудааст: ҷавобгарии ҷиноятӣ дар Кодекси ҷиноятӣ [32] муқаррар гардида, механизми муайян

намудани қурбониён, ҳифзи иҷтимоии онҳо ва ҳамоҳангсозии фаъолияти мақомоти давлатӣ бо Қонуни махсус аз 28 апрели соли 2006 танзим мешавад [43]. Модели мазкур бартарии амалӣ дорад: меъёри ҷиноятӣ аз бори вазифаҳои маъмурӣ ва иҷтимоӣ озод гардида, механизми ҳифз метавонад бидуни тағйир додани кодекс такмил дода шавад.

Дар Ҷумҳурии Литва, Ҷумҳурии Латвия ва Ҷумҳурии Эстония қонунгузорӣ мутобиқи талаботи Дастури 2011/36/EU такмил дода шудааст. Дар баробари истисмори ҷинсӣ, ҷавобгарӣ барои меҳнати маҷбурӣ, гадоии маҷбурӣ, истифодаи инсон дар фаъолияти ҷиноятӣ ва гирифтани ғайриқонунии узвҳо бо дақиқии бештар танзим шудааст [33]. Хусусияти фарқкунандаи давлатҳои Балтика истифодаи васеи пойгоҳҳои ягонаи иттилоотӣ ва ҳамкории фаромарзии мақомоти ҳифзи ҳуқуқ мебошад, ки муайян намудани қурбониёнро суръат мебахшад [35].

Аз таҳлили ислоҳоти давлатҳои номбаршуда чор унсури интиқолшаванда ҷудо мегардад: таърифи қонунии истисмор дар матни худи меъёр; ҷудо намудани таркиби мустақил барои ноболиғон ва шахсони дар ҳолати нотавонӣ қарордошта; танзими ҳифзи ҷабрдида дар санади алоҳида; мустаҳкам намудани асосҳои ҳуқуқии ҳамоҳангсозии байниидоравӣ. Доираи шаклҳои истисмор, ки дар қонунгузории давлатҳои таҳлилшуда эътироф гардидааст, дар ҷадвали 2 муқоиса карда шудааст.

Ҷадвали 2. Шаклҳои истисмор, ки дар санадҳои байналмилалӣ ва қонунгузории миллии давлатҳои таҳлилшуда эътироф гардидаанд

Шакли истисмор	**Протоколи Палермо (2000)**	**Дастури 2011/36/EU (таҳрири 2024/1712)**	**Олмон, Фаронса, Италия**	**Арманистон, давлатҳои Балтика**	**ҶТ, мод. 130¹**
Истисмори ҷинсӣ	+	+	+	+	+
Меҳнати маҷбурӣ ва хизматрасонии маҷбурӣ	+	+	+	+	+
Ғуломдорӣ ва ҳолати монанди ғуломдорӣ	+	+	+	+	+
Гирифтани ғайриқонунии узвҳо	+	+	+	+	+
Гирифтани ҳуҷайраҳо, бофтаҳо ва моеъҳо	–	+	+	+	–
Маҷбур намудан ба фаъолияти ҷиноятӣ	–	+	+	+	–
Гадоии маҷбурӣ	–	+	+	+	–
Издивоҷи маҷбурӣ	–	+	қисман	қисман	–
Фарзандхондкунии ғайриқонунӣ	–	+	қисман	қисман	–
Истисмори модаршавии ивазӣ	–	+	–	–	–
Истифодаи ТИК ҳамчун ҳолати вазнинкунанда	–	+	қисман	қисман	–

Эзоҳ: «+» шакл дар матни санади меъёрӣ мустақиман номбар шудааст; «қисман» шакл тавассути тафсир ё меъёрҳои ҳамҷавор фаро гирифта мешавад; «–» шакл мустақиман пешбинӣ нагардидааст. ТИК – технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ; ҶТ – Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Ҷадвали 2 нишон медиҳад, ки фарқияти асосии байни моддаи 130¹ Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва стандарти муосири аврупоӣ на дар шаклҳои классикии истисмор, балки дар ҳафт мавқеи нав ҷойгир аст. Се мавқеи аввал гирифтани ғайриқонунии ҳуҷайраҳо ва бофтаҳо, маҷбур намудан ба фаъолияти ҷиноятӣ ва гадоии маҷбурӣ дар қонунгузории Ҷумҳурии Арманистон ва давлатҳои Балтика мустақиман танзим гардидаанд, ду мавқеи минбаъда издивоҷи маҷбурӣ ва фарзандхондкунии ғайриқонунӣ тавассути таркибҳои ҳамҷавор фаро гирифта мешаванд. Ҳолати мазкур имконияти амалии интиқоли таҷрибаро тасдиқ намуда, ҳамзамон нишон медиҳад, ки ҳатто дар давлатҳои ислоҳотгузаронида раванди мутобиқсозӣ ба анҷом нарасидааст.

Таҳаввулоти технологӣ сохтори фаъолияти шабакаҳои ҷиноятиро тағйир додааст. Мувофиқи маърӯзаи ҷаҳонии соли 2024, истисмори ҷиноӣ, ки марказҳои фиребгарии онлайниро низ дар бар мегирад, ҷои сеюмро аз рӯи шумораи ҷабрдидагони ошкоргардида ишғол намуда, ҳиссаи

он аз 1 фоиз дар соли 2016 то 8 фоиз дар соли 2022 боло рафтааст [24]. Дар ҳамон маърӯза қайд мегардад, ки соли 2022 намояндагони на камтар аз 162 миллат ба 128 давлати таъинот интиқол дода шудаанд, ва 31 фоизи ҷараёнҳои фаромарзӣ ба шаҳрвандони давлатҳои Африқо рост меояд [24. Ҳамзамон 74 фоизи ҷинояткорони маҳкумшуда дар ҳайати гурӯҳҳои муташаккили ҷиноятӣ фаъолият намудаанд [24]. Маълумоти мазкур ду тамоюлро тасдиқ менамояд: рақамишавии марҳилаи ҷалб ва нақши бартаридоштаи ҷинояткории муташаккил.

Қонунгузори аврупоӣ ба тамоюлҳои мазкур бо Дастури (ИА) 2024/1712 вокуниш нишон дод. Санади мазкур истифодаи технологияҳои иттилоотию коммуникатсиониро ҳангоми содир намудани ҷиноят ва паҳн намудани маводи дорои мазмуни ҷинсӣ дар бораи ҷабрдидаро ба сифати ҳолати вазнинкунанда муқаррар намуда, барои шахсони ҳуқуқии дар чунин фаъолият иштироккунанда санксияҳои ҳатмӣ, аз ҷумла маҳрум сохтан аз ҳуқуқи иштирок дар хариди давлатӣ ва аз грантҳо, пешбинӣ намудааст [7]. Ҳамзамон уҳдадории муқаррар намудани ҳамоҳангсози миллӣ ва механизми расмии интиқоли ҷабрдидагон ҷорӣ карда шуд.

Дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон истифодаи шабакаҳои иҷтимоӣ, барномаҳои мобилӣ ва воситаҳои электронӣ ҳамчун тарзи содир намудани савдои одамон ба сифати аломати мустақили квалификатсионӣ пешбинӣ нагардидааст [2]. Холигии мазкур оқибати дугона дорад. Аз ҷиҳати квалификатсия, истифодаи технологияи рақамӣ танҳо ҳамчун ҳолати муқаррарии содиршавии кирдор ба ҳисоб гирифта мешавад ва ба ҳаҷми ҷазо таъсир намерасонад. Аз ҷиҳати мурофиавӣ, набудани аломати махсус далели зарурати ҷамъоварии далелҳои электрониро суст менамояд ва ба ҳамкории фаромарзӣ монеа эҷод мекунад.

Роҳи ҳалли масъала на дар қабули меъёри алоҳидаи «савдои рақамии одамон», балки дар ворид намудани аломати иловагии квалификатсионӣ ба таркиби мавҷуда мебошад. Таҷрибаи Иттиҳоди Аврупо нишон медиҳад, ки маҳз чунин ҳал имкон медиҳад дақиқии таркиб нигоҳ дошта шавад ва ҳамзамон хатари васеъшавии беназорати мафҳум, ки Ҷ.А. Чуанг дар бораи он огоҳ намуда буд [12, с. 622], пешгирӣ карда шавад. Муқоисаи ҳолатҳои вазнинкунанда дар ҷадвали 3 оварда шудааст.

Ҷадвали 3. – Муқоисаи ҳолатҳои вазнинкунандаи ҷавобгарӣ барои савдои одамон

Ҳолати вазнинкунанда	**Дастури 2011/36/EU (таҳрири 2024/1712)**	**Олмон**	**Армани стон**	**Литва, Латвия**	**ҶТ, мод. 130[1]**
Содир намудани ҷиноят нисбат ба ноболиғ	+	+	+	+	+
Аз ҷониби гурӯҳи муташаккил	+	+	+	+	+
Бо истифода аз мақоми хизматӣ	+	+	+	+	+
Ба амал овардани оқибатҳои вазнин	+	+	+	+	+
Истифодаи ҳолати осебпазири и шахс	+	+	+	+	–
Ба хатар андохтани ҳаёти ҷабрдида	+	+	қисман	+	қисман
Истифодаи ТИК ҳангоми содир намудани ҷиноят	+	қисман	қисман	қисман	–
Паҳн намудани мавод бо мазмуни ҷинсӣ дар бораи ҷабрдида	+	қисман	–	–	–
Ташкил, роҳбарӣ ё маблағгузо рии шабака	+	+	+	+	қисман
Ҷавобгарии шахси ҳуқуқӣ	+	+	+	+	–

Эзоҳ: «қисман» маънои онро дорад, ки ҳолат тавассути меъёрҳои умумии Қисми умумии кодекс ё тавассути таркибҳои ҳамҷавор фаро гирифта мешавад, вале ҳамчун аломати мустақили квалификатсионии таркиби савдои одамон пешбинӣ нагардидааст. ТИК – технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ; ҶТ – Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Натиҷаҳои муқоиса ду хулосаи ба ҳам зидро истисно намекунанд. Аз як тараф, моддаи 130[1] Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷиҳати сохтори ҳуқуқӣ ва аломатҳои асосии таркиб ба талаботи моддаи 3(а) Протоколи Палермо мутобиқ буда, ҷавобгариро барои шаклҳои асосии савдои одамон пешбинӣ менамояд

[2]. Меъёри мазкур соддатар аз аналогҳои аврупоӣ буда, барои амалияи ҳуқуқтатбиқкунӣ фаҳмо мебошад, ки худ бартарии амалӣ ба ҳисоб меравад. Аз тарафи дигар, таҳлил панҷ холигии меъёриро ошкор намуд, ки самаранокии татбиқи онро маҳдуд менамоянд.

Холигии якум набудани таърифи қонунии истисмор дар матни худи меъёр мебошад. Дар қонунгузории Олмон, Арманистон ва давлатҳои Балтика мазмуни истисмор мустақиман дар диспозитсия ё дар қисми алоҳидаи модда кушода мешавад, дар ҳолате ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шарҳи он асосан ба санади соҳавӣ [7] ҳавола карда шудааст. Ҳолати мазкур ба пешбинишавандагии квалификатсия таъсири манфӣ мерасонад.

Холигии дуюм ба доираи шаклҳои истисмор дахл дорад: маҷбур намудан ба фаъолияти ҷиноятӣ, гадоии маҷбурӣ, гирифтани ғайриқонунии ҳуҷайраҳо ва бофтаҳо, издивоҷи маҷбурӣ ва фарзандхондкунии ғайриқонунӣ дар меъёр мустақиман зикр нашудаанд, гарчанде маҳз ҳамин шаклҳо мувофиқи маълумоти байналмилалӣ бо суръати баландтарин афзоиш меёбанд [40, с. 50].

Холигии сеюм эътироф нагардидани истифодаи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ ҳамчун аломати квалификатсионӣ мебошад, ки дар банди 8 муфассал баррасӣ гардид. Холигии чорум ба танзими норасои ҷавобгарии ташкилкунанда, роҳбар ва маблағгузори шабакаи ҷиноятӣ марбут аст: қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон барои фаъолияти гурӯҳи муташаккил ҷазои вазнинтар пешбинӣ менамояд [2], вале маблағгузорӣ ва идоракунии шабака ҳамчун кирдори мустақил ҷудо карда нашудааст. Дар қонунгузории Олмон, Фаронса ва Иёлоти Муттаҳидаи Амрико маҳз чунин фарқгузорӣ имкон медиҳад, ки сатҳи болоии занҷираи ҷиноятӣ ба ҷавобгарӣ кашида шавад. Л. Шелли ва С. Кара маҳрум намудани шабакаҳоро аз имконияти молиявӣ яке аз воситаҳои самаранокторини муқовимат медонанд [27, с. 242], [28, с. 298].

Холигии панҷум ба заминаи ҳуқуқии ҳамоҳангсозии байниидоравӣ дахл дорад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамоҳангсозӣ дар доираи Қонуни № 1096 амал менамояд [3], вале таҷрибаи Гурҷистон нишон медиҳад, ки самаранокӣ ҳангоми муқаррар намудани мақоми ҳуқуқии ҳамоҳангсоз, тартиби ҳатмии интиқоли ҷабрдида ва муҳлатҳои возеҳи вокуниши мақомот баландтар мегардад [39]. Таҷрибаи Иттиҳоди Аврупо низ ҳамин самтро тасдиқ менамояд [7].

Ҷамъбасти таҳлил бо пешниҳодҳои мушаххас дар ҷадвали 4 оварда шудааст. Ҳангоми таҳияи пешниҳодҳо принсипи интихобият риоя гардид: ба қонунгузории миллӣ на матни меъёрҳои хориҷӣ, балки ҳалли ҳуқуқие интиқол дода мешавад, ки самаранокии он дар амалия тасдиқ гардида, бо сохтори кодекси амалкунанда мувофиқ мебошад.

Ҷадвали 4. – Самтҳои пешниҳодшудаи такмили моддаи 130¹ Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон

№	Холигии муайяншуда	Пешниҳоди меъёрӣ	Таҷрибаи асосгузор
1	Набудани таърифи қонунии истисмор	Дар эзоҳи моддаи 130¹ таърифи истисмор бо номгӯи кушодаи шаклҳои он ҷорӣ карда шавад	Олмон [52, § 232]; Арманистон [19, мод. 188]; Литва [33, мод. 147]
2	Инъикос нагардидани шаклҳои нави истисмор	Маҷбур намудан ба фаъолияти ҷиноятӣ, гадоии маҷбурӣ, гирифтани ғайриқонунии ҳуҷайраҳо ва бофтаҳо, издивоҷи маҷбурӣ ва фарзандхондкунии ғайриқонунӣ ба номгӯй илова гарданд	Дастури 2024/1712 [36, мод. 1]; Арманистон [41, п. 15]
3	Эътироф нашудани истифодаи ТИК	Содир намудани ҷиноят бо истифода аз шабакаҳои иттилоотию коммуникатсионӣ ҳамчун аломати квалификатсионӣ пешбинӣ гардад	Дастури 2024/1712 [36, мод. 1]
4	Танзими норасои ҷавобгарии ташкилкунанда ва маблағгузор	Ташкил, роҳбарӣ ва маблағгузории шабакаи савдои одамон ҳамчун аломати мустақили квалификатсионӣ ҷудо карда шавад	ИМА [54, § 1590]; Олмон [52, § 232a]; Фаронса [30, мод. 225-4-3]
5	Ҳифзи нокифояи ҷабрдида	Принсипи ҷазо надодани ҷабрдида барои кирдорҳои дар натиҷаи маҷбуркунӣ содиршуда мустаҳкам гардад	Конвенсияи CETS № 197 [3, мод. 26]; Дастури 2011/36/EU [35, мод. 8]
6	Заминаи сусти ҳамоҳангсозии байниидоравӣ	Дар Қонуни № 1096 мақоми ҳуқуқии ҳамоҳангсоз, тартиби ҳатмии интиқоли ҷабрдида ва муҳлатҳои вокуниш муқаррар карда шаванд	Гурҷистон [43, мод. 10, 11, 24]; Дастури 2024/1712 [36, мод. 1]

Эзоҳ: ТИК – технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ. Пешниҳодҳо дар асоси натиҷаҳои таҳлили муқоисавии дар ҷадвалҳои 1-3 овардашуда таҳия гардидаанд.

Маҳдудияти таҳқиқот бояд ошкоро зикр гардад. Таҳлил ба матнҳои санадҳои меъёрӣ ва ба маводи мониторингии дастрас асос ёфта, амалияи судии давлатҳои таҳлилшударо дар бар намегирад. Хулосаҳо оид ба самаранокии воқеии моделҳо аз ҳамин сабаб хусусияти пешакӣ доранд ва тасдиқи иловагиро тавассути таҳқиқоти эмпирикии парвандаҳои ҷиноятӣ талаб менамоянд. Ғайр аз он, маълумоти оморӣ танҳо ҳолатҳои ошкоргардидаро инъикос менамояд, дар ҳоле ки дараҷаи латентнокии савдои одамон, тибқи баҳодиҳии

созмонҳои байналмилалӣ, баланд боқӣ мемонад [1, с. 30].

Дар асоси таҳлилҳои гузаронида шуда, чунин хулоса пешниҳод кардан мумкин аст:

1.Таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии қонунгузории бисту як давлат имкон дод, ки панҷ модели танзими ҳуқуқии ҷавобгарӣ барои савдои одамон ҷудо карда шавад: моно-объектӣ, бисёр-объектӣ, казуистӣ, комплексии ғайримустақим ва ҳимоямеҳвар. Ҷойгиршавии давлат дар типология на бо мансубияти он ба оилаи ҳуқуқӣ, балки бо самти сиёсати ҷиноятӣ муайян мегардад, ки имконияти интиқоли таҷрибаро байни низомҳои гуногуни ҳуқуқӣ асоснок менамояд.

2. Таҳаввули стандарти байналмилалӣ се марҳиларо тай намудааст: криминализатсия (солҳои 2000-ум), виктимологӣ (солҳои 2005-2011) ва технологӣ (солҳои 2022-2024). Қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон талаботи марҳилаи якумро пурра ва талаботи марҳилаи дуюмро қисман иҷро намуда, ба марҳилаи сеюм ҳанӯз мутобиқ нашудааст.

3. Маркази вазнинии сиёсати ҷиноятии муосир иваз шудааст: ҷои афзоиши муҳлати ҷазоро дақиқ кардани мазмуни истисмор, фарқгузории муфассали аломатҳои квалификатсионӣ ва танзими кафолатҳои мурофиавии ҷабрдида гирифтааст. Дар ҳамаи давлатҳои таҳлилшуда, ки натиҷаи мусбат ба даст овардаанд, омили ҳалкунанда эҳтимоли ошкор гардидани ҷиноят ва ногузирии ҷавобгарӣ будааст, на сахтгирии санксия.

4. Меъёри миллӣ унсурҳои ҳатмии таркибро, ки моддаи 3(а) Протоколи Палермо муқаррар намудааст, пурра дар бар мегирад. Ҳамзамон панҷ соҳаи танзими нокифоя ошкор гардид: мазмуни истисмор дар матни худи модда кушода нашудааст; шаклҳои нави истисмор аз доираи диспозитсия берун мондаанд; истифодаи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ мақоми аломати квалификатсионӣ надорад; ташкил ва маблағгузории шабака ҳамчун кирдори мустақил ҷудо карда нашудааст; асосҳои ҳуқуқии ҳамоҳангсозии байниидоравӣ такмилро тақозо менамоянд.

5. Барои бартараф намудани холигиҳои муайяншуда шаш тағйироти мушаххас пешниҳод мегардад, ки дар ҷадвали 4 нишон дода шудаанд. Татбиқи онҳо тағйир додани сохтори Кодекси ҷиноятиро талаб намекунад ва дар доираи таҳрири моддаи 130[1], эзоҳи он ва Қонуни №1096 амалӣ шуданашон мумкин аст.

6. Истифодаи таҷрибаи хориҷӣ бояд хусусияти интихобӣ дошта бошад. Нусхабардории мустақими меъёрҳо бинобар фарқияти шароити иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сохтори институтсионалӣ натиҷаи дилхоҳ намедиҳад; арзиши амалӣ дорад на матни меъёр, балки ҳалли ҳуқуқие, ки самаранокии он дар амалия тасдиқ гардидааст.

Муқарриз: д.и.ҳ., профессор Шарипов Т.Ш.

СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ЗАРУБЕЖНЫХ ГОСУДАРСТВ О ТОРГОВЛЕ ЛЮДЬМИ И НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СТАТЬИ 130[1] УГОЛОВНОГО КОДЕКСА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Ключевые слова: торговля людьми, эксплуатация, сравнительно-правовой анализ, статья 130[1] УК Республики Таджикистан, Палермский протокол, Директива Европейского Союза 2011/36/EU, цифровая эксплуатация, квалифицирующие признаки, защита потерпевшего, транснациональная преступность.

Аннотация. В статье проведён сравнительно-правовой анализ уголовного законодательства более чем двадцати зарубежных государств об ответственности за торговлю людьми, результаты которого сопоставлены с нормами статьи 130[1] Уголовного кодекса Республики Таджикистан. Нормативную основу исследования составили Палермский протокол, Конвенция Совета Европы о противодействии торговле людьми, Директива Европейского союза 2011/36/EU в редакции Директивы (ЕС) 2024/1712, а также уголовные кодексы государств Центральной Азии, Содружества Независимых государств, Западной Европы, Восточной Азии, англосаксонских стран и государств, недавно проведших правовую реформу. Установлено, что общей тенденцией развития современного законодательства является переход от усиления санкции к уточнению понятия эксплуатации, расширению круга квалифицирующих признаков и укреплению правовых гарантий потерпевшего. Анализ показал, что статья 130[1] Уголовного кодекса Республики Таджикистан отвечает базовым требованиям Палермского протокола, однако содержит пять нормативных пробелов: отсутствие легального определения эксплуатации, неотражённость её новых форм, непризнание использования информационно-коммуникационных технологий квалифицирующим признаком, недостаточная регламентация

ответственности организатора и финансирующего сеть лица, а также несовершенство правовых основ межведомственной координации. По результатам исследования предложена новая редакция статьи 130¹.

Саидзода Джумахон Зикриё – соискатель кафедры уголовного права и противодействия коррупции юридического факультета Таджикского национального университета. E-mail: jumakhon-1989@mail.ru; Тел.: (+992) 000-90-00-80.

COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF FOREIGN CRIMINAL LEGISLATION ON HUMAN TRAFFICKING AND DIRECTIONS FOR IMPROVING ARTICLE 130¹ OF THE CRIMINAL CODE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Keywords: human trafficking, exploitation, comparative legal analysis, Article 130¹ of the Criminal Code of the Republic of Tajikistan, Palermo Protocol, Directive of European Union 2011/36/EU, digital exploitation, aggravating circumstances, victim protection, transnational crime.

Abstract. The article presents a comparative legal analysis of the criminal legislation of more than twenty foreign states on liability for human trafficking, the results of which are compared with the provisions of Article 130¹ of the Criminal Code of the Republic of Tajikistan. The normative basis of the study comprises the Palermo Protocol, the Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings, Directive 2011/36/EU as amended by Directive (EU) 2024/1712, as well as the criminal codes of the states of Central Asia, Commonwealth of Independent States, Western Europe, East Asia, the common-law jurisdictions and countries that have recently carried out criminal law reform. Using the criteria of the protected legal interest, the construction of the corpus delicti and the status of the victim, five basic models of legal regulation are identified: mono-object, multi-object, casuistic, indirect complex and victim-centred. It is established that the common trend in the development of modern legislation is a shift from the intensification of sanctions towards clarifying the concept of exploitation, expanding the range of aggravating circumstances and strengthening the legal guarantees of the victim. The analysis demonstrates that Article 130¹ of the Criminal Code of the Republic of Tajikistan meets the basic requirements of the Palermo Protocol, yet contains five normative gaps: the absence of a statutory definition of exploitation, the omission of its new forms, the non-recognition of the use of information and communication technologies as an aggravating circumstance, insufficient regulation of the liability of the organiser and financier of a trafficking network, and the imperfection of the legal foundations of interagency coordination. A new wording of Article 130¹ is proposed.

Saidzoda Jumahon Zikriyo – applicant at the criminal law and tackling corruption department of the faculty of law of Tajik national University. E-mail: jumakhon-1989@mail.ru; Tel.: (+992) 000-90-00-80.

Рӯйхати адабиёт:

1. Гузориши глобалӣ оид ба хариду фурӯши одамон барои соли 2024. – Вена: «Дафтари Созмони Милали Муттаҳид оид ба маводи мухаддир ва ҷиноятқорӣ», 2024. – 208 с.

2. Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 майи соли 1998, №574 (бо тағйиру иловаҳо) // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотию ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Версияи 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 22.06.2026).

3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муқовимат ба савдои одамон ва расонидани кумак ба қурбониёни савдои одамон» аз 26 июли соли 2014, №1096 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотию ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Версияи 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 22.06.2026).

4. Протокол оид ба пешгирӣ, бездоштан ва ҷазо додан барои савдои одамон, бахусус занон ва кӯдакон, ки Конвенсияи Созмони Милали Муттаҳидро бар зидди ҷиноятқории муташаккили фаромиллӣ пурра менамояд аз 15 ноябри соли 2000 // [Захираи электронӣ]. Саҳифаи расмии Созмони Милали Муттаҳид. Манбаи дастрасӣ: https://www.unodc.org/unodc/en/organized-crime/intro/UNTOC.html(санаи мурочиат: 08.07.2025).

5. Конвенсияи Шӯрои Аврупо оид ба амал бар зидди савдои одамон (CETS № 197) аз 16 майи соли 2005 // [Захираи электронӣ]. Саҳифаи расмиии Шурои Аврупо. Манбаи дастрасӣ: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=197(санаи мурочиат: 08.09.2025).

6. Директиваи 2011/36/ИА Парлумони Аврупо ва Шӯро аз 5 апрели соли 2011 оид ба пешгирии хариду фурӯши одамон ва мубориза бар зидди он, инчунин оид ба ҳифзи ҷабрдидагон // Маҷаллаи расмии Иттиҳоди Аврупо. – 2011. – L 101. – С. 1-11.

7. Директиваи (ИА) 2024/1712 Парлумони Аврупо ва Шӯро аз 13 июни соли 2024 оид ба ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Директиваи 2011/36/ИА дар бораи пешгирии хариду фурӯши одамон ва мубориза бар зидди он, инчунин ҳифзи қурбониёни хариду фурӯши одамон // [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии Парлумони Аврупо. Тарзи дастрасӣ: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1712/oj (санаи мурочиат: 12.07.2026).

8. Наумов А.В. Ҳуқуқи ҷиноятии Россия. Қисми умумӣ: курси лексияҳо. – М.: «Норма», 2019. – 800 с.

9. Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Ӯзбекистон аз 22 сентябри соли 1994, № 2012-XII (бо тағйиру иловаҳо) // [Захираи электронӣ]. Махзани миллии маълумоти қонунгузории Ҷумҳурии Ӯзбекистон «Lex-uz online». Манбаи дастрасӣ: https://www.lex.uz/acts/111457 (санаи мурочиат: 10.09.2025).

10. Галлахер А.Т. Ҳуқуқи байналмилалӣ дар соҳаи хариду фурӯши одамон. – Кембриҷ: «Нашриёти Донишгоҳи Кембриҷ», 2010. – 616 с.

11. Бейлс К. Одамони якдафъаина: ғуломдории нав дар иқтисодиёти ҷаҳонӣ. – Нашри 3-юм. – Беркли: «Нашриёти Донишгоҳи Калифорния», 2012. – 320 с.

12. Чуанг Ҷ.А. Васеъ намудани мафҳуми истисмор ва суст гардидани қонунгузорӣ оид ба мубориза бар зидди хариду фурӯши одамон // Маҷаллаи амрикоии ҳуқуқи байналмилалӣ. – 2014. – Т.108. – № 4. – С. 609-649.

13. Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Қазоқистон аз 3 июли соли 2014, № 226-V ЗРК (бо тағйиру иловаҳо) // [Манбаи электронӣ]. Низоми иттилоотии «Параграф». Манбаи дастрасӣ: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575252#pos=66;–45 (санаи мурочиат: 06.07.2026).

14. Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Қирғизистон аз 28 октябри соли 2021, №127 (бо тағйиру иловаҳо) // Низоми иттилоотии «Параграф». Манбаи дастрасӣ: https://prg.kz/document/?doc_id=36675065&doc_id2=36675065&pos2=9;91&pos=4;89 (санаи мурочиат: 06.07.2026).

15. Борчашвили И.Ш. Тафсир ба Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Қазоқистон. Қисми махсус. – Алмаато: «Жеті Жарғы», 2021. – 720 с.

16. Куланбаева З.А. Ҳуқуқи ҷиноятии Ҷумҳурии Қирғизистон. Қисми умумӣ: дастури таълимӣ. – Бишкек: «Нашриёти ДДҚР», 2021. – 142 с.

17. Рустамбаев М.Х. Шарҳ ба Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Ӯзбекистон. Қисми махсус. – Тошканд: «Адолат», 2021. – 640 с.

18. Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Молдова аз 18 апрели соли 2002, №985-XV (бо тағйиру иловаҳо) // [Захираи электронӣ]. Низоми иттилоотии «Параграф». Мабаи дастрасӣ: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30394923&doc_id2=30394923 (санаи мурочиат: 17.06.2026).

19. Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Беларус аз 9 июли соли 1999, №275-З (бо тағйиру иловаҳо) // [Захираи электронӣ]. Низоми иттилоотии «Параграф». Манбаи дастрасӣ: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30414984&doc_id2=30414984 (санаи мурочиат: 06.07.2026).

20. Кодекси ҷиноятии Украина аз 5 апрели соли 2001, № 2341-III (бо тағйиру иловаҳо). – Киев: «Алерта», 2023. – 320 с.

21. Ҳуқуқи ҷиноятии Ҷумҳурии Қазоқистон. Қисми махсус: китоби дарсӣ. Ҷилди 2 / И.И. Рогов, К.Ж. Балтабаев, А.И. Коробеев / муҳар. масъул И.И. Рогов, К.Ж. Балтабаев. – Алмаато: «Жеті жарғы», 2017. – 540 с.

22.Курси ҳуқуқи ҷиноятӣ. Қисми махсус: дар 5 ҷилд. Т.3 / зери таҳрири илмии И.О. Грунтов, А.В. Шидловский. – Минск: «Маркази нашрии ДДБ», 2021. – 840 с.

23. Ҳуқуқи ҷиноятии Ҷумҳурии Беларус. Қисми махсус: дастури таълимӣ. – Минск: «Амалфея», 2021. – 640 с.

24. Гузориши глобалӣ оид ба хариду фурӯши одамон дар соли 2024 // [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии Идораи Созмони Милали Муттаҳид оид ба маводи мухаддир ва ҷиноятқорӣ. Тарзи дастрасӣ: https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/glotip/2024/GLOTIP2024_BOOK.pdf

25. Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Мардумии Чин аз 14 марти соли 1997 // [Захираи электронӣ]. Портали иттилоотии интернетии «Право». Тарзи дастрасӣ: https://chinahelp.me/criminal/ugolovnyj-kodeks-kitajskoj-narodnoj-respubliki (санаи мурочиат: 14.07.2026).

26. Кодекси ҷиноятии Ҷопон аз 24 апрели соли 1907 // [Захираи электронӣ]. Китобхонаи ҷамъиятии ройгони сиёсӣ-ҳуқуқӣ. Манбаи дастрасӣ: https://constitutions.ru/?p=407 (санаи мурочиат: 14.07.2026).

27. Шелли Л. Хариду фурӯши одамон: нигоҳи ҷаҳонӣ. – Кембриҷ: «Нашриёти Донишгоҳи

Кембриҷ», 2010. – 356 с.

28. Кара С. Савдои одамон бо мақсади истисмори шаҳвонӣ: аз науқтаи назари тиҷорати ғуломдории муосир. – Ню-Йорк: «Нашриёти Донишгоҳи Колумбия», 2009. – 298 с.

29. Фишер Т. Кодекси ҷиноятӣ бо қонунҳои иловагӣ: тафсир. – Нашри 70-ум. – Мюнхен: «С.Н. Бек», 2023. – 2838 с.

30. Шёнке А. Кодекси ҷиноятӣ: тафсир. – Нашри 30-юм. – Мюнхен: «С.Х. Бек», 2019. – 3361 с.

31. Прадел Ж. Ҳуқуқи умумии ҷиноятӣ. – Париж: «Нашриёти Кюжа», 2019. – 828 с.

32. Фиандака Ҷ., Муско Э. Ҳуқуқи ҷиноятӣ. Қисми умумӣ. – Болония: «Дзаникелли», 2020. – 880 с.

33. Обоката Т. Хариду фурӯши одамон аз нуқтаи назари ҳуқуқи инсон: дар роҳи ташаккули муносибати ҳамаҷониба. – Лейден: «Мартинус Нийхофф», 2006. – 262 с.

34. Бейлес К. Ғуломи маҷбурӣ дар ҳамсоягӣ: хариду фурӯши одамон ва ғуломдорӣ дар Амрикои муосир. – Беркли: «Нашриёти Донишгоҳи Калифорния», 2009. – 320 с.

35. Қонуни соли 2015 «Дар бораи ғуломдории муосир» (боби 30) // [Захираи электронӣ]. Саҳифаи расмии Ҳукумати Британияи Кабир. Манбаи дастрасӣ: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2015/30/contents

36. Ормерод Д., Лэрд К. Ҳуқуқи ҷиноятии Смит, Ҳоган ва Ормерод. – Оксфорд: «Нашриёти Донишгоҳи Оксфорд», 2021. – 1224 с.

37. Винтердайк Ҷ. Дастури байналмилалии «Пэлгрейв» оид ба хариду фурӯши одамон. – Чам: «Пэлгрейв Макмиллан», 2020. – 1863 с.

38. Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Арманистон аз 5 майи соли 2021 // [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии Парлумони Ҷумҳурии Арманистон. Манбаи дастрасӣ: http://www.parliament.am/law_docs_8/27052021HO199_rus.pdf (санаи мурочиат: 15.07.2026).

39. Қонуни Ҷумҳурии Гурҷистон «Дар бораи мубориза бар зидди хариду фурӯши одамон (трафикинг)» аз 24 апрели соли 2006 // [Захираи электронӣ]. Паёмномаи қонунгузории Гурҷистон. Тарзи дастрасӣ: https://www.matsne.gov.ge/ru/document/view/26152?publication=19 (санаи мурочиат: 15.07.2026).

Список литературы:

1. Глобальный доклад о торговле людьми за 2024 год. – Вена: «Управление Организации Объединенных Наций по наркотикам и преступности», 2024. – 208 с.

2. Уголовный кодекс Республики Таджикистан от 21 мая 1998 года, № 574 (с изменениями и дополнениями) // [Электронный ресурс]. Централизованная информационно-правовая база Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 22.06.2026).

3. Закон Республики Таджикистан «О противодействии торговле людьми и оказании помощи жертвам торговли людьми» от 26 июля 2014 года, № 1096 // [Электронный ресурс]. Централизованная информационно-правовая база Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 22.06.2026).

4. Протокол о предупреждении и пресечении торговли людьми, особенно женщинами и детьми, и наказании за нее, дополняющий Конвенцию Организации Объединенных Наций против транснациональной организованной преступности от 15 ноября 2000 года // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Организации Объединенных Наций. Режим доступа: https://www.unodc.org/unodc/en/organized-crime/intro/UNTOC.html (дата обращения: 08.07.2025).

5. Конвенция Совета Европы о противодействии торговле людьми (CETS № 197) от 16 мая 2005 года // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Совета Европы. Режим доступа: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=197 (дата обращения: 08.09.2025).

6. Директива 2011/36/ЕС Европейского парламента и Совета от 5 апреля 2011 года о предупреждении торговли людьми и борьбе с ней, а также о защите жертв // Официальный журнал Европейского союза. – 2011. – L 101. – С. 1–11.

7. Директива (ЕС) 2024/1712 Европейского парламента и Совета от 13 июня 2024 года о внесении изменений и дополнений в Директиву 2011/36/ЕС о предупреждении торговли людьми и борьбе с ней, а также о защите жертв торговли людьми // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Европейского парламента. Режим доступа: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1712/oj (дата обращения: 12.07.2026).

8. Наумов А.В. Уголовное право России. Общая часть: курс лекций. – М.: «Норма», 2019. – 800 с.

9. Уголовный кодекс Республики Узбекистан от 22 сентября 1994 года, № 2012-XII (с

изменениями и дополнениями) // [Электронный ресурс]. Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан «Lex-uz online». Режим доступа: https://www.lex.uz/acts/111457 (дата обращения: 10.09.2025).

10. Галлахер А.Т. Международное право в сфере торговли людьми. – Кембридж: «Издательство Кембриджского университета», 2010. – 616 с.

11. Бейлс К. Одноразовые люди: новое рабство в мировой экономике. – 3-е изд. – Беркли: «Издательство Калифорнийского университета», 2012. – 320 с.

12. Чуанг Дж.А. Расширение понятия эксплуатации и ослабление законодательства по борьбе с торговлей людьми // Американский журнал международного права. – 2014. – Т. 108. – № 4. – С. 609–649.

13. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года, № 226-V ЗРК (с изменениями и дополнениями) // [Электронный ресурс]. Информационная система «Параграф». Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575252#pos=66;–45 (дата обращения: 06.07.2026).

14. Уголовный кодекс Кыргызской Республики от 28 октября 2021 года, № 127 (с изменениями и дополнениями) // Информационная система «Параграф». Режим доступа: https://prg.kz/document/?doc_id=36675065&doc_id2=36675065&pos2=9;91&pos=4;89 (дата обращения: 06.07.2026).

15. Борчашвили И.Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Особенная часть. – Алматы: «Жеті Жарғы», 2021. – 720 с.

16. Куланбаева З.А. Уголовное право Кыргызской Республики. Общая часть: учебное пособие. – Бишкек: «Издательство КГЮА», 2021. – 142 с.

17. Рустамбаев М.Х. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Узбекистан. Особенная часть. – Ташкент: «Адолат», 2021. – 640 с.

18. Уголовный кодекс Республики Молдова от 18 апреля 2002 года, № 985-XV (с изменениями и дополнениями) // [Электронный ресурс]. Информационная система «Параграф». Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30394923&doc_id2=30394923 (дата обращения: 17.06.2026).

19. Уголовный кодекс Республики Беларусь от 9 июля 1999 года, № 275-З (с изменениями и дополнениями) // [Электронный ресурс]. Информационная система «Параграф». Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30414984&doc_id2=30414984 (дата обращения: 06.07.2026).

20. Уголовный кодекс Украины от 5 апреля 2001 года, № 2341-III (с изменениями и дополнениями). – Киев: «Алерта», 2023. – 320 с.

21. Уголовное право Республики Казахстан. Особенная часть: учебник. Т. 2 / И.И. Рогов, К.Ж. Балтабаев, А.И. Коробеев; отв. ред. И.И. Рогов, К.Ж. Балтабаев. – Алматы: «Жеті Жарғы», 2017. – 540 с.

22. Курс уголовного права. Особенная часть: в 5 т. Т. 3 / под науч. ред. И.О. Грунтова, А.В. Шидловского. – Минск: «Издательский центр БГУ», 2021. – 840 с.

23. Уголовное право Республики Беларусь. Особенная часть: учебное пособие. – Минск: «Амальфея», 2021. – 640 с.

24. Глобальный доклад о торговле людьми за 2024 год // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Управления Организации Объединенных Наций по наркотикам и преступности. Режим доступа: https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/glotip/2024/GLOTIP2024_BOOK.pdf

25. Уголовный кодекс Китайской Народной Республики от 14 марта 1997 года // [Электронный ресурс]. Информационный интернет-портал «Право». Режим доступа: https://chinahelp.me/criminal/ugolovnyj-kodeks-kitajskoj-narodnoj-respubliki (дата обращения: 14.07.2026).

26. Уголовный кодекс Японии от 24 апреля 1907 года // [Электронный ресурс]. Бесплатная общественная библиотека политико-правовой литературы. Режим доступа: https://constitutions.ru/?p=407 (дата обращения: 14.07.2026).

27. Шелли Л. Торговля людьми: глобальный взгляд. – Кембридж: «Издательство Кембриджского университета», 2010. – 356 с.

28. Кара С. Торговля людьми в целях сексуальной эксплуатации: с точки зрения бизнеса современного рабства. – Нью-Йорк: «Издательство Колумбийского университета», 2009. – 298 с.

29. Фишер Т. Уголовный кодекс с дополнительными законами: комментарий. – 70-е изд. – Мюнхен: «C.H. Beck», 2023. – 2838 с.

30. Шёнке А. Уголовный кодекс: комментарий. – 30-е изд. – Мюнхен: «C.H. Beck», 2019. – 3361 с.

31. Прадел Ж. Общее уголовное право. – Париж: «Издательство Кюжа», 2019. – 828 с.

32. Фиандака Дж., Муско Э. Уголовное право. Общая часть. – Болонья: «Дзаникелли», 2020. – 880 с.

33. Обоката Т. Торговля людьми с точки зрения прав человека: на пути к формированию комплексного подхода. – Лейден: «Мартинус Нийхофф», 2006. – 262 с.

34. Бейлс К. Принудительный раб по соседству: торговля людьми и рабство в современной Америке. – Беркли: «Издательство Калифорнийского университета», 2009. – 320 с.

35. Закон 2015 года «О современном рабстве» (гл. 30) // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Правительства Соединенного Королевства. Режим доступа: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2015/30/contents

36. Ормерод Д., Лэрд К. Уголовное право Смита, Хогана и Ормерода. – Оксфорд: «Издательство Оксфордского университета», 2021. – 1224 с.

37. Винтердайк Дж. Международный справочник «Пэлгрейв» по торговле людьми. – Чам: «Пэлгрейв Макмиллан», 2020. – 1863 с.

38. Уголовный кодекс Республики Армения от 5 мая 2021 года // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Парламента Республики Армения. Режим доступа: http://www.parliament.am/law_docs_8/27052021HO199_rus.pdf (дата обращения: 15.07.2026).

39. Закон Грузии «О борьбе против торговли людьми (трафикинга)» от 24 апреля 2006 года // [Электронный ресурс]. Законодательный вестник Грузии. Режим доступа: https://www.matsne.gov.ge/ru/document/view/26152?publication=19 (дата обращения: 15.07.2026).

List of literature:

1. Global report on trafficking in persons 2024. – Vienna: «United Nations Office on Drugs and Crime», 2024. – 208 p.

2. Criminal Code of the Republic of Tajikistan from 21 May 1998, №574 (as amended and supplemented) // [Electronic resource]. Centralized information and legal database of the Republic of Tajikistan «Adlia». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 22.06.2026).

3. Law of the Republic of Tajikistan «On combating trafficking in persons and providing assistance to victims of trafficking in persons» from 26 July 2014, № 1096 // [Electronic resource]. Centralized Information and Legal Database of the Republic of Tajikistan «Adlia». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 22.06.2026).

4. Protocol to Prevent, suppress and punish trafficking in persons, especially women and children, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime of November 15, 2000 // [Electronic resource]. Official website of the United Nations. Access mode: https://www.unodc.org/unodc/en/organized-crime/intro/UNTOC.html (date of access: 08.07.2025).

5. Council of Europe Convention on action against trafficking in human beings (CETS № 197) of May 16, 2005 // [Electronic resource]. Official website of the Council of Europe. Access mode: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=197 (date of access: 08.09.2025).

6. Directive 2011/36/EU of the European Parliament and of the Council of April 5, 2011 on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims // Official Journal of the European Union. – 2011. – L 101. – P. 1–11.

7. Directive (EU) 2024/1712 of the European Parliament and of the Council of June 13, 2024 amending Directive 2011/36/EU on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims // [Electronic resource]. Official website of the European Parliament. Access mode: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1712/oj (date of access: 12.07.2026).

8. Naumov A.V. Criminal law of Russia. General part: course of lectures. – M.: «Norma», 2019. – 800 p.

9. Criminal Code of the Republic of Uzbekistan of September 22, 1994, № 2012-XII (as amended and supplemented) // [Electronic resource]. National Database of Legislation of the Republic of Uzbekistan «Lex-uz online». Access mode: https://www.lex.uz/acts/111457 (date of access: 10.09.2026).

10. Gallagher A.T. The International law of human trafficking. – Cambridge: «Cambridge University Press», 2010. – 616 p.

11. Bales K. Disposable people: new slavery in the global economy. – 3rd ed. – Berkeley: «University of California Press», 2012. – 320 p.

12. Chuang J.A. Exploitation creep and the unmaking of human trafficking law // American Journal of International Law. – 2014. – Vol. 108. – № 4. – P. 609-649.

13. Criminal Code of the Republic of Kazakhstan from 3 July 2014, № 226-V ZRK (as amended and supplemented) // [Electronic resource]. «Paragraph» Information system. Access mode: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575252#pos=66;–45 (date of access: 06.07.2026).

14. Criminal Code of the Kyrgyz Republic from 28 October 2021, № 127 (as amended and supplemented) // «Paragraph» Information system. Access mode: https://prg.kz/document/?doc_id=36675065&doc_id2=36675065&pos2=9;91&pos=4;89 (date of access: 06.07.2026).

15. Borchashvili I.Sh. Commentary on the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. Special part. – Almaty: «Zheti Zhargy», 2021. – 720 p.

16. Kulanbayeva Z.A. Criminal law of the Kyrgyz Republic. General part: study guide. – Bishkek: «Publishing House of the Kyrgyz State Law Academy», 2021. – 142 p.

17. Rustambayev M.Kh. Commentary on the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan. Special part. – Tashkent: «Adolat», 2021. – 640 p.

18. Criminal Code of the Republic of Moldova from 18 April 2002, №985-XV (as amended and supplemented) // [Electronic resource]. «Paragraph» Information system. Access mode: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30394923&doc_id2=30394923 (date of access: 17.06.2026).

19. Criminal Code of the Republic of Belarus from 9 July 1999, №275-Z (as amended and supplemented) // [Electronic resource]. «Paragraph» Information system. Access mode: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30414984&doc_id2=30414984 (date of access: 06.07.2026).

20. Criminal Code of Ukraine from 5 April 2001, № 2341-III (as amended and supplemented). – Kyiv: «Alerta», 2023. – 320 p.

21. Criminal Law of the Republic of Kazakhstan. Special part: textbook. Vol. 2 / I.I. Rogov, K.Zh. Baltabayev, A.I. Korobeyev; ed. by I.I. Rogov, K.Zh. Baltabayev. – Almaty: «Zheti Zhargy», 2017. – 540 p.

22. Course of Criminal law. Special Part: in 5 vols. Vol. 3 / ed. by I.O. Gruntov, A.V. Shidlovsky. – Minsk: «BSU Publishing Center», 2021. – 840 p.

23. Criminal Law of the Republic of Belarus. Special part: study guide. – Minsk: «Amalfeia», 2021. – 640 p.

24. Global Report on trafficking in persons 2024 // [Electronic resource]. Official website of the United Nations Office on Drugs and Crime. Access mode: https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/glotip/2024/GLOTIP2024_BOOK.pdf

25. Criminal Code of the People's Republic of China from 14 March 1997 // [Electronic resource]. «Pravo» information internet portal. Access mode: https://chinahelp.me/criminal/ugolovnyj-kodeks-kitajskoj-narodnoj-respubliki (date of access: 14.07.2026).

26. Penal Code of Japan from 24 April 1907 // [Electronic resource]. Free Public library of political and legal literature. Access mode: https://constitutions.ru/?p=407 (date of access: 14.07.2026).

27. Shelley L. Human trafficking: a global perspective. – Cambridge: «Cambridge University Press», 2010. – 356 p.

28. Kara S. Sex trafficking: inside the business of modern slavery. – New York: «Columbia University Press», 2009. – 298 p.

29. Fischer T. Criminal Code with supplementary laws: commentary. – 70th ed. – Munich: «C.H. Beck», 2023. – 2838 p.

30. Schönke A. Criminal Code: commentary. – 30th ed. – Munich: «C.H. Beck», 2019. – 3361 p.

31. Pradel J. General criminal law. – Paris: «Éditions Cujas», 2019. – 828 p.

32. Fiandaca G., Musco E. Criminal law. General part. – Bologna: «Zanichelli», 2020. – 880 p.

33. Obokata T. Trafficking in human beings from a human rights perspective: towards a holistic approach. – Leiden: «Martinus Nijhoff», 2006. – 262 p.

34. Bales K. Ending slavery: hierarchy, power, and the business of modern slavery. – Berkeley: «University of California Press», 2009. – 320 p.

35. Modern Slavery Act 2015 (c. 30) // [Electronic resource]. Official website of the Government of the United Kingdom. Access mode: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2015/30/contents

36. Ormerod D., Laird K. Smith, Hogan, and Ormerod's criminal law. – Oxford: «Oxford University Press», 2021. – 1224 p.

37. Winterdyk J. The Palgrave International Handbook of Human Trafficking. – Cham: «Palgrave Macmillan», 2020. – 1863 p.

38. Criminal Code of the Republic of Armenia from 5 May 2021 // [Electronic resource]. Official website of the Parliament of the Republic of Armenia. Access mode: http://www.parliament.am/law_docs_8/27052021HO199_rus.pdf (date of access: 15.07.2026).

39. Law of Georgia «On combating trafficking in persons (trafficking)» from 24 April 2006 // [Electronic resource]. Legislative Herald of Georgia. Access mode: https://www.matsne.gov.ge/ru/document/view/26152?publication=19 (date of access: 15.07.2026).

ТДУ: 343.255.5
Азизҷони Хуршеди Абдуллозода,
докторант Phd-и кафедраи ҳуқуқи ҷиноятӣ ва муқовимат бо коррупсияи факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Тел.: (+992) 988-12-55-99
E-mail: saiyodboboniyozov02@gmail.com.

МАСОИЛИ МУАЙЯН НАМУДАНИ ОБЪЕКТИ АЗОБУ УҚУБАТ

Калидвожаҳо: азобу уқубат, объекти ҷиноят, объекти бевоситаи ҷиноят, саломатии инсон, обрӯ ва эътибори шахсият, ҳуқуқи ҷиноятӣ, ҷиноятҳо ба муқобили саломатӣ, предмети ҷиноят, ҷабрдида, зарар ба саломатӣ.

Аннотатсия. Мақола ба таҳқиқи масъалаҳои назариявӣ ва амалии муайян намудани объекти ҷинояти азобу уқубат бахшида шудааст. Дар он мафҳуми объекти ҷиноят, таснифоти он ва равишҳои гуногуни илмӣ оид ба муайян намудани объекти бевоситаи азобу уқубат таҳлил гардидаанд. Дар асоси омӯзиши қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, санадҳои байналмилалӣ, адабиёти илмӣ ва мавқеи олимони ватанӣ ва хориҷӣ муайян карда мешавад, ки объекти асосии бевоситаи ҷинояти азобу уқубат саломатии инсон буда, обрӯ ва эътибори шахсият ҳамчун объекти иловагии бевоситаи он баромад менамоянд. Ҳамзамон масъалаҳои марбут ба предмети ҷиноят ва хусусиятҳои ҷабрдида баррасӣ гардида, пешниҳодҳои илмӣ оид ба такмили фаҳмиши ҳуқуқии зарар ба саломатӣ ҳангоми содир намудани азобу уқубат иброз шудаанд.

Таҳлили ҳуқуқии ҳар як ҷиноят ба омӯзиши таркиби он асос меёбад. Дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ таҳти таркиби ҷиноят маҷмуи аломатҳои объективӣ ва субъективие фаҳмида мешавад, ки аз тарафи қонуни ҷиноятӣ муқаррар карда шуда, кирдори ба ҷамъият хавфнокро ҳамчун ҷинояти мушаххас тавсир мекунад [1, с. 80].

Маҳз дар кирдори содирнамудаи шахс муайян намудани ҳамаи аломатҳои таркиби ҷиноят, ки дар Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд – КҶ ҶТ) пешбинӣ гардидааст, асоси ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидани ӯ эътироф шудааст (моддаи 11 КҶ ҶТ).

Дар доктринаи ҳуқуқи ҷиноятии имрузаи Тоҷикистон ва дигар давлатхои пасошуравӣ асосан чор унсури таркиби ҷиноят - объект, тарафи объективӣ, субъект ва тарафи субъективиро ҷудо мекунанд ва ҳар яке аз ин унсурҳо дар ҳуқуқи ҷиноятӣ маънову мазмун ва муҳтавои худро доро мебошанд [2, с. 71]. Дар навбати худ ҳамаи унсурҳои таркиби ҷиноятро ба аломатҳои объективӣ ва субъективӣ чудо менамоянд. Ба аломатҳои объективӣ дохил мешаванд: а) объекти ҷиноят, б) тарафи объективии ҷиноят. Ба аломатҳои субъективӣ дохил мешаванд: в) субъекти ҷиноят; г) тарафи субъективии ҷиноят [3, с. 66].

Яке аз унсурхои таркиби ҷиноят объекти ҷиноят мебошад, ки он имкон медихад, ки моҳияти ҳуқуқӣ ва иҷтимоии кирдори ҷиноятӣ, доира ва шаклҳои ҷавобгарии ҷиноятӣ муқаррар карда шавад [4, с. 67]. Ғайр аз ин муайян намудани объекти ҷиноят барои бандубасти ҷиноят аҳамияти калон дорад.

Дар масири таърих дар доктринаи ҳуқуқи ҷиноятӣ ақидаи ягонае ҷой дошт, ки мувофики он ҷиноят ба муносибатхои ҷамъиятӣ таҷовуз меовард, ки он ҳамчун объект баромад менамуд [5, с. 112].

Дар замони муосир низ аксарияти олимон ба сифати объекти ҷиноятӣ муносибатҳои ҷамъиятиеро меҳисобанд, ки бо қонуни ҷиноятӣ ҳифз гардида ба он кирдори барои ҷамъият хавфнок зарар мерасонад ё зери таҳдиди расонидани зарар қарор медиҳад [4, с. 69], [6, с. 128].

Дар баробари ин дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ ақидаҳое низ баён мешавад, нисбати ҳама гуна ҷиноятҳо ба сифати объекти ҷиноят баромад намудани муносибатҳои ҷамъиятиро зери шубҳа қарор медиҳад.

Масалан, Г.П. Новоселов бар он назар аст, ки объекти ҷиноят бояд шахсони алоҳида ё гурӯҳи муайяни шахсон дониста шаванд, ки арзишҳои моддӣ ё ғайримоддии онҳо, ки таҳти ҳифзи ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ қарор доранд ба таъсиррасонии ҷиноятӣ дучор гардида дар натиҷа ба ин шахсон зарар расонида мешавад ё таҳдиди расонидани зарар ба вуҷуд меояд [7, с. 66].

Ба андешаи О. Зателепин бошад, объекти ҳар як ҷиноят «амнияти иҷтимоие мебошад, ки бо қонуни ҷиноятӣ ҳифз мегардад, яъне ҳолати ҳифзшавии манфиатҳои ҳаётан муҳими шахсият, ҷомеа ва давлат, ки ба таҷовузи ҷиноятӣ дучор

шуда, барои он ҷавобгарии ҷиноятӣ пешбинӣ гардидааст» [8, с. 31].

Гарчанде ин нуқтаҳои назар дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ эътирофи васеъ пайдо накардаанд, онҳо бешубҳа ҳуқуқи мавҷудият дошта, тасаввуроти илмиро дар бораи объекти ҷиноят ғанӣ мегардонанд.

Эътирофи бештарро он назария ба даст овардааст, ки тибқи он объекти ҳифзи ҳуқуқи ҷиноятӣ на танҳо муносибатҳои ҷамъиятӣ дар фаҳмиши анъанавии онҳо буда метавонанд. Муаллифи ин нуқтаи назар А.В. Наумов пайдарпай исбот менамояд, ки назарияи объекти ҷиноят танҳо ҳамчун муносибатҳои ҷамъиятӣ дар як қатор ҳолатҳо қобили татбиқ нест. Аз ин рӯ, ӯ ба хулоса меояд, ки объекти ҷиноят на танҳо муносибатҳои ҷамъиятӣ, балки ҳамчунин арзишҳо ва манфиатҳои муайян мебошанд [9, с. 147-149].

Қобили зикр аст, ки чунин нуқтаи назар ба мавқеи қонунгузор низ пурра мувофиқат мекунад, зеро дар матни қонуни ҷиноятӣ мустақиман манфиатҳои муайян ҳамчун объекти баъзе ҷиноятҳо зикр мегарданд, аз ҷумла «Ҷиноятҳо ба муқобили ҳокимияти давлатӣ ва манфиатҳои хизмати давлатӣ» (боби 30 КҶ ҶТ).

Бо такя ба ин, нуқтаи назари пешниҳоднамудаи А.В. Наумов нисбат ба фаҳмиши объекти ҷиноят ба назари мо асосноктар мебошад. Аз ин рӯ, мо таҳти объекти ҷиноят муносибатҳои ҷамъиятӣ ва манфиатҳо (арзишҳо)-и бо қонуни ҷиноятӣ ҳифзшавандаро мефаҳмем, ки дар натиҷаи содир гардидани ҷиноят ба онҳо зарар расонида мешавад.

Бинобар ин, мо ҳангоми таҳлили объекти ҷиноят бештар ба ин нуқтаи назар, яъне ба сифати объекти ҷиноят эътироф шудани муносибатҳои ҷамъиятӣ ва манфиатҳо пайравӣ менамоем, зеро он ба фаҳмиши бештари он ки қонуни ҷиноятӣ чиро ҳифз менамояд, мушаххасан ҷиноят ба чӣ зарар мерасонад, имкон медиҳад.

Дар адабиёт одатан аз таснифоти чорунсураи объекти ҷиноят вобаста ба самти вертикалӣ (объекти умумӣ, объекти хелӣ, объекти намудӣ ва объекти бевосита) истифода мебаранд [10, с. 105], ки ин бештар қобили қабул мебошад. Зеро сохтори КҶ ҶТ соли 1998 бо тақсим намудани Қисми махсус на танҳо ба бобҳо, балки, инчунин ба фаслҳо ба таснифоти чорунсураи объекти ҷиноят мувофиқат менамояд [6, с. 126]. Ғайр аз ин таснифоти чорунсураи объекти ҷиноят бештар мушаххастар моҳияти мафҳуми мазкурро дар қонунгузории ҷиноятии амалкунанда инъикос месозад.

Объекти умумии ҷиноят ин маҷмуи муносибатҳои ҷамъиятие ба ҳисоб мераванд, ки бо қонуни ҷиноятӣ ҳифз карда мешаванд ва доираи он дар қисми 1 моддаи 2 КҶ ҶТ муайян шудааст.

Объекти хелии аз муносибатҳои ҷамъиятии якхела иборатбуда дар фасли Қисми махсуси КҶ вобаста аз арзиши объект нишон дода шудааст [2, с. 58].

Объекти намудии ҷиноят қисми объекти хелӣ ба ҳисоб рафта, гуруҳҳои боз ҳам маҳдуд ва бо ҳам наздики муносибатҳоро муттаҳид месозад. Гуруҳи мазкури муносибатҳои ҷамъиятӣ дар бобҳои Қисми махсуси КҶ дар доираи объекти хелӣ вобаста ба критерияҳои муайяни умумият муттаҳид гардидаанд [10, с. 106].

Ва ниҳоятан объекти бевосита – ин муносибатҳои ҷамъиятие ба ҳисоб мераванд, ки бо меъёрҳои мушаххаси Қисми махсуси КҶ ҶТ ҳифз карда мешаванд. Объекти бевосита бо номгузории моддаи Қисми махсуси КҶ ҶТ мувофиқат намуда барои аз ҳам ҷудо намудани таркиби ҷиноятҳои муҷовир аҳаммияти калон дорад [11, с. 165-166].

Вобаста ба таснифоти зикршудаи объекти ҷиноят доираи объекти азобу уқубатро баррасӣ менамоем.

Азобу уқубат дар фасли VII «Ҷиноятҳо ба муқобили шахсият», боби 16 «Ҷиноятҳо ба муқобили ҳаёт ва саломатӣ» мустаҳакам шудааст. Бинобар ин, объекти хелии ҷиноятҳои дар ин фасл муқарраршуда муносибатҳои ҷамъиятие ҳисоб мешаванд, ки ҳуқуқ ва озодиҳои шахсиятро ҳифз менамоянд. Объекти намудии азобу уқубатро вобаста ба номгузории боби 16 ҳаёт ва саломатии инсон шуморидан мумкин аст.

Агар масъалаи объекти хелӣ ва намудии ҷинояти пешбининамудаи моддаи 117 КҶ ҶТ бо ҷойгиршавии моддаи мазкур дар низоми Кодекси ҷиноятӣ пешакӣ муайян гардида, одатан баҳсҳои ҷиддиро ба миён намеорад, пас вобаста ба масъалаи объекти бевоситаи азобу уқубат дар илми ҳуқуқи ҷиноятӣ як қатор андешаҳои мухталиф баён гардидаанд.

Бо вуҷуди ин, дуруст муайян намудани объекти бевоситаи азобу уқубат аҳамияти хосаи илмӣ ва амалӣ дорад, зеро маҳз ҳамин объект (объекти бевосита) дар натиҷаи содир гардидани ҷиноят ба тағйироти манфӣ дучор мегардад.

Пеш аз ҳама, бояд қайд намуд, ки дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ таҳти объекти бевоситаи ҷиноят муносибати мушаххаси ҷамъиятии бо қонунгузории ҷиноятӣ ҳифзшавандае фаҳмида мешавад, ки ба он кирдори (ҳаракат ё беҳаракатии) ҷиноятӣ равона шуда зарар мерасонад ё таҳдиди расонидани чунин зарарро ба вуҷуд меорад [12, с. 99].

Бинобар ин, барои посух додан ба масъалаи объекти бевоситаи азобу уқубат зарур аст муайян

карда шавад, ки маҳз ба кадом муносибатҳои ҷамъиятӣ ва манфиатҳо чунин кирдор зарар мерасонад.

Андешаҳои дар адабиётҳои ҳуқуқӣ ҳуқуқӣ баён шударо нисбати объекти азобу уқубат метавон ба гуруҳҳои зерин ҷудо намуд.

Гуруҳи аввали олимон чунин меҳисобанд, ки ба сифати объекти ҷиноятҳои мазкур дахлнопазирии ҷисмонӣ баромад менамояд [13, с. 61-63], [14, с. 234].

Масалан, Г.И.Чечел чунин баён медорад: «ҳангоми лату кӯб ва содир намудани дигар ҳаракатҳое, ки дарди ҷисмонӣ мерасонанд, объекти ҷиноят на саломатии инсон, балки танҳо дахлнопазирии шахсият баромад менамояд... ҳаракатҳои зуроварона нисбати шахсият, ки озори ҷисмонӣ мерасонанд, ба дахлнопазирии ҷисмонии ҷабрдида таҷовуз намуда, ягонагии анатомии бадан ё функсияҳои физиологии организмро халалдор намесозанд» [15, с. 31].

Т.Г. Даурова низ чунин меҳисобад, ки дахлнопазии ҷисмонӣ объекти ягонаи таҷовуз ҳангоми расонидани лату кӯб ба ҳисоб меравад [13, с. 64].

Дар адабиёти ҳуқуқӣ андешаҳои дигар низ ба назар мерасанд. Масалан, В.Г. Вениаминов бар он назар аст, ки объекти асосии бевоситаи азобу уқубат – обрӯ ва эътибори инсон мебошад; объекти иловагии бевосита – дахлнопазирии шахсият; ва объекти факултативии бевосита – саломатии инсон аст. Муаллиф эътироф менамояд, ки саломатӣ низ объекти азобу уқубат ба шумор меравад, аммо онро танҳо объекти факултативӣ медонад, зеро ба андешаи ӯ, зарар ба саломатӣ дар натиҷаи азобу уқубат на дар ҳамаи ҳолатҳо расонида мешавад. Ба назари ӯ, ҳангоми содир гардидани азобу уқубат ҳамеша обрӯ ва эътибори инсон осеб мебинанд ва моҳияти асосии ин ҷиноят маҳз дар ҳамин зоҳир мегардад. Ҳамзамон ва ҳатман ба дахлнопазирии шахсият низ зарар мерасад [16, с. 76].

Аз як ҷониб, воқеан, таҳлили матни диспозитсияи қисми 1 моддаи 117 КҶ ҶТ нишон медиҳад, ки таркиби азобу уқубат расонидани зарари сабук ба саломатиро дарбар мегирад. Аммо чунин оқибат аломати ҳатмии ҷинояти пешбининамудаи моддаи мазкур нест. Яъне таркиби азобу уқубат ҳатто дар ҳолате низ ҷой дорад, ки зарари сабук ба саломатӣ ба вуҷуд наомадааст. Дар навбати худ, расонидани зарари вазнин ё миёна ба саломатӣ бандубасти кирдорро ҳамчун азобу уқубат истисно менамояд.

Аз тарафи дигар, чунин нуқтаи назар то андозае байни объекти ҷиноят ва зарари воқеан ба муносибати муайяни ҷамъиятӣ расонидашуда баробарӣ мегузорад. Ҳол он ки бояд дар назар дошт, ки объекти ҷиноят на танҳо муносибатҳои ҷамъиятие мебошанд, ки ба онҳо зарар расонида шудааст, балки ҳамчунин он муносибатҳои ҷамъиятие низ ҳастанд, ки дар натиҷаи содир гардидани кирдори барои ҷамъият хавфнок таҳти таҳдиди расонидани зарар қарор мегиранд.

Тавре маълум аст, азобу уқубат бо роҳи лату кӯби мунтазам ё бо усули дигари зӯроварӣ содир карда мешавад (қисми 1 моддаи 117 КҶ ҶТ). Имконияти воқеии ба миён омадани зарар ба саломатӣ дар натиҷаи чунин кирдорҳо шубҳае ба миён намеорад, ки аз ҳамин ҷо таҳдид ба саломатии инсон ба вуҷуд меояд. Илова бар ин, тибқи Оиннома (Конститутсия)-и Созмони умумиҷаҳонии тандурустӣ, саломатӣ на танҳо набудани беморӣ ё нуқсонҳои ҷисмонӣ, балки инчунин ҳолати некуаҳволии пурраи ҷисмонӣ, рӯҳӣ ва иҷтимоӣ мебошад.

Бо дарназардошти он ки тибқи КҶ ҶТ аломатҳои ҳатмии азобу уқубат расонидани ранҷу азобҳои ҷисмонӣ ё руҳӣ ба ҷабрдида мебошанд, бояд эътироф кард, ки чунин ранҷу азобҳо бо ҳолати некуаҳволии пурраи ҷисмонӣ ва рӯҳӣ (равонӣ)-и инсон мутобиқат надоранд.

Илова бар ин, муайян намудани дахлнопазирии шахсият ҳамчун объекти иловагии бевоситаи азобу уқубат аз ҷониби В.Г. Вениаминов низ боиси баъзе эътирозҳо мебошад. Ба назар мерасад, ки мафҳуми дахлнопазирии шахсият (ҷисмонӣ, физикӣ) аз ҳад васеъ буда, моҳияти иҷтимоӣ-ҳуқуқии азобу уқубатро пурра инъикос намекунад. Дахлнопазирии шахсият бо содир шудани шумораи зиёди ҷиноятҳо: ҷиноятҳои хел ва намуди гуногун халалдор мегардад: одамкушӣ, расонидани зарарҳои дараҷаи вазнинии гуногун ба саломатӣ, одамрабоӣ, таҷовуз ба номус, роҳзанӣ ва ғайра. Бояд бо андешаи Р.Д. Шарапов розӣ шуд, ки мафҳуми «дахлнопазирии ҷисмонӣ (физикӣ)» аслан ба назарияи ҳуқуқи давлатӣ (конститутсионӣ) тааллуқ дошта, ба таври гуногун шарҳ дода мешавад ва аксаран ба таври васеъ – ҳамчун дахлнопазирии арзишҳои гуногуни шахсии инсон тафсир мегардад [17, с. 193-194].

Баъзе муаллифон ҳамчун объекти асосии бевоситаи азобу уқубат бехатарии саломатӣ [18, с. 18] ё муносибатҳои ҷамъиятие, ки бехатарии саломатиро таъмин менамоянд [19, с. 24], нишон медиҳанд.

Чунин фаҳмиши объекти азобу уқубат аз нуқтаҳои назари анъанавӣ фарқи ҷиддӣ надорад ва дар асл қариб бо он ҳаммаъно мебошад. Амнияти саломатӣ – ин ҳолати ҳифзшавии саломатӣ аз ҳар гуна таҳдидҳо мебошад, ки тавассути

муносибатҳои ҷамъиятие таъмин карда мешавад, ки бо қонуни ҷиноятӣ ҳифз мегарданд.

Бо вуҷуди ин, ба андешаи мо, нуқтаи назари консервативӣ, ки дар тӯли даҳсолаҳо ташаккул ёфтааст ва объекти бевоситаи азобу уқубатро саломатии инсон медонад, қобили қабултар ва асосноктар ба назар мерасад.

Ба андешаи мо табиати ҳуқуқии таркиби дар моддаи 117 КҶ ҶТ пешбинишуда бештар ифодагарӣ он мавқеъ мебошад, ки мувофиқи он объекти ҷиноятҳои мазкур саломатии инсон мебошад.

Бинобар ин, пеш аз ҳама, муайян намудани мафҳуми «зарар ба саломатӣ» зарур аст. Мафҳуми зарар ба саломатӣ ба таври гуногун муайян мешавад. Мутобиқи Оинномаи Ташкилоти Умумиҷаҳонии тандурустӣ зери мафҳуми саломатӣ ҳолати беҳбудии пурраи ҷисмонӣ, рӯҳӣ ва иҷтимоӣ, набудани беморӣ ва нуқсонҳои ҷисмонӣ фаҳмида мешавад.

Айнан чунин мафҳум дар Кодекси тандурустии Ҷумҳурии Тоҷикистон низ мустаҳакам шудааст [20].

Мафҳуми нисбатан маҳдуди зарар ба саломатӣ дар Меъёрҳои тиббии муайян намудани дараҷаи зарари ба саломатии одам расонидашуда, ки аз 1 ноябри соли 2014 бо фармоиши Вазири тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ шудааст муайян гардидааст, ки мутобиқи он зери мафҳуми «зарар ба саломатии одам расонидашуда», вайроншавии ягонагии анатомӣ ва функсияи физиологии узвҳо ва бофтаҳои одамро, дар натиҷаи таъсири омилҳои физикавӣ, кимёвӣ, биологӣ ва руҳиро аз муҳити атроф фаҳмида мешавад.

Олимон ҳангоми муайян намудани объекти ҷиноятҳои мазкур аз консепсияи мафҳуми саломатӣ, ки дар Оинномаи Ташкилоти Умумиҷаҳонии тандурустӣ мустаҳакам шудааст, бармеоянд. Масалан, Ю.Л. Санджиев чунин баён медорад: «...хароша ва хуномос гарчанде боиси ба таври кутоҳмуддат аз даст додани саломатӣ намегарданд, аммо томияти анатомӣ ва функсияронии физиологиро халалдор месозанд, ки дар натиҷаи онҳо организм то як ҳафта барқарор мегардад. Бар замми ин аз мафҳуми «саломатӣ»-и пешниҳод намудаи Ташкилоти Умумиҷаҳонии тандурустӣ бармеояд, ки ба таври андаке халалдор шудани беҳбудии ҷисмонӣ ва руҳии инсон ба саломатии ӯ ба таври манфӣ таъсир мерасонад, ва аз ин ҷо ба ӯ зарар мерасад» [21, с. 10-11]. Ба ҳамин монанд мавқеи худро Р.Д. Шарапов асоснок месозад, ки дар натиҷаи азобу уқубат «беҳбудии ҷисмонии инсон, яъне саломатии ӯ зарар мебинад» [22, с. 136].

Ба андешаи Р.М.Шагвалиева азобу уқубат танҳо саломатиро зери хатар мегузоранд [23, с. 55].

Барои дуруст муайян намудани объекти азобу уқубат бояд мафҳуми саломатиеро, ки дар илми тиб ҷой дорад, ба роҳбарӣ гирифт, зеро саломатӣ категорияи ҳуқуқӣ набуда, бевосита бо тибб алоқаманд мебошад.

Вобаста ба ин, дар Меъёрҳои тиббии муайян намудани дараҷаи зарари ба саломатии одам расонидашуда, ки аз 1 ноябри соли 2014 лату куб ё азобу уқубат ҳамчун шаклҳои махсуси расонидани ҷароҳати ҷисмонӣ ҳисобида мешаванд.

Лату кӯб ҳаракате мебошад, ки бо бисёркарата ва/ё марҳила ба марҳила расонидани зарбҳо ба анҷом мерасад.

Дар натиҷаи лату кӯб метавонанд ҷароҳатҳои ҷисмонӣ ба вуҷуд оянд, аммо ҳолатҳои вомехуранд, ки дар бадани одам ягон нишонаи объективии ҷароҳати ҷисмони боқи намемонад.

Агар мавриди ҷароҳатҳои бисёркаррата, зарар ба саломатӣ (вазнин, миёна, сабук) расонида шавад, он гоҳ чунин ҷароҳатҳо бо расонидани зарар ба саломатии дараҷаи вобаста тасниф карда мешавад.

Агар пас аз расонидани зарбаҳо ҷароҳатҳои ҷисмони дарёфт гарданд (хароша,хуномос, захмҳои хурд, ки боиси андаке ба таври устувор аз даст додани қобилияти умумии меҳнатӣ намегарданд), онҳи дар хулоса ба таври саҳеҳ дарҷ гардида, хусусияти ҷароҳат, ҷойгиршавии анатомии он, нишонаҳо доир ба муайян намудани хусусияти олоти ҷароҳатрасон, мӯҳлат ва механизми пайдоиши ҷароҳатҳо навиштаҷот карда мешаванд.

Дар чунин маврид ҷароҳатҳои номбурда бо зарар ба саломати тасниф карда намешаванд ва дараҷаи он низ муайян карда намешавад.

Ҳамин тавр мутобиқи Меъёрҳои тиббии муайян намудани дараҷаи зарари ба саломатии одам расонидашуда ҳангоми лату куб расонидани ҷароҳатҳои руякӣ ва дигар ҷароҳатҳое, ки боиси кутоҳмуддат вайроншавии саломатӣ ё андаке ба таври устувор аз даст додани қобилияти умумии меҳнатӣ намегарданд, ҳамчун расонидани зарар ба саломатӣ баҳогузорӣ карда намешаванд.

Дар баробари ин таркиби ҷинояти азобу уқубат дар боби 16 КҶ ҶТ, ки ҷавобгариро барои содир намудани таҷовуз ба муқобили ҳаёт ва саломатӣ муқаррар месозанд, пешбинӣ шудаанд. Ба таври дигар қонунгузор таъсири азобу уқубатро ба организми инсон инкор наменамояд, аммо вобаста ба камаҳамиятӣ ва ноаёнӣ ва мушкилоти муайян намудани зарар ба саломатӣ, ки дар натиҷаи содир гаштани чунин ҷиноятҳо ба саломатии ҷабрдида расонида мешавад, танҳо бо

тасдиқи факти содир шудани кирдорҳои дар моддаи 117 КҶ ҶТ пешбинишуда маҳдуд гардида дар бораи ба саломатии инсон зараровар будани онҳо хомуш мондааст. Албатта бо чунин мавқеъ розӣ будан мушкил аст.

Бинобар ин ба мақсад мувофиқ мебуд агар дараҷаи чоруми вазнинии зарар ба саломатӣ, ки бо аз даст додани қобилияти меҳнатӣ алоқаманд набуда, ба он метавон ҳама ҳолатҳои бад шудани саломатӣ аз таъсиррасонии ғайриқонунии зуроварона ба организми ҷабрдида бавуҷудояндаро дохил намуд, масалан дарди ҷисмонӣ, азоби руҳӣ ё бад шудани ҳолати умумӣ, ки ба фаъолияти муътадили ҳаётии инсон монеъ мешаванд, ҷудо карда шавад. Дар адабиётҳои аллакай кушиши дохил намудани зарари ба саломатӣ ҳангоми лату куб ва содир намудани дигар ҳаракатҳои зуроварӣ ба категорияи зарари кам баён шудааст. Масалан, пешниҳод мешавад, ки хароша, хуномос ё гематома ҳама вақт дар вайрон гаштани томияти организми инсон бо расонидани зарари кам ба саломатӣ ифода мегарданд [24, с. 108].

Р.Д. Шарапов зарар ба саломатиро ба ду намуд ҷудо месозад: 1) зарари назаррас ба саломатӣ, ки боиси фаро расидани аз даст додани қобилияти умумии меҳнатии аҳмияти ҳуқуқи дошта мегардад (ҳадди ақал андаке ба таври устувор аз даст додани қобилияти меҳнат ё боиси ба мӯҳлати кӯтоҳ хароб шудани саломатӣ), ки ба онҳо зарари вазнин, миёна ва зарари сабук ба саломатӣ мансуб мебошанд; ва 2) зарари кам ба саломатӣ, яъне боиси ба вуҷуд омадани гум кардани қобилияти умумии меҳнатии аҳамияти ҳуқуқӣ дошта намегардад. Чунин зарар дар намуди озори ҷисмонӣ, дарди ҷисмонӣ ва вазъи оҷизона ифода мешавад [22, с. 104].

Ҳамин тавр ҳангоми расонидани азобу уқубат аҳамият надорад, ки дар натиҷаи онҳо ягонагии анатомии организми инсон халалдор шудааст ё оқибатҳои он танҳо дар нотобӣ, беҳолии сабук ё танҳо дар дарди ҷисмонӣ ифода гардидааст. Дар ҳама гуна ҳолат ин бояд ҳамчун расонидани зарар ба саломатӣ баҳо дода шавад. Чи тавре Н.И. Загородников баён менамояд, объекти таҷовузи ҷиноятӣ ҳангоми азобу уқубат саломатии инсон ҳисоб мешавад, ҳаракатҳои онҳоро ташкил кунанда танҳо дарди ҷисмонӣ мерасонанд, бидуни вайрон намудани ягонагии анатомии бофтаҳо ва функсияҳои узвҳои бадани инсон [25, с. 10-110].

Ҳамин тариқ, объекти асосии бевоситаи азобу уқубат бояд саломатии инсон дониста шавад, яъне ҳолати муайяни ҷисмонӣ ва равонии ӯ дар лаҳзаи пеш аз содир гардидани таҷовуз. Маҳз таҷовуз ба ҳамин манфиат (саломатии инсон) моҳияти иҷтимоӣ-ҳуқуқии ҷинояти пешбининамудаи моддаи 117 КҶ ҶТ-ро ташкил медиҳад; маҳз барои ҳифзи ҳамин манфиат меъёри дахлдори ҳуқуқи ҷиноятӣ муқаррар гардидааст. Аз ин рӯ, пешниҳоди баъзе муаллифон оид ба ҷойгир намудани меъёр дар бораи ҷавобгарии ҷиноятӣ барои азобу уқубат ба боби ҷиноятҳо ба муқобили обрӯ ва эътибори шахсият [16, с. 79-80] асоснок ба назар намерасад.

Нисбат ба ҷиноятҳои бисёробъектӣ, ки азобу уқубат низ ба онҳо мансуб аст, дар баробари объекти асосии бевосита одатан объекти бевоситаи иловагӣ ва объекти бевоситаи факултативиро ҷудо месозанд.

Ба сифати объекти бевоситаи иловагӣ муносибатҳои ҷамъиятии бо қонунгузории ҷиноятӣ ҳифзшавандае, ки дар вақти содир намудани ҷиноят бо баробари зарар расонидан ба объекти бевоситаи асосӣ, ба он низ зарар расонида мешавад ё таҳдиди расонидани чунин зарар ба вуҷуд меояд. Объекти бевоситаи иловагӣ ҳамеша дар меъёрҳои мушаххаси Қисми махсуси КҶ ҶТ, ки ҷавобгариро барои ҷиноятҳои дуобъекта ё бисёробъекта муқаррар мекунанд, нишон дода мешавад. Объекти бевоситаи факултативӣ – ин муносибатҳои ҷамъиятии мушаххасе, ки дар вақти содир намудани ҷинояти мушаххас ба ӯ зарар расонида мешавад. Вале, дар сохтори ин таркиби ҷиноят (объекти бевосита) ин объект (объекти бевоситаи факултативии ҷиноят) пешбинӣ карда нашудааст [12, с. 103-104].

Қаблан мо мавқеи В. Г. Вениаминовро оид ба эътирофи обрӯ ва эътибор ҳамчун объекти асосии бевоситаи азобу уқубат танқид намудем. Бо вуҷуди ин, дар ин андеша як ҷанбаи оқилона вуҷуд дорад. Ба назари мо, ҳар як ҷиноят ба муқобили саломатии инсон метавонад ба муносибатҳои ҷамъиятие, ки обрӯ ва эътибори инсонро таъмин менамоянд, низ таҷовуз намояд. Масалан, шахсе, ки шахси дигарро латукӯб менамояд ва дар натиҷа метавонад зарари дараҷаҳои гуногун ба саломатӣ расонад, дарк менамояд, ки на танҳо ба саломатии ҷабрдида зарар мерасонад, балки ӯро таҳқир низ мекунад. Латукуб кардан, махсусан агар он яктарафа бошад, гӯё бартарии як шахсро нисбат ба шахси дигар нишон медиҳад, қувваи гунаҳгор ва нотавонии ҷабрдидаро таъкид менамояд ё аз як тараф ҳокимият ва аз тарафи дигар итоатро инъикос мекунад. Дар чунин ҳолат гунаҳгор, пеш аз ҳама, ба саломатии инсон ва дар навбати дуюм ба обрӯ ва эътибори ҷабрдида таҷовуз менамояд.

Бо ин вуҷуд, чунин вазъият барои ҳар як ҳолати латукӯб ё расонидани зарар ба саломатӣ хос нест, зеро мақсади ҳаракатҳои гунаҳгор метавонад танҳо расонидани дарди ҷисмонӣ ё

зарар ба саломатӣ бошад. Бинобар ин, муносибатҳои ҷамъиятие, ки обрӯ ва эътибори шахсиятро таъмин менамоянд, объекти иловагии факултативии бисёр ҷиноятҳои ба муқобили саломатӣ ба шумор мераванд, яъне объекте мебошанд, ки метавонад зарар бинад ё тамоман зарар набинад.

Аммо дар мавриди азобу уқубат вазъият дигар аст. Хусусияти фарқкунандаи ин ҷиноят дар он зоҳир мегардад, ки он тавассути кирдорҳои зӯроварона содир мешавад, ки на танҳо ба ҷабрдида ранҷу азобҳои ҷисмонӣ ё равонӣ мерасонанд ва ба саломатии ҷисмонӣ ва равонии ӯ таъсири манфӣ мерасонанд, балки ҳамеша обрӯ ва эътибори инсонро таҳқир менамоянд.

Одатан таҳти эътибор муносибати маънавии инсон нисбат ба худ, худбаҳодиҳии ботинии ӯ ба сифатҳо ва хусусиятҳои шахсии худ фаҳмида мешавад; таҳти обрӯ бошад – арзёбии ҷамъиятии шахсият, сифатҳои иҷтимоӣ ва маънавии ӯ дар назар дошта мешавад.

Шахсе, ки ба ӯ ранҷу азобҳои ҷисмонӣ ё равонӣ расонида мешаванд, эътиқод ба нерӯи худ ва боварӣ ба худро аз даст медиҳад, эҳсоси нотавонӣ ва бепаноҳӣ нисбат ба шахсе, ки бар ӯ кирдорҳои азобдиҳанда содир мекунад, пайдо менамояд. Агар атрофиён аз содир гардидани азобу уқубат нисбат ба шахси муайян огоҳ шаванд, ин метавонад нуфуз ва обруи ӯро дар ҷомеа коста гардонад. Мунтазам будани кирдорҳое, ки таркиби азобу уқубатро ташкил медиҳанд, бешубҳа равандҳои поймолшавии обрӯ ва эътибори ҷабрдидаро боз ҳам тақвият мебахшад.

Аз ин рӯ, метавон хулоса кард, ки азобу уқубат дар баробари саломатии инсон ҳамеша ба обрӯ ва эътибори шахсият низ зарар мерасонад ва онҳо бояд ҳамчун объекти иловагии бевоситаи азобу уқубат эътироф шаванд.

Бояд қайд намуд, ки ду объекти зикршуда бо ҳам зич алоқаманданд, аммо афзалият ба муносибатҳои ҷамъиятие дода мешавад, ки саломатии инсонро таъмин менамоянд, зеро, пеш аз ҳама, барои ҳифзи ҳамин муносибатҳо меъёри пешбининамудаи моддаи 117 КҶ ҶТ таъсис дода шудааст; маҳз онҳо мазмун ва моҳияти иҷтимоӣ-ҳуқуқии ҷинояти таҳлилшавандаро ташкил медиҳанд.

Ҷамъбасти мулоҳизаҳои боло имкон медиҳад ба чунин хулоса расем, ки объекти бевоситаи азобу уқубат сохтори мураккаб дорад. Объекти асосии бевоситаи он саломатии инсон мебошад. Объекти иловагии бевосита бошад обрӯ ва эътибори шахсият мебошанд.

Маълум аст, ки ба сохтори объекти ҷиноят ҳамчунин предмети ҷиноят ва ҷабрдида дохил мешаванд, гарчанде ки онҳо барои ҳар як таркиби ҷиноят аломатҳои ҳатмӣ ба шумор намераванд.

Масъалаи мавҷуд будани предмети ҷиноят дар таркиби ҷиноятҳо ба муқобили саломатӣ дар адабиёти ҳуқуқӣ якхел ҳал нашудааст. Масалан, С.В. Костякова предмети қасдан расонидани зарари сабук ба саломатиро «саломатии инсон, ки ҳамчун ҳолати воқеии ҷисмонии организми инсон фаҳмида мешавад ва шахси ҷиноят содиркунанда ба он таъсири манфӣ мерасонад» медонад [26, с. 43].

Р.Д. Шарапов бошад, предмети зӯроварии ҷиноятиро организми шахси дигар, аз ҷумла узвҳо, бофтаҳо, функсияҳои физиологӣ ва равонии ӯ мешуморад [17, с. 15].

Аз як тараф, воқеан, шахсе, ки азобу уқубатро тавассути таъсир расонидан ба организми инсон (ҳолати организми ӯ) содир менамояд, саломатии инсонро халалдор мекунад ва бо ҳамин тарз ба объект зарар мерасонад. Аммо аз тарафи дигар, ба андешаи мо, дуруст нест, ки организми инсон ҳамчун предмет ё ашёи олами моддӣ номида шавад, зеро дар ин маврид сухан дар бораи организми зиндаи инсон меравад.

Бо вуҷуди ин, чунин баҳс аҳамияти ҷиддии амалӣ надорад, зеро барои бандубасти кирдор тибқи моддаи 117 КҶ ҶТ муайян намудани ягон хусусияти махсуси организми инсон талаб карда намешавад. Ҳар як инсон новобаста аз вазъи саломатии худ аз таҷовузи ҷиноятӣ дар намуди азобу уқубат ба таври баробар бо қонуни ҷиноятӣ ҳифз мегардад.

Ҳолати истисониро, масалан, ҳомиладор будани зан (банди «г» қисми 2 моддаи 117 КҶ ҶТ) ва ҳолати оҷизӣ (банди «в» қисми 2 моддаи 117 КҶ ҶТ)-и ҷабрдида мебошанд, ки ҳамчун аломатҳои вазнинкунандаи азобу уқубат пешбинӣ шудаанд. Вале ин ҳолатҳо, ба назари мо, бештар ба хусусиятҳои шахсияти ҷабрдида тааллуқ доранд, на ба предмети ҷиноят.

Ҷабрдидаи ҷиноят шахсе мебошад, ки бар асари ҷиноят ба ӯ зарари ҷисмонӣ, молумулкӣ ё ғайримоддӣ расонида шудааст. Хусусиятҳои муайяни ҷабрдида ба мавҷудияти таркиби асосии азобу уқубат таъсир намерасонанд. Аммо баъзе сифатҳо ва хусусиятҳои ҷабрдида дар қонун ҳамчун аломатҳои вазнинкунанда (бандҳои «б», «в», «г», «ж» қисми 2 моддаи 117 КҶ ҶТ) муқаррар шудаанд, ки онҳо ҳангоми фарқгузории ҷавобгарии ҷиноятӣ ва фардисозии ҷазо ба инобат гирифта мешаванд.

Ҳамин тавр, таҳқиқоти гузаронидаи мо вобаста ба объекти азобу уқубат имкон медиҳад чунин хулосаҳо пешниҳод гарданд:

1. Бо дарназардошти он ки моддаи 117 КҶ ҶТ дар фасли VII «Ҷиноятҳо ба муқобили шахсият», боби 16 «Ҷиноятҳо ба муқобили ҳаёт ва саломатӣ» ҷойгир шудааст, объекти хелии азобу уқубат – манфиатҳои шахсият, ва объекти намудии он – ҳаёт ва саломатии инсон мебошанд.

2. Объекти бевоситаи азобу уқубат сохтори мураккаб дорад. Объекти асосии бевоситаи он саломатии инсон мебошад. Обрӯ ва эътибори шахсият бошад ба сифати объекти иловагии бевоситаи ин таркиби ҷиноят баромад менамоянд.

3. Предмети ҷиноят аломати ҳатмии таркиби азобу уқубат ба шумор намеравад.

4. Аломатҳои ҷабрдида барои таркиби асосии азобу уқубат аҳамияти ҳалкунанда надоранд, аммо ҳангоми фарқгузории ҷавобгарии ҷиноятӣ ва фардисози ҷазо ба инобат гирифта мешаванд.

Муқарриз: н.и.ҳ. Холиқзода Ш.Л.

ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ОБЪЕКТА ИСТЯЗАНИЯ (ПЫТКИ)

Ключевые слова: истязание, объект преступления, непосредственный объект преступления, здоровье человека, честь и достоинство личности, уголовное право, преступления против здоровья, предмет преступления, потерпевший, вред здоровью.

Аннотация. Статья посвящена исследованию теоретических и практических вопросов определения объекта преступления, предусмотренного как истязание. В ней анализируются понятие объекта преступления, его классификация, а также различные научные подходы к определению непосредственного объекта истязания. На основе изучения законодательства Республики Таджикистан, международно-правовых актов, научной литературы, а также позиций отечественных и зарубежных ученых обосновывается вывод о том, что основным непосредственным объектом преступления, предусмотренного как истязание, является здоровье человека, тогда как честь и достоинство личности выступают его дополнительным непосредственным объектом. Наряду с этим рассматриваются вопросы, связанные с предметом преступления и особенностями потерпевшего, а также высказываются научные предложения по совершенствованию правового понимания вреда здоровью, причиняемого при совершении истязания.

Азизджони Хуршеди Абдуллозода – докторант Phd кафедры уголовного права и противодействию коррупции юридического факультета Таджикского национального университета. E-mail: saiyodboboniyozov02@gmail.com; Тел.: (+992) 988-12-55-99.

PROBLEMS OF DETERMINING THE OBJECT OF TORTURE (TORTURE AS A CRIMINAL OFFENCE)

Keywords: torture, object of the crime, direct object of the crime, human health, honor and dignity of the individual, criminal law, crimes against health, subject matter of the crime, victim, harm to health.

Abstract. The article is devoted to the study of the theoretical and practical issues of determining the object of the crime defined as torture. It analyzes the concept of the object of the crime, its classification, as well as various scholarly approaches to determining the direct object of torture. Based on an examination of the legislation of the Republic of Tajikistan, international legal instruments, academic literature, and the views of domestic and foreign scholars, the author substantiates the conclusion that the primary direct object of the crime of torture is human health, while the honor and dignity of the individual constitute its additional direct object. In addition, the article examines issues related to the subject matter of the crime and the characteristics of the victim, and puts forward scholarly proposals aimed at improving the legal understanding of harm to health caused through the commission of torture.

Azizjoni Khurshedi Abdullozoda – PhD doctoral candidate of the criminal law and anti-corruption department of the faculty of law, Tajik national University. E-mail: saiyodboboniyozov02@gmail.com; Tel.: (+992) 988-12-55-99.

Рӯйхати адабиёт:

1. Ҳуқуқи ҷиноятӣ. Қисми умумӣ. Китоби дарсӣ / Зери таҳр. номзади илми ҳуқуқ, дотсент Н.А. Ғаффорова ва номзади илми ҳуқуқ, дотсент Х.С.Салимов. – Душанбе: «Ирфон», 2011. – 460 с.

2. Шарипов Т.Ш., Сафарзода А.И., Камолов З.А., Холиқзода Ш.Л., Зокирзода З.Х., Зиёбоева М.Н. Ҳуқуқи ҷиноятӣ (Қисми умумӣ): курси мухтассари лексияҳо. – Душанбе: «Ирфон», 2020. – 680 с.

3. Наумов А.В., Кибалник А.Г. Ҳуқуқи ҷиноятӣ. Ҷилди 1. Қисми умумӣ: китоби дарсӣ барои бакалавриати академӣ. – М.: «Юрайт», 2019. – 400 с.

4. Холиқов Ш.Л. Ҷавобгарии ҷиноятӣ барои қасдан расонидани зарари вазнин ба саломатӣ тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон: дис. ... ном. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2017. – 165 с.

5. Кригер Г.А. Доир ба масъалаи мафҳуми объекти ҷиноят дар ҳуқуқи ҷиноятии шӯравӣ // Паёми Донишгоҳи давлатии Москва. Силсилаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. – 1955. – № 1. – С. 111-124.

6. Ҳуқуқи ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қисми умумӣ. Китоби дарсӣ / Зери таҳр. Раҳимзода Р.Ҳ., Бобоҷонзода И.Ҳ. – Душанбе: «Эр-граф», 2019. – 320 с.

7. Новоселов Г.П. Таълимот дар бораи объекти ҷиноят: ҷанбаҳои методологӣ. – М.: «Норма», 2001. – 208 с.

8. Зателепин О. Доир ба масъалаи мафҳуми объекти ҷиноят дар ҳуқуқи ҷиноятӣ // Ҳуқуқи ҷиноятӣ. – 2003. – № 1. – С. 29-31.

9. Наумов А.В. Ҳуқуқи ҷиноятии Россия. Қисми умумӣ. – М.: «Статут», 1997. – 220 с.

10. Ҳуқуқи ҷиноятӣ. Қисми умумӣ: китоби дарсӣ барои бакалаврҳо / Зери таҳр. масъули А.Н. Тарбагаев. – М.: «Норма», 2016. – 368 с.

11. Иванов Н.Г. Ҳуқуқи ҷиноятӣ. Қисми умумӣ. Китоби дарсӣ барои бакалавриати академӣ. – М.: «Юрайт», 2016. – 600 с.

12. Ҳуқуқи ҷиноятӣ. Қисми умумӣ: китоби дарсӣ: дар ІІІ ҷилд. Ҷилди І / зери таҳрири умумии д.и.ҳ., дотсент Р.Ҳ. Раҳимзода. – Душанбе: «Нашриёти муосир», 2023. – 425 с.

13. Даурова Т.Г. Ҷавобгарии ҷиноятӣ барои расонидани зарари сабуки ҷисмонӣ. – Саратов: «Нашриёти Донишгоҳи давлатии Саратов», 1980. – 120 с.

14. Кондрашова Т.В. Масъалаҳои ҷавобгарии ҷиноятӣ барои ҷиноятҳо бар зидди ҳаёт, саломатӣ, озодии ҷинсӣ ва дахлнопазирии ҷинсӣ. – Екатеринбург: «Донишгоҳи гуманитарӣ», 2000. – 348 с.

15. Чечел Г.И. Таснифи ҳуқуқии шиканҷа тибқи қонунгузории амалкунанда. – Барнаул: «Нашриёти Донишгоҳи давлатии Олтой», 1989. – 84 с.

16. Вениаминов В.Г. Латукӯб ва шиканҷа: ҷавобгарии ҷиноятӣ: дис. ...ном. илм. ҳуқуқ. – Саратов, 2005. – 185 с.

17. Шарапов Р.Д. Зӯроварии ҷисмонӣ дар ҳуқуқи ҷиноятӣ. – Санкт-Петербург: «Маркази ҳуқуқии Пресс», 2001. – 298 с.

18. Кабанов П.Н. Ҷавобгарии ҷиноятӣ барои лату кӯб ва шиканҷа: автореф. дис. ... ном. илм. ҳуқуқ. – М., 2006. – 25 с.

19. Дерябин С.Д. Таҳлили криминологӣ ва масъалаҳои пешгирии латукӯб ва шиканҷа ҳамчун ҷиноятҳои зидди шахсият: дис. ... номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – М., 2003. – 164 с.

20. Кодекси тандурустии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15 марти соли 2017, №1413 // [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрасӣ: https://mmk.tj/content/ кодекси-тандурустии-ҷумҳурии-тоҷикистон (санаи мурочиат: 20.02.2026).

21. Санҷиев Ю.Л. Латукӯб ва шиканҷа дар низоми ҷиноятҳо зидди саломатӣ: тавсифи криминологӣ ва пешгирӣ: автореф. дис. ... номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – Ростов-на-Дону, 2008. – 26 с.

22. Шарапов Р.Д. Ҷинояти зӯроварона. – М.: «Юрлитинформ», 2009. – 496 с.

23. Шагвалиев Р.М. Ҷавобгарӣ барои латукӯб ва шиканҷа тибқи ҳуқуқи ҷиноятии Россия ва давлатҳои хориҷӣ: дисс. ... ном. илм. ҳуқуқ. – Қазон, 2011. – 207 с.

24. Дубоветс П.А. Ҷавобгарӣ барои расонидани ҷароҳатҳои ҷисмонӣ тибқи ҳуқуқи ҷиноятии шӯравӣ. – М.: «Юридическая литература», 1964. – 158 с.

25. Загородников Н.И. Ҷиноятҳо бар зидди саломатӣ. – М.: «Юридическая литература», 1969. – 168 с.

26. Костякова С.В. Қурбони ҷинояти қасдан расонидани зарари сабук ба саломатӣ // Қонун ва ҳуқуқ. – 2005. – № 7. – С. 42-43.

Список литературы:

1. Уголовное право. Общая часть: Учебник / Под ред. кандидата юридических наук, доцента Н.А. Гаффоровой и кандидата юридических наук, доцента Х.С. Салимова. – Душанбе: «Ирфон», 2011. – 460 с.

2. Шарипов Т.Ш., Сафарзода А.И., Камолов З.А., Холиқзода Ш.Л., Зокирзода З.Х., Зиёбоева М.Н. Уголовное право (Общая часть): краткий курс лекций. – Душанбе: «Ирфон», 2020. – 680 с.

3. Наумов А.В., Кибальник А.Г. Уголовное право. Том 1. Общая часть: учебник для академического бакалавриата. – М.: «Юрайт», 2019. – 400 с.

4. Холиков Ш.Л. Уголовная ответственность за умышленное причинение тяжкого вреда здоровью по законодательству Республики Таджикистан: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2017. – 165 с.

5. Кригер Г.А. К вопросу о понятии объекта преступления в советском уголовном праве // Вестник Московского университета. Серия общественных наук. – 1955. – № 1. – С. 111-124.

6. Уголовное право Республики Таджикистан. Общая часть: Учебник / Под ред. Р.Х. Рахимзода, И.Х. Бободжонзода. – Душанбе: «Эр-граф», 2019. – 320 с.

7. Новоселов Г.П. Учение об объекте преступления: методологические аспекты. – М.: «Норма», 2001. – 208 с.

8. Зателепин О.К вопросу о понятии объекта преступления в уголовном праве // Уголовное право. – 2003. – № 1. – С. 29-31.

9. Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть. – М.: «Статут», 1997. – 220 с.

10. Уголовное право. Общая часть. Учебник для бакалавров / Отв. ред. А.Н. Тарбагаев. – М.: «Норма», 2016. – 368 с.

11. Иванов Н.Г. Уголовное право. Общая часть. Учебник для академического бакалавриата. – М.: «Юрайт», 2016. – 600 с.

12. Уголовное право. Общая часть: учебник: в III томах. Том I / под общей редакцией доктора юридических наук, доцента Р.Х. Рахимзода. – Душанбе: «Нашриёти муосир», 2023. – 425 с.

13. Даурова Т.Г. Уголовная ответственность за легкие телесные повреждения. – Саратов: «Изд-во Сарат. ун-та», 1980. – 120 с.

14. Кондрашова Т.В. Проблемы уголовной ответственности за преступления против жизни, здоровья, половой свободы и половой неприкосновенности. – Екатеринбург: «Гуманитарный университет», 2000. – 348 с.

15. Чечель Г.И. Квалификация истязания по действующему законодательству. – Барнаул: «Изд-во Алт. ун-та», 1989. – 84 с.

16. Вениаминов В.Г. Уголовная ответственность за побои и истязание: дис. ...канд. юрид. наук. – Саратов, 2005. – 185 с.

17. Шарапов Р.Д. Физическое насилие в уголовном праве. – СПб.: «Юридический центр Пресс», 2001. – 298 с.

18. Кабанов П.Н. Уголовная ответственность за побои и истязание: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2006. – 25 с.

19. Дерябин С.Д. Криминологический анализ и проблемы предупреждения побоев и истязаний как преступлений против личности: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2003. – 164 с.

20. Кодекс здравоохранения Республики Таджикистан от 15 марта 2017 года № 1413 // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. Режим доступа: https://mmk.tj/content/кодекси-тандурустии-ҷумҳурии-тоҷикистон (дата обращения: 20.02.2026).

21. Санджиев Ю.Л. Побои и истязания в системе преступлений против здоровья: криминологическая характеристика и предупреждение: автореф... дисс. ...канд. юрид. наук. – Ростов-на-Дону, 2008. – 26 с.

22. Шарапов Р.Д. Преступное насилие. – М.: «Юрлитинформ», 2009. – 496 с.

23. Шагвалиев Р.М. Ответственность за побои и истязание по уголовному праву России и зарубежных стран: дисс. … канд. юрид. наук. – Казань, 2011. – 207 с.

24. Дубовец П.А. Ответственность за телесные повреждения по советскому уголовному праву. – М.: «Юридическая литература», 1964. – 158 с.

25. Загородников Н.И. Преступления против здоровья. – М.: «Юридическая литература», 1969. – 168 с.

26. Костякова С.В. Объект умышленного причинения лёгкого вреда здоровью // Закон и право. – 2005. – № 7. – С. 42-43.

List of literature:

1. Criminal Law. General part: textbook / Ed. by N.A. Gafforova, candidate of legal sciences, associate professor, and Kh.S. Salimov, candidate of legal sciences, associate professor. – Dushanbe: «Irfon», 2011. – 460 p.

2. Sharipov T.Sh., Safarzoda A.I., Kamolov Z.A., Kholiqzoda Sh.L., Zokirzoda Z.Kh., Ziyoboeva M.N. Criminal law (general part): a short course of lectures. – Dushanbe: «Irfon», 2020. – 680 p.

3. Naumov A.V., Kibalnik A.G. Criminal law. Volume 1. General part: textbook for academic bachelor's degree programmes. – M.: «Yurait», 2019. – 400 p.

4. Kholikov Sh.L. Criminal liability for intentional infliction of grievous bodily harm under the legislation of the republic of tajikistan: diss. … cand. of legal sciences. – Dushanbe, 2017. – 165 p.

5. Kriger G.A. On the concept of the object of crime in soviet criminal law // Bulletin of Moscow University. Series of social sciences. – 1955. – №1. – P. 111-124.

6. Criminal law of the Republic of Tajikistan. General Part: textbook / Ed. by R.Kh. Rahimzoda, I.Kh. Bobojonzoda. – Dushanbe: «Er-graf», 2019. – 320 p.

7. Novoselov G.P. The doctrine of the object of crime: methodological aspects. – M.: «Norma», 2001. – 208 p.

8. Zatelepin O. On the concept of the object of crime in criminal law // Criminal law. – 2003. – №1. – P. 29-31.

9. Naumov A.V. Russian criminal law. General part. – M.: «Statut», 1997. – 220 p.

10. Criminal law. General part: textbook for bachelor's degree students / Executive ed. A.N. Tarbagaev. – M.: «Norma», 2016. – 368 p.

11. Ivanov N.G. Criminal law. General part: textbook for academic bachelor's degree programmes. – M.: «Yurait», 2016. – 600 p.

12. Criminal law. General part: textbook. In three volumes. Volume I / General ed. by R.Kh. Rahimzoda, doctor of legal sciences, associate professor. – Dushanbe: «Nashriyoti Muosir», 2023. – 425 p.

13. Daurova T.G. Criminal liability for minor bodily injuries. – Saratov: «Saratov University Press», 1980. – 120 p.

14. Kondrashova T.V. Problems of criminal liability for crimes against life, health, sexual freedom, and sexual integrity. – Yekaterinburg: «Humanitarian University», 2000. – 348 p.

15. Chechel G.I. Classification of torture under current legislation. – Barnaul: «Altai University Press», 1989. – 84 p.

16. Veniaminov V.G. Criminal liability for battery and torture: diss. … cand. of legal sciences. – Saratov, 2005. – 185 p.

17. Sharapov R.D. Physical violence in criminal law. – St. Petersburg: «Yuridichesky Tsentr Press», 2001. – 298 p.

18. Kabanov P.N. Criminal Liability for Battery and Torture: abstract of diss. … cand. of legal sciences. – M., 2006. – 25 p.

19.Deryabin S.D. Criminological analysis and problems of preventing battery and torture as crimes against the person: diss. … cand. of legal sciences. – M., 2003. – 164 p.

20. Healthcare Code of the Republic of Tajikistan from 15 March 2017, №1413 // [Electronic resource]. Official website of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: https://mmk.tj/content/кодекси-тандурустии-ҷумҳурии-тоҷикистон (date of access: 20.02.2026).

21. Sandzhiev Yu.L. Battery and torture in the system of crimes against health: criminological characteristics and prevention: diss. … cand. of legal sciences. – Rostov-on-Don, 2008. – 26 p.

22. Sharapov R.D. Criminal violence. – M.: «Yurlitinform», 2009. – 496 p.

23. Shagvaliev R.M. Liability for battery and torture under the criminal law of Russia and foreign countries: diss. … cand. of legal sciences. – Kazan, 2011. – 207 p.

24. Dubovets P.A. Liability for bodily injuries under soviet criminal law. – M.: «Legal Literature», 1964. – 158 p.

25. Zagorodnikov N.I. Crimes against health. – M.: «Legal Literature», 1969. – 168 p.

26. Kostyakova S.V. The object of intentional infliction of minor harm to health // Law and legislation. – 2005. – №7. – P. 42-43.

ТДУ: 343.346:349.242
Исматзода Тоҳирҷон,
унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқи Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон
Тел.: (+992) 934-42-00-09
E-mail: tohirismatzoda@mail.ru.

ТАҲЛИЛИ ҲУҚУҚӢ-ҶИНОЯТИИ СУБЪЕКТИ ҶИНОЯТИ ВАЙРОН КАРДАНИ ҚОИДАҲОИ МУҲОФИЗАТИ МЕҲНАТ

Калидвожаҳо: субъекти ҷиноят, субъекти махсуси ҷиноят, қоидаҳои муҳофизати меҳнат, ҳифзи меҳнат, ҷавобгарии ҷиноятӣ, корфармо, шахси воқеӣ, шахси ҳуқуқӣ, ҳуқуқи меҳнат, ҳуқуқи ҷиноятӣ, бехатарии меҳнат, қонунгузории меҳнат, сиёсати ҳуқуқии ҷиноятӣ.

Аннотатсия. Мақола ба таҳлили ҳуқуқӣ-ҷиноятии субъекти ҷинояти вайрон кардани қоидаҳои муҳофизати меҳнат, ки дар моддаи 154 Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд – КҶ ҶТ) пешбинӣ шудааст, бахшида шудааст. Дар асоси таҳлили қонунгузории ҷиноятӣ ва меҳнатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, мавқеи олимони ватаниву хориҷӣ ва таҷрибаи қонунгузории муқоисавӣ мафҳум ва аломатҳои субъекти махсуси ин ҷиноят баррасӣ гардидаанд. Муаллиф таносуби мафҳумҳои «корфармо» ва «субъекти ҷиноят»-ро таҳлил намуда, нишон медиҳад, ки доираи корфармо дар қонунгузории меҳнат нисбат ба доираи субъекти ҷиноят васеътар мебошад. Ҳамчунин масъалаи эътирофи шахси ҳуқуқӣ ҳамчун субъекти ҷиноят мавриди таҳқиқ қарор гирифта, бартарӣ ва камбудиҳои мавқеъҳои илмии мавҷуда арзёбӣ шудаанд. Дар натиҷаи таҳқиқот пешниҳод мегардад, ки барои бартараф намудани номуайянии ҳуқуқӣ дар моддаи 154 Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон мафҳуми субъекти махсус мушаххас карда шуда, ҳамчун шахси воқеие муайян гардад, ки тибқи қонун, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, шартномаи меҳнатӣ, дастурамали вазифавӣ ё санади дохилии корфармо барои ташкил, таъмин ва назорати риояи талаботи ҳифзи меҳнат масъул мебошад.

Субъект ва тарафи субъективии ҷиноят унсурҳои ҳатмии таркиби ҷиноят ба ҳисоб мераванд. Субъекти ҷиноят шахси воқеии мукаллафе эътироф мегардад, ки то лаҳзаи содир намудани ҷиноят ба синни муқаррарнамудаи қонуни ҷиноятӣ расида бошад. Қонуни ҷиноятӣ талаботи асосиро нисбат ба субъекти ҷиноят муайян менамояд, ки онҳо аз маҷмӯи се аломат иборатанд: табиати ҷисмонии шахс (шахси воқеӣ будан), расидан ба синни муқаррарнамудаи қонун ва қобилияти дарк ва идора намудани кирдори худ (мукаллафӣ). Дар доктринаи ҳуқуқи ҷиноятӣ субъекте, ки дорои ҳамаи ин се аломат мебошад, одатан субъекти умумии ҷиноят номида мешавад [1, с. 67].

Бо вуҷуди ин, дар КҶ ҶТ як қатор ҷиноятҳо, аз ҷумла вайрон кардани талаботи ҳифзи меҳнат, пешбинӣ шудаанд, ки дар онҳо субъекти ҷиноят дар баробари аломатҳои умумӣ, инчунин дорои аломатҳои махсус мебошад. Дар илми ҳуқуқи ҷиноятӣ чунин субъект маъмулан субъекти махсуси ҷиноят номида мешавад. Аммо то имрӯз ҳам дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ ва ҳам дар амалияи татбиқи қонуни ҷиноятӣ масъалаи шарҳу муайян намудани мафҳуми субъекти махсуси ҷиноят баҳснок боқӣ мемонад [2, с. 101].

Аз ҷумла, баъзе муҳаққиқон пешниҳод намудаанд, ки субъекти махсуси ҷиноят шахсе дониста шавад, ки дорои хусусиятҳои мушаххасе мебошад, ки бевосита дар диспозитсияи моддаи дахлдори қонуни ҷиноятӣ зикр шудаанд [3, с. 389].

Ба андешаи С.А. Семёнов, субъекти махсуси ҷиноят шахси воқеии солимақлест, ки дар содир намудани кирдори барои ҷомеа хавфнок гунаҳгор буда, таркиби чунин ҷиноят ҳамчун унсури ҳатмӣ аломатҳоеро дар бар мегирад, ки иҷрокунандаи ин ҷиноятро тавсиф менамоянд [4, с. 22].

Э.А. Бачурин менависад, ки субъекти махсуси ҷиноят ин субъекти ҷавобгарии ҷиноятӣ мебошад, ки ғайр аз синну сол ва солимақлӣ, инчунин ба аломатҳои махсусе ҷавобгӯ аст, ки бо объекти ҷиноят ва (ё) ҳолатҳои бевосита ба шахсияти гунаҳкор алоқаманд буда, дар меъёри қисми махсуси Кодекси ҷиноятӣ муқаррар шудаанд. Маҳз ҳамин аломатҳо имкон медиҳанд, ки чунин шахс ҳамчун иҷрокунандаи ҷиноят ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида шавад [5, с. 67].

Ба ақидаи Р. Оримбаев, субъекти махсус шахсе мебошад, ки на танҳо дорои аломатҳои умумии субъекти ҷиноят аст, балки инчунин дорои аломатҳои иловагие мебошад, ки барои ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидани ӯ аз рӯйи ҷинояти мушаххас асос фароҳам меоранд [6, с. 46].

Аз таҳлили андешаҳои олимони мазкур бармеояд, ки байни онҳо дар масъалаи моҳияти субъекти махсуси ҷиноят ихтилофи ҷиддӣ вуҷуд

надорад. Ҳамаи онҳо эътироф менамоянд, ки субъекти махсус, пеш аз ҳама, бояд ба талаботи субъекти умумии ҷиноят ҷавобгӯ бошад, яъне шахси воқеӣ, солимақл ва ба синни ҷавобгарии ҷиноятӣ расида бошад. Илова бар ин, чунин шахс бояд дорои аломатҳои махсуси ҳуқуқӣ бошад, ки бевосита дар қонуни ҷиноятӣ пешбинӣ гардидаанд. Ин аломатҳо метавонанд ба вазифаи хизматӣ, касб, мақоми ҳуқуқӣ, уҳдадориҳои хизматӣ ё дигар хусусиятҳои шахс вобаста бошанд.

Дар мавриди ҷинояти вайрон кардани қоидаҳои ҳифзи меҳнат (моддаи 154 КҶ ҶТ) чунин аломати махсус дар он ифода меёбад, ки субъект танҳо шахсе буда метавонад, ки тибқи қонун, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ё вазифаи хизматӣ барои риоя ва таъмини қоидаҳои ҳифзи меҳнат масъул мебошад. Аз ин рӯ, на ҳар як корманд, балки танҳо шахси масъули таъмини бехатарии меҳнат метавонад иҷрокунандаи ин ҷиноят эътироф гардад. Маҳз ҳамин аломати иловагӣ субъекти ҷинояти мазкурро аз субъекти умумии ҷиноят фарқ намуда, ба ӯ мақоми субъекти махсуси ҷиноят медиҳад.

Мувофиқи қисми 1 моддаи 154 КҶ ҶТ вайрон кардани қоидаҳои техникаи бехатарӣ ё дигар қоидаҳои ҳифзи меҳнат аз ҷониби шахсе, ки ба риоя кардани он масъул мебошад, агар он аз беэҳтиётӣ боиси расонидани зарари вазнин ё миёна ба саломатӣ ё бемории касбӣ гашта бошад, ҷиноят эътироф мешавад. Таҳлили моддаи мазкур нишон медиҳад, ки субъекти ин ҷиноят шахсе, ки ба риоя кардани таъмини қоидаҳои техникаи бехатарӣ ё дигар қоидаҳои ҳифзи меҳнат масъул мебошад, баромад мекунад. Моддаи 154 КҶ ҶТ нишон медиҳад, ки субъекти ин ҷиноят махсус мебошад, яъне дар баробарӣ мукаллафӣ, синну сол ва шахси воқеӣ будан он бояд шахсе бошад, ки вазифадор аст таъмини қоидаҳои техникаи бехатарӣ ё дигар қоидаҳои ҳифзи меҳнатро амалӣ намояд.

Мувофиқи бобҳои 37-38 КМ ҶТ таъмини қоидаҳои техникаи бехатарӣ ё дигар қоидаҳои ҳифзи меҳнат ба зиммаи корфармо гузошта шудааст. Мувофиқан ба моддаи 1 КҶ ҶТ, корфармо - шахси ҳуқуқӣ, филиал ва намояндагиҳои он, новобаста аз шакли ташкилию ҳуқуқӣ ва шахси воқеӣ, ки тибқи Кодекси мазкур ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқи бо корманд бастан ва қатъ намудани шартномаи меҳнатиро доранд, эътироф мешавад.

Мафҳуми «корфармо», ки дар моддаи 1 КМ ҶТ пешбинӣ шудааст, аз мафҳуми субъекти ҷинояти дар моддаи 154 КҶ ҶТ пешбинишуда васеътар мебошад. Агар Кодекси меҳнат корфарморо ҳамчун иштирокчии муносибатҳои меҳнатӣ муайян намояд, моддаи 154 КҶ ҶТ ҷавобгариро танҳо нисбат ба шахсе муқаррар кардааст, ки уҳдадории таъмини риояи қоидаҳои ҳифзи меҳнат ба зиммаи ӯ вогузор гардидааст. Азбаски қонуни ҷиноятӣ мафҳуми «шахси масъул»-ро мушаххас нанамудааст, дар амалияи ҳуқуқтатбиққунӣ ҳангоми муайян намудани субъекти махсуси ҷиноят мушкилот ба миён омада метавонанд. Аз ин рӯ, ба мақсад мувофиқ мебуд, ки дар моддаи 154 КҶ ҶТ ё дар эзоҳи он муқаррар карда шавад, ки субъекти ҷиноят шахсе мебошад, ки мутобиқи қонун, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, шартномаи меҳнатӣ, тавсифи вазифавӣ ё санади дохилии корфармо барои таъмини риояи талаботи ҳифзи меҳнат масъул таъин шудааст.

Аз ин лиҳоз, истифодаи истилоҳи «корфармо» дар қонунгузории меҳнат ҳамеша бо мафҳуми «субъекти ҷиноят» дар ҳуқуқи ҷиноятӣ мувофиқат намекунад. Агар дар муносибатҳои меҳнатӣ корфармо метавонад шахси ҳуқуқӣ, филиал ва намояндагиҳои он, новобаста аз шакли ташкилию ҳуқуқӣ бошад, дар ҳуқуқи ҷиноятӣ ҷавобгарӣ танҳо ба зиммаи шахси воқеии мансабдор ё дигар шахси масъул, ки вазифаи таъмини ҳифзи меҳнатро иҷро мекунад, гузошта мешавад. Маҳз ҳамин фарқият зарурати дақиқ муайян намудани субъекти махсуси ҷинояти пешбининамудаи м. 154 КҶ ҶТ ба миён меорад. Вобаста баҳолати мазкур саволе ба миён меояд, ки оё шахси ҳуқуқӣ, филиал ва намояндагиҳои он, новобаста аз шакли ташкилию ҳуқуқӣ метавонанд субъекти ин ҷиноят эътироф гарданд? Масъалаи мазкурро таҳлил менамоем.

Н.А. Қудратов вобаста ба субъекти моддаи 154 КҶ ҶТ чунин менависад: «Субъекти ҷиноят (қисми 1 моддаи 154 КҶ ҶТ) дар баробари мукаллафӣ ва ба синну соли муайян (16 солагӣ) расидан, инчунин, бояд барои риояи қоидаҳои ҳифзи меҳнат масъул бошад. Содир намудани вайрон кардани қоидаҳои ҳифзи меҳнат аз ҷониби шахсе, ки барои риояи қоидаҳои ҳифзи меҳнат масъул нест, бо дигар моддаҳои КҶ ҶТ бандубаст карда мешавад. Масалан, бо моддаи 110 қасдан расонидани зарари вазнин ба саломатӣ, моддаи 111 қасдан расонидани зарари миёна ба саломатӣ» [7, с. 110].

К.Н. Холиқов дар тафсири КҶ ҶТ чунин ибрози андеша намудааст, ки субъекти ин ҷиноят (моддаи 154 КҶ ҶТ) шахсе шуда метавонад, ки барои риояи қоидаҳои мазкур масъул мебошад, аз ҷумла, шахсони мансабдор, шахсоне, ки вазифаи риояи қоидаҳои муҳофизатии меҳнатро дар ташкилотҳои тиҷоратӣ ва ғайритиҷоратӣ иҷро

мекунанд, шахсони ғайримансабдоре, ки дар муассисаҳо: ташкилотҳо ва корхонаҳои давлатӣ иҷрои чунин вазифаҳо ба ӯҳдаи онҳо гузошта шудааст. Нишонаи асосии субъекти ин ҷиноят шудан, пеш аз ҳама: а) бевосита бо мақоми хизматӣ, ки иҷрои ин вазифа ба ӯҳдаи ӯ гузошта мешавад ва б) бевосита ба супориши махсус, ки иҷрои муҳофизати меҳнат ва риояи қоидаҳои бехатарии техникӣ ва назорат оиди иҷрои он ба ӯҳдаи ӯ гузошта шудааст. Шахсоне, ки чунин ӯҳдадорӣ надоранду аммо дар натиҷаи вайрон кардани қоидаҳои муҳофизати меҳнат ва бехатарии техникӣ чунин оқибатҳо пайдо шуда бошанд, он гоҳ онҳо барои ҷиноятҳои муқобили саломатӣ ба ҷавобгирӣ кашида мешаванд [8, с. 180].

Ин ақидаи К.Н. Холиқов дар маҷмӯъ бо моҳияти моддаи 154 КҶ ҶТ мувофиқат мекунад, аммо дорои ҳам ҷанбаҳои мусбӣ ва ҳам камбудиҳои назариявӣ ва амалӣ мебошад. Пеш аз ҳама, бартарии асосии ин мавқеъ дар он аст, ки муаллиф доираи субъекти махсуси ҷинояти пешбининамудаи моддаи 154 КҶ ҶТ-ро мушаххас намудааст. Дар худи моддаи 154 КҶ ҶТ танҳо ибораи умумии «шахсе, ки барои риояи қоидаҳои муҳофизати меҳнат масъул мебошад» истифода гардидааст. К.Н. Холиқов ин мафҳумро тавзеҳ дода, нишон медиҳад, ки чунин шахс метавонад шахси мансабдор, шахси масъули ҳифзи меҳнат дар ташкилотҳои тиҷоратӣ ва ғайритиҷоратӣ ё дигар шахсе бошад, ки иҷрои ин вазифа тибқи қонун ё санадҳои дохилии ташкилот ба зиммаи ӯ гузошта шудааст. Ин тавзеҳ барои муайян намудани субъекти махсуси ҷиноят аҳамияти назариявӣ ва амалӣ дорад. Ҷанбаи дигари мусбӣ дар он аст, ки муаллиф асоси ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидани шахсро на танҳо бо ишғоли мансаб, балки бо вуҷуд доштани уҳдадории ҳуқуқӣ вобаста менамояд. Ба андешаи ӯ, шахс танҳо дар сурате метавонад субъекти ҷиноят эътироф шавад, ки иҷрои талаботи ҳифзи меҳнат ва назорати риояи онҳо бо санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, тавсифи вазифавӣ, фармони роҳбар ё дигар санадҳои ташкилию ҳуқуқӣ ба зиммаи ӯ гузошта шуда бошад. Ин равиш ба принсипи ҷавобгарии шахсӣ мувофиқ мебошад. Ҳамчунин, муаллиф байни ҷинояти пешбининамудаи моддаи 154 КҶ ҶТ ва ҷиноятҳои зидди ҳаёт ва саломатӣ ҳудуди муайян мегузорад. Ӯ дуруст қайд менамояд, ки агар шахс барои таъмини ҳифзи меҳнат масъул набошад, аммо бо амалҳои худ ба ҳаёт ё саломатии дигарон зарар расонад, ҷавобгарии ӯ бояд тибқи моддаҳои дахлдори ҷиноятҳои зидди шахс ҳал карда шавад. Ин мавқеъ ба масъалаи тахассуси дурусти ҷиноят мусоидат мекунад.

Бо вуҷуди аҳамияти илмии ин ақида, он аз баъзе нуқсонҳо низ холӣ нест. Аввалан, муаллиф доираи субъектҳоро бо номбар намудани «шахсони мансабдор», «шахсони ташкилотҳои тиҷоратӣ ва ғайритиҷоратӣ» ва «шахсони ғайримансабдор дар муассисаҳои давлатӣ» муайян мекунад, аммо меъёри ягонаи ҳуқуқиро пешниҳод намекунад. Дар натиҷа маълум нест, ки оё ҳар як шахси мансабдор субъекти моддаи 154 КҶ ҶТ мебошад ё танҳо шахсе, ки уҳдадории таъмини ҳифзи меҳнат ба зиммаи ӯ вогузор шудааст. Аз ин рӯ, асоси муайян намудани субъект бояд на мақоми мансабдорӣ, балки мавҷудияти уҳдадории ҳуқуқии таъмини ҳифзи меҳнат бошад. Дуюм, тақсимоти пешниҳодшуда байни ташкилотҳои давлатӣ ва ташкилотҳои тиҷоративу ғайритиҷоратӣ аз ҷиҳати ҳуқуқи ҷиноятӣ аҳамияти мустақил надорад. Моддаи 154 КҶ ҶТ чунин фарқиятро пешбинӣ накардааст. Дар ҳамаи шаклҳои моликият меъёри асосӣ бояд мавҷудияти вазифаи ҳуқуқии таъмини ҳифзи меҳнат бошад, на шакли ташкилию ҳуқуқии ташкилот. Сеюм, дар ақидаи муаллиф масъалаи корфармо – соҳибкори инфиродӣ (шахси воқеӣ), ки тибқи моддаи 1 КМ ҶТ низ корфармо эътироф мегардад, баррасӣ нашудааст. Дар амал чунин шахсон низ метавонанд вазифаи таъмини шароити бехатари меҳнатро иҷро намоянд ва дар сурати вайрон намудани талаботи ҳифзи меҳнат бояд ҳамчун субъекти моддаи 154 КҶ ҶТ эътироф гарданд. Чорум, муаллиф ба масъалаи ҷавобгарии шахсоне, ки вазифаҳои вобаста ба ҳифзи меҳнатро тибқи шартномаи маданию ҳуқуқӣ, аутсорсинг ё дигар шаклҳои ташкили меҳнат иҷро мекунанд, дахл накардааст, ки дар шароити рушди муносибатҳои меҳнатии муосир аҳамияти амалӣ дорад.

Ба назари мо, ақидаи К.Н. Холиқов дар маҷмӯъ дуруст буда, барои муайян намудани субъекти махсуси моддаи 154 КҶ ҶТ аҳамияти назариявӣ дорад. Вале доираи субъект бояд на аз рӯйи мақоми мансабдорӣ ё шакли моликияти ташкилот, балки аз рӯйи меъёри ягонаи ҳуқуқӣ муайян карда шавад. Чунин меъёр бояд мавҷудияти уҳдадории ҳуқуқии таъмини ҳифзи меҳнат бошад, ки он тибқи қонун, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, шартномаи меҳнатӣ, тавсифи вазифавӣ, фармон ё дигар санадҳои ташкилию ҳуқуқӣ ба зиммаи шахс гузошта шудааст. Маҳз чунин равиш ба принсипҳои ҷавобгарии шахсӣ ва қонуният мутобиқат намуда, метавонад номуайянии амалии татбиқи моддаи 154 КҶ ҶТ-ро бартараф намояд.

Дар адабиёти илмӣ оид ба такмили қонунгузорӣ дар самти васеъ намудани доираи субъекти ҷинояти вайрон кардани қоидаҳои

муҳофизати меҳнат борҳо андешаҳои гуногун баён гардидаанд. Аз ҷумла, баъзе муҳаққиқон пешниҳод менамоянд, ки дар диспозитсияи ин ҷиноят аломатҳои субъекти ин ҷиноят, ки дар амалияи судӣ ташаккул ёфтаанд, мустақиман муқаррар карда шаванд. Ба андешаи онҳо, тавсифи қонунгузории субъекти ҷиноят бояд дар шакли зерин ифода гардад: «шахсе, ки ӯҳдадор аст риояи ин талаботро таъмин намояд» [9, с. 37-38]. Ин пешниҳод, пеш аз ҳама, ба мушаххас намудани доираи субъекти махсуси ҷиноят равона гардидааст. Истифодаи ибораи «шахсе, ки барои риояи қоидаҳои ҳифзи меҳнат масъул мебошад» дар қонун на ҳамеша имконият медиҳад, ки кадом шахс бояд ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида шавад. Аз ин рӯ, пешниҳод мегардад, ки ба ҷойи истилоҳи умумии «масъул» ибораи дақиқтари «шахсе, ки ӯҳдадор аст риояи талаботи ҳифзи меҳнатро таъмин намояд» истифода шавад. Дар ин ҳолат, меъёри асосии муайян намудани субъекти ҷиноят на мақоми мансабӣ, балки вуҷуд доштани ӯҳдадории ҳуқуқии таъмини ҳифзи меҳнат хоҳад буд. Ба назари мо, чунин пешниҳод барои қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон низ аҳамияти амалӣ дорад. Айни замон дар моддаи 154 КҶ ҶТ танҳо ибораи «шахсе, ки барои риояи қоидаҳои ҳифзи меҳнат масъул мебошад» истифода шудааст, вале сарчашмаи пайдоиши ин масъулият муайян нагардидааст. Дар натиҷа, дар амалияи ҳуқуқтатбиққунӣ метавонад баҳс ба миён ояд, ки кадом шахс – роҳбари ташкилот, муҳандиси ҳифзи меҳнат, роҳбари сохтор, соҳибкори инфиродӣ ё дигар корманд субъекти ин ҷиноят мебошад. Аз ин лиҳоз, мувофиқи мақсад мебуд, ки диспозитсияи моддаи 154 КҶ ҶТ ё эзоҳи он бо роҳи мушаххас намудани субъекти махсус такмил дода шавад. Масалан, чунин таҳрир пешниҳод мегардад: «Субъекти ҷинояти мазкур шахси воқеие мебошад, ки мутобиқи қонун, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, шартномаи меҳнатӣ, дастурамали вазифавӣ ё санади ташкилию ҳуқуқии корфармо ӯҳдадор аст риоя ва таъмини талаботи ҳифзи меҳнатро ташкил ва назорат намояд». Чунин таҳрир, аз як тараф, ба принсипи қонуният ҷавобгӯ буда, аз тарафи дигар, номуайянии мавҷудаи қонунро бартараф намуда, доираи субъекти махсуси ҷинояти пешбининамудаи моддаи 154 КҶ ҶТ-ро дақиқ муайян месозад.

Моддаи 331 КМ ҶТ барои муайян намудани субъекти ҷинояти пешбининамудаи моддаи 154 КҶ ҶТ аҳамияти муҳим дорад. Барои муайян намудани субъекти махсуси ҷинояти пешбининамудаи моддаи 154 КҶ ҶТ на танҳо муқаррароти қонуни ҷиноятӣ, балки меъёрҳои қонунгузории меҳнат низ бояд ба инобат гирифта шаванд. Аз ҷумла, мутобиқи қисми 1 моддаи 331 КМ ҶТ корфармо уҳдадор аст, ки дар тамоми ташкилотҳо, новобаста аз шакли ташкилию ҳуқуқӣ, шароити меҳнатеро муҳайё намояд, ки ба талаботи бехатарӣ ва санитарию гигиенӣ ҷавобгӯ бошанд. Ҳамзамон, қисми 3 моддаи 331 КМ ҶТ мустақиман муқаррар менамояд, ки корфармо барои риоя накардани талаботи ҳифзи меҳнат ҷавобгар мебошад.

Аз мазмуни ин меъёр бармеояд, ки қонунгузории меҳнат масъулияти асосии таъмини ҳифзи меҳнатро маҳз ба зиммаи корфармо вогузор намудааст. Аммо дар ин ҷо номувофиқии муайяни ҳуқуқӣ ба назар мерасад. Мувофиқи моддаи 1 КМ ҶТ, мафҳуми «корфармо» нисбат ба мафҳуми субъекти ҷиноят васеътар буда, он шахси ҳуқуқӣ, филиал ва намояндагии он, инчунин шахси воқеӣ-ро дар бар мегирад. Дар айни замон, тибқи моддаи 22 КҶ ҶТ субъекти ҷиноят танҳо шахси воқеии мукаллаф ва ба синни ҷавобгарии ҷиноятӣ расида эътироф мешавад. Аз ин рӯ, ҳангоми татбиқи моддаи 154 КҶ ҶТ ҷавобгарии ҷиноятӣ наметавонад мустақиман ба зиммаи худи шахси ҳуқуқӣ гузошта шавад, ҳарчанд қонунгузории меҳнат маҳз корфарморо барои риоя накардани талаботи ҳифзи меҳнат ҷавобгар медонад. Дар чунин ҳолат ба ҷавобгарии ҷиноятӣ бояд он шахси воқеӣ кашида шавад, ки аз номи корфармо амал намуда, мутобиқи қонун, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, шартномаи меҳнатӣ, тавсифи вазифавӣ ё фармони роҳбар иҷрои уҳдадориҳои вобаста ба таъмини ҳифзи меҳнат ба зиммаи ӯ гузошта шудааст.

Ба назари мо, маҳз моддаи 331 КМ ҶТ барои дақиқ намудани доираи субъекти махсуси моддаи 154 КҶ ҶТ асоси ҳуқуқӣ фароҳам меорад. Бо вуҷуди ин, барои пешгирии тафсири гуногун ва таъмини ягонагии амалияи судӣ, мувофиқи мақсад мебуд, ки дар диспозитсияи моддаи 154 КҶ ҶТ ё дар эзоҳи он мустақиман нишон дода шавад, ки субъекти ҷиноят шахси воқеие мебошад, ки аз номи корфармо ӯҳдадор аст риоя ва таъмини талаботи ҳифзи меҳнатро ташкил ва назорат намояд. Чунин таҳрир номувофиқии байни қонунгузории меҳнат ва ҷиноятиро бартараф намуда, доираи субъекти махсуси ҷиноятро дақиқ муайян месозад.

Бо таҳлили якҷояи моддаи 331 КМ ҶТ ва моддаи 154 КҶ ҶТ метавон ба хулоса омад, ки масъулияти меҳнатӣ ба зиммаи корфармо ҳамчун субъекти муносибатҳои меҳнатӣ гузошта мешавад, аммо ҷавобгарии ҷиноятӣ танҳо нисбат ба шахси воқеие татбиқ мегардад, ки аз номи корфармо иҷрои уҳдадориҳои вобаста ба таъмини ҳифзи меҳнат ба зиммаи ӯ вогузор шудааст. Аз ин рӯ,

мафҳуми «корфармо» дар ҳуқуқи меҳнат ва «субъекти ҷиноят» дар ҳуқуқи ҷиноятӣ аз ҷиҳати мазмун яксон набуда, мутобиқсозии онҳо дар сатҳи қонунгузорӣ метавонад ба баланд бардоштани самаранокии татбиқи моддаи 154 КҶ ҶТ мусоидат намояд.

Таҳлили адабиёти илмӣ нишон медиҳад, ки дар назарияи муосири ҳуқуқи ҷиноятӣ нисбат ба масъалаи эътирофи шахси ҳуқуқӣ ҳамчун субъекти ҷиноят ягонагии назар вуҷуд надорад. Гурӯҳе аз муҳаққиқон (Н.Е. Крилова, Т.В. Клименко, Инако Т., Н.Ф. Кузнетсова) бар он ақидаанд, ки бо дарназардошти рушди муносибатҳои иқтисодӣ, афзоиши фаъолияти корпоративӣ ва нақши рӯзафзуни шахсони ҳуқуқӣ дар содиршавии ҳуқуқвайронкуниҳои ҷамъиятан хавфнок, эътироф ва ворид намудани шахси ҳуқуқӣ ҳамчун субъекти ҷиноят ба қонунгузории ҷиноятӣ аз ҷиҳати назариявӣ ва амалӣ асоснок мебошад [10]. Ба андешаи онҳо, чунин навоварӣ метавонад ба баланд бардоштани самаранокии мубориза бо ҷиноятҳои иқтисодӣ, экологӣ, коррупсионӣ ва дигар ҷиноятҳои корпоративӣ мусоидат намояд.

Бо вуҷуди ин, қонунгузории ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон мавқеи дигарро ишғол менамояд. Аз ҷумла, дар КҶ Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон соли 1961, ҳамчунин дар қонунгузории ҷиноятии қаблӣ ва амалкунанда, шахси ҳуқуқӣ ҳамчун субъекти ҷиноят эътироф карда нашудааст. Консепсияи қонунгузори миллӣ ба он асос ёфтааст, ки ҷавобгарии ҷиноятӣ дорои хусусияти инфиродӣ буда, танҳо нисбат ба шахси воқеие татбиқ карда мешавад, ки дорои ҳамаи аломатҳои субъекти ҷиноят мебошад.

Ин мавқеъ аз ҷониби як қатор олимони ватанӣ низ ҷонибдорӣ шудааст. Аз ҷумла, К.Ҳ. Солиев бар он назар аст, ки «шахси ҳуқуқӣ (юридикӣ, яъне корхона, ташкилот ва ғайра) субъекти ҷиноят ҳисоб шуда наметавонад» [11, с. 15]. Ба андешаи муаллиф, шахси ҳуқуқӣ дорои аломатҳои ҳатмии субъекти ҷиноят, аз қабили воқеӣ будани шахс, солимақлӣ ва қобилияти гунаҳкорона муносибат намудан ба кирдори содиршуда нест. Аз ин рӯ, татбиқи ҷавобгарии ҷиноятӣ нисбат ба шахси ҳуқуқӣ бо принсипҳои асосии ҳуқуқи ҷиноятӣ мувофиқат намекунад.

Чунин мавқеъро В.А. Абдуҳамитов низ дар таҳқиқоти диссертатсионии худ ҷонибдорӣ намуда, асоснок месозад, ки шахси ҳуқуқӣ наметавонад ҳамчун субъекти ҷиноят эътироф гардад, зеро ҷавобгарии ҷиноятӣ бо хусусиятҳои шахсии гунаҳкор, аз ҷумла гунаҳкорӣ, солимақлӣ ва синни ҷавобгарии ҷиноятӣ алоқаманд буда, ин аломатҳо танҳо ба шахси воқеӣ хос мебошанд [12, с. 60].

Дар таҳқиқоти илмии худ Н.Е. Крилова, Т.В. Клименко, Инако Т., Н.Ф. Кузнетсова бо истинод ба қонунгузории ҷиноятии як қатор давлатҳои хориҷӣ, аз ҷумла иёлати Ню-Йорки Иёлоти Муттаҳидаи Америка, Фаронса ва Ҷопон, инчунин бо такя ба таҷрибаи таърихии ташаккули институти ҷавобгарии ҷиноятии шахсони ҳуқуқӣ дар баъзе давлатҳо, зарурати омӯзиши ин институтро дар ҳуқуқи ҷиноятӣ асоснок менамояд [13, с. 69], [14, с. 54], [15, с. 40], [16, с. 40]. Ба андешаи Б.В. Абдуллозода, дар Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ нагардидани ҷавобгарии ҷиноятии шахсони ҳуқуқӣ ба як қатор омилҳои таърихӣ ва ҳуқуқӣ вобаста мебошад. Аз ҷумла, ӯ сабабҳои асосии ин ҳолатро дар он мебинад, ки Кодекси ҷиноятии моделӣ барои давлатҳои иштирокчии Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) институти мазкурро пешбинӣ накардааст; қонунгузории ҷиноятии аксари давлатҳои пасошӯравӣ, ки то қабули Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул гардида буданд, низ ин институтро эътироф нанамуданд; инчунин, масъалаи ҷавобгарии ҷиноятии шахсони ҳуқуқӣ дар низоми ҳуқуқии давлатҳои ИДМ, ҳарчанд нав нест, вале ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ аз ҷиҳати назариявӣ ва қонунгузорӣ ташаккул наёфтааст [17, с. 136].

Дар баробари ин, ҷонибдорони эътирофи ҷавобгарии ҷиноятии шахсони ҳуқуқӣ, масалан Т.А. Абрамян, чунин меҳисобанд, ки ҷорӣ намудани ин институт ба баланд бардоштани самаранокии ҳифзи муносибатҳои ҷамъиятӣ мусоидат мекунад. Ба андешаи онҳо, мақсадҳои асосии муқаррар намудани ҷавобгарии ҷиноятии шахсони ҳуқуқӣ аз инҳо иборатанд: якум, таъмини ҷуброни пурраи зараре, ки аз фаъолияти ғайриқонунии ташкилот ба вуҷуд омадааст ё пешгирии эҳтимоли расонидани чунин зарар дар оянда; дуюм, маҳдуд намудан ё пурра манъ кардани фаъолияти ташкилоте, ки мунтазам ҳуқуқвайронкуниҳои ҷиноятӣ содир менамояд, бо мақсади пешгирии содиршавии ҷиноятҳои минбаъда [18, с. 62].

Таҳлили адабиёти илмӣ, бахусус корҳои илмии Е.В. Марина ва Р.В. Минин нишон медиҳад, ки аксари ҷонибдорони эътирофи шахси ҳуқуқӣ ҳамчун субъекти ҷиноят ин институтро ба талаботи муосири рушди иқтисоди бозорӣ, густариши фаъолияти корпоратсияҳо, афзоиши нақши шахсони ҳуқуқӣ дар муносибатҳои иқтисодӣ ва зарурати тақвияти мубориза бо ҷиноятҳои корпоративӣ, иқтисодӣ, экологӣ ва коррупсионӣ алоқаманд медонанд [19, с. 35], [20, с. 62-63].

Таҳлили осори илмии олимони ватанӣ, ки солҳои охир ба масъалаҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ рисолаҳои илмӣ бахшидаанд, нишон медиҳад, ки аксарияти онҳо эътирофи шахси ҳуқуқиро ҳамчун субъекти ҷиноят ҷонибдорӣ намекунанд. Мавқеи мазкур, пеш аз ҳама, ба принсипҳои бунёдии ҳуқуқи ҷиноятӣ, аз ҷумла принсипҳои ҷавобгарии шахсӣ ва гунаҳгории инфиродӣ асос ёфтааст.

Аз ҷумла, О.И. Сайдализода таъкид менамояд, ки «шахсони ҳуқуқӣ худ аз худ амал ё беамалиро содир карда наметавонанд. Ҷиноят ҳамеша тавассути фаъолияти шахсони воқеӣ, ки аз номи шахси ҳуқуқӣ амал менамоянд, содир мешавад. Аз ин рӯ, маҳз ҳамин шахсони воқеӣ бояд ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида шаванд» [21, с. 27]. Аз ин нуқтаи назар, шахси ҳуқуқӣ қобилияти мустақилонаи ирода ва амал надошта, наметавонад субъекти мустақили муносибатҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ бошад.

Мавқеи мазкурро М.М. Акилова низ ҷонибдорӣ намуда, қайд мекунад, ки дар Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон принсипи ҷавобгарии фардии ҷиноятӣ амал мекунад. Мазмуни ин принсип дар он ифода меёбад, ки ҳеҷ як шахс барои кирдори дигарон ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида намешавад ва ҷавобгарӣ танҳо барои амал ё беамалии шахсии гунаҳкор ба миён меояд. Аз ин рӯ, ба андешаи муаллиф, дар шароити амалкунандаи қонунгузории ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои эътирофи шахси ҳуқуқӣ ҳамчун субъекти ҷиноят заминаи кофии ҳуқуқӣ вуҷуд надорад [22, с. 146].

Ҳамчунин, Б.В. Абдуллозода бар он назар аст, ки муқаррар намудани ҷавобгарии ҷиноятии шахсони ҳуқуқӣ бо принсипи гунаҳгории шахсӣ мухолифат дорад. Ба андешаи ӯ, чунин институт бо моҳият ва мақсадҳои ҷавобгарии ҷиноятӣ, аз ҷумла пешгирии содиршавии ҷиноят, ислоҳи маҳкумшуда ва тарбияи ҳуқуқии шахси гунаҳкор мутобиқат намекунад, зеро татбиқи ин мақсадҳо танҳо нисбат ба шахси воқеӣ имконпазир мебошад [17, с. 141].

Бо назардошти андешаҳои зикршуда метавон ба хулоса омад, ки дар доктринаи муосири ҳуқуқи ҷиноятии ҶТ мавқеи бартаридошта ҷонибдори нигоҳ доштани консепсияи анъанавии субъекти ҷиноят мебошад, ки мутобиқи он танҳо шахси воқеии мукаллаф ва ба синни ҷавобгарии ҷиноятӣ расида метавонад субъекти ҷиноят эътироф гардад. Ин мавқеъ барои таҳлили субъекти ҷинояти пешбининамудаи моддаи 154 КҶ ҶТ низ аҳамияти муҳим дорад. Азбаски мутобиқи моддаи 1 КМ ҶТ мафҳуми «корфармо» шахси ҳуқуқиро низ дар бар мегирад, аммо ҷавобгарии ҷиноятӣ танҳо нисбат ба шахси воқеӣ татбиқ мешавад, субъекти ҷинояти мазкур на худи шахси ҳуқуқӣ, балки шахси воқеие мебошад, ки тибқи қонун, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ё уҳдадориҳои мансабӣ барои таъмини риояи талаботи ҳифзи меҳнат масъул дониста шудааст. Ин ҳолат бори дигар хусусияти махсуси субъекти ҷинояти дар моддаи 154 КҶ ҶТ пешбинишударо тасдиқ менамояд.

Лекин, дар шароити рушди муносибатҳои меҳнатӣ ва фаъолияти истеҳсолии муосир, риояи талаботи ҳифзи меҳнат на танҳо аз фаъолияти шахси мансабдор, балки аз сиёсати умумии шахси ҳуқуқӣ низ вобастагии зич дорад. Дар бисёр ҳолатҳо вайрон кардани қоидаҳои ҳифзи меҳнат натиҷаи беэҳтиётии як шахси алоҳида набуда, балки оқибати сиёсати нодурусти идоракунӣ, сарфаи ғайриқонунии маблағҳо барои таъмини бехатарии меҳнат, набудани низоми самараноки назорати дохилӣ, таъмин нагардидани кормандон бо воситаҳои муҳофизати инфиродӣ ва дастаҷамъӣ, инчунин иҷро нагардидани талаботи ҳатмии қонунгузорӣ аз ҷониби худи ташкилот мебошад.

Дар чунин вазъият ҷавобгарии танҳо шахси мансабдор на ҳамеша метавонад ҳамаи сабабҳои содиршавии ҳуқуқвайронкунӣ, аз ҷумла ҷиноятро фаро гирад. Агар роҳбарияти шахси ҳуқуқӣ бо мақсади кам кардани хароҷот ё зиёд намудани фоида дидаву дониста маблағгузории чорабиниҳои ҳифзи меҳнатро маҳдуд намояд, таҷҳизоти фарсударо истифода барад, омӯзиши кормандонро ташкил накунад ё қоидаҳои ҳатмии бехатариро сарфи назар намояд, дар натиҷа хавфи расонидани зарар ба ҳаёт ва саломатии кормандон зиёд мегардад. Дар чунин ҳолат натиҷаи ҷамъиятан хавфнок аз фаъолияти худи ташкилот низ сарчашма мегирад.

Аз ин лиҳоз, дар адабиёти илмии хориҷӣ асоснок карда мешавад, ки ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидани шахсони ҳуқуқӣ барои вайрон кардани талаботи ҳифзи меҳнат метавонад ба баланд бардоштани сатҳи масъулияти корпоративӣ, ташаккули фарҳанги бехатарии меҳнат ва ҳавасманд намудани ташкилотҳо барои сармоягузорӣ ба ҳифзи меҳнат мусоидат намояд. Ҷорӣ намудани чунин институт имконият медиҳад, ки нисбат ба шахси ҳуқуқӣ ҷазоҳои дорои хусусияти молиявӣ ва ташкилию ҳуқуқӣ, аз қабили ҷарима, маҳрум намудан аз ҳуқуқи анҷом додани баъзе намудҳои фаъолият, боздоштани фаъолияти истеҳсолӣ ё барҳамдиҳии маҷбурӣ дар ҳолатҳои истисноӣ татбиқ карда шаванд.

Бо вуҷуди ин, татбиқи чунин институт дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо як қатор мушкилоти назариявӣ ва ҳуқуқӣ рӯ ба рӯ мегардад. Пеш аз ҳама, КҶ ҶТ ба принсипи ҷавобгарии фардӣ асос

ёфта, мутобиқи он субъекти ҷиноят танҳо шахси воқеии мукаллаф ва ба синни ҷавобгарии ҷиноятӣ расида мебошад. Аз ин рӯ, барои ворид намудани ҷавобгарии ҷиноятии шахсони ҳуқуқӣ аз рӯи моддаи 154 КҶ ҶТ танҳо тағйир додани ҳамин модда кофӣ нест. Зарур аст, ки консепсияи умумии Кодекси ҷиноятӣ, аз ҷумла муқаррароти умумӣ оид ба мафҳуми субъекти ҷиноят, гунаҳгории шахси ҳуқуқӣ, намудҳои ҷазо ва тартиби татбиқи онҳо таҷдиди назар карда шавад.

Аз ин рӯ, дар шароити амалкунандаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, барои ҷинояти пешбининамудаи моддаи 154 КҶ ҶТ, ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидани шахси ҳуқуқӣ аз ҷиҳати ҳуқуқӣ имконнопазир мебошад. Аммо бо дарназардошти таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ ва рушди муносибатҳои корпоративӣ, масъалаи ҷорӣ намудани ҷавобгарии ҷиноятии шахсони ҳуқуқӣ барои вайрон кардани қоидаҳои ҳифзи меҳнат метавонад ҳамчун самти эҳтимолии такмили қонунгузории ҷиноятӣ дар оянда мавриди омӯзиши илмӣ қарор гирад, махсусан дар ҳолатҳое, ки вайронкунии талаботи ҳифзи меҳнат натиҷаи сиёсати корпоративӣ ё фаъолияти ташкилӣ-идоракунии худи шахси ҳуқуқӣ мебошад.

Агар Тоҷикистон дар оянда институти ҷавобгарии ҷиноятии шахсони ҳуқуқиро қабул намояд, моддаи 154 аз ҷумлаи аввалин моддаҳое мебошад, ки татбиқи он нисбат ба шахсони ҳуқуқӣ асоснок хоҳад буд, зеро риояи талаботи ҳифзи меҳнат дар аксари ҳолатҳо маҳз аз сиёсати ташкилот, низоми идоракунӣ ва сатҳи таъмини молиявии чорабиниҳои бехатарии меҳнат вобаста аст, на танҳо аз рафтори як шахси мансабдор. Ин равиш метавонад ба коҳиш додани ҳодисаҳои истеҳсолӣ, бемориҳои касбӣ ва баланд бардоштани сатҳи ҳифзи ҳуқуқи кормандон мусоидат намояд.

Муқарриз: д.и.ҳ., профессор Қодиров Н.А.

УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ СУБЪЕКТА ПРЕСТУПЛЕНИЯ НАРУШЕНИЯ НОРМ ОХРАНЫ ТРУДА

Ключевые слова: субъект преступления, особый субъект преступления, правила охраны труда, охрана труда, уголовная ответственность, работодатель, физическое лицо, юридическое лицо, трудовое право, уголовное право, безопасность труда, трудовое законодательство, уголовно-правовая политика.

Аннотация. Статья посвящена уголовно-правовому анализу субъекта преступления нарушения норм охраны труда, предусмотренного статьей 154 Уголовного кодекса Республики Таджикистан. На основе анализа уголовно-трудового законодательства Республики Таджикистан, позиции отечественных и зарубежных ученых, а также опыта сравнительного законодательства, рассматриваются концепция и особенности особого субъекта данного преступления. Автор анализирует взаимосвязь понятий «работодатель» и «субъект преступления» и показывает, что сфера действия понятия «работодатель» в трудовом законодательстве шире, чем сфера действия понятия «субъект преступления». Также исследуется вопрос признания юридического лица субъектом преступления и оцениваются преимущества и недостатки существующих научных позиций. По результатам исследования предлагается в целях устранения правовой неопределенности в статье 154 Уголовного кодекса Республики Таджикистан уточнить и определить понятие особого субъекта как физическое лицо, которое в соответствии с законом, другими нормативно-правовыми актами, трудовым договором, инструкцией по выполнению работы или внутренним документом работодателя несет ответственность за организацию, обеспечение и контроль соблюдения требований охраны труда.

Исматзода Тохирджон – соискатель кафедры права Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. E-mail: tohirismatzoda@mail.ru; Тел.: (+992) 934-42-00-09.

A CRIMINAL-LAW ANALYSIS OF THE SUBJECT OF THE CRIMINAL VIOLATION OF LABOR PROTECTION STANDARDS

Keywords: subject of a crime, special subject of a crime, labor safety rules, occupational safety, criminal liability, employer, individual, legal entity, labor law, criminal law, labor safety, labor legislation, criminal law policy.

Abstract. This article presents a criminal-legal analysis of the subject of the crime of violating labor protection standards, as provided for in Article 154 of the Criminal Code of the Republic of Tajikistan. Based on an analysis of criminal labor legislation of the Republic of Tajikistan, the positions of domestic and international scholars, and comparative legal experience, the concept and characteristics of a specific subject of this crime are examined. The author analyzes the relationship between the concepts of «employer» and «subject

of the crime» and demonstrates that the scope of the concept of «employer» in labor legislation is broader than that of the concept of «subject of the crime». The issue of recognizing a legal entity as a subject of the crime is also examined, and the advantages and disadvantages of existing scholarly positions are assessed. Based on the results of the study, it is proposed to clarify and define the concept of a special subject in Article 154 of the Criminal Code of the Republic of Tajikistan in order to eliminate legal uncertainty. This definition is defined as an individual who, in accordance with the law, other regulatory legal acts, an employment contract, work instructions, or an internal document of the employer, is responsible for organizing, ensuring, and monitoring compliance with occupational safety requirements.

Ismatzoda Tohirjon – applicant at the law department of the International university of tourism and entrepreneurship of Tajikistan. E-mail: tohirismatzoda@mail.ru; Tel.: (+992) 934-42-00-09.

Рӯйхати адабиёт:

1. Қудратов Н.А. Ҳуқуқи ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қисми умумӣ. – Душанбе: «Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон», 2012. – 366 с.
2. Ҳусейнзода С.Ҳ. Субъекти ҷиноят: масъалаҳои назария, қонунгузорӣ ва амалия: дис. … ном. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2026. – 244 с.
3. Курси ҳуқуқи ҷиноятии шӯравӣ / муҳ. масъул Н.А. Беляев, М.Д. Шаргородский. – Ленинград: «Нашриёти Донишгоҳи Ленинград», 1968. – 646 с.
4. Семенов С.А. Мафҳуми субъекти махсуси ҷиноят // Маҷаллаи ҳуқуқи Россия. – 2005. – № 7. – С. 65-69.
5. Бачурин Э.А. Субъекти махсуси ҷиноят: автореф. дис. ... ном. илм. ҳуқуқ. – Красноярск, 2005. – 22 с.
6. Оримбаев Р. Субъекти махсуси ҷиноят. – Алма-Ато: «Илми ИҶШС Қазоқистон», 1977. – 152 с.
7. Қудратов Н.А. Ҷиноятҳо ба муқобили ҳуқуқ ва озодиҳои конститутсионии инсон ва шаҳрванд. – Душанбе: «Маориф», 2013. – 172 с.
8. Тафсир ба Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон / муҳаррири масъул Ҳ.Ҳ. Шарипов. – Душанбе: «ГЛОБУС», 2006. – 880 с.
9. Коняхин В.П., Рибалка А.А. Самтҳои асосии такмили муайянкунии қонунгузории субъекти вайрон кардани талаботи ҳифзи меҳнат (моддаи 143 Кодекси ҷиноятии Федератсияи Россия) // Паёми Донишгоҳи Краснодарии ВКД Россия. – 2016. – № 1. – С. 37-38.
10. Крилова Н.Е. Хусусиятҳои асосии Кодекси нави ҷиноятии Фаронса. – М.: «СПАРК», 1996. – 123 с.
11. Солиев К.Ҳ. Таркиби ҷиноят. – Душанбе: «Ирфон», 2014. – 40 с.
12. Абдухамитов В А. Мубориза бар зидди экстремизми динӣ: масъалаҳои ҷиноятӣ-ҳуқуқӣ ва криминологӣ (дар асоси маводи Ҷумҳурии Тоҷикистон): дис. ... д-ри илм. ҳуқуқ. – Бишкек, 2016. – 312 с.
13. Клименко Т.В. Психиатрияи судӣ: китоби дарсӣ барои бакалавриати академӣ. – М.: «Юрайт», 2017. – 476 с.
14. Лебедев Н.Ю., Яковинов П.В., Петухов Е.Н. Сиёсати ҷиноятӣ: самтҳои асосӣ дар марҳилаи муосир. – Новосибирск: «Донишгоҳи сибирии кооператсияи истеъмолӣ», 2023. – 169 с
15. Кузнетсова Н.Ф. Ҷиноят, таркиби ҷиноят ва меъёри ҳуқуқи ҷиноятӣ // Паёми Донишгоҳи давлатии Москва. Ҳуқуқ. – 1967. – № 4. – С. 35-48.
16. Сунэо И. Ҳуқуқи муосири Ҷопон / И. Сунэо; тарҷ. аз забони ҷопонӣ В.В. Батуренко; зери таҳр. В.Н. Еремин. – М.: «Прогресс», 1981. – 269 с.
17. Абдуллозода Б.В. Ҳифзи ҷиноятӣ-ҳуқуқии об дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: дис. ... номз. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2024. – 191 с.
18. Абрамян Т.А. Ҷавобгарии ҷиноятии шахсони ҳуқуқӣ: таҷрибаи хориҷӣ ва дурнамои ҷорӣ намудани он дар Россия // Амнияти соҳибкорӣ. – 2018. – № 2. – С. 59-63.
19. Марйина Е.В. Оид ба тобеияти ягонаи судии парвандаҳо вобаста ба ба ҷавобгарӣ кашидани шахсони ҳуқуқӣ // Судяи сулҳ. – 2017. – № 8. – С. 35-40.
20. Минин Р.В. Масъалаи ташаккули консепсияи ҷавобгарии ҷиноятии шахсони ҳуқуқӣ дар Россия // Илми ҳуқуқшиносӣ ва амалияи ҳифзи ҳуқуқ. – 2019. – № 1 (47). – С. 62-68.
21. Сайдализода О.И. Субъекти махсуси ҷиноят: дис. ... д-ри фалсафа (PhD). – Душанбе, 2025. – 188 с.
22. Акилова М.М. Таҳлили ҷиноятӣ-ҳуқуқии таҷовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ ё ҷамъиятии Ҷумҳурии Тоҷикистон: дис. ... номз. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2022. – 209 с.

Список литературы:

1. Кудратов Н.А. Уголовное право Республики Таджикистан. Общая часть. – Душанбе: «Таджикский государственный университет коммерции», 2012. – 366 с.
2. Хусейнзода С.Х. Субъект преступления: вопросы теории, законодательства и практики: дис. … канд. юрид. наук. – Душанбе, 2026. – 244 с.
3. Курс советского уголовного права / отв. ред. Н.А. Беляев, М.Д. Шаргородский. – Ленинград: «Издательство Ленинградского университета», 1968. – 646 с.
4. Семенов С.А. Понятие специального субъекта преступления // Журнал российского права. – 2005. – № 7. – С. 65-69.
5. Бачурин Э.А. Специальный субъект преступления: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Красноярск, 2005. – 22 с.
6. Оримбаев Р. Специальный субъект преступления. – Алма-Аты: «Наука Казахской ССР», 1977. – 152 с.
7. Кудратов Н.А. Преступления против конституционных прав и свобод человека и гражданина. – Душанбе: «Маориф», 2013. – 172 с.
8. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Таджикистан / отв. ред. Х.Х. Шарипов. – Душанбе: «ГЛОБУС», 2006. – 880 с.
9. Коняхин В.П., Рыбалка А.А. Основные направления совершенствования законодательного определения субъекта нарушения требований охраны труда (статья 143 Уголовного кодекса Российской Федерации) // Вестник Краснодарского университета МВД России. – 2016. – № 1. – С. 37-38.
10. Крылова Н.Е. Основные черты нового Уголовного кодекса Франции. – М.: «СПАРК», 1996. – 123 с.
11. Солиев К.Х. Состав преступления. – Душанбе: «Ирфон», 2014. – 40 с.
12. Абдухамитов В.А. Борьба с религиозным экстремизмом: уголовно-правовые и криминологические вопросы (на материалах Республики Таджикистан): дис. ... д-ра юрид. наук. – Бишкек, 2016. – 312 с.
13. Клименко Т.В. Судебная психиатрия: учебник для академического бакалавриата. – М.: «Юрайт», 2017. – 476 с.
14. Лебедев Н.Ю., Яковинов П.В., Петухов Е.Н. Уголовная политика: основные направления на современном этапе. – Новосибирск: «Сибирский университет потребительской кооперации», 2023. – 169 с.
15. Кузнецова Н.Ф. Преступление, состав преступления и норма уголовного права // Вестник Московского государственного университета. Право. – 1967. – № 4. – С. 35-48.
16. Сунэо И. Современное право Японии / И. Сунэо; пер. с япон. В.В. Батуренко; под ред. В.Н. Еремина. – М.: «Прогресс», 1981. – 269 с.
17. Абдуллозода Б.В. Уголовно-правовая охрана водных ресурсов в Республике Таджикистан: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2024. – 191 с.
18. Абрамян Т.А. Уголовная ответственность юридических лиц: зарубежный опыт и перспективы ее введения в России // Безопасность бизнеса. – 2018. – № 2. – С. 59-63.
19. Марьина Е.В. О единой судебной подведомственности дел, связанных с привлечением к ответственности юридических лиц // Мировой судья. – 2017. – № 8. – С. 35-40.
20. Минин Р.В. Проблема формирования концепции уголовной ответственности юридических лиц в России // Юридическая наука и правоохранительная практика. – 2019. – № 1 (47). – С. 62-68.
21. Сайдализода О.И. Специальный субъект преступления: дис. ... д-ра философии (PhD). – Душанбе, 2025. – 188 с.
22. Акилова М.М. Уголовно-правовой анализ посягательства на жизнь государственного или общественного деятеля Республики Таджикистан: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2022. – 209 с.

List of literature:

1. Qudratov N.A. Criminal law of the Republic of Tajikistan. General part. – Dushanbe: «Tajik State University of Commerce», 2012. – 366 p.
2. Huseinzoda S.Kh. The subject of crime: issues of theory, legislation and practice: dissertation … cand. of legal sciences. – Dushanbe, 2026. – 244 p.
3. Course of Soviet criminal law / ed. by N.A. Belyaev, M.D. Shargorodsky. – Leningrad: «Leningrad University Publishing House», 1968. – 646 p.

4. Semenov S.A. The concept of the special subject of crime // Journal of Russian law. – 2005. – № 7. – P. 65-69.

5. Bachurin E.A. Special subject of crime: abstract of diss. ... cand. of legal sciences. – Krasnoyarsk, 2005. – 22 p.

6. Orimbaev R. Special subject of crime. – Alma-Ata: «Nauka of the Kazakh SSR», 1977. – 152 p.

7. Kudratov N.A. Crimes against constitutional rights and freedoms of man and citizen. – Dushanbe: «Maorif», 2013. – 172 p.

8. Commentary on the Criminal Code of the Republic of Tajikistan / ed. by Kh.Kh. Sharipov. – Dushanbe: «GLOBUS», 2006. – 880 p.

9. Konyakhin V.P., Rybalka A.A. Main directions for improving the legislative definition of the subject of violation of labor protection requirements (Article 143 of the Criminal Code of the Russian Federation) // Bulletin of the Krasnodar University of the Ministry of Internal Affairs of Russia. – 2016. – № 1. – P. 37-38.

10. Krylova N.E. Main features of the New Criminal Code of France. – M.: «SPARK», 1996. – 123 p.

11. Soliev K.Kh. Corpus delicti. – Dushanbe: «Irfon», 2014. – 40 p.

12. Abdukhamitov V.A. Combating religious extremism: criminal-law and criminological issues (based on materials from the Republic of Tajikistan): diss. ... doctor of legal sciences. – Bishkek, 2016. – 312 p.

13. Klimenko T.V. Forensic psychiatry: textbook for academic bachelor's degree. – M.: «Yurait», 2017. – 476 p.

14. Lebedev N.Yu., Yakovinov P.V., Petukhov E.N. Criminal policy: main directions at the present stage. – Novosibirsk: «Siberian University of Consumer Cooperatives», 2023. – 169 p.

15. Kuznetsova N.F. Crime, corpus delicti and the norm of criminal law // Bulletin of Moscow State University. Law. – 1967. – № 4. – P. 35-48.

16. Suneo I. Modern law of Japan / I. Suneo; translated from Japanese by V.V. Baturenko; ed. by V.N. Eremin. – M.: «Progress», 1981. – 269 p.

17. Abdullozoda B.V. Criminal-law protection of water resources in the Republic of Tajikistan: diss. ... cand. of legal sciences. – Dushanbe, 2024. – 191 p.

18. Abramyan T.A. Criminal liability of legal entities: foreign experience and prospects for its introduction in Russia // Business Security. – 2018. – № 2. – P. 59-63.

19. Maryina E.V. On unified judicial jurisdiction over cases related to bringing legal entities to liability // Justice of the Peace. – 2017. – № 8. – P. 35-40.

20. Minin R.V. The problem of developing the concept of criminal liability of legal entities in Russia // Legal science and law enforcement practice. – 2019. – № 1 (47). – P. 62-68.

21. Saidalizoda O.I. Special subject of crime: diss. ... doctor of philosophy (PhD). – Dushanbe, 2025. – 188 p.

22. Akilova M.M. Criminal-law analysis of an encroachment on the life of a state or public figure of the Republic of Tajikistan: diss. ... cand. of legal sciences. – Dushanbe, 2022. – 209 p.

ТДУ: 343.346
Фирӯзи Талбак,
унвончӯи кафедраи ҳуқуқи
Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ
ва соҳибкории Тоҷикистон
Тел.: (+992) 990-55-0850
E-mail: talbak-f@mail.ru.

СТАНДАРТҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ОЗОДӢ АЗ ШИКАНҶА ҲАМЧУН АСОСИ КРИМИНАЛИЗАТСИЯИ ШИКАНҶА ДАР КОДЕКСИ ҶИНОЯТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Калидвожаҳо: шиканҷа, озодӣ аз шиканҷа, ҳуқуқи инсон, стандартҳои байналмилалӣ, криминализатсия, ҳуқуқи ҷиноятӣ, Конвенсияи зидди шиканҷа, муносибати бераҳмона, шаъну шарафи инсон, ҷавобгарии ҷиноятӣ.

Аннотатсия. Дар мақола стандартҳои байналмилалии озодӣ аз шиканҷа ҳамчун асоси ҳуқуқии криминализатсияи шиканҷа дар қонунгузории ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Хусусияти мутлақ ва ғайриқобили маҳдудсозии ҳуқуқ ба озодӣ аз шиканҷа баррасӣ гардида, муқаррароти Эъломияи умумии ҳуқуқи башар, Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ, Конвенсияи Созмони Милали Муттаҳид зидди шиканҷа, Протоколи факултативӣ ба он ва дигар санадҳои байналмилалӣ таҳлил шудаанд. Диққати махсус ба уҳдадориҳои давлат оид ба пешгирӣ ва криминализатсияи шиканҷа, тафтиши самараноки ҳолатҳои он, ҷазодиҳии шахсони гунаҳкор ва ҳимояи ҷабрдидагон равона гардидааст. Хулоса карда мешавад, ки стандартҳои байналмилалӣ заминаи муҳими ҳуқуқӣ барои ташаккул ва такмили меъёрҳои қонунгузории ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти муқовимат ба шиканҷа мебошанд.

Озодӣ аз шиканҷа ҳуқуқи мутлақи инсон буда, дар ҳеҷ сурат маҳдуд карда намешавад. Маънои ибораи «Озодӣ аз шиканҷа ҳуқуқи мутлақи инсон буда, дар ҳеҷ сурат маҳдуд карда намешавад» дар он ифода меёбад, ки ҳуқуқи шахс ба ҳифз аз шиканҷа аз ҷумлаи ҳуқуқҳое мебошад, ки давлат наметавонад амали онро ҳатто муваққатан бездорад ё маҳдуд намояд. Дар ҳуқуқи байналмилалӣ манъи шиканҷа дорои хусусияти мутлақ ва ғайриқобили маҳдудсозӣ мебошад. Кумитаи Созмони Милали Муттаҳид зидди шиканҷа таъкид кардааст, ки ин манъ ҳамчун меъёри ҳатмии ҳуқуқи байналмилалӣ - jus cogens - эътироф шудааст [1].

Мутлақ будани ин ҳуқуқ маънои онро дорад, ки ягон ҳолати истисноӣ барои истифодаи шиканҷа асос шуда наметавонад. Ҷанг ё таҳдиди ҷанг, нооромии дохилии сиёсӣ, вазъияти фавқулода, мубориза бар зидди терроризм ё ҷинояткории хавфнок, зарурати гирифтани маълумоти фаврӣ ва ҳатто ҳифзи амнияти давлатӣ наметавонанд шиканҷаро қонунӣ гардонанд. Ҳамчунин, фармони роҳбар, шахси мансабдори болоӣ ё мақомоти давлатӣ барои сафед намудани истифодаи шиканҷа асос шуда наметавонад. Ба ақидаи А. Маккей ин принсип бевосита аз моддаи 2 Конвенсияи Созмони Милали Муттаҳид зидди шиканҷа бармеояд [2, с. 24].

Хусусияти ғайриқобили маҳдудсозии ин ҳуқуқ дар низоми Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ низ мустаҳкам гардидааст. Манъи шиканҷа дар моддаи 7 пешбинӣ шуда, ҳатто ҳангоми вазъияти фавқулода аз он даст кашидан иҷозат дода намешавад. Мақсади чунин кафолати махсус ҳифзи дахлнопазирии ҷисмонӣ ва рӯҳӣ, қадр, шаъну шарафи инсон мебошад.

Аз ин рӯ, хусусияти мутлақи озодӣ аз шиканҷа аз дигар ҳуқуқҳое, ки қонун дар шароити муайян метавонад маҳдуд намояд, фарқ мекунад. Масалан, баъзе ҳуқуқҳо метавонанд бо мақсади таъмини амнияти миллӣ, тартиботи ҷамъиятӣ ё ҳифзи ҳуқуқи дигарон маҳдуд карда шаванд. Аммо нисбат ба шиканҷа чунин мувозинати манфиатҳо қобили қабул нест: ҳеҷ як манфиати давлатӣ ё ҷамъиятӣ аз ҳуқуқи инсон ба озодӣ аз шиканҷа боло гузошта намешавад.

Ин принсип барои Ҷумҳурии Тоҷикистон низ аҳамияти ҳатмии ҳуқуқӣ дорад. Тоҷикистон 11 январи соли 1995 ба Конвенсияи Созмони Милали Муттаҳид зидди шиканҷа ҳамроҳ гардида, Конвенсия барои кишвар аз 10 феврали соли 1995 эътибор пайдо кардааст. Дар қонунгузории ҷиноятии Тоҷикистон низ шиканҷа ҳамчун ҷиноят дар моддаи 143[1] Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ шудааст.

Ҳамин тариқ, озодӣ аз шиканҷа кафолати бунёдии дахлнопазирии инсон аст ва хусусияти мутлақи он талаб мекунад, ки давлат на танҳо аз истифодаи шиканҷа худдорӣ намояд, балки барои пешгирӣ, ошкор ва тафтиши чунин кирдорҳо, ба ҷавобгарӣ кашидани шахсони гунаҳкор ва барқарор намудани ҳуқуқҳои ҷабрдидагон чораҳои самараноки ҳуқуқӣ андешад. Ин талабот новобаста аз вазъи сиёсӣ, ҳарбӣ, иҷтимоӣ ё дигар ҳолатҳои фавқулода амал мекунад.

Дар масъалаи шиканҷа ҳамчун ҷиноят, стандартҳои байналмилалӣ маҷмӯи меъёрҳо ва принсипҳое мебошанд, ки манъи мутлақи шиканҷа, криминализатсияи он, пешгирӣ, тафтиши самаранок, ҷазодиҳии гунаҳкорон ва ҳимояи ҷабрдидагонро талаб мекунанд.

Санадҳои асосии байналмилалӣ инҳоянд:

1. Эъломияи умумии ҳуқуқи башар, моддаи 5 - ҳеҷ кас набояд мавриди шиканҷа ё муносибат ва ҷазои бераҳмона, ғайриинсонӣ ё таҳқиркунандаи шаъну шараф қарор гирад [3].

Моддаи 5-и Эъломияи умумии ҳуқуқи башар аз 10 декабри соли 1948 яке аз меъёрҳои бунёдии байналмилалӣ дар самти ҳифзи дахлнопазирии ҷисмонӣ ва рӯҳии инсон ба ҳисоб меравад. Мувофиқи он, «ҳеҷ кас набояд мавриди шиканҷа ё муносибат ва ҷазои бераҳмона, ғайриинсонӣ ё таҳқиркунандаи шаъну шараф қарор гирад». Мазмуни ин меъёр аз эътирофи қадру қимат ва шаъну шарафи инсон ҳамчун арзиши олӣ сарчашма гирифта, уҳдадории давлатҳоро ҷиҳати роҳ надодан ба ҳама гуна шаклҳои муносибати бераҳмона муайян менамояд.

Аҳамияти моддаи 5 пеш аз ҳама дар он аст, ки он манъи шиканҷаро ҳамчун стандарти умумии ҳуқуқи инсон муқаррар намуд [4, с. 64]. Меъёри мазкур на танҳо худи шиканҷа, балки доираи васеътари кирдорҳоро - муносибат ё ҷазои бераҳмона, ғайриинсонӣ ва таҳқиркунандаи шаъну шарафро низ фаро мегирад. Аз ин рӯ, барои эътирофи вайрон гардидани ҳуқуқи инсон на ҳамеша зарур аст, ки кирдор тамоми аломатҳои ҳуқуқии «шиканҷа»-ро дошта бошад; муносибате, ки дараҷаи шиканҷаро надорад, вале боиси азоби ҷисмонӣ ё рӯҳӣ, паст задани қадру қимат ё таҳқири инсон мегардад, низ метавонад ба мазмуни манъи пешбининамудаи моддаи 5 дохил шавад.

Аз мазмуни ин модда бармеояд, ки шаъну шарафи инсон новобаста аз мақоми ҳуқуқӣ ва вазъияти ӯ ҳифз карда мешавад. Яъне ин кафолат нисбат ба ҳама шахсон, аз ҷумла гумонбаршуда, айбдоршаванда, судшаванда, маҳкумшуда ва шахсони дар ҳабс ё дигар шакли маҳрумият аз озодӣ қарордошта татбиқ мегардад. Содир намудани ҷинояти вазнин ё гумонбар будани шахс ба чунин ҷиноят ҳуқуқи мақомоти давлатӣ ё шахсони мансабдорро барои истифодаи шиканҷа ба вуҷуд намеорад.

Дар айни замон, моддаи 5 барои ташаккули минбаъдаи низоми байналмилалии муқовимат ба шиканҷа заминаи ҳуқуқӣ гузошт [5 с. 74]. Принсипи дар он муқарраршуда баъдан дар моддаи 7 Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ (1966) ва ба таври муфассал дар Конвенсияи Созмони Милали Муттаҳид зидди шиканҷа (1984) инкишоф дода шуд. Агар Эъломияи умумӣ принсипи умумии манъи шиканҷаро эълон карда бошад, санадҳои минбаъда уҳдадориҳои мушаххаси давлатҳоро оид ба пешгирӣ, криминализатсия, тафтиш ва ҷазодиҳии шиканҷа муайян намуданд.

Аз нуқтаи назари ҳуқуқи ҷиноятӣ, аҳамияти моддаи 5 дар он зоҳир мегардад, ки манъи байналмилалии шиканҷа барои ташаккули қонунгузории миллии ҷиноятӣ ҳамчун стандарти асосӣ хизмат мекунад. Давлат бояд на танҳо худ аз истифодаи шиканҷа худдорӣ намояд, балки тавассути механизмҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ чунин кирдорҳоро пешгирӣ намуда, ҳолатҳои содиршавии онҳоро самаранок тафтиш кунад ва шахсони гунаҳкорро ба ҷавобгарӣ кашад.

Ҳамин тариқ, моддаи 5 Эъломияи умумии ҳуқуқи башар нуқтаи ибтидоии ташаккули стандарти универсалии манъи шиканҷа дар ҳуқуқи байналмилалии муосир мебошад. Моҳияти он аз он иборат аст, ки қадру қимат, шаъну шараф ва дахлнопазирии ҷисмонию рӯҳии инсон бояд дар ҳама ҳолат эҳтиром карда шуда, ҳеҷ гуна мақсади давлатӣ, мурофиавӣ ё ҷинояткорӣ наметавонад муносибати бераҳмона нисбат ба инсонро асоснок намояд.

2. Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ (1966), моддаи 7 - шиканҷа ва муносибати бераҳмона, ғайриинсонӣ ё таҳқиркунандаро манъ менамояд. Мувофиқи моддаи 4 Паймон, аз талаботи моддаи 7 ҳатто дар ҳолати фавқулода даст кашидан мумкин нест.

Моддаи 7-и Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ аз 16 декабри соли 1966 яке аз кафолатҳои асосии байналмилалии ҳифзи дахлнопазирии ҷисмонӣ ва рӯҳии инсон мебошад. Мувофиқи он, ҳеҷ кас набояд мавриди шиканҷа ё муносибат ва ҷазои бераҳмона, ғайриинсонӣ ё таҳқиркунандаи шаъну шараф қарор дода шавад. Ҳамчунин, бе розигии озодонаи шахс гузаронидани таҷрибаҳои тиббӣ ё илмӣ нисбат ба ӯ манъ гардидааст. Бо ин тартиб, моддаи 7 нисбат ба моддаи 5 Эъломияи умумии ҳуқуқи башар кафолати мазкурро васеътар ва мушаххастар ифода менамояд.

Хусусияти муҳимтарини меъёри мазкур мутлақ будани манъи шиканҷа мебошад. Тибқи моддаи 4 Паймон, ҳатто дар ҳолати ба вуҷуд омадани вазъияти фавқулодае, ки ба ҳаёти миллат таҳдид мекунад, давлат наметавонад аз иҷрои талаботи моддаи 7 даст кашад. Яъне ҷанг, нооромии сиёсӣ, ҳолати фавқулода, мубориза бар зидди терроризм, ҷиноятқории муташаккил ё зарурати гирифтани маълумоти барои амнияти давлатӣ муҳим барои истифодаи шиканҷа асос шуда наметавонад. Аз ин ҷиҳат, озодӣ аз шиканҷа ба гурӯҳи ҳуқуқҳои ғайриқобили маҳдудсозии инсон (non-derogable rights) дохил мешавад.

Мазмуни моддаи 7 танҳо бо манъи расонидани азоби ҷисмонӣ маҳдуд намегардад. Он инчунин азоби рӯҳӣ, муносибати ғайриинсонӣ ва кирдорҳои таҳқиркунандаи қадру қимати инсонро фаро мегирад. Аз ин рӯ, ҳангоми баҳодиҳии ҳуқуқии кирдор на танҳо хусусияти таъсири ҷисмонӣ, балки давомнокӣ ва шиддати он, оқибатҳои ҷисмонию равонӣ, вазъи ҷабрдида ва дигар ҳолатҳои мушаххас бояд ба назар гирифта шаванд.

Дар тафсири Кумитаи Созмони Милали Муттаҳид оид ба ҳуқуқи инсон низ таъкид шудааст, ки мақсади моддаи 7 ҳифзи қадру қимат ва дахлнопазирии ҷисмонӣ ва рӯҳии шахс мебошад. Давлатҳо уҳдадоранд на танҳо мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдорро аз истифодаи чунин амалҳо боздоранд, балки барои пешгирӣ ва бартараф намудани ҳолатҳои шиканҷа ва муносибати бераҳмона чораҳои қонунгузорӣ, маъмурӣ ва судӣ андешанд.

Меъёри мазкур барои мурофиаи ҷиноятӣ низ аҳамияти махсус дорад. Гирифтани иқрор, нишондод ё дигар маълумот тавассути шиканҷа ба моҳияти кафолатҳои моддаи 7 мухолиф мебошад. Аз ин рӯ, фаъолияти мақомоти таҳқиқ, тафтишоти пешакӣ ва дигар мақомоти ҳифзи ҳуқуқ бояд ба эҳтироми шаъну шарафи шахс асос ёфта, истифодаи зӯроварӣ барои маҷбур намудани шахс ба додани нишондод истисно карда шавад.

Ҳамзамон, моддаи 7 бо моддаи 10 Паймон робитаи зич дорад. Моддаи 10 талаб менамояд, ки нисбат ба ҳамаи шахсони аз озодӣ маҳрумшуда муносибати инсонӣ ва эҳтироми шаъну шарафи фитрии инсон таъмин карда шавад. Аз ин рӯ, кафолатҳои зидди шиканҷа махсусан нисбат ба шахсони дастгиршуда, ҳабсшуда ва маҳкумшуда аҳамияти зиёд доранд, зеро онҳо таҳти назорати бевоситаи давлат қарор доранд.

Ҳамин тариқ, моддаи 7 Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ манъи шиканҷаро аз принсипи умумии ҳуқуқи инсон ба уҳдадории байналмилалии давлатҳо табдил дода, хусусияти мутлақ ва ғайриқобили маҳдудсозии онро мустаҳкам менамояд. Аз нуқтаи назари ҳуқуқи ҷиноятӣ, ин стандарт аз давлат талаб мекунад, ки механизмҳои самараноки пешгирӣ ва тафтиши шиканҷа, ҳимояи ҷабрдидагон ва ба ҷавобгарии ҳуқуқӣ кашидани шахсони гунаҳкорро таъмин намояд.

3. Конвенсияи Созмони Милали Муттаҳид зидди шиканҷа ва дигар намудҳои муносибат ва ҷазои бераҳмона, ғайриинсонӣ ё таҳқиркунандаи шаъну шараф (1984) - санади махсус ва муҳимтарин дар ин соҳа мебошад. Моддаи 1 мафҳуми байналмилалии шиканҷаро муайян мекунад, моддаи 2 давлатҳоро вазифадор менамояд чораҳои самараноки қонунгузорӣ, маъмурӣ ва судиро барои пешгирии шиканҷа андешанд, моддаи 4 бошад талаб мекунад, ки ҳамаи амалҳои шиканҷа дар қонунгузории ҷиноятии миллӣ ҳамчун ҷиноят эътироф карда шаванд.

Конвенсияи зидди шиканҷа ва дигар намудҳои муносибат ва ҷазои бераҳмона, ғайриинсонӣ ё таҳқиркунандаи шаъну шараф яке аз санадҳои асосии байналмилалӣ дар соҳаи мубориза бо шиканҷа мебошад. Мақсади асосии он баланд бардоштани самаранокии мубориза бар зидди шиканҷа ва ҳифзи шаъну шарафи инсон дар тамоми ҷаҳон мебошад.

Моддаи 1 Конвенсия шиканҷаро ҳамчун қасдан расонидани дарду азоби сахти ҷисмонӣ ё маънавӣ бо мақсади гирифтани маълумот ё иқрор, ҷазо додан, тарсонидан, маҷбур намудан ё бо сабаби табъиз муайян мекунад, агар чунин кирдор аз ҷониби шахси мансабдори давлатӣ ё бо таҳрик, огоҳӣ ё розигии ӯ содир гардад.

Конвенсия хусусияти мутлақи манъи шиканҷаро муқаррар менамояд: ҷанг, таҳдиди ҷанг, ноустувории сиёсӣ ё дигар ҳолати фавқулода наметавонад шиканҷаро асоснок кунад. Ҳамчунин, фармони роҳбари болоӣ ё мақомоти давлатӣ барои истифодаи шиканҷа асос шуда наметавонад. Аз нуқтаи назари ҳуқуқи ҷиноятӣ, талаботи муҳими Конвенсия дар он аст, ки давлатҳо бояд ҳамаи ҳолатҳои шиканҷа, кӯшиши содир намудани он ва иштирок дар шиканҷаро ҳамчун ҷиноят эътироф намуда, барои онҳо бо назардошти вазнинии кирдор ҷазои муносиб муқаррар намоянд.

Ҳамзамон, давлатҳо вазифадоранд ҳолатҳои эҳтимолии шиканҷаро фавран ва беғаразона тафтиш кунанд, ҳуқуқи шахсро ба пешниҳоди шикоят таъмин намоянд ва ҷабрдидагонро бо ҷуброни одилона ва имконияти офиятбахшӣ таъмин созанд. Ҳамин тариқ, Конвенсия шиканҷаро ҳамчун кирдори комилан манъшуда арзёбӣ намуда, аз давлатҳо талаб мекунад, ки

барои пешгирӣ, криминализатсия, тафтиш ва ҷазодиҳии он механизмҳои самараноки ҳуқуқӣ фароҳам ованд.

4. Протоколи факултативӣ ба Конвенсияи зидди шиканҷа - низоми боздидҳои мунтазам аз ҷойҳои маҳрум сохтан аз озодиро тавассути Зеркумитаи Созмони Милали Муттаҳид оид ба пешгирии шиканҷа ва механизмҳои миллии пешгирикунанда пешбинӣ менамояд.

Протоколи факултативӣ ба Конвенсияи Созмони Милали Муттаҳид зидди шиканҷа (ОРСАТ) соли 2002 қабул гардида, ҳадафи асосии он пешгирии шиканҷа ва дигар намудҳои муносибати бераҳмона нисбат ба шахсони аз озодӣ маҳрумшуда мебошад. Бар хилофи механизмҳое, ки асосан пас аз содир шудани шиканҷа амал мекунанд, ОРСАТ хусусияти пешгирикунанда дорад.

Механизми асосии он ташкили низоми боздидҳои мунтазам аз ҷойҳои маҳрум сохтан аз озодӣ мебошад. Чунин боздидҳо тавассути Зеркумитаи Созмони Милали Муттаҳид оид ба пешгирии шиканҷа ва механизмҳои миллии пешгирикунанда амалӣ карда мешаванд. Ба ҷойҳои мавриди боздид муассисаҳои ислоҳӣ, тавқифгоҳҳо, боздоштгоҳҳо ва дигар ҷойҳое дохил мешаванд, ки шахс бо қарори мақомоти давлатӣ аз озодӣ маҳрум карда шудааст [6 с. 22].

Аҳамияти ОРСАТ дар он аст, ки муборизаи бо шиканҷаро аз вокуниш ба ҳолати аллакай содиршуда ба пешгирии он равона месозад. Боздидҳои мустақил имкон медиҳанд шароити нигоҳдории шахсон, муносибати кормандон бо онҳо ва омилҳои хавфи истифодаи шиканҷа арзёбӣ гардида, барои бартараф намудани камбудиҳо тавсияҳо пешниҳод карда шаванд.

5. Конвенсияи Женева ва ҳуқуқи байналмилалии башардӯстона - шиканҷа ва муносибати ғайриинсониро нисбат ба шахсони таҳти ҳимоя ҳангоми низоъҳои мусаллаҳона манъ менамоянд. Дар ҳолатҳои муайян шиканҷа метавонад ҳамчун ҷинояти ҳарбӣ ё ҷиноят бар зидди инсоният арзёбӣ шавад.

6. Кодекси рафтори кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ оид ба нигоҳ доштани тартиботи ҳуқуқӣ, ки бо қатъномаи Ассамблеяи Генералии Созмони Милали Муттаҳид № 34/169 аз 17 декабри соли 1979 қабул шудааст, яке аз стандартҳои байналмилалии муҳим оид ба пешгирии шиканҷа дар фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ба ҳисоб меравад. Мувофиқи моддаи 5 Кодекс, корманди мақомоти ҳифзи ҳуқуқ наметавонад шахсан шиканҷаро истифода барад, ба содир намудани он таҳрик диҳад ё нисбат ба истифодаи шиканҷа ва дигар муносибат ё ҷазои бераҳмона, ғайриинсонӣ ё таҳқиркунандаи шаъну шараф таҳаммул намояд. Аҳамияти ин меъёр дар он аст, ки фармони роҳбари болоӣ, вазъияти ҷангӣ, таҳдиди ҷанг, хатар ба амнияти миллӣ, ноустувории дохилии сиёсӣ ё дигар ҳолати фавқулода барои сафед кардани шиканҷа асос шуда наметавонад. Ин муқаррарот ба принсипи мутлақ будани манъи шиканҷа асос ёфта, масъулияти шахсии ҳар як корманди мақомоти ҳифзи ҳуқуқро барои риояи ҳуқуқ ва шаъну шарафи инсон таъкид менамояд.

Мазмуни моддаи 5-и Кодекс бо талаботи моддаи 2 Конвенсияи Созмони Милали Муттаҳид зидди шиканҷа мувофиқат мекунад. Конвенсия низ муқаррар менамояд, ки ҳеҷ гуна ҳолати истисноӣ шиканҷаро асоснок карда наметавонад ва фармони роҳбари болоӣ ё мақомоти давлатӣ барои сафед намудани он қобили қабул нест. Ҳамин тариқ, стандарти мазкур аз кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ на танҳо худдорӣ аз истифодаи шиканҷа, балки роҳ надодан ба таҳрик, дастгирӣ ва таҳаммул нисбат ба чунин кирдорҳоро талаб менамояд.

7. Маҷмӯи принсипҳои ҳимояи ҳамаи ашхоси дар ин ё он шакл таҳти боздошт ё ҳабс қарордошта, ки бо қатъномаи Ассамблеяи Генералии Созмони Милали Муттаҳид № 43/173 аз 9 декабри соли 1988 қабул шудааст, кафолатҳои муҳими байналмилалии ҳифзи шахсони аз озодӣ маҳрумшударо муқаррар менамояд.

Мувофиқи Принсипи 6, ҳеҷ як шахси боздоштшуда ё ҳабсшуда набояд мавриди шиканҷа ё дигар намудҳои муносибат ва ҷазои бераҳмона, ғайриинсонӣ ё таҳқиркунандаи шаъну шараф қарор дода шавад [7]. Муҳимтар аз ҳама, ягон ҳолат ё вазъияти истисноӣ наметавонад истифодаи чунин муносибатро сафед намояд. Аҳамияти ин принсип дар он аст, ки шахсони боздоштшуда ва ҳабсшуда бинобар маҳдуд будани озодӣ ва таҳти назорати мақомоти давлатӣ қарор доштанашон ба кафолатҳои махсуси ҳифзи ҳуқуқ ниёз доранд. Аз ин рӯ, давлат ва шахсони мансабдори он вазифадоранд амният, дахлнопазирии ҷисмонӣ ва рӯҳӣ, қадру қимат ва шаъну шарафи онҳоро таъмин намоянд [8].

Принсипи мазкур бо Конвенсияи Созмони Милали Муттаҳид зидди шиканҷа ҳамоҳанг мебошад, ки тибқи он ҷанг, таҳдиди ҷанг, ноустувории сиёсӣ ё дигар ҳолати фавқулода наметавонад барои истифодаи шиканҷа асос гардад. Ҳамин тариқ, Принсипи 6 хусусияти мутлақи манъи шиканҷаро нисбат ба шахсони боздоштшуда ва ҳабсшуда мустаҳкам намуда, муносибати инсонӣ ва эҳтироми шаъну шарафи онҳоро новобаста аз вазъият кафолат медиҳад.

Аз мазмуни ин санадҳо як қатор стандартҳои асосии байналмилалӣ бармеоянд: манъи шиканҷа хусусияти мутлақ дорад; ҳолати ҷангӣ, вазъияти фавқулода, таҳдиди терроризм, зарурати ҳифзи амнияти миллӣ ё фармони шахси мансабдори болоӣ наметавонад шиканҷаро сафед намояд; давлат бояд шиканҷаро ҳамчун ҷиноят мустақил криминализатсия кунад ва барои он ҷазои мутаносиб ба вазнинии кирдор пешбинӣ намояд; ҳар як иттилоот дар бораи эҳтимоли шиканҷа бояд фавран, беғаразона ва самаранок тафтиш карда шавад; шахсе, ки шикоят мекунад, бояд аз фишор ва интиқом муҳофизат гардад; ҷабрдида бояд ба воситаҳои самараноки ҳифзи ҳуқуқ, ҷуброни зарар ва тавонбахшӣ дастрасӣ дошта бошад.

Стандарти дигари муҳим принсипи non-refoulement мебошад. Тибқи моддаи 3 Конвенсияи зидди шиканҷа, давлат набояд шахсро ба давлате ихроҷ, баргардонад ё истирдод намояд, агар асосҳои ҷиддӣ барои гумон вуҷуд дошта бошанд, ки ӯ дар он ҷо бо хатари шиканҷа рӯ ба рӯ мешавад.

Ҳамчунин, тибқи моддаи 15 Конвенсияи зидди шиканҷа, маълумот ё иқроре, ки дар натиҷаи шиканҷа ба даст оварда шудааст, набояд ҳамчун далел дар мурофиаи судӣ истифода шавад, ба истиснои ҳолате, ки он бар зидди шахси ба шиканҷа айбдоршаванда барои исботи баёноти таҳти шиканҷа гирифташуда истифода мегардад. Ин талабот барои ҳуқуқи мурофиавии ҷиноятӣ аҳамияти махсус дорад.

Барои таҳқиқи ҳуқуқи ҷиноятӣ Протоколи Истанбул - Дастури Созмони Милали Муттаҳид оид ба тафтиш ва ҳуҷҷатгузории самараноки шиканҷа ва дигар муносибат ё ҷазои бераҳмона, ғайриинсонӣ ё таҳқиркунанда низ аҳамияти калон дорад. Он стандартҳои байналмилалии муайян намудан, ҳуҷҷатгузорӣ ва тафтиши ҳолатҳои эҳтимолии шиканҷаро муқаррар менамояд.

Аз ин рӯ, стандартҳои байналмилалӣ шиканҷаро на танҳо ҳамчун поймолкунии ҳуқуқи инсон, балки ҳамчун кирдори дорои хусусияти ҷиноятӣ, ки давлат вазифадор аст онро пешгирӣ, криминализатсия, ошкор, мустақилона тафтиш ва гунаҳкоронро ба ҷавобгарӣ кашад, арзёбӣ мекунанд. Барои таҳқиқоти илмӣ махсусан муқоисаи моддаҳои 1, 2, 3, 4, 12–16 Конвенсияи зидди шиканҷа бо меъёрҳои Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти калон дорад.

Инкишофи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи муқовимат ба шиканҷа бо раванди имплементатсияи стандартҳои байналмилалии ҳуқуқи инсон алоқаманд мебошад. Муқаррар намудани ҷавобгарии махсуси ҷиноятӣ барои шиканҷа қадами муҳим дар самти мутобиқ намудани қонунгузории миллӣ ба талаботи Конвенсияи зидди шиканҷа гардид.

Аҳаммияти чунин равиш дар он аст, ки шиканҷа дигар танҳо дар доираи таркибҳои умумии ҷиноятҳо ба муқобили саломатӣ ё ҷиноятҳои мансабӣ арзёбӣ намегардад, балки ҳамчун кирдори дорои табиати махсуси ҳуқуқӣ эътироф мешавад. Объекти чунин ҷиноят на танҳо саломатии ҷисмонии шахс, балки шаъну шараф, дахлнопазирии ҷисмонӣ ва равонӣ, озодии ирода ва муносибатҳои ҷамъиятие мебошанд, ки фаъолияти қонунии мақомоти давлатиро таъмин менамоянд.

Дар ҳуҷҷатҳои расмии пешниҳоднамудаи Тоҷикистон ба Кумитаи Созмони Милали Муттаҳид бар зидди шиканҷа зикр шудааст, ки истифодаи шиканҷа тибқи Кодекси ҷиноятӣ ҳамчун ҷиноят муқаррар гардида, меъёри дахлдор шаклҳои дорои дараҷаҳои гуногуни вазнинӣ ва ҳолатҳои вазнинкунандаро фаро мегирад. Ҳамчунин маълумот оид ба парвандаҳои ҷиноятии нисбат ба шахсони мансабдор оғозшуда ва ҳукмҳои судӣ пешниҳод шудааст.

Аз нуқтаи назари таърихии рушди қонунгузорӣ низ муносибати давлат ба криминализатсияи шиканҷа тадриҷан тағйир ёфтааст. Дар ҷавобҳои Тоҷикистон ба Кумитаи зидди шиканҷа ҳанӯз соли 2018 масъалаи пурзӯр намудани санксия барои шиканҷа ва мутобиқ сохтани дараҷаи вазнинии он ба хусусияти кирдор мавриди баррасӣ қарор гирифта буд. Дар ҳамон санад таъкид мешуд, ки мафҳуми шиканҷа дар қонунгузории миллӣ бо моддаи 1 Конвенсия мутобиқ карда шудааст.

Ин ҳолат нишон медиҳад, ки стандартҳои байналмилалӣ дар ин самт на танҳо аҳаммияти декларативӣ доранд, балки ҳамчун омили воқеии ташаккул ва ислоҳоти қонунгузории ҷиноятӣ баромад мекунанд.

Муқарриз: д.и.ҳ., профессор Қодиров Н.А.

МЕЖДУНАРОДНЫЕ СТАНДАРТЫ СВОБОДЫ ОТ ПЫТОК КАК ОСНОВА КРИМИНАЛИЗАЦИИ ПЫТОК В УГОЛОВНОМ КОДЕКСЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Ключевые слова: пытка, свобода от пыток, права человека, международные стандарты, криминализация, уголовное право, Конвенция против пыток, жестокое обращение, человеческое достоинство, уголовная ответственность.

Аннотация. В статье анализируются международные стандарты свободы от пыток как правовая основа криминализации пыток в уголовном законодательстве Республики Таджикистан. Рассматриваются абсолютный и неотступный характер права на свободу от пыток, а также положения Всеобщей декларации прав человека, Международного пакта о гражданских и политических правах, Конвенции Организации Объединенных Наций против пыток, Факультативного протокола к ней и иных международных актов. Особое внимание уделяется обязательствам государства по предупреждению и криминализации пыток, эффективному расследованию таких деяний, наказанию виновных и защите потерпевших. Делается вывод о том, что международные стандарты выступают важной правовой основой формирования и совершенствования уголовного законодательства Республики Таджикистан в сфере противодействия пыткам.

Фирузи Талбак – соискатель кафедры права Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. E-mail: talbak-f@mail.ru; Тел.: (+992) 990-55-08-50.

INTERNATIONAL STANDARDS OF FREEDOM FROM TORTURE AS THE BASIS FOR THE CRIMINALIZATION OF TORTURE IN THE CRIMINAL CODE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Keywords: torture, freedom from torture, human rights, international standards, criminalization, criminal law, Convention against Torture, cruel treatment, human dignity, criminal liability.

Abstract. The article analyzes international standards on freedom from torture as a legal basis for the criminalization of torture in the criminal legislation of the Republic of Tajikistan. It examines the absolute and non-derogable nature of the right to freedom from torture, as well as the provisions of the Universal Declaration of Human Rights, the International Covenant on Civil and Political Rights, the UN Convention against Torture, its Optional Protocol, and other international instruments. Particular attention is paid to the State's obligations to prevent and criminalize torture, effectively investigate such acts, punish perpetrators, and protect victims. It is concluded that international standards constitute an important legal foundation for the development and improvement of the criminal legislation of the Republic of Tajikistan in the field of combating torture.

Firuzi Talbak – applicant at the law department of International university of tourism and entrepreneurship of Tajikistan. E-mail: talbak-f@mail.ru; Tel.: (+992) 990-55-08-50.

Рӯйхати адабиёт:

1. Конвенсияи зидди шиканҷа ва дигар намудҳои муносибат ва ҷазои бераҳмона, ғайриинсонӣ ё таҳқиркунандаи шаъну шараф, ки бо қатъномаи Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид аз 10 декабри соли 1984, 39/46 қабул карда шудааст // [Захираи электронӣ]. Саҳифаи расмии Созмони Милали Муттаҳид. Манбаи дастрасӣ: https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-196818/ (санаи мурочиат: 04.05.2026).

2. Меккей А. Роҳнамо оид ба ҳуқуқи инсон барои муассисаҳои ислоҳии Австралия: такмили татбиқи Протоколи факултативӣ ба Конвенсияи Созмони Милали Муттаҳид зидди шиканҷа (OPCAT) // Маҷаллаи ҳуқуқи алтернативӣ. – 2021. – Т.46. – №1. – С. 20-26.

3. Эъломияи умумии ҳуқуқи башар, ки бо қатъномаи Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид аз 10 декабри соли 1948, 217 А (III) қабул карда шудааст // [Захираи электронӣ]. Саҳифаи расмии Созмони Милали Муттаҳид. Манбаи дастрасӣ: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml (санаи мурочиат: 04.05.2026).

4. Саидзода И.И., Зиёвадинов И.И., Раҳимов Р.Р. Истифодаи шиканҷа ва хатарҳои он // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2020. – №2(18). – С. 62-72.

5. Қудратов Н.А. Ҷиноятҳо ба муқобили ҳуқуқ ва озодиҳои конститутсионии инсон ва шаҳрванд: воситаи таълимӣ. – Душанбе: «Озар», 2013. – 172 с.

6. Фарҳодзода В, Раҳимов Р.Р. Мафҳум ва табиати ҳуқуқии ҳуқуқ ба озодӣ аз шиканҷа // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2020. – №2(18). – С. 175-185.

7. Маҷмӯи принсипҳои ҳимояи ҳамаи ашхоси дар ин ё он шакл таҳти боздошт ё ҳабс қарордошта, ки бо қатъномаи Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид аз 9 декабри соли 1988, 43/173 қабул карда шудааст // [Захираи электронӣ]. Китобхонаи электронии Созмони Милали Муттаҳид. Манбаи дастрасӣ: https://digitallibrary.un.org/record/53865?v=pdf&utm (санаи мурочиат: 04.05.2026).

8. Лебедев Н.Ю., Яковинов Н.Ю., Лебедев П.В., Петухов Е.Н. Сиёсати ҷиноятӣ: самтҳои асосӣ дар марҳилаи муосир. – Новосибирск: «Донишгоҳи сибирии кооператсияи матлубот», 2023. – 169 с.

Список литературы:

1. Конвенция против пыток и других видов жестокого, бесчеловечного или унижающего достоинство обращения и наказания, принятая резолюцией Генеральной Ассамблеи Организации Объединённых Наций от 10 декабря 1984 года № 39/46 // [Электронный ресурс]. Официальная страница Организации Объединённых Наций. Режим доступа: https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-196818/ (дата обращения: 04.05.2026).

2. Меккей А. Руководство по правам человека для исправительных учреждений Австралии: совершенствование реализации Факультативного протокола к Конвенции Организации Объединённых Наций против пыток (ОРСАТ) // Журнал альтернативного права. – 2021. – Т. 46. – № 1. – С. 20-26.

3. Всеобщая декларация прав человека, принятая резолюцией Генеральной Ассамблеи Организации Объединённых Наций от 10 декабря 1948 года № 217 А (III) // [Электронный ресурс]. Официальная страница Организации Объединённых Наций. Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml (дата обращения: 04.05.2026).

4. Саидзода И.И., Зиёвадинов И.И., Рахимов Р.Р. Применение пыток и их опасность // Государствоведение и права человека. – 2020. – № 2(18). – С. 62-72.

5. Кудратов Н.А. Преступления против конституционных прав и свобод человека и гражданина: учебное пособие. – Душанбе: «Озар», 2013. – 172 с.

6. Фарходзода В., Рахимов Р.Р. Понятие и правовая природа права на свободу от пыток // Государствоведение и права человека. – 2020. – № 2(18). – С. 175-185.

7. Свод принципов защиты всех лиц, подвергаемых задержанию или заключению в какой бы то ни было форме, принятый резолюцией Генеральной Ассамблеи Организации Объединённых Наций от 9 декабря 1988 года № 43/173 // [Электронный ресурс]. Электронная библиотека Организации Объединённых Наций. Режим доступа: https://digitallibrary.un.org/record/53865?v=pdf&utm (дата обращения: 04.05.2026).

8. Лебедев Н.Ю., Яковинов Н.Ю., Лебедев П.В., Петухов Е.Н. Уголовная политика: основные направления на современном этапе. – Новосибирск: «Сибирский университет потребительской кооперации», 2023. – 169 с.

List of literature:

1. Convention against torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment, adopted by Resolution № 39/46 of the United Nations General Assembly from 10 December 1984 // [Electronic resource]. Official website of the United Nations. Access mode: https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-196818/ (date of access: 04.05.2026).

2. McKay A. Human rights guide for Australian correctional institutions: improving the implementation of the Optional Protocol to the United Nations Convention against Torture (OPCAT) // Alternative law journal. – 2021. – Vol. 46. – № 1. – P. 20-26.

3. Universal Declaration of Human Rights, adopted by Resolution № 217 A (III) of the United Nations General Assembly from 10 December 1948 // [Electronic resource]. Official website of the United Nations. Access mode: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml (date of access: 04.05.2026).

4. Saidzoda I.I., Ziyovadinov I.I., Rahimov R.R. The use of torture and its danger // State studies and human rights. – 2020. – № 2(18). – P. 62-72.

5. Qudratov N.A. Crimes against the constitutional rights and freedoms of man and citizen: study guide. – Dushanbe: «Ozar», 2013. – 172 p.

6. Farhodzoda V., Rahimov R.R. The concept and legal nature of the right to freedom from torture // State studies and human rights. – 2020. – № 2(18). – P. 175-185.

7. Body of principles for the protection of all persons under any form of detention or imprisonment, adopted by Resolution № 43/173 of the United Nations General Assembly of 9 December 1988 // [Electronic

resource]. United Nations Digital Library. Access mode: https://digitallibrary.un.org/record/53865?v=pdf&utm (date of access: 04.05.2026).

8. Lebedev N.Yu., Yakovinov N.Yu., Lebedev P.V., Petukhov E.N. Criminal policy: main directions at the present stage. – Novosibirsk: «Siberian University of Consumer Cooperatives», 2023. – 169 p.

5.5.9. – ҲУҚУҚИ МУРОФИАИ ҶИНОЯТӢ
5.5.9. – УГОЛОВНО–ПРОЦЕССУАЛЬНОЕ ПРАВО
5.5.9. – CRIMINAL PROCEDURE LAW

ТДУ: 341.4:343.352
Абдуллозода Парвиз Саъдулло,
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, муовини директори Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Тел.: (+992) 900-55-51-67
E-mail: 1986_parviz.a@mail.ru.

ҲАМКОРИҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ОИД БА МУБОРИЗА БО ҶИНОЯТҲОИ ХУСУСИЯТИ КОРРУПСОНӢ

Калидвожаҳо: ҳамкориҳои байналмилалӣ, ҷиноятҳои хусусияти коррупсионӣ, коррупсия, мурофиаи ҷиноятӣ, мубориза бо коррупсия, истирдоди шахсон, ёрии мутақобилаи ҳуқуқӣ, таҳвили истеҳсоли ҷиноятӣ, тафтишоти муштарак, мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, ҳуқуқи инсон, имплементатсияи меъёрҳои байналмилалӣ.

Аннотатсия. Дар мақола масъалаҳои асосии ҳамкориҳои байналмилалӣ дар самти мубориза бо ҷиноятҳои хусусияти коррупсионӣ мавриди таҳлил қарор дода шудаанд. Муаллиф ба нақши ҳамкориҳои байналмилалӣ дар ошкор, тафтиш ва баррасии парвандаҳои ҷиноятии вобаста ба ҷиноятҳои хусусияти коррупсионӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир намуда, аҳаммияти санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ва имплементатсияи меъёрҳои онҳо ба қонунгузории миллӣ, аз ҷумла Конвенсияи Созмони Милали Муттаҳид бар зидди коррупсияро баррасӣ менамояд. Дар мақола шаклҳои асосии ҳамкориҳои байналмилалӣ, аз ҷумла истирдоди шахсон, ёрии мутақобилаи ҳуқуқӣ, супоридани шахсони маҳкумшуда, таҳвили истеҳсоли ҷиноятӣ, ҳамкорӣ байни мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, гузаронидани тафтишоти муштарак ва истифодаи усулҳои махсуси тафтиш таҳлил шудаанд. Ҳамзамон, ба тағйиру иловаҳои соли 2024 ба Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи мурофиаи ҷиноятиро ҳамчун қисми мустақили танзими ҳуқуқӣ муқаррар намудаанд, баҳои ҳуқуқӣ дода мешавад. Дар баробари ин, масъалаи таъмини мувозинат байни мубориза бо ҷиноятқорӣ ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон дар раванди ҳамкориҳои байналмилалӣ баррасӣ гардида, зарурати такмили минбаъдаи механизмҳои ҳуқуқии ҳамкории байналмилалӣ дар мубориза бо коррупсия асоснок карда шудааст.

Тамоюлҳои рушди ҳамкориҳои байналмилалӣ тавассути қабул, бастан ва тасвиби шартномаҳои байналмилалӣ дар бораи истирдоди шахс, ҳамоҳангсозӣ, муттаҳидсозӣ ва татбиқи ин меъёрҳо ба қонунгузории миллӣ ва ворид намудани иловаҳо ва тағйирот ба қонунгузории амалкунандаи миллӣ вобастагӣ доранд. Тамоюлҳои муосири рушди ҳифзи ҳуқуқи инсон ва мубориза бар зидди ҷиноятқорӣ дар миқёси ҷаҳон мавриди баррасӣ қарор дода шудааст, ки дар он ҳамкориҳои байналмилалӣ дар ҳалли масъалаи мазкур ва масоили ҷорӣ нақши муҳим доранд. Ҳангоми ҳалли масъалаҳои ҳамкории байналмилалӣ дар соҳаи мурофиаи ҷиноятӣ ду ҷанба дорад: мубориза бар зидди ҷиноятқорӣ ва ҳифзи ҳуқуқи инсон.

Зеро яке аз хафноктарин кирдорҳои коррупсионӣ ин ҷиноятҳои хусусиятҳои коррупсионӣ мебошад. Масъалаи муайян намудани ҷиноятҳои коррупсионӣ ба қонунгузории миллии ҳар як давлат вобаста аст [1, с. 190]. Чун анъана ҷиноят будани кирдорррро қонунгузории ҷиноятӣ муайян менамояд. Аммо дар Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин мафҳум вуҷуд надорад [2]. Ин мафҳумро Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ менамояд [3]. Моддаи 161 Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон чандин мафҳумҳои ба он алоқамандро истифода менамояд: 1) кирдор хусусияти коррупсионӣ (қисми 2); 2) ҷиноятҳои хусусияти коррупсионидошта (қисми 3); 3) субъекти ҷинояти коррупсионӣ (қисми 7) ва ғ. дар маҷмӯъ нисбатан мафҳуми фарогир ҷиноятҳои хусусияти коррупсионидошта (қисми 12) истифода карда мешавад.

Мутобиқи қисми 7 моддаи 161 Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон тафтиши пешакии парвандаҳо оид ба ҷиноятҳое, ки дар моддаи 245 қисми 2 банди «г», қисмҳои 3 ва

4, моддаҳои 246, 247 қисми 2 банди «г», қисмҳои 3 ва 4 ба шарте, ки ин кирдорҳо бо истифодаи ваколати мансабӣ содир шуда бошанд, моддаҳои 257, 258, 259, 259(1), 260, 260(1), 261, 262, 264, агар ин кирдор аз ҷониби роҳбари корхона, муассиса ва ташкилоти дигар қатъи назар аз шакли моликият содир шуда бошад, моддаҳои 265, 268, 269, 270, 271, моддаи 273 қисми 3 банди «в», ба шарте ин кирдорҳо бо истифодаи ваколати мансабӣ содир шуда бошад, моддаҳои 274, 278, 279, 280, 287, моддаи 289 қисми 3 банди «б», агар ин кирдор бо истифодаи ваколатҳои мансабӣ содир шуда бошад, қисми 4, агар дар гурӯҳи муташаккил субъекти ҷинояти коррупсионӣ иштирок дошта бошад, моддаи 291 қисми 2 банди «б», моддаҳои 292, 293, 295, 296, 314 -317, агар ин кирдорҳо хусусияти коррупсионӣ дошта бошанд, моддаҳои 318- 321, 323-327, 338(1) 340(1), 345 қисми 3, агар ин кирдорҳо бо истифодаи ваколатҳои мансабӣ содир шуда бошанд, моддаҳои 348, 349, 359 қисмҳои 2 ва 3, ба шарте, ки ин кирдорҳо аз ҷониби субъекти ҷинояти хусусияти коррупсионидошта содир шуда бошанд, моддаҳои 360, 363 ва 391 Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон, агар ин кирдорҳо хусусияти коррупсионӣ дошта бошанд, аз тарафи муфаттишони мақомоти махсусгардонидашудаи мубориза бо коррупсия гузаронида мешавад.

Ҳамин тавр, ҷиноятҳои хусусияти коррупсионидошта ҷиноятҳои дар Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинишуда мебошанд, ки бо дарназардошти аломат ва шартҳои дар боло зикршуда ҳамчун ҷиноятҳои хусусияти коррупсионӣ эътироф карда мешаванд.

Низомномаи Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 10 январи соли 2007, № 143 тасдиқ шудааст. Мутобиқи банди дахлдори Низомнома, Агентӣ дар фаъолияти худ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи назорати давлатии молиявӣ», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мубориза бар зидди коррупсия», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ», Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин санадҳои ҳуқуқии байналмилалии аз ҷониби Тоҷикистон эътирофшуда ва Низомномаи мазкурро ба роҳбарӣ мегирад (бо тағйиру иловаҳо тибқи Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 декабри соли 2017, № 972).

Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба қатори мақомоти махсусгардонидашудаи мубориза бо коррупсия дохил менамояд.

Яке аз санади ҳуқуқӣ-байналмилалии муҳим оид ба мубориза бо ҷиноятҳои коррупсионӣ ин Конвенсияи Созмони Милали Муттаҳид зидди коррупсия мебошад, ки аз ҷониби Ҷумҳурии Тоҷикнстон 25 сентябри соли 2006 дар шаҳри Нью-Йорк ба имзо расонида шуда, аз 16 апрели соли 2008, № 952 бо назардошти қайду шарт ва изҳороти зерин Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ кардааст:

1) Қисми 2 моддаи 13 Конвенсияро Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобиқи қонунгузории дохилии худ татбиқ менамояд; яъне меъёри мазкур «ба сифати ягон намуди ҷиноят эътирофнамудаи ҳамин Конвенсия» пешбинӣ менамояд. Аммо Ҷумҳурии Тоҷикистон ин масъаларо тибқи қонунгузории худ ҳал менамояд.

2) Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобиқи моддаи 44 Конвенсия изҳор менамояд, ки ба сифати асоси ҳуқуқӣ оид ба ҳамкорӣ дар масъалаҳои супоридан (истирдод) меъёрҳои шартномаҳои тарафайнро оид ба супурдан татбиқ менамояд;

3) Ҷумҳурии Тоҷикистон талаботи банди 17 моддаи 46 Конвенсияро мутобиқи қонунгузории дохилии худ иҷро менамояд, яъне тибқи ин меъёри Конвенсия дар ҳолатҳои зарурӣ, то рад кардани баргардонидан Давлати иштирокчии дархосткунанда бо Давлати иштирокчии дархостшаванда машваратҳо мегузаронад, то ин ки ба он ҷиҳати изҳори ақида ва пешниҳоди маълумоти марбут ба далелҳои пешниҳодшуда имконияти кофӣ диҳад, ки дар ин ҳолат Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобиқи қонунгузории дохилии худ иҷро менамояд масъалаи мазкурро ҳал менамояд ва ғ.

Бояд қайд намуд, ки аз 4 қайду шарт ва изҳороти Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба ратификатсияи Конвенсия ҳамагӣ ба бевосита ё бавосита ба ҳамкории байни давлатҳо алоқаманди дошта, дутои он бевосита ба ҳамкориҳо оид ба ҷиноятҳои хусусияти коррусионидошта таалуқ дорад. Боби IV-уми конвенсияи мазкур ҳамкории байналмилалӣ ном дошта, бо чунин ном моддаи 43 пешбинӣ менамояд, ки давлатҳои иштирокчӣ аз рӯи масъалаҳои ҷиноятӣ ҳуқуқӣ мутобиқи моддаҳои 44 ва 50 Конвенсияи мазкур ҳамкорӣ менамоянд, агар ин мувофиқи мақсад ва мутобиқи низоми дохилии ҳуқукии онҳо бошад. Моддаҳои зикргардида масъалаҳои гуногуни ҳамкориҳоро фаро мегиранд:

Падидаи истирдоди шахсро [4, с. 83] ҳамчун супоридан моддаи 44 пешбинӣ намудааст;

супоридани шахси маҳкумшударо [5, с. 56] ҳамчун баргардонидани шахсони маҳкумшуда - моддаи 45; ёрии байналмилалӣ ҳуқуқиро [6, с. 105] ҳамчун ёрии мутақобилаи ҳуқуқӣ - моддаи 46; супоридани мурофиаи ҷиноятиро [7, с. 78] ҳамчун таҳвили истеҳсоли ҷиноятӣ - моддаи 47; ҳамкорӣ байни мақомоти ҳифзи ҳуқуқ - моддаи 48; тафтишоти муштарак - моддаи 49; усулҳои махсуси тафтишот - моддаи 50.

Боздоштани амалиёт, ҳабс ва мусодираи амвол тибқи моддаи 31 Конвенсияи мазкур пешбинӣ гардида, дар доираи ҳамкории байналмилалӣ метавонад тавассути супоридани ашё ва амволи дахлдор амалӣ карда шавад. Мутобиқи қисми 8 моддаи мазкур, давлатҳои иштирокчӣ метавонанд масъалаи муқаррар намудани талаботеро баррасӣ намоянд, ки тибқи он шахси содиркунандаи ҷиноят бояд қонуниятии пайдоиши даромадҳои эҳтимолан аз ҷиноят бадастомада ё дигар амволи мавриди мусодира қарордоштаро исбот намояд. Чунин талабот бояд ба принсипҳои қонунгузории миллӣ ва хусусияти мурофиаи судӣ ё дигар мурофиаи дахлдор мутобиқ бошад.

Дар баробари ин, тибқи қисмҳои 4 ва 5 моддаи 15 Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон, бори исботи гуноҳ ба зиммаи ҷониби айбдоркунанда гузошта шуда, гумонбаршуда, айбдоршаванда ва судшаванда вазифадор нестанд бегуноҳии худро исбот намоянд. Ин муқаррарот ба яке аз принсипҳои асосии мурофиаи ҷиноятӣ асос ёфта, дар адабиёти ҳуқуқӣ низ ба таври васеъ эътироф гардидааст [8, с. 106].

Тибқи қисми 3-юми моддаи 46-уми Конвенсия ёрии мутақобилаи ҳуқуқӣ, ки тибқи моддаи мазкур пешниҳод шудааст, метавонад барои ҳар яке аз мақсадҳои зайл дархост гардад:

Гирифтани нишондоди шоҳид ё аризаҳо аз шахсони алоҳида; супоридани ҳуҷҷатҳои судӣ; гузаронидани кофтуков ва ба ҳабс гирифтани молу мулк, инчунин боздоштани фаъолият; азназаргузаронии иншоот ва қитъаҳои маҳал; пешниҳод намудани маълумот, далелҳои шайъи ва баҳодиҳии коршиносон (экспертҳо); пешниҳоди асли ҳуҷҷат ё нусхаҳои тасдиқгардидаи ҳуҷҷатҳо ва маводи дахлдор, аз ҷумла ҳуҷҷатҳои ҳукуматӣ, бонкӣ, молиявӣ, корпоративӣ ё тиҷоратӣ; ошкор намудан ё таъқиби даромад аз ҷиноят, амвол, воситаҳои содир намудани ҷиноят ё дигар предмет бо мақсади исбот ва ғ.

Гузаронидани кофтуков ва ба ҳабс гирифтани молу мулк, инчунин боздоштани фаъолият Конвенсия ҳамчун ёрии байналмилалӣ ҳуқуқӣ ба танзим даровардааст, ки мақсади он на танҳо исботи ҳолат ва эътирофи далел [9, с. 100] балки он ҳамчун чораи маҷбуркунии мурофиавӣ ва таъмини иҷрои ҳукм баромад менамояд. Аз ин рӯ, ба тамоюлҳои нави муосир ин меъёр ҷавобгӯ буда наметавонад. Он дар алоҳидагӣ бояд ҳамчун супоридани ашё ба танзим дароварда шавад.

Новобаста аз он ки Конвенсияи Созмони Милали Муттаҳид зидди коррупсия масъалаҳои ҳамкориҳои байналмилалиро дар самти мубориза бо коррупсия танзим менамояд, меъёрҳои он наметавонанд барои танзими пурраи тамоми масъалаҳои марбут ба мурофиаи ҷиноятӣ оид ба ҷиноятҳои коррупсионӣ кофӣ бошанд. Дар баробари ин, аз нуқтаи назари мубориза бар зидди коррупсия, аз ҷумла пешгирии коррупсия, муқаррароти Конвенсияи мазкур аҳаммияти муҳим доранд. Аммо ҳангоми ҳамкорӣ оид ба ошкор, тафтиш, баррасӣ ва ҳали парвандаҳои ҷиноятии вобаста ба ҷиноятҳои хусусияти коррупсионӣ онҳо наметавонанд ба таври ҳатмӣ амал намоянд. Чи тавре, ки кайд намудем, Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳангоми ратификатсияи ин конвенсия дар масъалаи истирдоди шахс (супоридан) ва яке аз масъалаҳои муҳими ёрии байналмилалӣ-ҳуқуқи бо «назардошти қайду шарт ва изҳорот».

Ба тасвиб расонида ба масъалаи истирдод на ба меъёри Конвенсия балки ба шарномаҳои тарафайн такя намуда, оид ба масъалаи зикргардидаи ёрии байналмилалӣ-ҳуқуқӣ ба қонунгузории дохилии худ такя менамояд ва ин нисбатан роҳи дурусти масъала мебошад. Чи тавре, ки дар амалияи ҳуқуқтадбиқнамоии дигар давлатҳои пасошӯравӣ мушоҳида мегардад, талаб намудани истирдоди шахс мутобиқи Конвенсияи мазкур оқибати ҳуқуқиро ба бор наоварда он бе иҷро боқӣ мемонад [10, с. 236].

Қобили зикр аст, Конвенсияи мазкур низ ба бисёр масъалаҳо ба қонунгузории дохили давлатӣ ва шарномаҳои тарафайн ҳавола менамояд. Конвенсия асосан масъалаи муборизаро бо коррупсияро фаро гирифта баъзе масъалаҳои ҳифзи ҳуқуқи инсонро дар ин ҷараён пешбинӣ менамояд. Масалан, қисми 1 моддаи 13 Конвенсия пешбинӣ менамояд, ки ба озодии мазкур метавон маҳдудиятҳои муайян муқаррар намуд. Чунин маҳдудиятҳо танҳо дар ҳолате иҷозат дода мешаванд, ки қонун пешбинӣ карда бошад ва барои расидан ба мақсадҳои зерини дар Конвенсия муайяншуда заруранд:

1) барои эҳтироми ҳуқуқ ва эътибори шахсони дигар;

2) барои ҳимояи амнияти миллӣ ё тартиботи оммавӣ ё ҳифзи саломатӣ ва ахлоқи аҳолӣ.

Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи мурофиаи ҷиноятӣ як

қатор чораҳои муассирро анҷом додааст, ки онҳо барои мубориза бо ҷиноятҳои хусусияти коррупсионӣ, аз он ҷумла ошкор, тафтиш ва баррасии чунин ҷиноятҳо ва ҳалли парвандаҳои вобаста ба он мусоидат менамоянд. Аз ҷумла, Ҷумҳурии Тоҷикистон бо давлатҳои зиёд шарномаҳои дутарафа оид ба ёрии ҳуқуқӣ оид ба парванаҳои ҷиноятӣ, истирдоди шахс, супоридани шахсони маҳкумшуда ва ғ. ба имзо расонидааст, ки ин раванд рӯ ба афзоиш мебошад.

Яке аз нишонаҳои асосии ин гуфтаҳо ислоҳоти Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соли равон ба ҳисоб меравад. Қобили зикр аст, ҳангоми қабули Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2009 фасли XII дар доираи 3 боб масъалаҳои алоҳидаи ҳамкориҳои байналмилалиро ба танзим медароварад.

Санаи 3-юми январи соли 2024 фасли XII дар доираи 3 боб аз Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон хориҷ карда шуда, қисми IV бо номи ҳамкории байналмилалӣ дар соҳаи мурофиаи ҷиноятӣ, ки фарогирӣ 5 боб ва 56 модда аст, ба Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид карда шуд. Ин ислоҳот нақши муассирро дар имплементатсияи санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ дар низоми ҳуқуқии миллӣ гузошт.

Дарвоқеъ, тағйиру иловаҳои мазкур дар Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаҳои муҳими ҳамкориҳои байналмилалиро дар мурофиаи ҷиноятӣ фаро гирифтаанд. Ба қисми алоҳидаи Кодекс ҷудо намудани меъёрҳои танзимкунандаи ин муносибатҳо нишон медиҳад, ки қонунгузории миллӣ ҳамкориҳои байналмилалиро дар соҳаи мурофиаи ҷиноятӣ ҳамчун қисми мустақил ва ҷудонашавандаи мурофиаи ҷиноятӣ эътироф менамояд. Истифодаи баъзе мафҳумҳо, ки имрӯзҳо вориди қонунгузории миллӣ гардидаанд, натиҷаи имплементатсияи баъзе санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ дар ин соҳа мебошанд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сатҳи дохили давлатӣ низ барои мубориза бо ҷиноят ва ҳифзи ҳуқуқи инсон тадбирҳои мушахасро амалӣ кардааст, ки он ҳангоми мубориза бо ҷиноятҳои хусусияти коррупсионӣ ва ҳифзи ҳуқуқи инсон дар ин раванд шароит фароҳам меоварад. Мубориза бо ҷиноятҳои хусусиятҳои коррупсионӣ дар воқеъ метавонанд барои ҳифзи ҳуқуқи инсон, аз он ҷумла дигар иштирокчиёни мурофиаи ҷиноятӣ хизмат намоянд. Аз нуқтаи назари дигар ҳангоми мубориза бо ҷиноятҳои хусусиятҳои коррупсионӣ на бояд ҳуқуққои гумонбаршаванда, айбдоршаванда, судшаванда ва маҳкумшуда поймол карда шавад, зеро ҳифзи ҳуқуқи онҳо низ ҳатмӣ мебошанд.

Ҳамин тавр, метавон қайд намуд, ки дар айни замон тартибу талабот, амал ва ғайра дар соҳаи ҳамкориҳои байналмилалӣ босуръат тағйир меёбанд. Дар баробари ба миён омадани чолишҳо, таҳдидҳо ва арзишҳои нав меъёрҳои ҳамкории байналмилалиро дар мубориза бо коррупсия пайваста такмил додан зарур аст. Агар механизмҳои ҳамкории байналмилалӣ дар мубориза бо коррупсия самаранок амал накунанд, ба ҷои ин механизмҳои ҳуқуқӣ дигар механизмҳое, ки қонунӣ нестанд, истифода мешаванд, ё аз механизмҳои мавҷудаи ҳамкории байналмилали канорагирӣ ба миён меояд. Масалан, ба ҷои истирдоди шахс, рабудан, бадарға кардан, ихроҷ, «истирдоди соддакардашуда» - бе дархост ва бидуни сабти асноди мурофиавӣ, бидуни кафолати мурофиавӣ ва ғайра истифода мешавад. Набояд дар раванди ҳамкориҳои байналмилалӣ оид ба парвандаҳои ҷиноятӣ ва ё истифодаи падидаҳои алоҳидаи ҳамкории байналмилалӣ ҳуқуққои инсон поймол гарданд, зеро яке аз вазифаҳои заминавии ҳамкории байналмилалӣ дар соҳаи мурофиаи ҷиноятӣ ҳифзи ҳуқуқи инсон мебошад, ки бояд дар як вақт бо вазифаи мубориза бо ҷиноятқорӣ ба роҳ монда шавад.

Муқарриз: н.и.ҳ., дотсент Маҳмудзода И.Т.

МЕЖДУНАРОДНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В БОРЬБЕ С ПРЕСТУПЛЕНИЯМИ КОРРУПЦИОННОГО ХАРАКТЕРА

Ключевые слова: международное сотрудничество, преступления коррупционного характера, коррупция, уголовное судопроизводство, борьба с коррупцией, выдача лиц, взаимная правовая помощь, передача уголовного производства, совместные расследования, правоохранительные органы, права человека, имплементация международных норм.

Аннотация. В статье анализируются основные вопросы международного сотрудничества в сфере борьбы с преступлениями коррупционного характера. Особое внимание автор уделяет роли международного сотрудничества в выявлении, расследовании и рассмотрении уголовных дел, связанных с преступлениями коррупционного характера, а также рассматривает значение международно-правовых

актов и имплементации их норм в национальное законодательство, в том числе Конвенции Организации Объединенных Наций против коррупции. В статье анализируются основные формы международного сотрудничества, включая выдачу лиц, взаимную правовую помощь, передачу осужденных лиц, передачу уголовного производства, взаимодействие между правоохранительными органами, проведение совместных расследований и применение специальных методов расследования. Вместе с тем дается правовая оценка изменениям и дополнениям, внесенным в 2024 году в Уголовно-процессуальный кодекс Республики Таджикистан, которыми международное сотрудничество в сфере уголовного судопроизводства закреплено в качестве самостоятельной части правового регулирования. Наряду с этим рассматривается вопрос обеспечения баланса между борьбой с преступностью и защитой прав и свобод человека в процессе международного сотрудничества, а также обосновывается необходимость дальнейшего совершенствования правовых механизмов международного сотрудничества в борьбе с коррупцией.

Абдуллозода Парвиз Саъдулло – доктор юридических наук, профессор, заместитель директора Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. E-mail: 1986_parviz.a@mail.ru; Тел.: (+992) 900-55-51-67.

INTERNATIONAL COOPERATION IN COMBATING CORRUPTION-RELATED CRIMES

Keywords: international cooperation, corruption-related crimes, corruption, criminal proceedings, combating corruption, extradition of persons, mutual legal assistance, transfer of criminal proceedings, joint investigations, law enforcement agencies, human rights, implementation of international norms.

Abstract. The article analyzes the main issues of international cooperation in combating corruption-related crimes. Particular attention is paid to the role of international cooperation in the detection, investigation, and adjudication of criminal cases involving corruption-related crimes, as well as to the significance of international legal instruments and the implementation of their provisions into national legislation, including the United Nations Convention against Corruption. The article analyzes the main forms of international cooperation, including extradition of persons, mutual legal assistance, transfer of sentenced persons, transfer of criminal proceedings, cooperation between law enforcement agencies, conducting joint investigations, and the use of special investigative methods. At the same time, the article provides a legal assessment of the amendments and additions introduced in 2024 to the Criminal Procedure Code of the Republic of Tajikistan, by which international cooperation in the field of criminal proceedings was established as an independent part of legal regulation. In addition, the issue of ensuring a balance between combating crime and protecting human rights and freedoms in the process of international cooperation is examined, and the necessity of further improving the legal mechanisms of international cooperation in combating corruption is substantiated.

Abdullozoda Parviz Sa'dullo – doctor of legal sciences, professor, deputy director of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. E-mail: 1986_parviz.a@mail.ru; Tel.: (+992) 900-55-51-67.

Рӯйхати адабиёт:

1. Ямокова З.Д. Мафҳуми тавсифи криминалистии ҷиноятҳои коррупсионӣ ва коррупсия // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2019. – № 6. – С. 189-193.

2. Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 майи соли 1998, № 574 (Қонуни ҶТ аз 20 июни соли 2024, № 2050) // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 1998. – № 9. – мод. 68, мод. 69; № 22. – мод. 306.

3. Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 декабри соли 2009 (бо тағйиру иловаҳо аз 3 январи соли 2024, № 2017) // [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрасӣ: https://mmk.tj (санаи мурочиат: 15.08.2026).

4. Абдуллоев П.С. Мафҳуми истирдоди шахсон дар доираи ҳамкории байналмилалӣ оид ба парвандаҳои ҷиноятӣ дар кишварҳои пасошӯравӣ // Паёми Донишгоҳи Москва. Силсилаи 11: Ҳуқуқ. – 2017. – № 1. – С. 80-92.

5. Абдуллоев П.С. Асосҳои истирдоди шахсон ба давлати хориҷӣ барои адои ҷазо дар доираи ҳамкории байналмилалии кишварҳои пасошӯравӣ // Маҷаллаи ҳуқуқии Авруосиё. – 2020. – № 4 (143). – С. 56-57.

6. Абдуллоев П.С. Масъалаҳои мубрами расонидани ёрии байналмилалии ҳуқуқӣ ҳангоми ҷамъоварии далелҳо оид ба парвандаҳои ҷиноятӣ // Давлат ва ҳуқуқ. – 2014. – № 3. – С. 104-109.

7. Абдуллоев П.С. Ташаккули институти супоридани пешбурди мурофиаи ҷиноятӣ дар доираи ҳамкории байналмилалӣ дар фазои пасошӯравӣ // Паёми Донишгоҳи Москва. Силсилаи 11: Ҳуқуқ. – 2015. – № 6. – С. 76-88.

8. Абдуллоев П.С. Ҳақиқат ҳамчун мақсади исботкунӣ дар мурофиаи ҷиноятӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2012. – № 3-3. – С. 103-111.

9. Абдуллоев П.С. Расонидани ёрии байналмилалии ҳуқуқӣ ҳангоми ҷамъоварӣ ва санҷиши далелҳо оид ба парвандаҳои ҷиноятӣ дар бораи ҷиноятҳои дорои хусусияти коррупсионӣ // Нақши Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар рушди қонунгузории миллӣ. – Душанбе: «ТГУК», 2013. – С. 99-105.

10. Абдуллоев П.С. Мавод оид ба ҳамкории байналмилалӣ дар соҳаи мурофиаи ҷиноятии кишварҳои пасошӯравӣ. – Душанбе: «ЭР-граф», 2017. – 716 с.

Список литературы:

1. Ямокова З.Д. Понятие криминалистическая характеристика коррупционных преступлений и коррупции // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2019. – №6. – С. 189-193.

2. Уголовный кодекс Республики Таджикистан от 21 мая 1998 года, № 574 (Закон РТ от 20 июня 2024 года № 2050) // Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 1998 г., № 9, ст. 68, ст. 69, № 22, ст. 306.

3. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Таджикистан от 3 декабря 2009 года (с изменениями и дополнениями от 3 января 2024 года № 2017) // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. Режим доступа: https://mmk.tj (дата обращения: 15.08.2026).

4. Абдуллоев П.С. Понятие выдачи лиц в рамках международного сотрудничества по уголовным делам в постсоветских странах // Вестник Московского университета. Серия 11: Право. – 2017. – №1. – С. 80-92.

5. Абдуллоев П.С. Основания передачи лиц в иностранное государство для отбывания наказания в рамках международного сотрудничества постсоветских стран // Евразийский юридический журнал. – 2020. – № 4(143). – С. 56-57.

6. Абдуллоев П.С. Актуальные вопросы международно-правовой помощи при собирании доказательств по уголовным делам // Государство и право. – 2014. – № 3. – С. 104-109.

7. Абдуллоев П.С. Формирование института передачи уголовного судопроизводства в рамках международного сотрудничества на постсоветском пространстве // Вестник Московского университета. Серия 11: Право. – 2015. – № 6. – С. 76-88.

8. Абдуллоев П.С. Истина как цель доказывания в уголовном процессе//Вестник Таджикского национального университета. – 2012. – №3-3. – С. 103-111.

9. Абдуллоев П.С. Международно-правовая помощь при собирании и проверке доказательств по уголовным делам о преступлениях коррупционной направленности // Роль Конституции Республики Таджикистан в развитии национального законодательства. – Душанбе: «ТГУК», 2013. – С. 99-105.

10. Абдуллоев П.С. Материалы по международному сотрудничеству в сфере уголовного процесса постсоветских стран. – Душанбе: «ЭР-граф», 2017. – 716 с.

List of literature:

1. Yamokova Z.D. The concept of forensic characteristics of corruption crimes and corruption // Bulletin of the Tajik National University. Series of socio-economic and social sciences. – 2019. – №6. – P. 189-193.

2. Criminal Code of the Republic of Tajikistan from 21 May 1998, №574 (Law of the Republic of Tajikistan from 20 June 2024, №2050) // Ahbori Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan, 1998, №9, Art. 68, Art. 69, №22, Art. 306.

3. Criminal Procedure Code of the Republic of Tajikistan from 3 December 2009 (as amended and supplemented from 3 January 2024, №2017) // [Electronic resource]. Official website of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: https://mmk.tj (date of access: 15.08.2026).

4. Abdulloev P.S. The concept of extradition of persons within the framework of international cooperation in criminal matters in the post-soviet countries // Moscow University Bulletin. Series 11: Law. – 2017. – №1. – P. 80-92.

5. Abdulloev P.S. Grounds for the transfer of persons to a foreign state for serving a sentence within the framework of international cooperation of the post-soviet countries // Eurasian Law Journal. – 2020. – №4(143). – P. 56-57.

6. Abdulloev P.S. Current issues of international legal assistance in the collection of evidence in criminal cases // State and law. – 2014. – №3. – P. 104-109.

7. Abdulloev P.S. Formation of the institution of transfer of criminal proceedings within the framework of international cooperation in the post-soviet space // Moscow University Bulletin. Series 11: Law. – 2015. – №6. – P. 76-88.

8. Abdulloev P.S. Truth as the purpose of proof in criminal proceedings // Bulletin of the Tajik National University. – 2012. – №3-3. – P. 103-111.

9. Abdulloev P.S. International legal assistance in the collection and verification of evidence in criminal cases concerning corruption-related crimes // The Role of the Constitution of the Republic of Tajikistan in the development of national legislation. – Dushanbe: «TSUL», 2013. – P. 99-105.

10. Abdulloev P.S. Materials on international cooperation in the sphere of criminal proceedings of the post-soviet countries. – Dushanbe: «ER-graf», 2017. – 716 p.

ТДУ: 343.125:342.7(100)
Абдуллоева Мадина Камоловна,
номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқи судӣ ва назорати прокурории факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон
Тел.: (+992) 927-60-24-42
E-mail: abdullaeva.m.k@mail.ru.

МАСЪАЛАҲОИ МУВАҚҚАТАН МАҲДУД ШУДАНИ ҲУҚУҚУ ОЗОДИИ ШАХСИЯТ ЗИМНИ ТАТБИҚИ ДАСТГИР КАРДАН БО ГУМОНИ СОДИР НАМУДАНИ ҶИНОЯТ: ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВӢ-ҲУҚУҚӢ

Калидвожаҳо: дастгир кардан, ҳуқуқ, озодӣ, дахлнопазирӣ, кафолат, мақомот, оперативӣ-ҷустуҷӯӣ, ҳуқуқвайронкунӣ, танзими ҳуқуқӣ, амалҳои мурофиавӣ, ҳимоя, гумонбаршаванда, чораҳои маҷбурӣ, меъёрҳои конститутсионӣ.

Аннотатсия. Мақолаи мазкур ба таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии дастгир кардани шахс бо гумони содир кардани ҷиноят бахшида шудааст. Муаллиф шабоҳат ва фарқияти дастгир кардани шахс бо гумони содир кардани ҷиноятро бо дастгиркунии маъмурӣ, бо тартиби мурофиавии маҷбуран овардан, азназаргузаронӣ, шаҳодаткунонӣ ва кофтукови шахсӣ мавриди таҳлил қарор додааст. Муаллиф қайд мекунад, ки татбиқи амалҳои мурофиавии номбаршуда боиси муваққатан маҳдуд шудани ҳуқуқу озодиҳои шахс мегарданд, лекин асос ва тартиби пешбурди онҳо аз ҳамдигар фарқ дошта, набояд дар омехтагӣ бо ҳамдигар татбиқ шаванд. Муаллиф ба хулоса омадааст, ки риоя ва иҷрои қоидаҳои мурофиавӣ, амалияи татбиқи қонунӣ ва асосноки дастгир кардани шахс бо гумони содир кардани ҷиноят муҳокимаи роҳҳои ҳалли масъалаҳои мутобиқсозии меъёрҳои мурофиавиро ба меъёрҳои конститутсионӣ ба миён овардааст.

Инсон ва ҳуқуқу озодиҳои у тибқи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон арзишҳои олӣ эътироф шудаанд [1]. Дар замони муосир, дар шароити такмили чораҳои муқовимат ба ҷиноятҳои хусусияти коррупсионӣ, экстремистӣ ва террористӣ дошта [2], масъулияти мақомоти таъқиби ҷиноятӣ ва суд ҷиҳати татбиқи чораҳои маҷбурии мурофиавӣ, ки бо маҳдуд карда шудани озодии шахс алоқаманд мебошанд ба таври назаррас баланд гардидааст. Қонунӣ, асоснок, мувофиқи мақсад ва зарурати татбиқи чораҳои маҷбурии мурофиавӣ, аз ҷумла дастгир кардани гумонбаршаванда, айбдоршаванда, судшаванда ва маҳкумшуда таҳти назорати прокурор ва суд қарор дорад. Судя, прокурор салоҳияти баррасии арзу шикояти шаҳрвандон, шахсони мафиатдори мурофиаи ҷиноятиро нисбати қонунӣ ва асоснокии чораҳои пешгирӣ ё дигар чораҳои маҷбурӣ, ки бо қарори мақомоти тафтишоти пешакӣ татбиқ шудаанд, доранд.

Дар сатҳи расмӣ риоя, иҷро ва таъмин шудани ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои иштирокчиёни муносибатҳои мурофиавиро меъёрҳои конститутсионӣ ва «Эъломияи умумии ҳуқуқи башар» (соли 1948), «Аҳдномаи байналхалқӣ дар бораи ҳуқуқҳои шаҳрванди ва сиёсӣ» (соли 1966), «Санади хулосавии Машваратии оиди бехатарӣ ва ҳамкорӣ дар Европа» (Хелҳсинки соли 1975), «Хартияи Порис (Париж) барои Европаи нав» (соли 1990), «Созишномаи Европа дар бораи ҳимояи ҳуқуқи инсон ва озодиҳои асосӣ» (соли 1950) ва аз дигар санадҳои байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, кафолат медиҳад [3]. Лекин, дар назарияи ҳуқуқ ҷиҳати кафолатҳои мурофиавӣ, асос, ҳадаф ва тартиби мурофиавии татбиқи чораҳои мурофиавии хусусияти маҷбурӣ дошта, аз ҷумла дастгир кардани гумонбаршуда, айбдоршаванда ва маҳкумшуда ҳоло ҳам муҳокимаи масъалҳои танзими ҳуқуқӣ ва амалияи татбиқи онҳо идома дорад.

Ба андешаи мо, оид ба масъалаҳои кафолатҳои мурофиавӣ нисбати гумонбаршаванда, айбдоршаванда ва судшаванда мавқеи муаллифони ватанӣ профессор З.Ҳ. Искандаров ва А.И. Иноятзода ҷолиб диққат аст, ки кафолатҳои мурофиавии ҳуқуқу манфиатҳои иштирокчиёни мурофиаи ҷиноятиро вобаста ба меъёрҳои конститутсионӣ аз нуқтаи назари «масъулият ва уҳдадории мақомоти пешбурди парвандаҳои ҷиноятӣ» оид ба барпо кардани шароити ҳимояи ҳуқуқу манфиаҳои онҳо ифода мекунанд. Муаллифони номбурда такмил дода шудани имкониятҳои кафолатноки мурофиавиро нисбати иштирокчиёни муносибатҳои мурофиавӣ ҳангоми

татбиқи чораҳои муваққатии маҳдуднамоӣ пешбарӣ мекунанд [4, с. 368], [5, с.100-105].

Азбаски дастгир кардани шахс бо гумони содир кардани ҷиноят дар низоми чораҳои мурофиавии ҷиноятӣ, ки зимни пешбурди парвандаҳои ҷиноятӣ бо мақсади таъсиррасонӣ ба рафтори шахс татбиқ мешавад, аксари муҳаққиқон онро ҳамчун чораҳои расмии маҷбуркунии давлатӣ [6] ва чораҳои маҷбурии таъсиррасонии ҷисмонӣ, маънавӣ ва моддӣ номидаанд [7, с. 203-208], ки зарурати муваққатан маҳдуд карда шудани ҳуқуқу манфиат ва озодии шахсро пеш меорад. Бинобар ин, муҳаққиқон ба роҳҳои таъмин шудани кафолатҳои мурофиавӣ ҳангоми дастгир кардани шахс бо гумони содир кардани ҷиноят таваҷҷуҳи хоса зоҳир мекунанд.

Воқеан ҳам, тартиби мурофиавии муқарраркардаи қонун оид ба дастгир кардани шахс бо гумони содир кардани ҷиноят яке аз амалҳои мурофиавии ҷиноятӣ мебошад, ки дар қатори амалҳои дигари мурофиавии ҷиноятӣ хусусияти маҷбурӣ ва маҳдудкунандаи ҳуқуқу озодиҳои шахсро дорад. Лекин аҳаммияти ҳуқуқӣ ва хусусиятҳои таъминотӣ, таъсиррасонӣ ба рафтор ва исботнамоӣ доштани ин чораи маҷбурӣ набояд аз маркази таваҷҷуҳ дар канор бошад.

Дастгир кардан бо гумони содир намудани ҷиноят бо асос, ваҷҳ, мақсад ва шартҳои татбиқ мақоми мурофиавӣ гирифтани гумонбаршавандаро муайян мекунад, лекин ин чораи маҷбурии мурофиавӣ дастгиркунии маъмурӣ [8], амалиёти оперативию ҷустуҷӯӣ [9], кофтукови шахсӣ, маҷбуран овардан ё шаҳодаткуниро [10] иваз намекунад.

Дар муқоиса, дастгиркунии маъмурӣ нисбати шахсе, ки ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ содир кардааст, танҳо дар ҳолатҳои истисноӣ барои таъмини баррасии саривақтӣ ва дурусти парвандаи ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ ва ҷиҳати иҷрои қарор оид ба парвандаи ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ татбиқ мешавад. Муҳлати дастгиркунии маъмурӣ, яъне муваққатан маҳдуд кардани озодии шахс се соат ва дар мавридҳои истисноӣ то даҳ шабонаруз муқаррар шудааст. Аз ин бармеояд, ки шахси бо гумони содир кардани ҷиноят дастгиршуда мумкин аст, ки дар сурати тасдиқ нашудани гумонбарӣ дар содир кардани ҷиноят аз тавқифгоҳи нигоҳдории муваққатӣ озод карда шуда (моддаи 99 8. Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон), лекин бинобар номуайян будани маҳалли истиқомат ё мавҷуд набудани ҳуҷҷатҳои тасдиққунандаи шахсият бо иҷозати суд барои ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ то 10 шабонаруз дар ҷойҳои махсус ҷудошуда нигоҳ дошта шавад. Яъне, пас аз 72 соати қарор доштан дар тавқифгоҳи нигоҳдории муваққатӣ дар сурати озод шудани дастгиршуда бинобар тасдиқ нашудани гумонбарӣ у аз мақоми мурофиавии ҷиноятии «гумонбаршаванда» низ озод мешавад, лекин муваққатан маҳдуд карда шудани озодии у бо татбиқи дастгиркунии маъмурӣ давом меёбад. Саволе ба миён меояд, ки дар чунин ҳолатҳо ҳисоби муҳлати дастгиркунии маъмурӣ аз кадом лаҳза оғоз мешавад, агар шахс ба сифати гумонбаршуда дар содир кардани ҷиноят пеш аз ин дастгир ва дар тавқифгоҳи нигоҳдории муваққатӣ ҷойгир шуда бошад?

Дар меъёрҳои қонунгузории мурофиавии ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ муқаррар шудааст, ки ҳангоми дастгиркунии маъмурӣ муҳлат аз лаҳзаи татбиқи воқеии ин чора ба ҳисоб гирифта мешавад (моддаи 25). Дар асоси меъёри дигар (моддаи 63) муҳлати дастгиркунии маъмурӣ аз лаҳзаи овардани шахси ҳуқуқвайронкунии маъмуриро содирнамуда ва мӯҳлати дастгиркунии маъмурии шахси дар ҳолати мастӣ қарордошта, ки бо ҳуҷҷати шаҳодаткунонии тиббӣ тасдиқ шудааст, аз лаҳзаи ҳушёр шудани ӯ ҳисоб карда мешавад, ки ихтилофи назарро ба миён меорад. Ба андешаи мо, дар чунин ҳолатҳо муҳлати муваққатан маҳдуд карда шудани озодии шахс барои ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ, на аз лаҳзаи хотима ёфтани муҳлати қарор доштан дар тавқифгоҳи нигоҳдории муваққатӣ ё аз лаҳзаи аз тавқифгоҳ озод шудани у, балки бояд аз лаҳзаи дастгиркунии воқеӣ ба сифати гумонбаршаванда дар содир кардани ҷиноят ҳисоб карда шавад.

Дар қиёси дастгир кардани гумонбаршаванда нисбати ҳаракатҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ, ба монанди муҳосира, камингирӣ, ғасб, думболагирӣ ва тасфияи маҳал, ки барои пешгирии ҷиноятҳо ва (ё) дастгир намудани шахси ҷиноятро тайёркунанда, содиркунанда ё содиркарда иҷро мешаванд (моддаи 6), қайд кардан ба маврид аст, ки натиҷаи татбиқи онҳо ба дастгир кардан бо гумони содир кардани ҷиноят равона мешавад [11, с. 322]. Ҳаракатҳои номбаршуда ошкоро ва ғайриошкоро гузаронида шуда, танҳо ҷузъи таркибии чорабиниҳои оперативӣ-ҷустуҷӯиро ташкил медиҳанд ва барои дастгир кардани гумонбаршаванда дар содир кардани ҷиноят аз руи тартиби мурофиавии ҷиноятӣ шароит муҳайё мекунанд, лекин онро иваз намекунанд [11].

Дар натиҷаи таҳлили ҳуқуқӣ ба хулоса омадан мумкин аст, ки дастгиркунии оперативӣ-ҷустуҷӯиро Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ» ҳамчун чорабинии мустақили оперативӣ-ҷустуҷӯӣ муқаррар накардааст. Аз лаҳзаи боздошти воқеии шахсони дастгиршуда натиҷаи ҳаракатҳои

оперативӣ-ҷустуҷӯӣ тибқи қисми 1 моддаи 92 Кодекси мурофиаи Ҷумҳурии Тоҷикистон «асосҳои дигари кофии гумонбар шудани шахсро дар содир намудани ҷиноят» ташкил дода, нисбати дастгиршуда бо гумони содир кардани ҷиноят бояд тартиб ва расмиёти мурофиавии ҷиноятӣ амал намояд. Ҳамин ҷо бояд қайд намоем, ки муоинаи оперативӣ ё пурсиши оперативии шахсони воқиф аз ҳодиса ба натиҷаи амалҳои тафтишӣ баробар карда намешаванд, чунки чораҳои номбаршуда ошкоро ва ғайриошкоро то оғози парвандаи ҷиноятӣ гузаронида шуда метавонанд. Лекин, натиҷаҳои онҳо фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ асоси воқеии дастгир карда шудани шахс бо гумони содир кардани ҷиноят (моддаи 92 8. Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон) шуда метавонад.

Таҳлил нишон медиҳад, ки дастгир кардани шахс бо гумони содир намудани ҷиноят аз пайдарҳамии якчанд амалҳои мурофиавӣ иборат аст, ба монанди маҷбуран овардан ба мақомоти дахлдор, фаҳмонидани ҳуқуқу уҳдадориҳо, имконияти даъвати ҳимоятгар, кофтукови шахсӣ, муоинаи тиббӣ, ки ба чораи дигари маҷбурии маҷбуран овардан, амалҳои алоҳидаи тафтишотии азназаргузаронӣ, шаҳодаткунонӣ ва кофтукови шахсӣ ҳам монандӣ дорад. Лекин, дар натиҷаи муқоисаи ҳуқуқӣ фаҳмиши омехтаи онҳо бартараф ва фарқияти онҳо аниқ карда мешавад. Масалан, маҷбуран овардан чораи дигари маҷбурие мебошад (моддаи 115 8. Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон), ки баъди оғози парвандаи ҷиноятӣ ва дар асоси қарори таҳқиқбаранда, муфаттиш, прокурор ва судя дар сурати бе сабабҳои узрнок ба даъват ҳозир нашудани гумонбаршуда, айбдоршаванда, судшаванда, инчунин шоҳид ва ҷабрдида онҳо аз ҷониби мақомоти корҳои дохилӣ маҷбуран оварда мешаванд. Ҳангоми дастгир кардани шахс бо гумони содир кардани ҷиноят то оғози парвандаи ҷиноятӣ маҷбуран ҳозир карда шудани шахси боздоштшуда ба мақомоти дахлдор ҷузъи таркибии дастгир карданро ташкил дода, қабули шудани қарори дахлдор ва татбиқи чораи дигари маҷбурии маҷбуран оварданро ифода намекунад.

Дар айни замон, натиҷаҳои дастгир кардани шахсе, ки барои содир намудани ҷиноят гумонбар дониста шудааст, бо раванди исботи ҳолатҳои содир шудани ҷиноят ва ба парвандаи ҷиноятӣ аҳаммиятдошта ҳам бевосита алоқаманд аст. Бинобар ин, муаллифон А.Э.Раҳматулоев ва Н.Исозода дар натиҷаи таҳлил ба хулоса омадаанд, ки бо дастгир кардан ҳолатҳои ба парвандаи ҷиноятӣ аҳаммиятдошта ошкор карда мешаванд, ки ба мавзуи исбот дахл доранд. Аз ин сабаб, онҳо пешниҳод доранд, ки натиҷаи пешбурди ин амали мурофиавӣ (ки дар протокол қайд мешавад) ба натиҷаи амалҳои тафтишӣ баробар дониста шавад [12, с. 39]. Воқеан ҳам тибқи моддаи 94 Кодекси мурофиаи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади ошкор ва гирифтани ашё ва ҳуҷҷатҳои ба ҳодисаи ҷиноят алоқаманд, ки эҳтимоли дар бадан, либос ё асбобу анҷоми шахси дастгиршуда мавҷуд аст, дар давоми расмиёти дастгир кардан кофтукови шахсӣ ва муоинаи тиббӣ бе қабули қарори махсус, бо иштироки шахсони холис ва мутахассис гузаронида мешавад, ки бо тартиби мурофиавии амали мустақили тафтишотии кофтукови шахсӣ ва шаҳодаткунонӣ монанд аст. Лекин, то оғози парвандаи ҷиноятӣ пешбурди ин амалҳои тафтишотиро қонун иҷозат надодааст. Натиҷаи кофтукови шахсӣ ва муоинаи тиббии вазъи умумии саломатӣ ва ё мавҷуд будани ҷароҳатҳои ҷисмонӣ дар аъзои бадани дастгиршуда, ки ҳангоми дастгир кардан бо гумони содир кардани ҷиноят баргузор шуда бо тартиби мурофиавӣ (дар протокол) қайду мустаҳкам мешавад дар моддаи 72 8. Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон сарчашмаи далелҳо эътироф нашудааст? Маълумоти дар натиҷаи дастгир кардани шахс бо гумони содир кардани ҷиноят ҷамъовардашуда ҳолатҳои содир шудани ҷиноят ва ба парвандаи ҷиноятӣ аҳаммиятдоштаро инъикос ва ё тасдиқ мекунанд. Бинобар ин, қонунгузории мурофиавии ҷиноятӣ аҳаммияти мурофиавии натиҷаҳои дастгир кардани шахсро бо гумони содир кардани ҷиноят ҳамчун маълумоти воқеӣ пурра инкор накардааст. Масалан, тибқи моддаи 140 Кодекси мурофиаи Ҷумҳурии Тоҷикистон маълумоти дар натиҷаи ин чораи маҷбурии мурофиавӣ гирифташуда, асоси оғози парвандаи ҷиноятӣ эътироф гашта, минбаъд барои пешбурди амалҳои таъхирнопазири тафтишӣ, монанди азназаргузаронӣ, пурсиши шоҳидон, ҷабрдида, гумонбаршуда, барои кофтуков, дарёфт кардан, шаҳодаткунонӣ мусоидат менамояд. Натиҷаҳои татбиқи чораи маҷбуркунии мурофиавии мазкур барои рафти дурусти минбаъдаи пешбурди парвандаи ҷиноятӣ, барои саривақт ва пурра кушодани ҷиноят, ҷустуҷӯ ва ғанӣ гардонидани далелҳо оид ба ҷинояти содиршуда мусоидат намуда, барои ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидани шахси дастгиршуда ва эълони айб, инчунин ба ҳалли масъалаҳои мурофиавии ҷиноятӣ кӯмаки амалӣ мерасонад. Бинобар ин, мо ақидаҳои муҳаққиқони ватаниро, ки «дар таркиби фаъолияти мурофиавии ҷиноятӣ барои ҷамъоварии маълумоти воқеӣ (далелҳо) истифода бурдани натиҷаи амалҳои дигари мурофиавӣ аз манфиат холӣ нест» [13, с. 26] ҷонибдорӣ мекунем.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ андешаҳои дигар ҳам пешниҳод мешавад, ки муҳлати дастгир кардани гумонбаршуда барои содир кардани ҷиноятҳои террористӣ, махсусан дар минтақаҳои баргузории чорабиниҳои зиддитеррористӣ дароз карда шавад [7, с. 205]. Ин пешниҳодро дастгирӣ карда наметавонем, чунки кафолати конститутсионии дахлнопазирии шахс талаб мекунад, ки ҳангоми гузаронидани ҳаракат ё амалҳои мурофиавӣ нисбати дастгиршуда ба ягон маҳдудият ё қонуншиканӣ роҳ дода нашавад. Баракс муҳлати дар тавқифгоҳ ҷойгир кардани дастгиршуда дар сурати оғоз нашудани парвандаи ҷиноятӣ набояд аз 12 соат зиёд бошад. Мутобиқи Кодекси мурофиаи Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳлати ниҳоии маҳдуд карда шудани озодии шахс ҳангоми дастгир кардан 72 соат танҳо ҳангоми оғоз шудани парвандаи ҷиноятӣ муқаррар ва татбиқ гардад.

Ҳамин тариқ, дар натиҷаи гузориши масъалаи мазкур ва муҳокимаи ин масъалаҳо пешниҳод дорем, ки:

- дар натиҷаи татбиқи дастгир кардани шахс бо гумони содир кардани ҷиноят ҳолатҳое муайян карда мешаванд, ки асос барои оғоз кардани парвандаи ҷиноятӣ эътироф мешавад. Ғайр аз ин, ҳолатҳои дигаре, ки ҳангоми бозошти бевосита дар ҷойи ҳодиса, кофтукови шахсӣ, муоинаи тиббӣ ва бевосита аз баёноти шахси дастгиршуда, шахсони воқиф ва шахси зарардида маълум гаштаанд (ошкор мешаванд) дар протоколи дастгир кардани гумонбаршуда шакли мурофиавӣ мегиранд. Онҳо аҳаммияти ҳуқуқӣ дошта бояд дар раванди исбот истифода бурда шаванд. Санҷидан ва дақиқ намудани ин ҳолатҳо минбаъд бо пешбурди амалҳои тафтишотии азназаргузаронӣ, пурсиш, шаҳодаткунонӣ, рубарукунӣ самаранокии онҳоро таъмин мекунад;

- барои таъмин карда шудани тафтиши ҳамаҷониба, пурра ва холисона ҳолатҳои содир шудани ҷиноят ва ба парвандаи ҷиноятӣ аҳаммиятдошта, инчунин баҳри муайян кардани ҷой доштани аломатҳои таркиби ҷиноят дар кирдори шахс, ҳолатҳои ошкоркунандаи айбдорӣ ва ё бейбии шахс (сафедкунанда), ҳолатҳои вазнинкунанда ё сабуккунандаи ҷавобгарии айбдоршаванда натиҷаи дастгир кардани шахс бо гумони содир кардани ҷиноят сарчашмаи маълумоти воқеӣ эътироф карда шавад;

- дар қисми 2 моддаи 72 8. Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон мавқеи протоколи дастгир кардани шахс бо гумони содир кардани ҷиноят ба протоколи амалҳои тафтишӣ баробар дониста шавад;

- баҳри таъмини ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои иштирокчиёни мурофиаи ҷиноятӣ аз маҳдудкунии беасос, мутобиқсозии меъёрҳои мурофиавии ҷиноятӣ ба меъёрҳои конститутсионӣ бояд идома ёбад.

Муқарриз: н.и.ҳ., дотсент Қаҳорзода Н.М.

ВОПРОСЫ ВРЕМЕННОГО ОГРАНИЧЕНИЯ ПРАВ И СВОБОД ЛИЧНОСТИ ПРИ ПРИМЕНЕНИИ ЗАДЕРЖАНИЯ ПО ПОДОЗРЕНИЮ В СОВЕРШЕНИИ ПРЕСТУПЛЕНИЯ: СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

Ключевые слова: задержание, право, свобода, неприкосновенность, гарантия, орган, оперативно - розыскной, правонарушение, правовое регулирование, процессуальные действия, защита, подозреваемый, принудительные меры, конституционные нормы.

Аннотация. Данная статья посвящена сравнительно-правовому анализу задержания лица по подозрению в совершении преступления. Автор анализирует сходства и различия между задержанием лица по подозрению в совершении преступления и административным задержанием, с процессуально - принудительными мерами, допроса, получение объяснений и личного обыска. Автор отмечает, что осуществление перечисленных процессуальных действий приводит к временному ограничению права и свободы человека, но основания и порядок их осуществления различаются и не должны применяться в сочетании друг с другом. Автор делает вывод, что соблюдение и применение процессуальных норм, практика законного и обоснованного задержания лица по подозрению в совершении преступления породили дискуссию о путях решения вопросов гармонизации процессуальных норм с конституционными нормами.

Абдуллоева Мадина Камоловна – кандидат юридических наук, доцент кафедры судебного права и прокурорского надзора юридического факультета Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. E-mail: abdullaeva.m.k@mail.ru; Тел.:(+992) 927-60-24-42.

ISSUES OF TEMPORARY RESTRICTION OF PERSONAL RIGHTS AND FREEDOMS WHEN APPLYING DETENTION ON SUSPICION OF COMMITTING A CRIME: A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS

Keywords: detention, right, freedom, immunity, guarantee, body, operational-search, offense, legal regulation, procedural actions, defense, suspect, coercive measures, constitutional norms.

Abstract. This article provides a comparative legal analysis of the detention of a person suspected of committing a crime. The author examines the similarities and differences between the detention of a person suspected of committing a crime and administrative detention, including procedural and coercive measures, interrogation, obtaining explanations, and personal searches. The author notes that the implementation of these procedural actions leads to a temporary restriction of a person's rights and freedoms, but the grounds and procedures for their implementation differ and should not be used in combination. The author concludes that compliance with and application of procedural rules, as well as the practice of lawful and justified detention of a person suspected of committing a crime, have generated discussion about ways to harmonize procedural rules with constitutional norms.

Abdulloeva Madina Kamolovna – candidate of legal sciences, associate professor of the judicial law and prosecutor's supervision department of the law faculty of of Tajik State University of law, business and politics. E-mail: abdullaeva.m.k@mail.ru; Tel.:(+992) 927-60-24-42.

Рӯйхати адабиёт:

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994: (бо назардошти тағйироту иловаҳо аз солҳои 1999, 2003, 2016). – Душанбе: «Паёми Сомониён», 2016. – 135 с.

2. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати Миллӣ, Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 декабри соли 2024 // [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрасӣ: www.prezident.tj. (санаи мурочиат: 01.04.2026).

3. Права человека // Сб. международных актов по правам человека. – Душанбе: «Дониш», 2002. – 190 с.

4. Искандаров З.Х. Защита прав человека в уголовном процессе Республики Таджикистан: история и современность. – Душанбе: «Эр-граф», 2022. – 368 с.

5. Иноятова А.И. Таҳлили назариявии ҳимояи судии ҳуқуқу манфиатҳои иштирокчиёни мурофиаи ҷиноятӣ // «Қонунгузорӣ». – 2022. – № 3 (47). – С. 100-105.

6. Мурофиаи ҷиноятӣ. Китоби дарсӣ // Муҳаррири масъул Юлдошев Р.Р. – Душанбе: «Эр-граф», 2018. –197 с.

7. Одинаев И.А. Понятие и правовая регламентация задержания подозреваемого в России и некоторых зарубежных странах // Уголовное судопроизводство России: проблемы и перспективы развития: материалы всероссийской научно-практической конференции (Санкт-Петербург, 16.11.2018 г.). – Санкт-Петербург: «Изд-во СПб ун-та МВД России», 2018. – С. 203-208.

8. Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 декабри соли 2009 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2009. – №12, мод. 815-816; Қонун ҶТ аз 25.03.11, №692; аз 02.08.17, №755; №1696, аз 04.07.2020, №1702.№ 1696, аз 03.01.2024, №1750

9. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ» аз 25 марти соли 2011, №687 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2011, №3, мод. 155; 2014, №7, к. 1, мод. 387; Қонуни ҶТ аз 18. 07. 2017, №1447.

10. Кодекси мурофиаи ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 июли соли 2013, №975 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2013, №7, мод. 502; соли 2014, №3, мод. 145; соли 2023, №1-3, мод.3; №4-6, мод. 156; соли 2024, №1-2, мод.5, мод.6; №5-6, мод.254; ҚҶТ аз 13.11.2024, №2088.

11. Анварзода С.А.Ташаккул ва инкишофи асосҳои ҳуқуқии истифодабарии натиҷаҳои фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ //Маҷмуаи маводди IV-умин конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ дар мавзуи «Илми ҳуқуқшиносӣ ва амалияион» бахшида ба Рӯзи илми тоҷик (ш. Душанбе, 18-уми апрели с. 2025) // Зери таҳр П.А. Насуриён. – Душанбе: «Матбааи ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон», 2025. – С. 319-324.

12. Раҳматулоев А.Э., Исозода Н. Таҳлили роҳу воситаҳои муосири ҷамъоварии маълумоти ба парвандаи ҷиноятӣ аҳаммиятдошта: танзими меъёрӣ ва амалияи татбиқ // Маводҳои конференсияи илмию амалӣ дар мавзуи «Муқовимат ба коррупсия кафолати рушд ва пешрафти ҷомеа». ДДҲБСТ (05 декабри соли 2025). – Хуҷанд: «Дабир», 2026. – С.38-45.

13. Искандаров, З.Ҳ., Исозода, Н. Дурнамои танзимоти меъёрии мурофиавӣ-ҷиноятии амалҳои тафтишотӣ ва чорабиниҳои ба он шабеҳи оперативӣ-ҷустуҷӯӣ: гузориши масъала // Осори Академияи ВКД ҶТ. – 2024. – №4(64). – С. 26-32.

14. Маҷидзода Ҷ.З. Тафсир ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон. «Дар бораи фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ». – Душанбе: «Андалеб-Р». – 440 с.

15. Одинаев И.А.Уголовно-процессуальное задержание в досудебном производстве Республики Таджикистан и Российской Федерации: автореф. дисс... канд. юрид. наук. – Спб., 2019. – 22 с.

Список литературы:

1. Конституция Республики Таджикистан от 6 ноября 1994 года: (с учетом изменений и дополнений 1999, 2003, 2016 годов). – Душанбе: «Паёми Сомониён», 2016. – 135 с.

2. Послание Основателя мира и национального единства, Лидера нации, Президента Республики Таджикистан в Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 28 декабря 2024 года // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Президента Республики Таджикистан. Режим доступа: www.prezident.tj. (дата обращения: 01.04.2026).

3. Права человека // Сб. международных актов по правам человека. – Душанбе: «Дониш», 2002. – 190 с.

4. Искандаров З.Х. Защита прав человека в уголовном процессе Республики Таджикистан: история и современность. – Душанбе: «Эр-граф», 2022. – 368 с.

5. Иноятова А.И. Теоретический анализ судебной защиты прав и интересов участников уголовного процесса // «Қонунгузорӣ». – 2022. – № 3 (47). – С. 100-105.

6. Уголовный процесс. Учебник // Ответственный редактор Юлдошев Р.Р. – Душанбе: «Эр-граф», 2018. – 197 с.

7. Одинаев И.А. Понятие и правовая регламентация задержания подозреваемого в России и некоторых зарубежных странах // Уголовное судопроизводство России: проблемы и перспективы развития: материалы всероссийской научно-практической конференции (Санкт-Петербург, 16.11.2018 г.). – Санкт-Петербург: «Изд-во СПб ун-та МВД России», 2018. – С. 203-208.

8. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Таджикистан от 3 декабря 2009 года // Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан. – 2009. – № 12, ст. 815-816; Закон РТ от 25.03.11, № 692; от 02.08.17, № 755; № 1696, от 04.07.2020, № 1702; № 1696, от 03.01.2024, № 1750.

9. Закон Республики Таджикистан «Об оперативно-розыскной деятельности» от 25 марта 2011 года, № 687 // Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 2011, № 3, ст. 155; 2014, № 7, ч. 1, ст. 387; Закон РТ от 18.07.2017, № 1447.

10. Кодекс Республики Таджикистан об административных правонарушениях от 22 июля 2013 года, № 975 // Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 2013, № 7, ст. 502; 2014, № 3, ст. 145; 2023, № 1-3, ст. 3; № 4-6, ст. 156; 2024, № 1-2, ст. 5, ст. 6; № 5-6, ст. 254; Закон РТ от 13.11.2024, № 2088.

11. Анварзода С.А. Формирование и развитие правовых основ использования результатов оперативно-розыскной деятельности // Сборник материалов IV Международной научно-практической конференции на тему «Юридическая наука и практика», посвященной Дню таджикской науки (г. Душанбе, 18 апреля 2025 г.) // Под ред. П.А. Насуриёна. – Душанбе: «Типография МВД Республики Таджикистан», 2025. – С. 319-324.

12. Рахматулоев А.Э., Исозода Н. Анализ современных путей и средств сбора информации, имеющей значение для уголовного дела: нормативное регулирование и практика применения // Материалы научно-практической конференции на тему «Противодействие коррупции – гарантия развития и прогресса общества». ТГУПП (05 декабря 2025 года). – Худжанд: «Дабир», 2026. – С. 38-45.

13. Искандаров З.Х., Исозода Н. Перспективы нормативного регулирования уголовно-процессуальных следственных действий и схожих с ними оперативно-розыскных мероприятий: постановка вопроса // Труды Академии МВД РТ. – 2024. – № 4(64). – С. 26-32.

14. Маджидзода Дж.З. Комментарий к Закону Республики Таджикистан «Об оперативно-розыскной деятельности». – Душанбе: «Андалеб-Р». – 440 с.

15. Одинаев И.А. Уголовно-процессуальное задержание в досудебном производстве Республики Таджикистан и Российской Федерации: автореф. дисс... канд. юрид. наук. – СПб., 2019. – 22 с.

List of literature:

1. Constitution of the Republic of Tajikistan from 6 November 1994: (taking into account the amendments and additions of 1999, 2003, and 2016). – Dushanbe: «Payomi Somoniyon», 2016. – 135 p.

2. Message of the Founder of Peace and National Unity, Leader of the Nation, President of the Republic of Tajikistan to the Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan from 28 December 2024 // [Electronic resource]. Official website of the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: www.prezident.tj. (date of access: 01.04.2026).

3. Human Rights // Collection of international human rights instruments. – Dushanbe: «Donish», 2002. – 190 p.

4. Iskandarov Z.Kh. Protection of human rights in criminal proceedings of the Republic of Tajikistan: history and modernity. – Dushanbe: «Er-graf», 2022. – 368 p.

5. Inoyatova A.I. Theoretical analysis of judicial protection of the rights and interests of participants in criminal proceedings // «Legislation». – 2022. – № 3 (47). – P. 100-105.

6. Criminal procedure. Textbook // Edited by R.R. Yuldoshev. – Dushanbe: «Er-graf», 2018. – 197 p.

7. Odinaev I.A. The concept and legal regulation of the detention of a suspect in Russia and certain foreign countries // Criminal proceedings of Russia: problems and prospects for development: proceedings of the all-Russian scientific and practical conference (St. Petersburg, November 16, 2018). – St. Petersburg: «Publishing House of the St. Petersburg University of the Ministry of Internal Affairs of Russia», 2018. – P. 203-208.

8. Criminal Procedure Code of the Republic of Tajikistan dated December 3, 2009 // Ahbori Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan. – 2009. – № 12, Articles 815-816; Law of the RT from 25.03.11, № 692; from 02.08.17, № 755; № 1696, from 04.07.2020, № 1702; № 1696, from 03.01.2024, № 1750.

9. Law of the Republic of Tajikistan «On operational-search activities» from 25 March 2011, № 687 // Ahbori Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan, 2011, № 3, Art. 155; 2014, №7, Part 1, Art. 387; Law of the RT from 18.07.2017, № 1447.

10. Code of the Republic of Tajikistan on Administrative Offenses from 22 July 2013, № 975 // Ahbori Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan, 2013, №7, Art. 502; 2014, № 3, Art. 145; 2023, № 1-3, Art. 3; № 4-6, Art. 156; 2024, № 1-2, Art. 5, Art. 6; № 5-6, Art. 254; Law of the RT from 13.11.2024, № 2088.

11. Anvarzoda S.A. Formation and development of the legal foundations for the use of the results of operational-search activities // Proceedings of the IV international scientific and practical conference on «Legal science and practice», dedicated to the day of Tajik Science (Dushanbe, April 18, 2025) // Edited by P.A. Nasuriyon. – Dushanbe: «Printing House of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Tajikistan», 2025. – P. 319-324.

12. Rahmatulloev A.E., Isozoda N. Analysis of modern methods and means of collecting information relevant to a criminal case: regulatory framework and application practice // Proceedings of the scientific and practical conference on «Combating corruption – a guarantee of the development and progress of society». TSULBP (December 5, 2025). – Khujand: «Dabir», 2026. – P. 38-45.

13. Iskandarov Z.Kh., Isozoda N. Prospects for regulatory regulation of criminal procedural investigative actions and similar operational-search measures: statement of the issue // Proceedings of the Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Tajikistan. – 2024. – № 4(64). – P. 26-32.

14. Majidzoda J.Z. Commentary on the Law of the Republic of Tajikistan «On operational-search activities». – Dushanbe: «Andaleb-R». – 440 p.

15. Odinaev I.A. Criminal procedural detention in pre-trial proceedings of the Republic of Tajikistan and the Russian Federation: abstract of the diss. … of cand. of legal sciences. – St. Petersburg, 2019. – 22 p.

УДК: 343.14:347.9(4/9)
Зарифзода Абдукарим Хасан,
соискатель кафедры судебного права и
прокурорского надзора юридического факультета
Таджикского национального университета
Тел.: (+992) 903-70-69-70
E-mail: abdukarim_gasanov@mail.ru.

ПРАВОВАЯ РЕГЛАМЕНТАЦИЯ ДОПУСТИМОСТИ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ В УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ ГОСУДАРСТВ-УЧАСТНИКОВ СНГ: СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

Ключевые слова: допустимость доказательств, недопустимость доказательств, доказательства, уголовный процесс, уголовно-процессуальное законодательство, государства-участники СНГ, сравнительно-правовой анализ, оценка доказательств, доказательственное право, процессуальные нарушения.

Аннотация. В статье проведён сравнительно-правовой анализ регулирования допустимости доказательств в уголовно-процессуальном законодательстве государств-участников СНГ. Рассмотрены основные подходы к нормативному закреплению допустимости и недопустимости доказательств, а также критерии и основания признания доказательств недопустимыми. Особое внимание уделено законодательству Армении, Азербайджана, Беларуси, Казахстана, Кыргызстана, Молдовы, Таджикистана, Узбекистана, Российской Федерации и Туркменистана. На основе проведённого анализа выявлены общие черты и особенности соответствующего регулирования и предложена необходимость более чёткого определения сущности допустимости доказательств в уголовном процессе.

Сравнительный анализ уголовно-процессуального законодательства стран Содружества Независимых Государств (далее – СНГ) имеет важное значение для определения допустимости доказательств. Во-первых, все эти государства после распада Союза Советских Социалистических Республик (далее – СССР) приняли новые уголовные процессуальные кодексы, а некоторые из них даже приняли уже второй или третий уголовный процессуальный кодекс (далее – УПК). Во-вторых, вопросы регламентации доказательств, и, в частности, допустимости доказательства, занимают особое место при регулировании уголовного процесса в соответствующих кодексах данных государств. В-третьих, законодательство этих государств исторически взаимосвязано. В-четвертых, на основе анализа уголовно-процессуального законодательства стран СНГ можно определить перспективы дальнейшего развития регламентации допустимости доказательства с учетом общемировых тенденций.

Необходимо отметить, что вопросы доказательств и доказывания в дореволюционной России и в советский период занимали центральное место в уголовном процессе, о чем свидетельствуют научные работы дореволюционных и советских процессуалистов и выделение вопросов доказательств и доказывания в отдельные главы в УПК союзных республик СССР 1959-1961 годов [1, с. 75]. Следует также указать, что данный вопрос отдельно рассматривался в работах таджикских мыслителей, в особенности тех, которые занимались исследованиями мусульманского права. К примеру, Б. Маргелони в своей работе «Хидоя» отдельно исследовал данные вопросы в книге XXI о шагадате или доказательствах, в главах I- II под названием «О принятии и отказе в принятии доказательств» и «О разногласии свидетелей в их показаниях» и тому подобное [2, с. 267].

Доказательственное право каждой зарубежной страны имеет свои специфические особенности, обусловленные особенностями её исторического развития, историческим типом и существующей формой уголовного процесса, поставленными на текущий момент целями уголовно-правовой политики. Однако в любом доказательственном праве актуальным является формулирование таких понятий, как доказательства и их источники, относимость и допустимость доказательств, предмет и субъекты доказывания, бремя доказывания, истина в доказывании. Каждое право государства (как и теория и практика) пытается найти наиболее пригодные для него инструменты доказывания [3, с. 261-262].

В уголовном процессе государств-участников СНГ допустимость доказательства является одним из главных свойств доказательств.

Доказательственное право в рамках уголовного процесса государств-участников СНГ развивалось самостоятельно, и в каждой из этих стран имееется свой кодифицированный источник уголовно-процессуального права. В рамках УПК стран СНГ вопросы доказательств и доказывания либо изложены в рамках одной главы совместно, либо отдельно в рамках двух глав. Примечательно, что вопросы допустимостимости доказательств в этих странах имеют много схожих черт. В тех государствах, которые, в качестве постсоветских государств, сразу не присоединились к СНГ или вышли из СНГ впоследствии, регулирование вопросов доказательств и их допустимости уже существенно отличается от аналогичного регулирования в государствах-участниках СНГ. В качестве примера можно привести практику Эстонии и Грузии. УПК Эстонии в рамках отдельной главы (главы 3) регламентирует вопросы «доказывания». Согласно части второй статьи 61 УПК Эстонии «суд оценивает доказательства в их совокупности согласно своему внутреннему убеждению». Свойства доказательств, на основе которых производится их оценка, законом не предусматриваются.

УПК Грузии в разделе III под названием «Доказательства», в рамках главы X регламентирует «Доказательства, предмет и процесс доказывания». Поскольку в статье 3 УПК Грузии в числе основных терминов разъясняются понятия «доказательств, достаточных для вынесения приговора без рассмотрения дела по существу» (пункт 11.1), «доказательств», «документа» (пункт 23), «показаний свидетеля» (часть 24), «вещественных доказательств» (пункт 25), а в главе II в качестве принципов уголовного процесса включены определение доказательств (статья 13) и «непосредственное и устное исследование доказательств» (статья 14), некоторые одинаковые нормы повторяются и в части первой статьи 13 и в части второй статьи 82 – «Доказательства не имеют заранее установленной силы». Часть первая статьи 82 УПК Грузии предусматривает, что «доказательство подлежит оценке с точки зрения его релевантности к уголовному делу, допустимости и достоверности». Наряду с этим, глава X начинается со статьи 72 о «недопустимости доказательств». Возникает вопрос – почему она начинается не с нормы о допустимости доказательств, а с нормы о недопустимости доказательств? Речь здесь идет не только о том, какая из указанных норм должна идти первой. Речь идет об основополагающем понятии допустимости доказательств, которая даже согласно УПК государств СНГ не может быть оценена судом по внутреннему убеждению, а требует четких критериев оценки. Отсюда возникает много проблем. Как отмечает В.С. Шадрин: «В законодательстве же определение понятия допустимости отсутствует, зато употребляется выражение «недопустимость доказательств» (часть 6 статьи 355 УПК Российской Федерации). Таким образом, понятие допустимости доказательств определяется законом «от обратного», в негативном смысле. Допустимость есть явление, противоположное недопустимости доказательств, и наоборот» [4, с. 5]. Поэтому без исследования допустимости доказательств в уголовно-процессуальном законодательстве стран СНГ невозможно исследовать недопустимость доказательств.

Некоторые государства СНГ приняли уже вторую или третью редакцию УПК после провозглашения независимости. Например, Армения и Казахстан приняли второй кодекс, Кыргызстан – уже третий. Поэтому мы будем исследовать те редакции УПК, которые действуют в настоящее время. Во всех УПК стран СНГ осуществляется регламентация допустимости доказательств, однако законодательство каждого государства имеет свои особенности. Исходя из особенностей закрепления нормы о допустимости доказательств, УПК стран СНГ можно разделить по следующим основаниям: государства, которые закрепляют вопросы допустимости доказательств в отдельной статье; государства, которые предусматривают понятие допустимости доказательств в рамках регулирования оценки доказательств; и государства, которые предусматривают допустимость только как один из критериев оценки доказательств.

1. Государства, которые предусматривают вопросы допустимости доказательств в отдельной статье. Статья 97 УПК Республики Армения под названием «Допустимость доказательств и ограничения их использования» предусматривает, что «доказательства, полученные в ходе разбирательства, включая доказательства, представленные частными лицами, участвующими в разбирательстве, считаются допустимыми, если иное не доказано в установленном законом порядке» [5]. Из содержания данной статьи можно сделать вывод, что все доказательства по уголовно-процессуальному законодательству Республики Армения являются допустимыми, пока не будет подтверждено обратное. В соответствии с указанной статьей, доказательства являются недопустимыми, если сведения получены «с

существенным нарушением закона», а также «в результате процессуальных действий, совершенных на их основании».

Согласно части третьей статьи 97 УПК РА к сведениям, которые получены с существенным нарушением закона, относятся сведения, полученные:

1) лицом, не имеющим полномочий для проведения данного уголовного разбирательства, либо для совершения соответствующих доказательственных или иных процессуальных действий;

2) с существенным участием лица, подлежащего отводу, если оно знало или должно было разумно знать о существовании обстоятельств, исключающих его участие в разбирательстве;

3) в нарушение предусмотренной настоящим Кодексом процедуры, если невозможно устранить его последствия путем надлежащего совершения иного доказательственного действия;

4) в ходе проведения следственных действий от лица, не имеющего статуса обвиняемого, в отношении которого фактически было возбуждено уголовное дело без надлежащего уведомления его об этом;

5) из неизвестного источника;

6) с применением методов, противоречащих современной науке.

Приведенный выше перечень содержит наиболее конкретные нарушения, влекущие признание доказательств недопустимыми, но наряду с данным перечнем действует и более широкое понятие существенных нарушений: «При получении доказательств существенными являются также нарушения, которые характеризуются попранием конституционных прав и свобод человека и гражданина или нарушением принципов уголовного судопроизводства».

Наряду с вышеуказанными нарушениями, список оснований для признания доказательств недопустимыми расширяется далее, и даже данные, полученные в установленном законом порядке, не могут быть использованы в качестве доказательств, если имеются обоснованные подозрения в их подмене или изменении их характеристик, или если сведения получены от лица, которое в силу психического, интеллектуального или физического заболевания не в состоянии правильно воспринимать, запоминать и воспроизводить обстоятельства, подлежащие уточнению в ходе разбирательства (часть пятая статьи 97 УПК Республики Армения). УПК Республики Армения также предусматривает недопустимость показаний, данных обвиняемым в отсутствие защитника, в результате проведения секретных следственных действий или оперативно-розыскной деятельности, которая проведена с нарушением требований закона.

При этом, УПК Республики Армения считает допустимыми доказательства, которые получены с нарушение закона, если они получены: 1) допущенным частным участником уголовного судопроизводства 2) по ходатайству обвиняемого, его защитника или законного представителя; 3) этим нарушением не затрагиваются законные интересы другого лица. Такие доказательства могут быть использованы только в интересах обвиняемого. Здесь нами перечислены основные критерии допустимости доказательств, однако их перечень шире и содержится и в иных статьях УПК Республики Армения.

Согласно статье 125 УПК Азербайджанской Республики под названием «Допустимость доказательств», «сведения, документы и другие вещи могут быть приняты в виде доказательств при отсутствии сомнений в их действительности, источнике образования и обстоятельствах получения.» (часть первая статьи 125 УК Азербайджанской Республики) [6]. Часть вторая данной статьи перечисляет десять условий, при которых порядок получения сведений, документов и вещей, делает доказательства недопустимыми. К ним относятся такие случаи, как получение сведений или материалов в результате незаконного лишения или ограничения гарантируемых законом прав участников уголовного процесса, получение сведений от неизвестного лица в судебном заседании либо не установленного в нем источника; «применение способов, противоречащих современным научным взглядам» и т.п.

Особое правило применяется к сведениям, которые получены «с применением насилия, угрозы, обмана, пыток и других жестоких, бесчеловечных или унизительных действий». Такие сведения не имеют юридической силы и не могут быть использованы в доказывании какого-либо обстоятельства для правильного рассмотрения обвинения. Они могут быть использованы только «для доказывания фактов соответствующего нарушения и виновности допустивших его лиц» (статья 125.4 Уголовного кодекса Азербайджанской Республики). Материалы, которые получены стороной обвинения с нарушением требований уголовно-процессуального законодательства, могут быть допущены по ходатайству стороны защиты, но должны относиться только к соответствующему

обвиняемому и не затрагивать интересы других участников процесса.

По сравнению с УПК Армении и Азербайджана, УПК Республики Молдова в статье 94 регламентирует «данные, недопустимые в качестве доказательств» [7]. Часть первая данной статьи предусматривает двенадцать оснований для признания полученных данных недопустимыми и их исключения из дела, в частности такие как получение данных путем провокации, путем обещания, с нарушением прав участников процесса и т.п.

Часть вторая статьи 94 УПК Молдовы определяет понятие существенного нарушения закона. Согласно данной нормы «существенными нарушениями требований настоящего кодекса при получении доказательств считаются нарушения конституционных прав и свобод человека или каких-либо положений уголовно-процессуального закона путем лишения участников процесса гарантированных им прав или ограничения этих прав, что повлияло или могло повлиять на достоверность полученных информации, документа или предмета». Таким образом, существенными нарушениями считаются: 1) нарушения конституционных прав и свобод человека; или 2) нарушения каких-либо положений уголовно-процессуального закона путем лишения участников процесса гарантированных им прав или ограничения этих прав; если это 3) повлияло или могло повлиять на достоверность полученных данных.

УПК Молдовы в рамках отдельной статьи регламентирует условия «допустимости доказательства» (статья 95 УПК Республики Молдова). Согласно части первой статьи 95, «Допустимыми являются относящиеся к делу убедительные и полезные доказательства, полученные в соответствии с настоящим кодексом».

В соответствии с приведенной выше нормой для того, чтобы данные могли стать допустимыми доказательствами, они должен быть «убедительными» и «полезными», а также полученными в соответствии с требованиями УПК. Эти признаки оцениваются органом уголовного преследования или судебной инстанцией (часть вторая статьи 95 УПК Республики Молдова). Кроме того, если доказательства получены с соблюдением закона, то «обоснование недопустимости таких доказательств возлагается на сторону, оспаривающую их допустимость», хотя в ином случае «обязанность обоснования допустимости доказательств лежит на стороне, получившей их, или на стороне, в пользу которой они получены» (часть третья статьи 95 УПК Республики Молдова). Как видно из изложенного, наряду с соблюдением требований закона, предусматриваются и иные требования к допустимости доказательств, которые в дальнейшем оказывают влияние на решение вопроса о допустимости или недопустимости доказательств.

Глава 4 УПК Украина под названием «Доказательства и доказывание» в параграфе первом (§1) устанавливает «понятие доказательств, принадлежности и допустимости при признании сведений доказательствами» [8]. Статья 86 предусматривает условия допустимости доказательств: «Доказательство признается допустимым, если оно получено в порядке, установленном настоящим Кодексом». Согласно части второй указанной статьи, «недопустимое доказательство не может быть использовано при принятии процессуальных решений, на него не может ссылаться суд при принятии судебного решения». В части регламентации условий недопустимости доказательств, подход Украины отличается от УПК стран СНГ. Вопросы недопустимости доказательств там регламентированы в нескольких статьях. Статья 87 УПК Украины закрепляет условия «недопустимости доказательств, полученных в результате существенного нарушения прав и свобод человека», то есть изложенные в ней основания признания доказательств недопустимыми, связаны с нарушениями прав человека. Статья 88 предусматривает «недопустимость доказательств и сведений, касающихся личности подозреваемого, обвиняемого», то есть тех сведений, которые связаны с подозреваемым, обвиняемым или подсудимым, но не являются предметом настоящего уголовного преследования, или сведений об их характере или отдельных чертах характера. Например, человек может быть агрессивен, но это не означает, что именно он совершил убийство. Но часть вторая данной статьи предусматривает возможность признания указанных доказательств допустимыми с согласия сторон, по инициативе самого обвиняемого и т.п. Наряду с этим, допустимым доказательством для стороны обвинения могут стать определенные привычки или обычная деловая практика обвиняемого, если определенное преступление коррелирует с этой привычкой или деловой практикой обвиняемого.

Наряду с общими основаниями недопустимости доказательств для всех уголовных

дел, УПК Украины дифференцирует недопустимые доказательства для отдельных групп преступлений. Например, статья 88.1 УПК Украины предусматривает «недопустимость доказательств, полученных по делам о признании необоснованными активов и их взыскания в доход государства, а также в порядке однократного (специального) добровольного декларирования».

Процедура признания доказательств недопустимыми и судьба недопустимых доказательств предусмотрены статьей 89 УПК Украины. Вопросы допустимости доказательства решает суд. Стороны имеют право ходатайствовать перед судом о признании доказательств допустимыми или недопустимыми.

В.С. Соркин отмечает, что «заслуживает внимания интересное предложение украинского законодателя о том, что стороны уголовного судопроизводства, а также потерпевший в ходе судебного разбирательства могут ходатайствовать о признании доказательств недопустимыми, а также возражать против признания доказательств недопустимыми» [9, с. 418].

Согласно статье 90 УПК Украины «решение национального суда или международного судебного учреждения, … имеет преюдициальное значение для суда, который решает вопрос о допустимости доказательств». Отсюда вытекает, что, если национальный суд другого государства, которое имеет международный договор о правовой помощи по уголовным делам с Украиной, или международный суд, участником которого является государство, в своем решении признают доказательства допустимыми или недопустимыми, такое решение имеет преюдициальное значение.

По результатам сравнения УПК Армении, Азербайджана, Молдовы и Украины можно заключить, что они предусматривают вопросы допустимости доказательств в рамках отдельных статей.

2. Государства, которые предусматривают понятие допустимости доказательств в рамках регулирования оценки доказательств. УПК Республики Беларусь в рамках статьи об «оценке доказательств» (статья 105 УПК РБ) предусматривает, что «каждое доказательство подлежит оценке с точки зрения относимости, допустимости, достоверности…». Согласно части третьей данной статьи, «допустимыми признаются доказательства, полученные органом, ведущим уголовный процесс, в установленном настоящим Кодексом порядке и из предусмотренных законом источников» [10]. Таким образом, УПК Белоруссии предусматривает следующие требования к допустимости доказательств: доказательства должны быть получены органом, ведущим уголовный процесс; 2) в установленном УПК Белоруссии порядке; и 3) из источников, которые предусмотрены законом. УПК Белоруссии непосредственно предусматривает понятие «допустимость доказательств».

В соответствии с частью четвертой статьи 105 УПК Белоруссии «доказательство признается недопустимым, если оно получено с нарушениями конституционных прав и свобод гражданина или требований настоящего Кодекса, связанными с лишением или ограничением прав участников уголовного процесса или нарушением иных правил уголовного процесса». Согласно данной части, если доказательства получены с нарушениями конституционных прав и свобод гражданина или ограничением или лишением прав участников уголовного процесса, в нарушение требований УПК или других правил уголовного судопроизводства, они признаются недопустимым. Как правило, доказательства, полученные с нарушением закона, не имеют юридической силы и, соответственно, не могут быть положены в основу обвинения и использованы для доказывания любого из обстоятельств, подлежащих доказыванию.

УПК Республики Казахстан регламентирует «фактические данные, не допустимые в качестве доказательств» [11]. Согласно части первой статьи 112 УПК Казахстана к таким фактическим данным относятся данные, если они получены: 1) с нарушениями требований УПК Казахстана; 2) путем лишения или стеснения гарантированных законом прав участников процесса; 3) или с нарушением иных правил уголовного процесса; и если они 4) повлияли или могли повлиять на достоверность полученных фактических данных. Наряду с указанными нормами, данная часть предусматривает семь оснований, которые могут оказать влияние на фактические данные, чтобы они стали недопустимыми. К числу таких оснований относятся: получение фактических данных с использованием заблуждения лица, от неизвестного источника, с существенным нарушением порядка производства следственного действия и т.п.

Далеко не все из указанных нарушений могут быть исправлены так, чтобы доказательство стало допустимым. Однако, иногда доказательство может быть восполнено путем проведения дополнительных следственных действий, если получаемые при этом фактические данные (устраняемые сомнения) в совокупности с сомнительными данными отвечают требованиям

достоверности, а, следовательно, и допустимости [12, с. 19].

Согласно части первой статьи 125 УПК Казахстана «доказательство подлежит оценке с точки зрения относимости, допустимости, достоверности...». Согласно части четвертой, «доказательство признается допустимым, если оно получено в порядке, установленном настоящим Кодексом».

УПК Кыргызской Республики в статье 80, в которой раскрывается понятие доказательства, предусматривает, что «сведения, полученные с нарушением требований настоящего Кодекса, являются недопустимыми доказательствами, не имеют юридической силы и не могут быть положены в основу решения по делу…» [13]. Часть четвертая статьи 80 перечисляет десять оснований, которые делают доказательства недопустимыми, в частности, дача подозреваемым, обвиняемым показаний в отсутствии адвоката; с применением пыток, насилия, угроз, обмана, а равно иных незаконных действий и жестокого обращения; дача потерпевшим, свидетелем показаний, основанных на догадке, предположении, слухе, или если они не могут указать источник своей осведомленности; использование в качества доказательства факта добровольного декларирования активов и т.п.

Кыргызстан даже регламентирует судьбу доказательств, которые получены с нарушением закона, в рамках Конституции. Согласно части четвертой статьи 57 Конституции Кыргызской Республики, «доказательства, добытые с нарушением закона, не могут использоваться для обоснования обвинения и вынесения судебного решения» [14].

По мнению кыргызского исследователя Т.Т. Шамурзаева, «не все нарушения требований законодательства должны влечь недопустимость сведений и фактов в качестве доказательства по делу. Нарушения, которые носят формальный характер, не должны признаваться недопустимыми» [15, с. 145].

В соответствии с частью первой статьи 93 УПК КР об оценке доказательств, «доказательство подлежит оценке с точки зрения относимости, допустимости, достоверности…». Согласно части четвертой указанной статьи, «доказательство признается допустимым, если оно получено в соответствии с требованиями части 2 статьи 80 настоящего Кодекса», то есть допустимыми признаются те доказательства, которые получены из соответствующих источников доказательств.

Согласно части первой статьи 88 УПК Республики Таджикистан, доказательства оцениваются лицами или органом, ведущими уголовный процесс, по своему внутреннему убеждению «с точки зрения их относимости, допустимости, достоверности и достаточности всех собранных доказательств…» [16]. Необходимо отметить, что УПК Республики Таджикистан расшифровывает понятие каждого из перечисленных критериев оценки доказательств, в том числе допустимости доказательства. В соответствии с частью третьей статьи 88 УПК Республики Таджикистан, «доказательство признается допустимым, если оно получено в порядке, предусмотренном настоящим Кодексом». При принятии УПК Республики Таджикистан в рамках статьи 88 были также регламентированы некоторое вопросы недопустимости доказательств, однако потом от этого отказались. Все же, в мае 2016 года УПК Республики Таджикистан был дополнен статьей 88(1) под названием «Недопустимые доказательства». Доказательства признаются недопустимыми, если они получены: 1) с нарушениями требований УПК; 2) путем лишения или стеснения гарантированных законом прав участников уголовного процесса; 3) с нарушением порядка собирания доказательств; 4) с нарушением иных правил уголовного процесса; 5) повлияли или могли повлиять на достоверность данных. Хотя в данной части нумерация пунктов отсутствует, она предусматривает семь оснований, по которым доказательства могут быть признаны недопустимыми, в частности такие, как получение доказательств с применением пыток, жестокого обращения, насилия, угроз, обмана и т.п. Правила и процедуры признания доказательств недопустимыми и судьба недопустимых доказательств определены в части второй статьи 88(1) УПК Республики Таджикистан.

В соответствии со статьей 95 УПК Республики Узбекистан, «каждое из доказательств подлежит оценке с точки зрения относимости, допустимости и достоверности» [17]. Согласно данной статье «доказательство признается допустимым, если оно собрано в установленном порядке и соответствует условиям, изложенным в статьях 88, 90, 92-94 настоящего Кодекса». Примечательно, что при определении допустимости доказательств статья 95 ссылается на другие статьи, то есть чтобы доказательства являлись допустимыми, они должны быть собраны в установленном порядке. Наряду с этим, они должны соответствовать следующим условиям: «охрана прав и законных интересов граждан, предприятий, учреждений и организаций в процессе доказывания» (статья 88)»; «закрепление доказательств в протоколах» (статья 90);

«удостоверение правильности закрепления доказательств» (статья 92); «удостоверение факта отказа или невозможности подписать протокол» (статья 93); «проверка доказательств» (статья 94).

УПК Республики Таджикистан по сравнению с УПК Узбекистана предусматривает, что недопустимыми признаются не доказательства, а фактические данные, если они получены: 1) незаконными методами; 2) путем лишения или ограничения гарантированных законом прав участников уголовного процесса 3) с нарушением требований настоящего Кодекса, то есть устанавливаются основания недопустимости фактических данных в качестве доказательств. Таких оснований предусмотрено шесть, в том числе получение данных путем их фальсификации (подделки), если показания не нашли своего подтверждения и т.п. В таких случаях, должностным лицом следственного органа, прокурором или судом должно быть принято мотивированное решение о признании доказательств недействительными. Хотя нарушения требований УПК регламентируются в части первой рассматриваемой статьи, в части третьей также речь идет о нарушении норм УПК. Отдельное внимание уделяется недопустимости электронных данных (часть 4 статьи 951).

УПК Белоруссии, Казахстана, Кыргызстана, Таджикистана, Узбекистана предусматривают понятие допустимости доказательств в рамках статьи об оценке доказательств.

1. Государства, которые предусматривают допустимость только как критерий доказательств. УПК Российской Федерации, как и УПК большинства стран СНГ, только предусматривает, что доказательства оцениваются «с точки зрения относимости, допустимости, достоверности, а все собранные доказательства в совокупности - достаточности для разрешения уголовного дела» (статья 88) [18].

Наряду с этим, после регламентации понятия доказательств, в статье 75 раскрывается понятие «недопустимых доказательств». Особенность регламентации недопустимости доказательств в УПК Российской Федерации заключается в том, что, как правило, основанием недопустимости доказательств является нарушение требований УПК. Такие доказательства не имеют юридической силы, не могут быть положены в основу обвинения или использованы при доказывании обстоятельств, подлежащих доказыванию по уголовному делу.

Часть вторая статьи 75 перечисляет виды недопустимых доказательств. Изначально их было три, после внесения дополнений в 2017 и 2019 годах их стало шесть, но каждое из них охватывает широкий круг сведений, и наряду с конкретными доказательствами в итоге предусматриваются и «иные доказательства, полученные с нарушением требований настоящего Кодекса», хотя в первой части данной статьи такое требование уже закреплено. Кроме того, хотя вопросы допустимости доказательств регламентируются в рамках отдельной статьи, в статье 88 об «оценке доказательств» из четырех частей три части предусматривают вопросы недопустимости доказательств.

УПК Туркменистана, так же как УПК Казахстана и Молдовы, в статье 125 предусматривает «фактические данные, недопустимые в качестве доказательств» [19]. Согласно части первой указанной статьи, данные могут быть признаны недопустимыми, если они получены: 1) с нарушениями требований УПК; 2) путем лишения или стеснения гарантированных законом прав участников процесса; 3) в результате нарушения иных правил уголовного процесса; 4) повлияли или могли повлиять на достоверность данных. В статье перечисляется семь оснований, по которым фактические данные могут быть признаны недопустимыми, в том числе получение сведений от неизвестного источника, с использованием заблуждения лица и т.п.

Части 2-5 статьи 125 закрепляют судьбу недопустимых фактических данных. Следует отметить, что использование в данной статье понятия «фактические данные», не соответствует в полном объёме содержанию этой статьи. Законодатель называет фактическими данными информацию, которой в реальности не существует. Однако данное понятие используется не всегда.

В статье 136 УПК Туркменистана, при определении правил оценки доказательств предусматриваются такие критерии их оценки как «относимость и допустимость доказательств, и их достаточность для разрешения уголовного дела».

УПК Российской Федерации и УПК Туркменистана в качестве критерия оценки доказательств предусматривают допустимость доказательств, но не определяют такие понятия, как относимость и допустимость.

Цель данного исследования состоит не в том, чтобы выбрать, каким из способов правовой регламентации отдавать приоритет. Сравнительно-правовой анализ УПК стран СНГ показывает, что даже в государствах, которые определяют понятие допустимости доказательств в рамках отдельных статей или в рамках статей об оценке доказательств, такие понятие не всегда раскрывают сущность допустимости

доказательств, особенно в тех государствах, которые при таком определении ссылаются на другие нормы. Во всех УПК, если речь идет о допустимости как критерии оценки доказательств, или предлагается понятие допустимости доказательств, вопросы недопустимости доказательств имеют особый статус. Во всех УПК, начиная от тех, где этому посвящена одна статья, и заканчивая теми, в которых данный вопрос изложен в нескольких статьях, дана весьма подробная регламентация недопустимости доказательств. Такой детальной регламентации не встречается в отношении других свойств доказательств, таких как относимость и достоверность доказательств, хотя допустимость при перечислении критериев оценки доказательств остается между относимостью и достоверностью. Но самым интересным представляется расширение перечня недопустимых доказательств до такой степени, что, если не изучить недопустимые доказательства, определение допустимых доказательств остается не решено. При этом необходимо отметить, что соблюдение закона при получении доказательств является обязательным для всех кодексов. Для стран СНГ естественным для закрепления в законе является перечень источников доказательств, но наряду с этим, закрепление расширенного перечня недопустимых доказательств не всегда целесообразно, поскольку в этом случае определение допустимости доказательств происходит посредством перечисления недопустимых доказательств. Таким образом, получается, что, если доказательства не являются недопустимыми, они являются допустимыми. Также необходимо отметить, что хотя в случае допустимости доказательства оно считается доказательством, недопустимыми в качестве доказательств должны являться сведения или данные.

Рецензент: д.ю.н., профессор Абдуллозода П.С.

ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИИ ҚОБИЛИ ҚАБУЛ БУДАНИ ДАЛЕЛҲО ДАР ҚОНУНГУЗОРИИ МУРОФИАВИИ ҶИНОЯТИИ ДАВЛАТҲОИ ИШТИРОКЧИИ ИДМ: ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИ ҲУҚУҚӢ

Калидвожаҳо: қобили қабул будани далелҳо, ғайри қобили қабул будани далелҳо, далелҳо, мурофиаи ҷиноятӣ, қонунгузории мурофиавии ҷиноятӣ, давлатҳои аъзои ИДМ, таҳлили муқоисавии ҳуқуқӣ, баҳодиҳии далелҳо, ҳуқуқи далелҳо, вайронкуниҳои мурофиавӣ.

Аннотатсия. Дар мақола таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии танзими қобили қабул будани далелҳо дар қонунгузории мурофиавии ҷиноятии давлатҳои аъзои ИДМ анҷом дода шудааст. Равишҳои асосии меъёрии муқаррар намудани қобили қабул ва ғайриқобили қабул будани далелҳо, инчунин меъёрҳо ва асосҳои эътирофи далелҳо ҳамчун ғайриқобили қабул мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Ба қонунгузории Ҷумҳурии Арманистон, Ҷумҳурии Озарбойҷон, Ҷумҳурии Беларус, Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҷумҳурии Қирғизистон, Ҷумҳурии Молдова, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷумҳурии Ӯзбекистон, Федератсияи Россия ва Туркманистон диққати махсус дода шудааст. Дар асоси таҳлили гузаронидашуда хусусиятҳои умумӣ ва фарқиятҳои танзими дахлдор муайян гардида, зарурати дақиқтар муайян намудани моҳияти қобили қабул будани далелҳо дар мурофиаи ҷиноятӣ пешниҳод карда шудааст.

Зарифзода Абдукарим Ҳасан – унвончӯи кафедраи ҳуқуқи судӣ ва назорати прокурории факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. E-mail: abdukarim_gasanov@mail.ru; Тел.: (+992) 903-70-69-70.

LEGAL REGULATION OF THE ADMISSIBILITY OF EVIDENCE IN THE CRIMINAL PROCEDURAL LEGISLATION OF THE CIS MEMBER STATES: A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS

Keywords: admissibility of evidence, inadmissibility of evidence, evidence, criminal proceedings, criminal procedure legislation, CIS member states, comparative legal analysis, assessment of evidence, law of evidence, procedural violations.

Abstract. The article provides a comparative legal analysis of the regulation of the admissibility of evidence in the criminal procedure legislation of the CIS member states. It examines the main approaches to the statutory regulation of the admissibility and inadmissibility of evidence, as well as the criteria and grounds for declaring evidence inadmissible. Particular attention is paid to the legislation of Armenia, Azerbaijan, Belarus, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Moldova, Tajikistan, Uzbekistan, the Russian Federation, and Turkmenistan. Based on the analysis, the article identifies common features and specific characteristics of the respective legal

frameworks and suggests the need for a clearer definition of the essence of the admissibility of evidence in criminal proceedings.

Zarifzoda Abdukarim Hasan – applicant of the judicial and prosecutoral oversight law department of the law faculty of the Tajik national University. E-mail: abdukarim_gasanov@mail.ru; Tel.: (+992) 903-70-69-70.

Список литературы:

1. Абдуллоев П.С. Учение о доказательствах и доказывании в уголовном процессе // Государствоведение и права человека. – 2018. – №4(12). – С. 72-87.

2. Маргинани Б. Хидоя. Комментарии мусульманского права: в 2 ч. Ч.1. Т. I–II / пер. с англ.; под ред. Н.И. Гродекова; отв. ред., авт. предисл., вступ. ст. и науч. коммент. проф. А.Х. Саидов. М.: «Волтерс Клувер», 2010. – 808 с.

3. Уголовный процесс России и стран Европы: сравнительно-правовое исследование: монография / под общ. и науч. ред. С.П. Щербы. – М.: «Проспект», 2023. – 280 с.

4. Шадрин В.С. Недопустимость доказательств в уголовном процессе как антипод их допустимости // КриминалистЪ. – 2011. – №1(8). – С. 136-140.

5. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Армения от 27 июня 2021 года // [Электронный ресурс]. База данных законодательства стран СНГ. Режим доступа: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=143021 (дата обращения: 30.05.2026).

6. Уголовно-процессуальный кодекс Азербайджанской Республики от 14 июля 2000 года, №907-IГ // [Электронный ресурс]. База данных законодательства стран СНГ. Режим доступа: http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=11597 (дата обращения: 20.08.2026).

7. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Молдова от 14 марта 2003 года, №122-XV // [Электронный ресурс]. База данных законодательства стран СНГ. Режим доступа: http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=3833 (дата обращения: 22.08.2026).

8. Уголовный процессуальный кодекс Украины от 13 апреля 2012 года, № 4651-VI (с изменениями и дополнениями по состоянию на 31.07.2025 г.) [Электронный ресурс]. Информационная система «Континент». Режим доступа: https://continent-online.com/Document/?doc_id=31197178 (дата обращения: 29.07.2026).

9. Соркин В.С. О допустимости доказательств в уголовном процессе Республики Беларусь и Украины (сравнительно-правовой анализ) // Вестник Академии МВД Республики Беларусь. – 2010. – №2(20). – С. 417-419.

10. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь от 16 июля 1999 г., №295-З // [Электронный ресурс]. Информационная система «Континент». Режим доступа: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30414958 (дата обращения: 15.07.2026).

11. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года, №231-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 20.12.2022 г.) // [Электронный ресурс]. Информационная система «Параграф». Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852 (дата обращения: 14.08.2026).

12. Аубакирова А.А. Допустимость доказательств в уголовном процессе Республики Казахстан // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия «Право». – 2014. – Т.14. – № 3. – С. 18-22.

13. Уголовно-процессуальный кодекс Кыргызской Республики от 28 октября 2021 года, №129 // [Электронный ресурс]. Информационная система «Параграф». Режим доступа: http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112308 (дата обращения: 09.08.2026).

14. Конституция Кыргызской Республики. Принята референдумом (всенародным голосованием) 11 апреля 2021 года // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Министерства юстиции Кыргызской Республики. Режим доступа: https://cbd.minjust.gov.kg/1-2/edition/1202952/ru (дата обращения: 09.08.2026).

15. Шамурзаев Т.Т. Допустимость доказательств в уголовном процессе Кыргызской Республики // Вестник КРСУ. – 2011. – Т.11. – №1. – С. 143-146.

16. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Таджикистан от 3 декабря 2009 года (в ред. Закона РТ от 03.01.2026 г., № №2017) // АМО РТ. – 2009. – №12. – Ст. 815, 816.

17. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Узбекистан от 22 сентября 1994 года, №2013-XII. [Электронный ресурс]. Национальная база законодательной информации Республики Узбекистан

«Lex-uz». Режим доступа: https://lex.uz/docs/111463 (дата обращения: 08.08.2026).

18. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18 декабря 2001 года, №174-ФЗ (в ред. ФЗ РФ от 26.07.2026 г.) // Собрание законодательства РФ. – 2001. – №52 (ч.1). – Ст. 4921.

19. Уголовно-процессуальный кодекс Туркменистана от 18 апреля 2009 года, №28-IV // Ведомости Меджлиса Туркменистана. – 2009. – №2. – Ст. 29; – 2010. – №3. – Ст. 42; – 2011. – №3. – Ст. 56; – 2012. – №1. – Ст. 43; – №3-4. – Ст. 110.

Рӯйхати адабиёт:

1. Абдуллоев П.С. Таълимот оид ба далел ва исбот дар мурофиаи ҷиноятӣ // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2018. – №4(12). – С. 72-87.

2. Маргинани Б. Ҳидоя. Шарҳи ҳуқуқи мусулмонӣ: дар 2 қисм. Қисми 1. Ҷилдҳои I–II / тарҷ. аз англисӣ; зери таҳр. Н.И. Гродеков; муҳаррири масъул, муаллифи пешгуфтор, мақолаи муқаддимавӣ ва шарҳҳои илмӣ профессор А.Х. Саидов. – М.: «Волтерс Клувер», 2010. – 808 с.

3. Мурофиаи ҷиноятии Русия ва кишварҳои Аврупо: таҳқиқоти муқоисавию ҳуқуқӣ: монография / зери таҳр. умумӣ ва илмии С.П. Щерба. – М.: «Проспект», 2023. – 280 с.

4. Шадрин В.С. Номувофиқии далелҳо дар мурофиаи ҷиноятӣ ҳамчун антиподи қобили қабул будани онҳо // КриминалистЪ. – 2011. – №1(8). – С. 136-140.

5. Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Арманистон аз 27 июни соли 2021 // [Захираи электронӣ]. Махзани маълумоти қонунгузории кишварҳои ИДМ. Манбаи дастрасӣ: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=143021 (санаи мурочиат: 30.05.2026).

6. Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Озарбойҷон аз 14 июли соли 2000, №907-IГ // [Захираи электронӣ]. Махзани маълумоти қонунгузории кишварҳои ИДМ. Манбаи дастрасӣ: http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=11597 (санаи мурочиат: 20.08.2026).

7. Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Молдова аз 14 марти соли 2003, №122-XV // [Захираи электронӣ]. Махзани маълумоти қонунгузории кишварҳои ИДМ. Манбаи дастрасӣ: http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=3833 (санаи мурочиат: 22.08.2026).

8. Кодекси мурофиавии ҷиноятии Украина аз 13 апрели соли 2012, №4651-VI (бо тағйиру иловаҳо ба ҳолати 31.07.2025) [Захираи электронӣ]. Системаи иттилоотии «Континент». Манбаи дастрасӣ: https://continent-online.com/Document/?doc_id=31197178 (санаи мурочиат: 29.07.2026).

9. Соркин В.С. Дар бораи қобили қабул будани далелҳо дар мурофиаи ҷиноятии Ҷумҳурии Беларус ва Украина (таҳлили муқоисавию ҳуқуқӣ) // Паёми Академияи ВКД Ҷумҳурии Беларус. – 2010. – №2(20). – С. 417-419.

10. Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Беларус аз 16 июли соли 1999, №295-З // [Захираи электронӣ]. Низоми иттилоотии «Континент». Манбаи дастрасӣ: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30414958 (санаи мурочиат: 15.07.2026).

11. Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Қазоқистон аз 4 июли соли 2014, №231-V (бо тағйиру иловаҳо ба ҳолати 20.12.2022) // [Захираи электронӣ]. Низоми иттилоотии «Параграф». Манбаи дастрасӣ: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852 (санаи мурочиат: 14.08.2026).

12. Аубакирова А.А. Қобили қабул будани далелҳо дар мурофиаи ҷиноятии Ҷумҳурии Қазоқистон // Паёми Донишгоҳи давлатии Ҷанубии Урал. Силсилаи «Ҳуқуқ». – 2014. – Т.14. – №3. – С. 18-22.

13. Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Қирғизистон аз 28 октябри соли 2021, №129 // [Захираи электронӣ]. Низоми иттилоотии «Параграф». Манбаи дастрасӣ: http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112308 (санаи мурочиат: 09.08.2026).

14. Конститутсияи Ҷумҳурии Қирғизистон. Бо раъйпурсӣ (овоздиҳии умумимиллӣ) 11 апрели соли 2021 қабул шудааст // [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии Вазорати адлияи Ҷумҳурии Қирғизистон. Манбаи дастрасӣ: https://cbd.minjust.gov.kg/1-2/edition/1202952/ru (санаи мурочиат: 09.08.2026).

15. Шамурзаев Т.Т. Қобили қабул будани далелҳо дар мурофиаи ҷиноятии Ҷумҳурии Қирғизистон // Паёми ДДҚР. – 2011. – Т.11. – №1. – С. 143-146.

16. Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 декабри соли 2009 (бо таҳрири Қонуни ҶТ аз 03.01.2026, №2017) // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2009. – №12. – Моддаҳои 815, 816.

17. Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Ӯзбекистон аз 22 сентябри соли 1994, №2013-XII. [Захираи электронӣ]. Махзани миллии иттилоотии қонунгузории Ҷумҳурии Ӯзбекистон «Lex-uz». Манбаи дастрасӣ: https://lex.uz/docs/111463 (санаи мурочиат: 08.08.2026).

18. Кодекси мурофиавии ҷиноятии Федератсияи Русия аз 18 декабри соли 2001, №174-ФЗ (бо таҳрири Қонуни федералии ФР аз 26.07.2026) // Маҷмӯаи қонунгузории Федератсияи Русия. – 2001. – №52 (қисми 1). – Моддаи 4921.

19. Кодекси мурофиавии ҷиноятии Туркманистон аз 18 апрели соли 2009, №28-IV // Ахбори Маҷлиси Туркманистон. – 2009. – №2. – Моддаи 29; – 2010. – №3. – Моддаи 42; – 2011. – №3. – Моддаи 56; – 2012. – №1. – Моддаи 43; – №3–4. – Моддаи 110.

List of literature:

1. Abdulloev P.S. The doctrine of evidence and proof in criminal proceedings // State studies and human rights. – 2018. – № 4(12). – P. 72-87.

2. Marginali B. Hidayah. Commentary on Muslim Law: in 2 parts. Part 1. Vols. I-II / trans. from English; edited by N.I. Grodekov; responsible editor, author of the preface, introductory article and scholarly commentary, Prof. A.Kh. Saidov. – M.: «Wolters Kluwer», 2010. – 808 p.

3. Criminal proceedings in Russia and European Countries: a comparative legal study: monograph / general and scientific editor S.P. Shcherba. – M.: «Prospekt», 2023. – 280 p.

4. Shadrin V.S. The inadmissibility of evidence in criminal proceedings as the antipode of its admissibility // Criminalist. – 2011. – № 1(8). – P. 136-140.

5. Criminal Procedure Code of the Republic of Armenia from 27 June 2021 // [Electronic resource]. CIS legislation database. Access mode: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=143021 (date of access: 30.05.2026).

6. Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan from 14 July 2000, № 907-IГ // [Electronic resource]. CIS legislation database. Access mode: http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=11597 (date of access: 20.08.2026).

7. Criminal Procedure Code of the Republic of Moldova from 14 March 2003, № 122-XV // [Electronic resource]. CIS Legislation Database. Access mode: http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=3833 (date of access: 22.08.2026).

8. Criminal Procedure Code of Ukraine from 13 April 2012, № 4651-VI (as amended and supplemented as of July 31, 2025) // [Electronic resource]. «Continent» information system. Access mode: https://continent-online.com/Document/?doc_id=31197178 (date of access: 29.07.2026).

9. Sorkin V.S. On the admissibility of evidence in criminal proceedings in the Republic of Belarus and Ukraine (A Comparative Legal Analysis) // Bulletin of the Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Belarus. – 2010. – № 2(20). – P. 417-419.

10. Criminal Procedure Code of the Republic of Belarus from 16 July 1999, №295-Z // [Electronic resource]. «Continent» information system. Access mode: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30414958 (date of access: 15.07.2026).

11. Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan from 4 July 2014, № 231-V (as amended and supplemented as of December 20, 2022) // [Electronic resource]. «Paragraph» information system. Access mode: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852 (date of access: 14.08.2026).

12. Aubakirova A.A. Admissibility of evidence in criminal proceedings in the Republic of Kazakhstan // Bulletin of the South Ural State University. Series «Law». – 2014. – Vol. 14. – № 3. – P. 18–22.

13. Criminal Procedure Code of the Kyrgyz Republic from 28 October 2021, №129 // [Electronic resource]. «Paragraph» information system. Access mode: http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112308 (date of access: 09.08.2026).

14. Constitution of the Kyrgyz Republic. Adopted by referendum (popular vote) on 11 April 2021 // [Electronic resource]. Official website of the Ministry of Justice of the Kyrgyz Republic. Access mode: https://cbd.minjust.gov.kg/1-2/edition/1202952/ru (date of access: 09.08.2026).

15. Shamurzaev T.T. Admissibility of evidence in criminal proceedings in the Kyrgyz Republic // Bulletin of KRSU. – 2011. – Vol. 11. – № 1. – P. 143-146.

16. Criminal Procedure Code of the Republic of Tajikistan from 3 December 2009 (as amended by Law of the Republic of Tajikistan № 2017 of January 3, 2026) // Ahbori Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan. – 2009. – № 12. – Art. 815, 816.

17.Criminal Procedure Code of the Republic of Uzbekistan from 22 September 1994, №2013-XII // [Electronic resource]. National database of legislation of the Republic of Uzbekistan «LexUZ». Access mode: https://lex.uz/docs/111463 (date of access: 08.08.2026).

18. Criminal Procedure Code of the Russian Federation from 18 December 2001, №174-FZ (as amended by Federal Law of the Russian Federation of July 26, 2026) // Collection of legislation of the Russian Federation. – 2001. – № 52 (Part 1). – Art. 4921.

19. Criminal Procedure Code of Turkmenistan from 18 April 2009, № 28-IV // Bulletin of the Mejlis of Turkmenistan. – 2009. – № 2. – Art. 29; – 2010. – № 3. – Art. 42; – 2011. – № 3. – Art. 56; – 2012. – № 1. – Art. 43; – № 3-4. – Art. 110.

5.5.10 – ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ; ҲУҚУҚИ АВРУПО
5.5.10 – МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО; ЕВРОПЕЙСКОЕ ПРАВО
5.5.10 – INTERNATIONAL LAW; EUROPEAN LAW

ТДУ: 341.48:343.57(091)
Раҳимзода Закиюллоҳ Изатулло,
аспиранти кафедраи ҳуқуқи байналмилалии
факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи
миллии Тоҷикистон
Тел.: (+992) 988-20-02-00
E-mail: zihad@mail.ru.

ТАЪРИХИ ТАШАККУЛ ВА РУШДИ ҲАМКОРИИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ДАР МУБОРИЗА БАР ЗИДДИ МУОМИЛОТИ ҒАЙРИҚОНУНИИ МАВОДИ МУХАДДИР

Калидвожаҳо: ҳамкории байналмилалӣ, муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир, воситаҳои нашъадор, моддаҳои психотропӣ, Конвенсияи Гаага, конвенсияҳои Женева, Созмони Милали Муттаҳид, сиёсати байналмилалии зиддимухаддиротӣ, ҷиноятҳои фаромиллӣ.

Аннотатсия. Дар мақола равандҳои таърихии ташаккул ва рушди ҳамкориҳои байналмилалӣ дар самти мубориза бар зидди муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Марҳилаҳои асосии ташаккули низоми байналмилалии назорат аз болои воситаҳои нашъадор ва моддаҳои психотропӣ аз ибтидои асри XX то замони муосир баррасӣ мешаванд. Ба санадҳои муҳими байналмилалӣ, аз ҷумла Конвенсияи Гаагаи соли 1912, конвенсияҳои Женева, Конвенсияи ягона оид ба воситаҳои нашъадори соли 1961, Конвенсия оид ба моддаҳои психотропии соли 1971 ва Конвенсияи СММ оид ба мубориза бар зидди гардиши ғайриқонунии воситаҳои нашъадор ва моддаҳои психотропии соли 1988 диққати махсус дода шудааст. Омилҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоие, ки ба рушди ҳамкориҳои байналмилалӣ дар ин самт мусоидат намудаанд, таҳлил гардида, нақши Созмони Милали Муттаҳид дар ташаккули низоми муосири байналмилалии мубориза бо муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир муайян карда шудааст. Дар асоси таҳлили таҷрибаи таърихӣ шаклҳои асосии ҳамкориҳои байналмилалӣ ва аҳамияти онҳо дар пешгирӣ ва муқовимат ба ҷиноятҳои вобаста ба маводи мухаддир арзёбӣ гардидаанд.

Аз давраҳои қадим инсоният маводи мухаддирро асосан бо мақсадҳои табобатӣ ва рафъи дард истифода менамуд [1, с. 78]. Бо рушди муносибатҳои иқтисодӣ ва тиҷорати байналмилалӣ баъзе намудҳои маводи мухаддир, аз ҷумла афюн, берун аз минтақаҳои аслии истеҳсолашон паҳн гардида, тадриҷан дар кишварҳои гуногун мавриди истифода қарор гирифтанд. Тиҷорати афюн аз замоне густариш ёфт, ки он тавассути қаламрави Эрон ба Ҳиндустон интиқол ёфта, баъдан аз ҷониби тоҷирони араб ба Чин ворид карда шуд.

Таърих гувоҳ аст, ки тамаддунҳои қадима, аз ҷумла шумериҳо, мисриҳо ва юнониҳо, маводи мухаддирро барои мақсадҳои гуногун – дорусозӣ, фароғат ва ҳатто захролуд намудани душманон истифода мебурданд. Аз ҷумла, ашуриён аввалин халқҳое ба ҳисоб мераванд, ки каннабисро истифода намудаанд. Шумериён низ каннабис ва афюнро мешинохтанд ва мувофиқи маълумоти лавҳаҳои сангини боқимонда, онҳоро асосан барои мақсадҳои табобатӣ истифода мекарданд. Дар баробари ин, юнониён ва мисриёни қадим низ маводи мухаддирро ҳамчун дору, заҳр ё воситаи фароғатӣ ба кор мебурданд.

Кокаин, ки аз растании кока ҳосил мешавад, дар ибтидо аз ҷониби ашрофон ва табибони тамаддуни Инк истифода мегардид. Ин мавод аз гиёҳи кока ба даст оварда шуда, аввалан барои муолиҷаи захмҳо ва баъзе бемориҳо истифода мешуд. Сокинони Амрикои Ҷанубӣ баргҳои кокаро барои рафъи хастагӣ ва баланд бардоштани қобилияти корӣ мехоиданд. Бо сабаби осон будани интиқол ва истифода, кокаин тадриҷан дар дигар минтақаҳои ҷаҳон низ паҳн гардид. Пас аз истилои Амрико аз ҷониби испаниҳо, растании кока ба дигар қисматҳои қора интиқол дода шуд ва дар асрҳои баъдӣ кокаин ҳатто ҳамчун воситаи тиббӣ барои рафъи баъзе дардҳо истифода мегардид.

Яке аз маводи мухаддири бештар паҳншуда дар таърих афюн ба ҳисоб меравад. Дар асрҳои VI-VIII тоҷирони араб афюн ва кӯкнорро тавассути Эрон ба Ҳиндустон ва аз он ҷо ба Чин интиқол медоданд, ки ин ба густариши истифодаи он дар минтақа мусоидат намуд [2, с. 163]. Бо вуҷуди он

ки афюн дар Чин дар ибтидо асосан барои мақсадҳои тиббӣ истифода мешуд, тадриҷан истеъмоли он ҳамчун воситаи фароғатӣ низ васеъ гардид. Ин раванд боиси афзоиши шумораи истеъмолкунандагон ва паҳншавии вобастагӣ дар байни аҳолӣ шуд.

Дар асри XIX савдои байналмилалии афюн ба марҳилаи нави рушд ворид гардид. Британияи Кабир содироти васеи афюнро ба Чин ба роҳ монд, ки дар натиҷа истеъмоли он дар ин кишвар ба таври назаррас афзоиш ёфт. Бо мақсади пешгирии паҳншавии нашъамандӣ ва ҳифзи манфиатҳои иқтисодии давлат, ҳукумати Чин соли 1839 воридот ва истифодаи афюнро манъ намуд. Аммо тоҷирони хориҷӣ, махсусан қочоқчиёни британиёӣ, фурӯши онро тавассути бозори сиёҳ идома доданд.

Кӯшишҳои Чин барои маҳдуд намудани тиҷорати афюн ба сар задани Ҷангҳои афюнӣ (1839-1842 ва 1856-1860) оварда расониданд. Дар натиҷаи ин ҷангҳо Чин шикаст хӯрда, маҷбур гардид маҳдудиятҳои ҷоришударо бекор намояд ва барои идомаи тиҷорати афюн шароити мусоид фароҳам созад. Ҳамзамон, ҳарчанд Фаронса дар ин низоъҳо аз Британия ҷонибдорӣ мекард, дар дохили кишвари худ истифодаи ғайритиббии афюнро маҳдуд намуда буд [3, с. 16].

Ин равандҳо нишон медиҳанд, ки густариши тиҷорати байналмилалии маводи мухаддир ва паёмадҳои иҷтимоиву иқтисодии он тадриҷан ҷомеаи ҷаҳониро ба зарурати ташкили ҳамкориҳои байналмилалӣ дар самти мубориза бар зидди муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир оварданд.

Гарчанде ки Чин дар ҷанги зидди истифодаи афюн мағлуб шуд, бо ташабуси ИМА аввалин коммисияи дар Шанхай оғоз гардид, то аз истифодаи афюн дар сатҳи байналмилалӣ пешгирӣ кунад [4, с. 45]. Коре, ки дар Иҷлосияи Афюн анҷом дода шуд, асоси конференсияю созишномаҳои имрӯза мебошад. Тибқи Конвенсияи Сиам дар соли 1883 воридоти афюн байни кишварҳое, ки бо Амрико тиҷорат мекунанд, мамнӯъ гардид. Созишномае, ки соли 1887 имзо шуда буд, воридоти афюнро байни Чин ва Амрико манъ намуд [5, с. 72].

Кокаин, ки дар солҳои 1870-ум дар Англия васеъ истифода мешуд, дар соли 1884, вақте ки Зигмунд Фрейд кокаинро ҳамчун ҳалли тиббии вобастагӣ морфин пешниҳод кард, ҳамчун ивазкунандаи морфин истифода мегардид. Ҳероин, ки яке аз алкалоидҳои афюни хом ба мисли морфин аст, дар соли 1898 аз ҷониби ширкати фармасевтии Олмон «Bayer» ҳамчун дору коркард шудааст. Он дар Олмон дар соли 1898 ҳамчун як моддаи муҳим барои табобати нашъамандии аз морфин дар саросари Аврупо ва Амрико зуд паҳн шуд ва асосан барои сабук кардани дард истифода мешуд, аммо ба зудӣ маълум шуд, ки он хеле вобастагиро ба вуҷуд оварда, заҳрнок аст бинобар ин маън гардид.

Дар ибтидои асри 19 бо истеҳсоли морфин ва ҳероин аз афюн давраи нав муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир оғоз ёфт. Морфин, ки соли 1803 дар натиҷаи таҳқиқотҳо ба ҷудо кардани моддаҳои фаъоли афюн кашф шудааст, дар тиб ҳамчун доруи дард васеъ истифода мешуд. Морфин низ аксар вақт барои сабук кардани дарди сарбозони дар ҷангҳои I ва II ҷаҳонӣ захмишуда васеъ истифода мешуд. Дар давоми Ҷангҳои якум ва дуюми ҷаҳонӣ, истифодаи кокаин барои рафъи дард ва хастагии сарбозон афзоиш ёфт [6, с. 47]. Тавре ки яке аз конгрессменҳои амрикоӣ қайд карда буд, «аз ғуломӣ дар ИМА дида, нашъамандӣ шаъну шарафи одамонро бештар хароб намуд» [7, с. 29]. Соли 1920 дар ШМА таносуби нашъамандон ба шумораи умумии аҳолӣ 1: 400 буд [8]. Аз соли 1919 кишварҳои ғарб ба қабул намудани қонунҳо ба зидди паҳнгардии муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир оғоз намуданд [9, с. 23-24].

Баъд аз Ҷанги Дуюми Ҷаҳонӣ, истифодаи амфетамин афзоиш ёфт. Дар ҳоле ки истеъмоли маводи мухаддир қаблан дар доираи як табақа ва гурӯҳи муайяни иҷтимоӣ маҳдуд буд, дар солҳои 60-ум, он ба як падидаи фарҳангӣ ва фалсафаи зиндагӣ табдил ёфт, ки дар натиҷа истифодаи он дар ҷомеа ба андозаи беназорат расид. Дар асри 19 нашъамандӣ ба доираҳои элитаи кишварҳои пешрафтаи Ғарб паҳн гардида, ба бӯҳрони густурдаи иҷтимоӣ табдил ёфт, ки пояҳои ҷомеаҳои пешрафтаро вайрон мекард [10, с. 14-15]. Аз ҳамин вақт мушкилоти муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир ба миллатҳои ҷаҳон таҳдид мекунад.

Тавре таърихи ташакули ҳамкориҳо давлатҳо дар самти муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир нишон медиҳад, ҳамкориҳо дар ин самт дар сатҳои гуногун аз аввали асри XIX оғоз гардиданд. Аввалин чунин шартномаҳо марбут ба мубориза бар зидди муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир инҳо буданд: Созишномаи афюнии Шанхай дар соли 1909, Конвенсияи Гаага дар бораи афюн соли 1912,, Конвенсияи Гаага дар бораи афюн соли 1914, Конвенсияи Женева оид ба афюн соли 1925, Конвенсияи Женева оид ба афюн соли 1931, Конвенсияи Женева оиб ба муқовимат бо гардиши афюн 1931, Конвенсияи 1931 оид ба афюн. Дар маҷмӯъ, ба андешаи Е.В. Попаденко, хусусияти

хоси ин марҳилаи рушди ҳамкориҳои байналмилалӣ дар «бастани созишномаҳои байналмилалӣ ифода меёфт, ки онҳо тавсифи аломатҳои ҷиноятро ҳамчун меъёрҳои аз ҷониби давлатҳои иштирокчӣ мувофиқашуда дар бар гирифта, барои татбиқи онҳо дар қонунгузории ҷиноятии миллӣ пешбинӣ мешуданд» [11, с. 245].

Ҳамин тавр, аввалин созишномаи байналмилалӣ дар самти мубориза бар зидди муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир Конвенсияи Шанхай оид ба афюн соли 1909 буд [12, с. 38]. Вақте ки британиёиҳо ба Чин қочоқи афюнро, ки аз Ҳиндустон оғоз намуданд, истеъмоли афюн дар байни чиниҳо ба як эпидемия табдил ёфт, императорҳои Чини хатар и истеъмоли афюн ба аҳолиро мушоҳида намуда истеъмоли онро маън карданд. Бо вуҷуди ин, ҳарчанд империяи Чин кӯшиш кард, ки аз тиҷорати ғайриқонунии афюнии Британияи Кабир дар Чин ҷилавгирӣ кунад, аммо муваффақ нашуд, дар «ҷангҳои афюнӣ», бо Британияи Кабир шикаст хӯрда, ба Британиёи Кабир ба бандарҳои муайян барои тиҷорати афюн мавқеи имтиёзнок дод [13, с. 161]. Бо мурури замон, пас аз он ки истеъмоли афюн дар Британияи Кабир ба таври густурда паҳн шуда, хусусияти эпидемияро касб намуд, давлат ҷиҳати пешгирӣ ва маҳдуд намудани паҳншавии ин падида тадбирҳои дахлдорро амалӣ намуд.. Санаи 1 феврали соли 1909 Конфронси байналмилалии Шанхай баргузор гардид. Маҳз ҳамин конфронсро метавон оғози ҳамкориҳои байналмилалӣ дар самти мубориза бо қочоқи маводи мухаддир арзёбӣ намуд, зеро давлатҳои иштирокчӣ хатари воқеии ин падидаро ҳам дар сатҳи миллӣ ва ҳам дар сатҳи байналмилалӣ эътироф карданд [14, с. 102]. Дар ин конфронс Амрикову Чин, Олмон, Фаронса, Итолиё, Ҷопон, Инглистон, Ҳолланд, Австрияву Маҷористон, Португалия, Русия, Эрон ва Сиам ширкат доштанд. Қарор қабул карда шуд, ки барои манъи афюн, назорат ба истеҳсол ва фурӯши морфин ва пешгирии одати истифодаи афюн чораҳои фаврӣ андешида шавад [12, с. 39].

Қарорҳои дар Созишномаи Шанхай соли 1909 қабулшуда хусусияти тавсиявӣ доштанд, онҳо барои муборизаи муассир бо қочоқи афюн кофӣ набуданд, бинобар ин таҳқиқоти нав баҳри ҳамкорӣ дар самти мубориза бо қочоқи афюн оғоз гардид. Соли 1912 конфронси нав бо ҳадафи ҷилавгирӣ аз истеъмоли афюн, ки васеъ паҳн гардида буд, баргузор шуд. Конвенсияи Гаага марбут ба афюн 23 январи соли 1912 дар Гаага бо иштироки Англия, Русия, Чин, Англия, Фаронса, Итолиё, Ҷопон, Австрияву Маҷористон, Эрон, Ҳолланд ва Португалия ба имзо расид [15, с. 81]. Инчунин, соли 1914 Конвенсияи Гаага барои пешгирии қочоқи афюн қабул шуда. Бо вуҷуди ин, дар поёни Ҷанги Якуми Ҷаҳонӣ, ин санад танҳо аз 41 кишвар имзо гирифтааст ва танҳо 16 давлат раванди тасвиби онро ба анҷом расонидаанд [16, с. 31-32].

Конфронси афюни Гаага дар соли 1914 барои он баргузор шуд, ки тарафҳои Конвенсияи Гаагаи соли 1912 аз эзоҳҳои худ дар бораи муқаррарот дар бораи қочоқи афюн даст кашанд ва иштироки давлатҳое, ки қаблан иштирокчиёни Конвенсия набуданд. Конфронси афюни Гаага дар соли 1914 бинобар оғози Ҷанги Якуми Ҷаҳонӣ ба ҳадафи худ расида натавонист [17, с. 4].

Дар замони ҷанг давлатҳои дорои қудрати низомии қавӣ аз қочоқи афюн фоида ба даст оварда, тиҷорати ғайриқонунии маводи мухаддирро дар саросари ҷаҳон назорат мекарданд. Пас аз ба охир расидани Ҷанги Якуми Ҷаҳонӣ ба тадбирҳои бештар самараноки мубориза бо маводи мухаддир диққати махсус дода шуда, дар ин самт қарорҳо қабул карда шуданд. Қарорҳо оид ба ин масъала дар шартномаҳои Версал, Сен-Жермен ва ғайра мавҷуданд. Баъд аз эътибор пайдо кардани ин Созишномаҳо, Фаронса, Британияи Кабир ва Швейтсария муқаррароти Конвенсияро тавассути қабули қонунҳо дар бораи маводи мухаддир дар қонунгузории дохилии худ татбиқ карданд.

Конвенсияи Женева оид ба афюн соли 1925 барои ҷилавгирӣ аз нашъамандӣ, ки дар замони Ҷанги Якуми Ҷаҳонӣ дар саросари ҷаҳон паҳн шуд, қабул шудааст. Ҳарчанд Фаронса, Чин, Ҷопон, Ҳиндустон, Ҳолланд, Португалия ва Сиам дар ин конфронс ҳузур доштанд, Инглистон бошад аз ширкат дар ин конфронс худдорӣ кард. Тибқи Конвенсияи афюни Женева, тасмим гирифта шуд, ки тиҷорати байналмилалии бангдона ва афюн зери назорат гирифта шавад, чораҳо андешида шаванд, то истифодаи шахсии афюн дар ниҳоят қатъ шавад ва истеҳсол ва фурӯши афюн ба инҳисороти давлатӣ гузошта шавад [18, с. 122]. Тавсия дода шуд, ки давлатҳои иштирокчӣ муқаррароти Конвенсияи Женева оид ба афюн аз соли 1925 ва санадҳои дар асоси он қабулшударо ба қонунгузории миллии худ татбиқ намоянд. Ғайр аз ин таъсиси Кумитаи доимамалкунандаи марказӣ пешбинӣ карда шуда буд.

Соли 1931 протоколи афюнӣ қабул гардид, ки мақсади он ислоҳ намудани холигӣ ва камбудиҳои муқаррароти созишномаҳои байналмилалии қаблан имзошуда, ҷорӣ кардани маҳдудият дар истеҳсоли моддаҳои мухаддир бо мақсадҳои илмӣ ва тиббӣ истеҳсолшуда, инчунин танзими тақсимоти байналмилалии ин моддаҳо

буд. Протоколи афюни Женева 13 июли соли 1931 ба имзо расид. Дар тамоми конвенсияҳое, ки то Протоколи Женева ба имзо расида буданд, моддаҳои нашъадор бо нишон додани формулаҳои кимиёвии онҳо муайян карда мешуданд. Вазифа гузошта шуд, ки ба Лигаи Миллатҳо аз созишномаҳо ва амалияи давлатҳои аъзо оид ба баъзе моддаҳо хабар диҳад. Илова бар ин, тасмим гирифта шуд, ки маводи мухаддир, истеҳсол ва паҳнкунии маводи мухаддир таҳти назорати давлатҳои иштироккунандаи Конвенсия қарор дода шавад. Аз ин сабаб, шахсоне, ки дар як кишвари узв ба истеҳсоли маводи мухаддир машғул буданд, вазифадор шуданд, ки оид ба истеҳсоли маводи мухаддир ба мақомоти салоҳиятдори кишваре, ки дар он ҷойгиранд, гузориш диҳанд.

Конвенсияи афюни Женева аз соли 1931 дар моддаи 11 мафҳуми маводи мухаддирро бо алкалоидҳое, ки аз барги афюн ва кока, инчунин маводи мухаддир ва доруҳое, ки аз ин намудҳо истеҳсол мешаванд, маҳдуд намуд. Илова бар ин, созишномаҳои байналмилалӣ маводи мухаддир ва моддаҳои психотропии бо роҳи синтетикӣ истеҳсолшударо фаро намегирифтанд.

Қабули ин созишномаҳо ба таҳкими назорат бар муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир мусоидат намуд, ки инро маълумот оид ба ҳаҷми мусодираи афюн дар минтақаи Осиё ба таври равшан тасдиқ мекунад. Ҳамин тавр, соли 1934: 6377 кг. дар Ҳиндустон, 3185 кг. дар Гонконг, 1089 кг дар Корея, 2204 кг. дар Эрон ва 28 000 кг. дар Ҳинду Хитой маводи мухаддир мусодира карданд [5, с. 13].

Пас аз қабули Конвенсияи Женеваи соли 1936 ва Протоколи 29 ноябри соли 1948 низоми байналмилалии назорат аз болои воситаҳои нашъадор такмил ёфт. Протоколи Парижи соли 1948 доираи назоратро ба маводи нашъадор ва моддаҳои синтетикии дорои таъсири нашъамандкунанда васеъ намуд. Бар хилофи санадҳои қаблӣ, дар он на рӯйхати мушаххаси моддаҳо, балки мафҳуми умумии моддаҳои дорои таъсири нашъамандкунанда ҷорӣ гардид, ки имкон медод моддаҳои нави синтетикӣ бидуни ворид намудани тағйирот ба санад таҳти назорат гирифта шаванд. Давлатҳои аъзо вазифадор гардиданд дар бораи чунин моддаҳо ба Котиби генералии СММ маълумот пешниҳод намоянд.

Пас аз Ҷанги дуюми ҷаҳон ҳамкории байналмилалӣ дар мубориза бо ҷиноятҳои вобаста ба маводи мухаддир марҳилаи навро оғоз намуд. Дар ин замина Протоколи Ню-Йорк аз 18 июни соли 1953 қабул гардид, ки ба маҳдуд намудани парвариши кӯкнор ва истеҳсоли афюн нигаронида шуда буд. Протокол истифодаи афюнро танҳо барои мақсадҳои илмӣ ва тиббӣ иҷозат дода, таъсиси мақомоти назоратӣ, маҳдуд намудани захираҳои афюн ва пешниҳоди ҳисоботи солонаро аз ҷониби давлатҳои иштирокчӣ пешбинӣ намуд.

Санади асосии байналмилалӣ дар ин самт Конвенсияи ягона оид ба воситаҳои нашъадори соли 1961 мебошад, ки натиҷаи ҳамгунсозии тамоми созишномаҳои қаблии байналмилалӣ ба ҳисоб меравад. Конвенсия давлатҳоро уҳдадор намуд, ки бо муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир мубориза баранд, нисбат ба шахсони гирифтори вобастагӣ чораҳои табобатӣ андешанд ва барои қочоқчиён ҷазоҳои муносиб муқаррар намоянд. Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ин Конвенсия тибқи Қарори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14 декабри соли 1996 ҳамроҳ гардид.

Бо сабаби афзоиши истифодаи маводи мухаддир, соли 1972 ба Конвенсияи соли 1961 тағйирот ворид карда шуд. Тибқи ин ислоҳот давлатҳои аъзо вазифадор шуданд, ки парвариш, истеҳсол, нигоҳдорӣ, интиқол, воридот, содирот ва фурӯши ғайриқонунии воситаҳои нашъадор, инчунин суиқасд, омодагӣ ва иштирок дар чунин ҷиноятҳоро мутобиқи қонунгузории миллӣ ҷиноят эътироф намоянд.

Марҳилаи муҳими рушди ҳамкориҳои байналмилалӣ қабули Конвенсияи СММ оид ба мубориза бар зидди гардиши ғайриқонунии воситаҳои нашъадор ва моддаҳои психотропии соли 1988 мебошад. Конвенсия бо мақсади муқовимат ба афзоиши истеҳсол ва гардиши ғайриқонунии маводи мухаддир таҳия гардида, масъалаҳои назорати прекурсорҳо, мубориза бо қонунигардонии даромадҳои ҷиноятӣ, ёрии ҳуқуқии байналмилалӣ, истирдод ва истифодаи усули интиқоли назоратшавандаро танзим намуд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Конвенсияи мазкур тибқи Қарори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 4 ноябри соли 1995 ҳамроҳ гардида, муқаррароти онро ба қонунгузории миллӣ ворид намуд [19]. Мутобиқи моддаи 1 Конвенсия, давлатҳои иштирокчӣ уҳдадоранд ҳамкории байналмилалиро дар мубориза бо муомилоти ғайриқонунии воситаҳои нашъадор ва моддаҳои психотропӣ тақвият бахшида, барои пешгирӣ ва коҳиш додани чунин ҷиноятҳо чораҳои муассир андешанд.

Инчунин масъалаҳои ҳамкорӣ дар самти муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир дар дигар конвенсияҳои байналмилалӣ пешбинӣ гардидаанд. Ҳамин тавр, дар доираи Конвенсия оид ба ҳуқуқи кӯдак, ки аз ҷониби Маҷмааи Умумии СММ 20 ноябри соли 1989 қабул шуд

[20], мақсади ҳифзи кӯдакон аз моддаҳои нашъадор ва психотропӣ ва андешидани чораҳои зарурӣ оид ба ин масъала мебошад. Мутобиқи моддаи 33 ин Конвенсия «Давлатҳои аъзо барои ҳифз намудани кӯдакон аз истеъмоли ғайриқонунии маводи нашъа ва моддаҳои психотропӣ (фалаҷкунандаи асаб), тавре ки дар шартномаҳои дахлдори байналмилалӣ муайян гардидаанд ва роҳ надодан ба он, ки кӯдакон дар истеҳсоли ғайриқонунии чунин мавод ва савдои он истифода нагарданд, тамоми тадбирҳо, аз ҷумла тадбирҳои қонунгузорӣ, маъмурӣ ва иҷтимоӣ, инчунин тадбирҳои соҳаи маорифро меандешанд» [20].

Қадами муҳим дар самти мубориза бо муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир қабули Конвенсияи СММ ба муқобилӣ ҷиноятҳои фаромиллӣ соли 2000 дар шаҳри Палермои Ситсилия ба имзо расида буд. Конвенсияи Палермо, ки барои пешгирӣ ва ҷазо додани шахсоне, ки дар ҷиноятҳои вазнини байналмилалӣ иштирок доранд, заминаи ҳуқуқӣ фароҳам меорад [24, с. 233-234]. Қаблан дар натиҷаи Конфронси умумиҷаҳонӣ оид ба ҷиноятҳои муташаккили фаромиллӣ, ки аз 21 то 23 ноябри соли 1994 дар Неапол баргузор гардида, Эъломияи сиёсии Неапол ва Нақшаи глобалии амалиёти зидди ҷиноятҳои созмонёфтаи байналмилалӣ (ба истилоҳ Эъломияи Неапол) қабул шуда буданд [21, с. 233].

Дар моҳи декабри соли 1998 бо тавсияи комиссияи махсуси СММ Кумитаи вижа оид ба таҳияи Конвенсия зидди ҷиноятқории муташаккили фаромиллӣ таъсис дода шуд. Пешниҳоди таҳияи чунин санад аз ҷониби Президенти Ҷумҳурии Лаҳистон Александр Квасневский дар иҷлосияи Маҷмааи Умумии СММ соли 1996 дастгирӣ ёфта, минбаъд дар як қатор конфронсҳои байналмилалӣ дар Буэнос-Айрес (1995), Дакар (1997), Манила (1998), Рум ва Бангкок (1999) мавриди баррасӣ қарор гирифт [21, с. 234].

Натиҷаи ин раванд қабули Конвенсияи СММ зидди ҷиноятқории муташаккили фаромиллӣ (Конвенсияи Палермо) гардид. Мақсади асосии Конвенсия таҳкими ҳамкории байналмилалӣ дар самти пешгирӣ ва мубориза бо ҷиноятқории муташаккили фаромиллӣ мебошад. Конвенсия давлатҳои иштирокчиро уҳдадор месозад, ки иштирок дар гурӯҳҳои муташаккили ҷиноятӣ, қочоқи маводи мухаддир ва дигар ҷиноятҳои фаромиллиро ҷиноят эътироф намуда, барои бартараф намудани монеаҳои ҳуқуқӣ ва амалии ҳамкорӣ байни мақомоти адлия ва ҳифзи ҳуқуқ тадбирҳои зарурӣ андешанд. Ҷумҳурии Тоҷикистон Конвенсия ва протоколҳои иловагии онро 15 декабри соли 2000 имзо намуда, 29 майи соли 2002 тасдиқ кардааст.

Конвенсияи Палермо як қатор механизмҳои нави ҳамкории байналмилалиро ҷорӣ намуд. Аввалан, он ба ҳамоҳангсозии қонунгузорӣ ва амалияи ҳуқуқии давлатҳо мусоидат менамояд. Дуюман, барои давлатҳои иштирокчӣ стандартҳои ҳадди ақали ҳуқуқӣ муқаррар мекунад. Сеюм, механизми дастгирии техникӣ ва молиявии кишварҳои рӯ ба тараққӣ ва давлатҳои дорои мушкилоти иқтисодиро тавассути саҳмгузориҳои ихтиёрии давлатҳо пешбинӣ менамояд.

Дар натиҷаи таҳлили рушди ҳамкориҳои байналмилалӣ дар мубориза бар зидди муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир метавон ба чунин хулосаҳо расид:

1. Дар марҳилаи ибтидоӣ шакли асосии ҳамкории байналмилалӣ истирдоди ҷиноятқорон буд, ки одатан дар доираи шартномаҳои сулҳ амалӣ мегардид. Аз охири асрҳои миёна ва ибтидои давраи нав ҳамкории ҳуқуқии байналмилалӣ ва расонидани ёрии ҳуқуқӣ оид ба парвандаҳои ҷиноятӣ рушд ёфт. Пешрафти техникӣ ва густариши равандҳои ҷаҳонишавӣ дар асри XIX барои ташаккули низоми ҳамкории байнидавлатӣ дар мубориза бо муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир замина фароҳам оварда. Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX механизмҳои шартномавӣ ва ҳамкории байналмилалии полис ташаккул ёфтанд.

2. Низоми муосири ҳамкории байналмилалӣ дар мубориза бо муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир дорои хусусияти бисёрсатҳӣ буда, тавассути созмонҳои байналмилалӣ, минтақавӣ ва байниҳукуматӣ амалӣ мегардад. Асоси ҳуқуқии ин ҳамкориро созишномаҳои байналмилалии дуҷониба, минтақавӣ ва универсалӣ ташкил медиҳанд. Дар байни санадҳои муҳимтарин Конвенсияи ягона оид ба воситаҳои нашъадори соли 1961, Конвенсия оид ба моддаҳои психотропии соли 1971 ва Конвенсияи СММ оид ба мубориза бар зидди гардиши ғайриқонунии воситаҳои нашъадор ва моддаҳои психотропии соли 1988 ҷойгоҳи махсус доранд, ки аксари давлатҳои ҷаҳон ба онҳо ҳамроҳ гардидаанд.

Муқарриз: н.и.ҳ., дотсент Шосаидзода Ш.Ш.

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В БОРЬБЕ С НЕЗАКОННЫМ ОБОРОТОМ НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ

Ключевые слова: международное сотрудничество, незаконный оборот наркотических средств, наркотические средства, психотропные вещества, Гаагская конвенция, Женевские конвенции, Организация Объединённых Наций, международная антинаркотическая политика, транснациональная преступность.

Аннотация. В статье рассматриваются исторические процессы становления и развития международного сотрудничества в сфере борьбы с незаконным оборотом наркотических средств. Анализируются основные этапы формирования международной системы контроля над наркотическими средствами и психотропными веществами с начала XX века до современного периода. Особое внимание уделяется таким международно-правовым актам, как Гаагская конвенция 1912 года, Женевские конвенции, Единая конвенция о наркотических средствах 1961 года, Конвенция о психотропных веществах 1971 года и Конвенция ООН о борьбе против незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ 1988 года. Исследуются политические, экономические и социальные факторы, способствовавшие развитию международного сотрудничества в данной сфере, а также роль Организации Объединённых Наций в формировании современной международной системы противодействия незаконному обороту наркотиков. На основе исторического анализа оцениваются основные формы международного сотрудничества и их значение в предупреждении и пресечении преступлений, связанных с наркотиками.

Рахимзода Закиюллох Изатулло – аспирант кафедры международного права юридического факультета Таджикского национального университета. E-mail: zihad@mail.ru; Тел.: (+992) 988-20-02-00.

HISTORY OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL COOPERATION IN COMBATING ILLICIT DRUG TRAFFICKING

Keywords: international cooperation, illicit drug trafficking, narcotic drugs, psychotropic substances, Hague Convention, Geneva Conventions, United Nations, international anti-drug policy, transnational crime.

Abstract. The article examines the historical development of international cooperation in combating illicit drug trafficking. It analyzes the key stages in the formation of the international system for controlling narcotic drugs and psychotropic substances from the beginning of the twentieth century to the present day. Particular attention is paid to major international legal instruments, including the 1912 Hague Convention, the Geneva Conventions, the 1961 Single Convention on Narcotic Drugs, the 1971 Convention on Psychotropic Substances, and the 1988 United Nations Convention against Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances. The study explores the political, economic, and social factors that contributed to the development of international cooperation in this field and highlights the role of the United Nations in establishing the modern international framework for combating illicit drug trafficking. Based on historical analysis, the principal forms of international cooperation and their significance in preventing and suppressing drug-related crimes are evaluated.

Rahimzoda Zakiyulloh Izatullo – aspirant of the international law department of the faculty of law of Tajik national University. E-mail: zihad@mail.ru; Tel.: (+992) 988-20-02-00.

Рӯйхати адабиёт:

1. Мусавизаде А., Ғаффарӣ Б., Мосават С.Ҳ. Дастнависи форсии асрҳои миёна «Афюние»: нахустин рисолаи мустақил дар таърих, ки ба афюн ва вобастагии нашъамандӣ бахшида шудааст // Маҷаллаи тибби интегративӣ. – 2018. – № 16(2). – С. 77-83.

2. Дейвенпорт-Хайнс Р. Дар ҷустуҷӯи фаромӯшӣ. Таърихи ҷаҳонии маводи мухаддир. Солҳои 1500-2000 / тарҷума аз забони англисӣ аз ҷониби А.В. Савинов. – М.: «Транзиткнига», 2004. – 622 с.

3. Идиев Ф.Ф. Гардиши ғайриқонунии маводи мухаддири Афғонистон – таҳдид ба сулҳу амнияти Осиёи Марказӣ ва Русия ва воситаҳои байналмилалии ҳуқуқии мубориза бо он // Маҷаллаи ҳуқуқии Авруосиё. – 2010. – № 12 (31). – С. 10-18.

4. Уиллоуби У.У. Афюн ҳамчун мушкилоти байналмилалӣ. Балтимор, 1925. Комиссияи Шанхай оид ба афюн // Бюллетени Созмони Милали Муттаҳид оид ба воситаҳои нашъадор. – 1959. – № 1 (21). – С. 45-46.

5. Скотт Ҷ.М. Кӯкнори сафед: таърихи афюн. – Ню-Йорк: «Фанк энд Вагналлс», 1969. – 205 с.

6. Калачев Б.Ф. Кокаин таҳдиди ҷавонони мо буд. Маводи мухаддир дар хандақҳо ва ақибгоҳи Ҷанги якуми ҷаҳонӣ // Тиб. – 2014. – Т.2. – № 2 (6). – С. 44-54.

7. Шербаков А.Д. Ибтидои ташаккули қонунгузории зиддимухаддиротӣ дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико // Падидаҳо ва равандҳои иҷтимоию иқтисодӣ. – 2015. – № 10. – С. 23-36.

8. Бюллетени Созмони Милали Муттаҳид оид ба маводи нашъаовар аз соли 1964, №2 // [Захираи электронӣ]. Китобхонаи электронии Созмони Милали Муттаҳид. Манбаи дастрасӣ: https://digitallibrary.un.org/record/29213?ln=en (санаи мурочиат: 07.06.2026).

9. Бувайлик Г.Е. Назорати байналмилалӣ аз болои истеҳсол ва паҳншавии воситаҳои нашъадор: автореферати дисс. … ном. илм. ҳуқуқ. – Киев, 1967. – 31 с.

10. Анисимов Л. Н. Масъалаҳои байналмилалии ҳуқуқии танзими истеҳсол, истифода ва паҳншавии воситаҳои нашъадор ва моддаҳои психотропӣ: автореф. дис. ... номз. Илм. ҳуқуқ. – Ленинград, 1972. – 19 с.

11. Попаденко Е. В. Генезиси ҳамкории байналмилалӣ дар мубориза бо ҷиноятқорӣ // Хонишҳои Некрасов (ба хотираи доктори илмҳои таърих, профессор Ю.К. Некрасов): маводи II Конфронси илмии умумироссиягӣ. – Вологда: «ВоГУ», 2016. – С. 244-247.

12. Фёдоров А.В. Ба муносибати садсолагии Комиссияи Шанхай оид ба афюн аз соли 1909 // Назорати маводи мухаддир. – 2009. – № 4. – С. 38-40.

13. Склярова Е.К. Сиёсати хориҷии Британияи Кабир дар давраи ҳукмронии малика Виктория: таҳримҳо ва муносибатҳои байналмилалӣ. – Ростов-на-Дону: «Донишгоҳи федералии Ҷанубӣ», 2024. – 161 с.

14. Трофиметс А.М. Доир ба масъалаи манбаъҳои ҳуқуқи байналмилалӣ дар соҳаи мубориза бар зидди муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир // Паёми Донишгоҳи давлатии иқтисод ва ҳуқуқи Хабаровск. – 2020. – № 1–2. – С. 102-103.

15. Рейсс С. Мо маводи мухаддир мефурӯшем: алхимияи империяи Амрико. – Окленд, Калифорния: «Нашриёти Донишгоҳи Калифорния», 2014. – 328 с.

16. Доронин М.П. Муборизаи байналмилалӣ бар зидди қочоқи маводи мухаддир // «Ахбори Донишгоҳи давлатии Ленинград ба номи А.А. Жданов». – 1987. – № 5. – С. 30-42.

17. Байер И., Годзе Х. Таҳаввули назорати байналмилалӣ аз болои маводи мухаддир дар солҳои 1945-1995 // Бюллетени маводи нашъаовар. – 1999. – Т. 51. – № 1-2. – С. 1-17.

18. Бюли-Тейлор Д.Р. Иёлоти Муттаҳида ва назорати байналмилалӣ бар маводи мухаддир, солҳои 1909-1997. – Лондон: «Континуум», 2001. – 256 с.

19. Қарори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳамроҳшавии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Конвенсия оид ба мубориза бар зидди гардиши ғайриқонунии маводи мухаддир ва моддаҳои психотропӣ» аз 4 ноябри соли 1995, № 186 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 07.06.2025).

20. Конвенсия дар бораи ҳуқуқҳои кӯдак, ки бо Қатъномаи № 44/25 Ассамблеяи Генералии Созмони Милали Муттаҳид аз 20 ноябри соли 1989 қабул гардидааст // [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии Созмони Милали Муттаҳид. Манбаи дастрасӣ: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml (санаи мурочиат: 07.06.2026).

21. Ширинҷонов Ф.И. Асосҳои конвенсионии муқовимат ба ҷиноятқории фаромиллӣ // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2024. – № 4. – С. 227-240.

Список литературы:

1. Мусавизаде А., Гаффари Б., Мосават С.Х. Средневековая персидская рукопись «Афюние»: первый в истории самостоятельный трактат, посвящённый опию и наркозависимости // Журнал интегративной медицины. – 2018. – № 16(2). – С. 77-83.

2. Дейвенпорт-Хайнс Р.В поисках забвения. Всемирная история наркотиков. 1500-2000 / пер. с англ. А.В. Савинова. – М.: «Транзиткнига», 2004. – 622 с.

3. Идиев Ф.Ф. Афганский наркотрафик – угроза миру и безопасности Центральной Азии и России и международно-правовые средства борьбы с ним // Евразийский юридический журнал. – 2010. – № 12 (31). – С. 10-18.

4. Уиллоуби У.У. Опиум как международная проблема. Балтимор, 1925. Шанхайская опиумная комиссия // Бюллетень Организации Объединённых Наций по наркотическим средствам. – 1959. – № 1 (21). – С. 45-46.

5. Скотт Дж. М. Белый мак: история опиума. – Нью-Йорк: «Фанк энд Вагналлс», 1969. – 205 с.

6. Калачев Б.Ф. Кокаин был проклятием нашей молодости. Наркотики в окопах и в тылу Первой мировой // Медицина. – 2014. – Т.2. – № 2(6). – С. 44-54.

7. Щербаков А.Д. Становление антинаркотического законодательства в США // Социально-экономические явления и процессы. – 2015. – № 10. – С. 23-36.

8. Бюллетень по наркотическим средствам Организации Объединенных Наций от 1964 года, №2 // [Электронный ресурс]. Электронная библиотека ООН. Режим доступа: https://digitallibrary.un.org/record/29213?ln=en (дата обращения: 07.06.2026).

9. Бувайлик Г.Е. Международный контроль над производством и распространением наркотических средств: автореферат дисс. … канд. юрид. наук. – Киев., 1967. – 31 с.

10. Анисимов Л. Н. Международно-правовые проблемы регулирования производства, применения и распространения наркотических и психотропных веществ: автореф. дис. … канд. юрид. наук. – Ленинград, 1972. – 19 с.

11. Попаденко Е. В. Генезис международного сотрудничества в борьбе с преступностью. Некрасовские чтения (памяти д.и.н., профессора Ю.К. Некрасова): матер. II Всеросс. научн. конф. – Вологда: «ВоГУ», 2016. – С. 244-247.

12. Федоров А.В. К столетию Шанхайской опиумной комиссии от 1909 года // Наркоконтроль. – 2009. – № 4. – С. 38-40.

13. Склярова Е.К. Внешняя политика Великобритании в эпоху королевы Виктории: санкции и международные отношения. – Ростов-на-Дону: «Южный федеральный университет», 2024. – 161 с.

14. Трофимец А.М. К вопросу об источниках международного права в сфере борьбы с незаконным оборотом наркотиков // Вестник Хабаровского государственного университета экономики и права. – 2020. – №1-2. – С. 102-103.

15. Рейсс С. Мы продаём наркотики: алхимия американской империи. – Окленд, Калифорния: «Издательство Калифорнийского университета», 2014. – 328 с.

16. Доронин М.П. Международная борьба с контрабандой наркотиков // «Вестник Ленинградского государственного университета им. А.А. Жданова». – 1987. –№5. – С. 30-42.

17. Байер И., Годзе Х. Эволюция международного контроля над наркотиками, 1945-1995 гг. // Бюллетень по наркотическим средствам. – 1999. – Т. 51. – № 1-2. – С. 1-17.

18. Бьюли-Тейлор Д.Р. Соединённые Штаты и международный контроль над наркотиками, 1909-1997. – Лондон: «Континуум», 2001. – 256 с.

19. Постановление Маджлиси Оли Республики Таджикистан «О присоединении Республики Таджикистан к Конвенции о борьбе против незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ» от 4 ноября 1995 года, №186 // [Электронный ресурс]. Централизованный банк правовой информации Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 07.06.2025).

20. Конвенция о правах ребенка, принятая резолюцией 44/25 Генеральной Ассамблеи ООН от 20 ноября 1989 года // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Организации Объединенных Наций. Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml (дата обращения: 07.06.2026).

21. Ширинджонов Ф.И. Конвенциональные основы противодействия транснациональной преступности // Государствоведение и права человека. – 2024. – № 4. – С. 227-240.

List of literature:

1. Moosavyzadeha A., Ghaffarib F., Mosavatc S.H. The medieval Persian manuscript of Afyunieh: the first individual treatiseon the opium and addiction in history // J. Integrat. Med. – 2018. – №16(2). – P. 77-83.

2. Davenport-Hines R. The pursuit of oblivion: a global history of narcotics, 1500-2000 / translated from English by A.V. Savinov. – M.: «Tranzitkniga», 2004. – 622 p.

3. Idiev F.F. Afghan drug trafficking as a threat to peace and security in Central Asia and Russia and international legal means of combating it // Eurasian law journal. – 2010. – №12 (31). – P. 10-18.

4. Willoughby W.W. Opium as international problem. Baltimora, 1925. The Shanghai Opium Commission. // United Nations Bulletin on Narcotics. – 1959. – №1 (21). – P. 45-46.

5. Scott J.M. The white poppy: a history of opium. – New York: «Funk & Wagnalls», 1969. – 205 p.

6. Kalachev B.F. Cocaine was the curse of our youth. Drugs in the trenches and behind the lines of the First World War // Medicine. – 2014. – Vol. 2. – №2(6). – P. 44-54.

7. Shcherbakov A.D. Formation of anti-drug legislation in the United States // Socio-economic phenomena and processes. – 2015. – №10. – P. 23-36.

8. United Nations Bulletin on Narcotics, 1964, №2 // [Electronic resource]. United Nations Digital Library. Access mode: https://digitallibrary.un.org/record/29213?ln=en (date of access: 07.06.2026).

9. Buvailik G.E. International control over the production and distribution of narcotic drugs: abstract of the diss. … for the cand. of legal sciences. – Kyiv, 1967. – 31 p.

10. Anisimov L.N. International legal problems of regulating the production, use and distribution of narcotic drugs and psychotropic substances: abstract of the diss. … for the degree of cand. of legal sciences. – Leningrad, 1972. – 19 p.

11. Popadenko E.V. The genesis of international cooperation in combating crime. Nekrasov readings (in Memory of doctor of historical sciences, professor Yu. K. Nekrasov): proceedings of the II All-Russian scientific conference. – Vologda: «Vologda State University (VoGU)», 2016. – P. 244-247.

12. Fedorov A.V. On the 100th anniversary of the 1909 Shanghai Opium Commission // Narkokontrol (Drug Control). – 2009. – №4. – P. 38-40.

13. Sklyarova E.K. The Foreign policy of Great Britain in the era of Queen Victoria: sanctions and international relations. – Rostov-on-Don: «Southern Federal University», 2024. – 161 p.

14. Trofimets A.M. On the sources of international law in the field of combating illicit drug trafficking // Bulletin of the Khabarovsk State University of Economics and Law. – 2020. – №1-2. – P. 102-103.

15. Reiss S. We sell drugs: the alchemy of US empire. – Oakland, California: «University of California Press», 2014. – 328 p.

16. Doronin M.P. International struggle against drug smuggling // Bulletin of the A.A. Zhdanov Leningrad State University. – 1987. – №5. – P. 30-42.

17. Bayer I., Ghodse H. Evolution of international drug control, 1945–1995 // Bulletin on Narcotics. – 1999. – Vol. 51, No. 1-2. – P. 1-17.

18. Bewley-Taylor D.R. The United States and international drug control, 1909-1997. – London: «Continuum», 2001. – 256 p.

19. Resolution of the Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan «On the accession of the Republic of Tajikistan to the United Nations Convention against illicit traffic in narcotic drugs and psychotropic substances» from 4 November 1995, №186 // [Electronic resource]. Centralized legal information database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 07.06.2025).

20. Convention on the Rights of the Child, adopted by United Nations General Assembly Resolution 44/25 from 20 November 1989 // [Electronic resource]. Official website of the United Nations. Access mode: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml (date of access: 07.06.2026).

21. Shirinjonov F.I. Conventional foundations for combating transnational crime // State studies and human rights. – 2024. – №4. – P. 227-240.

УДК: 341.1/8
Исматзода Азиза Исмат,
соискатель кафедры международного
права юридического факультета
Академии государственного управления
при Президенте Республики Таджикистан
Тел.: (+992) 501-05-20-80
E-mail: aziza_burhonova@mail.ru.

ПРИНЦИПЫ СОТРУДНИЧЕСТВА И ДОБРОСОВЕСТНОСТИ В МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОМ РЕГУЛИРОВАНИИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ И ОХРАНЫ МЕЖДУНАРОДНЫХ ВОДОТОКОВ

Ключевые слова: конвенция, международные водотоки, принцип сотрудничества, принцип добросовестности, трансграничные водные ресурсы, устойчивое развитие, бассейн Сырдарьи, Центральная Азия, ООН.

Аннотация. В статье рассматривается принцип сотрудничества государств как один из ключевых принципов международного права, лежащих в основе международно-правового регулирования использования и охраны международных водотоков в контексте устойчивого развития. Раскрывается значение сотрудничества для обеспечения справедливого и рационального использования трансграничных водных ресурсов, предотвращения причинения значительного ущерба и достижения баланса интересов прибрежных государств. Отмечается, что эффективная реализация норм международного водного права невозможна без добросовестного взаимодействия государств, основанного на обмене информацией, проведении консультаций и учёте взаимных интересов.

Анализируются положения универсальных и региональных международно-правовых актов, закрепляющих обязанность сотрудничества государств в сфере использования и охраны международных водотоков. Особое внимание уделяется содержанию и практической реализации принципов сотрудничества и добросовестности как правовой основы устойчивого управления трансграничными водными ресурсами. На основе доктринальных источников, международной практики и эмпирических исследований рассматриваются существующие проблемы взаимодействия государств в сфере управления международными водотоками и значение международного сотрудничества для обеспечения устойчивого развития.

Принцип сотрудничества относится к числу семи основополагающих принципов международного права, закреплённых Генеральной Ассамблеей Организации Объединённых Наций (ООН) в 1970 году. Его сущность заключается в содействии поддержанию и развитию дружественных отношений между суверенными государствами. Данный принцип стал предметом многочисленных научных исследований [1, с. 621] в контексте его применения в различных отраслях международного права, включая международное гуманитарное, экологическое, уголовное и водное право. Реализация принципа сотрудничества способствовала разработке и принятию широкого спектра международных соглашений и конвенций, как двустороннего, так и многостороннего характера. В частности, в сфере международного водного права такие договоры направлены на обеспечение мирного сосуществования прибрежных государств и эффективного управления трансграничными водными ресурсами.

Вода представляет собой возобновляемый природный ресурс глобального значения, от которого зависит жизнедеятельность практически всех сфер человеческой деятельности – от промышленных процессов до удовлетворения базовых бытовых потребностей. На протяжении истории нередко возникали споры и конфликты, связанные с правами на использование водных ресурсов, пересекающих государственные границы. Это обусловлено тем, что многие суверенные государства традиционно исходят из представления об исключительном праве на использование части водного потока, проходящей по их территории, рассматривая её как объект полного национального контроля и эксплуатации в соответствии со своими потребностями [2, с. 325]. Подобный подход нередко приводит к экологической деградации и противоречит целям устойчивого развития, в частности шестой цели

ООН – обеспечению доступности и устойчивого управления водными ресурсами и санитарией для всех.

В контексте концепции устойчивого развития [3] особое значение приобретает международно-правовое регулирование использования и охраны международных водотоков, основанное на принципах сотрудничества и добросовестности. Реализация данных принципов способствует обеспечению рационального использования трансграничных водных ресурсов, сохранению экологического равновесия и предотвращению причинения значительного ущерба окружающей среде.

В этом контексте международное водное право (или право международных водных ресурсов) направлено на регулирование водных отношений как между государствами, так и между государствами и международными организациями. Его целью является обеспечение совместного использования речных бассейнов и водных ресурсов таким образом, чтобы это не наносило ущерба экологическому развитию и принципам устойчивого развития. Сотрудничество имеет ключевое значение для трансграничных отношений, и его роль в управлении совместными водными ресурсами трудно переоценить. В научной среде существует согласие относительно того, что трансграничные воды могут становиться источником политической напряжённости, однако взгляды на наличие прямой связи между водными ресурсами и межгосударственными конфликтами остаются различными [4, с. 259]. В этой связи особое внимание в данной работе уделяется вопросам достижения справедливого и рационального использования трансграничных вод посредством сотрудничества прибрежных государств.

Обязанность сотрудничества является фундаментальным принципом международного права и закреплена в Конвенции о праве несудоходных видов использования международных водотоков как юридическое обязательство государств при взаимодействии в отношении общих водных ресурсов [5]. Тем не менее, несмотря на существование данной правовой базы и ряда международных водных соглашений, споры и конфликты между государствами продолжают возникать. В связи с этим цель статьи состоит в определении путей достижения эффективного сотрудничества в сфере управления и использования трансграничных вод через механизм справедливого участия, а также посредством реализации обязанности предотвращать причинение значительного ущерба водным ресурсам и экосистемам. Для достижения поставленной цели в работе применяется доктринальный метод анализа существующих правовых норм, а также используются аналитические и эмпирические исследования, посвящённые сотрудничеству государств в сфере управления совместными водами.

В статье рассматриваются цели и механизмы сотрудничества в сфере использования и охраны трансграничных вод, их взаимосвязь с принципом справедливого и рационального использования, а также с обязанностью государств предотвращать причинение значительного трансграничного вреда. Особое внимание уделяется роли принципа добросовестности в управлении совместными водными ресурсами, поскольку наличие международного договора само по себе не всегда гарантирует эффективное сотрудничество между государствами и надлежащее исполнение принятых обязательств.

Актуальность рассматриваемой проблематики обусловлена тем, что трансграничные речные бассейны и водоносные горизонты расположены более чем в 145 государствах мира, а характер сотрудничества в отношении таких ресурсов существенно различается в зависимости от исторических, социальных, экологических и экономических условий конкретных регионов [6, с. 99]. В этой связи результаты исследования, помимо научной значимости, могут представлять практический интерес для лиц, принимающих решения на национальном и субнациональном уровнях, в целях формирования механизмов, способствующих снижению напряжённости, предотвращению конфликтов, укреплению мира и развитию устойчивого сотрудничества в сфере управления водными ресурсами между прибрежными государствами.

Между государствами нередко возникают противоположные интересы в отношении использования и освоения водных ресурсов, пересекающих государственные границы. Подобные расхождения зачастую становятся причиной межгосударственных споров и конфликтов. В качестве примера можно привести разногласия между Египтом и Эфиопией в связи со строительством гидроэнергетического объекта на реке Нил, а также споры в Центральной и Юго-Восточной Азии, связанные с использованием водных ресурсов рек Сырдарья и Меконг. В ряде случаев такие противоречия усиливаются политическими факторами [7, с. 32], что способствует росту конкуренции за контроль и

влияние над трансграничными водными ресурсами.

Особенно актуальной данная проблема является для государств Центральной Азии, где вопросы использования трансграничных вод тесно связаны с обеспечением энергетической, продовольственной и экологической безопасности региона. Государства верховья преимущественно ориентированы на развитие гидроэнергетики, тогда как государства низовья заинтересованы в стабильном обеспечении водными ресурсами сельского хозяйства и ирригационных систем. Различие национальных интересов объективно требует формирования устойчивых механизмов сотрудничества и координации действий между государствами региона.

Обязанность сотрудничества выступает связующим элементом между доктриной абсолютного территориального суверенитета (доктриной Хармона) и принципом территориальной целостности, представляющими собой крайние подходы к регулированию использования международных водотоков. Указанные концепции не способны в полной мере обеспечить справедливое и рациональное использование трансграничных водных ресурсов, поскольку не учитывают взаимозависимый характер международных водотоков, где государства одновременно могут выступать как верхние, так и нижние по течению.

Основной целью сотрудничества государств в сфере использования международных водотоков является обеспечение справедливого и рационального использования водных ресурсов при одновременном предотвращении значительного ущерба и сохранении водных экосистем. В этой связи Конвенция ООН о праве несудоходных видов использования международных водотоков закрепляет обязанность государств сотрудничать на основе уважения суверенных прав каждого государства, а также принципов равной и справедливой выгоды от использования общего водотока. Конвенция возлагает на государства юридическое обязательство предпринимать активные меры по обеспечению устойчивого использования и надлежащей защиты водных ресурсов. Соответственно, отказ от сотрудничества в рамках положений Конвенции рассматривается как нарушение международно-правовых обязательств [8, с. 109].

Как отмечают исследователи международного водного права, обязанность сотрудничества является одним из ключевых элементов современного режима регулирования трансграничных водных ресурсов, поскольку именно она способствует согласованию интересов государств верховья и низовья. По мнению Д. Зиганшиной, для государств Центральной Азии сотрудничество в водной сфере выступает не только международно-правовой обязанностью, но и необходимым условием региональной стабильности и устойчивого развития [9, с. 100].

Проекты, связанные с развитием гидроэнергетики, ирригации и водного транспорта, способны оказывать существенное воздействие на состояние трансграничных водных экосистем. В связи с этим подобная деятельность нередко становится источником межгосударственных разногласий и требует соблюдения принципов сотрудничества и предотвращения значительного ущерба. Вместе с тем Конвенция поощряет создание совместных механизмов и комиссий как эффективного инструмента сотрудничества, обеспечивающего справедливое и рациональное использование водных ресурсов [10, с. 334].

В рамках данного подхода были учреждены совместные комиссии и региональные структуры, направленные на совместное управление водными ресурсами. В Центральной Азии важную роль в развитии сотрудничества играют Международный фонд спасения Арала (МФСА) и Межгосударственная координационная водохозяйственная комиссия (МКВК), деятельность которых направлена на координацию распределения водных ресурсов и предупреждение межгосударственных противоречий в регионе. Подобные институциональные механизмы способствуют укреплению взаимного доверия между государствами и формированию устойчивой платформы для регионального взаимодействия.

К числу важных процедурных механизмов сотрудничества относится обязательство предварительного уведомления прибрежных государств о планируемых мероприятиях, способных оказать воздействие на состояние международного водотока. Такое уведомление должно сопровождаться предоставлением необходимой технической и экологической информации о предполагаемой деятельности и её возможных последствиях. Консультации между всеми прибрежными государствами, а также проведение переговоров являются важными элементами сотрудничества, особенно в случаях, когда планируемая деятельность может привести к неравному или неразумному использованию водных ресурсов. При этом необходимость консультаций и переговоров распространяется не только на будущие проекты, но и на ситуации

пересмотра, адаптации или применения действующих международных соглашений, регулирующих использование трансграничных вод. Следует отметить, что переговоры не всегда являются обязательным продолжением консультаций [8].

Сотрудничество также предполагает постоянный и систематический обмен данными и информацией по мере их доступности. Это имеет ключевое значение, поскольку отсутствие надёжных данных со стороны одного или нескольких прибрежных государств может привести к возникновению сложных ситуаций, способных усугубить существующие противоречия или даже спровоцировать конфликт, а в крайних случаях — привести к деградации водной системы [11, с. 72].

Существенное обязательство справедливого и разумного использования водотока закрепляет одновременно две ключевые цели, определяя конечный результат, который должен быть достигнут при использовании водных ресурсов. Оно также устанавливает процессуальный подход к развитию, предусматривающий учет всех релевантных факторов и обстоятельств с целью обеспечения баланса между потребностями и интересами всех прибрежных государств.

Принцип справедливого и разумного использования является одним из центральных понятий международного водного права, поскольку он подчеркивает равные права государств на доступ к водотоку и получение соответствующих выгод от его использования. Одновременно данный принцип возлагает на государства обязанность не лишать другие государства их права на использование водных ресурсов и получение от них преимуществ. Таким образом, данный подход вступает в противоречие с доктриной абсолютного территориального суверенитета, которая фактически ограничивает права государств, расположенных ниже по течению, на равное участие в использовании водных ресурсов. В то же время он не согласуется и с доктриной абсолютной территориальной целостности, которая, напротив, может ограничивать права государств верхнего течения на участие в распределении выгод от использования общих вод.

Следует отметить, что равные права государств на участие в использовании и получении выгод от трансграничных водных ресурсов не являются производными, а имеют характер неотъемлемых прав. При этом реализация данного принципа не исключает необходимости уделять особое внимание видам водопользования, имеющим критическое значение для удовлетворения базовых человеческих потребностей и охраны экосистем. Таким образом, справедливое участие означает право всех прибрежных государств – независимо от их положения в верхнем, среднем или нижнем течении, в полной мере участвовать в освоении водных ресурсов в той степени, в которой такое освоение может оказывать влияние на их интересы и использование.

Несмотря на наличие ряда исследований, посвященных участию общественности в международном экологическом праве [12], количество научных работ, рассматривающих право государств на участие в трансграничном сотрудничестве в сфере водных ресурсов, остается ограниченным. Это может быть связано с относительной новизной данной концепции [8].

В соответствии со статьей 5(2) Конвенции ООН по праву несудоходного использования международных водотоков [5], все прибрежные государства обязаны участвовать в использовании, освоении и защите трансграничных вод на справедливой и разумной основе. Введение принципа справедливого участия направлено на формирование комплексного подхода к охране, сохранению и управлению водными ресурсами, обеспечивающего их устойчивое и сбалансированное использование [11, с. 73]. Данный подход охватывает комплексную систему прав и обязанностей, ограничивая возможность одностороннего, индивидуального и независимого освоения трансграничных водных ресурсов в пределах государственных границ [1, с. 624].

Основная цель сотрудничества государств в сфере использования водотока заключается в обеспечении его оптимального и устойчивого освоения прибрежными государствами с учетом интересов всех заинтересованных сторон, а также в гарантировании надлежащей охраны и сохранения водных ресурсов. Таким образом, общая обязанность сотрудничества подчеркивает, что все государства, на которые может повлиять планируемая мера, обладают равным правом участвовать в сотрудничестве и получать соответствующую поддержку для достижения оптимального использования водных ресурсов и их защиты от возможного ущерба. При этом такое сотрудничество должно основываться на принципе суверенного равенства, который не предполагает экономического или политического равенства государств, а выражает юридическое равенство их прав, вытекающее из суверенного статуса.

Сотрудничество между государствами также должно опираться на принципы взаимной выгоды,

территориальной целостности и добросовестного выполнения обязательств. Принцип справедливого участия исходит из того, что справедливое и рациональное использование трансграничных вод может быть достигнуто исключительно через эффективное взаимодействие государств, и предполагает целенаправленный характер такого сотрудничества между прибрежными государствами. Это имеет важное значение, поскольку реализация материально-правового принципа справедливого и разумного использования требует применения различных механизмов сотрудничества [10, с. 340]. Таким механизмам относятся создание совместных институтов и комиссий, обмен информацией и данными, проведение консультаций и переговоров, а также предварительное уведомление о планируемых мерах. Функционирование указанных механизмов предполагает реализацию права на участие всеми прибрежными государствами, на которые могут повлиять запланированные мероприятия.

Традиционное представление о том, что причинение значительного ущерба трансграничным водным ресурсам возможно исключительно со стороны государств верхнего течения, представляется ограниченным. Чрезмерная эксплуатация водных ресурсов в нижнем течении, обусловленная неустойчивым водозабором и нерациональным использованием воды, также способна причинять существенный ущерб экосистемам всего речного бассейна, включая территории верховья. Материально-правовая норма о недопущении причинения значительного вреда, как и принцип справедливого и разумного использования, представляет собой комплексный принцип международного водного и экологического права, реализация которого невозможна без сотрудничества государств [13, с. 737].

Обе нормы основываются на доктрине ограниченного территориального суверенитета, согласно которой государства не вправе осуществлять деятельность, причиняющую значительный ущерб водным системам, находящимся под юрисдикцией других государств. Поскольку трансграничные водотоки часто становятся предметом споров, способных привести к причинению существенного экологического ущерба, между государствами не должно формироваться соперничество за приоритет в использовании водных ресурсов. Напротив, необходимо развивать сотрудничество на основе принципа общности интересов. Данный подход позволяет рассматривать речной бассейн как единое целое, снижая значение государственных границ и уточняя взаимные обязательства государств в рамках справедливого и разумного использования вод [14, с. 84].

Для государств Центральной Азии данный подход имеет особое значение, поскольку высокая взаимозависимость стран региона в вопросах использования трансграничных водных ресурсов требует постоянного согласования национальных интересов и предотвращения действий, способных причинить значительный ущерб другим прибрежным государствам. В условиях региона эффективное сотрудничество выступает важнейшим условием поддержания экологической устойчивости, региональной стабильности и рационального распределения водных ресурсов.

В этой связи особенно важно, чтобы принятие решений о реализации проектов в области водопользования осуществлялось при участии всех прибрежных государств, потенциально затронутых такими проектами. Конвенция предусматривает ряд процедурных обязательств, необходимых для сотрудничества, включая обмен данными и информацией, проведение консультаций и, при необходимости, переговоров, которые должны осуществляться как до начала реализации проекта, так и на протяжении всего периода его осуществления. Постоянный обмен информацией, консультации и переговоры способствуют предотвращению потенциального значительного ущерба международному водотоку. Государство, имеющее разумные основания полагать, что планируемая деятельность может причинить такой ущерб, вправе инициировать консультации и переговоры, в рамках которых осуществляется обмен и сопоставление соответствующих данных и информации. Это формирует баланс интересов, при котором государства, реализующие проекты в рамках своих суверенных прав, не лишаются возможности их осуществления, однако обязаны учитывать интересы других прибрежных государств. Таким образом, реализация проектов должна сопровождаться проведением надлежащих консультаций с государствами, которые могут быть затронуты последствиями соответствующей деятельности.

Международный Суд ООН неоднократно подчеркивал важность обмена информацией, проведения оценки воздействия на окружающую среду (ОВОС), консультаций и поддержания минимального экологического стока, акцентируя необходимость применения превентивного подхода и использования всех надлежащих мер

для предотвращения причинения значительного трансграничного ущерба [15, с. 638].

Концепция «общности интересов» способствует созданию совместных институциональных механизмов, как это предусмотрено Конвенцией, с целью укрепления сотрудничества между государствами [14, с. 89]. В качестве процессуального обязательства обязанность сотрудничества усиливается через закрепление прав и обязанностей государств участвовать на равноправной основе, как в предоставлении, так и в получении сотрудничества для обеспечения справедливого и разумного использования международного водотока, что в конечном итоге способствует его защите и устойчивому управлению. При реализации «зелёных» проектов, включая строительство гидроэлектростанций, развитие ирригационной инфраструктуры и меры по охране биоразнообразия, недостаточный уровень сотрудничества со стороны одного или нескольких прибрежных государств способен причинить существенный ущерб водной системе. Это связано с тем, что подобные проекты могут ограничивать возможности других государств по достижению оптимальных выгод от использования водных ресурсов и связанных с ними экосистем [16, с. 342].

Для государств Центральной Азии вопросы развития «зелёной» экономики в сфере водопользования имеют особое значение, поскольку регион одновременно сталкивается с необходимостью развития гидроэнергетики, адаптации к изменению климата и обеспечения водной безопасности. В этих условиях реализация крупных гидроэнергетических проектов требует постоянного сотрудничества между государствами верхнего и нижнего течения, а также соблюдения принципов добросовестности, взаимной выгоды и предотвращения значительного трансграничного ущерба. Данный аспект прослеживается и в практике использования трансграничных водных ресурсов в Азии. Располагаясь в верховьях ряда международных рек и разделяя водные ресурсы с государствами нижнего течения, Китай активно развивает гидроэнергетические проекты, что вызывает дискуссии относительно достаточности механизмов сотрудничества, обмена информацией и учета потенциальных экологических последствий для других прибрежных государств [17, с. 715].

Учитывая, что положительный эффект «зелёной» экономики основан на рациональном использовании, сохранении и развитии природных ресурсов, обязанность сотрудничества выступает ключевым условием устойчивой реализации подобных проектов на трансграничных водотоках [18, с. 32]. Трансграничные водные ресурсы, с одной стороны, могут служить инструментом сокращения бедности посредством создания рабочих мест и повышения уровня доходов населения в прибрежных государствах, а с другой — становиться источником межгосударственных противоречий и экологических рисков.

В связи с этим сотрудничество государств в сфере использования трансграничных водных ресурсов должно основываться на принципах суверенного равенства, взаимной выгоды и добросовестного выполнения международных обязательств. Такой подход способствует формированию устойчивых и взаимовыгодных механизмов взаимодействия между прибрежными государствами и обеспечивает баланс между экономическим развитием и необходимостью охраны водных экосистем.

Обеспечение устойчивого использования водных ресурсов и развитие комплексного управления водными ресурсами (ИУВР) обусловливают необходимость укрепления сотрудничества между государствами, использующими трансграничные водные системы. Такое сотрудничество реализуется посредством заключения международных соглашений, регулирующих порядок использования, охраны и управления трансграничными водными ресурсами. В сфере использования международных водотоков принцип добросовестности тесно связан с обязанностью сотрудничества, поскольку эффективное взаимодействие между прибрежными государствами невозможно без взаимного доверия, прозрачности и надлежащего исполнения международных обязательств.

Международные соглашения, регулирующие использование трансграничных вод, выступают важным инструментом предотвращения споров и конфликтов между государствами. В настоящее время в мире насчитывается около 300 подобных договоров [17, с. 716]. Несмотря на наличие значительного числа международных соглашений, разногласия между государствами в сфере распределения и использования водных ресурсов продолжают сохраняться. Так, в бассейне реки Нил, несмотря на существующие договорённости и Рамочное соглашение о сотрудничестве (CFA), сохраняются противоречия относительно распределения водных ресурсов и прав на их использование.

Для государств Центральной Азии принцип добросовестности приобретает особое значение в условиях высокой взаимозависимости в сфере

использования трансграничных водных ресурсов. Реализация существующих региональных механизмов сотрудничества, включая деятельность Межгосударственной координационной водохозяйственной комиссии (МКВК) и Международного фонда спасения Арала (МФСА), во многом зависит не только от наличия международных соглашений, но и от готовности государств добросовестно выполнять принятые обязательства, осуществлять обмен информацией и учитывать интересы других прибрежных государств.

В данном контексте принцип pacta sunt servanda занимает центральное место в системе международного права, закрепляя обязанность государств добросовестно соблюдать принятые на себя договорные обязательства [19, с. 16]. В соответствии со статьёй 18 Венской конвенции о праве международных договоров государство обязано воздерживаться от действий, которые могут лишить договор его объекта и цели [20]. В свою очередь, статья 26 указанной Конвенции закрепляет обязательство добросовестного исполнения международных договоров. Следовательно, государства должны не только надлежащим образом реализовывать положения соглашений, но и воздерживаться от действий, противоречащих их целям и задачам.

Принцип добросовестности как фундаментальная норма международного права обеспечивает согласование поведения государств с целями заключённых ими соглашений. Он применяется как на стадии переговоров, так и в процессе исполнения международных обязательств [21, с. 92]. Кроме того, добросовестность рассматривается как один из ключевых принципов международного права, играющий важную роль в разрешении международных споров, особенно в случаях, когда договорные и обычные нормы не предоставляют однозначного решения [22].

Хотя содержание принципа добросовестности может варьироваться в зависимости от сферы его применения, именно данный принцип служит критерием оценки справедливости, последовательности и искренности поведения государств в рамках международных обязательств и закрепляется в различных международно-правовых актах [23]. Таким образом, принцип добросовестности выступает неотъемлемым элементом международно-правового регулирования использования трансграничных водных ресурсов, обеспечивая надлежащее исполнение международных обязательств, устойчивость договорных механизмов и развитие эффективного сотрудничества между прибрежными государствами.

Конвенция ООН по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озёр предусматривает, что переговоры по заключению соглашений в сфере трансграничных вод должны осуществляться на основе принципа добросовестности. Это обусловлено её направленностью на обеспечение подлинных правовых отношений между прибрежными государствами, достижение целей и реализацию содержания соответствующих соглашений, а также на предотвращение недобросовестного поведения сторон [8, с. 124]. По существу, данный принцип направлен на недопущение ситуаций, при которых государства извлекают выгоду из неправомерных действий [23, с. 131]. Вместе с тем сам факт наличия соглашения о сотрудничестве в сфере водных ресурсов ещё не гарантирует фактического взаимодействия государств на практике [10, с. 336].

Для государств Центральной Азии данный аспект имеет особое значение, поскольку эффективность регионального сотрудничества в сфере трансграничных водных ресурсов во многом зависит не только от наличия международных соглашений, но и от готовности государств добросовестно исполнять достигнутые договоренности, осуществлять обмен информацией и учитывать интересы других прибрежных государств. В условиях высокой взаимозависимости государств региона принцип добросовестности приобретает важное значение для поддержания устойчивого сотрудничества и предотвращения межгосударственных противоречий. Принцип добросовестности в данном контексте не сводится к формальному закреплению правовых конструкций, а ориентирован на реальное исполнение положений международно-правовых актов – как двусторонних, так и многосторонних, с целью недопущения утраты ими своего предмета и цели. В этой связи показательно решение по делу «Никарагуа против Соединённых Штатов Америки», в котором было установлено, что действия одной из сторон фактически подрывали объект и цель соответствующего договора.

В международном водном праве добросовестность рассматривается как универсальное, но в то же время сложно формализуемое обязательство, значение которого трудно переоценить. Это связано с тем, что многие международные соглашения в данной сфере содержат преимущественно рамочные и

программные положения, реализация которых во многом зависит от добросовестного поведения и политической воли государств [23]. Обязанности справедливого участия и недопущения причинения значительного вреда водотоку представляют собой соответственно процессуальные и материально-правовые элементы международных водных соглашений. Их цель заключается в обеспечении справедливого и разумного использования трансграничных водных ресурсов посредством сотрудничества прибрежных государств, что делает их ключевыми компонентами договорного взаимодействия в данной сфере.

При этом указанные обязательства характеризуются отсутствием единых универсальных критериев их реализации, что обусловливает необходимость опоры на принцип справедливости при их применении во избежание различий в толковании. Однако сама категория справедливости также не поддаётся точному измерению, поскольку не предполагает равенства в абсолютном смысле, а относится к сбалансированному распределению прав и обязанностей между государствами. В связи с этим особое значение приобретает добросовестное поведение государств при исполнении обязательств по справедливому участию и предотвращению значительного ущерба водным ресурсам. Таким образом, принцип добросовестности выступает необходимым условием эффективного сотрудничества в сфере использования трансграничных водных ресурсов, обеспечивая согласование интересов государств и устойчивость международно-правовых механизмов регулирования.

Вопросы сотрудничества и добросовестного исполнения международных обязательств занимают центральное место в системе международно-правового регулирования использования и охраны трансграничных водных ресурсов. Их значение обусловлено необходимостью обеспечения справедливого и разумного использования международных водотоков, предотвращения причинения значительного трансграничного ущерба, а также поддержания устойчивого взаимодействия между прибрежными государствами.

Анализ положений Конвенции ООН по праву несудоходных видов использования международных водотоков, а также иных международно-правовых источников позволяет сделать вывод о том, что эффективное управление трансграничными водными ресурсами невозможно без реализации обязанности сотрудничества. Такая обязанность включает обмен информацией и данными, проведение консультаций и переговоров, создание совместных механизмов управления, а также добросовестное исполнение международных обязательств государствами. Исследование также показало, что наличие международных соглашений само по себе не гарантирует отсутствие споров между государствами. Практика международных отношений свидетельствует о том, что конфликты в сфере использования трансграничных водных ресурсов продолжают возникать даже при наличии договорных механизмов сотрудничества. Это во многом связано с отсутствием единых универсальных критериев реализации принципов справедливого участия и предотвращения причинения значительного вреда, а также с различиями в подходах государств к толкованию и применению соответствующих международно-правовых обязательств.

Особое значение данные вопросы приобретают для государств Центральной Азии, где высокая взаимозависимость стран региона в сфере использования трансграничных водных ресурсов требует постоянного согласования интересов государств верхнего и нижнего течения. В этих условиях устойчивость регионального сотрудничества во многом зависит не только от существования международных соглашений и институциональных механизмов, но и от готовности государств добросовестно исполнять принятые обязательства и учитывать интересы других прибрежных государств.

Таким образом, добросовестность выступает необходимым условием эффективного сотрудничества в сфере использования и охраны международных водотоков. Именно добросовестное поведение государств способствует достижению целей международных соглашений, укреплению доверия между государствами и обеспечению устойчивого управления трансграничными водными ресурсами в условиях современных экологических и климатических вызовов.

Рецензент: к.ю.н., доцент Саидмухторов А.А.

ПРИНСИПҲОИ ҲАМКОРӢ ВА ПОКВИҶДОНӢ ДАР ТАНЗИМИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ҲУҚУҚИИ ИСТИФОДА ВА ҲИФЗИ ОБРОҲҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

Калидвожаҳо: конвенсия, обҳои байналмилалӣ, принсипи ҳамкорӣ, принсипи бовиҷдонона, захираҳои обии фаромарзӣ, рушди устувор, ҳавзаи Сирдарё, Осиёи Марказӣ, СММ.

Аннотатсия. Дар ин мақола принсипи ҳамкории давлатҳо ҳамчун принсипи калидии ҳуқуқи байналмилалӣ, ки асоси танзими ҳуқуқии байналмилалии истифода ва ҳифзи обии байналмилалӣ дар заминаи рушди устувор аст, баррасӣ мешавад. Дар он аҳамияти ҳамкорӣ дар таъмини истифодаи одилона ва оқилонаи захираҳои обии фаромарзӣ, пешгирии зарари назаррас ва ноил шудан ба тавозуни манфиатҳо байни давлатҳои наздисоҳилӣ омӯхта мешавад. Дар он қайд карда мешавад, ки татбиқи самараноки ҳуқуқи байналмилалии обӣ бидуни ҳамкории бовиҷдонона байни давлатҳо, ки ба мубодилаи иттилоот, машварат ва ба назар гирифтани манфиатҳои мутақобила асос ёфтааст, ғайриимкон аст.

Дар мақола муқаррароти санадҳои ҳуқуқии байналмилалии универсалӣ ва минтақавӣ, ки ӯҳдадории давлатҳоро барои ҳамкорӣ дар истифода ва ҳифзи обҳои байналмилалӣ муқаррар мекунанд, таҳлил карда мешаванд. Таваҷҷӯҳи махсус ба мундариҷа ва татбиқи амалии принсипҳои ҳамкорӣ ва бовиҷдонона ҳамчун асоси ҳуқуқии идоракунии устувори захираҳои обии фаромарзӣ равона карда шудааст. Дар асоси манбаъҳои доктриналӣ, амалияи байналмилалӣ ва таҳқиқоти эмпирикӣ, мақола масъалаҳои мавҷудаи ҳамкории давлатҳоро дар идоракунии обҳои байналмилалӣ ва аҳамияти ҳамкории байналмилалӣ барои таъмини рушди устувор баррасӣ мекунад.

Исматзода Азиза Исмат – унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқи байналмилалии факултети ҳуқуқшиносии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. E-mail: aziza_burhonova@mail.ru; Тел.: (+992) 501-05-20-80.

PRINCIPLES OF COOPERATION AND GOOD FAITH IN THE INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF THE USE AND PROTECTION OF INTERNATIONAL WATERCOURSES

Keywords: convention, international watercourses, principle of cooperation, principle of good faith, transboundary water resources, sustainable development, Syr Darya basin, Central Asia, UN.

Abstract. The article examines the principle of cooperation among States as one of the fundamental principles of international law underlying the international legal regulation of the use and protection of international watercourses in the context of sustainable development. The study reveals the significance of cooperation for ensuring the equitable and reasonable utilization of transboundary water resources, the prevention of significant harm, and the achievement of a balance of interests among riparian States. It is emphasized that the effective implementation of international water law norms is impossible without good-faith interaction among States based on the exchange of information, consultations, and the consideration of mutual interests.

The article analyzes the provisions of universal and regional international legal instruments that establish the obligation of States to cooperate in the field of the use and protection of international watercourses. Particular attention is paid to the content and practical implementation of the principles of cooperation and good faith as the legal foundation for the sustainable management of transboundary water resources. On the basis of doctrinal sources, international practice, and empirical studies, the article examines existing challenges in inter-State interaction in the management of international watercourses and highlights the importance of international cooperation for achieving sustainable development.

Ismatzoda Aziza Ismat – applicant of international law department of the law faculty of Academy of public administration under the President of the Republic of Tajikistan. E-mail: aziza_burhonova@mail.ru; Tel.: (+992) 501-05-20-80.

Список литературы:

1. Танци А.М. Взаимосвязь между принципами непричинения вреда, справедливого и разумного использования и сотрудничества в международном водном праве // Международные экологические соглашения: политика, право и экономика. – 2020. –Т.20. – С. 619-629.
2. Солер К. Обязанность государства по сотрудничеству в соответствии с международным правом // Глобальное преследование основных преступлений в соответствии с международным правом. – Гаага: «Асер Пресс», 2019. – С. 313-334.

3. Наше общее будущее (Доклад Брундтланда). Всемирная комиссия по окружающей среде и развитию (ВКОСР) от 1987 года // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Организации Объединенных Наций. Режим доступа: https://www.un-documents.net/our-common-future.pdf (дата обращения: 20.05.2026).

4. Вольф А. Т. Войны за воду и водная реальность: конфликты и сотрудничество вдоль международных водных путей // Изменения окружающей среды, адаптация и безопасность / под ред. С. К. Лонергана. – Дордрехт: «Спрингер», 1999. – С. 251-265.

5. Конвенция Организации Объединённых Наций о праве несудоходных видов использования международных водотоков от 21 мая 1997 года. Собрание договоров Организации Объединённых Наций // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Организации Объединенных Наций. Режим доступа: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-12&chapter=27&clang=_en (дата обращения: 20.05.2026).

6. Хо С. Введение в трансграничное речное сотрудничество: участники, стратегии и последствия // Водные международные отношения. – 2017. – Т.42. – № 2. – С. 97-104.

7. Шмайер С., Вогель Б. Обеспечение долгосрочного сотрудничества в отношении трансграничных водных ресурсов посредством совместного управления речными бассейнами // Управление речными экосистемами / под ред. С. Шмуца, Я. Сендзимира. Серия «Водная экология». Т.8. – Чам: «Спрингер», 2018. – С. 29-60.

8. Риу-Кларк А., Мойнихан Р., Магсиг Б.О. Руководство пользователя по Конвенции ООН о водотоках. – Шотландия: «Центр IHP-HELP по водному праву, политике и науке», 2012. – 186 с.

9. Зиганшина Д. Международное водное право в Центральной Азии: обязательства, соблюдение и дальнейшее развитие // Журнал водного права. – 2009. – Т.20. –№ 2-3. – С. 96-107.

10. Эспиндола И. Б., Рибейру В. К. Трансграничные воды, конфликты и международное сотрудничество: примеры бассейна Ла-Плата // Водные ресурсы: международные вопросы. – 2020. – Т.45. – № 4. – С. 329-346.

11. Иде Т., Детгес А. Международное водное сотрудничество и экологическое миростроительство // Глобальная экологическая политика. – 2018. – Т. 18. – № 4. – С. 63-84.

12. Маккаффри С. К. Право международных водотоков. 3-е изд. – Оксфорд: «Издательство Оксфордского университета». – 2019. – 642 с.

13. Гупта Дж., Шмайер С. Обеспечение долгосрочной устойчивости принципа непричинения значительного вреда // Международные экологические соглашения: политика, право и экономика. – 2020. – Т.20. – С. 731-747.

14. Вучич М. Доступ к воде в контексте международного водотока: теория сообщества интересов // Юридический факультет в Белграде. – 2019. – Т.67. – № 3. – С. 77-98.

15. Тиньино М., Брето К. Роль международной судебной практики в реализации обязательства по недопущению причинения значительного вреда // Международные экологические соглашения: политика, право и экономика. – 2020. – Т.20. – С. 631-648.

16. Фарражота М.М. Международное сотрудничество в области водных ресурсов // Эволюция права и политики в области водных ресурсов / под ред. Дж. У. Деллапенны, Дж. Гупты. – Дордрехт: «Спрингер», 2009. – С. 337-352.

17. Кули Х., Глейк П.Х. Адаптация трансграничных водных соглашений к изменению климата // Гидрологический научный журнал. – 2011. – Т.56. – № 4. – С. 711-718.

18. Дегефу Д. М., Хэ В. Водное банкротство в великом бассейне реки Нил // Устойчивое управление водными ресурсами. – 2016. – Т.2. – №6. – С. 29-37.

19. Флеминг С. Политическая теория отказа от международных договоров // Журнал политической философии. – 2020. – Т.28. – № 1. – С. 3-26.

20. Венская конвенция о праве международных договоров от 23 мая 1969 года. Собрание договоров Организации Объединённых Наций // Электронный ресурс]. Официальный сайт Организации Объединённых Наций. Режим доступа: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/1_1_1969.pdf (дата обращения: 20.05.2026).

21. Вайценбёк Э.М. Добросовестность и честное ведение дел в договорах, заключаемых и исполняемых электронными агентами // Искусственный интеллект и право. – 2004. – Т.12. –№4. – С. 83-110.

22. Райнхольд С. Добросовестность в международном праве // Журнал права и юриспруденции Университетского колледжа Лондона. – 2013. – Т.2. – № 1. – С. 40-63.

23. Шефер Х.Б., Аксой Х.К. Добросовестность // Энциклопедия права и экономики / под ред. А.Марчиано, Г.Б. Рамелло. – Нью-Йорк: «Спрингер», 2021. – С. 123-169.

Рӯйхати адабиёт:

1. Танси А.М. Алоқамандии байни принсипҳои пешгирӣ намудани расонидани зарар, истифодаи одилона ва оқилона ва ҳамкорӣ дар ҳуқуқи байналмилалии об // Созишномаҳои байналмилалии экологӣ: сиёсат, ҳуқуқ ва иқтисод. – 2020. – Т. 20. – С. 619-629.

2. Солер К. Уҳдадории давлат оид ба ҳамкорӣ мутобиқи ҳуқуқи байналмилалӣ // Таъқиби глобалии ҷиноятҳои асосӣ мутобиқи ҳуқуқи байналмилалӣ. – Гаага: «Ассер Пресс», 2019. – С. 313-334.

3. Ояндаи умумии мо (Гузориши Брундтланд). Комиссияи умумиҷаҳонӣ оид ба муҳити зист ва рушд аз соли 1987 // [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии Созмони Милали Муттаҳид. Манбаи дастрасӣ: https://www.un-documents.net/our-common-future.pdf (санаи мурочиат: 20.05.2026).

4. Вулф А.Т. Ҷангҳо барои об ва воқеияти обӣ: низоъҳо ва ҳамкорӣ дар ҳавзаҳои байналмилалии обӣ // Тағйироти муҳити зист, мутобиқшавӣ ва амният / зери таҳр. С.К. Лонерган. – Дордрехт: «Спрингер», 1999. – С. 251-265.

5. Конвенсияи Созмони Милали Муттаҳид оид ба ҳуқуқи истифодаи ғайриқиштиронии маҷроҳои байналмилалии об аз 21 майи соли 1997. Маҷмӯаи шартномаҳои Созмони Милали Муттаҳид // [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии Созмони Милали Муттаҳид. Манбаи дастрасӣ: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-12&chapter=27&clang=_en (санаи мурочиат: 20.05.2026).

6. Хо С. Оид ба ҳамкории фаромарзии дарёҳо: иштирокчиён, стратегияҳо ва паёмадҳо // Муносибатҳои байналмилалии обӣ. – 2017. – Т. 42. – № 2. – С. 97-104.

7. Шмайер С., Вогел Б. Таъмини ҳамкории дарозмуддат оид ба захираҳои обии фаромарзӣ тавассути идоракунии муштараки ҳавзаҳои дарёҳо // Идоракунии экосистемаҳои дарёӣ / зери таҳр. С. Шмутс, Я. Сендзимир. Силсилаи «Экологияи обӣ». Т. 8. – Чам: «Спрингер», 2018. – С. 29-60.

8. Риу-Кларк А., Мойнихан Р., Магсиг Б.О. Роҳнамои истифодабаранда оид ба Конвенсияи СММ дар бораи маҷроҳои обӣ. – Шотландия: «Маркази IHP-HELP оид ба ҳуқуқ, сиёсат ва илми об», 2012. – 186 с.

9. Зиганшина Д. Ҳуқуқи байналмилалии об дар Осиёи Марказӣ: уҳдадориҳо, риоя ва рушди минбаъда // Маҷаллаи ҳуқуқи об. – 2009. – Т. 20. – № 2-3. – С. 96-107.

10. Эспиндола И.Б., Рибейру В.К. Обҳои фаромарзӣ, низоъҳо ва ҳамкории байналмилалӣ: намунаи ҳавзаи Ла-Плата // Захираҳои об: масъалаҳои байналмилалӣ. – 2020. – Т. 45. – № 4. – С. 329-346.

11. Иде Т., Детгес А. Ҳамкории байналмилалӣ дар соҳаи об ва бунёди сулҳи экологӣ // Сиёсати ҷаҳонии экологӣ. – 2018. – Т. 18. – № 4. – С. 63-84.

12. Маккаффри С.К. Ҳуқуқи маҷроҳои байналмилалии об. Нашри 3-юм. – Оксфорд: «Нашриёти донишгоҳи Оксфорд», 2019. – 642 с.

13. Гупта Ҷ., Шмайер С. Таъмини устувории дарозмуддати принсипи пешгирии расонидани зарари ҷиддӣ // Созишномаҳои байналмилалии экологӣ: сиёсат, ҳуқуқ ва иқтисод. – 2020. – Т. 20. – С. 731-747.

14. Вучич М. Дастрасӣ ба об дар заминаи маҷрои байналмилалии об: назарияи ҷомеаи манфиатҳо // Факултети ҳуқуқшиносии Белград. – 2019. – Т. 67. – № 3. – С. 77–98.

15. Тинино М., Брето К. Нақши амалияи судии байналмилалӣ дар татбиқи ӯҳдадории пешгирии расонидани зарари ҷиддӣ // Созишномаҳои байналмилалии экологӣ: сиёсат, ҳуқуқ ва иқтисод. – 2020. – Т.20. – С. 631-648.

16. Фарражота М.М. Ҳамкории байналмилалӣ дар соҳаи захираҳои обӣ // Такомули ҳуқуқ ва сиёсати захираҳои обӣ / зери таҳр. Ҷ.У. Деллапенна ва Ҷ. Гупта. – Дордрехт: «Спрингер», 2009. – С. 337-352.

17. Кули Ҳ., Глейк П.Х. Мутобиқ намудани созишномаҳои обии фаромарзӣ ба тағйирёбии иқлим // Маҷаллаи илмии гидрология. – 2011. – Т. 56. – № 4. – С. 711-718.

18. Дегефу Д.М., Ҳэ В. Муфлисшавии об дар ҳавзаи бузурги дарёи Нил // Идоракунии устувори захираҳои обӣ. – 2016. – Т. 2. – № 6. – С. 29-37.

19. Флеминг С. Назарияи сиёсии даст кашидан аз шартномаҳои байналмилалӣ // Маҷаллаи фалсафаи сиёсӣ. – 2020. – Т.28. – № 1. – С. 3-26.

20. Конвенсияи Вена оид ба ҳуқуқи шартномаҳои байналмилалӣ аз 23 майи соли 1969. Маҷмӯаи шартномаҳои Созмони Милали Муттаҳид // [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии Созмони Милали

Муттаҳид. Манбаи дастрасӣ: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/1_1_1969.pdf (санаи мурочиат: 20.05.2026).

21. Вайсенбёк Э.М. Бовичдонӣ ва пешбурди одилонаи муомилаҳо дар шартномаҳое, ки аз ҷониби агентҳои электронӣ баста ва ичро мешаванд // Зеҳни сунъӣ ва ҳуқуқ. – 2004. – Т.12. – № 4. – С. 83-110.

22. Райнҳолд С. Бовичдонӣ дар ҳуқуқи байналмилалӣ // Маҷаллаи ҳуқуқ ва ҳуқуқшиносии Коллеҷи донишгоҳии Лондон. – 2013. – Ҷ.2. – № 1. – С. 40-63.

23. Шефер Ҳ.Б., Аксой Ҳ.К. Поквичдонӣ // Энсиклопедияи ҳуқуқ ва иқтисод / зери таҳр. А. Марчиано ва Г.Б. Рамелло. – Ню-Йорк: «Спрингер», 2021. – С. 123-169.

List of literature:

1. Tanzi A.M. The Relationship between the principles of no harm, equitable and reasonable utilization, and cooperation in international water law // International environmental agreements: politics, law and economics. – 2020. – Vol. 20. – P. 619-629.

2. Soler C. The duty of states to cooperate under international law // The global prosecution of core crimes under international law. – The Hague: «Asser Press», 2019. – P. 313-334.

3. Our common future (Brundtland Report). World Commission on Environment and Development (WCED) from 1987 // [Electronic Resource]. Official Website of the United Nations. Access mode: https://www.un-documents.net/our-common-future.pdf (date of access: 20.05.2026).

4. Wolf A.T. Water wars and water reality: conflict and cooperation along international waterways // Environmental change, adaptation, and security / ed. by S.C. Lonergan. – Dordrecht: «Springer», 1999. – P. 251-265.

5. United Nations Convention on the Law of the non-navigational uses of international watercourses from 21 May 1997. United Nations Treaty Series // [Electronic Resource]. Official Website of the United Nations. Access mode: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-12&chapter=27&clang=_en (date of access: 20.05.2026).

6. Ho S. Introduction to transboundary river cooperation: actors, strategies, and outcomes // Water International. – 2017. – Vol. 42. – №2. – P. 97-104.

7. Schmeier S., Vogel B. Ensuring long-term cooperation over transboundary water resources through river basin management organizations // Riverine ecosystem management / ed. by S. Schmutz, J. Sendzimir. Water Ecology Series. Vol. 8. – Cham: «Springer», 2018. – P. 29-60.

8. Rieu-Clarke A., Moynihan R., Magsig B.O. UN Watercourses Convention user's guide. – Scotland: «IHP-HELP Centre for Water Law, Policy and Science», 2012. – 186 p.

9. Ziganshina D. International water law in Central Asia: commitments, compliance and beyond // Journal of water law. – 2009. – Vol. 20. – №2-3. – P. 96-107.

10. Espindola I.B., Ribeiro W.C. Transboundary waters, conflicts and international cooperation: examples from the La Plata Basin // Water resources: international issues. – 2020. – Vol. 45. – №4. – P. 329-346.

11. Ide T., Detges, A. International water cooperation and environmental peacebuilding // Global environmental politics. – 2018. – Vol. 18. – №4. – P. 63-84.

12. McCaffrey S.C. The Law of international watercourses. 3rd ed. – Oxford: «Oxford University Press», 2019. – 642 p.

13. Gupta J., Schmeier S. The Future of the no significant harm principle: a sustainable development perspective // International environmental agreements: Politics, law and economics. – 2020. – Vol. 20. – P. 731-747.

14. Vučić M. Access to water in the context of an international watercourse: the community of interest theory // Belgrade law review. – 2019. – Vol. 67. – №3. – P. 77-98.

15. Tignino M., Bréthaut C. The Role of international case law in implementing the obligation not to cause significant harm // International environmental agreements: politics, law and economics. – 2020. – Vol. 20. – P. 631-648.

16. Farrajota M.M. International cooperation on water resources // The evolution of the law and politics of water resources / ed. by J.W. Dellapenna, J. Gupta. – Dordrecht: «Springer», 2009. – P. 337-352.

17. Cooley H., Gleick P.H. Climate-proofing transboundary water agreements // Hydrological sciences journal. – 2011. – Vol. 56. – №4. – P. 711-718.

18. Degefu D.M., He W. Water bankruptcy in the Nile River Basin // Sustainable water resources management. – 2016. – Vol. 2. – №6. – P. 29-37.

19. Fleming S. A political theory of treaty withdrawal // Journal of political philosophy. – 2020. – Vol. 28. – №1. – P. 3-26.

20. Vienna Convention on the Law of Treaties from 23 May 1969. United Nations Treaty Series // [Electronic Resource]. Official Website of the United Nations. Access mode: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/1_1_1969.pdf (date of access: 20.05.2026).

21. Weitzenböck E.M. Good faith and fair dealing in contracts formed and performed by electronic agents // Artificial intelligence and law. – 2004. – Vol. 12. – №4. – P. 83-110.

22. Reinhold S. Good faith in international law // UCL Journal of law and jurisprudence. – 2013. – Vol. 2. – №1. – P. 40-63.

23. Schäfer H.B., Aksoy H.C. Good faith // Encyclopedia of law and economics / ed. by A. Marciano, G.B. Ramello. – New York: «Springer», 2021. – P. 123-169.

ТДУ: 341.231
Давлатзода Азиза Баҳриддин,
докторант PhD-и Институти давлат ва ҳуқуқи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
Тел:(+992) 888-87-72-21
E-mail:davlatzoda_aziza@mail.ru.

ИМПЛЕМЕНТАТСИЯИ МЕЪЁРҲОИ ПАЙМОНИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ОИД БА ҲУҚУҚҲОИ ШАҲРВАНДӢ ВА СИЁСӢ ДАР ТАҶРИБАИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ВА ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Калидвожаҳо: имплементатсия, ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ, механизмҳои назоратии Созмони Милали Муттаҳид, Кумитаи ҳуқуқи инсон, Шарҳи фарогири даврӣ, ҳуқуқи байналмилалӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Аннотатсия. Дар мақола масъалаҳои назариявӣ ва амалии имплементатсияи меъёрҳои Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ дар низоми ҳуқуқии миллӣ ва фаъолияти механизмҳои назоратии СММ мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Заминаҳои таърихӣ ва ҳуқуқии ташаккули низоми байналмилалии ҳифзи ҳуқуқи инсон, хусусиятҳои татбиқи меъёрҳои байналмилалӣ дар ҳуқуқи миллӣ, инчунин муносибати консепсияҳои монистӣ ва дуалистӣ нисбат ба масъалаи имплементатсия таҳлил шудаанд. Ҳамзамон, нақши Кумитаи ҳуқуқи инсон, Шӯрои СММ оид ба ҳуқуқи инсон ва механизми Шарҳи фарогири даврӣ дар таъмини иҷрои уҳдадориҳои байналмилалии давлатҳо баррасӣ гардидааст.

Дар мақола таҷрибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд – ҶТ) дар самти ҳамгироӣ ба низоми байналмилалии ҳифзи ҳуқуқи инсон, такмили қонунгузории миллӣ ва татбиқи тавсияҳои мақомоти байналмилалӣ мавриди омӯзиш қарор гирифта, мушкилоти асосии институтсионалӣ ва ҳуқуқии амалисозии меъёрҳои Паймон муайян карда шудаанд. Дар натиҷа, пешниҳодҳои назариявӣ ва амалии муаллиф ҷиҳати такмили механизмҳои миллӣ ва байналмилалии татбиқи ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ манзур гардидаанд.

Пас аз анҷоми Ҷанги Дуюми Ҷаҳонӣ ҷомеаи байналмилалӣ ба зарурати ташкили низоми фарогири ҳифзи ҳуқуқи инсон ҳамчун унсури муҳими таъмини сулҳ ва амнияти байналмилалӣ расид. Таҷрибаи фоҷиабори ҷанг, поймолшавии оммавии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва зуҳуроти нажодпарастиву табъиз нишон доданд, ки бе ташаккули механизмҳои байналмилалии ҳифзи ҳуқуқи инсон нигоҳдории сулҳи устувор ғайриимкон мебошад. Маҳз дар чунин шароити таърихӣ Созмони Милали Муттаҳид (минбаъд – СММ) таъсис ёфта, масъалаи ҳуқуқи инсонро ба яке аз самтҳои марказии фаъолияти худ табдил дод.

Дар моддаи 1 Оинномаи СММ муқаррар гардидааст, ки яке аз ҳадафҳои асосии созмон рушди ҳамкории байналмилалӣ дар ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва гуманитарӣ, инчунин мусоидат ба эҳтиром ва риояи ҳуқуқи инсон ва озодиҳои асосӣ барои ҳама, новобаста аз нажод, ҷинс, забон ва эътиқоди динӣ мебошад [1, с. 24]. Муқаррароти мазкур бори аввал дар сатҳи фарогир ҳуқуқи инсонро ҳамчун масъалаи дорои аҳамияти байналмилалӣ эътироф намуд. Ба таъкиди В.А. Карташкин, қабули Оинномаи СММ «оғози марҳилаи нави байналмилаликунонии ҳуқуқи инсон ва ташаккули низоми универсалии ҳифзи онҳо гардид» [2, с. 15].

Минбаъд ташаккули низоми байналмилалии ҳифзи ҳуқуқи инсон бо қабули Эъломияи умумии ҳуқуқи башар аз 10 декабри соли 1948 марҳилаи сифатан навро касб намуд. Эъломия, сарфи назар аз хусусияти тавсиявии худ, асосҳои фарогири мақоми ҳуқуқии инсонро муайян намуда, ба рушди минбаъдаи ҳуқуқи байналмилалии ҳуқуқи инсон замина гузошт. Ба андешаи Н.В. Витрук, Эъломияи умумии ҳуқуқи башар ба санади сиёсӣ-ҳуқуқие табдил ёфт, ки тамоми рушди минбаъдаи низоми байналмилалии ҳифзи ҳуқуқи инсонро муайян намуд [3, с. 42].

Дар ин замина, қабули Паймони байналмилалӣ доир ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ аз 16 декабри соли 1966 яке аз марҳилаҳои калидии ташаккули низоми байналмилалии ҳифзи ҳуқуқи инсон ба шумор меравад. Паймони мазкур, ки аз 23 марти соли 1976 мавриди амал қарор гирифт, маҷмӯи ҳуқуқҳои бунёдии шахсӣ ва сиёсиро муқаррар намуда, ҳамзамон механизми махсуси байналмилалии назорати иҷрои уҳдадориҳои давлатҳоро таъсис дод. Маҳз бо

қабули ин Паймон масъалаи имплементатсияи меъёрҳои байналмилалии ҳуқуқи инсон ба низоми ҳуқуқии миллӣ аҳамияти махсуси назариявӣ ва амалӣ касб намуд.

Ба таъкиди Д.Қ. Назарзода, «яке аз роҳҳои ворид намудани меъёрҳои санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ба санадҳои меъёрии ҳуқуқии миллӣ имплементатсия мебошад, ки дар адабиёти соҳаи ҳуқуқшиносӣ ба таври гуногун тавзеҳ шудааст» [4, с. 99].

Дар илми ҳуқуқи байналмилалӣ имплементатсия ҳамчун раванди татбиқи уҳдадориҳои байналмилалӣ дар низоми ҳуқуқии дохилии давлат арзёбӣ мегардад. Ба таъкиди С.В. Черниченко, имплементатсия фаъолияти мақсадноки давлат дар самти таъмини амалишавии меъёрҳои байналмилалӣ тавассути механизмҳои ҳуқуқии миллӣ» мебошад [5, с. 118]. Дар навбати худ, Р.А. Каламкарян имплементатсияро на танҳо мутобиқгардонии қонунгузории миллӣ, балки ташаккули низоми институтсионалӣ ва мурофиавии татбиқи стандартҳои байналмилалӣ мешуморад [6, с. 53]. В.А.Батир зери мафҳуми татбиқ (имплементатсия), рафтори давлатро, ки ба амалисозии ҳадафҳои меъёрҳои байналмилалӣ равона шуда, дар амалҳои ба онҳо мувофиқ ифода меёбад, дар назар дорад [7, с. 195].

Дар шароити муосир масъалаи имплементатсияи меъёрҳои Паймони байналмилалӣ доир ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ аҳамияти хосса пайдо намудааст. Равандҳои ҷаҳонишавӣ, рушди стандартҳои байналмилалии ҳуқуқи инсон ва тақвияти механизмҳои назоратии СММ боис бар он гардидаанд, ки давлатҳо на танҳо уҳдадор ба эътирофи формалии ҳуқуқҳо, балки вазифадор ба таъмини амалии онҳо низ мебошанд. Дар чунин шароит нақши мақомоти назоратии СММ, махсусан Кумитаи ҳуқуқи инсон, Шӯрои СММ оид ба ҳуқуқи инсон, Шарҳи фарогири даврӣ ва расмиёти махсус, ҳамчун механизмҳои байналмилалии мониторинг ва арзёбии иҷрои уҳдадориҳои давлатҳо афзоиш меёбад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон баъд аз ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ 9 сентябри соли 1991 ба раванди ҳамгироӣ ба низоми байналмилалии ҳифзи ҳуқуқи инсон пайваста, 4 январи соли 1999 ба Паймони байналмилалӣ доир ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ ҳамроҳ гардид. Ҳамроҳшавии ҶТ ба ин санади байналмилалӣ барои мутобиқгардонии қонунгузории миллӣ ба меъёрҳои байналмилалӣ, ташаккули воситаҳои дохилидавлатии ҳифзи ҳуқуқи инсон ва густариши ҳамкорӣ бо мақомоти назоратии СММ заминаи ҳуқуқӣ фароҳам овард.

Дар илми муосири ҳуқуқи байналмилалӣ масъалаи татбиқи меъёрҳои байналмилалии ҳуқуқи инсон яке аз самтҳои мубрами таҳқиқоти назариявӣ ба шумор меравад. Мавқеи муҳаққиқон нисбат ба моҳият, шакл ва воситаҳои татбиқи меъёрҳои байналмилалӣ дар низоми ҳуқуқии миллӣ яксон набуда, дар доираи консепсияҳои гуногуни ҳуқуқшиносӣ баррасӣ мегардад. Баҳси илмӣ, пеш аз ҳама, ба масъалаи таносуби ҳуқуқи байналмилалӣ ва ҳуқуқи миллӣ, табиати ҳуқуқии уҳдадориҳои байналмилалии давлат ва нақши мақомоти байналмилалӣ дар таъмини иҷрои онҳо алоқаманд мебошад.

Дар назарияи классикии ҳуқуқи байналмилалӣ ду консепсияи асосӣ- монизм ва дуализм ташаккул ёфтаанд. Намояндагони назарияи монистӣ, аз ҷумла Ҳ. Келзен, ҳуқуқи байналмилалиро низоми олии ҳуқуқӣ арзёбӣ намуда, бар он ақидааст, ки меъёрҳои байналмилалӣ бевосита дар низоми ҳуқуқии миллӣ амал мекунанд. Ба андешаи ӯ, ҳуқуқи байналмилалӣ низоми умумии ҳуқуқие мебошад, ки ҳуқуқи дохилии давлатҳоро фаро мегирад [8, с. 214-217]. Чунин мавқеъ махсусан дар соҳаи ҳуқуқи инсон аҳамияти амалӣ касб намудааст, зеро эътирофи бартарияти меъёрҳои байналмилалӣ ба таъмини самараноки ҳуқуқу озодиҳои инсон мусоидат менамояд.

Баръакс, намояндагони назарияи дуалистӣ, аз ҷумла Д. Анцилотти ва Г. Трипел, ҳуқуқи байналмилалӣ ва ҳуқуқи миллиро ду низоми мустақили ҳуқуқӣ мешуморанд, ки татбиқи меъёрҳои байналмилалӣ дар дохили давлат танҳо баъди трансформатсияи (табдилдиҳии) онҳо ба қонунгузории миллӣ имконпазир мебошад. Ба таъкиди номбурда, меъёрҳои байналмилалӣ худ аз худ дар дохили давлат амал намекунанд, агар давлат онҳоро ба низоми ҳуқуқии миллӣ ворид накарда бошад [9, с. 96-101].

Дар илми муосир бошад, бештар консепсияи ҳамгироии ҳуқуқи байналмилалӣ ва ҳуқуқи миллӣ мавқеи устувор пайдо намудааст. Ба андешаи И.И. Лукашук, дар шароити ҷаҳонишавӣ ҳуқуқи байналмилалӣ ва ҳуқуқи дохилӣ на ҳамчун низомҳои рақобаткунанда, балки ҳамчун унсурҳои мутақобилан вобастаи танзими ҳуқуқӣ баромад менамоянд [10, с. 187]. Махсусан дар соҳаи ҳуқуқи инсон ин раванд бештар мушоҳида мегардад, зеро давлатҳо уҳдадоранд стандартҳои байналмилалиро ба низоми ҳуқуқии миллӣ ворид намоянд.

Масъалаи татбиқи (имлементатсияи) санадҳои байналмилалӣ оид ба ҳуқуқи инсон дар корҳои олимони русзабон ва хориҷӣ мавқеи муҳим дорад. С.В. Черниченко имплементатсияро ҳамчун

фаъолияти давлат дар самти татбиқи уҳдадориҳои байналмилалӣ тавассути маҷмӯи воситаҳои ҳуқуқӣ, институтсионалӣ ва мурофиавӣ муайян мекунад. Ба таъкиди ӯ татбиқи самараноки санадҳои байналмилалӣ танҳо бо роҳи қабули қонунҳо маҳдуд нагашта, фаъолияти мақомоти судӣ, иҷроия ва ҳифзи ҳуқуқро низ фаро мегирад [5, с. 119-121].

Ба андешаи Р.А. Каламкарян, имплементатсияи санадҳои байналмилалӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон бояд ҳамчун раванди маҷмӯии ҳуқуқӣ арзёбӣ гардад, ки мутобиқгардонии қонунгузорӣ, таъсиси институтҳои миллӣ ва механизми мониторинги иҷрои уҳдадориҳоро дар бар мегирад. Ӯ махсусан нақши мақомоти назоратии СММ-ро дар ташаккули таҷрибаи ягонаи татбиқи меъёрҳои байналмилалӣ муҳим мешуморад [6, с. 58].

Дар доираи таҳқиқоти ғарбӣ масъалаи таъсирнокии механизмҳои назоратии СММ бештар мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Ба андешаи М. Новак, Кумитаи ҳуқуқи инсон тадриҷан ба мақоми байналмилалии дорои хусусияти судӣ табдил ёфтааст, зеро тафсирҳои умумӣ ва қарорҳои он ба рушди ҳуқуқи байналмилалии ҳуқуқи инсон таъсири мустақим мерасонанд. Номбурда таъкид менамояд, ки гарчанде қарорҳои Кумита дорои хусусияти ҳатмии классикӣ нестанд, аммо дар амал ба ташаккули стандартҳои фарогири ҳифзи ҳуқуқи инсон мусоидат менамоянд [11, с. 35-37].

Дар ҳамин замина, Н. Шрайвер қайд мекунад, ки таъсиси Шӯрои СММ оид ба ҳуқуқи инсон марҳилаи нави ташаккули ниҳоди механизми байналмилалии мониторинги ҳуқуқи инсон гардид [12, с. 812]. Ба андешаи ӯ, механизми Шарҳи фарогири даврӣ яке аз шаклҳои инноватсионии назорати байналмилалӣ мебошад, зеро тамоми давлатҳоро фаро мегирад.

Дар тадқиқоти олимони ватанӣ низ масъалаи имплементатсияи меъёрҳои байналмилалӣ тадриҷан мавриди таваҷҷуҳи муҳаққиқон қарор гирифтааст. Д.Қ. Назарзода таъкид менамояд, ки санадҳои байналмилалӣ дар шароити муосир ба унсури мустақили низоми сарчашмаҳои ҳуқуқ, аз ҷумла сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат табдил ёфта, ба рушди низоми ҳуқуқии миллӣ таъсири бевосита мерасонанд [13, с. 4]. Ба андешаи ӯ, татбиқи самараноки меъёрҳои байналмилалӣ танҳо дар ҳолате имконпазир аст, ки механизмҳои дохилидавлатии татбиқ ва назорат ба таври муназзам фаъолият намоянд.

Ҳамзамон, дар илми муосир нисбат ба фаъолияти мақомоти назоратии СММ мавқеъҳои баҳсталаб низ ҷой доранд. Як гурӯҳ муҳаққиқон бар он назаранд, ки мақомоти мазкур тадриҷан аз доираи ваколатҳои шартномавии худ берун рафта, ба фаъолияти қонунэҷодкунанда машғул мешаванд. Аз ҷумла, Э. Поснер ва Ҷ. Голдсмит таъкид менамоянд, ки тафсирҳои васеи мақомоти шартномавӣ метавонанд ба маҳдудшавии соҳибихтиёрии давлатҳо оварда расонанд [14, с. 143].

Баръакс, гурӯҳи дигари муҳаққиқон чунин рушди фаъолияти мақомоти байналмилалиро ҷавоб ба мураккабшавии муносибатҳои байналмилалӣ ва зарурати таъмини самараноки ҳуқуқи инсон мешуморанд. Ба андешаи Т. Бюргентал, рушди тафсирҳои динамикии мақомоти шартномавӣ имкон медиҳад, ки санадҳои байналмилалӣ ба шароити нави иҷтимоӣ ва сиёсӣ мутобиқ гарданд [15, с. 64].

Бо ин тартиб, таҳлили назарияҳои илмӣ исботи менамоянд, ки масъалаи татбиқи (имплементатсияи) меъёрҳои Паймони байналмилалӣ доир ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ дорои хусусияти бисёрҷанба ва баҳсӣ мебошад. Дар шароити муосир имплементатсия дигар танҳо ҳамчун мутобиқгардонии расмии қонунгузорӣ арзёбӣ нагардида, балки ҳамчун низоми маҷмӯии ҳамгироии меъёрҳои байналмилалӣ ба фазои ҳуқуқии миллӣ фаҳмида мешавад. Дар ин раванд мақомоти назоратии СММ нақши муҳим дошта, ба ташаккули стандартҳои ягонаи байналмилалии ҳифзи ҳуқуқи инсон мусоидат менамоянд.

Механизмҳои назоратии СММ дар соҳаи ҳуқуқи инсон яке аз унсурҳои калидии таъмини иҷрои уҳдадориҳои байналмилалии давлатҳо ба шумор мераванд. Маҳз тавассути фаъолияти мақомоти шартномавӣ ва оинномавии СММ раванди имплементатсияи меъёрҳои байналмилалӣ ба низомҳои ҳуқуқии миллӣ таҳким ёфта, назорати байналмилалӣ нисбат ба риояи ҳуқуқу озодиҳои инсон амалӣ карда мешавад.

Паймони байналмилалӣ доир ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ яке аз аввалин санадҳои байналмилалӣ мебошад, ки механизми махсуси назорати иҷрои уҳдадориҳои давлатҳоро таъсис додааст. Мувофиқи қисми IV Паймон, Кумитаи СММ оид ба ҳуқуқи инсон ҳамчун мақомоти шартномавии мустақил таъсис дода шуда, ваколати баррасии ҳисоботҳои даврии давлатҳо, таҳияи тавсияҳои умумӣ ва дар ҳолатҳои дахлдор баррасии муроҷиатҳои инфиродиро доро мебошад [1, с. 45].

Кумитаи ҳуқуқи инсон ҳамчун яке аз муассиртарин мақомоти шартномавии СММ арзёбӣ мегардад. Фаъолияти Кумита ба ташаккули низоми судии байналмилалии ҳифзи ҳуқуқи инсон мусоидат намуда, таҷрибаи фаъолияти он нишон

медиҳад, ки тавсияҳо ва тафсирҳои умумии он ба рушди қонунгузории миллӣ ва амалияи судии давлатҳо таъсири аммиқ мерасонанд.

Масалан, Тавзеҳи умумии №31 Кумитаи ҳуқуқи инсон уҳдадории давлатҳоро на танҳо ба эҳтироми ҳуқуқҳои пешбинишуда, балки ба таъмини кафолатҳои воқеии татбиқи онҳо муқаррар намудааст [16]. Дар ин санад таъкид мегардад, ки давлатҳо вазифадоранд механизмҳои самараноки ҳуқуқӣ, судӣ ва маъмурии ҳифзи ҳуқуқҳои инсонро таъсис диҳанд. Ин мавқеи Кумита далолат медиҳад, ки имплементатсия танҳо бо қабули санадҳои меъёрӣ маҳдуд нашуда, ташаккули низоми мукаммали ҳифзи ҳуқуқро дар бар мегирад.

Дар ин замина, яке аз масъалаҳои баҳсталаб табиати ҳуқуқии қарорҳо ва тавсияҳои мақомоти шартномавии СММ мебошад. Гурӯҳе аз муҳаққиқон бар он назаранд, ки чунин санадҳо дорои хусусияти ҳатмии ҳуқуқӣ нестанд, зеро онҳо мустақиман механизми маҷбуркунии байналмилалиро ба вуҷуд намоеранд. Аз ҷумла, Ҷ. Голдсмит таъкид менамояд, ки мақомоти шартномавӣ бештар функсияи машваратӣ ва тафсириро иҷро мекунанд [14, с. 147].

Аммо таҷрибаи байналмилалӣ нишон медиҳад, ки ҳатто дар набудани механизми маҷбуркунӣ, тавсияҳои Кумитаи ҳуқуқи инсон ба сиёсати ҳуқуқии давлатҳо таъсири воқеӣ мерасонанд. Ба андешаи Т. Бюргентал, самаранокии чунин механизмҳо пеш аз ҳама ба нуфузи байналмилалӣ ва фишори сиёсӣ-ҳуқуқии ҷомеаи ҷаҳонӣ асос меёбад [15, с. 68].

Ҳамроҳшавӣ ба Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ барои ҶТ на танҳо уҳдадории байналмилалӣ, балки заминаи ҳуқуқии ислоҳоти қонунгузории миллӣ ва ташаккули механизмҳои дохилидавлатии таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон гардид. Конститутсияи ҶТ аз 6 ноябри соли 1994 принсипҳои асосии ҳуқуқи инсонро ҳамчун арзиши олӣ эътироф намуда, дар моддаи 5 инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯро арзиши олӣ эълон кардааст. Ҳамзамон, қисми 3 моддаи 10 Конститутсия муқаррар менамояд, ки санадҳои байналмилалии эътирофнамудаи Тоҷикистон қисми таркибии низоми ҳуқуқии ҷумҳурӣ мебошанд [17]. Ин муқаррарот заминаи конститутсионии татбиқи меъёрҳои байналмилалӣ ба низоми ҳуқуқии миллӣ ба ҳисоб меравад.

Дар илми ҳуқуқи конститутсионии Тоҷикистон чунин равиши конститутсионӣ ҳамчун нишонаи ҳамгироии низоми ҳуқуқии миллӣ ба фазои байналмилалии ҳуқуқ арзёбӣ мегардад. Ба андешаи А. Имомов, муқаррароти моддаи 10 Конститутсия «ба санадҳои байналмилалӣ мақоми махсуси ҳуқуқӣ дода, барои татбиқи бевоситаи онҳо дар низоми ҳуқуқии миллӣ замина фароҳам меорад» [18, с. 84].

Дар доираи иҷрои уҳдадориҳои байналмилалӣ ҶТ як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқиро қабул ва такмил намуд, ки ба татбиқи ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ равона шудаанд. Аз ҷумла, Кодекси ҷиноятии ҶТ [19], Кодекси мурофиавии ҷиноятии ҶТ[20], қонунҳои ҶТ «Дар бораи Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» [21], «Дар бораи муроҷиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ» [22], «Дар бораи иттилоот» [23], «Дар бораи ҳифзи маълумоти шахсӣ» [24] ва дигар санадҳо бо дарназардошти стандартҳои байналмилалӣ такмил дода шуданд.

Яке аз самтҳои муҳими имплементатсия ташаккули институтҳои миллӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон мебошад. Дар ин замина таъсиси институти Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар ҶТ соли 2008 аҳамияти махсус дорад. Таъсиси ин ниҳод марҳилаи нави ташаккули падидаи механизми миллии ҳифзи ҳуқуқи инсон дар Тоҷикистон гардид. Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон бо мақомоти байналмилалӣ, аз ҷумла сохторҳои СММ, ҳамкорӣ намуда, дар омода намудани ҳисоботҳои миллӣ ва мониторинги иҷрои тавсияҳои байналмилалӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон иштирок мекунад.

ҶТ ҳамчун давлати иштирокчии Паймони байналмилалӣ доир ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ мунтазам ба Кумитаи ҳуқуқи инсони СММ ҳисоботҳои даврӣ пешниҳод менамояд. Дар ин ҳисоботҳо масъалаҳои марбут ба амалисозии ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ, ислоҳоти қонунгузорӣ, фаъолияти мақомоти давлатӣ ва мушкилоти мавҷуда инъикос мегарданд. Дар баробари мақомоти шартномавӣ, Тоҷикистон дар механизми шарҳи фарогири даврии Шӯрои СММ оид ба ҳуқуқи инсон низ фаъолона иштирок менамояд. ҶТ то имрӯз се марҳилаи шарҳи фарогири давриро паси сар намуда, айни замон барои даври чоруми он омодагӣ мебинад [25].

Аввалин марҳилаи шарҳи фарогири даврӣ барои Тоҷикистон соли 2011 баргузор гардида, дар натиҷа ба давлат 131 тавсия пешниҳод шуд [26]. Қисми зиёди тавсияҳо ба масъалаҳои такмили қонунгузорӣ, таҳкими кафолатҳои судӣ, мубориза бар зидди шиканҷа, таъмини озодии баён ва тақвияти ҳифзи ҳуқуқи гурӯҳҳои осебпазир алоқаманд буданд.

Дар асоси тавсияҳои мақомоти байналмилалӣ ҶТ як қатор стратегия, консепсия ва барномаҳои давлатӣ қабул намуд. Аз ҷумла, Стратегияи миллии рушди ҶТ [27], Барномаи

ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ [28], Стратегияи муқовимат ба экстремизм ва терроризм [29], Барномаи давлатии таълим дар соҳаи ҳуқуқи инсон [30] ва дигар санадҳои стратегӣ, ки ба таъмини ҳуқуқу озодиҳо, таҳкими кафолатҳои ҳуқуқӣ ва фароҳам овардани шароити арзандаи зиндагӣ барои шаҳрвандон равона гардидаанд, бо дарназардошти уҳдадориҳои байналмилалии давлат таҳия ва қабул шудаанд.

Таҳлили мазкур исботи он аст, ки дар амалияи миллӣ як қатор мушкилоти ҳуқуқӣ ва институтсионалӣ ҳанӯз боқӣ мемонанд. Аз ҷумла:

– механизми ягонаи ҳамоҳангсозии иҷрои тавсияҳои мақомоти шартномавии СММ пурра ташаккул наёфтааст;

– сатҳи татбиқи мустақими меъёрҳои байналмилалӣ аз ҷониби мақомоти судӣ ҳанӯз маҳдуд мебошад;

– масъалаи мақоми ҳуқуқии тавсияҳои мақомоти байналмилалӣ дар қонунгузории миллӣ ба таври возеҳ танзим нагардидааст;

– низоми мониторинги дохилидавлатии иҷрои уҳдадориҳои байналмилалӣ ниёз ба такмили минбаъда дорад.

Дар асоси таҳқиқоти анҷомдодашуда пешниҳодҳои зерини назариявӣ ва амалии мо мантиқан асоснок дониста мешаванд:

Якум, дар илми ҳуқуқи байналмилалӣ ва конститутсионии миллӣ имплементатсияи меъёрҳои байналмилалии ҳуқуқи инсон бояд ҳамчун шакли маҷмӯии ҳамгироии низоми ҳуқуқии миллӣ ба фазои байналмилалии ҳуқуқ арзёбӣ гардад, ки унсурҳои меъёрӣ, институтсионалӣ, судӣ ва мониторингиро фаро мегирад.

Дуюм, зарур аст дар сатҳи қонунгузории ҶТ механизми ягонаи ҳамоҳангсозии иҷрои тавсияҳои мақомоти шартномавии СММ ва Шарҳи фарогири даврӣ таъсис дода шавад. Бо ин мақсад қабул намудани санади махсуси байниидоравӣ ё барномаи миллӣ оид ба иҷрои тавсияҳои байналмилалӣ мувофиқи мақсад мебошад.

Сеюм, пешниҳод мегардад, ки дар қонунгузории мурофиавии ҶТ муқаррароти алоҳида оид ба инобат гирифтани санадҳои байналмилалии ҳуқуқи инсон ва тавсияҳои мақомоти шартномавии СММ аз ҷониби судҳо пешбинӣ карда шавад.

Чорум, бо мақсади баланд бардоштани самаранокии мониторинги миллӣ зарур аст низоми ягонаи ҷамъоварӣ, таҳлил ва арзёбии иҷрои уҳдадориҳои байналмилалӣ таъсис дода шавад, ки фаъолияти мақомоти давлатӣ ва институтҳои ҷомеаи шаҳрвандиро муттаҳид намояд.

Панҷум, дар шароити рушди муносибатҳои байналмилалӣ ва рақамикунонии идоракунии давлатӣ тақвияти маърифати ҳуқуқи инсон, омодасозии мутахассисони соҳавӣ ва рушди таҳқиқоти илмӣ дар самти ҳуқуқи байналмилалии ҳуқуқи инсон аҳамияти стратегӣ касб менамояд.

Шашум, пешниҳод мегардад, ки механизмҳои назоратии СММ на танҳо ҳамчун воситаи мониторинг, балки ҳамчун унсури мустақили рушди ҳуқуқи байналмилалии ҳуқуқи инсон ва ташаккули стандартҳои фарогири ҳуқуқӣ арзёбӣ карда шаванд.

Дар охир, метавон хулоса намуд, ки рушди минбаъдаи механизми имплементатсияи меъёрҳои Паймони байналмилалӣ доир ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ ба таҳкими давлатдории ҳуқуқбунёд, рушди кафолатҳои ҳуқуқу озодиҳои инсон ва густариши ҳамгироии ҶТ ба фазои байналмилалии ҳуқуқ мусоидат хоҳад намуд.

Муқарриз: н.и.ҳ., дотсент Назарзода Д.Қ.

ИМПЛЕМЕНТАЦИЯ НОРМ МЕЖДУНАРОДНОГО ПАКТА О ГРАЖДАНСКИХ И ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРАВАХ В МЕЖДУНАРОДНОЙ ПРАКТИКЕ И РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Ключевые слова: имплементация, гражданские и политические права, контрольные механизмы ООН, Комитет по правам человека, Универсальный периодический обзор, международное право, Республика Таджикистан.

Аннотация. В статье исследуются теоретические и практические вопросы имплементации норм Международного пакта о гражданских и политических правах в национальной правовой системе и деятельности контрольных механизмов ООН. Проанализированы историко-правовые основы формирования международной системы защиты прав человека, особенности реализации международных норм в национальном праве, а также подходы монистической и дуалистической концепций к проблеме имплементации. Одновременно рассмотрена роль Комитета по правам человека, Совета ООН по правам человека и механизма Универсального периодического обзора в обеспечении выполнения государствами международных обязательств.

В статье изучен опыт РТ в сфере интеграции в международную систему защиты прав человека, совершенствования национального законодательства и реализации рекомендаций международных органов, а также определены основные институциональные и правовые проблемы реализации норм Пакта. В результате представлены теоретические и практические предложения автора, направленные на совершенствование национальных и международных механизмов реализации гражданских и политических прав.

Давлатзода Азиза Баҳриддин – докторант PhD Института государства и права Национальной академии наук Таджикистана. E-mail:davlatzoda_aziza@mail.ru; Тел:(+992) 888-87-72-21.

IMPLEMENTATION OF THE NORMS OF THE INTERNATIONAL COVENANT ON CIVIL AND POLITICAL RIGHTS IN INTERNATIONAL PRACTICE AND THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Keywords: implementation, civil and political rights, UN supervisory mechanisms, Human Rights Committee, Universal Periodic Review, international law, Republic of Tajikistan.

Abstract. The article examines the theoretical and practical issues of implementing the norms of the International Covenant on Civil and Political Rights within the national legal system and through the supervisory mechanisms of the United Nations. It analyzes the historical and legal foundations of the formation of the international human rights protection system, the peculiarities of implementing international norms into domestic law, as well as the approaches of monist and dualist concepts to the issue of implementation. Particular attention is paid to the role of the Human Rights Committee, the UN Human Rights Council, and the Universal Periodic Review mechanism in ensuring states' compliance with their international obligations.

The article also explores the experience of the Republic of Tajikistan in integrating into the international human rights protection system, improving national legislation, and implementing the recommendations of international bodies, while identifying the main institutional and legal challenges related to the implementation of the Covenant's provisions. As a result, the author presents theoretical and practical recommendations aimed at improving national and international mechanisms for the protection and implementation of civil and political rights.

Davlatzoda Aziza Bakhriddin – PhD doctoral student at the Institute of state and law of the National academy of sciences of Tajikistan. E-mail: davlatzoda_aziza@mail.ru; Tel.: (+992) 888-87-72-21.

Рӯйхати адабиёт:

1. Маҷмӯи санадҳои асосии байналмилалӣ ва миллӣ оид ба ҳуқуқи инсон. – Душанбе: «Ирфон», 2023. – 391 с.
2. Карташкин В.А. Ҳифзи байналмилалии ҳуқуқи инсон. – М.: «Норма», 2022. – 512 с.
3. Витрук Н.В. Назарияи умумии мақоми ҳуқуқии шахсият. – М.: «Норма», 2008. – 448 с.
4. Назаров Д.Қ. Санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ дар низоми сарчашмаҳои танзими ҳуқуқии меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: дис. ... ном. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2021. – 185 с.
5. Черниченко С.В. Назарияи ҳуқуқи байналмилалӣ. Ҷилди 2. – М.: «Институти мустақили ҳуқуқи байналмилалӣ», 2014. – 656 с.
6. Каламкарян Р.А. Ҳуқуқи байналмилалӣ: китоби дарсӣ. – М.: «Юрайт», 2023. – 632 с.
7. Батир В.А. Масъалаҳои мубрами татбиқи меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалии башардӯстона дар қонунгузории Федератсияи Россия // Маҷаллаи москвагии ҳуқуқи байналмилалӣ. – 1999. – №6. – С. 193-209.
8. Келзен Ҳ. Принсипҳои ҳуқуқи байналмилалӣ. – Ню-Йорк: «Холт, Райнҳарт ва Уинстон», 1966. – 553 с.
9. Анзилотти Д. Курси ҳуқуқи байналмилалӣ. – Рим: «Афинаеум», 1928. – 514 с.
10. Лукашук И.И. Ҳуқуқи байналмилалӣ. Қисми умумӣ. – М.: «Волтерс Клувер», 2005. – 432 с.
11.Новак М. Паймони Созмони Милали Муттаҳид оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ. – Кел: «Нашриёти Н.П. Энгел», 2005. – 1277 с.
12. Шрайвер Н. Шурои ҳуқуқи инсони Созмони Милали Муттаҳид: ҷомеаи нави давлатҳои ӯҳдадор? // Маҷаллаи ҳуқуқи байналмилалии Лейден. – 2007. – №7(13). – С. 808-818.
13. Назаров Д.Қ. Нақши санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ дар низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон: монография. –Душанбе: «Эр-граф», 2022. – 174 с.

14. Голдсмит Ҷ., Познер Э. Маҳдудиятҳои ҳуқуқи байналмилалӣ. – Оксфорд: «Нашриёти Донишгоҳи Оксфорд», 2005. – 262 с.

15. Бюргентал Т. Ҳуқуқҳои байналмилалии инсон дар баёни мухтасар. – Сент-Пол: «Нашриёти академии Ғарб», 2017. – 410 с.

16. Кумитаи ҳуқуқи инсон. Шарҳи умумии № 31. Моҳияти ухдадории умумии ҳуқуқие, ки ба зиммаи давлатҳои иштирокчии Паймон гузошта шудааст // [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии Созмони Милали Мутаҳҳид. Манбаи дастрасӣ: https://www.un.org/ru/ (санаи мурочиат: 17.05.2026).

17. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994. – Душанбе: «Ирфон», 2016. – 64 с.

18. Имомов А. Ҳуқуқи конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: «Ирфон», 2010. – 352 с.

19. Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 майи соли 1998, № 574 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: adlia.tj (санаи мурочиат: 17.05.2026).

20. Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 декабри соли 2009, №564 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: adlia.tj (санаи мурочиат: 17.05.2026).

21. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 20 марти соли 2008, №372 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: adlia.tj (санаи мурочиат: 17.05.2026).

22. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мурочиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ» аз 23 июли соли 2016, №1339 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: adlia.tj (санаи мурочиат: 17.05.2026).

23. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иттилоот» аз 10 майи соли 2002, №55 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: adlia.tj (санаи мурочиат: 17.05.2026).

24. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи маълумоти шахсӣ» аз 8 июни соли 2018, №1537 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: adlia.tj (санаи мурочиат: 17.05.2026).

25. Дафтари Комиссари Олии Созмони Милали Муттаҳид оид ба ҳуқуқи инсон. Баррасии умумии даврӣ – Тоҷикистон // [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии Комиссари Олии Созмони Милали Муттаҳид оид ба ҳуқуқи инсон. Манбаи дастрасӣ: ohchr.org. (санаи мурочиат: 17.05.2026)

26. Шурои ҳуқуқи инсони Созмони Милали Муттаҳид. Гузориши Гурӯҳи корӣ оид ба Баррасии умумии даврӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ҳуҷҷати СММ A/HRC/19/3 // [Захираи электронӣ]. Сомонаи китобхонаи электронии Созмони Милали Муттаҳид. Манбаи дастрасӣ: digitallibrary.un.org. (санаи мурочиат: 17.05.2026).

27. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, ки бо қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 декабри соли 2016, №636 тасдиқ гардидааст // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: adlia.tj (санаи мурочиат: 17.05.2026).

28. Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2019-2021, ки бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 19 апрели соли 2019, №1242 тасдиқ гардидааст // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: adlia.tj (санаи мурочиат: 18.05.2026).

29. Стратегияи муқовимат ба экстремизм ва терроризм дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 июни соли 2021, № 187 тасдиқ гардидааст // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: adlia.tj (санаи мурочиат: 18.05.2026).

30. Барномаи давлатии таълим дар соҳаи ҳуқуқи инсон, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 декабри соли 2012, №678 тасдиқ гардидааст // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: adlia.tj (санаи мурочиат: 18.05.2026).

Список литературы:

1. Сборник основных международных и национальных документов по правам человека. – Душанбе: «Ирфон», 2023. – 391 с.
2. Карташкин В.А. Международная защита прав человека. – М.: «Норма», 2022. – 512 с.
3. Витрук Н.В. Общая теория правового положения личности. – М.: «Норма», 2008. – 448 с.
4. Назаров Д.К. Международно-правовые акты в системе источников правового регулирования труда в Республике Таджикистан: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2021. – 185 с.
5. Черниченко С.В. Теория международного права. Т. 2. – М.: «Институт независимого международного права», 2014. – 656 с.
6. Каламкарян Р.А. Международное право: учебник. – М.: «Юрайт», 2023. – 632 с.
7. Батыр В.А. Актуальные вопросы имплементации норм международного гуманитарного права в законодательство Российской Федерации // Московский журнал международного права. – 1999. – № 6. – С. 193–209.
8. Кельзен Г. Принципы международного права. – Нью-Йорк: «Холт, Райнхарт и Уинстон», 1966. – 553 с.
9. Анцилотти Д. Курс международного права. – Рим: «Атенеум», 1928. – 514 с.
10. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. – М.: «Волтерс Клувер», 2005. – 432 с.
11. Новак М. Пакт Организации Объединённых Наций о гражданских и политических правах. – Кёльн: «Издательство Н.П. Энгель», 2005. – 1277 с.
12. Шрайвер Н. Совет по правам человека Организации Объединённых Наций: новое сообщество государств, взявших на себя обязательства? // Лейденский журнал международного права. – 2007. – № 7(13). – С. 808-818.
13. Назаров Д.К. Роль международно-правовых актов в системе источников трудового права Республики Таджикистан: монография. – Душанбе: «Эр-граф», 2022. – 174 с.
14. Голдсмит Дж., Познер Э. Ограничения международного права. – Оксфорд: «Издательство Оксфордского университета», 2005. – 262 с.
15. Бюргенталь Т. Международные права человека в кратком изложении. – Сент-Пол: «Издательство Академии Запада», 2017. – 410 с.
16. Комитет по правам человека. Общее замечание № 31. Характер общего юридического обязательства, возлагаемого на государства – участники Пакта // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Организации Объединённых Наций. Режим доступа: https://www.un.org/ru/ (дата обращения: 17.05.2026).
17. Конституция Республики Таджикистан от 6 ноября 1994 года. – Душанбе: «Ирфон», 2016. – 64 с.
18. Имомов А. Конституционное право Республики Таджикистан. – Душанбе: «Ирфон», 2010. – 352 с.
19. Уголовный кодекс Республики Таджикистан от 21 мая 1998 года, № 574 // [Электронный ресурс]. Централизованный банк информационно-правовых данных Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: adlia.tj (дата обращения: 17.05.2026).
20. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Таджикистан от 3 декабря 2009 года, № 564 // [Электронный ресурс]. Централизованный банк информационно-правовых данных Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: adlia.tj (дата обращения: 17.05.2026).
21. Закон Республики Таджикистан «Об Уполномоченном по правам человека в Республике Таджикистан» от 20 марта 2008 года, № 372 // [Электронный ресурс]. Централизованный банк информационно-правовых данных Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: adlia.tj (дата обращения: 17.05.2026).
22. Закон Республики Таджикистан «Об обращениях физических и юридических лиц» от 23 июля 2016 года, № 1339 // [Электронный ресурс]. Централизованный банк информационно-правовых данных Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: adlia.tj (дата обращения: 17.05.2026).
23. Закон Республики Таджикистан «Об информации» от 10 мая 2002 года, № 55 // [Электронный ресурс]. Централизованный банк информационно-правовых данных Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: adlia.tj (дата обращения: 17.05.2026).
24. Закон Республики Таджикистан «О защите персональных данных» от 8 июня 2018 года, № 1537 // [Электронный ресурс]. Централизованный банк информационно-правовых данных Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: adlia.tj (дата обращения: 17.05.2026).

25. Управление Верховного комиссара Организации Объединённых Наций по правам человека. Универсальный периодический обзор – Таджикистан // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Управления Верховного комиссара Организации Объединённых Наций по правам человека. Режим доступа: ohchr.org (дата обращения: 17.05.2026).

26. Совет по правам человека Организации Объединённых Наций. Доклад Рабочей группы по универсальному периодическому обзору: Республика Таджикистан. Документ ООН A/HRC/19/3 // [Электронный ресурс]. Сайт электронной библиотеки Организации Объединённых Наций. Режим доступа: digitallibrary.un.org (дата обращения: 17.05.2026).

27. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года, утверждённая постановлением Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 1 декабря 2016 года, № 636 // [Электронный ресурс]. Централизованный банк информационно-правовых данных Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: adlia.tj (дата обращения: 17.05.2026).

28. Программа судебно-правовой реформы в Республике Таджикистан на 2019–2021 годы, утверждённая Указом Президента Республики Таджикистан от 19 апреля 2019 года, № 1242 // [Электронный ресурс]. Централизованный банк информационно-правовых данных Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: adlia.tj (дата обращения: 18.05.2026).

29. Стратегия противодействия экстремизму и терроризму в Республике Таджикистан, утверждённая Указом Президента Республики Таджикистан от 1 июня 2021 года, № 187 // [Электронный ресурс]. Централизованный банк информационно-правовых данных Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: adlia.tj (дата обращения: 18.05.2026).

30. Государственная программа обучения в области прав человека, утверждённая постановлением Правительства Республики Таджикистан от 3 декабря 2012 года, № 678 // [Электронный ресурс]. Централизованный банк информационно-правовых данных Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: adlia.tj (дата обращения: 18.05.2026).

List of literature:

1. Collection of main international and national documents on human rights. – Dushanbe: «Irfon», 2023. – 391 p.

2. Kartashkin V.A. International Protection of Human Rights. – M.: «Norma», 2022. – 512 p.

3. Vitruk N.V. General theory of the legal status of the individual. – M.: «Norma», 2008. – 448 p.

4. Nazarov D.K. International legal acts in the system of sources of legal regulation of labor in the Republic of Tajikistan: diss. ... cand. of legal sciences. – Dushanbe, 2021. – 185 p.

5. Chernichenko S.V. Theory of international law. Vol. 2. – M.: «Institute of Independent International Law», 2014. – 656 p.

6. Kalamkaryan R.A. International Law: textbook. – M.: «Yurait», 2023. – 632 p.

7. Batyr V.A. Current issues of implementation of the norms of international humanitarian law into the legislation of the Russian Federation // Moscow Journal of International Law. – 1999. – № 6. – P. 193-209.

8. Kelsen H. Principles of international law. – New York: «Holt, Rinehart and Winston», 1966. – 553 p.

9. Anzilotti D. Course of international law. – Rome: «Athenaeum», 1928. – 514 p.

10. Lukashuk I.I. International law. General part. – M.: «Wolters Kluwer», 2005. – 432 p.

11. Nowak M. United Nations Covenant on civil and political rights. – Cologne: «N.P. Engel Publishing House», 2005. – 1277 p.

12. Schrijver N. United Nations Human Rights Council: a new community of states that have undertaken commitments? // Leiden Journal of International Law. – 2007. – № 7(13). – P. 808-818.

13. Nazarov D.K. The Role of international legal acts in the system of sources of labor law of the Republic of Tajikistan: monograph. – Dushanbe: «Er-graf», 2022. – 174 p.

14. Goldsmith J., Posner E. The Limits of international law. – Oxford: «Oxford University Press», 2005. – 262 p.

15. Buergenthal T. International human rights in brief. – Saint Paul: «West Publishing», 2017. – 410 p.

16. Human Rights Committee. General Comment No. 31. The Nature of the general legal obligation imposed on states parties to the Covenant // [Electronic resource]. Official website of the United Nations. Access mode: https://www.un.org/ru/ (date of access: 17.05.2026).

17. Constitution of the Republic of Tajikistan from 6 November 1994. – Dushanbe: «Irfon», 2016. – 64 p.

18. Imomov A. Constitutional law of the Republic of Tajikistan. – Dushanbe: «Irfon», 2010. – 352 p.

19. Criminal Code of the Republic of Tajikistan from 21 May 1998, №574 // [Electronic resource]. Centralized bank of information and legal data of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: adlia.tj (date of access: 17.05.2026).

20. Criminal Procedure Code of the Republic of Tajikistan from 3 December 2009, №564 // [Electronic resource]. Centralized bank of information and legal data of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: adlia.tj (date of access: 17.05.2026).

21. Law of the Republic of Tajikistan «On the human rights Ombudsman in the Republic of Tajikistan» from 20 March 2008, №372 // [Electronic resource]. Centralized bank of information and legal data of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: adlia.tj (date of access: 17.05.2026).

22. Law of the Republic of Tajikistan «On appeals of individuals and legal entities» from 23 July 2016, №1339 // [Electronic resource]. Centralized bank of information and legal data of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: adlia.tj (date of access: 17.05.2026).

23. Law of the Republic of Tajikistan «On information» from 10 May 2002, №55 // [Electronic resource]. Centralized bank of information and legal data of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: adlia.tj (date of access: 17.05.2026).

24. Law of the Republic of Tajikistan «On the protection of personal data» from 8 June 2018, №1537 // [Electronic resource]. Centralized bank of information and legal data of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: adlia.tj (date of access: 17.05.2026).

25. Office of the United Nations High Commissioner for human rights. Universal periodic review – Tajikistan // [Electronic resource]. Official website of the Office of the United Nations High Commissioner for human rights. Access mode: ohchr.org (date of access: 17.05.2026).

26. United Nations Human Rights Council. Report of the working group on the Universal periodic review: Republic of Tajikistan. UN Document A/HRC/19/3 // [Electronic resource]. United Nations digital library website. Access mode: digitallibrary.un.org (date of access: 17.05.2026).

27. National development strategy of the Republic of Tajikistan for the period up to 2030, approved by resolution of the Majlisi Namoyandagon of the Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan from 1 December 2016, № 636 // [Electronic resource]. Centralized bank of information and legal data of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: adlia.tj (date of access: 17.05.2026).

28. Programme of judicial and legal reform in the Republic of Tajikistan for 2019-2021, approved by decree of the President of the Republic of Tajikistan from 19 April 2019, № 1242 // [Electronic resource]. Centralized bank of information and legal data of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: adlia.tj (date of access: 18.05.2026).

29. Strategy for countering extremism and terrorism in the Republic of Tajikistan, approved by decree of the President of the Republic of Tajikistan from 1 June 2021, № 187 // [Electronic resource]. Centralized bank of information and legal data of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: adlia.tj (date of access: 18.05.2026).

30. State programme for education in the field of human rights, approved by resolution of the Government of the Republic of Tajikistan from 3 December 2012, №678 // [Electronic resource]. Centralized bank of information and legal data of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: adlia.tj (date of access: 18.05.2026).

5.5.13 – ҲУҚУҚИ ИННОВАТСИОНӢ; ҲУҚУҚИ ИТТИЛООТӢ; ҲУҚУҚИ РАҚАМӢ
5.5.13 – ИННОВАЦИОННОЕ ПРАВО; ИНФОРМАЦИОННОЕ ПРАВО; ЦИФРОВОЕ ПРАВО
5.5.13 – INNOVATION LAW; INFORMATION LAW; DIGITAL LAW

УДК: 34:004.8
Икбол Мухаммад,
докторант PhD кафедры международного права юридического факультета Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан
Тел.: (+992) 098-22-11-11
E-mail: ikbol_muhammad@mail.ru.

ПОНЯТИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА: НАУЧНЫЕ ПОДХОДЫ И ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ

Ключевые слова: искусственный интеллект, право, развитие, пространство, правосудие, правоохранительная деятельность.

Аннотация. В современной научной литературе искусственный интеллект становится одним из наиболее активно изучаемых направлений. В статье рассматривается понятийный аппарат искусственного интеллекта с учетом существующих научных подходов и практики применения соответствующих правовых механизмов в обществе. Особое внимание уделяется проблеме отсутствия единого подхода к определению понятия «искусственный интеллект», что создает определенные трудности для формирования эффективного международно-правового регулирования данной сферы. Автор приходит к выводу, что разработка универсального международно-правового подхода к определению искусственного интеллекта имеет важное значение для согласования национального законодательства различных государств, устранения правовой неопределенности и обеспечения единообразного регулирования отношений, связанных с использованием технологий искусственного интеллекта.

В условиях стремительной цифровизации последних лет искусственный интеллект (далее – ИИ) постепенно становится неотъемлемой частью различных сфер общественной жизни. Его активное развитие и широкое применение находят отражение не только в научно-технической сфере, но и в государственных стратегиях, международной повестке и национальном законодательстве многих стран. Сегодня ИИ рассматривается уже не просто как современная технология, а как важный фактор, способный влиять на реализацию основных прав и свобод человека, государственный суверенитет, экономическое развитие и международную безопасность. Вместе с тем распространение технологий ИИ имеет двойственный характер. С одной стороны, их использование создает новые возможности для научного прогресса, повышения эффективности управления и решения различных социальных и экономических задач. С другой стороны, широкое внедрение ИИ порождает новые правовые, социальные и этические проблемы, требующие своевременного осмысления и соответствующего регулирования. При этом интерес к искусственному интеллекту как самостоятельному направлению научных исследований возник еще в середине XX века, когда были заложены первые теоретические и практические основы его дальнейшего развития.

Уже в 1930-е годы в научных трудах Алана Тьюринга начинает формироваться идея создания программируемых устройств, способных выполнять определенные интеллектуальные задачи. В 1950 году ученый опубликовал известную работу «Вычислительные машины и разум», в которой рассмотрел вопрос о возможности машинного мышления и предложил специальный критерий для его оценки. Позднее этот подход получил название «тест Тьюринга». Его основная идея заключается в том, что машина может рассматриваться как обладающая разумными способностями в том случае, если человек, взаимодействующий одновременно с машиной и другим человеком, не способен определить, с кем именно он ведет диалог. Данная концепция стала одной из важных теоретических основ последующего развития исследований в области искусственного интеллекта [1, с. 27].

Понятие ИИ является междисциплинарным и сформировалось в результате развития сразу нескольких научных направлений, включая информатику, кибернетику, философию, когнитивные науки и юриспруденцию. История становления данного понятия непосредственно

связана с развитием вычислительной техники и поиском способов моделирования интеллектуальных способностей человека посредством технических систем.

Сам термин «искусственный интеллект» был предложен американским ученым в области информатики Джоном Маккарти в 1956 году в ходе конференции, состоявшейся в Дартмутском колледже. Данное мероприятие принято рассматривать как один из ключевых этапов институционального становления ВВ в качестве самостоятельного направления научных исследований. Используя термин «искусственный интеллект», Маккарти стремился обозначить основную идею и научную направленность Дартмутского летнего проекта, фактически сформулировав название нового исследовательского направления [2, с. 36].

В дальнейшем Дж. Маккарти определял ИИ как «науку и технологию по созданию интеллектуальных машин, в особенности интеллектуальных компьютерных программ». Такое понимание отражало первоначальный подход к ИИ как к научно-техническому направлению, ориентированному на создание компьютерных систем, способных выполнять задачи, которые традиционно связывались с интеллектуальной деятельностью человека [3, с. 195].

При этом в современной научной литературе искусственный интеллект рассматривается не только как самостоятельное направление научных исследований, но и как совокупность технологий, реализуемых посредством конкретных информационных систем. Такой подход позволяет отделить само понятие искусственного интеллекта от понятия системы искусственного интеллекта. А.В. Минбалеев отмечает, что искусственный интеллект представляет собой сложный информационный объект, включающий совокупность технологий, которые реализуются в интеллектуальных информационных системах или непосредственно в системах искусственного интеллекта. По мнению ученого, такое разграничение имеет значение прежде всего для правового регулирования, поскольку конкретные характеристики системы могут меняться в зависимости от используемой технологии и сферы ее применения [4, с. 1096].

На наш взгляд, такое понимание является более удобным для юридического исследования. Оно позволяет не сводить искусственный интеллект только к компьютерной программе или отдельному техническому устройству. В более широком смысле речь идет о совокупности информационных технологий, методов и средств, которые позволяют техническим системам выполнять отдельные задачи, обычно связанные с интеллектуальной деятельностью человека.

На начальном этапе развития систем ИИ основное внимание уделялось нейрокибернетическому подходу. Его сущность заключается в создании искусственных нейронных сетей, определенным образом воспроизводящих принципы организации и функционирования человеческого мозга, с последующим их обучением для выполнения интеллектуальных задач. В основе данного подхода лежит представление о том, что способность человека к мышлению связана с работой мозга, поэтому создание искусственной интеллектуальной системы должно опираться на воспроизведение его основных структур и механизмов.

Вместе с тем существует и иной подход, который исходит не из необходимости копирования строения человеческого мозга, а из изучения самого процесса человеческого мышления. В данном случае основное внимание уделяется тому, каким образом человек воспринимает информацию, осуществляет рассуждение, устанавливает логические связи и приходит к определенным выводам. Таким образом, этот подход направлен прежде всего на моделирование интеллектуального поведения и способов рассуждения человека, а не на непосредственное воспроизведение биологической структуры мозга [5].

Различия между указанными подходами не исключают наличия определенных общих признаков, которые позволяют характеризовать современные системы искусственного интеллекта. Г.Г. Камалова и В.Б. Наумов выделяют несколько таких признаков: возможность реализации ИИ преимущественно в программной форме, способность анализировать окружающую среду, определенная автономность функционирования, возможность накопления и использования опыта, самообучение, а также способность системы действовать рационально или воспроизводить отдельные способы человеческого мышления и поведения [6, с. 84].

Таким образом, для понимания сущности искусственного интеллекта недостаточно только установить наличие сложного алгоритма или компьютерной программы. Более важным является то, какие действия способна выполнять соответствующая система. Если система может анализировать поступающую информацию, учитывать полученный опыт, изменять свое поведение в зависимости от результатов обработки данных и самостоятельно находить решение поставленной задачи, это позволяет говорить о

наличии характерных для ИИ признаков. Такой функциональный подход представляется особенно важным для права, поскольку он позволяет определять объект регулирования исходя не только из его технического устройства, но и из фактических возможностей.

Исследования в области искусственного интеллекта (ИИ) продолжаются уже более пятидесяти лет. За этот период данное направление прошло несколько этапов развития, в том числе от периодов активного научного интереса и высоких ожиданий до значительных спадов. В частности, история ИИ включает два периода, получивших название «зимы искусственного интеллекта»: первый пришёлся на середину 1970-х годов, а второй на конец 1980-х годов. В эти периоды многие прогнозы относительно возможностей ИИ оказались чрезмерно оптимистичными и не оправдались на практике. В результате произошло сокращение финансирования научных исследований, а интерес к дальнейшему развитию технологий искусственного интеллекта заметно снизился. Весь мир наблюдал и яркие победы ИИ над человеком: в 1997 году компьютер Deep Blue побеждает чемпиона по шахматам Гарри Каспарова; в 2011 году Watson - суперкомпьютер компании IBM обыгрывает чемпиона мира в вопросах на общую эрудицию в телевикторине; в 2016 программа AlphaGo победила профессионального игрока высшего ранга из Южной Кореи в игре в Го. А в 2021 году несколько NLP моделей компаний Baidu, Google, Microsoft превзошли человека в прохождении тестов SuperGlue на понимание текста - 91,2% правильных ответов у ИИ против 89,9% у человека [7, с. 22].

Считается, что с активным развитием технологий глубокого обучения, особенно начиная с 2015 года, ИИ вступил в новый этап интенсивного развития, который нередко характеризуют как его современный «золотой век». Важным признанием научного вклада в данное направление стало присуждение в 2018 году Премии Тьюринга Йошуа Бенджио, Джеффри Хинтону и Яну Лекуну. Эти ученые внесли значительный вклад в становление и развитие методов глубокого обучения, которые стали основой для существенного прогресса в области искусственного интеллекта. Применение таких методов позволило значительно расширить возможности компьютерного зрения, распознавания речи и обработки больших объемов данных. В настоящее время глубокое обучение лежит в основе многих современных систем ИИ, применяемых в различных сферах, в частности от беспилотного транспорта и интеллектуальных информационных систем до медицинских технологий и оборудования, способного выполнять отдельные задачи, традиционно требовавшие участия человека [1, с. 29].

В настоящее время ИИ постепенно становится частью практически всех основных сфер общественной жизни. Его технологии широко используются в медицине, энергетике, сфере связи, городском хозяйстве, транспорте и других направлениях, что свидетельствует о переходе ИИ из категории перспективных технологий в число инструментов повседневной деятельности. При этом его применение все чаще затрагивает социально значимые и особо чувствительные сферы, включая здравоохранение, социальное обеспечение, правосудие и правоохранительную деятельность. В таких областях использование ИИ требует не только технологической эффективности, но и учета правовых, этических и социальных последствий принимаемых с его помощью решений.

Одновременно ИИ приобретает особое значение для формирования и развития цифровой экономики. В условиях стремительного технологического развития уровень внедрения и использования ИИ становится одним из факторов, определяющих экономический потенциал и конкурентоспособность государства. Именно поэтому ведущие страны последовательно увеличивают объемы инвестиций в научные исследования, разработку новых цифровых решений и создание инфраструктуры, необходимой для эффективного применения технологий искусственного интеллекта.

Исследователи в сфере технологий ИИ выделяют несколько «типов ИИ»:

- Системы ИИ узкого спектра или слабый ИИ (Narrow or weak AI) – системы, которые способны выполнять одну или несколько узкоспециализированных задач. Такой ИИ ограничен задачей или задачами, для выполнения которых он обучен. При необходимости выполнить задачи, выходящие за рамки его компетенций, такой ИИ оказывается бесполезным.

- Общий или сильный ИИ – это ИИ широкого применения, который будет способен решать множество задач и проблем различными способами без какоголибо человеческого вмешательства и будет полностью автономным. На сегодняшний день такого ИИ не существует [8, с.7-9].

Н. Бостром вводит также понятие «суперинтеллекта», под которым понимается система, способная превзойти интеллектуальные возможности любого человека благодаря значительному росту вычислительных мощностей и способности машины к чрезвычайно быстрому

саморазвитию, которое он обозначает как «рекурсивное улучшение» [9, с. 277]. Вместе с тем большинство современных исследователей, оценивая реальные возможности развития искусственного интеллекта на данном этапе, считают подобные сценарии преждевременными и малореалистичными.

В.А. Шестак и А.Г. Волеводз в своей работе приводят следующее деление технологий ИИ:

- реактивные машины, которые воспринимают среду и дают ответную реакцию, но которые не способны накапливать опыт, формировать память и принимать решения, основываясь на имеющемся опыте;
- системы с ограниченной памятью, которые способны учитывать наблюдения, некоторый накопленный опыт и информацию;
- разумные системы, которые могут иметь свои представления о мире, других агентах и сущностях;
- системы с самосознанием, которые смогут осознавать себя, формировать представление о себе [10, с. 198].

Очевидно, что две последние категории на данном этапе еще не созданы. При этом само понимание природы человеческого сознания и разума до сих пор остается предметом научных дискуссий. Не существует единого мнения о том, каким образом формируется сознание и какие именно способности позволяют человеку воспринимать окружающий мир. Человек способен чувствовать и осмысливать происходящее, запоминать информацию, рассуждать, создавать образы и использовать воображение. Вместе с тем важной особенностью человеческого сознания является способность осознавать собственные переживания и воспринимать себя как самостоятельную личность.

Для эффективного правового регулирования любого нового явления прежде всего необходимо точно определить содержание основных используемых понятий. В этом отношении особое значение имеет определение понятия «искусственный интеллект». Пока отсутствует общее международное понимание того, какие технологии следует относить к искусственному интеллекту и какие его разновидности существуют, сформировать единый подход к его правовому регулированию также представляется затруднительным [1, с. 32].

Проблема определения искусственного интеллекта связана также с тем, что в научной литературе используются разные основания для его характеристики. Одни исследователи исходят прежде всего из способности машин воспроизводить отдельные интеллектуальные функции человека, другие обращают внимание на технические способы достижения такого результата, а третьи рассматривают ИИ через его способность самостоятельно анализировать информацию, обучаться и принимать решения. Поэтому искусственный интеллект трудно свести к одному конкретному техническому признаку.

В этом отношении интерес представляет позиция А.В. Минбалеева, который считает, что при формировании юридического определения ИИ необходимо учитывать его развитие как совокупности информационных и цифровых технологий. По его мнению, искусственный интеллект целесообразно определять достаточно широко, а особенности отдельных систем и используемых технологий конкретизировать в технических стандартах и подзаконных нормативных актах. Такой подход позволяет избежать слишком узкого определения, которое может быстро устареть вследствие развития технологий [4, с. 1097].

Функциональный подход представляется особенно перспективным именно для правового понимания искусственного интеллекта. В данном случае внимание переносится с внутреннего устройства системы на ее способность воспринимать информацию, осуществлять обучение, проводить анализ и рассуждение, формировать прогнозы, рекомендации или решения. А.Ю. Марченко, анализируя подход, использованный в европейских документах, отмечает, что указание на способность системы определять способы достижения поставленных человеком целей посредством обучения, рассуждения или моделирования позволяет более четко отделить технологии искусственного интеллекта от других цифровых технологий [1, с. 35].

На наш взгляд, такой подход имеет практическое значение для законодательства, поскольку технические характеристики ИИ постоянно меняются, тогда как его основные функциональные свойства сохраняют определенную устойчивость. Поэтому при разработке правовой дефиниции целесообразно учитывать не только способ создания или программную основу системы, но прежде всего ее способность самостоятельно обрабатывать информацию, обучаться, анализировать данные и вырабатывать решения или иные результаты.

Вместе с тем чрезмерно широкое определение также может создать проблемы в правоприменении. Если к искусственному интеллекту относить практически любые информационные технологии,

способные обрабатывать данные и выдавать определенный результат, границы данного понятия становятся неопределенными. Поэтому, на наш взгляд, юридическое определение ИИ должно одновременно быть достаточно общим для сохранения актуальности при дальнейшем технологическом развитии и достаточно конкретным для того, чтобы можно было определить, какие именно системы и технологии подпадают под действие правовых норм.

Следует также отметить, что отсутствие четкого и общепринятого определения ИИ рассматривается в научной литературе как одна из причин, осложняющих решение связанных с ним правовых вопросов. Иными словами, неопределенность самого понятия создает сложности не только для научного исследования, но и для разработки эффективных правовых механизмов регулирования данной сферы.

Вместе с тем П. М. Мохат обращает внимание на то, что при отдельных подходах к правовому регулированию искусственного интеллекта не устанавливаются единые универсальные нормы, которые могли бы одинаково применяться ко всем видам и направлениям использования технологий ИИ. Поэтому содержание самого понятия искусственного интеллекта может определяться по-разному в зависимости от конкретной сферы и целей применения соответствующих систем [11, с. 59].

На проблему недостаточной определенности границ понятия искусственного интеллекта указывает и Р. Шанк. По его мнению, одним из возможных способов ее решения является определение конкретного набора функций, которыми должен обладать интеллектуальный объект [12, с. 44]. Такой подход позволяет рассматривать искусственный интеллект не только через общее определение, но и через его фактические функциональные возможности.

Отдельного внимания заслуживает вопрос о том, что именно следует понимать под естественным интеллектом. Именно отсутствие единого понимания природы и содержания интеллекта значительно усложняет формирование четкого определения искусственного интеллекта. В этой связи П.М. Мохат в своей докторской диссертации приводит позицию Джорджа Люгера, согласно которой интеллект представляет собой такую область знаний, которую невозможно полностью охватить и объяснить посредством одной теории [11, с. 61]. Данное обстоятельство показывает, что понятие искусственного интеллекта имеет сложный и многогранный характер и поэтому требует рассмотрения с учетом различных научных и прикладных подходов.

В понятие «интеллект» исследователи обычно включают следующие способности: рассуждать, планировать, решать проблемы, мыслить абстрактно, понимать сложные идеи, быстро учиться и учиться на опыте.

Необходимо также отметить и некоторые особенности перевода словосочетания «artificial intelligence» на русский язык. Так, в английском языке слово «intelligence» означает способность разумно мыслить, рассуждать разумно, а перевод этого слова именно как интеллект «очеловечивает» это словосочетание, так как создает совершенно четкую ассоциацию с интеллектом человеческим.

В современных правовых подходах можно условно выделить две основные тенденции в определении искусственного интеллекта. Первая связана с его характеристикой через сходство с интеллектуальными способностями человека. Вторая основывается преимущественно на функциональных и технологических признаках, то есть на том, какие действия способна выполнять соответствующая система. Как показывает анализ научной литературы, первый подход позволяет подчеркнуть связь искусственного интеллекта с естественным интеллектом, однако может привести к неопределенности относительно того, какие именно человеческие способности должны считаться критериями для определения ИИ. Второй подход является более прикладным и позволяет определить ИИ через его реальные возможности, то есть анализ информации, обучение, прогнозирование, формирование рекомендаций и принятие решений. Такой подход, в частности, прослеживается в современных юридических исследованиях и зарубежных нормативных инициативах.

Важное место в формировании национальной модели регулирования искусственного интеллекта занимает Стратегия развития искусственного интеллекта в Республике Таджикистан на период до 2040 года, утвержденная Постановлением Правительства Республики Таджикистан от 30 сентября 2022 года №483 (в редакции от 31 января 2025 года №83). В указанном документе искусственный интеллект определяется как «система или компьютерное оборудование, которое способна имитировать интеллектуальные и аналитические способности человека для выполнения определенных задач». Данная дефиниция отражает функционально-технологический подход к пониманию ИИ и акцентирует внимание на способности цифровых систем воспроизводить когнитивные процессы

человека. Особенностью таджикской модели является рассмотрение искусственного интеллекта не только как технологического инструмента, но и как стратегического фактора ускоренной индустриализации, цифровизации государственного управления и модернизации социально-экономической сферы.

Стратегия подчеркивает необходимость формирования национальной правовой базы в области ИИ, включая разработку специального Закона Республики Таджикистан «Об искусственном интеллекте», создание институциональной инфраструктуры, внедрение международных стандартов и установление правовых и этических рамок использования технологий искусственного интеллекта. В доктринальном плане данное определение имеет существенное значение для развития цифрового права Республики Таджикистан, поскольку формирует основу дальнейшей конкретизации правового статуса ИИ, механизмов его применения и государственного регулирования в условиях цифровой трансформации общества и экономики [13].

Таким образом, в научной литературе существует значительное количество подходов к определению искусственного интеллекта. Их различия обусловлены целями, с которыми формулируется определение, особенностями конкретной научной области, а также тем, насколько в характеристике ИИ используются свойства, присущие человеческому интеллекту. Вместе с тем стремительное развитие цифровых технологий и расширение сфер применения ИИ требуют более четкого и согласованного понимания его сущности. В этой связи особое значение приобретает формирование единого международно-правового подхода к определению искусственного интеллекта, который позволил бы одновременно учитывать интересы технологического развития и необходимость обеспечения основных прав и свобод человека.

Несмотря на различия, большинство существующих определений имеют общую основу и во многом дополняют друг друга. Искусственный интеллект рассматривается как самостоятельное научное направление, как совокупность компьютерных программ и технологий, способных выполнять задачи, традиционно связываемые с интеллектуальной деятельностью человека, либо как система, обладающая определенными интеллектуальными свойствами и способностями. При этом общей чертой большинства подходов является обращение к человеческому интеллекту как к основному ориентиру для раскрытия содержания понятия искусственного интеллекта. Именно способность технических систем воспринимать информацию, анализировать ее, обучаться, делать выводы и принимать решения позволяет проводить определенную аналогию между искусственным и естественным интеллектом.

Рецензент: к.ю.н., доцент Ахмедов Э.Ю.

МАФҲУМИ ЗЕҲНИ СУНЪӢ: РАВИШҲОИ НАЗАРИЯВӢ ВА ЗАМИНАҲОИ ҲУҚУҚӢ

Калидвожаҳо: зеҳни сунъӣ, ҳуқуқ, рушд, фазо, адолати судӣ, фаъолияти ҳифзи ҳуқуқ.

Аннотатсия. Дар адабиёти илмии муосир зеҳни сунъӣ яке аз самтҳои фаъол дар самти таҳқиқоти илмӣ ба ҳисоб меравад. Дар мақола мафҳум ва моҳияти зеҳни сунъӣ бо дарназардошти равишҳои илмии мавҷуда ва таҷрибаи татбиқи механизмҳои ҳуқуқии марбут ба истифодаи он дар ҷомеа таҳлил карда мешавад. Таваҷҷуҳи махсус ба масъалаи набудани равиши ягона ба муайян намудани мафҳуми «зеҳни сунъӣ» дода мешавад. Ин ҳолат барои ташаккули низоми самараноки танзими ҳуқуқии муносибатҳои вобаста ба истифодаи технологияҳои зеҳни сунъӣ, аз ҷумла дар сатҳи байналмилалӣ, мушкилоти муайян ба вуҷуд меорад. Муаллиф дар хулоса қайд менамояд, ки ташаккули равиши ягонаи байналмилалӣ-ҳуқуқӣ ба муайян намудани мафҳуми зеҳни сунъӣ барои ҳамоҳангсозии қонунгузории миллии давлатҳо, коҳиш додани номуайянии ҳуқуқӣ ва таъмини танзими самараноки муносибатҳо вобаста ба истифодаи технологияҳои зеҳни сунъӣ аҳаммияти муҳим дорад.

Иқбол Муҳаммад – докторанти PhD-и кафедраи ҳуқуқи байналмилалии факултети ҳуқуқшиносии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. E-mail: ikbol_muhammad@mail.ru; Тел.: (+992) 098-22-11-11.

THE CONCEPT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE: ACADEMIC APPROACHES AND LEGAL FOUNDATIONS

Keywords: artificial intelligence, law, development, space, justice, law enforcement activity.

Abstract. In contemporary scientific literature, artificial intelligence is becoming one of the most actively studied areas. The article examines the conceptual framework of artificial intelligence, taking into account existing scientific approaches and the practice of applying relevant legal mechanisms in society. Particular attention is paid to the problem of the lack of a unified approach to defining the concept of «artificial intelligence» which creates certain difficulties in developing effective international legal regulation of this sphere. The author concludes that the development of a universal international legal approach to defining artificial intelligence is of great importance for harmonizing the national legislation of different states, eliminating legal uncertainty, and ensuring uniform regulation of relations associated with the use of artificial intelligence technologies.

Iqbol Muhammad – PhD doctoral student at the international law department of law faculty of Academy of public administration under the President of the Republic of Tajikistan. E-mail: ikbol_muhammad@mail.ru; Tel.: (+992) 098-22-11-11.

Список литературы:

1. Марченко А.Ю. Правовой анализ новейшего законодательства ЕС о применении технологий искусственного интеллекта: дисс. ... кан. юрид. наук. − М., 2022. – 209 с.

2. История искусственного интеллекта // Искусственный интеллект: альманах. – М.: «МФТИ», 2019. – № 1. – 99 с.

3. Маркофф Дж. Homo Roboticus? Люди и машины в поисках взаимопонимания / пер. с англ. В. Ионова, С. Махарадзе. – М.: «Альпина нон-фикшн», 2020. – 536 с.

4. Минбалаев А.В. Понятие «искусственный интеллект» в праве // Вестник Удмуртского университета. – 2022. – Т.32. – №6. – С. 1094-1099.

5. Маккарти Дж. Что такое искусственный интеллект? // [Электронный ресурс]. Сайт Стэнфордского университета. Режим доступа: https://www-formal.stanford.edu/jmc/whatisai.pdf (дата обращения: 12.05.2026).

6. Наумов В.Б., Камалова Г.Г. Вопросы построения юридических дефиниций в сфере искусственного интеллекта // Труды Института государства и права РАН. – 2020. – Т.15. – № 1. – С. 81-93.

7. Анализ действующей нормативно-правовой базы, регулирующей обращение продуктов рынка «Искусственный интеллект»: аналитический сборник. – М.: «МФТИ», 2020. – № 6. – 97 с.

8. Шевченко А.И. К вопросу о создании искусственного интеллекта // Искусственный интеллект. − 2016. − № 2. − С. 7-15.

9. Бостром Н. Искусственный интеллект. Этапы. Угрозы. Стратегии / пер. с англ. С. Филина. – М.: «Манн». 2016. – 496 с.

10. Шестак В.А., Волеводз А.Г. Современные потребности правового обеспечения искусственного интеллекта: взгляд из России // Всероссийский криминологический журнал. – 2019. – Т.13. – № 2. – С. 197-206.

11. Морхат П.М. Правосубъектность искусственного интеллекта в сфере права интеллектуальной собственности: гражданско-правовые проблемы: дисс. ... д-ра юрид. наук. – М., 2019. – 420 с.

12. Самойли С., Лопес Кобо М., Гомес Э., Де Прато Дж., Мартинес-Плумед Ф., Делипетрев Б. Определение искусственного интеллекта: на пути к операциональному определению и таксономии искусственного интеллекта. – Люксембург: «Бюро публикаций Европейского Союза», 2020. – 90 с.

13. Стратегия развития искусственного интеллекта в Республике Таджикистан на период до 2040 года, утвержденная постановлением Правительства Республики Таджикистан от 30 сентября 2022 года, №483 // [Электронный ресурс]. Централизованный информационно-правовой банк данных Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 20.05.2026).

Рӯйхати адабиёт:

1. Марченко А.Ю. Ҳуқуқии таҳлили қонунгузории навини ИА оид ба татбиқи технологияҳои зеҳни сунъӣ: дисс. ... ном. илм. ҳуқуқ. − М., 2022. – 209 с.

2. Таърихи зеҳни сунъӣ // Зеҳни сунъӣ: алманах. – М.: «МФТИ», 2019. – № 1. – 99 с.

3. Маркофф Ҷ. Homo Roboticus? Одамон ва мошинҳо дар ҷустуҷӯи ҳамдигарфаҳмӣ / тарҷ. аз англисӣ В. Ионов, С. Махарадзе. – М.: «Альпина нон-фикшн», 2020. – 536 с.

4. Минбалаев А.В. Мафҳуми «зеҳни сунъӣ» дар ҳуқуқ // Паёми Донишгоҳи Удмуртия. – 2022. – Ҷ. 32. – № 6. – С. 1094–1099.

5. Маккарти Ҷ. Зеҳни сунъӣ чист? // [Захираи электронӣ]. Сомонаи Донишгоҳи Стэнфорд. Тарзи дастрасӣ: https://www-formal.stanford.edu/jmc/whatisai.pdf (санаи мурочиат: 12.05.2026).

6. Наумов В.Б., Камалова Г.Г. Масъалаҳои таҳияи таърифҳои ҳуқуқӣ дар соҳаи зеҳни сунъӣ // Мақолаҳои Институти давлат ва ҳуқуқи АИ Россия. – 2020. – Т.15. – № 1. – С. 81-93.

7. Таҳлили заминаи амалкунандаи меъёрии ҳуқуқӣ, ки муомилоти маҳсулоти бозори «Зеҳни сунъӣ»-ро танзим менамояд: маҷмӯаи таҳлилӣ. – М.: «МФТИ», 2020. – № 6. – 97 с.

8. Шевченко А.И. Дар масъалаи таъсиси зеҳни сунъӣ // Зеҳни сунъӣ. − 2016. − № 2. − С. 7-15.

9. Бостром Н. Зеҳни сунъӣ. Марҳилаҳо. Таҳдидҳо. Стратегияҳо / тарҷ. аз англисӣ С. Филин. – М.: «Манн», 2016. – 496 с.

10. Шестак В.А., Волевадз А.Г. Талаботи муосир ба таъмини ҳуқуқии зеҳни сунъӣ: дидгоҳ аз Россия // Маҷаллаи умумирусиягии криминологӣ. – 2019. – Т.13. – № 2. – С. 197-206.

11. Морхат П.М. Субъектии ҳуқуқии зеҳни сунъӣ дар соҳаи ҳуқуқи моликияти зеҳнӣ: масъалаҳои граждани-ҳуқуқӣ: дисс. ... доктори илм. ҳуқуқ. – М., 2019. – 420 с.

12. Самойли С., Лопес Кобо М., Гомес Э., Де Прато Ҷ., Мартинес-Плумед Ф., Делипетрев Б. Муайян намудани зеҳни сунъӣ: дар роҳи таърифи амалиётӣ ва таксономияи зеҳни сунъӣ. – Люксембург: «Дафтари нашри Иттиҳоди Аврупо», 2020. – 90 с.

13. Стратегияи рушди зеҳни сунъӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2040, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 сентябри соли 2022, № 483 тасдиқ шудааст // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Нусхаи 7.0. Тарзи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 20.05.2026).

List of literature:

1. Marchenko A.Yu. Legal analysis of the latest eu legislation on the application of artificial intelligence technologies: diss. ... cand. of legal sciences. − M., 2022. – 209 p.

2. History of artificial intelligence // Artificial intelligence: almanac. – M.: «MIPT», 2019. – № 1. – 99 p.

3. Markoff J. Homo Roboticus? People and machines in search of mutual understanding / trans. from English by V. Ionov, S. Makharadze. – M.: «Alpina Non-Fiction», 2020. – 536 p.

4. Minbalaev A.V. The concept of «artificial intelligence» in law // Bulletin of Udmurt University. – 2022. – Vol.32. – №6. – P. 1094-1099.

5. McCarthy J. What Is Artificial Intelligence? // [Electronic resource]. Stanford University website. Access mode: https://www-formal.stanford.edu/jmc/whatisai.pdf (date of access: 12.05.2026).

6. Naumov V.B., Kamalova G.G. Issues of constructing legal definitions in the field of artificial intelligence // Proceedings of the Institute of State and Law of the Russian Academy of Sciences. – 2020. – Vol.15. – № 1. – P. 81-93.

7. Analysis of the current regulatory and legal framework governing the circulation of artificial intelligence market products «artificial intelligence»: analytical collection. – M.: «MIPT», 2020. – № 6. – 97 p.

8. Shevchenko A.I. On the issue of creating artificial intelligence // Artificial Intelligence. − 2016. − № 2. − P. 7-15.

9. Bostrom N. Artificial intelligence. stages. threats. strategies / trans. from English by S. Filin. – M.: «Mann». 2016. – 496 p.

10. Shestak V.A., Volevodz A.G. Modern needs for the legal support of artificial intelligence: a view from Russia // All-Russian criminological journal. – 2019. – Vol.13. – № 2. – P. 197-206.

11. Morhat P.M. Legal personality of artificial intelligence in the field of intellectual property law: civil law problems: diss. ... dr. of legal sciences. – M., 2019. – 420 p.

12. Samoyli S., Lopez Cobo M., Gomez E., De Prato J., Martinez-Plumed F., Delipetrev B. Defining artificial intelligence: towards an operational definition and taxonomy of artificial intelligence. – Luxembourg: «Publications Office of the European Union», 2020. – 90 p.

13. Strategy for the development of artificial intelligence in the Republic of Tajikistan for the period up to 2040, approved by resolution of the Government of the Republic of Tajikistan from 30 September 2022, №483 // [Electronic resource]. Centralized information and legal database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 20.05.2026).

5.5.14 – ҲУҚУҚИ МАЪМУРӢ; ҲУҚУҚИ МУРОФИАИ МАЪМУРӢ
5.5.14 – АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО; АДМИНИСТРАТИВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОЕ ПРАВО
5.5.14 – ADMINISTRATIVE LAW; ADMINISTRATIVE PROCEDURAL LAW

ТДУ: 342.9:351.74
Шарифзода Содиқҷон Шариф,
номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, муовини сардори факултети №2 Академияи Вазорати корҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон
Тел.: (+992) 988-64-50-06
E-mail: sodikjon69@yandex.ru.

Акрамзода Шукрона Муҳаммадӣ,
муаллими калони кафедраи ҳуқуқи маъмурӣ ва фаъолияти маъмурии факултети №2 Академияи Вазорати корҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон
Тел.: (+992) 999-65-96-06
E-mail: akramzoda.sh@mail.ru.

ЧОРАҲОИ МАҶБУРКУНИИ ДАВЛАТӢ, КИ АЗ ҶОНИБИ МАҚОМОТИ КОРҲОИ ДОХИЛӢ БАРОИ ПЕШГИРИИ ЗӮРОВАРӢ ДАР ОИЛА ТАТБИҚ КАРДА МЕШАВАНД

Калидвожаҳо: чора, маҷбуркунӣ, зӯроварӣ дар оила, маҷбуркунии давлатӣ, чораҳои маҷбуркунии давлатӣ, мақомоти корҳои дохилӣ, чораҳои ҳуқуқӣ ва ғайриҳуқуқӣ, чораҳои инфиродӣ, субъектони пешгирии зӯроварӣ, амрномаи муҳофизатӣ.

Аннотатсия. Дар мақола муаллифон, дар бораи вожаҳои асосии дар номи мавзуъ овардашуда, мафҳуми зӯроварӣ дар оила, инчунин дигар мафҳумҳо, ки қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи пешгирии зӯроварӣ дар оила» додааст, гуфта гузашта, ақидаҳои олимон дар бораи маҷбуркунии давлатӣ ва масъалаҳо оид ба таъсиррасонии маҷбуркунии давлатӣ ва хусусиятҳои аз ҳама муҳимми он, мафҳумҳои пешовардаи олимони соҳа, шаклҳои маҷбуркунии давлатии ҳуқуқӣ ва ғайриҳуқуқӣ, намудҳои маҷбуркунии давлатии соҳавӣ, дигар чораҳои маҷбурсозии ҳуқуқии давлатӣ, фарқияти байни онҳоро ошкор намудаанд.

Ҳамчунин, масъалаҳо ҷиҳати пешгирии зӯроварӣ дар оила, нисбати шахси ҳуқуқвайронкунанда татбиқ намудани чораҳои фардии пешгирӣ, дар маркази субъектони татбиққунандаи онҳо қарор доштани мақомоти корҳои дохилӣ, мақсади татбиқи ин чораҳо, номбар намудани чораҳои фардии пешгирии зӯроварӣ дар оила, ки аз ҷониби мақомоти корҳои дохилӣ татбиқ карда мешаванд ва асосҳои татбиқи онҳо баррасӣ гардидаанд.

Аз он ҷумла, қайд карда мешавад, ки чораҳои фардии пешгирӣ ба монанди, суҳбати хусусияти тарбиявидошта, ба мақомот овардани шахси зӯроварӣ дар оиларо содирнамуда, барасмиятдарории амрномаи муҳофизатӣ аҳаммияти бештар доранд.

Бо қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи пешгирии зӯроварӣ дар оила» зарурат ба вуҷуд омад, ки баҳри татбиқи меъёрҳои он аз 19-уми марти соли 2013 дар моддаи 10 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи милитсия» тағйиру иловаҳои дахлдор дохил карда шавад.

Муаллифон нуқтаи назари олимони соҳаи ҳуқуқро пеш оварда, қайд мекунанд, ки татбиқи чораҳои маҷбуркунии давлатӣ танҳо дар шаклҳои мурофиавии қатъиян бо қонун муайяншуда мумкин аст.

Дар ниҳоят, муаллифон пешниҳод менамоянд, ки чораи пешгирии фардии маҷбуркунии давлатӣ дар намуди «амрномаи муҳофизатӣ», ҳамчун як намуди чораи таъминкунандаи пешбурди парвандаи ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ ба қисми 1-и моддаи 59 «Номгӯи чораҳои таъминкунандаи пешбурди парвандаи ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ»-и Кодекси мурофиаи ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон илова карда шавад ва ҳамчунин, ваколат оид ба барасмиятдарории амрномаи муҳофизатӣ ба нозирони пешгирии зӯроварӣ дар оила ва нозирони минтақавии милитсия вогузор шавад.

Пеш аз оне, ки оид ба масъалаи пешниҳодгардида ибрози андеша кунем, бояд дар бораи вожаҳои асосии дар номи мавзуъ овардашуда, аз қабили «чора», «маҷбуркунӣ», «зӯроварӣ дар оила» маълумот ва шиносоӣ пайдо намоем. Бо ин мақсад барои фаҳмиши ин вожаҳо мо ба Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ бо таври маҷозӣ рӯ овардем.

Ҳамин тавр, дар ин сарчашма вожаи «чора» ба чунин маъно оварда шудааст: 1. илоҷ, тадбир; чораи маъмурӣ; чораву тадбир, илоҷ; даво, дармон [1, с. 231].

Вожаҳои «маҷбур», «маҷбуран», «маҷбурият», «маҷбурӣ» аз забони арабӣ гирифта шуда, ба маънои: он ки бо зӯрӣ ба коре водошта шудааст, он ки ба ғайри ихтиёр кореро мекунад, водор; ноилоҷ, ночор; мутеъ, фармонбардор; маҷбур кардан водоштан; зуран кореро иҷро кунондан; маҷбур шудан ноилоҷ мондан, ночор мондан; иҷборан; он чи ба ҷо оварданаш ба зимма гирифта ё ба уҳдаи касе гузошта шудааст; уҳдадорӣ, вазифадор будан; ҳатмӣ, зарурӣ: андози маҷбурӣ, хизмати маҷбурии аскарӣ; ба таври маҷбурӣ, маҷбуран, зӯран дода шудааст [1, с. 177], пешбинӣ мегардад.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи пешгирии зӯроварӣ дар оила» мафҳуми зӯроварӣ дар оиларо чунин шарҳ додааст:

зӯроварӣ дар оила - кирдори зиддиҳуқуқии қасдонаи дорои хусусияти ҷисмонӣ, рӯҳӣ, шаҳвонӣ ё иқтисодӣ мебошад, ки дар доираи муносибатҳои оилавӣ аз ҷониби як узви оила нисбат ба дигар узви оила содир шуда, боиси поймол шудани ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ, расонидани дарди ҷисмонӣ ё зарар ба саломатии ӯ мегардад ё таҳдиди расонидани чунин зарарро ба вуҷуд меорад.

Дар баробари ин, қонунгузорӣ чунин мафҳумҳоро овардааст, пешгирии зӯроварӣ дар оила, зӯроварии ҷисмонӣ дар оила, зӯроварии рӯҳӣ дар оила, зӯроварии шаҳвонӣ дар оила, зӯроварии иқтисодӣ дар оила, ҷабрдида аз зӯроварӣ дар оила, амрномаи муҳофизатӣ, субъектҳои пешгирикунандаи зӯроварӣ дар оила [2].

Бо гирифтани маълумот ва шиносоӣ пайдо намудан дар бораи вожаҳо ва мафҳумҳои асосии дар номи мавзуъ овардашуда, акнун дар бораи маҷбуркунии давлатӣ ақидаҳои олимонро пешниҳод менамоем.

Доир ба мафҳуми маҷбуркунии давлатӣ ақидаҳои олимон чунин ба назар мерасад. Масалан, Н.В. Макарейко мафҳуми маҷбуркунии давлатиро чунин таъриф намудааст, ки он як намуди маҷбуркунии иҷтимоӣ буда, аз маҷмӯи чораҳои таъсиррасонии руҳӣ, ҷисмонӣ, моддӣ ё ин ки ташкилӣ иборат мебошад, ки новобаста аз иродаи субъектони татбиқшаванда бо мақсади таъмини тартиботи ҷамъиятӣ ва амнияти ҷамъиятӣ бо тартиби муқаррарнамуда, аз ҷониби субъектони ваколатдор татбиқ карда мешавад [3, с. 86].

Аз ин гуфтаҳо чунин бармеояд, ки маҷбуркунии давлатӣ як намуди усули таъсиррасонии ҳуқуқӣ ба муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошад ва он бо мақсади ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, инчунин таъмини тартиботи ҷамъиятӣ ва амнияти ҷамъиятӣ нисбат ба шахсӣ ҳуқуқвайронкунанда амалӣ карда мешавад. Олими барҷастаи соҳаи ҳуқуқ С.С. Алексеев маҷбуркунии давлатиро ҳамчун таъсиррасонии берунӣ ба рафтор дар асоси ҳуқуқ ифодаёфта таъриф намудааст, ки ба қувваи муташаккили давлат, мавҷуд будани воситаҳои моддии ҳокимиятӣ дар он асос ёфтааст ва баҳри изҳори иродаи бечунучарои берунии давлат равона гардидаанд [4, с. 106].

Олими дигари рус Б.Т. Базылев бошад, табиати дугонаи маҷбуркунии давлатиро қайд мекунад. Ба андешаи ӯ, он метавонад дар намуди дастурамал барои рафтори муайян (маҷбуркунии равонӣ) ва дар шакли амали бевосита баромад кунад [5, с. 40]. Маҷбуркунии давлатӣ ҳамчун уҳдадории субъект баромад мекунад, ки он аз ирода, шуур ва ё хоҳиши ҳуқуқвайронкунанда вобастагӣ надорад ва аз ҷониби мақомоти давлатӣ нисбат ба ӯ дар намуди оқибатҳои ҳуқуқӣ татбиқ мегардад.

Масъалаҳо оид ба таъсиррасонии маҷбуркунии давлатӣ аз ҷониби олими русзабон Е.С. Попкова ба таври муфассал дар рисолаи номзадиаш дида баромада шудаанд. Олими мазкур якчанд хусусиятҳои аз ҳама муҳимми маҷбуркунии давлатиро номбар намудааст:

1) маҷбуркунии давлатӣ усули батанзимдарории ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошад;

2) мақсади татбиқи чораҳои маҷбуркунӣ, аз ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон, инчунин таъмини бехатарӣ ва тартиботи ҷамъиятӣ иборат аст;

3) маҷбуркунии давлатӣ дар намуди таъсиррасонии берунии руҳию равонӣ, моддӣ ё ҷисмонӣ ба шуур ва рафтори одамон зоҳир мегардад;

4) асоси воқеии татбиқ намудани чораҳои маҷбуркунии давлатӣ ҳуқуқвайронкунӣ, инчунин дигар ҳолатҳое хизмат мекунанд, ки ба зарурати пешгирӣ намудани ҳуқуқвайронкуниҳо ё ин ки ҳимояи ҳуқуқҳои қонунии поймолшуда ва ё манфиатҳои қонунӣ ишора мекунанд;

5) асоси ҳуқуқии татбиқ намудани чораҳои маҷбуркунӣ ин ишора ба амал ё беамалӣ ҳамчун унсури таркибии ҳуқуқвайронкунӣ (тарафи

объективӣ) ва чораи маҷбуркунии дахлдори дар санксияи меъёри ҳуқуқ нишондодашуда мебошад;

6) татбиқи чораҳои маҷбуркунии давлатӣ танҳо дар шаклҳои мурофиавии қатъиян бо қонун муайяншуда мумкин аст;

7) чораҳои маҷбуркунии давлатӣ метавонанд бевосита нисбат ба ҳуқуқвайронкунанда, ё ин ки дар дигар ҳолатҳо нисбати шахсони дигар (бе алоқамандӣ ба содир кардани ҳуқуқвайронкунӣ) бо мақсади таъмини бехатарӣ ва тартиботи ҷамъиятӣ татбиқ карда шаванд;

8) истифодаи чораҳои маҷбуркунии давлатӣ ҳамеша боиси ба шахс гузоштани маҳдудиятҳои ҳуқуқии хусусияти инфиродӣ, ташкилӣ ва ё молу мулкидошта алоқамандӣ доранд;

9) ҳангоми такмилёбии худ раванди татбиқи чораҳои маҷбуркунӣ аз якчанд марҳилаҳо мегузарад, ки шумора ва мазмуни онҳо бо аслияти чораҳои мушаххаси маҷбуркунии давлатӣ муайян карда мешаванд;

10) санади татбиқи чораҳои маҷбуркунӣ метавонад шакли хаттиро дошта бошад, ва инчунин дар талаботҳои шифоҳии шахси мансабдори ваколатдор оид ба анҷом додани ин ва ё дигар амалҳое, ки хусусияти маҷбуриро доранд, зикр карда шаванд;

11) кафолати қонунӣ будани татбиқи чораҳои маҷбуркунии давлатӣ, ин фаъолияти мақомоти назоратии дахлдор, инчунин имконияти аз ҷониби субъекти ҳуқуқ шикоят овардан ба суд аз рӯйи ҳамагуна санади татбиқ намудани чораи маҷбуркунӣ нисбат ба ӯ мебошад.

Ҳамин тавр, Е.С. Попкова мафҳуми зерини маҷбуркунии давлатиро пешниҳод менамояд: ин таъсиррасонии ҷисмонӣ ё рӯҳии бо меъёр пешбинишуда мебошад, ки бо маҳдудиятҳои дорои хусусияти шахсӣ, молумулкӣ ё ташкилӣ нисбат ба шахсе, ки ҳуқуқвайронкунӣ содир кардааст, инчунин шахси қонуншикан алоқаманд аст, агар таъмини тартиботи ҷамъиятӣ ва бехатарӣ бо дигар тарзу восита, ба ғайр аз маҷбуркунӣ, ғайриимкон бошад [6, с. 185].

Таъмини қонунияти татбиқ намудани чораҳои маҷбуркунии давлатӣ, ки ба манфиати ҷомеа ба амал бароварда мешавад, асосҳои хело гуногун дорад. Аксар вақт чораҳои маҷбуркунии давлатиро танҳо бо ҳуқуқвайронкуниҳо алоқаманд медонанд. Онҳо дар ин ҳолат ҳамчун оқибатҳои ҳуқуқвайронкунӣ муайян карда мешаванд ва ҳамчун чораҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ фаҳмида мешаванд, ки бо маҳрумиятҳои муайян алоқаманданд. Аммо, чуноне ки дар адабиёт нишон дода шудааст, «моҳияти ҷавобгарӣ аз он иборат нест, ки вай умуман бо баъзе маҳрумиятҳо ва маҳдудиятҳо ҳамроҳи карда мешавад, балки он аз хусусиятҳои хосси ин маҳрумиятҳо иборат мебошад» [4, с. 106].

Маҷбуркунии давлатӣ дар шаклҳои гуногун метавонад амалӣ карда шавад. Е.А. Тсиганкова қайд мекунад, ки ду шакли асосии маҷбуркунии давлатиро ҷудо кардан мумкин аст: 1) ҳуқуқӣ ва 2) ғайриҳуқуқӣ [7, с. 33].

Маҷбуркунии ҳуқуқӣ як намуди маҷбуркунии давлатӣ мебошад, ки дар доираи қонуни позитивии ҷорӣ амалӣ карда мешавад. Бояд гуфт, ки он на танҳо аз ҷиҳати шакл, балки аз ҷиҳати моҳият ҳам бояд қонунӣ бошад. Мухолиф ба ин намуди маҷбуркунӣ, маҷбуркунии ғайриқонунӣ мебошад. Маҷбуркунии ғайриқонунӣ як намуди маҷбуркунии давлатӣ аст, ки хилофи қонун амалӣ карда мешавад. Аксар вақт он бо зӯроварӣ, қонуншиканӣ ва худсарӣ алоқаманд аст. Бояд қайд намуд, ки татбиқи чунин шакли маҷбуркунӣ нисбати субъекти татбиққунанда масъулият ва ҷавобгариро ба вуҷуд меорад.

Агар мо хусусиятҳои соҳавиро ҳамчун асос ба назар гирем, метавонем чор намуди маҷбуркунии давлатиро ҷудо кунем:

- маҷбуркунии ҳуқуқӣ-маданӣ;
- маҷбуркунии интизомӣ;
- маҷбуркунии маъмурӣ-ҳуқуқӣ;
- маҷбуркунии ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ [8, с. 20].

Намудҳои гуногуни рафтори ҳуқуқӣ, ҳамчунин чораҳои маҷбуркунии давлатии онҳоро ҳамроҳикунандаро низ бо гуногунии худ фарқ мекунанд. Онҳо ба ҷавобгарии ҳуқуқӣ маҳдуд нашуда, балки хусусият ва намудҳои гуногунро доранд.

Сотиволдиев Р.Ш. қайд мекунад, ки чораҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ, аз қабили ҷазоҳои ҷиноятӣ, маъмурӣ, муҷозоти интизомӣ ва ғайра дар вобастагӣ ба намуди ҷудогонаи ҷавобгарии ҳуқуқӣ ва барои содир намудани ҳуқуқвайронкунӣ татбиқ карда мешаванд. Дар баробари ин, қайд менамояд, ки чораҳои дигари маҷбурсозии ҳуқуқии давлатӣ ба намудҳои зерин ҷудо карда мешаванд:

1) чораҳои огоҳсозӣ, аз қабили санҷиши ҳуҷҷатҳо, азназаргузаронии гумрукӣ, назорати маъмурии шахсони аз маҳбас озодшуда, маҳдуд ё манъи ҳаракати воситаҳои нақлиёт ва пиёдагардон ҳангоми ба вуҷуд омадани таҳдидҳо ба бехатарӣ, эълони карантин ва манъи баромадан аз минтақаи карантинӣ ва ғайраҳо баҳри огоҳсозии ҳуқуқвайронкунӣ, таъмини амнияти ҷомеа ҳангоми садамаҳои истеҳсолӣ, ҳодисаҳои фавқулода истифода мешаванд.

Дар ин ҳолат вайронкунии меъёрҳои ҳуқуқӣ вуҷуд надорад. Илова бар ин, дар баробари маҷбурӣ будан, ин чораҳо содир шудани ҳуқуқвайронкуниҳои эҳтимолиро огоҳ мекунанд ё

ин ки қонунӣ будани амалҳоро таъмин мекунанд ва тартиботи ҳуқуқиро нигоҳ медоранд;

2) чораҳои пешгирисозӣ, ба монанди дастгир намудан, мусодираи амвол, дар сурати мавҷуд набудани иҷозат барои он, овардани шахс барои рафтори зиддиҳуқуқӣ, ҳабси маъмурӣ ва ғайра, ки барои бо таври маҷбурӣ (пешгирӣ) қатъ кардани амалҳои зиддиҳуқуқӣ ва пешгирии оқибатҳои зарарноки онҳо истифода бурда мешаванд. Чораҳои мазкур танҳо дар сурати мавҷуд будани далели ҳуқуқвайронкунӣ татбиқ карда мешаванд. Чораҳои пешгирисозӣ ба марҳилаҳои гуногуни кирдорҳои зиддиҳуқуқӣ таъсири бевосита мерасонанд. Онҳо аз ҷавобгарии ҳуқуқӣ бо он фарқ мекунанд, ки дар лаҳзаи содиршавӣ барои қатъ намудани кирдорҳои зиддиҳуқуқӣ татбиқ карда мешаванд. Чораҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ бошад, пас аз содир намудани ҳуқуқвайронкуниҳо татбиқ карда мешаванд [9, с. 464-465], [8, с.64].

Чораҳои пешгирикунанда низ метавонанд хусусияти қатъӣ дошта бошанд, агар татбиққунии дигар чораҳо барои таъмини тартиботи ҳуқуқи, ҳифзи манфиатҳои шахрвандон ва ғайраҳо имконнопазир бошад (масалан, истифодаи силоҳ ва ғ.);

3) Чораҳои муҳофизавӣ ё чораҳои барқароркунии ҳуқуқ, бо мақсади барқарор ва ҳифзи ҳуқуқҳои поймолшуда (ситонидани зиён, рӯёнидани алимент, дар кори пештара барқарор намудан, аз қарздор мусодира намудан ва ба руёнанда баргардондани ашёҳои муайян ва ғ.), яъне барои дар ҳолати пештара барқарор намудани муносибати ҳуқуқии халалдоргашта бо роҳи водор намудани субъект ба иҷрои уҳдадориҳои ба эътибор нагирифташуда истифода карда мешавад;

4) Чораҳои маҷбурии дорои хусусияти тарбиявӣ, аз қабили чораҳое, ки ба ноболиғони то 14-сола барои халалдор намудани меёрҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ истифода мешаванд. Азбаски ӯ субъекти қодир ба ҷиноятқорӣ нест, амалҳои ӯ ҷиноят ҳисобида намешаванд. Нисбати ӯ чораҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ (ҷиноятӣ) не, балки чораҳои маҷбурии таъсиррасониии хусусияти тарбиявдошта татбиқ карда мешаванд [10];

5) Чораҳои маҷбурии дорои хусусияти тиббӣ, ки нисбати номукаллафон истифода мешаванд. Азбаски шахси номукаллаф субъекти ҷиноят эътироф намешавад, нисбати у чораҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ татбиқ карда намешаванд. Чунин шахс барои табобати маҷбурӣ ба беморхонаи равоншиносӣ фиристода мешавад [10];

6) Реквизитсия бо қарори мақомоти давлатӣ бо пардохти арзиши мол аз молик ба манфиати ҷомеа гирифтани амвол дар ҳолатҳои фавқулода;

7) Чораҳои маҳдудкунанда (чораҳои маҳдудкунии ҳуқуққо). Мақсади асосии онҳо аз таъмини бехатарии ҷамъиятӣ иборат мебошад. Ин чораҳо нисбат ба шаҳрвандони ба қонун итоаткунанда дар ҳолатҳое татбиқ карда мешаванд, ки дар маҳдудкунии ҳуқуқҳои як тарафи муносибатҳои ҳуқуқӣ, қонеъгардонии манфиатҳои тарафи дигари манфиатдор ифода меёбад. Масалан, маҳдудиятҳо дар бораи баромадан аз Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбат ба гурӯҳи муайяни шахсон, масалан, онҳое, ки ба сирри давлатӣ дастрасӣ доранд [11, с. 430].

Маҳдуд намудани ҳуқуқҳои шахси мансабдор ё шаҳрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ба сирри давлатӣ рухсат дода шудаанд ё пештар рухсат дода шуда буданд, ки тибқи Қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон Дар бораи сирри давлатӣ аз ҷумлаи чунин чорабиниҳо ба шумор меравад [12].

Дар адабиётҳои ҳуқуқӣ ҳамчунин, дигар чораҳои маҷбурсозии ҳуқуқии давлатиро ба монанди чораҳои муҳофизавӣ ё ҳифзи ҳуқуқӣ фарқ мекунанд. Чораҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ ва чораҳои муҳофизавӣ аз якдигар фарқ доранд:

1) чораҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ нисбат ба ҳуқуқвайронкунанда, вале чораҳои муҳофизавӣ бошад нисбат ба субъекти ваколатдор ва баҳри таъмини манфиатҳояш татбиқ мешаванд;

2) чораҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ танҳо дар ҳолати ҳуқуқваронкунӣ татбиқ мешавад, вале чораҳои муҳофизавӣ дар ҳолатҳои амалҳои объективан зиддиҳуқуқӣ, ба мисли зарари бо манбаи хатари калон расонидашуда, ё дар ҳолатҳои набудани амали зиддиҳуқуқӣ, масалан, рӯёнидани зарари дар раванди наҷоти амволи давлативу ҷамъиятӣ расонидашуда истифода мешаванд;

3) агар мақсади чораҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ – сазодиҳӣ бошад, пас чораҳои ҳифзи ҳуқуқӣ баҳри таъмини иҷрои уҳдадорӣ татбиқ мешавад.

Дар баробари ин, чораҳои муҳофизавӣ, намуди маҷбурсозии ҳуқуқии давлатӣ маҳсуб мешаванд, чунки чораҳои ҳифзи ҳуқуқӣ мумкин аст ба ҷойи чораҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ барои ҳуқуқвайронкунӣ татбиқ шаванд. Масалан, дар ҳолати рӯёнидани маблағ аз шахси қарздор чораҳои ҳифзи ҳуқуқӣ татбиқ мешаванд. Чораҳои муҳофизавӣ бошанд, барои ҳуқуқвайронкунии дорои хатари ҷамъиятии камтар, дар баъзе ҳолатҳои набудани амали зиддиҳуқуқӣ, масалан, ҳангоми рӯёнидани зарари дар рафти наҷоти амвол расонидашуда, татбиқ мешаванд.

Чораҳои муҳофизавӣ дар ҳолатҳои ҷудогона, масалан, ҳангоми саркашӣ аз супоридани алимент ва ғ. иҷрои уҳдадориҳоеро дар назар дорад, ки пештар шахс ба иҷро

нарасонидааст. Ҷавобгарии ҳуқуқӣ бошад, иҷрои уҳдадориҳои навро дар назар дорад.

Ҳамин тавр, барои содир намудани ҳуқуқвайронкунӣ чораи ҷавобгарии ҳуқуқӣ татбиқ карда мешавад. Чораҳои ҳифзи ҳуқуқӣ бошанд, баҳри ҳимояи ҳуқуқҳои субъективӣ истифода мешаванд.

Бо таҳлили ибора ва мафҳумҳо, додани таснифи чораҳои маҷбуркунии маъмурӣ, инчунин тавсиф намудани ин чораҳо, инак ба баррасии масъалаи ваколати мақомоти корҳои дохилӣ оид ба татбиқи чораҳои маҷбуркунӣ дар самти пешгирии зӯроварӣ дар оила мегузарем.

Пеш аз ҳама бояд қайд намоем, ки қонунгузор дар боби субъектони пешгирикунандаи зӯроварӣ дар оила мақомоти корҳои дохилиро ҳамчун яке аз субъектон дар моддаи 11 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи пешгирии зӯроварӣ дар оила» қайд намуда, ваколатҳои онро дар ин самт нишон додааст [2]. Зарур ба зикр аст, ки мақомоти корҳои дохилӣ дар байни дигар субъектони пешгирии зӯроварӣ дар оила мавқеи алоҳида, муҳим ва устуворро соҳиб мебошад. Андешаи мазкурро бо он асоснок кардан мумкин аст, ки аз байни чораҳои инфиродии хусусияти маҷбуридошта, ки бо мақсади пешгирии зӯроварӣ дар оила татбиқ мешаванд, қариб ботамом татбиқи онҳо ваколати мақомоти зикршуда мебошад. Ҳамчунин, дар сохтори мақомот воҳидҳои кории нозирони пешгирии зӯроварӣ дар оила таъсис дода шуда, фаъолият менамоянд.

Ҳамин тавр, бо мақсади пешгирӣ намудани зӯроварӣ дар оила тибқи тартиби муқаррарнамудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи пешгирии зӯроварӣ дар оила нисбати шахси ҳуқуқвайронкунанда татбиқи чораҳои фардии пешгирӣ андешида мешавад, ки дар маркази субъектони татбиққунандаи онҳо мақомоти корҳои дохилӣ нишастааст.

Салоҳияти мақомоти корҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун субъекти татбиққунандаи чораҳои инфиродии пешгирии зӯроварӣ дар оила, ки қисмати ин чораҳо дорои хусусияти маҷбуркунӣ мебошанд тибқи тартиби муқарарнамудаи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи милитсия» низ пешбинӣ ва мустаҳкам карда шудааст [12].

Мақсади татбиқи ин чораҳо таъсиррасонии мақсаднок ба шуур ва рафтори шахси дар оила зӯроварӣ содирнамуда мебошад, ки баҳри пешгирии содир намудани ҳуқуқвайронкунӣ аз ҷониби ӯ равона шудаанд.

Қонунгузор чунин чораҳои фардии пешгирии зӯроварӣ дар оиларо нисбати шахси ҳуқуқвайронкунанда пешбинӣ намудааст, ки аз ҷониби мақомоти корҳои дохилӣ татбиқ карда мешаванд:

- суҳбати хусусияти тарбиявидошта;
- ба мақомоти корҳои дохилӣ овардани шахси зӯроварӣ дар оиларо содирнамуда;
- амрномаи муҳофизатӣ;
- дастгиркунии маъмурӣ[2].

Ин чораҳо бо дарназардошти хислатҳои фардии шахси ҳуқуқвайронкунанда ва хавфнокии кирдори содирнамудаи ӯ интихоб ва татбиқ карда мешаванд. Аз болои қарор дар бораи татбиқи чораҳои фардии пешгирии зӯроварӣ дар оила шахсони манфиатдор метавонанд бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон шикоят кунанд.

Баҳри амалӣ намудани чораҳои маҷбуркунии давлатӣ оид ба пешгирии зӯроварӣ дар оила моддаи 19 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи пешгирии зӯроварӣ дар оила» асосҳои татбиқи онҳоро муайян кардааст.

Таҷрибаи фаъолияти амалии маъмурии кормандони мақомоти корҳои дохилӣ, бахусус, нозирони пешгирии зӯроварӣ дар оила ва нозирони минтақавии милитсия нишон медиҳад, ки дар самти пешгирии ҳодисаҳои зӯроварӣ дар оила ва муқовимат бо он баъзе аз чораҳои фардии пешгирӣ аҳаммияти бештар доранд. Ба монанди, суҳбати хусусияти тарбиявидошта, ба мақомот овардани шахси зӯроварӣ дар оиларо содирнамуда, барасмиятдарории амрномаи муҳофизатӣ.

Корманди мақомоти корҳои дохилӣ бо субъект ва ҷабрдидаи зӯроварӣ дар оила суҳбатҳои хусусияти тарбиявидоштаро ба роҳ монда, сабаб ва омилҳои ба вуҷуд омадани ҳодисаҳои зӯроварӣ дар оиларо аниқ менамояд ва ҷиҳати бартараф кардани шароитҳои мусоидаткунанда тадбирҳои зарӯрӣ меандешад. Ба амал баровардани чорабинии мазкур аз корманди мақомоти корҳои дохилӣ донишҳои психологӣ ва ҳуқуқӣ, санъати суханварӣ, ҳисси тоқатфарсоӣ ва хислати ҳамдардии ҷомеа доштанро тақозо менамояд. Яке аз вазифаҳои асосии қонунгузории мурофиаи маъмурӣ низ ин аз байн бурдани сабаб ва омилҳое мебошанд, ки ба содир гардидани ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ мусоидат намудаанд. Аз ин рӯ, суҳбати хусусияти тарбиявидошта на фақат ҷиҳати пешгирӣ ва аз байн бурдани ҳодисаҳои зӯроварӣ дар оила, балки нисбати дигар кирдорҳои ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ низ бояд татбиқ карда шавад.

Чораҳои хусусияти маҷбуридошта ҳамчун чораҳои ниҳоии танзими рафтори шахс аз ҷониби кормандони мақомоти корҳои дохилӣ истифода бурда мешаванд. Чуноне, ки баъзе ҳолатҳо дар муносибат бо шахсони зӯроварӣ дар оиларо

содирнамуда тақозо менамояд, ки онҳо ба мақомоти корҳои дохилӣ бо тариқи маҷбурӣ дастрас карда шаванд. Мақсад аз амалӣ намудани чораи мазкур пеш аз ҳама бо мақсади ҳифзи ҳаёт ва саломатии ҷабрдидаи (ҷабрдидагони) зӯроварӣ дар оила мебошад. Яъне, агар корманди мақомоти корҳои дохилӣ фикр намояд, ки аз дур накардани зӯровар эҳтимолан ба ҳаёт ва саломатии ҷабрдида метавонад, ки хатар таҳдид намояд, пас чораи мазкури пешбиникардаи қонун бояд ҳатман амалӣ карда шавад. Ҳамчунин, чораи мазкур бо мақсади сари вақт ба расмият даровардани ҳуҷҷатҳои мурофиавӣ оид ба парвандаи ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ, амрномаи муҳофизатӣ ва татбиқи ҷавобгарии муқарраркардаи қонун татбиқ карда мешавад. Чораи мазкур тибқи ҳолати зикршуда ҳамчун чораи хусусияти маҷбуркунӣ, чораи мурофиавӣ бо мақсади ба расмият даровардани маводҳои парвандаи ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ баромад намуда, ҳамчунин он метавонад, ки ба ҳайси яке аз чораҳои ҳуқуқӣ баҳри таъмини иҷрои қарорҳо оид ба таъйини ҷазои маъмурӣ дар шаклҳои гуногун истифода бурда шавад.

Амрномаи муҳофизатӣ ҳуҷҷате мебошад, ки аз ҷониби корманди мақомоти корҳои дохилӣ ба шахси зӯроварӣ дар оиларо содирнамуда ё шахсе, ки таҳдиди содир намудани онро мекунад, дода мешавад. Ҳуҷҷати мазкур нисбат ба шахси зӯровар баъзе аз талаботҳоеро ба роҳ мемонад, ки хусусияти иҷроиши ҳатмӣ дошта, ба ҳифзи ҳаёт, саломатӣ ва манфиатҳои дигари қонунии ҷабрдида равона гардидаанд. Мақсад аз барасмиятдарории ҳуҷҷати мазкур ин то татбиқи ҷавобгарии ҳуқуқӣ як маротибаи дигар имконият додан ба зӯровар оид ба такрор накардани амалҳои ғайриқонунӣ ва ба муносибатҳои оилавӣ эҳтиром гузоштан аст. Ба таври дигар, он ҳамчун ивазкунандаи (алтернативаи) ҷазои маъмурӣ баромад менамояд. Яъне, мазмун ва мақсади ҳуҷҷати мазкур аз таҳти муҳофизати махсус қарор доштани оила бар меояд, ки талаботи конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Ҳамин тавр, бояд қайд намуд, ки қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи пешгирии зӯроварӣ дар оила ваколатҳои мақомоти корҳои дохилӣ ва шахсони мансабдори онро дар бораи татбиқ намудани чораҳои маҷбуркунии давлатӣ оид ба пешгирии зӯроварӣ дар оила баҳри таъмини пешбурди парвандаҳои ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ ва асосҳои татбиқи чораҳои фардиро нисбати шахси ҳуқуқвайронкунанда бо таври муфассал қайд намудааст.

Қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи пешгирии зӯроварӣ дар оила» заруратро тақозо намуд, ки бо мақсади татбиқи меъёрҳои он дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи милитсия» тағйиру иловаҳои дахлдор дохил карда шавад. Бо ҳамин асос аз 19-уми марти соли 2013 дар моддаи 10 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи милитсия» татбиқи чораҳои фардии пешгирии зӯроварӣ дар оила ҳамчун уҳдадории корманди милитсия мустаҳкам карда шуд.

Дар баробари ин, нуқтаи назари олимони соҳаи ҳуқуқ бар он аст, ки татбиқи чораҳои маҷбуркунии давлатӣ танҳо дар шаклҳои мурофиавии қатъиян бо қонун муайяншуда мумкин аст [6, с. 97]. Аммо, чӣ хеле, ки мо аз таҳлилҳо мебинем, чораи пешгирии фардии маҷбуркунии давлатӣ дар намуди амрномаи муҳофизатӣ дар қонунгузории мурофиаи маъмурӣ мустаҳкам карда нашудааст, гарчанде, ки дар қонунгузориии пешгирии зӯроварӣ дар оила оварда шуда бошад ва дар амалияи маъмурии мақомоти корҳои дохилӣ татбиқ карда шавад.

Аз ин лиҳоз, мо пешниҳод менамоем, ки чораи пешгирии фардии маҷбуркунии давлатӣ дар намуди «амрномаи муҳофизатӣ», ҳамчун як намуди чораи таъминкунандаи пешбурди парвандаи ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ ба қисми 1-и моддаи 59 «Номгӯи чораҳои таъминкунандаи пешбурди парвандаи ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ»-и Кодекси мурофиаи ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон илова карда шавад.

Ҳамчунин, аз натиҷаи суҳбат ва муҳокимаи масъала оид ба барасмиятдарории амрномаи муҳофизатӣ бо кормандони мақомоти корҳои дохилӣ бар меояд, ки айни замон зарурат оид ба барасмиятдарории шумораи зиёди амрномаи муҳофизатӣ бо сабаби афзоиши ҳолатҳои зӯроварӣ дар оила ба вуҷуд меояд. Аммо, салоҳияти барасмиятдарории он танҳо ба сардори шуъбаи Вазорати корҳои дохилӣ ё муовинони ӯ алоқаманд мебошад. Аз ин лиҳоз, бо мақсади иҷрои саривақтии талаботи қонунгузорӣ андеша дорем, ки ваколат оид ба барасмиятдарории амрномаи муҳофизатӣ ба нозирони пешгирии зӯроварӣ дар оила ва нозирони минтақавии милитсия вогузор шавад. Ҳалли масъалаи мазкур метавонад, ки ба ҳимояи саривақтии ҳуқуқи ҷабрдидагони зӯроварӣ дар оила низ мусоидат намояд.

Муқарриз: н.и.ҳ., дотсент Нуриддинзода С.Н.

МЕРЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО ПРИНУЖДЕНИЯ, ПРИМЕНЯМЫЕ ОРГАНАМИ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ ПО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЮ НАСИЛИЯ В СЕМЬЕ

Ключевые слова: меры, принуждение, насилие в семье, государственное принуждение, меры государственного принуждения, органы внутренних дел, правовые и неправовые меры, индивидуальные меры, субъекты предупреждения насилия, защитное предписание.

Аннотация. В статье авторы, рассмотрев основные термины, упомянутые в названии темы, понятие насилия в семье, а также другие понятия, данные Законодательством Республики Таджикистан «О предупреждении насилия в семье», освещают взгляды ученых на государственное принуждение и вопросы, связанные с его воздействием и наиболее важными особенностями, концепции, разработанные учеными в этой области, правовые и неправовые формы государственного принуждения, отраслевые виды государственного принуждения, другие меры государственного правового принуждения, различия между ними, а также определение законодателем органов внутренних дел как одного из уполномоченных субъектов в этой области, занимающих отдельное, важное и стабильное положение.

Также рассматриваются вопросы осуществления индивидуальных профилактических мер в отношение лица, совершающего насилие в семье, в центре которых находятся органы внутренних дел, цели осуществления этих мер, перечень индивидуальных профилактических мер, осуществляемых органами внутренних дел, и основания для их реализации.

В частности, отмечается, что большое значение имеют индивидуальные профилактические меры, такие как профилактические беседы, привлечение виновника насилие в семье к ответственности и выдача защитного предписания.

В связи с принятием Закона Республики Таджикистан «О предупреждении насилия семье» для реализации его положений возникла необходимость с 19 марта 2013 года внести соответствующих изменений и дополнений в статью 10 Закона Республики Таджикистан «О милиции».

Авторы представляют точку зрения правоведов и отмечают, что применение государственных принудительных мер возможно только в процессуальных формах, строго определенных законом.

В заключение авторы предлагают добавить в часть 1 статьи 59 «Перечень мер, обеспечивающих рассмотрение дел об административном правонарушении» Процессуального Кодекса об административном правонарушений Республики Таджикистан в качестве вида мер, обеспечивающих рассмотрение дел об административном правонарушении, а также делегировать полномочия по выдаче «защитных предписаний» инспекторам по предупреждении насилия семье и участковым инспекторам милиции.

Шарифзода Содикджон Шариф – кандидат юридических наук, заместитель начальника факультета №2 Академии Министерства внутренних дел Республики Таджикистан. E-mail: sodikjon69@yandex.ru; Тел.: (+992) 988-64-50-06.

Акрамзода Шукрона Мухаммадовна – старший преподаватель кафедры административного права и административной деятельности факультета №2 Академии Министерства внутренних дел Республики Таджикистан. E-mail: akramzoda.sh@mail.ru; Тел.: (+992) 999-65-96-06.

MEASURES OF STATE COERCION APPLIED BY INTERNAL AFFAIRS AGENCIES TO PREVENT DOMESTIC VIOLENCE

Keywords: measures, coercion, domestic violence, state coercion, measures of state coercion, internal affairs agencies, legal and non-legal measures, individual measures, subjects of violence prevention, protective order.

Abstract. In the article, the authors, having examined the main terms mentioned in the title of the topic, the concept of domestic violence, as well as other concepts given by the Legislation of the Republic of Tajikistan «On the prevention of domestic violence», highlight the views of scientists on state coercion and issues related to its impact and most important features, concepts developed by scientists in this area, legal and non-legal forms of state coercion, industry-specific types of state coercion, other measures of state legal coercion, the differences between them, as well as the definition by the legislator of internal affairs bodies as one of the authorized entities in this area, occupying a separate, important and stable position.

The article also examines the implementation of individual preventive measures against perpetrators of domestic violence, with internal affairs agencies at the center of these measures, the objectives of these

measures, a list of individual preventive measures implemented by internal affairs agencies, and the grounds for their implementation.

In particular, it is noted that individual preventive measures, such as preventive conversations, holding the perpetrator accountable, and issuing protective orders, are of great importance.

Following the adoption of the Law of the Republic of Tajikistan «On the prevention of domestic violence» it became necessary to amend Article 10 of the Law of the Republic of Tajikistan «On police» as of March 19, 2013, to implement its provisions.

The authors present the views of legal scholars and note that the application of state coercive measures is only possible within procedural forms strictly defined by law.

In conclusion, the authors propose adding «List of measures ensuring the consideration of administrative offense cases» to Part 1 of Article 59 of the Procedural Code of Administrative Offenses of the Republic of Tajikistan as a type of measure ensuring the consideration of administrative offense cases, as well as delegating the authority to issue «protective orders» to domestic violence prevention inspectors and district police officers.

Sharifzoda Sodiqjon Sharif – candidate of legal sciences, deputy head of faculty №2 of the Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Tajikistan. E-mail: sodikjon69@yandex.ru; Tel.: (+992) 988-64-50-06.

Akramzoda Shukrona Muhammadovna – senior lecturer at the department of administrative law and administrative activities of faculty №2 of the Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Tajikistan. E-mail: akramzoda.sh@mail.ru; Tel.: (+992) 999-65-96-06.

Рӯйхати адабиёт:

1. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ: иборат аз 2 ҷилд. Ҷилди 2. О-Я / зери таҳрири С. Назарзода (раис), А. Сангинов, С. Каримов, М.Х. Султон. – Душанбе: «Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ», 2008. – 945 с.

2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи пешгирии зӯроварӣ дар оила» аз 19 марти соли 2013, №954 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 15.05.2026).

3. Макарейко Н.В. Ҳуқуқи маъмурӣ: китоби дарсӣ барои донишгоҳҳо. – Нашри 11-ум, таҷдид ва иловашуда. – М.: «Юрайт», 2020. – 280 с.

4. Алексеев С.С. Арзиши иҷтимоии ҳуқуқ дар ҷомеаи сотсиалистӣ. – М.: «Юридическая литература», 1971. – 190 с.

5. Базилев Б.Т. Ҷавобгарии ҳуқуқӣ (масъалаҳои назариявӣ). –Красноярск: «Нашриёти Донишгоҳи Красноярск», 1985. – 152 с.

6. Попкова Е.С. Ҷавобгарии ҳуқуқӣ ва робитаи он бо дигар шаклҳои ҳуқуқии маҷбуркунии давлатӣ: дис... ном. илм. ҳуқуқ. – М., 2001. – 185 с.

7. Тсиганкова Е.А. Маҷбуркунӣ ҳамчун усули амалӣ кардани ҳокимияти давлатӣ: дис. ... ном. илм. ҳуқуқ. – М., 2010. – 205 с.

8. Сарсенов К.М. Маҷбуркунии давлатӣ ва татбиқи он дар фаъолияти мақомоти корҳои дохилӣ: дис. ... ном. илм. ҳуқуқ. – Спб, 1996. – 196 с.

9. Кожевников С.Н. Ҷавобгарии ҳуқуқӣ // Назарияи умумии ҳуқуқ: курси лексияҳо / зери таҳр. умумии В.К. Бабаев. – Н.: «Мактаби олии Нижегородии ВКД Россия», 1993. – С. 453-476.

10. Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 майи соли 1998, №574 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 15.05.2026).

11. Сотиволдиев Р. Ш. Назарияи далат ва ҳуқуқ (китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилотии олии касбӣ). – Душанбе: «Империал-Групп», 2014. – 620 с.

12. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи милитсия» аз 17 майи соли 2004, №41 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 15.05.2026).

Список литературы:

1. Толковый словарь таджикского языка: в 2 томах. Т. 2. О–Я / под ред. С. Назарзода (председатель), А. Сангинова, С. Каримова, М.Х. Султона. – Душанбе: «Институт языка и литературы имени Рудаки», 2008. – 945 с.

2. Закон Республики Таджикистан «О предупреждении насилия в семье» от 19 марта 2013 года, № 954 // [Электронный ресурс]. Единая централизованная информационно-правовая база Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 15.05.2026).

3. Макарейко Н.В. Административное право: учебник для вузов. – 11-е изд., перераб. и доп. – М.: «Юрайт», 2020. – 280 с.

4. Алексеев С.С. Социальная ценность права в социалистическом обществе. – М.: «Юридическая литература», 1971. – 190 с.

5. Базылев Б.Т. Юридическая ответственность (теоретические вопросы). – Красноярск: «Издательство Красноярского университета», 1985. – 152 с.

6. Попкова Е.С. Юридическая ответственность и ее соотношение с другими правовыми формами государственного принуждения: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2001. – 185 с.

7. Цыганкова Е.А. Принуждение как метод осуществления государственной власти: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2010. – 205 с.

8. Сарсенов К.М. Государственное принуждение и его реализация в деятельности органов внутренних дел: дис. ... канд. юрид. наук. – СПб., 1996. – 196 с.

9. Кожевников С.Н. Юридическая ответственность // Общая теория права: курс лекций / под общ. ред. В.К. Бабаева. – Н.: «Нижегородская высшая школа МВД России», 1993. – С. 453–476.

10. Уголовный кодекс Республики Таджикистан от 21 мая 1998 года, № 574 // [Электронный ресурс]. Единая централизованная информационно-правовая база Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 15.05.2026).

11. Сотиволдиев Р.Ш. Теория государства и права: учебник для учреждений высшего профессионального образования. – Душанбе: «Империал-Групп», 2014. – 620 с.

12. Закон Республики Таджикистан «О милиции» от 17 мая 2004 года, № 41 // [Электронный ресурс]. Единая централизованная информационно-правовая база Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 15.05.2026).

List of literature:

1. Explanatory Dictionary of the Tajik Language: in 2 volumes. Vol. 2. O-Ya / edited by S. Nazarzoda (Chairman), A. Sanginov, S. Karimov, M.Kh. Sulton. – Dushanbe: «Rudaki Institute of language and literature», 2008. – 945 p.

2. Law of the Republic of Tajikistan «On the prevention of domestic violence» from 19 March 2013, №954 // [Electronic resource]. Centralized information and legal database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 15.05.2026).

3. Makareyko N.V. Administrative law: textbook for higher education institutions. – 11th ed., revised and supplemented. – M.: «Yurait», 2020. – 280 p.

4. Alekseev S.S. The social value of law in a socialist society. – M.: «Yuridicheskaya literatura», 1971. – 190 p.

5. Bazylev B.T. Legal liability (theoretical issues). – Krasnoyarsk: «Krasnoyarsk University Publishing House», 1985. – 152 p.

6. Popkova E.S. Legal liability and its correlation with other legal forms of state coercion: diss. ... cand. of legal sciences. – M., 2001. – 185 p.

7. Tsygankova E.A. Coercion as a method of exercising state power: diss. ... cand. of legal sciences. – M., 2010. – 205 p.

8. Sarsenov K.M. State coercion and its implementation in the activities of internal affairs bodies: diss. ... cand. of legal sciences. – St. Petersburg, 1996. – 196 p.

9. Kozhevnikov S.N. Legal liability // General theory of law: a course of lectures / ed. by V.K. Babaev. – Nizhny Novgorod: «Nizhny Novgorod Higher School of the Ministry of Internal Affairs of Russia», 1993. – P. 453-476.

10. Criminal Code of the Republic of Tajikistan from 21 May 1998, №574 // [Electronic resource]. Centralized information and legal database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 15.05.2026).

11. Sotivoldiev R.Sh. Theory of state and law: textbook for institutions of higher professional education. – Dushanbe: «Imperial-Group», 2014. – 620 p.

12. Law of the Republic of Tajikistan «On the police» from 17 May 2004, №41 // [Electronic resource]. Unified Centralized Information and Legal Database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 15.05.2026).

ТДУ: 342.951:349.41
Изатуллозода Пайрави Нусратулло,
номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, муаллими калони кафедраи ҳуқуқи маъмурӣ ва молиявии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Тел.: (+992) 200-88-70-90
E-mail: payrav-izatullozoda@mail.ru.

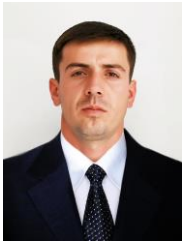

Файзов Бахтиёр Одинаевич,
докторанти PhD-и кафедраи ҳуқуқи маъмурӣ ва молиявии факултети ҳуқуқшиносии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Тел.: (+992) 987-23-33-26
E-mail: fayzov.b@mail.ru.

МОҲИЯТ ВА ШАКЛҲОИ ТАНЗИМИ МАЪМУРӢ-ҲУҚУҚИИ МУНОСИБАТҲОИ ЗАМИН

Калидвожаҳо: муносибатҳои замин, танзими давлатӣ, танзими маъмурӣ-ҳуқуқӣ, объекти табиӣ, фаъолияти хоҷагидорӣ, асосҳои ҳуқуқии танзими муносибатҳои замин, идоракунии давлатӣ.

Аннотатсия. Мақолаи мазкур ба таҳлили моҳият ва хусусиятҳои танзими маъмурию ҳуқуқии муносибатҳои замин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Дар он мафҳуми муносибатҳои замин, ҷойгоҳ ва нақши танзими маъмурию ҳуқуқӣ дар таъмини истифодаи оқилона, ҳифз ва идоракунии захираҳои замин мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Муаллифон асосҳои ҳуқуқии танзими муносибатҳои замин, шакл ва механизмҳои маъмурии танзими муносибатҳои заминро чудо намудаанд, ки аҳамияти муҳимми илмӣ дорад. Дар мақола масъалаҳои мубрами мавҷудаи танзими маъмурию ҳуқуқии муносибатҳои замин бо дарназардошти таҷрибаи миллӣ ва нуктаҳои назари олимон ва муҳаққиқони илмӣ баррасӣ гардида, хулосаҳои асоснок ва фарогири муаллифон пешниҳод гардидааст, ки ҷолиби диққат ва шоистаи дастгирӣ мебошанд.

Дар шароити муосир, бо рушди муносибатҳои иқтисодӣ ва густариши шаклҳои гуногуни моликияти ба замин алоқаманд, зарурати такмили механизмҳои маъмурию ҳуқуқии идоракунии соҳаи замин торафт бештар мегардад. Танзими самараноки давлатӣ имкон медиҳад, ки истифодаи оқилонаи захираҳои замин таъмин гардида, ҳуқуқвайронкуниҳо дар самти муносибатҳои замин пешгирӣ карда шаванд, ҳолати экологӣ беҳтар гардад ва заминаи мусоид барои рушди устувори иқтисодӣ фароҳам оварда шавад.

Дар доираи илмҳои ҳуқуқшиносӣ «замин» аз ду ҷанбаъ баҳо дода мешавад: якум, «замин» ҳамчун объекти табиӣ, захираи табиӣ, захираи иқтисодӣ ва молу мулки ғайриманқул; дуюм, «замин» ҳамчун объекти муносибатҳои ҷамъиятӣ-ҳуқуқӣ [1, с. 16].

Дар адабиёти илмӣ оид ба мазмуни мафҳуми «замин» ҳамчун объекти табиӣ андешаҳои гуногун вуҷуд доранд. Зумрае аз олимон ин мафҳумро аз нуқтаи назари ҳуқуқи маданӣ баҳо дода, объекти муносибатҳои заминро ҳамчун «ашёи инфиродан муайяншудае меҳисобанд, ки ҳудуди он пешакӣ муқаррар гардидааст» [2, с. 51]. Гурӯҳи дигари олимон заминро ҳамчун «объекти табиии дорои пайдоиши табиӣ арзёбӣ намуда, пешниҳод менамоянд, ки замин новобаста аз фаъолияти меҳнатӣ ва заҳмати инсонӣ ба вуҷуд омадааст» [3, с. 286]. Гурӯҳи сеюми олимон ба мафҳуми мазкур доираи васеи хусусиятҳоро мансуб намуда, иброз медоранд, ки «замин бо чунин хусусиятҳо тавсиф мешавад: тағйирнопазирии ҷойгиршавӣ, маҳдуд будани масоҳат, паҳнои ҳудудӣ, мансубият ба категорияҳои муайяни замин ва истифодаи мақсадноки он» [4, с. 30]. Ниҳоят, зумрае аз муҳаққиқон заминро ҳамчун объекти табиӣ пеш аз ҳама ҳамчун муҳити зисти инсон арзёбӣ намуда, нақши онро дар таъмини шароити зиндагии инсон асосӣ меҳисобанд [5, с. 124]. Замин ҳамчун захираи табиӣ бояд аз нуқтаи назари сатҳи замин (қаламрав), ҷузъи таркибии муҳити зист, воситаи истеҳсолот ва фаъолияти хоҷагидорӣ арзёбӣ гардад. Замин маҳсули равандҳои табиӣ буда, барои қонеъ намудани эҳтиёҷоти инсон ва ба даст овардани неъматҳои моддӣ хизмат мекунад.

Ҳамзамон, онро метавон ҳамчун маҷмӯи объектҳои табиие арзёбӣ намуд, ки дорои моддаҳо ва хосиятҳои фоиданок мебошанд ва инсон онҳоро истифода мебарад ё метавонад дар оянда истифода намояд [6, с. 42].

Бо такя ба андешаҳои мазкур метавон ба хулоса омад, ки дар адабиёти илмӣ нисбат ба «замин» фаҳмиши ягон вуҷуд надорад. Олимон «замин»-ро ҳамчун объект, захира ва сарвати табиӣ баҳогузорӣ намуда, мавқеи худро аз нигоҳи аҳамияти иҷтимоӣ ва иқтисодии он асоснок менамоянд. Баъзе муаллифон ба чунин натиҷа мерасанд, ки миёни мафҳумҳои «объекти табиӣ» ва «захираи табиӣ» сарҳади дақиқ муайян нашудааст, ё ин ки ин ду мафҳум бо ҳам айният дода мешаванд [7, с. 83]. Чунин муносибат асосан ба он вобаста аст, ки ҳар ду ҳамчун унсурҳои табиат ба таври табиӣ ба вуҷуд омадаанд.

Ба назари мо, дар низоми объектҳои табиӣ «замин» мавқеи махсусро ишғол менамояд, зеро он на танҳо унсури муҳими муҳити зист, балки омили асосии таъмини фаъолияти ҳаётӣ ва иқтисодии инсон ба ҳисоб меравад. Бо ин назардошт, зимни арзёбии он ҳамчун «объекти табиӣ» ва ё «захираи табиӣ» хусусиятҳои ҷойгиршавии ҳудудӣ, шароити иқлимӣ, сифати хок, мавҷудияти олами наботот, захираҳои зеризаминӣ ва обии он ба назар гирифта шавад. Вале дар мазмуни ҳуқуқии ҷанбаҳои дигари «замин» – ҳамчун заминаи моддӣ барои пешбурди фаъолияти истеҳсолӣ ва рушди муносибатҳои иҷтимоию иқтисодӣ, инчунин нақши он дар ташаккули шароити зиндагӣ ва рушди иқтидори инсонӣ бояд ба инобат гирифта шавад.

Дар робита ба моҳият ва таркиби муносибатҳои замин – фаҳмиши «замин» ҳамчун объекти муносибатҳои ҷамъиятӣ-ҳуқуқӣ, ки мавзуи таҳқиқи моро ташкил медиҳад, дар адабиёти илмӣ андешаҳои гуногун ба назар мерасанд. Зумрае аз муҳаққиқон муносибатҳои ҳуқуқи заминро ҳамчун маҷмуи муносибатҳои ҷамъиятӣ дар соҳаи истифода ва ҳифзи замин [8, с. 211], гурӯҳи дигар ба ин мафҳум муносибатҳои вобаста ба истифода, идоракунӣ ва ҳифзи захираҳои заминро дохил намуда, нақши мақомоти давлатӣ ва идоракунии соҳаи заминро низ ҷузъи таркибии он медонанд [9, с. 50]. Ҳамзамон, зумраи дигари олимон муносибатҳои заминро аз нигоҳи таъмини истифодаи оқилона, самаранок ва ҳифзи замин арзёбӣ намуда, таваҷҷуҳи асосиро ба таъмини рушди устувор ва ҳифзи манфиатҳои ҷамъиятӣ равона месозанд [10, с. 9]. Муносибатҳои ҳуқуқи замин муносибатҳое маҳсуб меёбанд, ки дар соҳаи истифода, идоракунӣ ва ҳифзи замин ба вуҷуд омада, бо меъёрҳои ҳуқуқ танзим карда мешаванд. Дар чунин муносибат иштирокчиён (шаҳрвандон, шахсони ҳуқуқӣ ва мақомоти давлатӣ) дорои ҳуқуқу уҳдадориҳои муайяни қонунӣ буда, иҷрои ин ҳуқуқу уҳдадориҳо аз ҷониби давлат кафолат дода мешавад ва дар сурати риоя нашудани онҳо метавон чораҳои маҷбуркунии давлатӣ татбиқ карда шавад [11, с. 15].

Аксари муҳаққиқон ба он нукта ишора менамоянд, ки муносибатҳои ҳуқуқи замин дар робита ба истифода, идоракунӣ ва ҳифзи замин ба вуҷуд меоянд. Маҳз замин ҳамчун объекти махсуси ҳуқуқӣ мазмуни ин муносибатҳоро муайян мекунад. Мавқеи асосии мо бар он асос ёфтааст, ки замин ҳамчун захираи табиӣ аз нуқтаи назари дарки он ҳамчун сатҳи замин (ҳудуд), ҷузъи таркибии муҳити зист, воситаи истеҳсолот ва фаъолияти хоҷагидорӣ арзёбӣ гардида, ҳамчун объекти табиие мебошад, ки дар натиҷаи таъсири равандҳои табиӣ ташаккул ёфта, барои истеҳсол ва ба даст овардани неъматҳои истеъмолӣ истифода мешавад. Ҳамзамон, он ҳамчун маҷмӯи объектҳои табиие дониста мешавад, ки дорои моддаҳо ва хусусиятҳои муфид буда, инсон онҳоро истифода мебарад ё имконияти истифодаи онҳо дар оянда мавҷуд аст.

Бо дарназардошти ин нуктаҳои назар метавон хулоса намуд, ки муносибатҳои ҳуқуқии замин маҷмуи муносибатҳои ҷамъиятие мебошанд, ки дар раванди соҳибӣ, истифода, идоракунӣ ва ҳифзи замин бо мақсади таъмини истифодаи самараноки замин, ҳифзи он ҳамчун сарвати табиӣ, таъмини ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии субъектҳои муносибатҳои замин, ҳифзи муҳити зист, рушди устувори иқтисодию иҷтимоӣ ва нигоҳдории замин ба вуҷуд омада, тавассути меъёрҳои соҳаҳои гуногуни ҳуқуқ, пеш аз ҳама ҳуқуқи замин ва ҳуқуқи маъмурӣ ба танзим дароварда мешаванд. Дар ин замина ишора намудан зарур аст, ки тавре аз нуктаҳои назари олимон бармеояд, мафҳуми «замин» ва муносибатҳои ҳуқуқии замин фарогири он ҳамчун объекти табиӣ, манбаи сарватҳои табиии зеризаминӣ ва истеҳсолоти кишоварзию хоҷагидорӣ ва ғайра мебошад, вале объекти таҳқиқотии моро танзими маъмурӣ-ҳуқуқӣ ва ҷавобгарии маъмурӣ барои вайрон намудани қоидаҳои истифода ва ҳифзи қисмати болоии «замин» ҳамчун сарвати барқарорнашавандаи табии ташкил медиҳад.

Дар алоқамандӣ бо ин, қайд намудан зарур аст, ки идоракунӣ ва ҳифзи замин яке аз самтҳои муҳимтарини сиёсати давлатӣ ба ҳисоб рафта, замин ҳамчун сарвати табиӣ ва асоси рушди иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологӣ таҳти танзими доимии давлат қарор дорад. Танзими давлатӣ дар

соҳаи идоракунӣ ва ҳифзи замин маҷмӯи чораҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва ташкилист, ки ба истифодаи самаранок, ҳифз ва барқарорсозии захираҳои замин равона шудаанд.

Танзими давлатии муносибатҳои замин маҷмуи чорабиниҳое мебошад, ки ба таъмини истифодаи оқилона ва самараноки замин, ҳифз, барқарорсозӣ ва баланд бардоштани ҳосилхезии хок, нигоҳдорӣ ва фароҳам овардани муҳити зисти мусоид барои инсон, инчунин ҳифзи ҳуқуқҳои моликият, соҳибӣ ва истифодаи замин тавассути татбиқи маҷмуи тадбирҳои ташкилӣ, ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ равона гардидааст. Ғайр аз ин, танзими давлатии муносибатҳои заминро метавон шартан ба ду шакл ҷудо намуд: мустақим ва ғайримустақим. Ин тақсимот хусусияти шартӣ дорад, зеро дар амал баъзе чораҳои мустақими идоракунии давлатӣ нисбат ба як субъекти муайян метавонанд барои дигар иштирокчиёни муносибатҳои замин ҳамчун воситаи ғайримустақими танзим амал намоянд. Масалан, ба ҷавобгарӣ кашидани шахсе, ки қоидаҳои истифодаи заминро вайрон кардааст, нисбат ба ӯ шакли мустақими танзими давлатӣ ба ҳисоб меравад. Вале бо назардошти таъсири пешгирикунандаи чунин чора нисбат ба дигар истифодабарандагони замин, он ҳамзамон нақши воситаи ғайримустақими танзими муносибатҳои заминиро низ иҷро мекунад [12, с. 87]. Танзими давлатӣ бештар тавассути воситаҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва ҳавасмандгардонӣ амалӣ шуда, идоракунии давлатӣ маҷмуи васеътари таъсиррасониҳои ташкилӣ, амрӣ, ҳамоҳангсозӣ ва назоратиро фаро мегирад [13, с. 556]. Дар ин раванд, аҳамияти танзими ҳуқуқӣ назаррас арзёбӣ мегардад.

Маврид ба зикр аст, ки дар танзими давлатӣ-ҳуқуқии муносибатҳои замин се усули асосӣ нақши калидӣ доранд: усулҳои иқтисодӣ, усулҳои иҷтимоӣ-психологӣ ва усулҳои маъмурӣ [14, с. 51]. Бо истифода аз усулҳои маъмурӣ таъсири субъекти ҳокимияти давлатӣ ба объекти идоракунӣ мутобиқи талаботи қонун амалӣ карда мешавад. Давлат тавассути мақомоти махсуси ваколатдори идоракунӣ ба объектҳои идоракунӣ таъсири ташкилӣ расонида, ҳуқуқ ва уҳдадориҳои онҳоро муайян ва муқаррар менамояд. Ин усул ба риояи ҳатмии қонунгузорӣ, таъмини тартиботи ҳуқуқӣ ва иҷрои қарорҳои мақомоти давлатӣ равона гардидааст. Ин пеш аз ҳама аз он шаҳодат медиҳад, ки танзими муносибатҳои заминӣ асосан хусусияти ҳуқуқии оммавӣ дошта, ба ҳифзи манфиатҳои ҷамъиятӣ ва таъмини идоракунии давлатии захираҳои замин равона гардидааст.

Ба назари мо танзими маъмурӣ-ҳуқуқии муносибатҳои замин ҳамчун механизми ҳуқуқии танзими давлатӣ ифодакунандаи маҷмуи амалҳои идоракунӣ – фаъолияти мақомоти давлатӣ дар самти истифода ва ҳифзи замин, ваколатҳои мақомоти давлатӣ, расмиёти қабули қарорҳои идоракунӣ, назорати давлатӣ, заминсозӣ, мониторинги замин, баҳисобгирии давлатии замин, бақайдгирии маъмурӣ, инчунин татбиқи чораҳои маҷбуркунии давлатӣ ва ҷавобгарии маъмурӣ дар ин самт буда, дар муқаррар намудани қоидаҳои ягонаи идоракунӣ барои ҳамаи иштирокчиёни муносибатҳои замин ва заминистифодабарӣ ифода ифода меёбад.

Хусусияти асосии танзими маъмурӣ-ҳуқуқии муносибатҳои замин дар он ифода меёбад, ки он пеш аз ҳама ба таъмини манфиатҳои оммавӣ ва амалисозии сиёсати давлатии соҳаи истифода ва ҳифзи захираҳои замин нигаронида шудааст. Агар ҳуқуқи замин ва ҳуқуқи маданӣ бештар муносибатҳои вобаста ба соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ нисбат ба қитъаҳои заминро танзим намоянд, ҳуқуқи маъмурӣ тартиби фаъолияти мақомоти давлатӣ дар ин самт, расмиёти қабули қарорҳои идоракунӣ, назорати давлатӣ ва ғайраро дар ин самт фаро мегирад.

Танзими маъмурӣ-ҳуқуқии муносибатҳои замин дар истифодаи усули ҳокимият ва тобеият (императивӣ) зоҳир мегардад. Дар ин муносибатҳо яке аз иштирокчиён ҳатман мақомоти давлатӣ ё шахсони мансабдор мебошанд, ки дар доираи ваколатҳои қонунӣ қарорҳои ҳатмӣ қабул намуда, иҷрои онҳоро таъмин ва назорат мекунанд. Аз ин рӯ, муносибатҳои мазкур бештар хусусияти оммавӣ-ҳуқуқӣ дошта, ба ҳифзи манфиатҳои давлат, ҷомеа ва таъмини истифодаи оқилонаи замин равона шудаанд [15, с. 22].

Илова бар ин, танзими маъмурӣ-ҳуқуқии муносибатҳои замин хусусияти пешгирикунанда низ дорад. Тавассути ба роҳ мондани фаъолияти иҷозатномадиҳӣ, назорати давлатӣ, санҷишҳои маъмурӣ, мониторинги истифодаи замин, чораҳои огоҳкунанда ва татбиқи ҷавобгарии маъмурӣ давлат ҳуқуқвайронкуниҳоро пешгирӣ намуда, истифодаи мақсаднок, ҳифзи муҳити зист ва нигоҳдории сифати заминро таъмин менамояд. Ногуфта намонад, ки зарурати танзими ҳамаҷонибаи замин ва муносибатҳои ҳуқуқии ба он алоқаманд, бештар ба он вобаста аст, ки «замин» қисми муҳимтарини муҳити табиӣ, ки бо фазо, релеф, иқлим, қабати хок, рӯйпӯши наботот, сарватҳои зеризаминӣ ва захираҳои обӣ тавсиф гардида, он ҳамчун воситаи асосии истеҳсолот дар соҳаҳои кишоварзӣ, қонеъ сохтани талабот ва эҳтиёҷоти иқтисодӣ ва иҷтимоии аҳолӣ, вусъати

корҳои сохтмонию шаҳрсозӣ, бунёди иншоотҳои стратегӣ ва хоҷагии ҷангал арзёбӣ мегардад.

Дар шароити гуногуншаклии шаклҳои моликият ва озодии фаъолияти хоҷагидорӣ дар замин, танзими давлатии муносибатҳои замин аҳамияти рӯзафзун касб мекунад. Азбаски замин на танҳо воситаи асосии истеҳсолот, балки захираи маҳдуди табиие мебошад, ки барқароршаванда нест, он ба ҳифзи махсуси давлат ниёз дорад. Бо ин назардошт, метавон мақсади асосии танзими маъмурӣ-ҳуқуқии муносибатҳои заминро ноил гардидан ба ҳадафҳои зерин баҳо дод: 1) таъмини манфиатҳо ва эҳтиёҷоти давлатӣ ва ҷамъиятӣ, инчунин афзалиятҳои рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии кишвар; 2) ҳифзи муҳити зист ва таъмини истифодаи оқилона ва мақсадноки замин ва захираҳои табиӣ; 3) пешгирии қонуншиканӣ ва ҳифзи замин ҳамчун объекти олами табиӣ.

Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки новобаста аз дараҷаи рушди муносибатҳои бозорӣ дар ин ё он давлат, танзими давлатии муносибатҳои замин ҳамеша вуҷуд доранд. Тавре ки С.И. Сай қайд менамояд, «ҳатто дар кишварҳои пешрафта низ механизмҳои бозорӣ дар шакли софи худ қодир нестанд, ки иҷрои вазифаҳои стратегии ташкили истифодаи оқилонаи замин, ҳифзи замин, инчунин таъмини амнияти устувори озуқаворӣ ва экологиро таъмин намоянд» [16, с. 11]. Ин ҳолат зарурати фароҳам овардани таносуби оптималии байни танзими давлатӣ ва механизмҳои бозории худтанзимкунандаи муносибатҳои заминро ба миён меорад.

Қайд намудан зарур аст, ки танзими ҳуқуқии муносибатҳои замин аз Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон сарчашма гирифта, ҳамчун моликияти истисноии давлатӣ арзёбӣ гардидани «замин» инъикоси худро дар он ёфтааст (м. 13 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон) [17].

Дар танзими муносибатҳои ҳуқуқии замин нақши Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон [18] ҳамчун санади меъёрии ҳуқуқии соҳавӣ марказӣ мебошад. Кодекси мазкур ҳуқуқи моликиятӣ ба замин, объекти муносибатҳои замин, ҳуқуқи истифодаи замин, вазъи ҳуқуқии субъектони ҳокимиятии муносибатҳои замин, вазъи ҳуқуқи заминистифодабарандагон, тартиби додан ва қатъ кардани ҳуқуқи истифодаи замин, ҳамзамон ҳифзи замин ва чораҳои татбиқи онро муқаррар менамояд.

Нуктаи муҳиммеро дар ин замина ишора кардан мумкин аст, ки Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон ягон ҳуҷҷати танзимкунандаи муносибати ҳуқуқии замин нест. Масалан, Кодекси мазкур фонди давлатии заминро муқаррар намуда, танзими ҳуқуқии муносибатҳои мазкур метавонад тибқи санадҳои меъёрии ҳуқуқии алоҳида сурат гирифта, субъектони баррасикунанда, назорат ва контролкунандаи онҳо мақомоти гуногуни идоракунии давлатӣ баромад намоянд: 1) заминҳои таъиноти кишоварзӣ [19], [20]; 2) заминҳои маҳалҳои аҳолинишин (шаҳрҳо, шаҳракҳо ва маҳалҳои аҳолинишини деҳот) [21]; 3) заминҳои саноат, нақлиёт, алоқа, мудофиа ва таъиноти дигар [22]; 4) заминҳои таъиноти ҳифзи табиат, солимгардонӣ, рекреатсионӣ ва таърихию маданӣ; 5) заминҳои фонди давлатии ҷангал [23]; 6) заминҳои фонди давлатии об [24]; 7) заминҳои захираи давлатӣ.

Дар баробари ин, танзими муносибатҳои ҳуқуқии замин тавассути низоми санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ аз қабили Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи заминсозӣ» [25], Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳои замин» [26], Қоидаҳои ҷудо кардани қитъаҳои замин барои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ [27], Қоидаҳои гузарондани баҳисобгирии миқдори заминҳо [28], Қоидаҳои амалӣ кардани кадастри давлатии замин [29], Низомномаи назорати давлатии истифода ва ҳифзи замин [30], Тартиби ҷуброни зарари заминистифодабаранда ва ё истифодабарандаи дигар ҳуқуқҳои бақайдгирифташудаи вобаста ба замин ва талаф вобаста ба гирифтани қитъаи заминҳо аз гардиш [31] ва ғайра.

Барои таъмин намудани татбиқи шароити рушди муносибатҳои бозорӣ, таъсиррасонии давлатӣ дар соҳаи истифодаи замин дар ҳолате самараноктар арзёбӣ мегардад, ки воситаҳои маъмурию ҳуқуқӣ бо механизмҳои иқтисодии танзим дар ҳамоҳангӣ истифода шаванд.

Дар иртибот ба ин, ба андешаи мо чунин шаклҳои маъмурӣ-ҳуқуқии танзими муносибатҳои заминро ҷудо намудан мумкин аст, ки аз ҷониби мақомоти идоракунии давлатии идораи замин ба амал бароварда мешаванд:

– заминсозӣ;
– кадастри давлатии замин;
– баҳои замин;
– назорати давлатии ҳифзи замин.

Маҳз ҳамин механизмҳо ва усулҳо назорати истифодаи самараноку мақсадноки заминро таъмин намуда, ҳадди зарурии дахолати мустақими давлатро ба муносибатҳои истифодаи замин муайян месозанд. Ин дахолат барои ҳифзи манфиатҳои экологӣ ва иқтисодии ҷомеа аҳаммияти калидӣ дорад.

Бо натиҷагирӣ метавон қайд намуд, ки танзими маъмурӣ-ҳуқуқии муносибатҳои замин яке аз самтҳои муҳимми фаъолияти идоракунии давлатӣ ба ҳисоб рафта, барои таъмини истифодаи оқилона, ҳифз, барқарорсозӣ ва идоракунии

самараноки захираҳои замин заминаи устувори ҳуқуқӣ фароҳам меорад. Бо дарназардошти он ки замин на танҳо объекти табиӣ, балки асоси рушди иқтисодиёт, фаъолияти кишоварзӣ, шаҳрсозӣ ва ҳифзи муҳити зист мебошад, давлат тавассути воситаҳо ва шаклҳои гуногуни маъмурӣ-ҳуқуқӣ истифодаи мақсаднок ва самараноки онро таъмин менамояд.

Дар низоми танзими маъмурӣ-ҳуқуқии муносибатҳои замин шаклҳои асосӣ, аз қабили заминсозӣ, кадастри давлатии замин, баҳодиҳии замин, мониторинги замин, назорати давлатии истифода ва ҳифзи замин, бақайдгирии давлатии ҳуқуқ ба қитъаҳои замин ва дигар чораҳои ташкилию ҳуқуқӣ мавқеи калидӣ доранд. Ин шаклҳо имконият медиҳанд, ки ҳолати воқеии фонди замин муайян гардида, истифодаи оқилона ва ҳифзи он таъмин, инчунин ҳуқуқу манфиатҳои қонунии давлат, ҷомеа ва истифодабарандагони замин ҳимоя карда шаванд.

Муқарриз: н.и.ҳ., дотсент Олимзода Д.А.

СУЩНОСТЬ И ФОРМЫ АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЗЕМЕЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Ключевые слова: земельные отношения, государственное регулирование, административно-правовое регулирование, природный объект, хозяйственная деятельность, правовые основы регулирования земельных отношений, государственное управление.

Аннотация. Настоящая статья посвящена анализу сущности и особенностей административно-правового регулирования земельных отношений в Республике Таджикистан. В ней исследуются понятие земельных отношений, место и роль административно-правового регулирования в обеспечении рационального использования, охраны и управления земельными ресурсами. Авторы выделяют правовые основы регулирования земельных отношений, а также формы и административные механизмы их регулирования, что имеет важное научное значение. В статье рассмотрены актуальные проблемы административно-правового регулирования земельных отношений с учетом национального опыта, а также научных взглядов отечественных и зарубежных ученых и исследователей. По результатам исследования авторами сформулированы обоснованные и комплексные выводы, представляющие научный интерес и заслуживающие поддержки.

Изатуллозода Пайрави Нусратулло – кандидат юридических наук, старший преподаватель кафедры административного и финансового права юридического факультета Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. E-mail: payrav-izatullozoda@mail.ru; Тел.: (+992) 200-88-70-90.

Файзов Бахтиёр Одинаевич – докторант PhD кафедры административного и финансового права юридического факультета Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. E-mail: fayzov.b@mail.ru; Тел.: (+992) 987-23-33-26.

THE ESSENCE AND FORMS OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF LAND RELATIONS

Keywords: land relations, state regulation, administrative and legal regulation, natural resource, economic activity, legal foundations of land relations regulation, public administration.

Abstract. This article is devoted to the analysis of the essence and specific features of the administrative and legal regulation of land relations in the Republic of Tajikistan. It examines the concept of land relations, as well as the place and role of administrative and legal regulation in ensuring the rational use, protection, and management of land resources. The authors identify the legal foundations of land relations regulation, along with the forms and administrative mechanisms governing land relations, which are of significant scientific importance. The article discusses the current issues of administrative and legal regulation of land relations, taking into account national experience and the viewpoints of scholars and researchers. Based on the conducted study, the authors present well-founded and comprehensive conclusions that are of scientific interest and deserve further support.

Izatullozoda Payravi Nusratullo – candidate of legal sciences, senior lecturer at the administrative and financial law department of faculty of law of Academy of public administration under the President of the Republic of Tajikistan. E-mail: payrav-izatullozoda@mail.ru; Tel.: (+992) 200-88-70-90.

Faizov Bahtiyor Odinaevich – phd doctoral student at the administrative and financial law department of faculty of law of Academy of public administration under the President of the Republic of Tajikistan. E-mail: fayzov.b@mail.ru; Tel.: (+992) 987-23-33-26.

Рӯйхати адабиёт:

1. Сергеев А.Ю. Таносуби мафҳумҳои ҳуқуқии «замин» ва «қитъаи замин» // Ҳуқуқи аграрӣ ва замин. – 2016. –№12. – С. 15-20.
2. Бобров Д.В. Объектҳои табиӣ ҳамчун объектҳои ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ: масъалаҳои мафҳум ва муайянкунӣ // Паёмномаи ҳуқуқии Сибир. – 2020. – №3 (90). – С. 50-55.
3. Петров В.В. Ҳуқуқи экологии Русия: китоби дарсӣ. – М.: «БЕК», 1996. – С. 286-293.
4. Волкова Т.В. «Замин», «қитъаи замин», «фонди замин» ва «захираҳои замин» ҳамчун категорияҳои ҳуқуқие, ки объекти муносибатҳои заминиро ифода мекунанд: таҳлили муқоисавӣ // Ҳуқуқи аграрӣ ва замин. – 2017. – №6 (150). – С. 27-31.
5. Ҳуқуқи экологӣ: китоби дарсӣ / зери таҳр. Ю.Е. Винокуров. – М.: «Нашриёти Донишгоҳи гуманитарии Москва», 2009. – 575 с.
6. Белоусова В.В. Ҷавобгарии маъмурӣ барои ҳуқуқвайронкуниҳо дар соҳаи муносибатҳои замин: дис. ... номз. илм. ҳуқуқ. – М., 2025. – 205 с.
7. Галиновская Е.А. Муносибатҳои ҳуқуқии замин ҳамчун падидаи иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ: монография. – М.: «ИНФРА-М», 2015. – С. 82-90.
8. Анисимова А.П. Ҳуқуқи замин: китоби дарсӣ. – М.: «Юрайт», 2009. – 433 с.
9. Чаркин С.А. Мафҳуми муносибатҳои ҳуқуқии замин ва тамоюлҳои таҳқиқоти доктриналии онҳо дар илми ҳуқуқшиносии ватанӣ // Ҳуқуқи аграрӣ ва замин. – 2011. – №10. – С. 47-52.
10. Харков В.Н. Ҳадафҳо ва вазифаҳои қонунгузории замин ҳамчун асоси мазмуни муносибатҳои ҳуқуқии замин // Ҳуқуқи экологӣ. – 2013. – №2. – С. 8-12.
11. Чаркин С.А. Таснифи муносибатҳои ҳуқуқии замин // Паёми Академияи Волгогради ВКД Россия. – 2011. – С. 11-20.
12. Якунин Д.В. Ҷавобгарии маъмурӣ барои вайрон намудани қоидаҳои истифодаи замин: дисс. ... ном. илм. ҳуқуқ. – М., 2003. – 159 с.
13. Изатуллозода П.Н., Носирова Ш.Ш. Идоракунии давлатии фаъолияти сохтмонӣ ҳамчун объекти танзими маъмурӣ-ҳуқуқӣ // Ахбори Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2026. – №2. – С. 555-561.
14. Ковалева Ю.П., Гилеев В.М. Низоми идоракунии захираҳои замин дар ноҳияи Казачински кишвари Красноярск // Тамоюлҳои муосири рушди заминсозӣ, кадастр ва табиатсозӣ: Маводи конференсияи илмии умумиРоссия, бахшида ба 30-солагии Институти заминсозӣ, кадастр ва табиатистифодабарӣ. – Красноярск: «Издание», 2022. – С. 49-54.
15. Валявина В.А. Мазмуни ҳуқуқии вазифаҳои танзими давлатии муносибатҳои замин // Захираҳои зеҳнӣ – барои рушди минтақавӣ. – 2019. – Т.5. – №3. – С. 20-26.
16. Сай С.И. Идоракунии давлатии захираҳои замин дар марҳилаи муосир // Паёми заминии Русия. – 2001. – №4. – С. 9-15.
17. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябрри соли 1994 (бо тағйиру иловаҳои минбаъда ба он (1999, 2003, 2016 с.) // [Захираи электронӣ]. Саҳифаи расмии Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрасӣ: https:// www.mmk.tj (санаи мурочиат: 07.06.2026).
18. Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 13 декабри соли 1996 // [Захираи электронӣ]. Саҳифаи расмии Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрасӣ: https:// www.mmk.tj (санаи мурочиат: 13.06.2026).
19. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими давлатии ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ» аз 15 июли соли 2004, №56 // [Захираи электронӣ]. Саҳифаи расмии Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрасӣ: https:// www.mmk.tj (санаи мурочиат: 13.06.2026).
20. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҷавобгарӣ барои поймол намудани киштзор, зарар расонидан ба зироатҳои кишоварзӣ, тутзор ва дигар дарахту буттазор» аз 5 марти соли 2007, №240 // [Захираи электронӣ]. Саҳифаи расмии Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрасӣ: https:// www.mmk.tj (санаи мурочиат: 13.06.2026).

21. Кодекси шаҳрсозии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 декабри соли 2008, №933 // [Захираи электронӣ]. Саҳифаи расмии Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрасӣ: https:// www.mmk.tj (санаи мурочиат: 13.06.2026).

22. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сиёсати давлатӣ дар соҳаи саноат» аз 30 майи соли 2017, №1415 // [Захираи электронӣ]. Саҳифаи расмии Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрасӣ: https:// www.mmk.tj (санаи мурочиат: 13.06.2026).

23. Кодекси ҷангали Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 августи соли 2011, №761 // [Захираи электронӣ]. Саҳифаи расмии Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрасӣ: https:// www.mmk.tj (санаи мурочиат: 13.06.2026).

24. Кодекси оби Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 апрели соли 2020, №1688 // [Захираи электронӣ]. Саҳифаи расмии Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрасӣ: https:// www.mmk.tj (санаи мурочиат: 13.06.2026).

25. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи заминсозӣ» аз 5 январи соли 2008, №356 // [Захираи электронӣ]. Саҳифаи расмии Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрасӣ: https:// www.mmk.tj (санаи мурочиат: 13.06.2026).

26. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳои замин» аз 12 майи соли 2001, №18 // [Захираи электронӣ]. Саҳифаи расмии Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрасӣ: https:// www.mmk.tj (санаи мурочиат: 13.06.2026).

27. Қоидаҳои ҷудо кардани қитъаҳои замин барои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 сентябри соли 2005, №342 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: adlia.tj (санаи мурочиат: 17.06.2026).

28. Қоидаҳои гузарондани баҳисобгирии миқдори заминҳо, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 апрели соли 2022, №39 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: adlia.tj (санаи мурочиат: 06.07.2026).

29. Қоидаҳои амалӣ кардани кадастри давлатии замин, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 октябри соли 2006, №447 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: adlia.tj (санаи мурочиат: 07.07.2026).

30. Низомномаи назорати давлатии истифода ва ҳифзи замин, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15 июли соли 1997, №294 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: adlia.tj (санаи мурочиат: 07.07.2026).

31. Тартиби ҷуброни зарари заминистифодабаранда ва ё истифодабарандаи дигар ҳуқуқҳои бақайдгирифташудаи вобаста ба замин ва талаф вобаста ба гирифтани китъаи заминҳо аз гардиш, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2011, №641 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: adlia.tj (санаи мурочиат: 07.07.2026).

Список литературы:

1. Сергеев А.Ю. Соотношение правовых понятий «земля» и «земельный участок» // Аграрное и земельное право. – 2016. – №12. – С. 15-20.

2. Бобров Д.В. Природные объекты как объекты гражданских прав: вопросы понятия и определения // Сибирский юридический вестник. – 2020. – №3 (90). – С. 50-55.

3. Петров В.В. Экологическое право России: учебник. – М.: «БЕК», 1996. – С. 286-293.

4. Волкова Т.В. «Земля», «земельный участок», «земельный фонд» и «земельные ресурсы» как правовые категории, выражающие объект земельных отношений: сравнительный анализ // Аграрное и земельное право. – 2017. – №6 (150). – С. 27-31.

5. Экологическое право: учебник / под ред. Ю.Е. Винокурова. – М.: «Издательство Московского гуманитарного университета», 2009. – 575 с.

6. Белоусова В.В. Административная ответственность за правонарушения в сфере земельных отношений: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2025. – 205 с.

7. Галиновская Е.А. Земельные правоотношения как социально-правовое явление: монография. – М.: «ИНФРА-М», 2015. – С. 82-90.

8. Анисимова А.П. Земельное право: учебник. – М.: «Юрайт», 2009. – 433 с.

9. Чаркин С.А. Понятие земельных правоотношений и тенденции их доктринального исследования в отечественной юридической науке // Аграрное и земельное право. – 2011. – №10. – С. 47-52.

10. Харков В.Н. Цели и задачи земельного законодательства как основа содержания земельных правоотношений // Экологическое право. – 2013. – №2. – С. 8-12.

11. Чаркин С.А. Классификация земельных правоотношений // Вестник Волгоградской академии МВД России. – 2011. – С. 11-20.

12. Якунин Д.В. Административная ответственность за нарушение правил использования земель: дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 2003. – 159 с.

13. Изатуллозода П.Н., Носирова Ш.Ш. Государственное управление строительной деятельностью как объект административно-правового регулирования // Вестник Конституционного суда Республики Таджикистан. – 2026. – №2. – С. 555-561.

14. Ковалева Ю.П., Гилеев В.М. Система управления земельными ресурсами в Казачинском районе Красноярского края // Современные тенденции развития землеустройства, кадастра и природопользования: материалы Всероссийской научной конференции, посвященной 30-летию Института землеустройства, кадастра и природопользования. – Красноярск: «Издание», 2022. – С. 49-54.

15. Валявина В.А. Правовое содержание задач государственного регулирования земельных отношений // Интеллектуальные ресурсы – для регионального развития. – 2019. – Т. 5. – №3. – С. 20-26.

16. Сай С.И. Государственное управление земельными ресурсами на современном этапе // Земельный вестник России. – 2001. – №4. – С. 9-15.

17. Конституция Республики Таджикистан от 6 ноября 1994 года (с последующими изменениями и дополнениями (1999, 2003, 2016 гг.)) // [Электронный ресурс]. Официальная страница Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. Режим доступа: https://www.mmk.tj (дата обращения: 07.06.2026).

18. Земельный кодекс Республики Таджикистан от 13 декабря 1996 года // [Электронный ресурс]. Официальная страница Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. Режим доступа: https://www.mmk.tj (дата обращения: 13.06.2026).

19. Закон Республики Таджикистан «О государственном регулировании восстановления плодородия земель сельскохозяйственного назначения» от 15 июля 2004 года, №56 // [Электронный ресурс]. Официальная страница Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. Режим доступа: https://www.mmk.tj (дата обращения: 13.06.2026).

20. Закон Республики Таджикистан «Об ответственности за потраву посевов, причинение вреда сельскохозяйственным культурам, тутовым насаждениям и другим деревьям и кустарникам» от 5 марта 2007 года, №240 // [Электронный ресурс]. Официальная страница Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. Режим доступа: https://www.mmk.tj (дата обращения: 13.06.2026).

21. Градостроительный кодекс Республики Таджикистан от 28 декабря 2008 года, №933 // [Электронный ресурс]. Официальная страница Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. Режим доступа: https://www.mmk.tj (дата обращения: 13.06.2026).

22. Закон Республики Таджикистан «О государственной политике в области промышленности» от 30 мая 2017 года, №1415 // [Электронный ресурс]. Официальная страница Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. Режим доступа: https://www.mmk.tj (дата обращения: 13.06.2026).

23. Лесной кодекс Республики Таджикистан от 2 августа 2011 года, №761 // [Электронный ресурс]. Официальная страница Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. Режим доступа: https://www.mmk.tj (дата обращения: 13.06.2026).

24. Водный кодекс Республики Таджикистан от 2 апреля 2020 года, №1688 // [Электронный ресурс]. Официальная страница Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. Режим доступа: https://www.mmk.tj (дата обращения: 13.06.2026).

25. Закон Республики Таджикистан «О землеустройстве» от 5 января 2008 года, №356 // [Электронный ресурс]. Официальная страница Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. Режим доступа: https://www.mmk.tj (дата обращения: 13.06.2026).

26. Закон Республики Таджикистан «Об оценке земли» от 12 мая 2001 года, №18 // [Электронный ресурс]. Официальная страница Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. Режим доступа: https://www.mmk.tj (дата обращения: 13.06.2026).

27. Правила выделения земельных участков физическим и юридическим лицам, утвержденные постановлением Правительства Республики Таджикистан от 1 сентября 2005 года, №342 // [Электронный ресурс]. Централизованная информационно-правовая база Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: adlia.tj (дата обращения: 17.06.2026).

28. Правила проведения учета количества земель, утвержденные постановлением Правительства Республики Таджикистан от 26 апреля 2022 года, №39 // [Электронный ресурс]. Централизованная информационно-правовая база Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: adlia.tj (дата обращения: 06.07.2026).

29. Правила ведения государственного земельного кадастра, утвержденные постановлением Правительства Республики Таджикистан от 3 октября 2006 года, №447 // [Электронный ресурс]. Централизованная информационно-правовая база Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: adlia.tj (дата обращения: 07.07.2026).

30. Положение о государственном контроле за использованием и охраной земель, утвержденное постановлением Правительства Республики Таджикистан от 15 июля 1997 года, №294 // [Электронный ресурс]. Централизованная информационно-правовая база Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: adlia.tj (дата обращения: 07.07.2026).

31. Порядок возмещения ущерба землепользователю и другому пользователю зарегистрированных прав, связанных с землей, и потерь, связанных с изъятием земельных участков из оборота, утвержденный постановлением Правительства Республики Таджикистан от 30 декабря 2011 года, №641 // [Электронный ресурс]. Централизованная информационно-правовая база Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: adlia.tj (дата обращения: 07.07.2026).

List of literature:

1. Sergeev A.Yu. Correlation of the legal concepts «land» and «land plot» // Agrarian and land law. – 2016. – №12. – P. 15-20.

2. Bobrov D.V. Natural objects as objects of civil rights: issues of concept and definition // Siberian Legal Bulletin. – 2020. – №3 (90). – P. 50-55.

3. Petrov V.V. Environmental law of Russia: textbook. – M.: «BEK», 1996. – P. 286-293.

4. Volkova T.V. «Land», «land plot», «land fund» and «land resources» as legal categories expressing the object of land relations: comparative analysis // Agrarian and land law. – 2017. – №6 (150). – P. 27-31.

5. Environmental law: textbook / ed. by Yu.E. Vinokurov. – M.: «Publishing House of Moscow University for the Humanities», 2009. – 575 p.

6. Belousova V.V. Administrative liability for offenses in the sphere of land relations: diss. ... cand. of legal sciences. – M., 2025. – 205 p.

7. Galinovskaya E.A. Land legal relations as a socio-legal phenomenon: monograph. – M.: «INFRA-M», 2015. – P. 82-90.

8. Anisimova A.P. Land law: textbook. – M.: «Yurait», 2009. – 433 p.

9. Charkin S.A. The concept of land legal relations and trends in their doctrinal study in Russian legal science // Agrarian and land law. – 2011. – №10. – P. 47-52.

10. Kharkov V.N. Goals and objectives of land legislation as the basis of the content of land legal relations // Environmental law. – 2013. – №2. – P. 8-12.

11. Charkin S.A. Classification of land legal relations // Bulletin of the Volgograd Academy of the Ministry of Internal Affairs of Russia. – 2011. – P. 11-20.

12. Yakunin D.V. Administrative liability for violation of land use rules: diss. ... cand. of legal sciences. – M., 2003. – 159 p.

13. Izatullodzoda P.N., Nosirova Sh.Sh. State administration of construction activities as an object of administrative and legal regulation // Bulletin of the Constitutional Court of the Republic of Tajikistan. – 2026. – №2. – P. 555-561.

14. Kovaleva Yu.P., Gileev V.M. Land Resources Management System in Kazachinsky District of Krasnoyarsk Krai // Modern trends in the development of land management, cadastre and environmental management: Proceedings of the All-Russian scientific conference dedicated to the 30th anniversary of the

institute of land management, cadastre and environmental management. – Krasnoyarsk: «Izdanie», 2022. – P. 49-54.

15. Valyavina V.A. Legal content of the tasks of state regulation of land relations // Intellectual resources – for regional development. – 2019. – Vol. 5. – №3. – P. 20-26.

16. Sai S.I. State management of land resources at the present stage // Land Bulletin of Russia. – 2001. – №4. – P. 9-15.

17. Constitution of the Republic of Tajikistan from 6 November 1994 (with subsequent amendments and additions (1999, 2003, 2016)) // [Electronic resource]. Official website of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: https://www.mmk.tj (date of access: 07.06.2026).

18. Land Code of the Republic of Tajikistan from 13 December 1996 // [Electronic resource]. Official website of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: https://www.mmk.tj (date of access: 13.06.2026).

19. Law of the Republic of Tajikistan «On state regulation of restoration of soil fertility of agricultural lands» from 15 July 2004, №56 // [Electronic resource]. Official website of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: https://www.mmk.tj (date of access: 13.06.2026).

20. Law of the Republic of Tajikistan «On liability for grazing on crops, causing damage to agricultural crops, mulberry plantations and other trees and shrubs» from 5, March 2007, №240 // [Electronic resource]. Official website of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: https://www.mmk.tj (date of access: 13.06.2026).

21. Urban planning code of the Republic of Tajikistan from 28 December 2008, №933 // [Electronic resource]. Official website of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: https://www.mmk.tj (date of access: 13.06.2026).

22. Law of the Republic of Tajikistan «On state policy in the field of industry» from 30 May 2017, №1415 // [Electronic resource]. Official website of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: https://www.mmk.tj (date of access: 13.06.2026).

23. Forest code of the Republic of Tajikistan from 2 August 2011, №761 // [Electronic resource]. Official website of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: https://www.mmk.tj (date of access: 13.06.2026).

24. Water code of the Republic of Tajikistan from 2 April 2020, №1688 // [Electronic resource]. Official website of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: https://www.mmk.tj (date of access: 13.06.2026).

25. Law of the Republic of Tajikistan «On land management» from 5 January 2008, №356 // [Electronic resource]. Official website of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: https://www.mmk.tj (date of access: 13.06.2026).

26. Law of the Republic of Tajikistan «On Land Valuation» from 12 May 2001, №18 // [Electronic resource]. Official website of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: https://www.mmk.tj (date of access: 13.06.2026).

27. Rules for the allocation of land plots to individuals and legal entities, approved by resolution of the Government of the Republic of Tajikistan from 1 September 2005, №342 // [Electronic resource]. Centralized information and legal database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: adlia.tj (date of access: 17.06.2026).

28. Rules for keeping records of the quantity of land, approved by resolution of the Government of the Republic of Tajikistan from 26 April 2022, №39 // [Electronic resource]. Centralized information and legal database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: adlia.tj (date of access: 06.07.2026).

29. Rules for maintaining the state land cadastre, approved by resolution of the Government of the Republic of Tajikistan from 3 October 2006, №447 // [Electronic resource]. Centralized information and legal database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: adlia.tj (date of access: 07.07.2026).

30. Regulation on state control over the use and protection of land, approved by resolution of the Government of the Republic of Tajikistan from 15 July 1997, №294 // [Electronic resource]. Centralized information and legal database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: adlia.tj (date of access: 07.07.2026).

31.Procedure for compensation of damage to land users and other users of registered land-related rights, and losses associated with the withdrawal of land plots from circulation, approved by resolution of the Government of the Republic of Tajikistan from 30 December 2011, №641 // [Electronic resource]. Centralized information and legal database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: adlia.tj (date of access: 07.07.2026).

УДК: 342.92 (575.3)
Ниёзмухаммадзода Маъруф,
старший преподаватель кафедры конституционного права юридического факультета Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики
Тел.: (+992) 991-22-44-84
E-mail: emn1984@mail.ru.

ПОНЯТИЕ АДМИНИСТРАТИВНОЙ ЮСТИЦИИ: АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

Ключевые слова: административная юстиция, административное судопроизводство, административный процесс, публичное право, судебный контроль, правовое государство, защита прав граждан, административный спор, органы государственной власти, публично-правовые отношения, судебная защита, законность, исполнительная власть, административно-правовой механизм, права и свободы человека.

Аннотация. В данной научной статье анализируется административно-правовые аспекты института административной юстиции как одного из важнейших механизмов обеспечения законности в сфере публичного управления и защиты прав и свобод человека и гражданина. Исследование посвящено анализу сущности, содержания и юридической природы административной юстиции, а также определению ее места в системе современного правового государства. Особое внимание уделяется исследованию различных научных подходов к пониманию административной юстиции, существующих в отечественной и зарубежной юридической доктрине. В работе раскрываются основные концепции административной юстиции – институциональная, функциональная и процессуальная, проводится их сравнительно-правовой анализ, выявляются особенности каждой из них. Автор рассматривает административную юстицию как самостоятельный правовой институт, направленный на осуществление судебного контроля за деятельностью органов исполнительной власти, должностных лиц и иных субъектов публичного управления. В статье подробно исследуются характерные признаки административной юстиции, включая публично-правовой характер рассматриваемых споров, наличие специальной процессуальной формы рассмотрения дел, судебный порядок защиты нарушенных прав, а также обязательность контроля за законностью решений и действий административных органов. Анализируются цели и задачи административной юстиции, среди которых центральное место занимают обеспечение баланса между интересами государства и личности, укрепление принципа верховенства закона, защита прав граждан от произвола административных органов и повышение эффективности государственного управления**.**

В юридической науке понятие административной юстиции традиционно связывается с осуществлением судами правосудия посредством судебного контроля за деятельностью органов государственного управления [1]. На противоречивость использования понятия «административная юстиция» в отношении деятельности судебных органов обращал внимание еще Д.М. Чечот, отмечая, что управление и правосудие существенно отличаются друг от друга как по своему содержанию, так и по формам внешнего выражения деятельности [2, с. 28]. Исходя из этимологии понятия administrātīvus, a, um [administro], который переводится с латинского как относящийся к заведованию, управлению, исполнению и понятия justitia, ae f [justus], т. е. справедливость, правосудие (in hostem QC): justitiam colere C (agitare PJ) осуществлять справедливость (поступать справедливо) можно сделать вывод, что термин «административная юстиция» обозначает «справедливое управление» [3, с. 226].

Как правило, при рассмотрении вопроса об административной юстиции прежде всего имеется в виду деятельность государственных органов, не входящих в систему судебной власти, которые разрешают споры между участниками урегулированных нормами права управленческих отношений, то есть субъектами административных правоотношений [4, с. 35].

При этом из поля зрения исследователей нередко выпадал такой важный аспект проблемы, как судебный контроль над правовыми актами управления, принимаемыми административными органами. [5, с. 35] Основное внимание уделялось главным образом необходимости усиления и

совершенствования судебного контроля за деятельностью органов государственного управления, особенно в сфере защиты прав граждан [6, с. 43]. К сожалению, данный аспект также недостаточно освещался в научных работах, посвящённых правовым актам управления [7, с. 16]. Вместе с тем в юридической литературе рассматривался вопрос о судебном надзоре за законностью правоприменительных административных актов [8, с. 13]. В частности, суды, осуществляя проверку законности и обоснованности правовых актов и действий государственных служащих, уже давно в теории были наделены правом отменять административные акты либо обязывать органы государственного управления надлежащим образом совершать соответствующие юридически значимые действия [9, с. 123].

Современный этап развития государственности характеризуется существенным расширением сферы публичного управления и усилением воздействия органов исполнительной власти на общественные отношения. Государственные органы ежедневно принимают решения, затрагивающие права, свободы и законные интересы граждан и юридических лиц. В связи с этим особую актуальность приобретает проблема обеспечения эффективного судебного контроля за деятельностью публичной администрации.

По мнению Н.Г. Салищевой одним из важнейших механизмов защиты прав личности в отношениях с государством выступает административная юстиция. В соответствии с первой точкой зрения, выразителями которой были ученые-административисты (А. Е. Лунев и др.), нормы, регламентирующие поря док разбирательства и разрешения дел, возникающих из административно-правовых отношений, являются административно-процессуальными, а не гражданско - процессуальными, как это было установлено законодателем. Согласно другому взгляду (ученых-цивилистов, таких как М.А. Гурвич, А. Т. Боннер), некорректно считать административным процессом (административным иском) разрешение административных споров в порядке гражданского судопроизводства, поскольку под это понятие не подпадает практическое использование гражданско-процессуальных форм при рассмотрении дел, возникающих из административно-правовых отношений. Применение судом, рассматривающим дела, которые возникают из административно-правовых отношений, норм материального и процессуального административного права не определяет, по мнению А.Т. Боннера, порядка судопроизводства по данной категории дел; эти нормы лишь позволяют судить о правомерности или неправомерности действий административного органа [10, с. 85].

Административная юстиция представляет собой важнейший институт правового государства, обеспечивающий судебную защиту прав и законных интересов граждан и организаций в сфере публично-правовых отношений. Возникновение и развитие административной юстиции связано с необходимостью установления эффективного контроля за деятельностью органов государственной власти и должностных лиц, а также предупреждения злоупотребления властными полномочиями [11, с. 35].

Институт административной юстиции следует рассматривать в широком значении – как особый порядок осуществления государственного управления, отличающийся по своей материально-правовой сущности от частноправовых отношений и включающий совокупность форм государственной деятельности, направленных на регулирование общественных процессов и обеспечение справедливого управления в государстве. Основными признаками, которого является, например:

- защита нарушенных прав осуществляется посредством судебного разбирательства в установленном законом порядке. Данный аспект получил научное осмысление в трудах З.М. Рахматова, где подчёркивается, что защита нарушенных прав реализуется посредством судебного разбирательства, осуществляемого в строгом соответствии с установленной законом процессуальной формой [12, с. 35].

- публично-правовые споры, подлежащие рассмотрению и разрешению в порядке административного судопроизводства, могут носить как индивидуальный характер, так и иметь значение для широкого круга лиц, в т. ч. и неопределенного круга лиц. Суды общей юрисдикции осуществляют рассмотрение административных дел и отправление правосудия в соответствии с нормами процессуального Кодекса об административных правонарушениях [13]. В современной юридической науке отсутствует единый подход к определению понятия административной юстиции. В широком смысле административная юстиция рассматривается как система судебного контроля за законностью действий и решений органов публичной власти. В узком смысле под административной юстицией понимается деятельность специализированных судов или иных

уполномоченных органов по разрешению административно-правовых споров.

С учётом представленных подходов можно предложить следующее обобщённое понятие:

Административная юстиция – это система судебно-правовых и процессуальных механизмов, обеспечивающих контроль над законностью действий, решений и бездействия органов публичной власти и их должностных лиц, а также рассмотрение и разрешение административно-правовых споров с целью защиты и восстановления нарушенных прав и законных интересов граждан и организаций. В целях повышения эффективности судебной защиты прав и законных интересов граждан и организаций представляется целесообразным нормативно закрепить в законодательстве Республики Таджикистан понятие административной юстиции, установив её как самостоятельный правовой институт, регулирующий порядок осуществления судебного контроля за законностью действий и решений органов публичной власти. Для углублённого теоретико-правового анализа административной юстиции представляется необходимым определить её сущность и содержание.

Сущность административной юстиции проявляется в её основных признаках. Во-первых, она связана с рассмотрением публично-правовых споров, одной из сторон которых выступает орган государственной власти либо должностное лицо. Во-вторых, административная юстиция направлена на защиту нарушенных прав, свобод и законных интересов граждан и юридических лиц. В-третьих, её деятельность осуществляется в процессуальной форме, установленной законодательством.

Особое значение административная юстиция приобретает в условиях формирования правового государства и развития принципа верховенства закона. Благодаря существованию механизма судебного обжалования обеспечивается возможность признания незаконными решений, действий или бездействия органов публичной власти. Это способствует укреплению законности, повышению ответственности государственных органов и обеспечению реальной защиты прав личности.

В научной литературе выделяются различные модели административной юстиции: французская, германская и англосаксонская. Каждая из них имеет свои особенности организации административного судопроизводства и судебного контроля. Однако общей целью всех моделей является обеспечение законности в сфере государственного управления и защита прав субъектов административных правоотношений.

Проведённый теоретико-правовой анализ позволяет сделать вывод о том, что административная юстиция занимает особое место в системе защиты прав и свобод человека и гражданина. Её значение обусловлено необходимостью обеспечения законности деятельности органов публичной власти и создания эффективного механизма судебного контроля за их решениями и действиями.

Несмотря на значительное развитие института административной юстиции, в юридической науке до настоящего времени сохраняются дискуссии относительно её сущности, правовой природы и места в системе судебной власти. Одни исследователи рассматривают административную юстицию как самостоятельный вид правосудия, другие – как форму судебного контроля в сфере государственного управления. Различие научных подходов свидетельствует о сложности и многогранности данного правового института. Особое внимание в современной правовой доктрине уделяется вопросам эффективности административного судопроизводства. Практика показывает, что наличие возможности судебного обжалования действий органов государственной власти способствует повышению уровня правовой защищённости граждан, укреплению принципов законности и ответственности публичной администрации. Вместе с тем сохраняются проблемы, связанные с длительностью рассмотрения административных споров, сложностью процессуальных процедур и недостаточной доступностью судебной защиты для отдельных категорий лиц.

Таким образом, административная юстиция представляет собой важнейший институт правового государства, обеспечивающий судебную защиту прав граждан в сфере публичного управления. Её сущность заключается в осуществлении независимого судебного контроля за деятельностью органов исполнительной власти и разрешении административно-правовых споров.

Проведённый теоретико-правовой анализ позволяет сделать вывод о том, что административная юстиция обладает самостоятельной правовой природой, специфическими признаками и важнейшими функциями в механизме обеспечения законности.

Современные тенденции развития правовых систем свидетельствуют о возрастающем значении административной юстиции как инструмента

защиты прав человека и укрепления принципа верховенства права. Эффективность административной юстиции напрямую влияет на уровень доверия граждан к государству и степень развития демократических институтов общества.

В связи с этим дальнейшее совершенствование административного судопроизводства, развитие специализированных судебных механизмов и укрепление гарантий судебной защиты прав граждан являются важнейшими направлениями развития современной правовой системы.

Рецензент: к.ю.н., доцент Рустамзода Дж.Ю.

МАФҲУМИ АДЛИЯИ МАЪМУРӢ: ТАҲЛИЛИ МАЪМУРӢ-ҲУҚУҚӢ

Калидвожаҳо: адлияи маъмурӣ, мурофиаи маъмурӣ, раванди маъмурӣ, ҳуқуқи оммавӣ, назорати судӣ, давлати ҳуқуқбунёд, ҳифзи ҳуқуқи шаҳрвандон, баҳси маъмурӣ, мақомоти ҳокимияти давлатӣ, муносибатҳои оммавӣ-ҳуқуқӣ, ҳифзи судӣ, қонуният, ҳокимияти иҷроия, механизми маъмурӣ-ҳуқуқӣ, ҳуқуқу озодиҳои инсон.

Аннотатсия. Дар ин мақолаи илмӣ ҷанбаҳои маъмурӣ-ҳуқуқии институти адлияи маъмурӣ ҳамчун яке аз муҳимтарин механизмҳои таъмини қонуният дар соҳаи идоракунии давлатӣ ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд таҳлил карда мешаванд. Тадқиқот ба омӯзиши моҳият, мазмун ва табиати ҳуқуқии адлияи маъмурӣ, инчунин муайян намудани мавқеи он дар низоми давлати ҳуқуқбунёди муосир бахшида шудааст. Таваҷҷуҳи махсус ба омӯзиши равишҳои гуногуни илмӣ оид ба фаҳмиши адлияи маъмурӣ, ки дар доктринаи ҳуқуқии дохилӣ ва хориҷӣ мавҷуданд, равона карда мешавад. Дар кор консепсияҳои асосии адлияи маъмурӣ – институтсионалӣ, функсионалӣ ва мурофиавӣ – баррасӣ гардида, таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии онҳо анҷом дода мешавад ва хусусиятҳои ҳар яки онҳо муайян карда мешаванд. Муаллиф адлияи маъмуриро ҳамчун институти мустақили ҳуқуқӣ баррасӣ менамояд, ки ба амалӣ намудани назорати судӣ аз болои фаъолияти мақомоти ҳокимияти иҷроия, шахсони мансабдор ва дигар субъектҳои идоракунии давлатӣ равона шудааст. Дар мақола нишонаҳои хоси адлияи маъмурӣ, аз ҷумла хусусияти оммавӣ-ҳуқуқии баҳсҳои баррасишаванда, мавҷудияти шакли махсуси мурофиавии баррасии парвандаҳо, тартиби судии ҳифзи ҳуқуқҳои вайроншуда, инчунин ҳатмияти назорат аз болои қонунияти қарорҳо ва амалҳои мақомоти маъмурӣ, ба таври муфассал таҳқиқ карда мешаванд. Ҳадаф ва вазифаҳои адлияи маъмурӣ таҳлил мегарданд, ки дар байни онҳо таъмини тавозуни манфиатҳои давлат ва шахс, таҳкими принсипи волоияти қонун, ҳифзи ҳуқуқҳои шаҳрвандон аз худсарии мақомоти маъмурӣ ва баланд бардоштани самаранокии идоракунии давлатӣ мавқеи марказӣ доранд.

Ниёзмуҳаммадзода Маъруф – муаллими калони кафедраи ҳуқуқи конститутсионии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. E-mail: emn1984@mail.ru; Тел: (+992) 991-22-44-84.

THE CONCEPT OF ADMINISTRATIVE JUSTICE: AN ADMINISTRATIVE LEGAL ANALYSIS

Keywords: administrative justice, administrative proceedings, administrative process, public law, judicial control, rule-of-law state, protection of citizens' rights, administrative dispute, public authorities, public-law relations, judicial protection, legality, executive power, administrative-legal mechanism, human rights and freedoms.

Abstract. This scientific article analyzes the theoretical and legal aspects of the institution of administrative justice as one of the most important mechanisms for ensuring legality in the sphere of public administration and protecting the rights and freedoms of individuals and citizens. The study is devoted to examining the essence, content, and legal nature of administrative justice, as well as determining its place within the system of a modern rule-of-law state. Special attention is paid to the analysis of various scholarly approaches to the understanding of administrative justice existing in both domestic and foreign legal doctrine. The paper explores the main concepts of administrative justice-institutional, functional, and procedural—provides their comparative legal analysis, and identifies the features of each. The author considers administrative justice as an independent legal institution aimed at exercising judicial control over the activities of executive authorities, officials, and other subjects of public administration. The article examines in detail the characteristic features of administrative justice, including the public-law nature of disputes, the existence of a

special procedural form for case consideration, the judicial procedure for protecting violated rights, and the mandatory nature of control over the legality of decisions and actions of administrative bodies. The goals and objectives of administrative justice are analyzed, among which the central place is occupied by ensuring a balance between the interests of the state and the individual, strengthening the principle of the rule of law, protecting citizens from administrative arbitrariness, and improving the efficiency of public administration.

Niyozmukhammadzoda Maruf – senior lecturer of the constitutional law department of faculty of law of the Tajik state university of law, business and politics. E-mail: emn1984@mail.ru; Tel.: (+992) 991-22-44-84.

Список литературы:

1. Кучерена А.Г. Административная юстиция в механизме защиты прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации: автореф. дис. … канд. юрид. наук. М., 1998. – 26 с.
2. Чечот Д.М. Административная юстиция: теоретические проблемы. – Л.: «Изд-во Ленингр. ун-та», 1973. – 134 с.
3. Дворецкий И.Х. Большой латино-русский словарь: около 50 000 слов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: «Русский язык», 1976. – 1096 с.
4. Демин А.А. Административный процесс в развивающихся странах: учеб. пособие. – М.: «Изд-во УДН», 1987. – 84 с.
5. Лунев А. Е. Теоретические проблемы государственного управления. – М.: «Наука», 1974. – 247 с.
6. Агеева Е.А., Полиевец Т.В. Управленческое решение (основания принятия, содержание и управляющее воздействие) // Советское государство и право. – 1988. – № 11. – С. 43-50.
7. Жуйков В. Рассмотрение дел по заявлению прокурора о признании незаконными правовых актов // Советская юстиция. – 1992. – №17-18. – С. 14-16.
8. Николаева Л.А. Судебный надзор за законностью в советском государственном управлении. – Л.: «Изд-во Ленинградского университета», 1973. – 64 с.
9. Салищева Н.Г. Гражданин и административная юрисдикция в СССР. – М.: «Наука», 1970. – 164 с.
10. Боннер А. Т. Производство по делам, возникающим из административно-правовых отношений: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1966. – 18 с.
11. Старилов Ю. Н. Административная юстиция: теория, история, перспективы. – М.: «Норма», 2001. – 304 с.
12. Рахматова З.М. Административное судопроизводство в Республике Таджикистан: современное состояние и перспективы развития: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., – 31 с.
13. Процессуальный Кодекс Республики Таджикистан об административных правонарушениях Республики Таджикистан от 22 июля 2013 года, №975 // [Электронный ресурс]. Централизованная информационно-правовая база Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 20.06.2026).

Рӯйхати адабиёт:

1. Кучерена А.Г. Адлияи маъмурӣ дар механизми ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар Федератсияи Россия: автореф. дис. … ном. илм. ҳуқуқ. – М., 1998. – 26 с.
2. Чечот Д.М. Адлияи маъмурӣ: мушкилоти назариявӣ. – Л.: «Нашриёти Донишгоҳи Ленинград», 1973. – 134 с.
3. Дворецкий И.Х. Луғати бузурги лотинӣ-русӣ: тақрибан 50 000 калима. – Нашри 2-юм, бознигаришуда ва пурракардашуда. – М.: «Забони русӣ», 1976. – 1096 с.
4. Демин А.А. Раванди маъмурӣ дар кишварҳои рӯ ба тараққӣ: дастури таълимӣ. – М.: «Нашриёти ДДМ», 1987. – 84 с.
5. Лунев А.Е. Мушкилоти назариявии идоракунии давлатӣ. – М.: «Наука», 1974. – 247 с.
6. Агеева Е.А., Полиевец Т.В. Қарори идоракунӣ (асосҳои қабул, мазмун ва таъсири идоракунӣ) // Давлати шӯравӣ ва ҳуқуқ. – 1988. – № 11. – С. 43-50.
7. Жуйков В. Баррасии парвандаҳо аз рӯи аризаи прокурор оид ба ғайриқонунӣ эътироф намудани санадҳои ҳуқуқӣ // Адлияи шӯравӣ. – 1992. – № 17-18. – С. 14-16.
8. Николаева Л.А. Назорати судӣ аз болои қонуният дар идоракунии давлатии шӯравӣ. – Л.: «Нашриёти Донишгоҳи Ленинград», 1973. – 64 с.

9. Салищева Н.Г. Шаҳрванд ва юрисдиксияи маъмурӣ дар ИҶШС. – М.: «Наука», 1970. – 164 с.

10. Боннер А.Т. Пешбурди парвандаҳое, ки аз муносибатҳои маъмурӣ-ҳуқуқӣ ба миён меоянд: автореф. дис. ... ном. илм. ҳуқуқ. – М., 1966. – 18 с.

11. Старилов Ю.Н. Адлияи маъмурӣ: назария, таърих, дурнамо. – М.: «Норма», 2001. – 304 с.

12. Рахматова З.М. Пешбурди судии маъмурӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: вазъи муосир ва дурнамои рушд: автореф. дис. ... ном. илм. ҳуқуқ. – М., – 31 с.

13. Кодекси мурофиавии ҳуқуқвайронкуниҳои маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 июли соли 2013, № 975 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Версияи 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 20.06.2026).

List of literature:

1. Kucherena A.G. Administrative justice in the mechanism of protection of human and civil rights and freedoms in the Russian Federation: abstract of diss. … cand. of legal sciences. – M., 1998. – 26 p.

2. Chechot D.M. Administrative justice: theoretical problems. – L.: «Leningrad University Publishing House», 1973. – 134 p.

3. Dvoretsky I.Kh. Large Latin-Russian dictionary: about 50,000 words. – 2nd ed., revised and supplemented. – M.: «Russian Language», 1976. – 1096 p.

4. Demin A.A. Administrative process in developing countries: textbook. – M.: «UDN Publishing House», 1987. – 84 p.

5. Lunev A.E. Theoretical problems of public administration. – M.: «Nauka», 1974. – 247 p.

6. Ageeva E.A., Polievets T.V. Administrative decision (grounds for adoption, content and administrative impact) // Soviet state and law. – 1988. – №11. – P. 43-50.

7. Zhuikov V. Consideration of cases based on a prosecutor's application for recognition of legal acts as unlawful // Soviet justice. – 1992. – №17-18. – P. 14-16.

8. Nikolaeva L.A. Judicial Supervision over legality in soviet public administration. – L.: «Leningrad University Publishing House», 1973. – 64 p.

9. Salishcheva N.G. Citizen and administrative jurisdiction in the USSR. – M.: «Nauka», 1970. – 164 p.

10. Bonner A.T. Proceedings in cases arising from administrative-legal relations: abstract of diss. ... cand. of legal sciences. – M., 1966. – 18 p.

11. Starilov Yu.N. Administrative justice: theory, history, prospects. – M.: «Norma», 2001. – 304 p.

12. Rakhmatova Z.M. Administrative proceedings in the Republic of Tajikistan: current state and development prospects: abstract of diss. ... cand. of legal sciences. – M., – 31 p.

13. Procedural Code of the Republic of Tajikistan on Administrative Offenses of the Republic of Tajikistan from 22 July 2013, №975 // [Electronic resource]. Centralized information and legal database of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 20.06.2026).

ТДУ: 342.5(575.3)
Изатуллозода Пайрави Нусратулло,
номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, муаллими калони кафедраи ҳуқуқи маъмурӣ ва молиявии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Тел.: (+992) 200-88-70-90
E-mail: payrav-izatullozoda@mail.ru.

ТАШАККУЛИ НИЗОМИ МАҚОМОТИ ИДОРАКУНИИ ДАВЛАТӢ ДАР ЗАМОНИ СОҲИБИСТИҚЛОЛИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Калидвожаҳо: мақомоти ҳокимияти иҷроия, ислоҳоти маъмурӣ, истиқлоли давлатӣ, ташаккули давлатдории миллӣ, низоми мақомоти идоракунии давлатӣ, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, таҷзияи ҳокимияти давлатӣ, вазорат, кумитаи давлатӣ, мақомоти назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Аннотатсия. Мақолаи мазкур ба таҳлили ислоҳоти маъмурӣ, аниқтараш ташаккули низоми мақомоти идоракунии давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даврони соҳибистиқлолӣ бахшида шудааст. Дар асоси таҳлили санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва амалияи идоракунии давлатӣ, раванди ин ислоҳот ба се марҳилаи асосӣ ҷудо гардида, хусусиятҳо, ҳадафҳо ва натиҷаҳои ҳар як марҳила баррасӣ шудаанд. Дар мақола аҳамияти ислоҳоти маъмурӣ дар такмили низоми идоракунии давлатӣ, баланд бардоштани самаранокии фаъолияти мақомоти давлатӣ ва мутобиқ намудани сохтори идоракунӣ ба талаботи рушди иҷтимоию иқтисодӣ арзёбӣ гардидааст. Ҳамчунин, масъалаҳои қабул ва татбиқи санадҳои меъёрии ҳуқуқии дахлдор, инчунин таъсис, азнавташкилдиҳӣ ва барҳамдиҳии мақомоти давлатӣ мавриди таҳлили илмӣ қарор гирифтаанд.

Истиқлоли давлатӣ яке аз арзишҳои бебаҳо ва неъмате мебошад, ки барои ҳар як миллат кафолати доштани давлати комилҳуқуқ ва соҳибистиқлол, зиндагии шоиста, кафолати амалишавии ҳуқуқ ва ҳифзи манфиатҳои ҷомеа, суботу оромӣ, рушду тараққӣ ва дар маҷмуъ заминаи ташаккул ва рушди ҳамаи соҳаҳои ҳаёти давлатӣ ва ҷамъиятиро таъмин ва фароҳам меоварад.

Таърих гувоҳ аст, ки давлатҳо ҳазорсолаҳо аллакай арзи ҳастӣ доранд ва механизмҳои гуногуни рушд, инкишоф, ҳифзи ҳуқуқу манфиати шахс, таъмини амнияти давлатӣ ва суботи сиёсиро таҷриба намудаанд. Вале аз ҳама воситаи боэътимоди таъмини рушду инкишофи давлат ва нигоҳ доштани устувории он ин соҳибистиқлолии он мебошад, зеро маҳз дар заминаи соҳибистиқлолии комил давлат бунёд намудан мумкин аст.

Миллати тоҷик, ки таърихи чандинҳазорсола дорад, пас аз шикаст ва барҳам хӯрдани давлати Сомониён то замони Истиқлол аз ҳуқуқи давлатдорӣ қариб ки маҳрум гардида буд. Маҳз гиромидошт ва ҳифзи фарҳангу тамаддуни миллати тоҷик, забон ва таҷрибаи давлатсозию давлатдорӣ, ҳисси баланди ватандӯстӣ ва ҳувияти миллии миллати тоҷик тавонист, ки тоҷиконро аз нав соҳиби давлати комилу мустақил гардонад.

Ба даст овардани Истиқлоли давлатӣ ва дар замони пуртазоди ҷаҳонишавӣ ҳифзу нигаҳдошти он барои миллати тоҷик бисёр гарон гардида буд. Маҳз таҷрибаи бузурги давлатдорию давлатсозии миллати тоҷик буд, ки тавонист дар замони ҳассосу нооромии ҷаҳони зудтағйирёбанда ваҳдату сарҷамъии миллиро ҳифз намояд ва бо роҳи сулҳу осоиш аз як имтиҳони бузургу сарнавиштсозе бо дасти боло гузашта, давлати мустақили миллиро ба даст оварданд.

Ибтидои солҳои 90 асри гузашта, дар таърихи Тоҷикистон ҳодисаи сиёсие рух дод, ки боиси ба миён омадани тағйиротҳои куллӣ дар низоми давлатдорӣ гардид. Иттиҳоди Шуравӣ пас аз мавҷудияти 70 солаи худ рӯ ба таназзул ниҳода, давлатҳои аъзои он мустақилияти сиёсии худро дар алоҳидагӣ эълон доштанд.

Мавриди ба зикр аст, ки то ба вуқуъ пайвастани ин ҳодисаи таърихӣ 24 августи соли 1990 дар сессияи дуюми Совети Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд – ҶТ) даъвати дувоздаҳум «Эъломияи истиқлолияти Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон» қабул гардид буд. Дар дебочаи он муқаррар гардида буд, ки «Совети Олии ҶТ: бо дарки амиқи масъулияти таърихӣ барои тақдири халқи Тоҷикистон ва давлати миллии он, бо назардошти ҳуқуқи дахлнопазири ҳар як халқ дар таъини сарнавишти худ, бо эътирофи он, ки иттиҳоди озоду баробарҳуқуқи миллатҳои советӣ дар хайати Иттифоқи Республикаҳои Советии Сотсиалистии таҳдидёфта зомини тараққиёти ҳамаҷонибаи онҳо мебошад, бо

таъкиди эҳтиром ба шаъну эътибор ва ҳуқуқҳои намояндагони ҳамаи миллатҳои сокини ҶТ, ба хотири таъмини ҳаққи зиндагии шоиста барои ҳар як инсон иродаи халқи ҶТ-ро ифода намуда, истиқлолияти ҶТ-ро ботантана эълон мекунад ва изҳор медорад, ки давлати демократии ҳуқуқбунёд барпо хоҳад кард».

Бо пош хурдани Иттиҳоди Шуравӣ Тоҷикистон низ роҳи бунёди давлат комилҳуқуқ ва соҳибихтиёрро пеша намуда, бо ворид намудани тағйиру иловаҳои дахлдор дар Эъломияи истиқлолияти Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон Истиқлолияти худро эълон дошт [1, с. 22]. Тағйиротҳо дар ин ҳуҷҷати сиёсӣ-ҳуқуқӣ чунин буд: аввалан, номи Эъломия дар шакли «Эъломияи Истиқлолияти ҶТ» тағйир дода шуд; дар банди 1 Эъломия муқаррар гардид, ки «ҶТ давлати мустақили демократии ҳуқуқбунёд мебошад». Ҳамин тариқ, дар заминаи ҳамин ҳуҷҷати сарнавиштсоз Истиқлоли давлатии ҶТ 9 сентябри соли 1991 расман эълон карда шуд.

Акнун ҶТ ба марҳилаи нави давлатдорӣ, аз ҷумла ташаккул додани давлати миллӣ бо назардошти урфу одат, фарҳангу тамаддун ва манфиатҳои миллии аҳолии он қадам гузошт. Дар ин марҳила ҶТ-ро ислоҳоти фарогири соҳаҳои гуногуни давлатию ҷамъиятӣ зарур буд, то аз буҳрони сиёсӣ барояд ва аз ҷанбаҳои ислоҳоти давлатиро дар ин давра ин ислоҳоти маъмурӣ ё худ ислоҳот дар низоми мақомоти идоракунии давлатӣ ташкил медод.

Қайд намудан зарур аст, ки ислоҳоти низоми идоракунии давлатӣ дар кишвар аз ибтидои солҳои 90-уми асри гузашта аллакай оғоз гардида, дар банди 3 «Эъломияи истиқлолияти Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон» мустаҳкам гардида буд, ки «Ҳокимияти давлатӣ дар ҶТ тавассути мақомоти қонунгузорӣ, иҷроия ва судӣ ба амал бароварда мешавад». То ин замон расман принсипи тақзияи ҳокимияти давлатӣ дар ҶТ ва кулли Иттиҳоди Шуравӣ расман эътироф нагардида буд.

Аз давраи эълон гардидани Истиқлоли давлатии ҶТ шурӯъ намуда, марҳилаи дигари ислоҳоти низоми мақомоти идоракунии давлатӣ (минбаъд – ислоҳоти маъмурӣ) оғоз гардид. Вале тақрибаи давлатҳои дигар ва воқеияти таърихӣ собит намуда буд, ки ислоҳоти маъмурӣ дар кишвар бе қабули Конститутсия, ки асосҳои сохтори конститутсионӣ, шакли идоракунӣ, реҷаи демократӣ ва дигар хусусиятҳои нави ҶТ-ро дар худ бояд ифода менамуд, ғайриимкон буд. Бо назардошти муҳиммияти ин масъала бо қарори иҷлосияи 17 Шурои Олӣ аз 26 июли соли 1993 фаъолияти комиссияи конститутсионӣ, ки бо қарори Шурои Олии Тоҷикистон аз 23 августи соли 1990 ва баъдан 3 январи соли 1992 оид ба тайёр кардани лоиҳаи конститутсияи нави Тоҷикистон ташкил гардида буд, аз нав фаъол карда шуд.

Дар аввали моҳи апрели соли 1994 лоиҳаи гурӯҳи кории комиссияи конститутсионӣ конститутсияи навро дар ду намуна: лоиҳаи конститутсияи ҷумҳурии президентӣ ва лоиҳаи конститутсияи ҷумҳурии парламониро пешниҳод кард. Комиссияи конститутсионӣ баъди омӯхтану муҳокимаи онҳо барои ба муҳокимаи мардум пешниҳод кардан лоиҳаи конститутсияи ҷумҳурии президентиро тавсия кард. Ҳамин тариқ, пас аз шунидани фикру андешаи аҳолии кишвар вобаста ба лоиҳаи пешниҳодгардида, санаи баргузории раъйипурсии умумихалқӣ, ки дар тақрибаи ҶТ бори аввал буд, санаи 6 ноябри соли 1994 таъин гардид.

6 ноябри соли 1994 Конститутсияи ҶТ [2] дар раъйпурсии умумихалқӣ қабул гардид. Натиҷаи расмии раъйипурсӣ чунин буд: дар 64 ҳавзаи овоздиҳӣ 2685724 шаҳрванд ба рӯйхат гирифта шуда, дар раъйипурсӣ 2535437 нафар ё ки 94,4% ширкат варзиданд. Ба тарафдории Конститутсия 2352554 нафар, ё ки 87,59%, муқобили Конститутсия 105300 нафар, ё ки 3,92% овоз доданд. Бо ин натиҷа, Конститутсияи ҶТ қобили қабул дониста шуда, мавриди амал қарор гирифт [1, с. 24].

Қайд намудан ба маврид аст, ки яке аз масъалаҳои муҳимми дар Конститутсия муқарраргардида, ин вазъи ҳуқуқии Президенти ҶТ буд. Бо назардошти ин, дар баробари гузаронидани раъйипурсии умумихалқӣ барои қабули Конститутсия, ҳамзамон интихоботи Президенти ҶТ низ санаи 6 ноябри соли 1994 баргузор гардид. Мувофиқан, қабули Конститутсия замина барои ташкил гардидани падидаи Президентӣ дар кишвар гардид [3, с. 38].

Боби 4 Конститутсияи ҶТ вазъи конститутсионӣ-ҳуқуқии Президенти ҶТ-ро муқаррар намуда, онро ҳамчун сарвари давлат ва ҳокимияти иҷроия (Ҳукумат) эътироф кард. Аз лиҳози он, ки Президенти ҶТ сарвари давлат ва ҳокимияти иҷроия мебошад, минбаъд дар баамалбарории ислоҳоти маъмурӣ ва ташаккули низоми мақомоти идоракунии давлатӣ, инчунин ташаккули заминаҳои ҳуқуқии фаъолияти онҳо нақши Президенти ҶТ муҳим арзёбӣ мегардад.

Бо қабули Конститутсияи ҶТ зарурати азнавсозӣ намудани сохтори нави дастгоҳи давлатӣ мувофиқ ба талаботи Конститутсияи ҶТ ба миён омад [4, с. 25]. Бо ин мақсад бори нахуст фармони Президенти ҶТ «Дар бораи тасдиқ

намудани сохтори Ҳукумати ҶТ» аз 3 декабри соли 1994, №7 [5] ба имзо расид. Фармони мазкур пас аз Конститутсияи ҶТ санади ягонае маҳсуб меёфт, ки сохтори Ҳукумати ҶТ ва низоми мақомоти иҷроияи марказии ҳокимияти давлатиро муқаррар намуда буд. Тибқи он сохтори Ҳукумати ҶТ чунин муқаррар мегашт:

- Президент – Раиси Ҳукумати ҶТ;
- Сарвазири ҶТ;
- Муовини аввал ва панҷ муовинони Сарвазири ҶТ;
- Роҳбари дастгоҳи Президенти ҶТ;
- Вазирони ҶТ;
- Раисони Кумитаҳои давлатии ҶТ.

Дар навбати аввали ислоҳоти маъмурӣ бештар ба ташаккули низоми қонунгузорӣ ва ислоҳоти конститутсионӣ диққат дода шуд. Шуруъ аз ибтидои солҳои 2000 ислоҳоти низоми мақомоти идоракунии давлатӣ фаъол гардид. Аз ин рӯ, бо мақсади такмил додан ва ба танзим даровардани низоми мақомоти марказии ҳокимияти иҷроия ё худ мақомоти идоракунии давлатӣ, инчунин таъмини фаъолияти самараноки онҳо фармони Президенти ҶТ «Дар бораи системаи мақомоти марказии ҳокимияти иҷроияи ҶТ» аз 4 июли соли 2002, №853 [6] ба имзо расида, ки тибқи он низоми мақомоти марказии ҳокимияти иҷроияи ҶТ тасдиқ карда шуд.

Санади мазкур дар таҷрибаи ҶТ дар замони соҳибистиқлолӣ аввалин ҳуҷҷате буд, ки низоми мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатиро муқаррар менамуд. Фармони мазкур асоси созмон дода шудани як қатор мақомоти гуногуни давлатӣ гардид. Аз ҷумла, тибқи фармони мазкур низоми мақомоти марказии ҳокимияти иҷроияи ҶТ ба таври зайл муқаррар гардида буд:

1. Мақомоти назди Президенти ҶТ;
2. Ҳукумати ҶТ;
3. Вазоратҳои ҶТ;
4. Кумитаҳои давлатии ҶТ;
5. Идораҳои назди Ҳукумати ҶТ;
6. Мақомоти дигари марказии ҳокимияти иҷроияи ҶТ.

Дар давраи аввали қабули фармони Президенти ҶТ мақомоти назди Президенти ҶТ иборат буд аз: Раёсати хизмати давлатии назди Президенти ҶТ ва Агентии назорати маводи нашъаовари назди Президенти ҶТ. Вале бо тағйироти ба фармони мазкур дар соли 2003 [7] воридкардашуда, ба низоми мақомоти назди Президенти ҶТ боз ду ниҳоди дигар: Маркази тадқиқоти стратегии назди Президенти ҶТ ва Гвардияи Президентии ҶТ илова карда шуданд.

Бояд қайд намуд, ки Маркази тадқиқоти стратегии назди Президенти ҶТ, ки соли 2003 ба низоми мақомоти наздипрезидентӣ дохил карда шуд, аслан мақоми иҷроияи ҳокимияти давлатӣ ба ҳисоб намерафт ва функсияҳои идоракунии давлатиро низ амалӣ намекард. Чунки, тибқи Низомномаи он, ки бо фармони Президенти ҶТ аз 18 июли соли 2003, №1109 тасдиқ гардидааст, Марказ ҳамчун ташкилоти давлатии илмӣ-таҳқиқотӣ ва иттилоотӣ-таҳлилӣ буда, ба Президенти ҶТ бевосита тобеъ буд. Аз ин ба хулоса омадан мумкин аст, ки маҳз надоштани ваколати ҳокимиятӣ ва ҳамчун мақоми давлатӣ эътироф нагардидани он боис гардид, ки дар таҳрири нав қабул гардидани фармони Президенти ҶТ ин ниҳод аз низоми мақомоти наздипрезидентӣ берун карда шавад [8, с. 166].

Вазорат тибқи фармони мазкур мақоми марказии ҳокимияти иҷроия маҳсуб меёфт, ки татбиқи сиёсати давлати ва идоракуниро дар соҳаи муайяни фаъолият амалӣ намуда, тибқи қонунҳо, фармонҳои Президенти ҶТ ва қарорҳои Ҳукумати ҶТ фаъолияти мақомоти дигари марказии ҳокимияти иҷроияро дар ин соҳа ҳамоҳанг месозад. Шумораи вазоратҳо дар ин давра ба 19 адад мерасид, ки идоракунии давлатии соҳаҳои муайяни давлатиро ба амал мебароварданд. Ҳамзамон, «кумитаҳои давлатӣ» ба 6 адад, «идораҳои назди Ҳукумати ҶТ» ба 16 адад ва «мақомоти дигари марказии ҳокимияти иҷроияи ҶТ» бошанд, ба 3 адад расида, ки ба он дохил мешуданд: Шурои амнияти ҶТ, Шурои адлияи ҶТ ва Кумитаи назорати давлатии молиявии ҶТ [9, с. 31].

Яке аз хусусиятҳои аҳаммиятноки фармони Президенти ҶТ «Дар бораи системаи мақомоти марказии ҳокимияти иҷроияи ҶТ» аз 4 июли соли 2002, №853 дар он ифода мегардид, ки мафҳум ва таъиноти функсионалии мақомоти иҷроияи марказии ҳокимияти давлатиро, ки аслан мафҳумҳои назариявии ҳуқуқи маъмурӣ ба ҳисоб мерафтанд, расман муқаррар намуда буд. Масалан, тибқи он «кумитаи давлатии ҶТ - мақоми марказии ҳокимияти иҷроия мебошад, ки ҳамоҳангсозии байнисоҳавиро оид ба масъалаҳои ба доираи салоҳияташ дахлдошта анҷом медиҳад, ҳамчунин батанзимдарории вазифавиро дар соҳаи муайяни фаъолият амали менамояд; идораҳои назди Ҳукумати ҶТ (кумитаҳо, агентиҳо, саридораҳо ва ғайра) мақомоти марказии ҳокимияти иҷроия мебошанд, ки вазифаҳои махсус (иҷроиявӣ, назоратӣ, иҷозатдиҳӣ ва дигарҳо)-ро дар соҳаҳои муқарраргардидаи фаъолият анҷом медиҳанд; мақомоти дигари марказии ҳокимияти иҷроия мақомоти ҳокимияти иҷроия мебошанд, ки тибқи тартиби муқаррарнамудаи санадҳои меъёрию ҳуқуқи ваколатҳои вазифавии худро дар соҳаҳои

гуногуни фаъолияти давлати амалӣ менамоянд» [4].

Қобили тазаккур аст, ки дар ин давра ташаккули дастгоҳи давлатӣ барои ҶТ аҳаммияти муҳим дошт, аз ин рӯ, зимни ироъа гардидани Паёми Президенти ҶТ ба Маҷлиси Олии ҶТ санаи 16 апрели соли 2005, Президенти кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон иброз намуда буданд, ки «Яке аз самтҳои муҳимми таъмини рушди кишвар ин ислоҳоти идораи давлатӣ мебошад» [10]. Вобаста ба рушди ин самти муҳимми давлатӣ – ислоҳоти идораи давлатӣ Ҳукумати ҶТ вазифадор гардида буд, ки дар муддати кӯтоҳ Стратегияи ягонаи ислоҳоти идораи давлатиро таҳия намояд. Бояд таъкид намуд, ки мақсади асосии ин ислоҳотро пеш аз ҳама танзими идораи давлатӣ, мукаммалгардонии вазифаҳо, такмили сохтори вазоратҳо вобаста ба шароити иқтисоди бозорӣ, аз байн бурдани вазифаҳои такроршаванда дар байни мақомот, шаффофияту самаранокии фаъолияти сохторҳо ва хизматчиёни давлатӣ ташкил медод.

Бо мақсади таъмини мунтазам ба роҳ монда шудани ислоҳот ва тақвият бахшидани самтҳои ҳамоҳангшуда, инчунин ноил гардидан ба ҳадафҳои муайни стратегӣ бо фармони Президенти ҶТ аз 15 марти соли 2006, №1713 «Стратегияи ислоҳоти системаи идоракунии давлатии ҶТ» [11] тасдиқ гардид. Стратегия ҳуҷҷати заминавие буд, ки фаъолияти давлатро оид ба ислоҳоти идоракунии давлатӣ барои солҳои 2005-2015 муайян мекард.

Ҷиҳати таъмини амалишавии ҳадафҳои Стратегияи мазкур қадами аввал ин қабул гардидани фармони Президенти ҶТ «Дар бораи такмили сохтори мақомоти марказии ҳокимияти иҷроияи ҶТ» аз 30 ноябри соли 2006, №9 буд, ки тибқи он сохтори мақомоти иҷроияи марказии ҳокимияти давлатӣ мавриди ислоҳоти куллӣ қарор гирифт.

Дар натиҷаи қабули фармони мазкур қисмати зиёди мақомоти давлатӣ фаъолияти худро қатъ намуда, барҳам дода шуданд. Аз ҷумла, аз 19 вазорати давлатӣ 10 адади онҳо – вазорати алоқа, амният, даромадҳо ва пардохтҳои давлатӣ, иқтисод ва савдо, кишоварзӣ, мелиоратсия ва хоҷагии обӣ, ҳолатҳои фавқулода ва мудофиаи граждани, энергетика барҳам дода шудаанд. Баъзе аз онҳо пурра барҳам ва салоҳияти онҳо байни дигар мақомоти давлатӣ тақсим карда шуд ва баъзеи дигар бошанд, шакли ташкилиашон тағйир дода шуда, дар шакли нави ташкилӣ-ҳуқуқи фаъолияти худро оғоз намуданд. Аз ҷумла, Вазорати даромадҳо ва пардохтҳои давлатии ҶТ ва Фонди ҳифзи иҷтимоии аҳолии назди Ҳукумати ҶТ барҳам дода шуда, ваколатҳои ба Кумитаи андози назди Ҳукумати ҶТ гузошта шуданд ё ин ки ба Кумитаи давлатии амнияти миллии ҶТ вазифаҳои собиқ Вазорати амнияти ҶТ ва Кумитаи давлатии ҳифзи Сарҳади давлатии ҶТ вогузор мегарданд, яъне вазорат ба шакли кумитаи давлатӣ табдил дода шуд ва ғайра.

Бояд қайд намуд, ки фармони мазкур тавре аз мазмуни он бармеояд, маҳз ба хотири ба амал баровардани ислоҳоти низоми идораи давлатӣ нигаронида шуда буд, зеро дар муқоиса бо фармони №853 аз соли 2002, он низоми мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатиро на ин ки муқаррар мекард, балки кадом мақомот барҳам ва кадом мақомот ба дигар шакли ташкилӣ-ҳуқуқӣ иваз мегашт, муқаррар намуда буд.

Мувофиқан, қабули фармони мазкур дар даврабандии ислоҳоти маъмурӣ дар замони соҳибистиқлолӣ нақши калидӣ дошта, боиси ислоҳоти куллӣ дар низоми мақомоти идоракунии давлатии кишвар гардид. Дар зарфи ҳафт соли амали фармони мазкур дар низоми мақомоти идоракунии давлатӣ баъзе тағйиротҳои дигар низ сурат гирифтанд. Аз ҷумла, дар заминаи Кумитаи давлатии омори ҶТ – Агентии омори назди Президенти ҶТ таъсис дода шуд; дар заминаи Агентии заминсозӣ, геодезӣ ва харитасозии назди Ҳукумати ҶТ – Кумитаи давлатии заминсозӣ ва геодезии ҶТ таъсис дода шуда, пас аз ислоҳоти навбатӣ дар соли 2013 ба Кумитаи давлатии идораи замин ва геодезии ҶТ табдил дода шуд ва монанди ин.

Ваъзи ҳуқуқии аксар мақомоти иҷроияи марказии ҳокимияти давлатӣ то ин замон танҳо тавассути низомномаи ташкилии онҳо танзим мегардид. Аз ин лиҳоз, бо мақсади дақиқан танзим намудани вазъи ҳуқуқӣ, муқаррар намудани тартиби таъсис ва фаъолияти мақомоти иҷроияи марказии ҳокимияти давлатӣ Қонуни ҶТ «Дар бораи низоми мақомоти идоракунии давлатии ҶТ» аз 16 апрели соли 2012, №828 [12] қабул карда шуд.

Қонуни мазкур аз 4 боб ва 22 модда иборат буда, вазъи ҳуқуқи мақомоти марказии ҳокимияти иҷроия, аз ҷумла Дастгоҳи иҷроияи Президенти ҶТ, вазоратҳои ҶТ, кумитаҳои давлатии ҶТ, мақомоти назди Президенти ҶТ, идораҳои назди Ҳукумати ҶТ ва мақомоти машваратию маслиҳатии назди Президенти ҶТ ва Ҳукумати ҶТ-ро танзим менамояд.

Бо қабули Қонуни мазкур дар моддаи 5 он низоми мақомоти марказии ҳокимияти иҷроия дар шакли зерин муқаррар карда шуд: 1) Дастгоҳи иҷроияи Президенти ҶТ; 2) вазоратҳо ва кумитаҳои давлатии ҶТ; 3) мақомоти назди

Президенти ҶТ; 4) мақомоти назди Ҳукумати ҶТ; 5) мақомоти машваратию маслиҳатии назди Президенти ҶТ ва Ҳукумати ҶТ.

Тавре аз муқаррароти моддаи 5 Қонуни зикргардида бармеояд, дар он оид ба «мақомоти дигари марказии ҳокимияти иҷроияи ҶТ», ки дар фармони №853 аз соли 2002 муқаррар гардида буд, меъёр пешбинӣ нагардида буд. Аз ин бармеояд, ки амали фармони Президенти ҶТ «Дар бораи системаи мақомоти марказии ҳокимияти иҷроияи ҶТ» аз 4 июли соли 2002, №853 то ин давра амал мекард. Далели амали санади мазкурро чунин асоснок карда мумкин аст, ки соли 2005 фармони Президенти ҶТ «Дар бораи тасдиқ намудани Конвенсияи СММ дар бораи мубориза бар зидди коррупсия» ба тасвиб расид. Бо қабул ва тасдиқ намудани Конвенсияи СММ дар бораи мубориза бар зидди коррупсия[13] ҶТ уҳдадор гардид, ки қонунгузории худро ба Конвенсияи мазкур мутобиқ намояд. Аз ҷумла, дар м. 6 Конвенсияи мазкур муқаррар гардида буд, ки «ҳар як давлати аъзои Конвенсия мақомоти махсуси давлатиро таъсис медиҳад, ки сиёсати зиддикоррупсияониро таъмин намуда, иҷрои ин сиёсатро назорат ва ҷиҳати амалӣ гардидани он фаъолияти дигар мақомоти давлатиро ҳамоҳанг менамояд». Бо ин мақсад, тибқи фармони Президенти ҶТ аз 10 январи соли 2007, №143 [14] дар заминаи Кумитаи назорати давлатии молиявии ҶТ, ки ба низоми «мақомоти дигари марказии ҳокимияти иҷроияи ҶТ» дохил мегардид, бо муттаҳид намудани ваколатҳои назорати давлатии молиявии Кумита ва ваколатҳои мубориза бо коррупсия, ки ба Раёсати мубориза бо коррупсияи Прокуратураи генералии ҶТ мансуб буд, мақоми амаликунандаи ду самти фаъолияти давлатӣ - Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи ҶТ ташкил гардид. Дар Низомномаи он танҳо қайд мегардид, ки директори Агентӣ аз ҷониби Президенти ҶТ ба вазифа таъин ва аз он озод мегардад; Директори Агентӣ бевосита ба Президенти ҶТ итоат мекунад. Аниқтараш, ҳамчун мақоми наздипрезидентӣ будани Агентӣ дар Низомномаи он муқаррар нагардида буд. Соли 2008 бошад, Қонуни ҶТ «Дар бораи Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи ҶТ» қабул шуда, дар он пешбинӣ гардид, ки Агентӣ дар фаъолияти худ танҳо ба Президенти ҶТ тобеъ ва ҳисоботдиҳанда мебошад (қисми 2 моддаи 1). Ин муқаррарот аслан маънои мақоми наздипрезидентӣ будани Агентиро надошт, зеро худи Кумитаи назорати давлатии молиявии ҶТ, ки дар заминаи он Агентӣ таъсис дода шуда буд, ба низоми мақомоти назди Президенти ҶТ дохил намегардид, вале аз ҷониби Президенти ҶТ таъсис дода шуда, дар банди 2 Низомномаи он муқаррар гардида буд, ки Кумита ба Президенти ҶТ тобеъ ва ҳисоботдиҳанда мебошад. Ин буд, ки ба фармони Президенти ҶТ оид ба эътироф гардидани Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи ҶТ ҳамчун мақоми наздипрезидентӣ тағйироте ворид нагардида буд. Аз ин ба хулосае омадан мумкин аст, ки ҳарчанд «мақомоти дигари марказии ҳокимияти иҷроияи ҶТ» ҳамчун мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ дар моддаи 5 Қонуни ҶТ «Дар бораи низоми мақомоти идоракунии давлатии ҶТ» муқаррар нагардида бошад ҳам, бо азнавташкилдиҳии Кумитаи назорати давлатии молиявии ҶТ нигоҳ накарда, мавқеи он тағйир наёфта буд ва гурӯҳи «мақомоти дигари марказии ҳокимияти иҷроияи ҶТ» то ин давра арзи ҳастӣ мекард.

Нуқтаи дигареро қайд намудан зарур аст, ки тавре ишора гардид, фармони №853 аз соли 2002 мафҳум ва таъиноти функсионалии мақомоти иҷроияи марказии ҳокимияти давлатиро, ки аслан мафҳумҳои назариявии ҳуқуқи маъмурӣ ба ҳисоб мерафтанд, расман муқаррар намуда буд. Акнун бо қабул гардидани Қонуни ҶТ «Дар бораи низоми мақомоти идоракунии давлатии ҶТ» аз 16 апрели соли 2012, №828 дар шакли нав ва мазмуни таҷдидшуда мафҳумҳои мақомоти иҷроияи марказии ҳокимияти давлатиро бо назардошти таъиноти функсионалии онҳо муқаррар кард. Аз ҷумла, мафҳуми Дастгоҳи иҷроияи Президенти ҶТ, вазоратҳо, кумитаҳои давлатӣ, мақомоти назди Президенти ҶТ, мақомоти назди Ҳукумати ҶТ ва мақомоти маслиҳатӣ ва машваратии назди Президенти ҶТ ва Ҳукумати ҶТ.

Марҳилаи навбатӣ ва охирини ислоҳоти низоми мақомоти идоракунии давлатӣ аз соли 2013 оғоз мегардад. Мувофиқан, бо мақсади нишон додани тағйиротҳои зикршуда дар санадҳои зерқонунӣ, фармони Президенти ҶТ «Дар бораи такмили сохтори мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии ҶТ» аз 19 ноябри соли 2013, №12[15] ба имзо расид.

Бо қабули фармони Президенти ҶТ «Дар бораи такмили сохтори мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии ҶТ» аз 19 ноябри соли 2013, №12 давраи дигари ташаккули мақомоти назди Президенти ҶТ оғоз гардида, фармони мазкур бо тағйиру иловаҳои ба он воридкардашуда то ба имрӯз амал намуда истодааст. Дар асоси он сохтори нави мақомоти иҷроияи марказии ҳокимияти давлатӣ тасдиқ гардид, ки тибқи муқаррароти он мақомоти иҷроияи марказии ҳокимияти давлатӣ иборат буд аз: 1) Мақомоти назди Президенти ҶТ – 6 адад; 2) Ҳукумати ҶТ; 3)

Вазоратҳои ҶТ – 14 адад; 4) Кумитаҳои давлатии ҶТ – 3 адад; 5) Идораҳои назди Ҳукумати ҶТ – 28 адад.

Тавре аён аст, дар фармони мазкур сохтори мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ аз нав тасдиқ гардид, ки дар он оиди «Мақомоти дигари марказии ҳокимияти иҷроияи ҶТ» меъёри мушаххас муқаррар нагардида буд. Аз ин ба хулоса омадан мумкин, ки «Мақомоти дигари марказии ҳокимияти иҷроияи ҶТ» мавҷудияти худро қатъ намуд. Пас мақомоти дар ин низом мавҷудбуда чӣ шуданд? Мақомоти дигари марказии ҳокимияти иҷроия – Шурои адлияи ҶТ, Шурои амнияти ҶТ ва Кумитаи назорати давлатии молиявии ҶТ ба ақидаи мо, аз махсусияти фаъолияти ин мақомот ва алоқамандии онҳо бо Президенти ҶТ вобастагӣ дошт.

Дар масъалаи махсусияти фаъолияти мақомоти мазкур чунин далел оварда мумкин аст: масалан, тибқи Низомномаи Шурои адлияи ҶТ, ки бо фармони Президенти ҶТ аз 14 декабри соли 1999, №48 тасдиқ гардидааст, Шурои адлияи ҶТ ҳамчун мақоми ҳокимияти давлатӣ, ки сиёсати давлатиро оид ба ҳокимияти судӣ амалӣ менамояд, эътироф мегашт. Сабаби ҳамчун мақоми ҳокимияти давлатӣ эътироф намудани Шурои адлияи ҶТ дар он буд, ки фаъолияти он ба таъсис ва фаъолияти мақомоти судӣ ҳамчун як шохаи ҳокимияти давлатӣ алоқаманд буд. Аз ҷумла, тибқи банди 7 Низомномаи он Шурои адлияи ҶТ нисбати судҳои ҷумҳурӣ ба истиснои Суди Конститутсионии ҶТ, Суди Олии ҶТ ва Суди Олии иқтисодии ҶТ дорои чунин ваколатҳо буд: ба Президенти ҶТ номзадҳоро ба мансаби судяи судҳои ҳарбӣ, судҳои ВМКБ, вилоят, шаҳри Душанбе, шаҳр ва ноҳия ва судҳои иқтисодии ВМКБ, вилоятҳо, шаҳри Душанбе барои таъин ва озод кардан, пешниҳод менамояд; фаъолияти ташкилии судҳоро таҳия ва тасдиқ менамояд; ба Президенти ҶТ оид ба мукофотонидани судяҳо таклифҳо пешниҳод менамояд; барои додани дараҷаи тахассусӣ ба судяҳо ба Президенти ҶТ таклифҳо пешниҳод менамояд ва ғайра. Шурои амнияти ҶТ бошад, ягона мақоми машваратии конститутсионӣ ба ҳисоб мерафт, ки онро Президенти ҶТ роҳбарӣ менамуд. Ин мақом назар ба мақомоти дигари маслиҳатӣ ва машваратии назди Президенти ҶТ, пеш аз ҳама бо вазъи конститутсионӣ-ҳуқуқии худ фарқ мекард. Кумитаи назорати давлатии молиявии ҶТ бошад, тибқи Низомномаи он, ки бо фармони Президенти ҶТ аз 7 феврали соли 2001, №480 тасдиқ гардидааст, мақоми идоракунии давлатӣ ба ҳисоб мерафт, ки назорати давлатии самаранок истифода гардидани маблағҳои буҷетӣ ва амволи давлатии ҶТ-ро амалӣ менамуд. Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи ҶТ, ки дар заминаи Кумитаи мазкур соли 2007 созмон дода шуд, тибқи Низомномаи он директори Агентӣ аз ҷониби Президенти ҶТ ба вазифа таъин ва аз он озод мегардад; Директори Агентӣ бевосита ба Президенти ҶТ итоат мекунад; ва тибқи Қонуни ҶТ «Дар бораи Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи ҶТ» аз соли 2008 бошад, Агентӣ дар фаъолияти худ танҳо ба Президенти ҶТ тобеъ ва ҳисоботдиҳанда мебошад (қисми 2 моддаи 1).

Дар масъалаи алоқамандии ташкил ва фаъолияти мақомоти мазкур бо Президенти ҶТ гуфтан мумкин аст, ки тибқи моддаи 69 Конститутсия Президенти ҶТ салоҳияти таъсис додани Шурои адлия, Шурои амният ва роҳбарӣ намудари онро дошт, яъне танҳо Президенти ҶТ мақомоти мазкурро таъсис медод. Дар баробари ин, масъалаи созмон додани Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи ҶТ ва контроли фаъолияти он низ тибқи асосҳои ҳуқуқии фаъолияти он салоҳияти истисноии Президенти ҶТ аст.

Аз ин рӯ, ба ду гурӯҳ тақсим намудани мақомоте, ки аз ҷиҳати ташкилӣ ва фаъолият ба якдигар монанд буда, тобеъ ва ҳисоботдиҳанда будан ва ё аз ҷиҳати ташкилӣ ба Президенти ҶТ алоқаманд будан онҳоро муттаҳид менамуд, мувофиқи мақсад набуд. Бинобар ин, «Мақомоти дигари марказии ҳокимияти иҷроияи ҶТ» барҳам дода шуда, мақомоти дар ҳайати он буда – Шурои адлияи ҶТ, Шурои амнияти ҶТ ва Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи ҶТ ба низоми «мақомоти назди Президенти ҶТ» дохил карда шудаанд.

Дар натиҷаи ислоҳоти конститутсионӣ дар кишвар 22 майи соли 2016 низоми мақомоти наздипрезидентӣ низ тағйир ёфт – Шурои адлияи ҶТ барҳам дода шуд. Ҳамзамон, бо ворид гардидани тағйирот ба фармони Президенти ҶТ №12 дар солҳои 2020-2026 дар низоми «мақомоти назди Президенти ҶТ» – Агентии назорат дар соҳаи маориф ва илми назди Президенти ҶТ, Агентии инноватсия ва технологияи рақамии назди Президенти ҶТ ва Агентии назорати давлатии энергетикии назди Президенти ҶТ; дар низоми «мақомоти назди Ҳукумати ҶТ» - Кумита оид ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди Ҳукумати ҶТ, Кумитаи саноати мудофиавии назди Ҳукумати ҶТ, Кумитаи хоҷагии манзилию коммуналии назди Ҳукумати ҶТ ва Агентии ҳифзи мероси таърихию фарҳангии назди Ҳукумати ҶТ ба он илова карда шуданд.

Ҳамин тариқ, аз давраи соли 2013 то инҷониб мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии ҶТ, ки бо фармони Президенти ҶТ, №12 тасдиқ гардидааст, дар чунин шаклу шумора амал менамоянд:

1. Мақомоти назди Президенти ҶТ – 9 адад;
2. Ҳукумати ҶТ;
3. Вазоратҳои ҶТ – 14 адад;
4. Кумитаҳои давлатии ҶТ – 3 адад;
5. Идораҳои назди Ҳукумати ҶТ – 32 адад.

Нуктаи муҳиммеро қайд намудан зарур аст, ки аз дидгоҳи низомнокӣ ва тартиби ҷобаҷогузорӣ тартиби ҷойгиршавии мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ дар фармони Президенти ҶТ №12 ва ҳамзамон, Қонуни ҶТ «Дар бораи низоми мақомоти идоракунии давлатии ҶТ» аз 16 апрели соли 2012, №828 (м. 5) ба таври гуногун муқаррар гардидааст, ки нисбат ба он дар мақолаи алоҳида таҳлил ва натиҷагирӣ сурат мегиранд.

Аз таҳлили баъзе аз масъалаҳои ба ислоҳоти маъмурӣ – ислоҳоти низоми мақомоти идоракунии давлатӣ дар ҶТ ба хулоса омадан мумкин аст, ки ин ҳама ислоҳот бо Истиқлоли давлатӣ, қабули Конститутсияи ҶТ ва таъсиси мансаби Президенти ҶТ алоқамандии зич доранд. Зеро маҳз ин омилҳо асос гардидаанд, ки низоми ҳуқуқӣ пойдор ва мақомоти гуногуни давлат созмон дода шуда, самаранок бо мақсади ҳифзи манфиатҳои оммавӣ, таъмини қонуният ва тартибот дар ҷомеа ва таъмини амнияту суботи кишвар фаъолият намоянд. Бояд қайд намуд, ки ин ислоҳот охири кор нест, зеро бо рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ ва ба миён омадани зарурати танзим ва идора намудани онҳо мумкин аст, ки ислоҳоти маъмурӣ ба амал бароварда шуда, мақомоти дигари давлатӣ низ таъсис дода хоҳанд шуд.

Муқарриз: н.и.ҳ., дотсент Сафарзода Н.Ф.

ФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ В ПЕРИОД ГОСУДАРСТВЕННОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Ключевые слова: исполнительные органы государственной власти, административная реформа, государственная независимость, становление национальной государственности, система органов государственного управления, Президент Республики Таджикистан, принцип разделения государственной власти, министерства, государственные комитеты, органы при Президенте Республики Таджикистан.

Аннотация. Настоящая статья посвящена анализу административной реформы, а именно процессу формирования системы органов государственного управления в Республике Таджикистан в период Государственной независимости. На основе анализа нормативных правовых актов и практики государственного управления процесс данной реформы разделён на три основных этапа, рассмотрены особенности, цели и результаты каждого из них. В статье дана оценка значению административной реформы в совершенствовании системы государственного управления, повышении эффективности деятельности государственных органов и приведении структуры управления в соответствие с требованиями социально-экономического развития. Кроме того, предметом научного анализа стали вопросы принятия и реализации соответствующих нормативных правовых актов, а также создания, реорганизации и упразднения государственных органов.

Изатуллозода Пайрави Нусратулло – кандидат юридических наук, старший преподаватель кафедры административного и финансового права юридического факультета Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. E-mail: payrav-izatullozoda@mail.ru; Тел.: (+992) 200-88-70-90.

THE FORMATION OF THE SYSTEM OF PUBLIC ADMINISTRATION BODIES DURING THE PERIOD OF THE STATE INDEPENDENCE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Keywords: executive bodies of state power, administrative reform, state independence, formation of national statehood, system of public administration bodies, President of the Republic of Tajikistan, separation of powers, ministries, state committees, bodies under the President of the Republic of Tajikistan, central executive authorities, improvement of public administration.

Abstract. This article is devoted to the analysis of administrative reform, specifically the formation of the system of public administration bodies in the Republic of Tajikistan during the period of independence. Based on an analysis of regulatory legal acts and public administration practices, the reform process is divided into three main stages, with the characteristics, objectives, and outcomes of each stage examined in detail. The

article assesses the significance of administrative reform in improving the system of public administration, enhancing the efficiency of state bodies, and aligning the administrative structure with the requirements of socio-economic development. It also provides a scholarly analysis of issues related to the adoption and implementation of the relevant regulatory legal acts, as well as the establishment, reorganization, and abolition of state bodies.

Izatullozoda Payravi Nusratullo – candidate of legal sciences, senior lecturer at the administrative and financial law department of faculty of law of Academy of public administration under the President of the Republic of Tajikistan. E-mail: payrav-izatullozoda@mail.ru; Tel.: (+992) 200-88-70-90.

Рӯйхати адабиёт:

1. Имомов А. Ҳуқуқи конститутсиониии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. – Душанбе: «Хирадмандон», 2024. – 776 с.

2. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 (бо тағйиру иловаҳои минбаъда) // [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрасӣ: https:// www.mmk.tj (санаи мурочиат: 03.06.2026).

3. Раззоқов Б.Ҳ. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – сарвари ҳокимияти иҷроия: Монография. – Душанбе: «Ирфон», 2010. – 366 с.

4. Раззоқов Б.Ҳ. Проблемаҳои назария ва амалияи ташкили ҳокимияти иҷроияи Ҷумҳурии Тоҷикистон: дис. ... док. илм. ҳуқуқ. – М., 2014. – 458 с.

5. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тасдиқ намудани сохтори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 3 декабри соли 1994, №7 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 07.06.2026).

6. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи системаи мақомоти марказии ҳокимияти иҷроияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 4 июли соли 2002, №853 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 07.06.2026).

7. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ворид намудани тағйироту иловаҳо ба Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 1 сентябри соли 2003, №1134 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 07.06.2026).

8. Изатуллозода П.Н. Асосҳои таърихӣ-ҳуқуқии ташаккули мақомоти наздипрезидентӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Ҳаёти ҳуқуқӣ. – 2021. – №2 (34). – С. 164-177.

9. Изатуллозода П.Н. Вазъи маъмурӣ-ҳуқуқии мақомоти назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон: дис. ... номз. илми ҳуқуқ. – Душанбе, 2023. – 197 с.

10. Паёми Президент Ҷумҳурии Тоҷикистон Э.Ш. Раҳмонов ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 16 апрели соли 2005 // [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрасӣ: http://www.president.tj (санаи мурочиат: 07.06.2026).

11. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Стратегияи ислоҳоти системаи идоракунии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 15 марти соли 2006, №1713 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 07.06.2026).

12. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи низоми мақомоти идоракунии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 16 апрели соли 2012, №828 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 10.07.2026).

13. Конвенсияи СММ дар бораи мубориза бар зидди коррупсия, ки бо қарори Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид аз 21 ноябри соли 2003 қабул карда шудааст // [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии Созмони Милали Муттаҳид. Манбаи дастрасӣ: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/corruption.shtml (санаи мурочиат: 10.07.2026).

14. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 10 январи соли 2007, №143 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 07.07.2026).

15. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи такмили сохтори мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 19 ноябри соли 2013, №12 // [Захираи электронӣ]. Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 10.07.2026).

Список литературы:

1. Имомов А. Конституционное право Республики Таджикистан. Учебник. – Душанбе: «Хирадмандон», 2024. – 776 с.

2. Конституция Республики Таджикистан от 6 ноября 1994 года (с последующими изменениями и дополнениями) // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан. Режим доступа: https://www.mmk.tj (дата обращения: 03.06.2026).

3. Раззоков Б.Х. Президент Республики Таджикистан – глава исполнительной власти: монография. – Душанбе: «Ирфон», 2010. – 366 с.

4. Раззоков Б.Х. Проблемы теории и практики организации исполнительной власти Республики Таджикистан: дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2014. – 458 с.

5. Указ Президента Республики Таджикистан «Об утверждении структуры Правительства Республики Таджикистан» от 3 декабря 1994 года, № 7 // [Электронный ресурс]. Централизованный информационно-правовой банк Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 07.06.2026).

6. Указ Президента Республики Таджикистан «О системе центральных органов исполнительной власти Республики Таджикистан» от 4 июля 2002 года, № 853 // [Электронный ресурс]. Централизованный информационно-правовой банк Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 07.06.2026).

7. Указ Президента Республики Таджикистан «О внесении изменений и дополнений в Указ Президента Республики Таджикистан» от 1 сентября 2003 года, № 1134 // [Электронный ресурс]. Централизованный информационно-правовой банк Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 07.06.2026).

8. Изатуллозода П.Н. Историко-правовые основы формирования органов при Президенте Республики Таджикистан // Правовая жизнь. – 2021. – № 2 (34). – С. 164-177.

9. Изатуллозода П.Н. Административно-правовой статус органов при Президенте Республики Таджикистан: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2023. – 197 с.

10. Послание Президента Республики Таджикистан Э.Ш. Рахмонова Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 16 апреля 2005 года // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Президента Республики Таджикистан. Режим доступа: http://www.president.tj (дата обращения: 07.06.2026).

11. Указ Президента Республики Таджикистан «Об утверждении Стратегии реформирования системы государственного управления Республики Таджикистан» от 15 марта 2006 года, № 1713 // [Электронный ресурс]. Централизованный информационно-правовой банк Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 07.06.2026).

12. Закон Республики Таджикистан «О системе органов государственного управления Республики Таджикистан» от 16 апреля 2012 года, № 828 // [Электронный ресурс]. Централизованный информационно-правовой банк Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 10.07.2026).

13. Конвенция ООН против коррупции, принятая резолюцией Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций от 21 ноября 2003 года // [Электронный ресурс]. Официальный сайт Организации Объединенных Наций. Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/corruption.shtml (дата обращения: 10.07.2026).

14. Указ Президента Республики Таджикистан «Об Агентстве по государственному финансовому контролю и борьбе с коррупцией Республики Таджикистан» от 10 января 2007 года, № 143 // [Электронный ресурс]. Централизованный информационно-правовой банк Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 07.07.2026).

15. Указ Президента Республики Таджикистан «О совершенствовании структуры исполнительных органов государственной власти Республики Таджикистан» от 19 ноября 2013 года, № 12 // [Электронный ресурс]. Централизованный информационно-правовой банк Республики Таджикистан «Адлия». Версия 7.0. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 10.07.2026).

List of literature:

1. Imomov A. Constitutional law of the Republic of Tajikistan. Textbook. – Dushanbe: «Khirmadandon», 2024. – 776 p.

2. Constitution of the Republic of Tajikistan from 6 November 1994 (with subsequent amendments and additions) // [Electronic resource]. Official website of the National center of legislation under the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: https://www.mmk.tj (date of access: 03.06.2026).

3. Razzoqov B.H. President of the Republic of Tajikistan – head of the executive branch: monograph. – Dushanbe: «Irfon», 2010. – 366 p.

4. Razzoqov B.H. Problems of the theory and practice of organization of the executive branch of the Republic of Tajikistan: diss. ... doctor of legal sciences. – Moscow, 2014. – 458 p.

5. Decree of the President of the Republic of Tajikistan «On approval of the structure of the Government of the Republic of Tajikistan» from 3 December 1994, №7 // [Electronic resource]. Centralized information and legal bank of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 07.06.2026).

6. Decree of the President of the Republic of Tajikistan «On the system of central executive bodies of the Republic of Tajikistan» from 4 July 2002, №853 // [Electronic resource]. Centralized information and legal bank of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 07.06.2026).

7. Decree of the President of the Republic of Tajikistan «On amendments and additions to the decree of the President of the Republic of Tajikistan» from 1 September 2003, №1134 // [Electronic resource]. Centralized information and legal bank of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 07.06.2026).

8. Izatullozoda P.N. Historical and legal foundations for the formation of bodies under the President of the Republic of Tajikistan // Legal life. – 2021. – №2 (34). – P. 164-177.

9. Izatullozoda P.N. Administrative and legal status of bodies under the President of the Republic of Tajikistan: diss. ... cand. of legal sciences. – Dushanbe, 2023. – 197 p.

10. Address of the President of the Republic of Tajikistan E.Sh. Rakhmonov to the Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan from 16 April 2005 // [Electronic resource]. Official website of the President of the Republic of Tajikistan. Access mode: http://www.president.tj (date of access: 07.06.2026).

11. Decree of the President of the Republic of Tajikistan «On approval of the strategy for reforming the public administration system of the Republic of Tajikistan» from 15 March 2006, №1713 // [Electronic resource]. Centralized information and legal bank of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 07.06.2026).

12. Law of the Republic of Tajikistan «On the system of state administration bodies of the Republic of Tajikistan» from 16 April 2012, №828 // [Electronic resource]. Centralized information and legal bank of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 10.07.2026).

13. United Nations Convention against corruption, adopted by resolution of the General Assembly of the United Nations from 21 November 2003 // [Electronic resource]. Official website of the United Nations. Access mode: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/corruption.shtml (date of access: 10.07.2026).

14. Decree of the President of the Republic of Tajikistan «On the Agency for state financial control and combating corruption of the Republic of Tajikistan» from 10 January 2007, №143 // [Electronic resource]. Centralized information and legal bank of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 07.07.2026).

15. Decree of the President of the Republic of Tajikistan «On improving the structure of executive state authorities of the Republic of Tajikistan» from 19 November 2013, №12 // [Electronic resource]. Centralized information and legal bank of the Republic of Tajikistan «Adliya». Version 7.0. Access mode: http://www.adlia.tj (date of access: 10.07.2026).

ТДУ: 342.951:336.74(575.3)
Абдурраҳмон Ҷовидон Баҳром,
докторанти PhD-и кафедраи ҳуқуқи маъмурӣ ва молиявии факултети ҳуқуқшиносии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Тел.: (+992) 900-25-73-25
E-mail: akhmedov.jovidon@mail.ru.

МАСОИЛИ МАЪМУРӢ-ҲУҚУҚИИ ТАНЗИМИ МУНОСИБАТҲОИ АСЪОРӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Калидвожаҳо: ҳуқуқи маъмурӣ, танзими муносибатҳои асъорӣ, қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, назорати асъорӣ, мақомоти ваколатдор, асъори миллӣ, идоракунии давлатӣ.

Аннотатсия. Мақола ба тадқиқи масоили мубрами маъмурӣ-ҳуқуқии танзими муносибатҳои асъорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Дар мақола нуқсонҳои қонунгузории амалкунанда оид ба мавҷуд набудани таърифи легалии (расмии) муносибатҳои асъорӣ таҳлил гардида, равишҳои мавҷудаи доктриналӣ ва хусусияти оммавӣ-ҳуқуқии муносибатҳои мазкур баррасӣ гардидаанд. Муаллиф ба механизмҳои маъмурӣ-ҳуқуқии таъмини устувории асъори миллӣ (сомонӣ) ва ҳимояи суботи бозори дохилии асъор аз ҷониби мақомоти ваколатдори давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон таваҷҷуҳ зоҳир менамояд. Инчунин, зарурати такмили қонунгузорӣ ва бартараф сохтани номуайянии истилоҳотӣ, баҳри баланд бардоштани самаранокии назорати асъорӣ асоснок карда мешавад.

Таҳия ва амалигардонии консепсияи муосири танзими маъмурӣ-ҳуқуқии муносибатҳои асъорӣ бевосита ба дарки хусусиятҳои хоси институтсионалии онҳо вобастагӣ дорад. Ҳангоми ташаккули модели стратегии дарозмуддати қонунгузории миллии асъор, таҳлили ҳамаҷонибаи хусусиятҳои оммавӣ-ҳуқуқии муносибатҳои зикршуда аҳамияти аввалиндараҷа пайдо мекунад. Омили мазкур арзёбии пайгиронаи самаранокии муқаррароти меъёрии онҳоро, ҳам дар доираи ҳуқуқи маъмурии миллӣ ва ҳам дар низоми санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки ҳамкориҳои давлатию идоракунии байнидавлатиро танзим менамоянд, тақозо менамояд [1, с. 46].

Таҳлили ҳуқуқии зикршуда бо сабаби камбудиҳои маводи меъёрию ҳуқуқӣ, ки моҳияти онҳоро номуайянии мафҳумии худи соҳаи мавзӯӣ – муносибатҳои асъории муосир ташкил медиҳад, ба таври назаррас душвор мегардад. Ин мушкилот аз набудани танзими меъёрии истилоҳоти асосӣ, хусусан категорияҳои «муносибатҳои асъорӣ» ва «танзими фаъолияти асъорӣ» дар қонунгузории амалкунанда маншаъ мегирад [2]. Сарфи назар аз он ки институтҳои мазкур дар доктринаи маъмурӣ-ҳуқуқӣ ва таҷрибаи ҳуқуқтатбиққунӣ ҳамчун сохторҳои устувори ҳуқуқӣ васеъ истифода мешаванд, таърифҳои легалии (расмии) онҳо мавҷуд нестанд. Набудани таърифҳои қонунгузорӣ аз доираи мушкилоти анъанавии техникаи ҳуқуқэҷодкунӣ берун рафта, дорои аҳамияти мустақили оммавӣ-ҳуқуқӣ мебошад, зеро он ҳамчун шарти зарурии таъмини принсипи муайянии ҳуқуқӣ ва истисно намудани худсарии маъмурӣ баромад мекунад [3, с. 36].

Баъзе аломатҳои муносибатҳои асъорӣ дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, бешубҳа, инъикос ёфтаанд, аммо онҳо дар сохтори дақиқи мартаботӣ (иерархӣ), ки ба талаботи муайяни ҳуқуқӣ ҷавобгӯ бошад ва барои ташаккули низоми самарабахши танзими маъмурӣ-ҳуқуқӣ имкон диҳад, низомнок карда нашудаанд. Таҳлили умумии меъёрҳои Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» имкон медиҳад, ки муносибатҳои асъорӣ ҳамчун намуди махсуси иҷрои уҳдадориҳои пулии оммавӣ-ҳуқуқӣ, ки байни резидентҳо ва ғайрирезидентҳо ҳангоми амалӣ намудани амалиётҳои молиявии фаромарзӣ ба миён меоянд, тавсиф карда шаванд.

Дар айни замон, меъёри асосии ин муносибатҳо – ҳайати субъектҳои онҳо – дар қонунгузории соҳавӣ нокифоя ва номуайян муқаррар карда шудааст. Дар банди 7 моддаи 1 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» таърифи категорияи «резидентҳо» аслан бо номгӯи оддии гурӯҳҳои шахсон иваз карда шудааст [2], ки ин ҳолат боиси номуайянии истилоҳотӣ мегардад. Мафҳуми «резидент» хусусияти байнисоҳавӣ дошта, дар санадҳои гуногуни меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон (аз ҷумла дар қонунгузории гумрук ва андоз) истифода мешавад, ки дар онҳо мазмуни ин мафҳум вобаста ба хусусияти соҳавии

вазифаҳои маъмурӣ-ҳуқуқӣ фарқ карда мешаванд [4, с. 5].

Дар қонунгузории маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон майли ба таври назаррас тафриқабандӣ намудани мақоми оммавӣ-ҳуқуқии субъектҳои фаъолияти соҳибкорӣ, тавассути институти муайянсозии резидентӣ ба мушоҳида мерасад. Дар сатҳи меъёрӣ ва дар таҳқиқоти соҳавӣ як қатор категорияҳои дорои низоми махсуси маъмурӣ-ҳуқуқӣ ва имтиёзнок ҷудо карда мешаванд. Аз ҷумла, субъектҳо ва резидентҳои Минтақаҳои озоди иқтисодӣ (МОИ «Суғд», «Данғара», «Панҷ», «Ишкошим», «Кӯлоб») [6], резидентҳои паркҳои технологӣ, инноватсионӣ ва саноатӣ [7], инчунин субъектҳои ташаккулҳои кластерӣ ва саноатӣ-истеҳсолӣ [8]. Ҷойи махсусро дар танзими маъмурӣ-ҳуқуқӣ мақоми резидентҳои андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар доираи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ва созишномаҳои байналмилалии Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил [5], инчунин резидентҳои ватанӣ – иштирокчиёни савдои хориҷии мол ва хизматрасониҳо ишғол менамоянд [9].

Таҳлили назариявӣ-ҳуқуқии гузаронидашуда ва таҷрибаи амалии ҳуқуқтатбиққунӣ, зарурати объективона ва имконияти меъёрии такмили амиқи дастгоҳи мафҳумию категориалии Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор»-ро дар қисмати муқаррар намудан ва мушаххас гардонидани таърифи «резиденти асъорӣ», ба таври равшан нишон медиҳанд. Айни замон феҳристи пӯшидаи резидентҳо, ки дар банди 7 моддаи 1 санади меъёрии ҳуқуқии мазкур оварда шудааст [2], бидуни муайян намудани нишонаҳои хоси резидентӣ, ки маҳз ба муносибатҳои оммавӣ-ҳуқуқӣ дар соҳаи асъор хосанд, дарҷ гардидааст.

Дар натиҷа, таҳрири амалкунандаи меъёр аломатҳои муттаҳидкунандаи низоми субъектҳои ҳуқуқро, ки бояд дар заминаи меъёрҳои муайяни қонунгузорӣ зери як категорияи ягонаи ҳуқуқӣ ҷамъ оварда шаванд, инъикос намекунад. Чунин ҳолат боиси ба вуҷуд омадани нуқсонҳои назарраси маъмурӣ ва коллизияҳо дар амалияи ҳуқуқтатбиққунӣ гардида, амалӣ намудани назорати самараноки маъмурӣ-асъориро ба таври ҷиддӣ мушкил мегардонад [10, с. 76]. Бахусус, таърифи категорияи «резидент», ки нисбат ба шахсони воқеӣ – шаҳрвандон муқаррар шудааст, таҳти танқиди асосноки ҳуқуқӣ қарор мегирад [2]. Нуқсонҳои техникаи ҳуқуқэҷодкунӣ ва сохтори мафҳумии санади меъёрии ҳуқуқӣ ногузир боиси ихтилофот ва номуайянӣ дар ҷараёни татбиқи меъёрҳои маъмурӣ мегарданд [11, с. 16]. Таҳлили дастгоҳи истилоҳотии қонун шаҳодат медиҳад, ки қонунгузор истилоҳи «резидентҳо»-ро ҳамчун мафҳуми умумикардашуда истифода бурда, ҳайати дақиқи субъектҳои ин муносибатҳои ҳуқуқиро мушаххас намесозад.

Гузашта аз ин, дар муқаррароти алоҳидаи меъёрӣ номуайянии мафҳумӣ ба назар мерасад (масалан, истифодаи норавшани категорияи «дигар шахсони воқеӣ – резидентҳо»), ки он дар сохтори мафҳумии ибтидоии қонун ба таври легалӣ (расмӣ) муқаррар карда нашудааст. Истифодаи пайвастаи чунин истилоҳот бидуни тафсири дақиқи қонунгузорӣ, унсурҳои гипотеза ва диспозитсияи меъёрҳои ҳуқуқиро норавшан сохта, ба тафсири якхела ва татбиқи дурусти онҳо аз ҷониби мақомоти назорати асъор монеъ мешавад [12, с. 314]. Ҳамчун намунаи норасоиҳои ҷиддии техникаи ҳуқуқэҷодкунӣ, метавон моддаи 16 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор»-ро мисол овард, ки уҳдадории резидентҳоро барои ба мақомоти андоз пешниҳод намудани ҳисобот оид ба ҳаракати воситаҳои пулӣ ва дигар дороиҳои молиявӣ дар суратҳисобҳо (пасандозҳо)-и бонкҳо ва ташкилотҳои молиявии хориҷӣ муқаррар менамояд [2]. Озод намудан аз ин уҳдадорӣ танҳо барои категорияи «шахсони воқеӣ – резидентҳо» пешбинӣ гардидааст.

Азбаски таърифи маҳдуди қонунгузорӣ ба ин гурӯҳ танҳо шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистонро мансуб медонад, мақоми ҳуқуқии шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд, ки амалан дар ҳудуди давлат ба таври доимӣ истиқомат мекунанд, ба эътибор гирифта нашудааст. Вобаста ба ин, номуайянии ҳуқуқӣ ба миён меояд: оё ин уҳдадории маъмурӣ-ҳуқуқӣ ба шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд низ паҳн мегардад, ё онҳо дар баробари шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон озод карда мешаванд? Таҳлили сохтори мафҳумҳо нишон медиҳад, ки чунин ихтилофот нисбат ба сохторҳои оммавӣ-ҳуқуқӣ (давлат ва воҳидҳои маъмурию ҳудудии он) низ ҷой доранд, зеро мақоми расмии онҳо ҳамчун резидент ҳангоми иҷрои уҳдадориҳои оммавӣ дар назди мақомоти андоз нофаҳмиҳои мантиқиро ба вуҷуд меорад.

Чунин номуайянии низомнок ва камбудиҳои истилоҳотӣ нисбат ба мақоми институтсионалии шахсони ҳуқуқӣ – резидентҳо низ ба назар мерасанд. Аз ҷумла, қонунгузор ҳангоми муайян кардани шахси ҳуқуқӣ ҳамчун резидент, мақоми ҳуқуқии воҳидҳои сохтории он (филиалҳо ва намояндагиҳо)-ро, ки берун аз ҳудуди давлат фаъолият мекунанд, бидуни танзими дақиқи меъёрӣ мегузорад. Бо вуҷуди он ки дар ҳолатҳои пешбининамудаи қонунгузорӣ сохторҳои мазкур

метавонанд ҳамчун иштирокчиёни мустақили муносибатҳои оммавӣ-ҳуқуқӣ баромад кунанд, мақоми онҳо дар соҳаи асъор норавшан боқӣ мемонад.

Норасоии мазкур нисбат ба намояндагиҳои дипломатӣ, муассисаҳои консулӣ ва дигар намояндагиҳои расмии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар хориҷа низ ба мушоҳида мерасад, ки аз рӯи моҳияти ҳуқуқии худ шахсони ҳуқуқӣ мебошанд, вале дар сохтори мафҳумҳои қонунгузории соҳавӣ тавсифи пурраи худро наёфтаанд. Истифодаи сохторҳои ҳуқуқии номуайян (ба монанди «шахсони ҳуқуқӣ – резидентҳо») бидуни мушаххассозӣ дар қисми умумии санади меъёрии ҳуқуқӣ, мақомоти татбиққунандаи ҳуқуқро водор месозад, ки мақоми резидентии субъектҳоро ба таври бавосита – тавассути иштироки амалии онҳо дар амалиётҳои асъорӣ муайян намоянд. Мавҷуд набудани аломатҳои муҳими ҳуқуқии мазкур дар таърифи қонунгузории категорияи «ғайрирезидентҳо» низ ба назар мерасад [2].

Мушаххас нагардидани мафҳумҳои «резидент» ва «ғайрирезидент» дар соҳаи танзими асъор ба номуайянии ҳуқуқии категорияи «муносибатҳои асъорӣ», ки предмети асосии ин соҳаи ҳуқуқ мебошад, боис гардид. Чунин ҳолат, дар навбати худ, ба асоснокунии дақиқи мақсад ва заминаҳои ҳуқуқии танзими асъорӣ монеъ шуда, дар ҷанбаҳои зерин зоҳир мегардад. Аз ҷумла, мақсади коркард ва қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор», ки дар муқаддимаи он зикр ёфтааст, амалӣ намудани сиёсати ягонаи давлатии асъор, таъмини устувории асъори миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва суботи бозори дохилии асъор ҳамчун омилҳои рушди пешрафтаи иқтисоди миллӣ ва ҳамкории байналмилалии иқтисодӣ мебошад. Бо вуҷуди ин, тарзи ифодаи мақсади зикршуда як қатор саволҳоро ба миён меорад. Ҳамчунин, мазмуни мафҳуми «сиёсати ягонаи давлатии асъор» ва инчунин масъалаи қонунгузорӣ ё доктриналӣ будани категорияи мазкур номуайян боқӣ мемонад, зеро дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон таърифи легалии (расмии) «сиёсати асъорӣ» вуҷуд надорад. Тафсирҳои камшумори доктриналӣ ба фаҳмиши сиёсати давлати мерасонанд, ки соҳаи муносибатҳои асъориро тавассути тадбирҳои иқтисодӣ, ҳуқуқӣ ва ташкилӣ барои ҳалли вазифаҳои стратегӣ ва ҷории кишвар ҳамчун субъекти хоҷагидории ҷаҳонӣ ба танзим медарорад [2].

Дар таърифи овардашуда ишора ба мавқеи пешбаранда ва калидии давлат дар ташаккул ва рушди муносибатҳои асъорӣ карда шудааст. Вобаста ба ин, масъалае ба миён меояд, ки оё сиёсати асъорӣ метавонад таъмини устувории асъори миллӣ (сомонӣ) ва суботи бозори дохилии асъорро – яъне самтҳои ҳадафноке, ки дар муқаддимаи қонун новобаста аз худи сиёсати асъорӣ ҷудо карда шудаанд, фаро нагирад?

Аён мегардад, ки дар ифодаи мақсади Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» тавтология (такрори маъно) ба кор бурда шудааст, ки он ба ҷои равшанӣ андохтан, мазмуни меъёрро мураккаб месозад. Ин ҳолат боиси набудани алоқамандии низомнок байни муқаррароти баррасишаванда оид ба мақсади танзими ҳуқуқӣ ва заминаҳои ҳуқуқии тавассути қонуни мазкур муайяншуда мегардад. Заминаҳои мазкурро соҳаи амали қонун ва принсипҳои танзими асъор ва назорати асъор ташкил медиҳанд, ки мутаносибан дар меъёрҳои моддаҳои 2 ва 3 муқаррар карда шудаанд [2].

Исботи ин андеша, пеш аз ҳама, ба талаботи мазмуни мақсади санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ мувофиқат накардани муқаррароти муқаддимаи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» мебошад. Шояд хусусияти эъломиявии (декларативии) муқаррароти умумии муқаддимаи санади меъёрии ҳуқуқӣ мувофиқ ва зарур бошад, аммо мақсади қонуни баррасишаванда бояд ба мазмуни муносибатҳои муосири асъорӣ, ки чунин танзимро талаб мекунанд, комилан ҷавобгӯ бошад. Чунин ҳолат аз он шаҳодат медиҳад, ки хусусияти аз ҳад зиёди эъломиявии санади меъёрии ҳуқуқӣ дар бораи танзими асъор, пеш аз ҳама, аз муайян набудани предмети танзим сарчашма мегирад.

Қайд кардан бамаврид аст, ки дар матни Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» мафҳуми «муносибатҳои асъорӣ» мустақиман истифода намешавад ва мутаносибан, муносибатҳои байни резидентҳо ва ғайрирезидентҳо ҳамчун предмети алоҳидаи танзими ҳуқуқӣ муайян нагардидаанд. Ин ҳолат ба номувофиқатии механизми танзимкунандаи муқаррарнамудаи қонун ба муносибатҳои воқеии асъорӣ оварда мерасонад. Муқаррароти моддаи 2, ки соҳаи амали қонунро фаро мегирад, ва моддаи 3, ки принсипҳои танзими асъор ва назорати асъорро муқаррар менамояд, дорои хусусияти аз ҳад зиёд умумикардашуда буда, аз нигоҳи техникаи ҳуқуқэҷодкунӣ саволҳоро ба миён меоранд. Дар доктринаи классикии ҳуқуқӣ принсипҳо қисми ҷудонашавандаи асосҳои танзими ҳуқуқӣ ба шумор мераванд, аз ин рӯ, маънои мафҳуми «асосҳои ҳуқуқии танзими асъор ва назорати асъор» ва таносуби он бо принсипҳо норавшан боқӣ мемонад.

Ғайр аз ин, қонунгузор ҳангоми муайян кардани доираи амали қонун ҳуқуқу уҳдадориҳои резидентҳо ва ғайрирезидентҳоро асосан бо ҳуқуқи моликият ба арзишҳои асъорӣ, асъори миллӣ (сомонӣ) ва коғазҳои қиматноки дохилӣ дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон ва берун аз он маҳдуд месозад. Вале доираи воқеии муносибатҳои асъории танзимшаванда аз ваколатҳои моликони арзишҳои асъорӣ, асъори миллӣ ва коғазҳои қиматноки дохилӣ хеле фарохтар буда, ҳуқуқу уҳдадориҳои субъектҳои муносибатҳои асъорӣ танҳо бо муносибатҳои моликият маҳдуд намешаванд.

Муқаррароти моддаи 2 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» ҳангоми муайян намудани соҳаи татбиқи он, предметҳои ҳадди ақал ду соҳаи гуногуни ҳуқуқ – ҳуқуқи маъмурӣ ва гражданиро фаро мегиранд. Дар ин ҷо ҳамчун предмети танзими ҳуқуқӣ дар як вақт ҳам ваколатҳои ҳокимиятии мақомоти танзими асъор ва назорати асъор (ҷанбаи оммавӣ-ҳуқуқӣ) ва ҳам ҳуқуқу уҳдадориҳои иштирокчиёни муносибатҳои хусусию ҳуқуқӣ муқаррар карда шудаанд [2]. Инчунин, хусусияти омехтагии муқаррароти моддаи мазкур дар муттаҳидсозии сунъии асосҳои танзими асъор ва назорати асъор, ки аз рӯи табиати ҳуқуқии худ тафовути назаррас доранд, зоҳир мегардад. Аз нуқтаи назари доктринаи ҳуқуқӣ, дар доираи як санади меъёрии ҳуқуқӣ омехта намудани предметҳои танзим ва заминаҳои ҳуқуқии мансубияти соҳавиашон мухталиф, ғайриқобили қабул мебошад, зеро ин ҳолат заминаи ҳуқуқии чунин санадро аз якпорчагии (мукаммалии) консептуалӣ маҳрум месозад.

Номукаммалии предмети танзими ҳуқуқӣ дар маҷмӯъ, ки дар моддаи 2 ҷой дорад, бевосита бо дар қонун муқаррар нагардидани мазмуни мафҳуми «муносибатҳои асъорӣ» алоқаманд аст. Дар натиҷа, меъёрҳои моддаи 2 бештар хусусияти эъломиявӣ (декларативӣ) пайдо мекунанд. Аз ин рӯ, онҳо муносибатҳои воқеии асъориро, ки дар ҷараёни амалӣ намудани амалиётҳои асъорӣ ба миён меоянд, ҳамчун соҳаи асосии амали қонун танҳо эълон мекунанд, аммо мазмуни онҳоро муайян намесозанд. Хусусияти омехтагии муқаррароти Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» инчунин дар меъёрҳои моддаи 3 оид ба принсипҳои танзими асъор ва назорати асъор зоҳир гашта, боиси зиддияти мантиқии онҳо мегардад. Дар қонунгузорӣ мушаххас нагардидани мазмуни мафҳумҳои «танзими асъор» ва «назорати асъор» имкон намедиҳад, ки таносуби доктриналӣ ва меъёрии онҳо дуруст муайян карда шавад.

Дар айни замон, таҳлили муқоисавии меъёрҳое, ки ин мафҳумҳоро истифода мебаранд, аз фарқияти куллии байни институти танзими асъор ва назорати асъор аз рӯи ҳайати субъектҳо, соҳаи татбиқ ва асосҳои моҳиявии ҳуқуқӣ гувоҳӣ медиҳад. Тафовути асосӣ дар бартарии бебаҳси давлат ва мақомоти ваколатдори он дар механизми назорати асъор, ки хусусияти маъмурӣ-фармоишӣ дорад, ифода меёбад. Вобаста ба ин, принсипи қонунгузорӣ оид ба роҳ надодан ба мудохилаи беасоси давлат ва мақомоти он ба амалиётҳои асъории резидентҳо ва ғайрирезидентҳо, ба таври объективона наметавонад ба институти назорати асъор тааллуқ дошта бошад. Бо вуҷуди ин, дар м. 3 чунин тафриқагузорӣ ҷой надорад, зеро дар он нишон дода нашудааст, ки ин принсип танҳо ба соҳаи танзими асъор дахл дорад. Ҳолати мазкур қоидаҳои техникаи ҳуқуқэҷодкуниро халалдор месозад.

Муттаҳидсозии механикии заминаҳои ҳуқуқии танзими асъор ва назорати асъор хусусияти комилан эъломиявии (декларативии) принсипҳои дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» муқарраршударо ба миён меорад. Ҳолати мазкур ба амалӣ гардидани таъиноти функсионалии онҳо, яъне муайян намудани талабот нисбат ба меъёрҳое, ки муносибатҳои воқеии асъориро ба танзим медароранд, монеъ мешавад. Мақсади дар муқаддимаи қонун дарҷгардида, аз сабаби бо моҳияти муносибатҳои асъорӣ мувофиқ набуданаш, наметавонад заминаи мукаммал барои ташаккули талабот ба механизми танзими ҳуқуқии таъминкунандаи татбиқи ин мақсад гардад. Маҳз аз ҳамин сабаб, мақсади баррасишаванда бо принсипҳои танзими асъор ва назорати асъори дар моддаи 3 муқарраршуда, пеш аз ҳама бо моҳияти аввалаи онҳо – афзалияти тадбирҳои иқтисодӣ дар татбиқи сиёсати давлатӣ дар соҳаи танзими асъор, мувофиқат намекунад.

Ғайр аз ин, дар меъёрҳои зикргардида муттаҳидии дастгоҳи истилоҳотии истифодашаванда риоя нагардидааст: категорияҳои «сиёсати асъорӣ» ва «сиёсати давлатӣ дар соҳаи танзими асъор» ҳамчун мафҳумҳои айнан якхела (синонимӣ) истифода шудаанд. Дар сурати мавҷуд набудани таърифи легалии (расмии) ҳар ду мафҳум, чунин муносибат дар санади меъёрии ҳуқуқӣ аз нуқтаи назари техникаи ҳуқуқэҷодкунӣ ғайриқобили қабул буда, боиси коҳиши сатҳи муайянии ҳуқуқии меъёрҳои маъмурӣ мегардад.

Ҳамин тариқ, таҳлили ҳамаҷонибаи назариявӣ-ҳуқуқӣ ва амалии танзими маъмурӣ-ҳуқуқии муносибатҳои асъорӣ дар Ҷумҳурии

Тоҷикистон имкон медиҳад, ки натиҷаҳо ва хулосаҳои зерини муаллифӣ пешниҳод гарданд:

- номукаммалии дастгоҳи мафҳумии соҳавӣ. Муқаррар карда шуд, ки набудани таърифи легалии (расмии) мафҳуми «муносибатҳои асъорӣ» дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» заминаи асосии пайдоиши номуайянии ҳуқуқӣ мебошад. Ин ҳолат боиси он гаштааст, ки қонунгузор предмети танзими асъориро асосан бо муносибатҳои моликият маҳдуд намуда, доираи васеи муносибатҳои оммавӣ-ҳуқуқӣ ва маъмуриро, ки дар ҷараёни амалиётҳои молиявӣ ба вуҷуд меоянд, аз доираи танзими мушаххас берун гузоштааст;

- мушкилоти муайянсозии мақоми резидентии асъорӣ. Таҳлили банди 7 моддаи 1 ва моддаи 16 Қонуни мазкур нишон медиҳад, ки номгӯи амалкунандаи резидентҳо ва ғайрирезидентҳо ба талаботи муосири идоракунии давлатӣ ва муайянии ҳуқуқӣ ҷавобгӯ нест. Аз ҷумла, мақоми ҳуқуқии шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванди дар Ҷумҳурии Тоҷикистон доимӣ истиқоматкунанда, инчунин филиалу намояндагиҳои шахсони ҳуқуқии ватанӣ дар хориҷа ва намояндагиҳои расмии дипломатӣ ба таври возеҳ фарқгузорӣ нашудааст, ки ин боиси сар задани коллизияҳои маъмурӣ ва мушкилоти ҳуқуқтатбиқкунӣ дар назди мақомоти назоратӣ мегардад;

- омехтагии соҳавӣ ва вайроншавии техникаи қонунгузорӣ. Дар сатҳи меъёрҳои моддаҳои 2 ва 3-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» ду институти аз ҷиҳати табиати ҳуқуқӣ комилан фарқкунанда – танзими асъор (фаъолияти меъёргузорӣ) ва назорати асъор (фаъолияти маъмурӣ-фармоишӣ ва маъмурӣ-назоратӣ) ба таври механикӣ муттаҳид карда шудаанд. Чунин омехтагӣ боиси тавлиди принсипҳои эъломиявӣ (декларативӣ) ва зиддиятҳои мантиқӣ дар татбиқи меъёрҳо гардидааст.

Дар асоси хулосаҳои мазкур, баҳри такмили қонунгузории соҳа ва баланд бардоштани самаранокии танзими маъмурӣ-ҳуқуқӣ ворид намудани тағйиру иловаҳои зерин ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» бамаврид дониста мешавад:

1. Ба моддаи 1 Қонун ворид намудани таърифи легалии «муносибатҳои асъорӣ» ҳамчун предмети мустақили танзим бо чунин мазмун: «Муносибатҳои асъорӣ – муносибатҳои ҷамъиятие мебошанд, ки дар раванди гардиши арзишҳои асъорӣ, асъори миллӣ ва коғазҳои қиматноки дохилӣ, анҷом додани амалиётҳои асъорӣ байни резидентҳо ва ғайрирезидентҳо, инчунин фаъолияти мақомоти ваколатдори давлатӣ оид ба батанзимдарорӣ ва назорати риояи қонунгузории асъор ба вуҷуд меоянд»;

2. Таҷдиди назар намудани банди 7 моддаи 1 ва муқаррар кардани меъёрҳои дақиқи тафриқабандии резидентии асъорӣ барои шахсони воқеӣ (дар асоси давомнокии истиқомати воқеӣ дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон – на камтар аз 183 рӯз дар як сол) ва шахсони ҳуқуқӣ (бо фарогирии ҳатмии мақоми воҳидҳои сохтории онҳо дар хориҷа);

3. Ба таври қатъӣ ҷудо намудани принсипҳои танзими асъор аз принсипҳои назорати асъор дар моддаи 3 Қонун, бо дарназардошти он ки принсипи «роҳ надодан ба мудохилаи беасоси давлат ва мақомоти он» танҳо ба фаъолияти танзим дахл дошта, набояд моҳияти назорати ҳокимиятии маъмуриро халалдор созад.

Муқарриз: н.и.ҳ., дотсент Каримов Ҳ.М.

АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ ВАЛЮТНЫХ ОТНОШЕНИЙ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Ключевые слова: административное право, регулирование валютных отношений, законодательство Республики Таджикистан, валютный контроль, уполномоченные органы, национальная валюта, государственное управление.

Аннотация. Статья посвящена исследованию актуальных административно-правовых проблем регулирования валютных отношений в Республике Таджикистан. В статье анализируются недостатки действующего законодательства, связанные с отсутствием легального (официального) определения валютных отношений, рассматриваются существующие доктринальные подходы и публично-правовой характер данных отношений. Автор уделяет внимание административно-правовым механизмам обеспечения стабильности национальной валюты (сомони) и защиты стабильности внутреннего валютного рынка со стороны уполномоченных государственных органов Республики Таджикистан. Также обосновывается необходимость совершенствования законодательства и устранения терминологической неопределенности в целях повышения эффективности валютного контроля.

Абдуррахмон Джовидон Бахром – докторант PhD кафедры административного и финансового права юридического факультета Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. E-mail: akhmedov.jovidon@mail.ru; Тел.: (+992) 900-25-73-25.

ADMINISTRATIVE AND LEGAL ISSUES OF CURRENCY RELATIONS REGULATION IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Keywords: administrative law, regulation of currency relations, legislation of the Republic of Tajikistan, currency control, authorized bodies, national currency, public administration.

Abstract. The article is devoted to the study of pressing administrative and legal issues concerning the regulation of currency relations in the Republic of Tajikistan. It analyzes the shortcomings of current legislation regarding the absence of a legal (official) definition of currency relations, and reviews existing doctrinal approaches along with the public-law nature of these relations. The author focuses on the administrative and legal mechanisms for ensuring the stability of the national currency (somoni) and protecting the stability of the domestic currency market by authorized state bodies of the Republic of Tajikistan. Furthermore, the necessity of improving legislation and eliminating terminological ambiguity to enhance the efficiency of currency control is substantiated.

Abdurrahmon Jovidon Bahrom – doctoral phd student at the administrative and financial law department of law faculty of Academy of public administration under the President of the Republic of Tajikistan. E-mail: akhmedov.jovidon@mail.ru; Tel.: (+992) 900-25-73-25.

Рӯйхати адабиёт:

1. Раҳимзода М.З. Масоили мубрами танзими ҳуқуқии муносибатҳои иқтисодии хориҷӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: «Дониш», 2018. – 420 с.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» аз 13 июни соли 2013, № 964 (бо тағйироту иловаҳо) // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2013. – № 6. – Мод. 410.
3. Тосунян Г.А., Емелин А.В. Ҳуқуқи асъории Федератсияи Россия. – М.: «Дело», 2004. – 560 с.
4. Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 декабри соли 2004, № 57 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2004, № 12, қ. 1, мод. 699; с. 2008, № 1, қ. 2, мод. 18; с. 2020, № 12, мод. 907.
5. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 декабри соли 2021, № 1802 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2021. – № 12. – Мод. 690.
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи минтақаҳои озоди иқтисодӣ» аз 25 марти соли 2011, № 700 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2011. – № 3. – Мод. 165.
7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Парки технологӣ» аз 21 июли соли 2010, № 629 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2010. – № 7. – Мод. 543.
8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ» аз 15 декабри соли 2014, № 1144 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2014. – № 12. – Мод. 820.
9. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти тиҷорати хориҷӣ» аз 3 июли соли 2012, № 853 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2012. – № 7. – Мод. 692.
10. Зембатова Б.В. Ҳуқуқи асъорӣ: мушкилоти қонунгузории амалкунандаи ватанӣ // Иқтисодиёт ва идоракунӣ. – 2022. – Т.28. – № 1. – С. 74-85.
11. Кучеров И.И. Институти резидентӣ дар ҳуқуқи асъор: таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқӣ // Ҳуқуқи молиявӣ. – 2018. – № 7. – С. 15-20.
12. Алексеев С.С. Назарияи умумии ҳуқуқ: китоби дарсӣ. – Нашри 2-юм. – М.: «Проспект», 2008. – 565 с.

Список литературы:

1. Рахимзода М.З. Актуальные вопросы правового регулирования внешнеэкономических отношений в Республике Таджикистан. – Душанбе: «Дониш», 2018. – 420 с.
2. Закон Республики Таджикистан «О валютном регулировании и валютном контроле» от 13 июня 2013 года, № 964 (с изменениями и дополнениями) // Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан. – 2013. – № 6. – Ст. 410.
3. Тосунян Г.А., Емелин А.В. Валютное право Российской Федерации. – М.: «Дело», 2004. – 560 с.

4. Таможенный кодекс Республики Таджикистан от 3 декабря 2004 года, № 57 // Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан. – 2004. – № 12, ч. 1. – Ст. 699; 2008. – № 1, ч. 2. – Ст. 18; 2020. – № 12. – Ст. 907.

5. Налоговый кодекс Республики Таджикистан от 23 декабря 2021 года, № 1802 // Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан. – 2021. – № 12. – Ст. 690.

6. Закон Республики Таджикистан «О свободных экономических зонах» от 25 марта 2011 года, № 700 // Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан. – 2011. – № 3. – Ст. 165.

7. Закон Республики Таджикистан «О технологическом парке» от 21 июля 2010 года, № 629 // Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан. – 2010. – № 7. – Ст. 543.

8. Закон Республики Таджикистан «О защите и государственной поддержке предпринимательства» от 15 декабря 2014 года, № 1144 // Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан. – 2014. – № 12. – Ст. 820.

9. Закон Республики Таджикистан «О внешнеторговой деятельности» от 3 июля 2012 года, № 853 // Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан. – 2012. – № 7. – Ст. 692.

10. Зембатова Б.В. Валютное право: проблемы действующего отечественного законодательства // Экономика и управление. – 2022. – Т. 28. – № 1. – С. 74-85.

11. Кучеров И.И. Институт резидентства в валютном праве: сравнительно-правовой анализ // Финансовое право. – 2018. – № 7. – С. 15-20.

12. Алексеев С.С. Общая теория права: учебник. – 2-е изд. – М.: «Проспект», 2008. – 565 с.

List of literature:

1. Rahimzoda M.Z. Current issues of legal regulation of foreign economic relations in the Republic of Tajikistan. – Dushanbe: «Donish», 2018. – 420 p.

2. Law of the Republic of Tajikistan «On currency regulation and currency control» from 13 June 2013, № 964 (as amended and supplemented) // Akhbori Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan. – 2013. – №6. – Art. 410.

3. Tosunyan G.A., Emelin A.V. Currency law of the Russian Federation. – M.: «Delo», 2004. – 560 p.

4. Customs Code of the Republic of Tajikistan from 3 December 2004, №57 // Ahbori Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan. – 2004. – № 12, Part 1. – Art. 699; 2008. – № 1, Part 2. – Art. 18; 2020. – № 12. – Art. 907.

5. Tax Code of the Republic of Tajikistan from 23 December 2021, №1802 // Ahbori Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan. – 2021. – № 12. – Art. 690.

6. Law of the Republic of Tajikistan «On free economic zones» from 25 March 2011, №700 // Ahbori Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan. – 2011. – № 3. – Art. 165.

7. Law of the Republic of Tajikistan «On technological park» from 21 July 2010, №629 // Ahbori Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan. – 2010. – №7. – Art. 543.

8. Law of the Republic of Tajikistan «On the protection and state support of entrepreneurship» from 15 December 2014, №1144 // Ahbori Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan. – 2014. – №12. – Art. 820.

9. Law of the Republic of Tajikistan «On foreign trade activities» from 3 July 2012, №853 // Ahbori Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan. – 2012. – №7. – Art. 692.

10. Zembatova B.V. Currency law: problems of current domestic legislation // Economics and management. – 2022. – Vol. 28. – №1. – P. 74-85.

11. Kucherov I.I. The institution of residency in currency law: a comparative legal analysis // Financial law. – 2018. – №7. – P. 15-20.

12. Alekseev S.S. General theory of law: textbook. – 2nd ed. – M.: «Prospekt», 2008. – 565 p.

ТАЛАБОТ БАРОИ МУАЛЛИФОН

1. МАЪЛУМОТ ДАР БОРАИ МУАЛЛИФОН

- насаб, ном ва номи падари муаллиф / муаллифон (бо забони тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ);
- номи пурраи мақомот – вазифа, рутба, унвони илмӣ, (бо забони тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ);
- почтаи электронии муаллиф / муаллифон (телефон барои тамоси муҳаррирон);
- акси муаллиф дар формати JPEG.

2. НОМИ МАҚОЛА

Бо ҳарфҳои калон дар маркази сатр бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ оварда мешавад.

3. КАЛИДВОЖАҲО

На камтар аз 7 вожа бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ оварда мешаванд. Калидвожаҳо ё ибораҳо аз якдигар бо аломати вергул (,) ҷудо карда мешаванд.

4. АННОТАТСИЯ

Дар ҳаҷми аз 7 то 10 сатр бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ оварда мешавад.

5. БАХШҲОИ МАВЗУӢ

Нишон додани индекси ТДУ (тибқи талаботи амалкунандаи тахассусии кормандони илмӣ).

6. ОРОИШИ МАТН

***Доираи саҳифа*:** 1,25 см. аз чап, 2 см. аз рост, 2 см. аз боло ва 2 см. аз поён.

***Шрифт*:** Times New Roman 12 кгл.

Фосила: 1.

***Сархат*:** 1 см.

***Ориентатсия*:** книжная, бе гузоштани саҳифа, бе кӯчонидан аз сатр ба сатр, истиноди библиографӣ ба сарчашма дар дохили матн, бо ишораи рақамҳо дар дохили қавси кунҷӣ: [1]. Агар саҳифа дошта бошад: [1, с.12]. Такрори истинод бо ишораи рақами истиноди қаблӣ ва рақами саҳифаи нав меояд.

***Матн*:** баробаркунӣ – по ширине.

***Ҳаҷми мақола*:** на камтар аз 7 саҳифа (барои мақолаи илмӣ).

7. РӮЙХАТИ АДАБИЁТ

Рӯйхати адабиёт бояд дар мутобиқат бо стандартҳои давлатии Иқтибоси библиографӣ мураттаб гардад. Рӯйхати адабиёт бояд на камтар аз 5 номгӯи адабиёти илмӣ бошад. Адабиёт ба тартиби истифодабарии он оварда мешавад. Рӯйхати адабиётҳои истифодашуда бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ пешниҳод мегардад.

ТРЕБОВАНИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

1. СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

– фамилия, имя, отчество автора / авторов (на таджикском, русском и английском языках);

– полное название организации – должность, звание, ученая степень (на таджикском, русском и английском языках);

– электронная почта автора / авторов (телефон для связи редакторов);

– фотография в формате JPEG.

2. НАЗВАНИЕ СТАТЬИ

Приводится заглавными буквами по центру на таджикском, русском и английском языках.

3. КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Приводятся не менее 7 слов на таджикском, русском и английском языках. Ключевые слова или словосочетания отделяются друг от друга знаком запятая (,).

4. АННОТАЦИЯ

Приводится в объеме от 7 до 10 строк на таджикском, русском и английском языках.

5. ТЕМАТИЧЕСКИЕ РУБРИКИ

Указывается индекс УДК (согласно действующей номенклатуре специальностей научных работников).

6. ОФОРМЛЕНИЕ ТЕКСТА

***Поля*:** 1,25 см. слева, 2 см. справа, 2 см. сверху и 2 см. снизу.

***Шрифт*:** Times New Roman 12 кгл.

***Интервал*:** 1.

***Абзацный отступ*:** 1 см.

***Ориентация*:** книжная, без простановки страниц, без переносов, библиографическая ссылка на источник внутри текста, обозначается цифрами внутри квадратных скобок: [1]. Если имеется страница: [1, с.12]. Повтор ссылки с указанием номера прежней ссылки и новой цифрой страницы.

***Текст*:** выравнивание – по ширине.

***Объем статьи*:** не менее 7 страниц (для научной статьи).

7. СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

Список литературы должен быть составлен в соответствии с государственными стандартами Библиографическое цитирование. В списке литературы должно быть не менее 5 наименований научной литературы. Библиография оформляется в порядке использования литературы. Список использованной литературы приводится на таджикском, русском и английском языках.

ЭЗОҲ: Ҳамаи мақолаҳое, ки бо забони русӣ ва англисӣ пешниҳод мегарданд, аз системаи Антиплагиат гузаронида мешаванд. Ҳиссаи матни аслӣ набояд аз 60% кам бошад.

ПРИМЕЧАНИЕ: Все статьи, представленные на русском и английском языках, проверяются через систему Антиплагиат. Доля оригинального текста не должна быть менее 60%.

Шумораи маҳдуди маҷалла ба фурӯш бароварда мешавад.

Роҳи дастрас намудани маҷалла обуна мебошад.

Обуна ба маҷаллаи Қонунгузорӣ тавассути шуъбаҳои Хадамоти алоқаи назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон сурат мегирад.

Индекси обуна: 77710.

Нархи солонаи обуна: – 200 сомонӣ.

Реквизитҳои бонкӣ:

Ташкилоти дастраскунанда: Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Бонк: Сарраёсати Хазинадории марказии Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе.

Суратҳисоб: 20204972712010100002.

С/муросилотӣ: 22402972000002.

БИК: 350101800.

РМА: 010082702.

Суроға: шаҳри Душанбе, кӯчаи академик А. Адҳамов, 13.

Телефон: 227-45-00; 227-45-53; 227-08-07.

Суроғаи электронӣ: info@mmk.tj; qonunguzori@mail.ru.

В целях содействия развитию юридической науки и государственной информационно-правовой системы, разъяснения основных положений действующего законодательства, публикации комментариев нормативных правовых актов, правовых и информационно-аналитических материалов Журнал Законодательство издается четыре раза в год.

В продажу журнал поступает в ограниченном количестве.

Оптимальным условием ознакомления с его содержанием является подписка на него.

Подписка на журнал Законодательство осуществляется в отделениях Службы связи при Правительстве Республики Таджикистан.

Подписной индекс: 77710.

Цена на годовую подписку: – 200 сомони.

Банковские реквизиты:

Получатель: Национальный центр законодательства при Президенте Республики Таджикистан.

Банк: Главное управление центрального казначейства Министерства финансов Республики Таджикистан, город Душанбе.

Расчетный счет: 20204972712010100002.

К/счет: 22402972000002.

МФО: 350101800.

ИНН: 010082702.

Адрес: город Душанбе, улица академика А. Адхамова, 13.

Телефоны: 227-45-00; 227-45-53; 227-08-07.

Электронный адрес: info@mmk.tj; qonunguzori@mail.ru.

МУРАТТИБ
Акбарализода Ҷасур Акбаралӣ

Маҷалла дар Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия гардида, дар матбааи ҶДММ Эр-Граф бо тарзи рақамӣ ба табъ расидааст.
Коғази офсетии №1. Андозаи 60х84 1/8. Ҳуруфи Times New Roman. Ҷузъи чопии шартӣ 10,0.
Адади нашр 200 нусха.

Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

734024. ш. Душанбе, кӯчаи академик А.Адҳамов, 13 телефон/факс 227-63-64

СОСТАВИТЕЛЬ
Акбарализода Джасур Акбарали

Журнал подготовлен к печати в Национальном центре законодательства при Президенте Республики Таджикистан. Напечатан цифровым способом в типографии ООО Эр-Граф.
Бумага офсетная №1. Формат 60х84 1/8. Шрифт Times New Roman. Условный печатный лист 10,0.
Тираж 200 экз.

Национальный центр законодательства при Президенте Республики Таджикистан

734024. г. Душанбе, улица академика А.Адхамова, 13 телефон/факс 227-63-64